

ગો. વા. શ્રી મૂળશંકર મોતીરામ શાસ્ત્રી

જન્મ—સં. ૧૯૩૯,
મર્ગ. મુદ ૩

ગો. વા—સં ૨૦૧૪,
ભાદ્ર. વદિ ૧૨

પરિચય

પ્રસ્તુત ગ્રંથના કર્તા પૂજ્યપાદ વે. શા. સં. પરમ ભગવદીય શ્રી મૂલશંકર મોતીરામ શાસ્ત્રીજીનો જન્મ સંવત્ ૧૯૩૨ના માર્ગશીર્ષ શુકલ તૃતીયાને મંગળવારને રોજ થયો હતો. તેમણે તેમની જીવનલીલા શ્રી. ગોપીનાથજીના જન્મોત્સવ દિને સંવત્ ૨૦૧૪ના ભાદ્રપદ કૃષ્ણ દ્વાદશીને દિને પ્રાતઃકાળે, શ્રીજીના મંદિરમાં મંગળાની આરતી ટાણે, અરાબર ૭-૩૦ વાગે સકેલી લીધી.

વેદશાસ્ત્રસંપન્ન, ભગવદ્ગ્રંથઅનિષ્ણાત કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો હોવાથી તેમની વિદ્યાભિરુચિ બાલ્યાવસ્થાથી જ હતી. કૌટુંબિક સંયોગોને લીધે તેમને કોલેજનો અભ્યાસ ફર્સ્ટ ઇયર આટર્સથી જ મૂકવો પડ્યો અને નોકરી માટે તેમને વ્યવસ્થા કરવી પડી. પોલીસ તથા પોસ્ટ ખાતામાંથી એકી સાથે તેમને 'ઇન્ટરવ્યુ' માટે બોલાવવામાં આવ્યા. આવા પ્રસંગે તેઓ દ્વિધામાં મૂકાઈ ગયા. છેવટે તેમણે પોસ્ટ ખાતાની પ્રામાણિક અને શાન્તિમય નોકરીનો સ્વીકાર કર્યો અને તે ખાતામાં ઉચ્ચ હોદ્દાએ પહોંચી નિવૃત્ત થયા.

પ્રવૃત્તિમાં પણ તેમણે નિવૃત્તિ સ્વીકારી હતી. જીવન જીવતાં છતાં સંસારીની માયા અને મનતા તેમને કદિ સ્પર્શ્યાં નથી. સંસાર તરફ તેમની દૃષ્ટિ તટસ્થ હતી તેમના સંપર્કમાં આવનાર સૌ કોઈ તેમના પ્રતિ માનભરી દૃષ્ટિએ જોતું તેમનો અભિપ્રાય સ્વીકારવા અને તેમનું સન્માન સચવાય તે માટે તેમના પરિચયમાં આવનાર સૌ કોઈ તત્પર રહેતું. જેવું અને જેટલું વાત્સલ્ય જયંતકુમાર, ચન્દ્રકાન્ત, મધુબેન, ભાનુબેન, પર તેવું અને તેટલું જ વાત્સલ્ય મણિભાઈ, હીરાભાઈ, હરવિદ્યા, જશીબેન અને મોતનબેન માટે શ્રી મણિભાઈ નરોત્તમદાસ પોપરાવાળા, શ્રી હીરાલાલ લક્ષ્મીદાસ શાહ અને શ્રી પ્રાણલાલભાઈ મૂલચંદભાઈ ચોકસી તેમની આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક અનુભૂત તથા મનોભાવોના સવેદનશીલ સવેદકો હતા. શ્રીમણિભાઈ પોપરાવાળાએ તો પુત્રથી પણ અધિક તેમની સેવા કરી છે અને તેમની આધ્યાત્મિક પ્રતિભાનો લાભ લીધો છે.

જગતના સર્વધર્મેના તેમનો અભ્યાસ હતો. જીવનની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં તેમનો આગ્રહ શુદ્ધાદૈત સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો માટે હતો. આ

આગ્રહ તેમના કાકાના દીકરા ભાઈ શુદ્ધાદેવ સિદ્ધાંત માર્તંડ સ્વ. ગ્રેન્ડ મગનલાલ ગણપતરામ શાસ્ત્રીના પરિચયથી વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. અને ઈ. ૧૯૩૫માં શ્રીમગનલાલ શાસ્ત્રીના અવસાન બાદ પ્રભુપ્રેરણાથી તેમનું પુષ્ટિમાર્ગ અધ્યયન અને અધ્યાપન વિકાસ પામતું રહ્યું. જેમ જેમ તેમનો આધ્યાત્મિક વધુને વધુ પ્રકાશમાન થતો ગયો તેમ તેમ ભૌતિક અને સાંસારિક જવાબદારી અમારાં માતૃશ્રી જડાવળેન પર આવી પડી. પતિના આધ્યાત્મ જીવનને વધુને વધુ ઉત્તમતામાં તેમનો ઉત્સાહ અત્યંત આદરણીય સુખ અને દુઃખ આશા અને નિરાશા, લાલ અને ગેરલાલ સફળતા નિષ્ફળતાના દ્વન્દ્વ સામે ઝઝૂમવાની તેમણે શક્તિ દેખવી અને અમને આ માટે સમતા દેખવવાનું શિક્ષણ આપ્યું. વ્યક્તિગત રીતે અમારે માટે શિસ્તપ્રેમી, આગ્રહી, શિસ્તપ્રેમી અને પ્રેમાળ પિતા હતા. અમારાં અને ઉન્નતિ કાજે તેમણે તેમનાં અંગત સુખ અને વૈભવની કાળજી નહોતી. અમારા ઘડતર અને ભણતર માટે, અમારી બાલ્યાવસ્થા કુમારાવસ્થામાં તેમણે અમને શિક્ષા પણ કરી છે. અસત્ય અને અવિ તેઓ જરા પણ સાંખી શકતા નહિ. તેમના રૌદ્રરૂપનો અનુભવ આ ભાઈઓને તથા બીજા ગૃહસ્થોને થયો છે. આ અનુભવ અમારી બેનેને થયો નથી. દીકરીઓ તરફ જાણે કે તેમને પક્ષપાત હતો અગર જે સ્વસિદ્ધ કુનેહ દીકરીઓમાં હોય છે તે અમારામાં નહોતી.

અમારે માટે તેઓ આદર્શ પિતાજી હતા. જીવનપર્યંત તે તેમની સાદી જીવનચર્યા ચાલુ રાખી હતી. બ્રાહ્મ સુદૂર્તમાં સાડાત્રણ-વાગે ભીડી, દંતધાવન કરવાની તેમની જૂની ટેવ છેવટ સુધી ચાલુ રહી હત્યારપછી તેઓ અધ્યયન, મનન અને નિદિધ્યાસનમાં સમય ગાળતા હતા. બાહ્યાચારમાં તેઓ માનતા નહિ. ધાર્મિક છતાં સુધારક હતા. અંધ તેમના જીવનમાં કદિ વસી નથી. તેમ છતાં પુષ્ટિમાર્ગનો ઉત્કર્ષ ગોસ્વ બાલકો દ્વારા થાય તેવી તેમને સતત ઝંખના રહેતી.

જેમ તેઓ બાહ્યાચારમાં માનતા નહિ તેમ બાહ્યાડંબરમાં માનતા નહિ. સંસ્કૃત ભાષા, ધર્મશાસ્ત્ર, વેદ, વેદાંત, ઉપનિષદ, આયુર્વેદ, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, જગતના ધર્મો અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો તેમનો અભ્યાસ તલસ્પંદ હતો. જ્ઞાની છતાં જ્ઞાનનો ઠંઠારો તેમણે કદિ કર્યો નથી જ્ઞાન પિપા

પ્રભાવે તેઓ જ્ઞાનની હ્લાષ્ટી કરતા. અંતકાળે પણ ભગવદ્ધ્યાન અને હ્વાણી શિવાય બીજી વાણી તેમના મુખમાંથી દ્રવી નથી. ગીતાજીનું 1ન તેમના જીવનકાળ દરમિયાન યર્ષ જાય તેવી તેમની ભાવના હતી; । અમારા પ્રમાદને લીધે આ પુસ્તક તેમની હયાતિ દરમિયાન પ્રગટ થકયું નથી. અલબત્ત પુસ્તકના સૌજ અધ્યાય તો મુદ્રિત યર્ષ ગયા એટલે પુસ્તકના પ્રકાશન વિષે તેમના મનમાં કોઈ શંકા રહી નહોતી.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં અમને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે ઘણા ઓની મદદ મળી છે. તે સૌને હું આભાર માનું છું.

પોરબંદરસ્થ ગોસ્વામી શ્રીદ્વારકેશલાલજી મહારાજના પ્રથમ યયમાં આવતાં જ હું અત્યંત પ્રભાવિત થઈ ગયો હતો. તેમનું નિરાકંબરી ભક્તિમય જીવન પ્રભુ માટે તેમ જ વૈષ્ણવ માટે જોતાં તથા શુદ્ધાદ્વૈત દાયની સેવા કરવાની તેમની તમન્ના તથા નવ ઉદ્ધિત યુગધર્મ સાથે દાયિક પ્રગતિ કરવાની તેમની ભાવનાનો પરિચય થતાં જ હું તેમના આકર્ષણ અને મારા પૂ. પિતાશ્રી તરફથી તેમની પાસે પ્રસ્તાવના લવા મેં આપશ્રીને વિનંતી કરી. જેના આપશ્રીએ સહૃદય સ્વીકાર કરી ને અનુમોદિત કર્યા છે.

એરિએન્ટલ ઈન્સ્ટીટ્યુટના ભૂતપૂર્વ વિદ્વાન હાયરેક્ટર તથા વડોદરા જના સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક શ્રી. ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ બટ્ટ એમ. એ. યે હાલમાં વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં રામાયણ વિભાગનું સંચાલન અને યજનું સંચોધન કાર્ય કરે છે તેમણે પણ ‘આમુખ’ લખી આપી અમને મારવશ કર્યા છે.

ગુજરાતી ભાષા અને સંસ્કૃત સાહિત્યના વિદ્વાન સાક્ષર શ્રી. વરામ દાશીરામ શાસ્ત્રીજીએ શુદ્ધિપત્રક લખી આપી આ પુસ્તકને દોષ-ત કરવામાં મદદ કરી છે. શુદ્ધિ પત્રક લાંબું યર્ષ ગયું છે, પરંતુ શુદ્ધિ-ક વગર આ ગ્રંથને બહિરમાં મૂકવાની અમારી ઘણી અનિચ્છા હતી. કૃત અને તેમાંય વળી વ્યાકરણ સહિતના ગ્રંથો છપાવવાનું કામ કેટલું ટ છે તે અનુભવીઓ જાણે છે. ગ્રંથકર્તા તો તેમની અવસ્થાને કારણે રીડીંગ કરી શકે એમ હતું જ નહિ. એટલે મુદ્ર રીડીંગ વખતે તેમાં

ઘણી ભૂલો રહી જવા પામી છે. શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કરવાનું કામ શ્રી કેશવરામ ભાઈને સોંપવું એવી અમારા પિતાશ્રીની આજ્ઞા હોવાથી શ્રી કેશવરામભાઈને શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કરી આપવાની અમે વિનંતી કરી હતી. જે તેમણે બંધુભાવે સ્વીકારી લીધી; તેથી અમે તેમનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો એણે.

સ્વજન સમા 'વૈશ્વાનર' માસિકના તંત્રી શ્રીગ્રેમલાલભાઈ મેવચાને તો કેમ જ ભૂલાય. આદિથી અંત સુધી તેમણે આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં રસ લીધો છે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં દ્રવ્યની જે સાહાય્ય મળી છે તે પુસ્તકના ખર્ચના સુકાબલે ઘણી ઓછી છે; પરંતુ ધાર્મિક ભાવનાના એસરતા જતા આ યુગમાં સ્વયંભાવે જણાય મનદુઃખ વગર અને મરજિયાત જેઓ આ ભગવદ્ કાર્યમાં દ્રવ્યની સાહાય્ય આપે તેમની જ મદદ લેવી એવો અમારો નિર્ધાર હોવાથી, જે જે ભાઈઓએ અમને આર્થિક મદદ કરી છે તેમનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

ચૈત્ર વદ ૧૧, સંવત્ ૨૦૧૫

-જયંતકુમાર મૂલશંકર શાસ્ત્રી

આં મુખ

✓ શુદ્ધદેવ વેદાન્તમાં જે ચાર પ્રસ્થાનો સ્વીકારવામાં આવેલાં છે તેમાંનું બીજું પ્રસ્થાન ભગવદ્ગીતા છે અને ચોથું પ્રસ્થાન ભાગવત છે. વસ્તુતઃ ભાગવત એ ગીતાનું જ વિવરણ છે. ગીતા ઉપર શ્રીવલ્લભાચાર્યનું ભાષ્ય મળતું નથી, પણ તત્ત્વાર્થદીપ નિર્ણયના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં શ્રીમદાચાર્ય-ચરણે ગીતાના સિદ્ધાંતની ચર્ચા કરી છે. શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીએ ગીતાનું વિવરણ લખવા આરંભ કરેલો, કદાચિત્ પૂર્ણ પણે કર્યું હોય, પણ આપણને શરૂઆતનો થોડો જ ભાગ મળે છે. તેમનો ‘ગીતાતાત્પર્ય’ નામનો લઘુ લેખ ગીતાનું રહસ્ય સમજવામાં ઉપયોગી છે. પછી કલ્યાણભટ્ટજીની ટીકા (રસિકરંજની), શ્રીવલ્લભની ટીકા (તત્ત્વદીપિકા) અને શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકા (અમૃતતરંગિણી) રચાયેલી છે. અને છેલ્લી જે ટીકાઓ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. પહેલી ટીકાનો એક જ અધ્યાય છપાયેલો છે.

ગીતા એ ભક્તિમાર્ગનો મુખ્ય અન્થ છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવી ગીતાએ પ્રપન્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરેલો છે. ગીતાનું રહસ્ય સમજાવવાને માટે જગતના તત્ત્વચિન્તકોએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે, અને તેને પરિણામે ગીતા વિષેનું સાહિત્ય વિશાળ બન્યું છે.

✓ પુષ્ટિમાર્ગની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી ભાષામાં ગીતાનો વિચાર કરનારો, બધા શબ્દોનો અર્થ આપી ભાવાર્થ સમજાવનારો અન્ય અત્યાર સુધી મળતો ન હતો. સદ્ભાગ્યે આ મોટી જોડ આ અન્યના પ્રકાશનથી પૂરી પડે છે. આ અન્યના લેખક વે. શા. સં. શ્રી. મૂલશંકર શાસ્ત્રી હમણાં જ (તા. ૧૦-૧૦-૧૯૫૮) હરિશરણ થવાથી પોતાના અન્યની પ્રસિદ્ધિ સમયે વિદ્યમાન નથી એ ભગવાનની લીલા છે. શાસ્ત્રીજીનું ૮૩ વર્ષનું જીવન પ્રભુમય હતું. તેઓ સમર્થ વિચારક હતા, સ્વતંત્ર વિચારક હતા, ભગવદ્ધાત્મ-નિષ્ઠાત ગ્રો. મગનલાલ શાસ્ત્રીના સમાગમમાં હતા, તેથી પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય સમજવામાં તેમને અચો ઉપરાંત અનુભૂતિ વધારે સહાય કરનારી થઈ હતી. ઘણી વાર દિવસો ને દિવસો તેઓ ધ્યાનમાં ગાળતા અને નવો વિચાર આવે કે તરત જ લખી લેતા અથવા લખાવતા. તેમની આ મૌલિક દૃષ્ટિ દરેક શ્લોકના વિવેચનમાં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. કેટલાંક વિવેચનો તો

સ્વતંત્ર લેખ જેવાં જ છે/સમગ્ર ગીતા ભગવાનની સેવા જીવન પર્યન્ત કેવી રીતે કરવી એ બાબત દર્શાવે છે એમ શાસ્ત્રીજીના વિવરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

આવા મૌલિક ગ્રંથની રચના કરી શાસ્ત્રીજીએ સંપ્રદાયની અપૂર્વ સેવા કરી છે. વૈષ્ણવો આ ગ્રંથનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરી પોતાનું જીવન પ્રભુમય બનાવી શકશે. શાસ્ત્રીજીના સંસ્કારી પુત્રોએ આ મહત્વનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરી જે પિતૃભક્તિ દર્શાવી છે તેને માટે તેમને ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. ઈ. ૧૯૫૪માં પ્રસિદ્ધ થયેલો શાસ્ત્રીજીનો ચોડશગ્રંથનો વિવરણ સહિત અનુવાદ વૈષ્ણવોને બહુ ઉપકારક થઈ પડ્યો છે. તેથી અમે આશા રાખીએ છીએ કે શાસ્ત્રીજીના બીજા અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો પણ તેમના વિદ્વાન પુત્રો સત્વર પ્રસિદ્ધ કરી સંપ્રદાયની સેવા કરે.

શાકુન્તલ,
ખારીવાવ રોડ, વડોદરા
મકરસંક્રાન્તિ,
તા. ૧૪-૧-૧૯૫૬

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ બટ

ભગવદ્ગીતાનું તાત્પર્ય

જગન્માન્ય ભગવદ્ગીતા પર આજ સુધીમાં ઘણાં અભ્યાસોએ 'તેમજ' પૌરસ્ત્ય-પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ સ્વમંતવ્ય દર્શાવ્યું છે; છતાં ગીતાનું તાત્પર્ય, સ્પષ્ટ રીતે સર્વમાન્ય થયું નથી, તે જ ભગવદ્વાણીની અગાધતા સૂચવે છે.

કોઈ પણ ગ્રંથનું તાત્પર્ય, ઉપક્રમ, ઉપસંહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, કૃષ્ણ, અર્થવાદ અને ઉપપત્તિ-આટલામાંથી જાણી શકાય છે.

ગીતાના ઉપક્રમમાં સ્વકર્તાવ્યજ્ઞાન માટે, શુક્રને શરણે જવું આવશ્યક હોવાથી અર્જુન શિષ્યસ્તેઽહં શાચિ માં ત્વામ્પ્રપન્નમ્ કહી ભગવાનને શરણે જાય છે. એટલે ગીતાના ઉપક્રમમાં ભક્તિપ્રાધાન્ય જણાય છે.

ઉપસંહારમાં મામેકં શરણં વ્રજ એ ભગવદ્વાક્ય છે અને અર્જુન પણ કરિષ્યે વચ્ચનં તવ એમ કહે છે. જેથી ઉપસંહારમાં પણ ભક્તિમાર્ગનો સિદ્ધાંત જણાય છે; કેમકે ભગવાન, 'સર્વધર્મેના (શાસ્ત્રોમાં કહેવાયેલા સત્ય, અહિંસા, યજ્ઞયાગ વગેરે જે ભારી અંદરના દનેહમાં બાધાજનક જણાય તો) ત્યાગ કરીને તું કેવળ મારે એકને શરણે આવ' તેમ જણાવે છે. આથી બધા ધર્મેતું આચરણ કરવું શાસ્ત્રીય છે; છતાં જો તે ધર્માચરણે ભગવત્-દનેહમાં બાધક થતાં હોય તો તેનો ત્યાગ કરવાથી, ભગવાન શરણસ્થ જીવને, તે ધર્મેના ત્યાગ વડે થતાં પાપોથી મુક્ત કરે છે. શાસ્ત્રોમાં એવાં ઘણાં દૃષ્ટાંત મળી આવે છે કે, પ્રહ્લાદે પિતાનો, ભરતે માતાનો અને બલિએ શુક્રનો ત્યાગ કરવા છતાં, ભક્તોને એ ધર્મત્યાગ દોષજનક થયા નથી. આવા પરિત્યાગનું નામ જ સંન્યાસ. એટલે હરેક કર્મ (ધર્મ) પ્રભુને અર્પણ કરેલ હોય તો તેનું નામ 'પરિત્યાગ' કહેવાય છે. એ જ તાત્પર્યથી-પરિત્યજ્ય પદથી ભગવાન એ વસ્તુ સૂચવે છે.

અભ્યાસથી એટલે હરેક અધ્યાયમાં વારંવાર ભક્તિનું સૂચન છે. બીજા અધ્યાયમાં નિલૈગુણ્યો મવાર્જુન, યુક્ત આસીત મત્પરઃ વગેરે, ત્રીજા અધ્યાયમાં યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તો વગેરે વાક્યો ભગવત્સમર્પણથી પાપોનો નાશ સૂચવે છે. ચોથા અધ્યાયમાં મન્માયામુષાશ્રિતાઃ વગેરે વાક્યો ભગવદ્ધરણુ જ ભગવત્પ્રાપ્તિ સૂચવે છે. પાંચમા અધ્યાયમાં વ્રહ્મણ્યાધ્યાય કર્મોણિ વાક્યથી ભગવત્સમર્પિત કર્મોથી પાપસંબંધરહિત થવાનું સૂચવે છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં યોગિનામપિ સર્વેષાં એ અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં ભગવદ્ભક્તિ કરનારને પરમ યોગી કહ્યો છે. સાતમા અધ્યાયમાં દેવેળ ભગવદ્દરશથી માયાને તરીકે શકાય છે, તેમ પ્રભુ જણાવે છે અને ભક્તોના પ્રકાર સૂચવે છે. અધ્યાય આઠમામાં ઝનન્યચેતાઃ સતતં શ્લોકથી ભગવાન પોતાનું ભક્તિમુલભત્વ જણાવે છે. નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે. દશમા અને અગિયારમામાં અભ્યાસથી ભક્તિમાર્ગનું નિરૂપણ છે.

અપૂર્વતા-કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ-એ ત્રણેયમાં ગીતાની અંદર ભગવાને સંગતિ બેસે તેવી રીતે કર્મ-જ્ઞાનને ભક્તિનાં અંગ બતાવી, ભક્તિનું પ્રાધાન્ય એ અપૂર્વતા-નવીનતા બતાવી છે

અર્થવાદ-ઉપપત્તિ(યુક્તિ)થી પણ આ (ભક્તિ)નું જ નિરૂપણ છે.

ફળ-પ્રભુની આજ્ઞાના પાલનરૂપ ભક્તિમાં જ જણાય છે.

આ રીતે ગીતાનું તાત્પર્ય ભક્તિપ્રતિપાદનમાં જ જણાય છે.

અધિકારાનુસાર ગીતાનું તાત્પર્ય તારવી શકાય; પરંતુ વિચાર કરતાં ભગવદ્દાશ્રય અને ભગવત્તમર્ષણપૂર્વક લૌકિકાલૌકિક કાર્ય કરી, સ્વકર્તવ્ય સંપાદન કરવાનું ભગવાન કહે છે, એ નિષ્કર્ષ મિલે થાય છે

અત્યાર સુધીમાં ગીતા ઉપર ગુર્જરાનુવાદ ઘણા થયા છે; છતાં ગો. વા. શાસ્ત્રીજી મૂલશંકર મોતીરામભાઈ ભરૂચવાળાએ અધ્યયનોપયોગી અનુવાદ (અન્વય, શ્લોકાર્થ અને વ્યાકરણના નિયમોના સૂચન સાથે) કર્યો છે જે શાળા પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને તેમજ ધર્મપ્રેમીઓને ઘણું જ ઉપયુક્ત થશે, તેમ અંમારું મંતવ્ય છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન સમયે તેમની ઉપસ્થિતિ નથી, કારણ કે એ માસ પહેલાં જ તેમનો ગોલોકવાસ થયો છે. તેમની શુભાગિલાવાને તેમના સુપુત્ર શ્રીજયંતકુમાર શાસ્ત્રીએ ચરિતાર્થ કરી છે આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના મારી પાસે લખાવવાની પોતાના પિતાની ઈચ્છા મારી સન્મુખ શ્રીજયંતકુમાર શાસ્ત્રીએ વ્યક્ત કરી, જેથી મેં ટૂંકામાં આ પ્રસ્તાવના લખી આપી છે આથી સદ્ગતના આત્માને શાંતિ થશે, એવી રીતે ઈચ્છી વિરમું છું. શ્રીગીતાજયંતી : ૨૦૧૫

પો ૨ બં ૬ ૨

ગો ૧૦ શ્રીદ્વારકેરાલાસજી

પ્રથમ વલ્નીય ગોઠ શ્રીકારિકેશલાલજી મહાનગ
પોન્ખંદર

જન્મન્તિમ ચૈત્ર વદિ ૧ (૧૯૫૬)

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

અધ્યાય ૧-અર્જુનવિષાદયોગ

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ।

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાન્ડવાથૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥૧॥

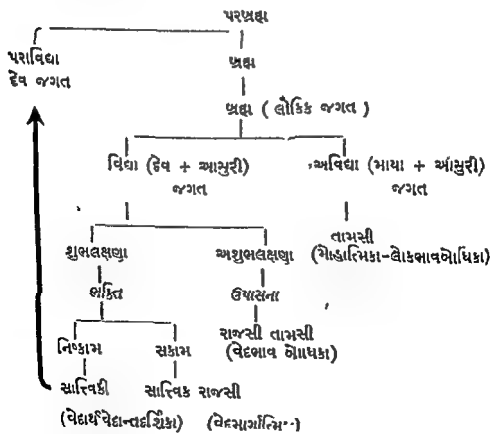
અન્યથાર્થ-ધર્મક્ષેત્રે-ધર્મક્ષેત્રમાં (નામ, સાતમી, એ વ. પુ. ધર્મક્ષેત્ર)
કુરુક્ષેત્રે-કુરુક્ષેત્રમાં, કર્મક્ષેત્રમાં (નામ, સાતમી, એ. વ. પુ. કુરુક્ષેત્ર) સમવેતાઃ-
ભેગા થયેલા (સમ્+અવ+ઇ જ્ઞુ ૨ ગણું, બૃ કૃ. વિશેષણ, વિશેષ્ય પાન્ડવાઃ)
મામકાઃ-મારા (મમનું તદ્દિત) પાન્ડવાઃ-પાંડવો (નામ, પ્ર. બ. પુ પાન્ડવ)
ચ, ઇવ-અને, વળી (અવ્યય) કિમ્-શું (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય) અકુર્વત-કર્તું
(ક્રિયાપદ, ૩ પુ. બ વ. કૃ ૮ ગણું, અનદ્યતન બૃનકાળ) સંજય-હે સંજય !
(સંબોધન)

ભાવાર્થ-હે સંજય ! ભેગા થયેલા લડવા ઈચ્છનારા મારા છોકરાઓ
અને પાંડવોએ ધર્મક્ષેત્રમાં-કુરુક્ષેત્રમાં શું કર્યું ? (૧)

વિવેચન-જીવ ભગવદ્દશ છે. જેમ અગ્નિનો અંશ પણ અગ્નિ જેવો
દાહ કરે છે તેવો જ જીવ ભગવાનની માફક જ દાહક એટલે અજ્ઞાનને
પાળવા સમર્થ કેમ નથી ?

જીવ જો કે ભગવદ્દશ તો છે; પરંતુ જે વખતે એ. ભગવાનનું
સાન્નિધ્ય ચૂકે છે ત્યારે એને કાંઈ પણ સંસર્ગ તો જોઈએ જ એટલે એ
માયાના સંસર્ગમાં જાય છે. આ માયા એને બ્યામોહ કરાવે છે. એટલે એના

શુભ પ્રધાનમાં વિધન નાખે છે અને આ વિધન સમય જતાં વધારે પ્રગળા બને છે. અજ્ઞાન તેમજ મોહને વધારે છે એ કારણે જીવ પોતાનું ગ્રેય કયા છે તે સમજી શકે નહીં તેથી મોહાધત્તા પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રકારની મોહાધત્તા ધર્મકાર્યમાં વિધનરૂપ બને છે, શુદ્ધ ભાવને હણે છે, સ્વાર્થપરાયણ બતાવે છે અને વિશુભતા આપ્યા કરે છે. અગ્નિ ઉપર જેમ ગળા વળતી જાય છે તેમ તેની દાહક-શક્તિ કમી થાય છે તેમ જીવના પર અજ્ઞાન-નું પક બાજતાં બાજતા પોતાનું અશપણું સમજી શકતો નથી આવા પ્રસંગે એ પ્રકારના જીવને કાઈને કાઈ જ્ઞાન અને ક્રિયાની જરૂર પડે એ કારણે શુરુ, આચાર્ય અને ભગવાન પોતે એને સહાયક હોય છે. આ ત્રણમાંથી કોઈનું પણ શરણુ પ્રાપ્ત થતાં એને શુભ માર્ગ બતાવી પ્રોત્સાહન આપી ગતિમાં મૂકી આપે છે.

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥

अ-वयार्थ-दृष्ट्वा-नेधने (दृष्टुं विधेय कृदन्त, १ गण्य) त-अवयय,
पाण्डवानीकम्-पाण्डवोनुं दृष्ट्वा (१५३ तत्पुरुष समास) पाण्डवानाम् अनीकम् द्वि
जे व पु) व्यूढम् गोठवायेतुं (चिन्वह तु शृ कृतं) दुर्योधन-दुर्योधन
(नाम, प्र जे व. पु दुर्योधन) तदा-ततारे (अवयय) आचार्यम्-आचार्यने
(नाम, द्वि जे व पु आचार्य) उपसंगम्य-पासे नेधने (उपसंगम्यगम्य
विधेय कृदन्त) राजा-राज (नाम प्र जे व पु राजन्) वचनम्-वचन (नाम,
द्वि जे व नपु) अब्रवीत्-बोले (कि ३ पु. जे. व हु २ गण्य,
अनद्यतन भूतकाल)

भावार्थ-संजय कहे छे : राजा दुर्योधन, पाण्डवोनुं दृष्ट्वा गोठवायेतुं
नेधने आचार्य पासे नेधने वचन बोले (२)

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

अ-वयार्थ-पश्य-जे (कि आचार्य, २ पु जे व. दृष्ट १ गण्य)
पताम-जे (सर्वनाम, एतद् द्वि जे व) पाण्डुपुत्राणाम्-पाण्डुना छोकगओली
(पाण्डोः पुत्रा इति तत्पुरुष, छ जे व पु) आचार्य-जे आचार्य (समाधन)
महतीम्-भोली (विशेषण, विशेष्य चमूम्) चमूम्-सेना, दृष्ट्वा (नाम, द्वि जे
व स्त्री.) व्यूढाम्-गोठवायेली (विशेषण, विशेष्य चमूम्, चिन्वह तुं शृ कृतं)
द्रुपदपुत्रेण-द्रुपदना पुत्रेण (नाम, तृतीया जे. व. पु.) तव-तारे (सर्वनाम,
द्वि जे व युष्मद्) शिष्येण-शिष्य वडे (नाम, तृ जे व पु शिष्य)
धीमता-शुद्धिवाणा वडे (विशेषण, विशेष्य शिष्येण)

भावार्थ-हे आचार्य ! तारा शुद्धिवाणा शिष्य द्रुपदपुत्रेण पाण्डवोनी
भोली गोठवायेली आ सेनाने जे (३)

અત્ર શૂરા મહેપ્વાસા મીમાર્જુન સમા યુધિ ।
યુયુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥૪॥

અન્યથાર્થ-અત્ર-અહીં (અન્યથા) શૂરાઃ-શૂરાઓ (નામ, પ્ર. ૫ વ., પુ. શૂર) મહેપ્વાસાઃ-મોટા ધનુષ ફેંકનારાઓ (મહાન્તઃ દ્રુપદઃ અસ્યન્તે इति येऽબુધીદિ સમાસ, વિશેષણ, વિ. શૂરાઃ) મીમાર્જુનસમાઃ-મીમ અને અર્જુન જેવા (મીમઃ ચ અર્જુનઃ ચ इति મીમાર્જુનોઃ તામ્યામ્ સમાઃ इति (તત્પુ નામ, પ્ર. ૫ વ., પુ.) યુધિ-યુદ્ધમાં (નામ, સાતમી એ. વ. એ. યુદ્ધ) યુયુધાનઃ-યુયુધાન (સાત્યકી) વિશેષ નામ (નામ, પ્ર. એ. વ., પુ.) વિરાટઃ-વિરાટ (નામ, પ્ર. એ. વ., પુ. વિરાટ) દ્રુપદઃ-દ્રુપદ (નામ, પ્ર. એ. વ., પુ. દ્રુપદ) મહારથઃ-મહારથી (મહાન્ ચ અસૌ રથઃ यस્ય इति એ. બીદિ સમાસ, વિશેષણ, વિ. દ્રુપદઃ)

ભાવાર્થ-અહીં યુદ્ધમાં મોટા ધનુષ ફેંકનારાઓ મીમ અને અર્જુન જેવા શૂરાઓ છે. સાત્યકી, વિરાટ તથા મહારથી દ્રુપદ છે. (૪)

ધૃષ્ટકેતુષ્કેતિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।
પુરુજિત્કુંતિભોજશ્ચ શૈભ્યશ્ચ નરપુંગવઃ ॥૫॥

અન્યથાર્થ-ધૃષ્ટકેતુઃ-ધૃષ્ટકેતુ (નામ, સાતમી એ. વ., પુ. વીર્યવાન્) કાશિરાજ (નામ, પ્ર. એ. વ., પુ. વીર્યવાન્) કાશિરાજ (નામ, પ્ર. એ. વ., પુ. વીર્યવાન્) પુરુજિત્-પુરુને જીતનાર (પુરુજિત્કુંતિભોજ (નામ, પ્ર. એ. વ.) શૈભ્યઃ-શૈભ્ય (નામ, પ્ર. એ. વ.) નરપુંગવઃ (વિશેષણ)

ભાવાર્થ-ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, પુરુજિત્, નરેશમાં શ્રેષ્ઠ શૈભ્ય. (૫)

યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાન્ત ઃ

સૌમદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ

अन्यथार्थ-युधामन्युः-युधामन्यु (नाम, प्र. ओ. व., पु.) विक्रान्तः-
पराक्रमी (इदन्त, विशेषण, विभक्तम् १-४ गण्य). उत्तमोजाः-उत्तमोज (नाम, प्र. ओ.
उत्तम औजस् पु.) वीर्यवान्-वीर्यवान् (विशेषण वीर्यवत्त्वं) सौमद्रः-सुमद्रानो
पुत्र (नाम, प्र. ओ. व., पु. सौमद्र) द्रौपदेयाः-द्रौपदीना पुत्र (नाम, प्र. ओ., पु.
द्रौपदेय) सर्वे-अथा (सर्वनाम, प्र. ओ. व., पु.) एव-ए (अन्यथ)
महारथाः-महारथी (विशेषण, महान्तः रथा येषां इति णट्प्रीडि समास)

भाषार्थ-शूरवीर युधामन्युः उत्तमजरा उत्तमोज अने सुमद्राना पुत्र
तथा द्रौपदीना पुत्र ओ अथा महारथी (६)

अस्माकं तु विशिष्टां ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥

अन्यथार्थ-अस्माकम्-अभारा (सर्वनाम, छद्मेणु ओ. व. अस्मद् तु)
तु-तो पण्य (अन्यथ) विशिष्टाः-सुष्य(वि+शिष्टं) श्रुदन्त, विशेषण ये-तेओ
(सर्वनाम, प्र. ओ. व. यद् तु पुर्विग) तान्-तेओ (सर्वनाम, द्वि. ओ. व. तद् तु)
निबोध-गण्य. (नि+बुध् १ गण्य, आत्तार्थ ओ. पु. ओ. व.) द्विजोत्तम-ब्राह्मणोभां
उत्तम (संभोधन, नाम) नायकाः-नायका (नाम, प्र. ओ. व., पु.) मम-माहुं
(सर्वनाम छद्मे ओ. व., अस्मद् तु) सैन्यस्य-क्षरक्षणा (नाम ६. ओ. व. नपु. सैन्य)
संज्ञार्थम्-गण्य भाटे (संज्ञार्थे इति संज्ञार्थं द्विगविशेषण) तान्-तेओने
(सर्वनाम, द्वि. ओ. व., पु. तत्) ब्रवीमि-ब्रुं छुं (द्वि. वर्त. ६८, १ पु.
ओ. व., छु २ गण्य) ते-ने (सर्वनाम, योथी ओ. व., युष्मत्)

भाषार्थ:- हे ब्राह्मणोभां उत्तम ! मारा क्षरक्षणा नायका ने
अभाराभां सुष्य (गण्य) तेओने तानीं नाय भाटे ब्रुं छुं. (७)

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदक्षिस्तथैव च ॥८॥

अन्यथार्थ:- भवान्-आप (नाम, व. इदन्त मू तुं भवत् प्र. ओ.
पुर्विग) भीष्म-भीष्म (नाम, प्र. ओ. व., पु.) कर्णः-कर्ण (नाम, प्र.

પુ) ચ-અને (અન્યથા) કૃષ-કૃષ (નામ, પ્ર એ વ, પુ) સ્મિતિજય-પ્રસન્નને
 છતનાર (નામ, પ્ર એ વ, પુ) અશ્વત્થામા-અશ્વત્થામા (નામ, પ્ર એ વ, પુ)
 વિકર્ણ:-વિકર્ણ (નામ, પ્ર એ વ, પુ) સૌમદત્તિ:-સૌમદત્તને પ્રેરે (નામ,
 પ્ર એ વ, પુ)

ભાવાર્થ:- આપ, બીજા, કર્ણ, લક્ષ્મણે છતનાર અશ્વત્થામા,
 વિકર્ણ અને સૌમદત્તિ છે (૮)

અન્યે ચ વહવઃ શૂરા મદ્યે ત્યક્તજીવિતાઃ ।

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધ વિ શા ર દાઃ ॥૯॥

અન્યથાર્થ:- અન્યે-બીજા (અર્થનામ, પ્ર અ વ, અન્યદ્ પુ) ચ-અને,
 (અન્ય) વહવઃ-પણ, (વિશેષણ, વિશેષ શૂરા) શૂરા:-ધૃતીશી (નામ, પ્ર અ વ,
 પુ) મદ્યે-મારે માટે, (સાતીનું એ વ, અહમ્ એવ અર્થઃ) इति મદ્યે: તસ્મિન્
 મદ્યે કર્મધારય સમાસ) ત્યક્તજીવિતા:-છવ ઓડવાને તૈયાર જીવિત ત્યક્ત
 યે इति વિશેષણ બહુવ્રીહિ સમાસ) નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ - જુદી જુદી જાનના
 મારવાના શસ્ત્રોવાળા (વિશેષણ, પ્ર અ વ, પુ) સર્વે-બધા (પ્ર અ વ, પુ
 સર્વ) યુદ્ધવિશારદાઃ- યુદ્ધમાં હોશિયાર (વિશેષણ, પ્ર અ વ પુ યુદ્ધવિશારદ)

ભાવાર્થ:- બધી બીજા ધણા શૂરવીર, યુદ્ધમાં હોશિયાર જુદી જુદી
 જાતના મારવાના શસ્ત્રોવાળા મારે માટે છવ ઓડવાને તૈયાર છે (૯)

અપર્યાપ્ત તદસ્માકં વલં મીમામિરક્ષિતમ્ ।

પર્યાપ્ત ત્વિદમેતેપાં વલં મીમામિરક્ષિતમ્ ॥૧૦॥

અન્યથાર્થ:-અપર્યાપ્તમ્-અનહદ (ક્રૂરતા, વિશેષણ, અનપરિ+આપ્ પ મો ગણ,
 પ્ર એ વ, નપુ) તદ્-તે (સર્વનામ, વિશેષણના ભાવમાં) અસ્માકમ્ અમારું
 (સર્વનામ, અસ્મદ્ છટ્ટી અ વ) વલમ્-દશક (નામ પ્ર એ વ, નપુ વલ)
 મીમામિરક્ષિતમ્-મીમામી સર્વ રીતે રક્ષાયેલું (મીમામેણ અમિરક્ષિતમ્ તત્પુરુષ,
 ઉપપદ સમાસ, વિશેષણ, વિ વલ) પર્યાપ્તમ્- હદનાળું (ક્રૂરતા, વિશેષણ
 પરિ+આપ્) તુ-પણ (અન્યથા) इदम्-આ (સર્વનામ, પ્ર એ વ, નપુ इदમ્)

પતેષામ્-એમનું (મર્વનામ, ૭૬૦ બ. વ., ઇતદ્) મોમાભિરક્ષિતમ્-ભીમથી રક્ષાયેલું (મોમેન અભિરક્ષિતમ્ ઉપપદ સમાસ, વિશેષણ, વિશેષ્ય વલમ્)

ભાવાર્થ-૨. નહદ તે અમારું લશ્કર ભીષ્મથી સર્વરીતે રક્ષાયેલું છે, પણ એમનું હૃદયણું લશ્કર ભીમથી રક્ષાયેલું છે (૧૦)

અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ।

મીષ્મમેવાભિરક્ષન્તુ ભવન્તઃ સર્વે એવ દિ ॥૧૧॥

અન્યથાર્થ-અયનેષુ-દોરવશીમાં (નામ, સાતમીનું બ. વ., અયન નપુ.) ચ-અને (અન્યથ) સર્વેષુ-બધામાં (મર્વનામ, સાતમીનું બ. વ.) યથાભાગમ-નક્ષી કરેલા ભાગે (ભાગમ્ અનતિક્રમ્ય હતિ અન્યથીભાવ સમાસ) અવસ્થિતા-ગોઠવાયેલા (કૃદંત, વિશેષણ, અવસ્થા ૧લો ગણ) મીષ્મમ્-ભીષ્મને (નામ, દ્વિ. એ. વ., પુ મીષ્મ) એવ-માત્ર (અન્યથ) અભિરક્ષન્તુ-બધી બાજુએથી રક્ષણ કરે (અભિરક્ષ-ત્રી. પુ. બ. વ. આતાર્થ ૧ ગણ પરસ્મૈ) ભવન્તઃ-આપ (વ. કૃદંત, નામ, પ્ર. બ., પુ. ભવત્) સર્વે-બધા (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ., પુ) એવ-માત્ર (અન્યથ) દિ-નિશ્ચય (અન્યથ)

ભાવાર્થ-આપ બધા માત્ર ભીષ્મને જ બધી બાજુએથી ગોઠવાયેલા લશ્કરમાં નિયત કરેલા ભાગમાં રહીને બધી બાજુએથી રક્ષા કરો. (૧૧)

સંજય ઉવાચ ।

ત સ્ય સં જ ન ય ન્દ પં કુરુદ્ધઃ પિતામહઃ ।

સિંહનાદં વિનયોક્તૈઃ શંખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન ॥૧૨॥

અન્યથાર્થ-તસ્ય-તેનું (સર્વનામ, ૭૬૦નું એ વ., પુ. તદ્નું) સંજ-નયન્-ઉત્પન્ન કરનાર (વ. કૃદંત, નામ, પ્ર એ વ., પુ.) હર્ષમ્-હર્ષને (નામ, દ્વિ. એ. વ., પુ હર્ષ) કુરુદ્ધઃ-કુરુઓમાં વૃદ્ધ (નામ, પ્ર. એ. વ., પુ) પિતામહઃ-દાદા (નામ, પ્ર એ. વ., પુ.) સિંહનાદમ્-સિંહના નાદ જેવી ગર્જના (નામ, દ્વિ. એ. વ., પુ. સિંહનાદ, તત્પરુષ સિંહસ્ય નાદમ્ હતિ.) વિનય-ગર્જના કરીને (વિધિર્થ કૃદંત) ઉચ્ચં-જીએથી-ગોટેથી (અન્યથ) શંખમ્-શંખ (નામ, દ્વિ. એ.

૧. પુ.) દુષ્મૌ-વગાડ્યો (પૂર્ણ જૂતકાળ, ૩ પુ. એ. ૧. ધ્મા-ધમતિ) પ્રતાપ-
વાન્-પ્રતાપી (વ. કુંદંત, નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ.)

ભાવાર્થ-તેનો (દુર્યોધનનો) આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર, કુરુઓમાં
વયોવૃદ્ધ, પ્રતાપી, દાદા ભીષ્મે ભિંચેથી સિંહના જેવી ગર્જના કરતો શંખ
વગાડ્યો (૧૦)

તતઃ શંભાશ્ચ ભેર્યશ્ચ પળવાનક ગોમુખાઃ ।

સદૃસૈવામ્યદન્યંત સ જ વ્દ સ્તુ મુ લો ડ મ વ ત્ ॥૧૩॥

અન્યથાર્થ-તતઃ-પછી (અન્યથા) શંભાઃ-શંખો (નામ, પ્ર. બ. ૧. પુ.)
ભેર્યઃ-ભેરી (નામ, પ્ર. એ. ૧.) પળવાનક ગોમુખાઃ-પણવ, ઢોલ, રણશીંગડા
(નામ, કુંદ સમાસ, પળવાઃ જ્ઞાનકઃ જ્ઞ ગોમુખાઃ જ્ઞ) સદૃસા-એકદમ,
એકી સાથે, (અન્યથા) પલ્-માત્ર, જ, (અન્યથા) અમ્યદન્યન્ત-વગાડ્યા (કર્મણિ,
૩ પુ અનઘનન, ૨ ગણ, અમિ+હન્) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧. તદ્)
શબ્દઃ-શબ્દ (નામ, પ્ર. એ. ૧.) તુમુલઃ-ભયંકર (વિશેષણ) અમવત્-થયો,
(અનઘનન, ૨ પુ એ. ૧ ધાતુ મૂ, ૧ ગણ, પરસ્મે.)

ભાવાર્થ-પછી શંખો, ભેરીઓ, પણવ, ઢોલ, રણશીંગડા એકી સાથે
જ વગાડ્યાં. તે શબ્દ ભયંકર થયો. (૧૩)

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યંદને સ્થિતૌ ।

માધવઃ પાણ્ડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥૧૪॥

અન્યથાર્થ-તતઃ-પછી (અન્યથા) માધવઃ-માધવ (નામ, પ્ર. એ. ૧.
પુ) પાણ્ડવઃ-પાંડવ (નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ) શ્વેતૈઃ-સફેદ (વિશેષણ) હયૈઃ-
થેલા (નામ, ૧ બ. પુ.) મહતિ-મોટા, ઉત્તમ (વ. કુંદંત, વિશેષણ, ધાતુ મહત્ પુ)
સ્યંદને-રથમાં (નામ, સાતમી એ. ૧ નપુ. સ્યંદન) સ્થિતૌ-મેઢેલા (વિશેષણ,
કુંદંત, સ્થા) દિવ્યૌ-અનૌકિંક (વિશેષણ, દ્વિ. ૧. પુ) શંખૌ-શંખો (એ) (નામ,
દ્વિ. ૧યન પુ) પ્રદધ્મતુઃ-વગાડ્યા (ક્રિાપદ, પૂર્ણ જૂતકાળ ૩ પુ, દ્વિ. ૧યન,
ધ્મા ૧ ગણ, પરસ્મે ધમતિ)

ભાવાર્થ-પછી સહેજ ઉત્તમ ઘોડાવાળા રથમાં બેઠેલા માધવે અને પાડવે (અર્જુને) અલૌકિક શક્તિ વગાડ્યા (૧૪)

વિવેચન-મા=માયા+ધવ=પતિ=માયાનો પતિ

આ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ માયાના પતિના સ્વરૂપે દર્શન આપે છે એમાં સ્પષ્ટ એટલું સમજાય છે કે માયાને પોતે તાબે રાખી અર્જુન ઉપર પોતાની માયાના વિકારો લાગુ થાય નહીં અને એથી અર્જુનને મોહની માઠી અસર ઉભી થાય નહીં એ હેતુથી શ્રીકૃષ્ણ માયાપતિ બને છે, પણ માયી બનતા નથી

કૌટુંબમણિ-મુક્ત જીવ, ભગવાનના કંઠમાં રહે છે અને એ કંઠમાં કોઈક 'શ્રી' નામની લટકતી માળા છે, જે વક્ષઃસ્થળ પર આવી અવલબે છે એ માળા અનેક ભક્તોની બનેલી છે, જે જ્ઞાનનિષ્ઠ મુક્ત જીવો હોય છે એને મધ્યમણિની ઉપમા આપી મધ્યમાં રાખવામાં આવે છે અને તેની આસપાસના મણિઓ મુક્ત ભક્તરૂપે માળામાં પરોવાયેલા છે સૂત્રે મણિગણાઃ સ્વ । આ મણિઓમાંથી જ્યારે જ્યારે ભૂતળ ઉપર જરૂર જણાય છે, ત્યારે ત્યારે કોઈને પણ નૈમિત્તિક કાર્ય માટે મોકલવામાં આવે છે અને એ કાર્ય પૂરું થયે પોતાના સ્થાનમાં જોડવાઈ જાય છે

પાञ્ચજન્ય હૃપીકેશો દેવદત્ત ધનંજયઃ ।

પૌંડ્રમ્ દધ્મૌ મહાશંખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥૧૫॥

અન્યવાર્થ-પાञ્ચજન્ય-પાંચજન્ય શબ્દ નામ (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ.) હૃપીકેશઃ-કૃષ્ણ, ઇન્દ્રિયોનો અધિપતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. હૃપીકાનાં રૂંદાઃ ૧ તકપુ) ધનંજયઃ-અર્જુન (નામ, પ્ર. એ. વ. ધનમ્ જયતિ इति ધનંજયઃ ઉપપદ્ધિ સમાસ) ભીમકર્મા-લગ્ન કર્મવાળો (વિશેષ્ય, ભીમં કર્મ यस્ય इति બહુવીદિ) વૃકોદરઃ-ભીમ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વૃક ઉદરં यस્ય) પૌંડ્રમ્-શબ્દ નામ (નામ, દ્વિ. એ. વ.) મહાશંખમ્-શબ્દ નામ (વિશેષ્ય, દ્વિ. એ. વ. મહાન્ ચ અસો શંખ ચ કર્મધાન્ય) દધ્મૌ-ગાડ્યો (દ્વિગપદ, પૂર્વે ભૂતભળ, ૩ પુ. એ. ૧ ધ્મા પન્મે ૧ ગણુ)

ભાવાર્થ-કૃષ્ણે પાંચજન્ય, ધનંજયે દેવદત્ત અને ભયાનક કર્મ કરનાર ભીમે પૌંડ્ર નામનો મહાશૂંભ વગાડ્યો. (૧૫)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાને હૃદયિકેશના સ્વરૂપે ઓળખાવે છે. તાત્પર્ય કે સર્વ ઇન્દ્રિયોના નિયંત્રણરૂપે પોતાને અહીં જણાવી તદ્દગત કાર્યમાં પોતાના જ શંખને ધમે છે. તાત્પર્ય કે એ શંખના નાદથી શત્રુ-પક્ષની સેનાની ઇન્દ્રિયોમાં કોઈક પ્રકારનું વિચિત્ર દબાણ થઈ ઇન્દ્રિયો પોતા-પોતાનું કાર્ય કરવામાં નિસ્તેજ બને છે.

જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોમાં સામર્થ્ય ટકી રહે છે ત્યાં સુધી વિશેષકારી દર્પ પ્રજ્વલિત રહે છે. શંખનો ધ્વનિ દર્પનો નાશ કરવા માટે છે. તાત્પર્ય કે સામર્થ્યનો નાશ કરવા માટે છે. સામર્થ્યનો નાશ થતાં સર્વનો નાશ થાય છે.

આ શ્લોકમાં અર્જુનને 'ધનંજય' નામથી કહેવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે ધનના ઉપર જય મેળવનાર-સમૃદ્ધના ઉપર જય મેળવનાર, જીવસમૃદ્ધોના પર જય મેળવનાર, આસુર જીવોના સમૃદ્ધો પર જય મેળવનાર. આ પ્રકારનો જય જ્યારે પ્રાપ્ત કરવો હોય ત્યારે અર્જુનની પાસે દેવે આપેલો જ શંખ ઉપયોગમાં આવે. જીવે પોતાની યુદ્ધિથી ઉત્પન્ન કરેલો શંખ કામમાં આવે નહીં. દેવના આપેલા શંખમાં કોઈક વિશેષ પ્રકારનું દૈવત્વ હોય છે અને એ દૈવત્વના જ આધારે આસુરત્વનો નાશ કરાય છે.

આ શ્લોકમાં ભીમને 'ભીમકર્મા' અને 'વૃકોદર' આ બે નામ આપવામાં આવ્યાં છે. આ બેમાંથી પ્રથમ વૃકોદરને તપાસીએ. વૃક જેના ઉદરમાં છે એનું નામ વૃકોદર. વૃક=મહાપ્રાણ. આ મહાપ્રાણમાં ખીન્ન બધા પ્રાણોનો આધાર રહે છે. એટલે સર્વ પ્રાણ ભગવાનના ઉદરમાં જે ગોઠવાયેલા હતા, તે બધાનું એક પ્રાણસ્વરૂપ કરી વૃકોદરને આપવામાં આવ્યું. આ મહાપ્રાણ ગદ્દારૂપે હોય છે તાત્પર્ય કે એની કાંઈ આકૃતિની રચના કલ્પી શકીએ તો ગદ્દારૂપે બને. આ પ્રકારની ગદ્દા જે જગ્યાએ પડે, તે જગ્યાનો અને તેની અંદર રહેલા તત્ત્વોનો નાશ થાય એ સંકેત છે. વળી એને ભીમકર્મા કહ્યું, એટલે વાસ્તવિક રીતે ભીમ ગદ્દાનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે અને એની ગદ્દા જ્યાં પડે છે ત્યાં નાશ થાય છે એની ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે. હવે એ ગદ્દાના તાડનનિનાદ બનાવનાર પૌંડ્ર છે. નિનાદમાં

ધ્વનિ છે એ ધ્વનિ પૌર જાને છે, ત્યાં ત્યાં એ. ધ્વનિ જાય છે, ત્યાં ત્યાંના પ્રાણે ગભરાટમાં પડે છે અને અવ્યવસ્થિત પ્રાણ પોતાની ક્રિયા સાંગો-પાંગ કરી શકે નહીં.

અનન્તવિજયં રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુધોપમણિપુષ્પકૌ ॥૧૬॥

અન્યાર્થ-અનન્ત વિજયમ્-શંખનું નામ (નામ, અનન્તઃ વિજયઃ यस્ય બહુવીહિ, પુ) રાજા-રાજા (નામ, પ્ર. એ વ પુ રાજન્) કુંતીપુત્રઃ-કુંતીપુત્ર (નામ, પ્ર એ. વ. પુ) યુધિષ્ઠિરઃ-યુધિષ્ઠિર (નામ, પ્ર એ. વ પુ. યુધિ સ્થિરઃ इति અલુક્ સમાસ) નકુલઃ-નકુલ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) સહદેવઃ-સહદેવ (પ્ર. એ. વ પુ.) સુધોપમણિપુષ્પકૌ-સુધોપ અને મણિપુષ્પક શંખના નામ (નામ, દ્વિ વ સુધોપશ્ચ મણિપુષ્પકશ્ચ ૬-૬)

ભાવાર્થ-કુંતીપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે અનન્તવિજય નામનો શંખ તથા નકુલ સહદેવે સુધોપ અને મણિપુષ્પક નામના શંખો વગાડ્યા. (૧૬)

સુધોપ-આ નામનો શંખ સહદેવ રાખે છે. સહદેવ છે એ હંમેશાં દેવની સાથે જ રહે છે. તાત્પર્ય કે દેવનો સ્વભાવ અંગીકાર કરે છે. એટલે એના શંખમાં ધ્વનિપૂરક દેવભાવ હોવાથી ઘોષ સુંદર થાય છે અને એ આસુરભાવનો નાશ કરે છે.

મણિપુષ્પક-આ શંખ નકુલ ધારણ કરે છે. પુષ્પક શબ્દ ઘણી વખતે વાદળને (મેઘને) લગાડવામાં આવે છે. એટલે મેઘ સદૃશ આ શંખ છે. સાથે સાથે મણિ પણ છે એટલે મુખ્ય મેઘસદૃશ આ શંખ છે. એનો ધ્વનિ પણ મેઘની ગર્જના જેવો ઉત્પાતસૂચક છે. અનુભવથી જણાય છે કે અતિ-ગર્જન જીવને ગભરાવે છે. અને એ પ્રકારની ગભરામણ ઉપજાવનાર આ શંખનો ધ્વનિ છે. તાત્પર્ય કે શત્રુઓને ગભરાવવા આ પ્રકારની વ્યવસ્થા હોય છે.

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિશ્વળી ચં મહારથઃ ।

દૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્વાપરાજિતઃ ॥૧૭॥

અન્યથાર્થ-કાદયઃ-કાશીરાજ (નામ, પ્ર. ઓ. ૧. ૫) પરમેષ્વાસઃ-
ઉત્તમ ધનુષને નાંખનાર (વિશેષણ, પરમાઃ શ્વઃ અસ્યન્તે બહુનોદિ) શિખન્દી-
શિખંડી (નામ, પ્ર. ઓ. ૧. ૫ શિખન્દિન્) મહારથઃ-મોટા રથવાળો
(વિશેષણ) ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-ધૃષ્ટદ્યુમ્ન (નામ, પ્ર. ઓ. ૧. ૫ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન) ચિરાટઃ-
વિરાટ; વિરાટ દેસનો (વિશેષણ) સાત્યકિઃ-સાત્યકિ (નામ, પ્ર. ઓ. ૧. ૫.)
અપરાજિતઃ-અજેય (વિશેષણ, ન પરાજિતઃ નમ્ર તત્પુત્ર૫.)

ભાવાર્થ-ઉત્તમ ધનુષ નાંખનાર કાશીરાજ, મોટા રથવાળો શિખંડી,
વિરાટનો રાજા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અજેય સાત્યકિ. (૧૭)

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વજઃ પૃથિવીપતે ।
સૌમદ્રશ્ચ મહાવાહુઃ જંભાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥૧૮॥

અન્યથાર્થ-દ્રુપદઃ-દ્રુપદ (નામ, પ્ર. ઓ. ૧. ૫) દ્રૌપદેયાઃ-દ્રોપદીના
પુત્રો (નામ, પ્ર. બ. ૧. દ્રૌપદ્યાઃ પુત્રાઃ) સર્વજઃ-બધી રીતે (અન્યથા) પૃથિવી-
પતે-પૃથ્વીનો પતિ, ગણ (સંબોધન, ઓ. ૧.) સૌમદ્રઃ-સુભદ્રાનો પુત્ર
(સુભદ્રાયાઃ પુત્રઃ સૌમદ્રઃ પ્ર. ઓ. ૧) મહાવાહુઃ-બળવાન (વિશેષણ,
મહાન્ વાહુઃ यस્ય इति બહુનોદિ) શંખાન્-શંખોને (નામ, દિ. બ. ૧. ૫.
શંખ) વધ્મુઃ-વગાડ્યા (ક્રિયાપદ, પૂર્વજનકાણ, ધમા-ધમતિ ૧ ગણ) પૃથક્
પૃથક્-જુદા જુદા (અન્યથા.)

ભાવાર્થ-દ્રુપદ અને દ્રૌપદીના પુત્રો અને મોટા લાથવાળા સુભદ્રાના
પુત્ર વગેરેએ બધી રીતે જુદા જુદા શંખો વગાડ્યા. (૧૮)

त घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नमश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥

અન્યથાર્થ-સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. ઓ. ૧. તદ્) તુમુલ-ભયંકર
(વિશેષણ) ઘોષઃ-નાદ (નામ, પ્ર. ઓ. ૧) ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્-કોરવોના, (નામ,
૫૯ી બ. ૧.) હૃદયાનિ-હૃદયોને (નામ, દિ. બ. ૧.) વ્યદારયત્-ચીરી નાંખ્યા
(ચિન્હ ૧૦ ગણ, અનવનન ૩ પુ. બ. ૧) નમઃ-આકાશ (નામ દિ. ઓ. ૧)
પૃથિવીમ્-પૃથ્વીને (નામ, દિ. ઓ. ૧) વ્યનુનાદયન્-ગમી મુક્યા (ક્રિયાપદ.

વિ+અનુ+નદ ક્રંત, (વિશેષણ)

ભાવાર્થ-ને અયાનક અવાજે આકાશ અને પૃથ્વીને ગતવી મૂક્યાં અને કૌરવોનાં હૃદયને ચીરી નાખ્યાં. (૧૯)

અથ વ્યવસ્થિતાન્દદ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિશ્વજઃ ।

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુસ્વમ્ય પાણ્ડવઃ ॥૨૦॥

હપીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

અર્જુન ઉવાચ ।

સેનયોરુમયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥૨૧॥

અ-વ્યવસ્થિતાન્-અથ-પછી (અન્યથા) મહીપતે-હે રાજા ! (સંબોધન)
વ્યવસ્થિતાન્-ગોઠવાયેલા (વિશેષણ) ધાર્તરાષ્ટ્રાન્-કૌરવોને; (નામ, દ્વિ. બ. વ. પુ). દદ્વા-જોડને (ક્રંદંત વિધેય) પ્રવૃત્તે-આરંભ થયેયું (જ. ક્રંદંત, વિશેષણ)
શસ્ત્રસંપાતે-શસ્ત્ર ફેંકવાના આરંભ સમયમાં (નામ, સાતમી એ વ શસ્ત્રાણાં સંપાત. પદ્યી તત્પુરુષ) કપિશ્વજઃ-કપિશ્વજ (નામ, પ્ર. એ. વ. કપિઃ ઘ્વજાં यस્ય બહુવ્રીહિ) પાણ્ડવઃ-પાંડવ-અર્જુન (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પાણ્ડોઃ અયમ્ इति પાણ્ડવ.) ધનુઃ-ધનુષ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપુ ધનુષ્) ઉચસ્ય ઉચાવીને (વિધેય ક્રંદંત, ઉત્પ્રયમ્) હપીકેશમ્-હૃષ્યને (દ્વિ. એ. વ. હપીકાનાં ફેંદાઃ અયમ્ इति તત્પુરુષ.) ર્દમ્-આ (સર્વનામ, દ્વિતીયા એ. વ. નપુ) આહ બોલ્યો (દૂનું ત્રીજો પુ. એ. વ. વર્તમાનકાળ, ક્રિયાપદ) સેનયોઃ-મે સેનાઓનાં (નામ, ૭ઠો દ્વિ. વ.) રુમયોઃ-ગળે (સર્વનામ, વિશેષણ) મધ્યે-વચમાં (અન્યથા) મે-મારાં (સર્વનામ, ૭ઠી એ. વ. અસ્મદ્) રથમ્-રથને; (નામ, દ્વિ. એ. વ.) સ્થાપય-મેઠા, ગોઠવા (ક્રિયાપદ, બીજો પુ. એ. વ. ૧ ગણ, સ્થાનું પ્રેગ્ક આસાર્થ) અચ્યુત-ફેંટ, (નામ, સંબોધન)

ભાવાર્થ-પછી હે મહીપતિ ! ગોઠવાયેલા કૌરવોને જોડને કપિશ્વજ પાંડવ (અર્જુન) જે શસ્ત્ર ફેંકવાને તથા ધનુષ ઉઠાવવાને તોયાર હપીકેશને આ વાક્ય કહે છે : “મે સેના વચ્ચે મારા રથને હે

ગોઠવો." (૨૧)

યાવદેતાન્નિરીક્ષ્યેઽહં યોદ્ધકામાનવસ્થિતાન્ ।
કૈર્મયા સહયોદ્ધવ્યમસ્મિન્ રણ સ મુ ઘ મે ॥૨૨॥

અન્યથાર્થ-યાવત્-જેથી (અર્થાત્) ષતાન્-તેઓને (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ. ષત્ ૫) નિરીક્ષ્યે-સારી રીતે જોઈ લઉં (ક્રિયાપદ, વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. નિર્નર્દેશ ૧ ગણ) ઝહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મદ્) યોદ્ધકામાન્-લડવાને ઇચ્છનારા (નામ, દ્વિ. બ. વ. ઉપપદ) અવસ્થિતાન્-ગમેયા (બૃ. કૃત વિશેષણ) કૈઃ-કોની સાથે (સર્વનામ, ત. બ. વ. કિમ્ ૫) મયા-મારે (સર્વનામ, ત. એ. વ. અસ્મદ્) યોદ્ધવ્યમ્-ઝડપુ જોઈએ (કર્મણિ કૃત) અસ્મિન્-આ (સર્વનામ, સાતમી એ. વ. હ્રદમત્) રણસમુઘમે-ગુણસંગ્રામમાં (નામ, સાતમી એ. વ.)

ભાવાર્થ-જેથી લડવાને તૈયાર થયેલા-ઊભેલા તેઓને હું સારી રીતે જોઈ લઉં કે આ રણસંગ્રામ માટે કોને મારી સાથે લડવું જોઈએ. (૨૨)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં અર્જુનને પાંડવના નામથી ઓળખાવે છે. જાણે સર્વ પાંડવોનો આ પ્રતિનિધિ ન હોય, એવું સમજાય છે. અને એ કારણે શત્રુનું સૈન્યખળ નિરીક્ષણ કરવા ગેરાતાં પોતાની ઇન્દ્રિયોના અધિનાયક શ્રીકૃષ્ણને 'હૃષીકેશ' નામથી સંબોધે છે. અને સાથે સાથે અંતમાં એને (શ્રીકૃષ્ણને) 'અચ્યુત' નામથી ઓળખાવે છે. અચ્યુત એટલે જેનો કોઈ પણ વખતે ભ્રંશ થતો નથી. ત્યાંસુધી દેવી સંપત્તિનો ભ્રંશ થાય નહીં, ત્યાંસુધી જીવમાં પણ અચ્યુતતત્ત્વ રહે ખરું. દેવી ભાવનો આંસુરી ભાવ પર વિજય થાય છે.

યોત્સ્પમાનાનવેક્ષેઽહં ય ઇતેઽઞ્ચ સમાગતાઃ ।
ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્યુધેર્યુદે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥૨૩॥

અન્યથાર્થ-દુર્યુધેઃ-ખગળે શુદ્ધિવાળા (વિશેષણ) ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય-દુર્યોધનના (નામ, ૫મી એ. વ. પુ.) પ્રિયચિકીર્ષવઃ-કલ્યાણ યાદનારાઓ (વિશેષણ, વિગ્રહ્ય યે) યે-જેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. યદ્ ૫) ઇતે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ.

પતદ્ પુ.) અત્ર-અહીં (અવ્યય) સમાગતાઃ-આવેલા (ભૂ કૃદંત, વિશેષણ, સમ્+ આત્મ) ચોત્સ્યમાનાન્-હડવાને તૈયાર થયેલા (ભવિષ્ય કૃદન્ત) તાન્-તેઓને (દ્વિ. બ વ તદ્ સર્વનામ) અહમ્-હું (મર્વનામ, પ્ર. એ. વ અસ્મદ્) અવેક્ષે જોઉં (વર્તમાનકાળ ૧ પુ એ. વ અવત્-ઈશ્ ૧ ગણ)

ભાવાર્થ-અરાબ છુદ્ધિવાળા હુર્યોધનના કડ્યાણ ચાહનારાઓ કે જેઓ અહીંયાં હડવાને તૈયાર થયેલા છે તેઓને હું જોઉં. (૨૩)

સંજય ઉવાચ ।

एवमुक्तो हपीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥૨૪॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥૨૫॥

અવ્યયાર્થ-एवम्-આ પ્રમાણે (અવ્યય) उक्तः-કહેવાયેલો (ભૂ કૃદંત, વિશેષણ) हपीकेशः-કૃષ્ણ (નામ, પ્ર. એ. વ.) गुडाकेशेन-અર્જુન વડે (નામ, ૮. એ. વ. गुडाकायाः ईश तत्पुरुष) भारत-ધૃતરાષ્ટ્ર (સંબોધન) सेनयोः-એ સેનાઓની (નામ, ૫ષ્ટી દ્વિ. વ સ્ત્રીલિંગ सेना) उभयोः-અનેની (વિશેષણ) मध्ये-વચમાં (અવ્યય) स्थापयित्वा-ગોઠવીને (વિધેય કૃદન્ત) रथोत्तमम्-ઉત્તમ રથ (નામ, દ્વિ. એ. વ) भीष्मद्रोणप्रमुखतः-બીષ્મ-દ્રોણની અગળ भीष्मश्च द्रोणश्च यस्य प्रमुखे वर्तते तत्र, (અવ્યયીભાવ સમાસ) सर्वेषाम्-અધાઓના (સર્વનામ, ૫ષ્ટી બ. વ. પુ) महीक्षिताम्-પૃથ્વીને જોનારાઓ સમ્યે (નામ, ૫ષ્ટી બ. વ. કૃદંત महीं ईक्षित् महीक्षित् तेषाम् महीक्षिताम् महीक्षित्) उवाच-કહ્યું (પૂર્ણ જુનકાળ ૩ પુ એ. વ વच् ૨ ગણ) पश्य-જો (આશાર્થ, ૨ પુ. એ. વ.) एतान्-તેઓને (સર્વનામ, દ્વિતીયા બ. વ. पतद्) समवेतान्-બેગા થયેલા (સમ્+અવત્ કૃદંત વિશેષણ)

ભાવાર્થ-આ પ્રમાણે કહીને હે ભારત (ધૃતરાષ્ટ્ર) ! કૃષ્ણે અર્જુનને એ સેનાઓની વચમાં બીષ્મ, દ્રોણ તથા અધા રાજાઓની આગળ ઉત્તમ રથને ગોઠવીને કહ્યું કે હિ પાર્થ ! આ લેગા થયેલા કૌરવોને જો. (૨૪-૨૫)

વિવેચન-ગુણકેશ-એણે તામસ-નિદ્રા કળએ કરી છે, તેનું નામ ગુણકેશ નિદ્રાના સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકાર હોય છે. તામસ નિદ્રા મિથ્યા મોહને વધારે છે અને આસુરભાવને કેળવે છે. રાજસ નિદ્રા શરીર, મન વગેરેને સુરક્ષિત રાખીને થ્રમનું નિવારણ કરે છે. સાત્વિક નિદ્રાને ઘણી જગ્યાએ યોગનિદ્રા કહેવામાં આવે છે આ પ્રકારની નિદ્રામાં શરીર, મન વગેરે નિર્વ્યથ દેખાય છે. છતાં પણ આંતરિક જાગૃતિ રહે છે. અને એ જાગૃતિ જમવિષયક શત્રુઓની સાથે વિલાસ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

અર્જુન એ ભક્તનો, સખ્ય પર્યંત આવેલા ભક્તનો જીવભાવ છે. તે ભગવાનની સાથે સખાધર્મ રાખે છે, એટલે શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું સખાત્વ સિદ્ધ કરવા એના રથના નિયામક બને છે અને સાથે સાથે ચિહ્ન તરીકે શંકરના અવતાર હંસુમાનને ધ્વજારૂઢ બનાવે છે. એ પણ એક ભક્ત છે. તાત્પર્ય કે ભક્ત ભક્તને સહાય કરે છે અને ભગવાન પણ ભક્તને સહાય કરે છે. આ પ્રમાણે દિવ્ય સહાય અર્જુનને પ્રાપ્ત થાય છે. છતાં પણ એને લૌકિક વ્યા-મોહ થાય છે અને એ લૌકિક વ્યામોહ ભક્તને શોષે નહીં એ કારણે શ્રીકૃષ્ણ પોતે ગુરુત્વ પણ ધારણ કરે છે

‘તત્રાપશ્યત્સ્થિતાન્યાર્થઃ પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

આચાર્યાન્માતુલાન્ભ્રાતૃન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વીસ્તથા ॥૨૬॥

શ્વસુરાન્સુહૃદયૈવ સેનયોરુમયોરપિ ।

અન્યયાર્થ-તત્ર-ત્યાં (અન્યથા) સેનયોઃ-સેનાઓની વચમાં (નામ, હૃદીનું દિ વ સ્ત્રી સેના) ઉમયોઃ-મેની (વિશેષણ) અપશ્યત્-જોયા (ક્રિયાપદ, ૩ પુ એ વ. અનદ્યતન જ્ઞાતકાળ, પરસ્મૈ દશ્ (પદય) ૬ ગણ) સ્થિતાન્-જોમેયા (જન્યુદત વિશેષણ, દિ. બ વ) પાર્થઃ-અર્જુન (નામ, પ્ર એ વ પુ) પિતૃન્-કાકા, પિતૃગર્ભઓ (નામ, દિ બ વ. પિતૃ) અથ-પત્રી (અન્યથા) પિતામહાન્-દાદાઓ (નામ, દિ બ વ પુ) આચાર્યાન્-ગુરુઓ (નામ, દિ. બ. વ. પુ આચાર્ય) માતુલાન્-મામાઓ (નામ, દિ બ -વ) ભ્રાતૃન્-ભાઈઓ, પુત્રાન્-પુત્રો સર્વીન્-મિત્રો શ્વસુરાન્-સસરાઓ સુહૃદઃ-મિત્રો, સ્નેહી (સુહૃત્-સુહૃદ)

ભાવાર્થ-ત્યાં બે મેનાઓની વચમાં અર્જુને પિતાઓ, દાદાઓ,

આચાર્યો, મામાઓ, ભાઈઓ, ઝેકરા, પૌત્રો, મિત્રો, સસરાઓ, સ્નેહીઓ વગેરેને જિલેલા જોયા (૨૬)

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌન્તેયઃ સર્વાન્વંધૂનવસ્થિતાન્ ૨૭॥

કૃપયા પર્યાઽવિષ્ટો વિપીદન્નિદમબ્રવીત્ ।

અન્યથાર્થ-તાન્-તે (સર્વનામ, દિ. બ. વ. તદ્-પુલ્લિંગ) અવસ્થિતાન્-જિભેના (જૂ કૃદંત વિશેષણ અવસ્થા) સર્વાન્-બધાઓને; (સર્વનામ, દિ. બ. પુ. સર્વ) વંધૂન્-ભાઈઓ (નામ, દિ. બ. વ. પુ. વન્ધુ) સમીક્ષ્ય-જોઈને (વિધેય કૃદંત) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) કૌન્તેયઃ-અર્જુન (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) કૃપયા-કૃપાથી, દયાથી (નામ, ત્. એ. વ. કૃપા ઋલિંગ) પર્યા-પુષ્કળ, (વિશેષણ, ત્. એ. વ. પરા ઋલિંગ) અવિષ્ટઃ-આવેશ પામીને (જૂ. ક. વિશેષણ, પ્ર. એ. વ. પુ.) વિપીદન્-ગ્રોક કરતો (વ. ક. વિશેષણ, પ્ર. એ. વ. વિન્સીદ્-૧ ગણ્ય) દ્વમ્-આ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપુ. દ્વમ્) અબ્રવીત્-જોડ્યો (ક્રિયાપદ, ૩ પુ. એ. વ. દ્વ. ૨ ગણ્ય, ૫૦-મી)

ભાવાર્થ-તેઓ બધા બધુઓને જિલેલા જોઈને જે કૃપાથી પુષ્કળ આવેશ પામેલા હતા અને શોક કરતા હતા, તે કૌન્તેય આ પ્રમાણે જોડ્યો : (૨૭)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં ભક્તના હૃદયની કામળતા દેખાય છે; પરંતુ ભક્તમાં લૌકિક વ્યાભોહ હોવો ન જોઈએ અને એ પ્રકારના વ્યાભોહને ખસેડવા શ્રીકૃષ્ણ આગળના અધ્યાયોમાં ઉપદેશ કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ ।

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ॥૨૮॥

સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુલં ચ પરિશુંપ્યતિ ।

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥૨૯॥

અન્યથાર્થ-દૃષ્ટ્વા-જોઈને (વિધેય કૃદંત) દ્વમ્-આ (સર્વનામ, દિ. એ.

૫. શ્વમ્ ૫) સ્વજનમ્-સગાંઓ (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. સ્વજન) કૃષ્ણ-હે કૃષ્ણ (સંબોધન) યુયુત્સુમ્-યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા (વિશેષણ, Desiderative from યુધ્ ૪ ગણ) સમુપસ્થિતમ્-ઝોલેલા (જી. ક્રિ.ન વિ. સમ્+ઉપ+સ્થા) મમ-મારા (છઠ્ઠી એ. વ. સવ નામ અસ્મદ્) ગાત્રાણિ-શરીરના અવયવો (પ્ર. બ. વ. નપુ) સીદન્તિ-નકામા પડે છે; દંડ પડે છે (ક્રિયાપદ, વર્તમાનકાળ ૩ પુ. બ. વ. સીદ્ પરસ્મે ૬ ગણ) મુત્તમ્-મોડું (પ્ર એ. વ. નપુ મુત્ત) મે-માગ (સર્વનામ, છઠ્ઠી એ. વ. અસ્મદ્) શરીરે-શરીરમાં (નામ, સાતમી એ. વ. નપુ. શરીર) વેપથુઃ-કંપ (નામ, પ્ર. એ. વ) રોમહર્ષઃ-રોમાય (નામ, પ્ર. એ. વ.) જાયતે-થાય છે. (ક્રિયાપદ, ૩ પુ. એ. વ. વર્તમાનકાળ ૪ ગણ, આત્મનેપદ)

માવાર્થ- યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા આ સ્વજનને ઝોલેલા લોઈને હે કૃષ્ણ! મારા શરીરના અવયવો નકામા પડે છે; મોડું સૂકાય છે; મારા શરીરમાં રોમાય અને કંપ થાય છે. (૨૮-૨૯)

વિવેચન- અર્જુન પોતાના શરીરના સંબંધમાં આવતા ભુદા ભુદા પ્રકારના સગપણ ધરાવનારાઓને ‘સ્વજન’ શબ્દથી મિથ્યા મોહ ધારણ કરી કલ્પના કરે છે. આ એનો શુદ્ધ અને વાસ્તાવિક ભાવ નથી એ કારણે એને કલ્પિત મોહનો નાશ કરવા, તત્તો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈયં પાપમ્ અવાપ્સ્યસિ । ‘ત્યારે તું’ યુદ્ધમાં સામેલ થઈ જા; તને પાપ નહીં લાગે’ એવો ઉપદેશ આપે છે. કારણ કે, કલ્પિત ભાવનો નાશ થયા વિના શુદ્ધ ભાવ આવી શકતો નથી. હવે સ્વજન તો અંતર્યામી જ બની શકે છે. કારણ હવે અંશ છે; અતર્યામી અશી છે. એટલે હવેના સ્વભાવધર્મથી જ અંશી સાથે એને નિત્ય સંબંધ છે. કાલ્પનિક સંબંધ કરતાં નિત્ય સંબંધને ટકવવો જરૂરી છે. અને એવા જ કારણે લોકવ્યવહારમાં પ્રચલિત શાસ્ત્રોને મોદ્-શાસ્ત્રાણિ કહેવામાં આવ્યાં છે.

આત્મકામાય સર્વમ્ પ્રિયમ્ ભવતિ ।

ગાળ્ડીવં સંસતે હસ્તાત્ત્વચ્ચૈવ પરિદ્વલતે ।

ન ચ શત્રોમ્યવસ્થાતું અમંતીચ ચ મે મનઃ ॥૩૦॥

અન્યાર્થ- હસ્તાત્-હાથમાંથી (નામ, ૫ મી એ. વ. પુ. ‘હસ્ત’)

ગાળ્હીવમ્-ગાંડીવ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ગાળ્હીવ) સ્તંસતે-સરી પડે છે (ક્રિયા-
પદ, ૩ પુ. એ. વ. આભને૦ સ્તંસ ૧ ગણ્ય) ત્વક્-ચામડી (નામ, પ્ર. એ. વ.
ત્વન્ સ્ત્રીલિંગ) પરિદહતે-બળે છે (ક્રિયાપદ, ૩ પુ. એ. વ. પરિન્દહ ૧ ગણ્ય)
ન-નદી (અચ્ચ) શક્નોમિ-શક્તિમાન છું (ક્રિયાપદ ૩ પુ. એ. વ. શક્ ૫ મે. ગણ્ય
પરસ્મે.) અવસ્થાતુમ્-જેઆ રહેવાને (હેતુર્થ ક્રિયા) મે-મારું (સર્વનામ, ૧ ક્રી એ.
વ.) મનઃ-મન (નામ, પ્ર. એ. વ. મનસ્ નપુ) ભ્રમતિ-ભ્રમે છે (ક્રિયાપદ, ૩ પુ.
એ. વ. ભ્રમ ૧ ગણ્ય)

ભાવાર્થ- મારા હાથમાંથી ગાંડીવ સરી જાય છે, ચામડી બળે છે,
જેભો રહેવાને હું શક્તિમાન નથી અને મારું મન ભ્રમે છે. (૩૦)

વિવેચન- કેઈ પણ કામ આનંદ અને ઉત્સાહથી થવા માટે ભગવદ્-
પ્રેરણા જરૂરી છે. મિથ્યા મોહમાં માયાનાં વિકારી સ્વરૂપો પ્રગટ થાય છે
અને આખા વ્યાપારમાં અધાધૂધી કરી મૂકે છે. અજ્ઞાન અને મોહને કપટ-
ભાવે દાખલ કરે છે. વસ્તુને શુદ્ધ સ્વરૂપે ન દેખાડતાં આભાસરૂપે પ્રેરણા કરે
છે; એટલું જ નહીં, પરંતુ જીવને કર્તાવ્યબ્રહ્મ કરે છે.

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેન્દ્રવ ।

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વનનનાદિવે ॥૩૧॥

વ એટલે આનંદ આપનાર. મારામાં-જીવમાં રહેલા ઉપત્તિ અને નિયમન-વિભાવને પોષણ કરી આનંદ આપનાર. અર્જુનને એટલું તો ગ્રાહ્ય છે કે કેશવમાંથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. અને સ્વજનમાંથી (કુટુંબમાંથી) આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી. કદાચ મિથ્યા આનંદની પ્રાપ્તિ થાય ખરી, પણ શુદ્ધ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાને કેશવને અહીં સંબોધે છે અને ઇચ્છે છે કે ‘મારા માની લીધેલા સ્વજનમાં તું એવી કોઈ ગ્રેરણા કર, જેથી આ નાશકાર્ય મારે કરવું ન પડે.’

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥

અન્યયાર્થ-ન કાઢ્ઢે-કું ઇચ્છતો નથી (મિથ્યા, ૧ પુ. એ. વ. વર્તમાનકાળ આત્મને. ૧ મણુ ન-અન્યથા) વિજયમ્-વિજયને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. વિજય) કૃષ્ણ-કૃષ્ણ (સંબોધન) રાજ્યમ્-રાજ્યને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપુ. રાજ્ય) સુખાનિ-સુખોને (નામ, દ્વિ. બ. વ. નપુ. સુખ) કિમ્-શું (અન્યથા) રાજ્યેન-રાજ્યથી (નામ, ૧. એ. વ. નપુ) ગોવિન્દ-કૃષ્ણ (નામ, સંબોધન) ભોગૈઃ-ભોગથી (નામ, દ્વિ. બ. વ. નરજાતિ) જીવિતેન-જીવનથી (નામ, ૧. એ. વ. નપુ.) નઃ-અમને (સર્વનામ, ૫ઠી બ. વ. અસ્મદ્ દ્વિતીયા અર્થે.)

ભાવાર્થ-હે કૃષ્ણ ! વિજયની ઇચ્છા હું રાખતો નથી અને રાજ્યની અને સુખની પણ. ૨. મને હે ગોવિંદ ! રાજ્યથી, ભોગોથી કે જીવનથી શું ? (૩૨)

વિવેચન-ગવામ્ ઇન્દ્રઃ=ગોવિંદ. ગો સૂર્યનાં કિરણ-રશ્મિ, ઇન્દ્રિયો, પૃથ્વી, ગાય, વૃત્તિ, શ્રુતિ-વેદ, વનસ્પતિ, પ્રકૃતિ, વાણી, ચેતના. ચેતના એટલે શોધક શક્તિ. ઇન્દ્ર=અધિપતિ.

ઈન્દ્રમાં ઇદ્ ધાતુ છે, જેનો અર્થ થાય છે પ્રકાશ આપવો અને સત્તા આપવી. આ બે અર્થમાં ઇદ્ ધાતુનો ઉપયોગ છે. એટલે એશ્વર્ય-વાચક ઇન્દ્ર નામ છે, શબ્દ છે. આ શ્લોકમાં અર્જુન, પોતાના સખા કૃષ્ણને ‘ગોવિંદ’ નામથી સંબોધે છે. એમાં ભાવાર્થ એટલો જણાય છે કે અર્જુન નિત્ય સુખ, નિત્ય આનંદ મેળવવા પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને

પ્રકાશ આપનાર ગોવિંદ પર સંપૂર્ણ ભાવ રાખી રાજ્ય ઈત્યાદિના પ્રલોભનથી મુક્ત થવા ઇચ્છે છે. આ એની ત્યાગવૃત્તિ તો ખરી; પરંતુ આ એની ત્યાગ-વૃત્તિ નૈસર્ગિક નથી, પણ માત્ર આવેશવર્ણો અને પ્રાસંગિકી છે.

યેપામર્થે કાઢ્ઠક્ષિતં નો રાજ્યં મોગાઃ મુલાનિ ચ ।

ત ઇમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા ધનાનિ ચ ॥૩૩॥

અન્યથાર્થ-નઃ-અમારે, અમને (ફટી બ. વ. સર્વનામ, અસ્મદ્વત્) યેપામ્-જેઓને (ફટી બ. વ. યત્વત્) અર્થે-માટે (અન્યથ) રાજ્યમ્-રાજ્યને (નામ, પ્ર. બ. વ. નપુ) મોગાઃ-મોગોને (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) મુલાનિ-મુખો (નામ, પ્ર. બ. વ. નપુ.) કાંક્ષિતમ્-ઇચ્છુ (જુ. ૬ વિગેશ) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) ઇમે-આ બધા (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. इदम्) અવસ્થિતાઃ-જોભેલા (જુ. ૬૬૦૦ વિગેશ) યુદ્ધે-યુદ્ધમાં (નામ, સાતમી એ. વ.) પ્રાણાન્-પ્રાણોને (નામ, દ્વિ. બ. વ. નપુ) ધનાનિ-ધન (નામ, દ્વિ. બ. વ. નપુ. ધન) ત્યક્ત્વા-ઢોડીને; (હિતર્થ ફંત) ચ-અને (અન્યથ)

ભાવાર્થ-જેઓને માટે રાજ્ય, ભોગ, મુખ, ઈષ્ટ છે, તેઓ યુદ્ધમાં પ્રાણ અને ધન ઢોડીને જોભા છે. (૩૩)

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।

માતુલાઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સમ્વન્ધિનસ્તથા ॥૩૪॥

અન્યથાર્થ-આચાર્યાઃ-ગુરુઓ (નામ, પ્ર. બ. પુ) પિતરઃ-કાકાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) પુત્રાઃ-પુત્રો તથા-નેમ (અન્યથ) પિતામહાઃ-દાદાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) માતુલાઃ-મામાઓ શ્વશુરાઃ-સસરાઓ પૌત્રાઃ-છોકરાના છોકરાઓ શ્યાલાઃ-સાળાઓ સમ્વન્ધિનઃ-સંબંધીઓ.

ભાવાર્થ-ગુરુઓ, કાકાઓ, છોકરાઓ અને દાદાઓ, મામાઓ, સસરાઓ, પૌત્રો, સાળાઓ તથા વળો સંબંધીઓ છે. (૩૪)

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि. मधुसूदन ।

અપિ ત્રેલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ કિં નુ મહીકૃતે ॥૩૫॥

અન્યથાર્થ-પતાન્-તેઓને (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ. પતદ્ ૩) હન્તુમ્-હણવાને (કેલ્યર્થ કૃદંત) इच्छामि-ઈચ્છતો નથી (ક્રિયાપદ, ૧ લો. પુ. એ. વ. ૫૨૨મે. ૧ ગણુ इच्छ) घ्नतः-હણાયેલો (જ. કૃદંત, વિશેષ) मधुसूदन-કૃષ્ણ (સંબોધન) त्रैलोक्य-ત્રણ લોક સંબંધી (તદ્વિન ત્રિલોકેઃ ક્વદમ્ ત્રેલોક્યમ્ રાજ્યસ્ય-ગત્યનું (નામ, ૬દ્વી એ વ. નપુ.) હેતોઃ-હેતુને માટે (નામ, ૬દ્વી એ. વ.) મહીકૃતે-પૃથ્વીને માટે (નામ, પૃથ્વી અર્થમ્ અથવા પૃથ્વીકૃતે ૪ થી એ વ.)

ભાવાર્થ-હે મધુસૂદન ! હું હણાયેલો હોઉં તો પણ તેઓને ત્રણ લોકના રાજ્યને માટે મારી નાખવા ઈચ્છતો નથી; તો પછી પૃથ્વીના રાજ્ય માટે શું ? (૩૫)

વિવેચન- ‘મધુસૂદન’ શબ્દ કૃષ્ણને માટે વાપરે છે. કારણ કે અર્જુનને મોહ ઉત્પન્ન થયેલો છે. એ મોહ દૂર કરવાની જરૂર છે અને એ મોહ મધુસૂદન જ દૂર કરે અને એવા જ હેતુથી શ્રીકૃષ્ણને માટે મધુસૂદન શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. મધુ=મોહ સૂદન=નાશ કરનાર. મોહ, બ્રમને ઉત્પન્ન કરે છે અને ત્યાંસુધી બ્રમનો નાશ ન થાય, ત્યાં સુધી કોઈપણ વસ્તુનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જણાય નહીં. એ કારણને લીધે વસ્તુમાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઉદ્ભાવ થવાની જરૂર છે.

निहत्य घातराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान्दत्त्वैतानાતતાયિનः ॥૩૬॥

અન્યથાર્થ-નિહત્ય-હણીને (વિધેવ કૃદંત) जनार्दन-કૃષ્ણ (સંબોધન) घातराष्ट्रान्-કોરોવોને (નામ, દ્વિ. બ. વ.) नः-અમને (સર્વનામ, ૬ દ્વી બ. વ. અસ્મદ્) का-થી (અન્યથા) प्रीतिः-ભાવ; अस-નતા (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. પ્રીતિ) स्यात्-થાય (ક્રિયાપદ, એ. વ. વિધ્યર્થ અસ્ ૨ ગણુ ૫૨૨મે.) पतान्-તેઓને (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ. પતદ્) हत्वा-મારીને (વિધેવ કૃદંત) आततायिनः-પીડતા (નામ, દ્વિ. બ. વ.) अस्मान्-અમને (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ.) पापम्-

પાપને (પ્ર. એ. ૧ નપુ. પાપ) આશ્રયેત્-વાગે. (ક્રિયાપદ, ૩ પુ. એ. ૧ વિધ્યર્થ પરસ્મૈ૦ ૧ ગણ આત્મશ્રિ)

ભાવ.ર્થ- હે જનાર્દન ! કૌરવોને મારીને અમને શી પ્રસન્નતા થાય ? આતતાથી એવા તેઓને હણીને અમોને પાપ લાગે. (૩૬)

વિવેચન- નિહત્યમાં નિ ઉપસર્ગ. નિતરમ્ અવ્યય છે, તેનું દ્વંડ્વં ૩૫ નિ છે. તેનો અર્થ : બધી રીતે હત્ય-પૂર્ણ પ્રકારે નાશ. આ શ્લોકમાં ધાર્તરાષ્ટ્રોને હણીને અમને પાપ લાગશે એ પ્રકારે અર્જુન કહે છે અને સાથે સાથે એમ પણ જણાવે છે કે એ ધાર્તરાષ્ટ્રો 'આતતાથી' પથ્ય છે. આતતાથીએને હણવામાં દોષ નથી એમ શાસ્ત્ર કહે છે. અર્જુનને આ જ્ઞાન તો હોવું જ જોઈએ. પરંતુ ધાર્તરાષ્ટ્રો કાકાના ઇકરાઓ છે અને તેમને મારવું એ મોહને લઈ ને અયોગ્ય લાગે છે, તેથી આ પ્રકારે ઉચ્ચારેલું હોવું જોઈએ. જનાર્દન માં જના-અવિદ્યા અર્દન-નાશ કરનાર.

તસ્માન્નાર્હાં વયં હન્તું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વવાન્ધવાન્ ।

સ્વજનં हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥૩૭॥

અન્યથાર્થ-તસ્માત્-તેથી (અવ્યય) જ-નાર્હાં (અવ્યય) અર્હાં-યોગ્ય (વિશેષણ, વિ. વયમ્) હન્તુમ્-મારવાને (હિત્વર્થ કૃદંત) વયમ્-અમે સર્વનામ, પ્ર. બ. ૧ અસ્મત્) ધાર્તરાષ્ટ્રાન્-કૌરવોને (નામ, દ્વિ. બ. ૧ ૫) સ્વવાન્ધવાન્-પોતાનાં સગાઓ (નામ, દ્વિ. બ. ૧ ૫) સ્વજનમ્-સગાંઓને (નામ, દ્વિ. એ. ૧. નપુ.) કથમ્-કેવી રીતે (અવ્યય) હત્વા-મારીને (વિધેય કૃદંત) સુખિનઃ-સુખી (વિશેષણ, બ. ૧ ૫. સુખિન) સ્યામ-થઈશું (ક્રિયાપદ, ૧ પુ. બ. ૧ અસ્તુત્ વર્ત.કાળ પરસ્મૈ૦ ૨ ગણ) માધવ-કૃષ્ણ (સંબોધન)

ભાવાર્થ-તેથી હે માધવ ! પોતાના સગાંઓને રાષ્ટ્રોને હણવાને અમો યોગ્ય નથી. પોતાનાં સગાંઓને હણીને અમે કેવી રીતે સુખી થઈએ ? (૩૭)

यद्यप्येते न पश्यन्ति लाभोपहत चेतसः ।

‘कुलक्षयकृतं दोषं मित्र द्रोहे च पातकम् ॥૩૮॥

અન્યથાર્થ-ચદિ-ને (અન્યથ) અપિ-પણ (અન્યથ) પત્તે-તેઓ (અર્થ-
નામ, પ્ર. બ. વ. પતદનું પુ.) ન પદ્યન્તિ-જેતો નથી. (ન અન્યથ, વર્તમાન
કાળ, ૩ ને પુ. બ. વ. દશનું પરસ્મૈ. ૬ ગણ) લોમોપહૃતચેતસઃ-લોભથી
હણુયેલાં છે ચિત્ત જેઓનાં (નામ, પ્ર. બ. વ. લોમેન અપહૃતાનિ ચિત્તાનિ
યોયમ્ બહુવ્રીહિ.) કુલક્ષયકૃતમ્-કુલનો ક્ષય કરવાને (વિશેષણ) દોષમ્-દોષ
નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ.) મિત્રદ્રોહે-મિત્રના દ્રોહમાં (નામ, સાતમી એ. વ.)
પાતકમ્-પાપ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપુ.)

ભાવાર્થ- જો કે, જેમનાં ચિત્ત લોભથી હણુયેલાં છે, તેઓ કુલક્ષય
કરવાનો દોષ તથા મિત્રદ્રોહમાં પાપ છે તે જોતા નથી. (૩૮)

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસાન્નિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપદ્યદ્ધિર્જનાર્દન ॥૩૯॥

અન્યથાર્થ- જનાર્દન-હે કૃષ્ણ ! (સંબોધન જનામ્ અર્દયતિ इति
અવિધાનો નાશ કરનાર) કુલક્ષયકૃતમ્-કુલનો ક્ષય થતો (વિશેષણ, સમાસ ઉપપદઃ
કુલસ્ય ક્ષયમ્ યઃ કરોતિ તદ્) દોષમ્-દોષ (નામ દ્વિ. એ. વ.) પ્રપદ્યદ્ધિઃ-
જાણનારાઓ વડે, બરાબર તપાસનારાઓ વડે (વ. કૃદત, વિશેષણ) અસ્માભિઃ-
અમેથી, અમારાથી (સર્વનામ ત. બ. વ. અસ્મત્) અસ્માત્-આ (વિશેષણ,
૫ મી એ. વ. इदમ્ પુ.) પાપાત્-પાપથી (નામ, ૫ મી એ. વ. નપુ.) નિવર્તિ-
તુમ્-હાર કરવાને (કૃત્વર્થ કૃદંત) કથમ્-કેવી રીતે (અન્યથ) ન જ્ઞેયમ્-વિચાર ન
કરવો જોઈએ; નથી જાણી શકાયું. (જાવિષ્યકૃદંત)

ભાવાર્થ- હે જનાર્દન ! કુળના ક્ષય પાપના દોષને જાણવાવાળા અમારા
વડે આ પાપથી દૂર થવા અમારા વડે શું જાણી શકાયું નથી ? (૩૯)

કુલક્ષયે પ્રણયન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમધર્મોઽમિમવત્યુત ॥૪૦॥

અન્યથાર્થ- કુલક્ષયે-કુલના નાશમાં (નામ, સાતમી એ. વ. પુ.) કુલ-
ધર્માઃ-કુલના ધર્મો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) સનાતનાઃ-આચાર (વિશેષણ)
પ્રણયન્તિ-નાશ પામે છે. (ક્રિ. ૩ પુ. બ. વ. વર્તમાનકાળ પ્રત્તજશ્ ૪ ગણ પરસ્મૈ.).

ધર્મે-ધર્મમાં (નામ, સતમી એ. વ. પુ) નષ્ટે-નાશમાં (અ. ૬ વિશેષણ)
કૃત્સ્નમ્-આખો (વિશેષણ, વિશેષ્ય કુલ) કુલમ્-કુલ (નામ, દિ. એ. વ. નપુ)
અધર્મઃ-અધર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) અભિભવતિ-નાશ કરે છે, હતો કરે છે
(કિ. વ. ૩ ન્ને પુ. એ. વ. અભિન્મૂ ૧ ગણ)

ભાવાર્થ- કુળના નાશમાં કુળના સનાતન ધર્મે નાશ પામે છે.
ધર્મનાશ થયો એટલે અધર્મ આખા કુળનો નાશ કરે છે. (૪૦)

અધર્માભિભવાત્કૃણ પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥૪૧॥

અન્યાર્થ- અધર્મઅભિભવાત્-અધર્મ વડે નાશ થવાથી, અધર્મ
થયો વધવાથી (નામ, ૫ મીનું એ. વ. અધર્મેન અભિભવઃ તત્પુ) કૃણ-
કૃણ (નામ, સંબોધન) કુલસ્ત્રિયઃ-કુળની સ્ત્રીઓ; (નામ, પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી.)
પ્રદુષ્યન્તિ-દોષવાળી થાય છે (ક્રિયાપદ, વર્તમાનકાળ, ૩ ન્ને પુ. બ. વ. પ્રન્દુષ્
૪ ગણ પરમ્ભે) સ્ત્રીષુ-સ્ત્રીઓમાં (નામ, સાતમી બ. વ. સ્ત્રી.) દુષ્ટાસુ-દોષવાળ
થવાથી (અ. ૬. વિશેષણ, વિશેષ્ય સ્ત્રી પુ) વર્ણસંકરઃ-વર્ણસંકર (નામ, પ્ર. એ. વ.
પુ) જાયતે-થાય છે; (ક્રિયાપદ, વર્તમાનકાળ ૩ પુ. એ. વ. જન્ ૪ ગણ) વાર્ણેય-
કૃષ્ણ (વૃષ્ણવંશોત્પન્ન, વાદિત)

ભાવાર્થ- હે કૃષ્ણ ! અધર્મ વડે નાશ થવાથી કુલસ્ત્રીઓ દૂષિત
થાય છે. હે વાર્ણેય ! દુષ્ટ સ્ત્રીઓમાં વર્ણસંકર જન્મે છે. (૪૧)

વિવેચન- ‘અન્યુત’ અને ‘વાર્ણેય’ આ બે નામ કૃષ્ણને માટે
જ્યારે જ્યારે ધર્મનો પુરસ્કાર કરવો હોય ત્યારે ત્યારે વાપરવામાં આવે છે.
આ બધા સ્ત્રોકોમાં, પોતાની સ્થિતિ કંઈકી છે એવું અર્જુન માને છે અને
સાથે સાથે એમ પણ સમજે છે કે આ યુદ્ધનું છેવટનું પરિણામ અધર્મ-
પ્રવર્તનમાં આવે છે. એટલે જો છેવટે અધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય, તો કેવળ
નાશ જ છે. તો પછી ધર્મધુરંધર અન્યુત અને વૃષ્ણની આજ્ઞા માગે છે કે
‘યુદ્ધમાં મારે જોડાવું કે ફારેગ થવું, તેની મને સમજ પડતી નથી.’

સંકરો નરકાયૈવ કુલધ્વાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતન્તિ પિતરો દ્યેવાં લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ ॥૪૨॥

અન્યથાર્થ-સંકરઃ-વર્ણસંકર (નામ, પ્ર એ વ) નરકાય-નરકને માટે (નામ, ૪ એ. વ. નપુ. નરક) ઇવ-અ (અન્યથા) કુલગ્નાનામ્-કુળધાતીઓને (નામ, ૬ એ. વ કુલમ્ દન્તિ હિતિ ઉપપદ્યુ) ચ-અને (અન્યથા) કુલસ્ય-કુળને (નામ, ૬ એ. વ. નપુ કુલ) પિતરઃ-પિતૃઓ (નામ, પ્ર બ વ પુ પિતૃ) દ્વિ-નિ-અથ (અન્યથા) લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ-જેઓને માટે પિંડ અને ઉદકક્રિયા લુપ્ત થઈ છે (લુપ્તપિણ્ડઃ-ઉદકમ્ ક્રિયા ચ ઇવામ્ બહુવ્રીહિ) પતન્તિ-પડે છે (ક્રિયાપદ, ૩ પુ બ વ પત્ ૧ ગણ પડરઘૌ) ઇવામ્-એમના (સર્વનામ ૬ ક્ષો બ વ દ્વદમ્ નુ નગ્ગતિ)

ભાવાર્થ- વર્ણસંકર પ્રજા નરકને માટે છે. અને કુલસ્થોના પિતૃઓ કે જેઓની પિંડ અને ઉદક તર્પણની ક્રિયા હોય થઈ છે, તેઓ નરકમાં પડે છે (૪૨)

દોષૈરેતૈઃ કુલગ્નાનાં વર્ણ સંકરકારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥૪૩॥

અન્યથાર્થ- ઇતૈઃ-આ (સર્વનામ, તુ બ. વ પત્તદ્ નગ્ગતિ) વર્ણસંકરકારકૈઃ-વર્ણસંકર કરાવનાર (નામ, તુ બ વ નગ્ગતિ) કુલગ્નાનામ્-કુળના ધાતકોના (નામ, ૭ ક્ષો બ. વ પુ કુલગ્ન) દોષૈઃ-દોષોથી (નામ, તૃતીયા બ વ નગ્ગતિ) શાશ્વતાઃ-હમેશા, મનાતન (વિગેષ્ય, વિગેષ્ય જાતિધર્માઃ) જાતિધર્માઃ-જાતિધર્મો (નામ, પ્ર બ વ પુ) કુલધર્માઃ-કુળધર્મો (નામ, પ્ર. બ વ પુ) ઉત્સાદ્યન્તે-નષ્ટ થાય છે (ક્રિયાપદ, કર્મણિ વ કાળ ૩ પુ બ. વ ઉત્+સદ્ આત્મને. ૬ ગણ)

ભાવાર્થ- આ વર્ણસંકર કરાવનાર દોષોથી કુળના ધાતકોના સનાતન જાતિધર્મો નષ્ટ થાય છે (૪૩)

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મ નુ પ્યા ણાં જનાર્દન ।

નરકેઽનિયતં વાસો મ વ તી ત્ય નુ શુ શ્રુ મ ॥૪૪॥

અન્યથાર્થ-ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્-નષ્ટ પામેલા છે કુળધર્મો જેના

(નામ ૬ ટી બ. વ. ઉત્સન્નાઃ કુલધર્માઃ યેષામ્ બહુ.) મનુષ્યાણામ્-માણુસોના
(નામ ૬ ટી બ. વ. પુ.) જનાર્દન-કૃષ્ણ (સંબોધન યઃ જનાન્ અર્દયતિ इति
જનાર્દનઃ) નરકે-નરકમાં (નામ ૭ મી એ. વ. નપુ.) વાસઃ-રહેકાણુ (નામ ૩.
એ. વ. પુ.) ભવતિ-થાય છે (ક્રિયાપદ વ. કાળ ૩ પુ એ વ. મૂ ૧ ગણુ પગરમૈ.)
અનુશુચમ્-સાંભળ્યું છે (ક્રિયાપદ, પૂર્ણશ્વતકાળ ૧ પુ બ. વ. પગરમે૦ અનુ+શુ
૮ ગણુ) અનિયતમ્-અનંતકાળ સુધી (વિશેષણ, વિશેષ્ય વાસઃ)

ભાવાર્થ-હે જનાર્દન ! જેમના કુળધર્મો નષ્ટ પામેલા છે એવા
માણુસોના નરકમાં અનંતકાળ સુધી વાસ થાય છે એમ મેં સાંભળ્યું
છે. (૪૪)

અહો વત મહત્પાપં , કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્રાજ્યસુખલોભેન ઇન્તું સ્વજનમુદયતાઃ ॥૪૫॥

અન્વયાર્થ-અહો-અહો (અવ્યય) વત-ખરેખર, (અવ્યય) મહત્-મોટું
(વિશેષણ, વિશેષ્ય પાપમ્) પાપમ્-પાપ (નામ, દિ. એ. વ. નપુ) વ્યવસિતાઃ-
તૈયાર થયેલા છીએ (વિશેષણ, વિશેષ્ય વયમ્) કર્તુમ્-કરવાને (હેતુર્થ કૃદંત) વયમ્-
અમે (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. અસ્મદ્) યત્-જે (સર્વનામ, દિ. એ. વ.)
રાજ્યસુખલોભેન-ગળ્યના સુખના લોભથી, (નામ, તૃતીયા એ. વ. રાજ્યસ્ય
સુખમ્ તસ્ય લોભઃ તપુ.) ઇન્તુમ્-હણવાને (હેતુર્થ કૃદંત) સ્વજનમ્-સ્વજનને,
(નામ, દિ. એ. વ. પુ.) ઉદયતાઃ-તૈયાર થયેલા (પ્ર. ૬ વિશેષણ, વિશેષ્ય વયમ્)

ભાવાર્થ-અરે ! ખરેખર અમે મહાન પાપ કરવાને તૈયાર થયેલા
છીએ કે જે રાજ્યસુખના લોભથી સગાંઓને હણવાને અમે તૈયાર થયેલા
છીએ. (૪૫)

યદિ મામપ્રતીકારમશ્ચં શસ્ત્રપાણયઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥૪૬॥

અન્વયાર્થ-યદિ-જો (અવ્યય) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ.
અસ્મદ્) અપ્રતીકારમ્-ઉપાય વિનાનો (વિશેષણ, વિશેષ્ય મામ્ ન પ્રતીકાર
યસ્ય વિચિતે इति બહુ) અશસ્ત્રમ્-શસ્ત્ર વિનાનો (નામ, દિ. એ. વ. વિશેષણ)

શસ્ત્રપાણયઃ—શસ્ત્ર જેના હાથમાં છે એવા (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ ધાર્તરાષ્ટ્રઃ શસ્ત્રમ પાણીં यस્ય इति ૫૬૦) ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ—કૌરવો (નામ, પ્ર. ૫. ૫. પુ.) રણે-યુદ્ધમાં (૭મી એ. ૫. નામ પુ.) હન્યુઃ હતો (ક્રિયાપદ, વિધ્યર્થ ૩ નો પુ. ૫. ૫. હન્ ૨ ગણ આત્મને.) મૈ-મારું (સર્વનામ, ૬ઠી એ. ૫. ઇસ્મદ્) ક્ષેમતર વિશેષ કલ્યાણ (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ તદ્) ભવેત્-થાય (ક્રિયાપદ, વિધ્યર્થ ૩ નો પુ. એ. ૫. મૂ ૧ ગણ)

ભાવાર્થ—જો શસ્ત્ર વિનાનાને અને ઉપાય વગરનાને શસ્ત્ર જેના હાથમાં છે એવા કૌરવો મને હતો તેા મારું વિશેષ કલ્યાણ થાય. (૪૬)

સંજય ઉવાચ ।

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥૪૭॥

અન્યથાર્થ—પછમ્—એ પ્રમાણે (અવ્યય) ડક્ત્વા—કહીને (વિધેય કૃદંત અર્જુનઃ—અર્જુન (નામ, પ્ર. એ. ૫. પુ.) સંખ્યે—હું સમજુ છું (ક્રિયાપદ ૧ લો પુ. એ. ૫. ૫. કાળ સમ્પ્રત્યા ૨ ગણ આત્મને) રથોપસ્થ—રથ ઉપર બેઠેલો (વિરોધ વિશેષ અર્જુન રથે ઉપતિષ્ઠતિ इति ઉપપદ સમાસ) ઉપાવિશત્—બેઠો (ક્રિયાપદ જુનકાળ ૩ પુ. એ. ૫. ઉપ+આ+વિશ્ ૫-સં ૦ ૧ ગણ) વિસૃજ્ય—ઠોડીને (વિધેય કૃદંત) સશરમ્—તીર સાથે (વિશેષજ્ઞ) ચાપમ્—ગાણ (નામ, દ્વિ. એ. ૫. પુ. ચાપ) સંવિગ્નમાનસઃ—રોકથી શોકાતુર થયેલુ મન જેનું (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ અર્જુનઃ) શોકેન સંવિગ્નં મનઃ—યસ્ય इति ૫૬૦નિહિ)

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે કહીને રથ ઉપર બેઠેલો તથા શેઠાતુ મનવાળો અર્જુન તીર અને ગાણ છેડીને બેઠો એમ હું (સંજય સમજું છું. (૪૭)

વિવેચન—શ્લોક ૪૨ થી ૪૬. આ શ્લોકોમાંનો વિષય આગળ ઉપર કહેવાઈ ગયેલો છે. છતાં પણ ફરીથી એ જ ભાવને પોષક શબ્દોથી કહે છે. આ ભેટાં સમજાય છે કે અર્જુનમાં જીવભાવ અતિ પ્રબળ સત્તાએ છે અને તે કારણે વિશેષ વાસનામય છે. એ હેતુથી ધર્મને કાંઈ વિશેષ વ્યભો નહોતો છે. વાસનામય અવસ્થામાં એણે પોતે કંઈપણ લીધેલા ધર્મને ધર્મ

અધ્યાય ૨ – સાંખ્યયોગ

સક્લય ઉવાચ ।

તં તથા કૃપયાવિદ્યમશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।

વિપીદંતમિદં વાક્યમુવાચ મ ધુ સૂ દ નઃ ॥૧॥

અન્યવાર્થ-તમ્-તેને (સર્વનામ, દિ એ વ તત્ ૫) કૃપયા-કૃપાચડે (નામ, તુ એ વ શી કૃપા) તથા-એ પ્રમાણે (અ-૫૫) અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્-અશ્રુથી પૂર્ણ અને આકુળ નેત્ર છે જેમના (વિશેષણ, વિશેષ્ય તમ્, સમાસ અશ્રુમિ. પૂર્ણે આકુલે ચ ર્દેક્ષણઃ यस્ય તમ્ इति) આવિષ્ટમ્-આવેશ થયેના ને (વિશેષણ, વિશેષ્ય તમ્) વિપીદન્તમ્-ખેદવાળા (વર્તમાનકૃદન્ત, વિશેષણ, વિશેષ્ય તમ્) इदम्-આ (સર્વનામ, દિ એ વ इदम् વિશેષણ, વિશેષ્ય વાક્યમ્) વાક્યમ્-વાક્ય (નામ, દિ. એ વ ૧૫) ઉવાચ-મેાલો (દિ પૂર્ણે જુનાકાળ, ૩, ૫ એ. વ વચ્ચ ૨ ગણ, પરસ્મૈ) મધુસૂદનઃ-કૃષ્ણ (નામ, પ્ર એ વ. મધોઃ સૂદનમ્ યેન इति)

સાવાર્થ-મધુસૂદને (અર્જુનને) જેની આખો અશ્રુથી ભરેલી અને આકુળ છે તથા ખેદયુક્ત આવેશવાળો છે તેને આ વાક્ય કહ્યું : (૧)

વિવેચન- વ્યાપક-સઘળી જગ્યાએ રહેલો અને વ્યાપ્ત ઘેરાયેલો. અમુક જગ્યાએ પુષ્કળ ધુમાડો હોય તો તે જગ્યા ધુમાડાથી ઘેરાયેલી છે, એટલે જગ્યા વ્યાપ્ત છે અને ધુમાડો વ્યાપક છે

માખ્ય-ત્યાગ સાખ્યશાસ્ત્ર દ્વારા કપિલદેવજી ત્યાગનો ઉપદેશ કરે છે અને જ્યાંસુધી જીવ પોતાની મોહદશાનો ત્યાગ ન કરે ત્યાંસુધી તેને કોઈ પણ પ્રકારના જ્ઞાનનો સભવ નથી અહીં ‘મધુમૂદન’ શબ્દ દ્વારા મોહનો ત્યાગ કરાવી શ્રીકૃષ્ણ પોને પ્રથમ સાંખ્યનો ઉપદેશ કરી કાંઈક જ્ઞાનના પગથિયા પર ચઢાવે છે સાખ્યશાસ્ત્ર, પ્રકૃતિ, પુરુષ અને બીજાં ૨૪ તત્ત્વોને સ્વીકારે છે તેમાં પુરુષને નિષ્ક્રિય અને અલિપ્ત માને છે. પ્રકૃતિ અને ૨૪ તત્ત્વદ્વારા બધું થયા કરે છે, પણ ત્યાં પુરુષનો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ તો રહે છે આ સંબંધ જ્યારે પૂર્ણ જ્ઞાન થતાં છૂટે, ત્યારે પુરુષનો મોક્ષ થાય છે તાત્પર્ય કે સાખ્યશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે એકત્વ આવતું નથી, પણ અનેકત્વ આવે છે એટલે એ સાખ્યશાસ્ત્ર અનિદ્દર્શન કરાવી શકે નહીં.

શ્રીમદ્ગવાનુવાચ ।

કૃતસ્ત્વા કદમલમિદં વિપમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥૨॥

અન્યથાર્થ-કૃતઃ-કયાંથી (અન્યથા) ત્વા-તને (સર્વનામ, દ્વિ એ. વ જુષ્ટમ્) કદમલમ-કાળાશ, કલક (નામ, પ્ર. એ વ નપુ) શ્વેદ-આ (સર્વનામ, પ્ર એ વ નપુ) વિપમે-અયોગ્ય સમયે (નામ, સાતમી એ. વ) સમુપસ્થિતમ્-ઉત્પન્ન થયેલું (ભૂ કે વિશેષ, વિશેષ્ય કદમલ) અનાર્યજુષ્ટમ્-અનાર્યોથી સેવાયેલું (ભૂ કૃદત વિશેષ, વિશેષ્ય કદમલ) અસ્વર્ગ્યમ્-અગતે માટે લાયક નહીં (વિશેષ, વિશેષ્ય કદમલ) અકીર્તિકરમ્-કીર્તિ નહીં મેળવનાર (વિશેષ, વિશેષ્ય કદમલ) અર્જુન-હ અર્જુન ! (સ પ્રોધના)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! તને અયોગ્ય સમયે આ અનાર્યોથી સેવાયેલું, સ્વર્ગને માટે નાલાયક, અકીર્તિ ઉત્પન્ન કરે એવું, કલક કયાંથી ઉત્પન્ન થયું ? (૨) .

વિવેચન-જીવની પાસે જે જ્ઞાન છે એ આભાસજ્ઞાન છે, વાસ્તવજ્ઞાન નથી આભાસજ્ઞાન મોહને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેને સત્ય તરીકે માને છે. જ્યાંસુધી એના હૃદયમાં ભગવદ્શક્તિની ખીલવણી થતી નથી, ત્યાં સુધી આવા પ્રકારનું આભાસજ્ઞાન ટકે છે અને ભ્રમમાં પડે છે. એટલે એને સન્માર્ગ સૂઝતો નથી મિથ્યાજ્ઞાન અંત કરણમાં રહેલી શુદ્ધ શક્તિઓનો

વિકાસ કરવામાં બાધક નીવડે છે એટલું જ નહીં, પરંતુ શક્તિઓનો હાસ કરે છે. એ શક્તિઓનો હાસ અર્જુનમાં કરીએ (શક્તિહીનપણું) દેખાડે છે

કૌલ્ય મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતચ્ચયુપપદ્યતે ।

શુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્યોત્તિષ્ઠ પરન્તપ ॥૩॥

અન્યપાર્થ- પૈતૃચ્યમ્-કૃપાળતા (નામ, દિ. એ. વ. નપુ) મા નદી (અન્યથા) સ્મ-પ્રસિદ્ધ (અ)ગમઃ-પાવ નદી (જનકાળ, ૨ પુ. એ. વ. ગમ્) પાર્થ- અર્જુન (સંબોધન) જ-નદી (અન્યથા) પતત્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ.) ત્વયિ- તારામાં (સર્વનામ, સપ્તમી એ. વ. યુષ્મત્ સર્વનામ) ઉપપદ્યતે-ઉત્પન્ન થયું જોઈએ (ક્રિયાપદ, વ. કાળ સળભેદ ૩ પુ. એ. વ. ઉપ+પદ્ ૧ ગણ) શુદ્રમ્- હસકું (વિશેષણ, વિશેષ્ય હૃદયદૌર્બલ્યમ્) હૃદયદૌર્બલ્યમ્-હૃદયનું દબકાપણું (નામ, દિ. એ. વ.) ત્યક્ત્વા-ઠોડીને (વિધેયાર્થ કૃદંત) ઉત્તિષ્ઠ-ઊભો થા (ક્રિયાપદ, આપ્રાર્થ ૨ પુ. એ. વ. ઉત્+સ્થા ૧ ગણ પરસ્મૈ.) પરન્તપ-અર્જુન (સંબોધન) પરન્ તપયતિ ઇતિ ઉપપદ્)

બાપાર્થ- હે અર્જુન ! તું કાયર થા નહીં કાયરતા તને યોગ્ય નથી. માટે શુદ્ર હૃદયનું દૌર્બલ્ય ઠોડીને હે પરન્તપ ! તોયાર થા (ઠ)

અર્જુન ઉવાચ ।

કથં મીપ્સમહં સંલ્પે દ્રોણં ચ મધુમદન ।

શુભિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હવરિમ્દન ॥૪॥

અન્યપાર્થ-કથમ્-કેવી રીતે (અન્યથા) મીપ્સમ્-મીપ્સતે (નામ દિ. એ. વ. પુ. મીપ્સ) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મદ્ નું) દ્રોણમ્-દ્રોણ (નામ, દિ. એ. વ. પુ. દ્રોણ) મધુસદન-મધુ, મધુ નામના દૈત્યને મારનાર (સંબોધન, મધુ સદતિ ઇતિ ઉપપદ્) શુભિઃ-શાખોથી (નામ, ૮. બ. વ.) પ્રતિયોત્સ્યામિ- સામે લડી શકીશ (ક્રિયાપદ, ભવિષ્યકાળ ૧ પુ. એ. વ. પ્રતિ+યુષ્ ૪ ગણ પરસ્મૈ.) પૂજા બહો-પૂજાને લાયક (વિશેષણ, વિશેષ્ય મીપ્સ+દ્રોણ) અરિસદન-અરિને મારનાર-કૃષ્ણ (સંબોધન) સંલ્પે-રણશ્રમિમાં (નામ, સપ્તમી એ. વ.) સંલ્પે-હું વિચારું (ક્રિયાપદ, વં. ૧ પુ. એ. વ. સમ્+સ્થા ૨ ગણ)

ભાવાર્થ-હે મધુસૂદન ! લીખ એને દ્રોણ જે પૂજાવાને લાયક છે, તેમની સામે રણભૂમિમાં હે અરિસૂત્ર ! હું કેવી રીતે લડી શકું ? (૪)

વિવેચન- આગલા શ્લોકમાં અર્જુનને ‘યદતપ’ શબ્દથી સંબોધે છે અર્જુનને ખબર છે કે શત્રુને તપાવવો એ કામ પૂરતી શક્તિ હવે એનામાં રહી નથી, એટલે દીનલાવે શ્રીકૃષ્ણને ‘અરિસૂદન’ શબ્દથી સંબોધે છે.

गुरु न ह त्वा हि महानुभावान्

श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।

ह त्वा र्थ का मां स्तु गुरुनिर्हैव

भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥૫॥

અન્યયાર્થ-ગુરુન્-ગુરુને (નામ, દ્વિ. બ. વ. પુ) અહત્વા-ન માર્ગને (વિધેયર્થ કૃદંત) દ્વિ-નિશ્ચયથી (અન્યય) મહાનુભવાન્-મહાન પરાક્રમવાળા (વિશેષણ, વિશેષ્ય ગુરુન્) શ્રેયઃ-કલ્યાણુને (નામ, પ્ર એ. વ નપુ શ્રેયસ્) ભોક્તુન્-ભોગવવાને (હેતુર્થ કૃદંત) ભૈક્ષ્યમ્-ભિક્ષા ભાગની તે (નામ, પ્ર એ વ નપુ ભૈક્ષ્ય) અપિ-પણ (અન્યય) इह-આ (અન્યય) लोके-યે ક્રમાં (નામ, સંપત્તી એ વ. પુ) हत्वा-હણીને (નિવેદ્ય કૃદંત) अर्थकामान्-અર્થની ઇચ્છાવાળા (વિશેષણ, વિશેષ્ય ગુરુન્) तु-તો (અન્યય) गुरुन्-ગુરુઓને (નામ, દ્વિ. બ. વ. પુ ગુરુ) इह-આ લોકમાં (અન્યય) एव-એકસ (અન્યય) भुञ्जीय-હું ભોગવું (ક્રિયાપદ, વિધેયર્થ ૧ પુ એ વ ભુજ્ ઉભો ગણ આત્મને.) भोगान्-ભોગોને (નામ, દ્વિ. બ. વ. પુ ભોગ) रुधिरप्रदिग्धान्-લોહીથી ખગડાયેલા (સ્ત્રીકૃદંત, વિશેષણ, વિશેષ્ય भोगान् પ્રતિદિ ૪ ગણ)

ભાવાર્થ- મહાન પરાક્રમવાળા ગુરુઓને હણવા કરતાં આ લોકમાં ભૈક્ષ્ય જ (લીખ માંગવી) કલ્યાણરૂપ છે અર્થેની ઇચ્છાવાળા ગુરુઓને હણીને આ લોકમાં તો હું રુધિરથી ખરડાયેલા જ ભોગોને ભોગવું (૫)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં અર્જુન પોતાનો અંતિમ અભિપ્રાય લગવાનને નિવેદન કરે છે એમાં સાર એટલો જ જણાય છે કે હું તારી સાથે સખાલાવથી રહું છું અને તેના બદલામાં તારું સત્ત્વ તો મને કંઈ પ્રાપ્ત

ધાય નહીં તેમી કેવળ બિદ્યા પર માત્રુ જીવન ટકાવવું એ મારે માટે તો વધારે શ્રેયસ્કર છે. આ બધાને મારીને મારે તો માત્ર અર્થ અને કામના (મોહ) જેમાં મુગ્ધ છે, તે લોભો જ મારે ભોગવવાના છે કે તારી સાથે સુખ દ્વારા જિંચા ભાવો તૈયાર કરવાના છે ?

न चैतद्विद्यः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥

અન્યથાર્થ-ન જ-અને નહીં (અન્યથા) ઇતદ્-તે (સર્વનામ, દ્વિ. એ વ. નપુ.) વિદ્ય-અમે જાણીએ છીએ (ક્રિયાપદ, વ. કાળ ૧ લો પુ બ. વ વિદ્ ૨ ગણ પરમ્.) કતરન્-કોણ (સર્વનામ, પ્ર એ વ. નપુ) નઃ-અમાગ (મવનામ, ૧ દ્વિ બ. વ.) ગરીયઃ-મોહું (વિશેષ્ય, વિશેષ્ય કતરન્) યદ્વા-અથવા તો (અન્યથા) જયેમ-જીતીએ (ક્રિયાપદ, ૧ લો પુ બ. વ. વિધ્યર્થ ૧ ગણ પરમ્.) વા-અથવા કે (અન્યથા) નઃ-અમને (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ. અસ્પદ્) જયેયુઃ-જીતે (ક્રિયાપદ, વિધ્યર્થ ૩ પુ. બ. વ. જય્ ૧ ગણ પરમ્) યાન્-જેઓને (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ. પુ) હત્વા-હણીને (વર્તમાન ક્રિયા) જિજીવિષામઃ-અમે જીવવાની ઇચ્છા કરીએ (ક્રિયાપદ, ઇચ્છાદર્શકકાળ ૧ લો પુ બ. વ. જીવ્ પરમ્. ૧ ગણ) સ્તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર બ. વ. પુ) અવસ્થિતાઃ-જિભા રહેલા (ભવદંત, વિશેષ્ય, વિશેષ્ય સ્તે) પ્રમુખે-આગળ, સામે (નામ, સપ્તમી એ. વ. નપુ. પ્રમુખ) ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ-કૌરવ (નામ, પ્ર બ. વ. પુ)

ભાવાર્થ-અમે જાણતા નથી કે અમારામાં કોણ મોહું છે અને અમે જાણતા નથી કે અમે જીતીએ કે અમને તેઓ જીતે; જેમને હણીને અમે જીવવાની ઇચ્છા કરીએ નહીં તેવા ધાર્તરાષ્ટ્રના પુત્રો અમારી પાસે જિભા રહેલા છે. (૬)

વિવેચન-જો કે અર્જુનને આટલી ખબર તો હોવી જોઈએ કે જે તરફ કૃષ્ણ સહાયક હોય છે, તેનો જ જય હોય છે; છતાં પણ આ શ્લોકમાં એને સ્મૃતિભ્રમ થયો છે અને એ કારણે પોતાનો નિશ્ચલ ભાવ ખોયો છે.

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ

પૃच्छामિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ॥

ચચ્છેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે

શિષ્યસ્તેઽહં જ્ઞાધિમાં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥૭॥

અન્યથાર્થ-કાર્પણ્યદોષઃ-કાર્પણ્યરૂપી દોષથી (કાર્પણ્યં એવ દોષઃ તેન ઉપહતઃ સ્વભાવઃ યસ્ય વિશેષણ) અપહત સ્વભાવઃ-જેનો સ્વભાવ ભરી ગયો છે (અહમ્ બહુપ્રીદિ) પૃच्छામિ-હું પૂછુ છું (ક્રિયાપદ, ૧ કાળ ૧ પુ એ ૧ વ પૃછ્હ ૧ ગણ ૫ગમે) ત્વામ્-તને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. ૧) ધર્મસંમૂઢચેતાઃ-જેનું ચિત્ત ધર્મમાં મુગ્ધ થયેલું છે (વિશેષણ, વિશેષ્ય અહમ્ ધર્મેણ સંમૂઢં ચેતઃ યસ્ય હતિ બહુપ્રીદિ) યત્-જે (સર્વનામ, વિશેષણ, વિશેષ્ય શ્રેયઃ) શ્રેયઃ-કલ્યાણ (નામ, પ્ર એ ૧ નપુ શ્રેયસ્) સ્યાત્-થાય (ક્રિયાપદ, વિધ્યર્થ ૩ પુ. એ ૧ અત્ ૨ ગણ) નિશ્ચિતમ્-નિશ્ચય થયેલું (વિશેષણ, વિશેષ્ય શ્રેયઃ) તત્-તે (સર્વનામ, દ્વિ. એ ૧ તદ્ ૩) બ્રૂહિ-રહે ક્રિયાપદ, આત્મર્થ ૨ પુ એ ૧ આત્મને ૨ ગણ દ્વ) મે-મને (સર્વનામ, અપુર્થી એ. ૧) શિષ્યઃ-શિષ્ય (નામ, પ્ર એ ૧, પુ શિષ્ય) તે-નારો (સર્વનામ પઠી એ ૧ યુષ્મત્) અહમ્-હું (પ્ર. એ ૧ સર્વનામ અસ્મદ્) જ્ઞાધિ-સમભવ (ક્રિયાપદ આજ્ઞાર્થ ૨ પુ જ્ઞાત્ ૨ ગણ) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ એ ૧ અસ્મદ્) ત્વામ્-તને, આપને, તારે (સર્વનામ, દ્વિ એ. ૧ યુષ્મત્) પ્રપન્નમ્-શરણે આવેલા (વિશેષણ, વિશેષ્ય મામ્)

બાવાર્થ-કાર્પણ્યરૂપી દોષથી જેનો સ્વભાવ ભરી ગયો છે, જેનું ચિત્ત ધર્મમાં (ફરજનેમાં) મુગ્ધ થયેલું છે એવો હું તમને પૂછુ છું જે મારું નિશ્ચિત કલ્યાણ હોય તે મને કહો હું તારો શિષ્ય છું, તારે શરણે આવેલા મને સમભવ (૭)

વિવેચન-ઉપ-સમીપનહત-નાશ થયેલું. ઉપહત શબ્દ નાશ થયેલા જેવી નિશ્ચિત બતાવે છે જો કાર્પણ્યભાવ વિશેષ વધી જાય તો તદ્દન નાશ થઈ જાય સ્વભાવનો જો નાશ થય તો જીવની સ્થિતિ રહે નહીં એટલે જીવને મૂઢતા પ્રાપ્ત થાય એ દશા ન થવા માટે પોતાનો સખાભાવ ત્યજી શિષ્યભાવ અંગીકાર કરે છે અને શરણે જાય છે. શરણે આવતા શિષ્યને

યોગ્ય ઉપદેશ આપવો એ પ્રકારનો શુરુધર્મ શ્રીકૃષ્ણ સ્વીકારે ।

ન દિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યા-

દ્યચ્છોરુમુચ્છોપણમિન્દ્રિયાણામ્ ।

અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં

રાજ્યં સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥૮॥

અન્યથાર્થ-ભૂમો-ભૂમિ ઉપર (નામ, સપ્તમી એ વ એ ભૂમિ)
અસપત્નમ્-ખીનહરીઃ (વિશેષણ, વિશેષ્ય રાજ્યમ્ ઋદ્ધમ્-મમદિરાણુ (વિશેષણ,
વિશેષ્ય રાજ્યમ્) સુરાણામ્-દેવલોકનુ (નામ, પછી બ પુ સુર) આધિપત્યમ્-
અધિપતિપણુ) નામ, દિ એ વ) અવાપ્ય-મેળવીને (વિધેય કૃદત) ન-દિ
(અન્યથા) દ્વિ-કોણ કે (અન્યથા) પ્રપશ્યામિ-નેહિ છુ (ક્રિયાપદ, વર્તમાનકાળ ૧
પુ એ વ પ્રત્યક્ષ ૬ ગણ પદ્ય-ચત્-તેથી, ને (સર્વનામ, પ્ર એ ત
નપુ) હિન્દ્રિયાણામ્-હિન્દ્રિયોનું (નામ, પછી બ વ) ઉત્તશોપણમ્-અધી નાખનાર
(વિશેષણ, વિશેષ્ય શોકમ્) શોકમ્-શોકને (નામ, દિ એ વ અપનુદ્યાત્-દૂર
કરે, દૂર થાય (ક્રિયાપદ, વિધ્યર્થ ૩ પુ એ વ અપનુદ્ પદ્ય-૧૦ ગણ)

ભાવાર્થ-કારણ કે હું જોતો નથી કે, ભૂમિ ઉપરનું ખીનહરીઃ
રાજ અને દેવલોકનું આધિપત્ય મેળવીને પણ હિન્દ્રિયોને સૂકવનાર મારો
શોક દૂર થાય (૮)

ત્રિવેચન-સપત્નમ્-હરીઃ, તેનાથી વિરુદ્ધ અસપત્નમ્-ખીન
હરીઃ, નિષ્કટક.

સંજય ઉવાચ । (સંજય બોલ્યો)

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

અન્યથાર્થ-પ્રથમ એમ (અન્યથા) ઉપ્પત્ત્યા-કહીને (વિધેય કૃદત)
હૃષીકેશમ્-હૃષીકેશને (નામ, દિ એ વ હૃષીકાણામ્ હૃશઃ તત્પુરુષ) ગુડાકેશઃ-

અર્જુન (નામ, પ્ર એ વ) પરંતપ-પૃથગ્ (સમોધન) ન-નહિ (અન્યથા)
 ચોત્સ્યે-પડીશ (કિ ભવિષ્યકાળે ૧ પુ એ યુધ્ ૪ ગણ આત્મને) इति-એમ
 (અન્યથા) ગોવિન્દમ્-કૃષ્ણને (નામ, દિ ને. વ ગવામ્ इन्द्रः इति તત્પુરુષ)
 उक्त्वा-કહીને (વિધેય કૃદંત) तूष्णीम्-શાન્ત (અન્યથા) वभूव-થયો (કિ પૂર્ણ)
 ભનકાળે ૩ પ એ વ મૂ ૧ ગણ પરમને) ह-પ્રપ્ત (અન્યથા)

ભાવાર્થ-એ પ્રમાણે અર્જુને હૃષીકેશને એમ કહ્યું અને ‘હે
 ધાર્તાશાષ્ટ્ર ! હું લડીશ નહિ’ એમ ગોવિન્દને સ્પષ્ટ કહીને (અર્જુન)
 શાન્ત થયો. (૬)

નિવેચન-આ શ્લોકમાં ‘પરંતપ’ ગણ સમ્યક્, ધૃતરાષ્ટ્રને માટે
 વાપરે છે. આજસ વિનાના શિષ્યને જિતેન્દ્રિય ગુરુ તરફથી જે કંઈ પણ
 બોધ થાય, તે બધો જ બોધ પરમ કલ્યાણકારક બને છે .

तमुवाच हृषीकेशः महसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विपीदन्तमिदं वचः ॥૧૦॥

અન્યથાર્થ-તમ્-તેને (સર્વનામ, દિ એ. વ. પુર્લિયગ) उवाच-કહ્યું
 (કિ. પૂ. ભૂ. ૩ પુ એ વ વચ્) हृषीकेश -કૃષ્ણ (નામ પ્ર. એ વ) महसन्-
 હસતા (વિશેષ, વિશેષ હૃષીકેશ વ કૃ) इव-જેવે, પેડે (અન્યથા) भारत-
 પૃથગ્ (સમોધન) सेनयोः-મે સેનાની (નામ, પછી દિ. વ એ સેના) उभयोः-
 બે (સેવનામ, વિશેષ, વિશેષ સેનयोः) मध्ये-વચમાં (નામ, ૭મી એ વ)
 विपीदन्तम्-ચોડવાળાને (વિશેષ, વિશેષ તમ્) इदम्-આ (સર્વનામ, દિ એ.
 વ) वचः-વચન (નામ, દિ. એ. વ. નપુ)

ભાવાર્થ-હે ભારત ! જે સેનાની વચમાં શોડવાળાને તેને બધું
 હસતા હોય તેમ હૃષીકેશ આ વચન (નીચિતું વચન) કહ્યું : (૧૦)

ओ भगवानुवाच ।

अशौच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भापसे ।

गतामूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥૧૧॥

સાધક થઈ ધીર બનાવી શકે છે. પ્રજ્ઞભાવમાં અનુભવ કરવાને ધીરતાની જરૂર છે. સંસારમાં અનુભવ કરવામાં આવે તો ધીરતા શુભાવે છે. મતલબ કે બ્રહ્મતા પ્રાપ્ત થાય છે.

કોઈક ‘ધીર’ છે જે આત્માને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે. (કચ્છિત્ ધીરઃ પ્રત્યેગાત્માનં પેક્ષત્)

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌન્તેય શીતોષ્ણસુરદુઃખદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥૧૪॥

અન્યથાર્થ-માત્રાસ્પર્શાઃ-ઇન્દ્રિય અને વિષયોના સંયોગો, માત્રાનો સ્પર્શ, પંચમહાભૂતનું મૂળ સ્વરૂપ (નામ, પ્ર. બ. વ) કૌન્તેય-અર્જુન (સંબોધન) શીતોષ્ણસુરદુઃખદાઃ-શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખ આપનારા (નામ, પ્ર. બ. વ. શીતં ઉષ્ણં સુખં દુઃખં દદાતિ તે ઉપપદ્ધિ સમાસ) આગમાપાયિનઃ-આવતાંની સાથે દુઃખ આપનારા (નામ, પ્ર. બ. વ. આગમે ષ્વ અપાયિનઃ ઇર્ધાદિય) અનિત્યાઃ-અશાશ્વત (વિશેષણ, વિશેષ્ય માત્રાસ્પર્શાઃ) તાન્-તેઓને (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ.) તિતિક્ષસ્વ-સહન કર (ક્રિયાપદ, આદ્યાર્થ ૨ પુ. એ. વ. ત્યજ્ઞ ઇન્દ્રિયશૈલે) ભારત-અર્જુન (સંબોધન)

હોવાથી- હે કૌન્તેય ! શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખને આપનારા ઇન્દ્રિયો અને વિષયોના સંયોગો છે અને તેઓ શરૂઆતથી જ દુઃખ આપનારા, નાશવત હોવાથી હે અર્જુન ! તેઓને (સુખદુઃખાદિને) સહન કર. (૧૪)

વિવેચન-કુન્તીયુત્ત કરેલા દ્વારા અર્જુનને ભક્તિમાન્ (ભક્તિવાળો) બણાવે છે. ભક્તિવાળો હવે તો ભગવદ્વિચ્છા એકદમ સમજી જાય છે અને તે પ્રમાણે આનાકાની વગર ક્રિયામાં જોડાઈ જાય છે. અર્જુન ક્રિયામાં જોડાતો ન હોવાથી અહીં તેના ઉપહાસ કરે છે.

યં हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥૧૫॥

અન્યથાર્થ-યમ્-જેને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. યત્નં પુ) હિ-નિશ્ચય (અવ્યય) ન-નહિ (અવ્યય) વ્યથયન્તિ-દુઃખ આપે છે (દ્વિ. વ. કાળ ૩ પુ. બ.

૧. વ્યથ્ ૧૦ ગણ) પત્તે-આ (સર્વનામ, પ્ર. બ. ૧. ૧૮૬) પુરુષમ્-પુરુષને (નામ, દ્વિ. એ. ૧.) પુરુષર્ષમ્-અર્જુન (સંજોધન, પુરુષેષુ ઋષભઃ તત્પ.) સમદુઃખસુખમ્-સમાન છે સુખ અને દુઃખ બંને (વિશેષણ, વિશેષ્ય સમં સુખં દુઃખં ચ યસ્ય इति) ધીરમ્-ધીર (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષમ્) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર એ. ૧. ૧૮૬) અમૃતત્વાય-અમૃતરસને માટે (નામ, ચતુર્થો એ. ૧.) કલ્પતે-યોગ્ય છે (દ્વિષાપદ ૧. કાળ ૩ પુ. એ. ૧ કલ્પ ધાતુ ૧ ગણ.)

ભાવાર્થ-જે સમમુખદુઃખવાળા ધીર પુરુષને આ ૧૪ માં સ્તોકમાં
ખતાવેલા માત્રાસ્પર્શાઃ વ્યથા કરતા નથી તે પુરુષ અમૃતાવને માટે
યોગ્ય છે. (૧૫)

વિવેચન-અમૃતસ્ય એકલે અમૃતપણં. આ શબ્દ પ્રજ્ઞવાચક છે. એ પ્રજ્ઞના વિભાવો નીચે પ્રમાણે છે :

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯
 આપો જ્યોતી રસોમૃતં વ્રહ્મ મૂ સૂર્યઃ સ્વઃ ઓમ્
 જલ અગ્નિ-તેજ શબ્દભાવ રસ એની ઉત્પત્તિ વાયુમાંથી થાય છે. અમૃત,
 બ્રહ્મ, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, સુખમય ભાવો—સ્વર્ગ, અક્ષરબ્રહ્મ.

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उ भ यो र पि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

અન્યપાર્થ-અસતઃ-નથી તેનો (નામ, ૫૯ી ઐ. ૧) વિદ્યતે-જાણાય છે (ક્રિ. કર્મણિ ૧. કાળ ૩ પુ. ઐ. ૧. વિદ્ ૨ ગણ) ભાવ-અસ્તિત્વ, હોવાપણું (નામ, પ્ર. ઐ. ૧. પુ. ભાવ) અભાવઃ-નહિ હોવાપણું (નામ, પ્ર. ઐ. ૧.) વિદ્યતે-જાણાય છે (ક્રિ. ૧. કાળ કર્મણિ ૩ પુ. ઐ. ૧. વિદ્) સતઃ- છે તેનો (નામ, ૫૯ી ઐ. ૧.) ઉમયોઃ-અનેનો (સર્વનામ, ૫૯ી દિ. ૧.) અપિ-પણ (અન્યપ) દષ્ટઃ-જોયેલું (ભૂ કૃદન્ત વિશેષણ, વિશેષ્ય અન્તઃ) અન્તઃ-પરિણામ (નામ, પ્ર. ઐ. ૧.) અનયોઃ-અનેનો (સર્વનામ, ૫૯ી દિ. ૧. વચન ૩૮મું) તત્ત્વદર્શિભિઃ-તત્ત્વને જાણનારાઓ વડે (નામ, ૮૫ ય. ૧. પુ. તત્ત્વદર્શિન્)

ભાવાર્થ-અસત્ પદાર્થોનો ભાવ હોતો નથી અને સત્ (પદાર્થો નો) અભાવ હોતો નથી. એ બન્નેનું પરિણામ તત્ત્વદર્શીઓ વડે જણાઈ છે (૧૬)

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥

વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥૧૭॥

અન્યથાર્થ-અવિનાશિ-શાસ્ત્રવત (વિશેષણ, વિશેષ્ય તત્) તુ-તો (અન્યથા) તદ્-તે (સર્વનામ, ક્રિ. એ વ. ૧પુ.) વિદ્ધિ-જ્ઞાન (ક્રિ. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. ૨ જો ગણુ વિદ્ આત્મને.) યેન-જેનાથી (સર્વનામ, તુ. એ. વ. ચત્-પુ) સર્વમ્-ખંધું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૧પુ.) તતમ્-દેશાપેક્ષો (જુ ક્રિ. વિશેષણ, વિશેષ્ય સર્વમ્) વિનાશમ્-વિનાશ (નામ, ક્રિ. એ. વ.) અવ્યયસ્ય-અવ્યયનો (નામ, પછી એ. વ. પુ. અવ્યય) અસ્ય-આનો (સર્વનામ, પછી એ. વ. કદમ્) ન-નહિ (અન્યથા) કશ્ચિત્-કોઈપણ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ.) કર્તુમ્-કરવાને (કેતવર્થ ક્રિ. તત્) અર્હતિ-લાયક છે (ક્રિ. વ. કાળ ૩ પુ. એ. વ. ૧ ગણુ અર્હ પગરૂ.)

ભાવાર્થ- જેના વડે આ સર્વ વ્યાપ્ત છે, તેને તું અવિનાશી બાણુ. આ અવ્યય (અવિનાશી) નો વિનાશ કરવાને કોઈ પણ લાયક (સમર્થ) નથી. (૧૭)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં જીવનું અવિનાશી બાણુ બતાવવામાં આવ્યું છે.

અન્તવન્ત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુદયસ્વ ભારત ॥૧૮॥

અન્યથાર્થ-અન્તવન્તઃ-નાશનાળાઓ (વિશેષણ, વિશેષ્ય દેહાઃ) ઇમે-આ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ.) દેહાઃ-દેહો (નામ પ્ર. બ. વ. પુ) નિત્યસ્ય-નિત્યના (વિશેષણ, વિશેષ્ય શરીરિણઃ) અનાશિનઃ-શાશ્વતના (વિશેષણ, વિશેષ્ય અપ્રમેયસ્ય) અપ્રમેયસ્ય-પ્રમાણથી સમજ શકાતો નથી એવો (નામ, પછી એ. વ.) તસ્માત્-તે કારણે (સર્વનામ, પંચમી એ. વ. તત્) યુદ્ધયસ્વ-યુદ્ધ કર (ક્રિ. આત્માર્થ ૨ જો પુ. એ. વ. યુદ્ધ ૪ ગણુ આત્મને.) ભારત-અર્જુન (સંબોધન)

ભાવાર્થ- નિત્ય રહેનાર દેહી (જીવાત્મા) ના દેહો નાશવંત છે. જીવાત્મા અને તે અપ્રમેય (પ્રમાણ આદિથી અગોચર) અને અવિનાશી હોવાથી હે ભારત ! યુદ્ધ કર. (૧૮)

વિવેચન- દેહભાવમાં આત્મભાવ મૂકવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે દેહને કેટલાક આત્મા તરીકે સ્વીકારે છે. તેમને સમજાવવા માટે અહીં કહે છે કે દેહ તો શાશ્વત નથી, એટલે એ મિથ્યા છે. એ કારણે દેહિન સંબંધ-વાળા (સગાંઓ) કહેવામાં આવે છે એ પણ મિથ્યા છે. મિથ્યા મોહ ધારણ કરવા કરતાં સત્ય પદાર્થમાં મોહ કરવો વાસ્તવિક હોવાથી યુદ્ધને માટે અર્જુનને પ્રેરે છે. જેને તુ સગાંઓ માને છે, તેઓએ અયોગ્ય ધર્મ અંગી-કાર કરેલો છે તે કારણે તેવા દેહોને નાશ કરવા તારે યુદ્ધમાં પ્રવર્તવું જોઈએ.

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥૧૯॥

અન્યથાર્થ- ય:-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ.) ઇત્ત-તેને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. ઇત્ત તુ પુ.) વેત્તિ-જાણે છે (દિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. વિદ્ = જો ગણ) હન્તારમ્-મારનારને (નામ, દિ. એ. વ. હન્ત પુ) ય:-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ઇત્ત પુ.) ઇત્ત-તેને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. ઇત્ત તુ) મન્યતે-માને છે (ક્રિયાપદ, વ. કાળ આત્મને. ૩ જો પુ. એ. વ. મન્ ૪ થો ગણ) હતમ્-મરેલો (જુ ૬. વિશેષણ, વિશેષ્ય ઇત્તમ્) ઉભૌ-બંને (સર્વનામ, પ્ર. દિ. વ. તૌ-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. દિ. વ.) નવિજાનીતઃ-જાણ્યા નથી (ક્રિયાપદ, વ. કાળ ૩ જો પુ. દિ. વ. વિન્-જ્ઞા-પરસ્પૃ. ૬ થો ગણ) અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. હમ્ પુ.) હન્તિ-હણે છે (ક્રિયાપદ, ૩ જો પુ. એ. વ. હન્ ૨ જો ગણ પરસ્પૃ.)

ભાવાર્થ- જે કંઈ એને મારનાર જાણે છે, અને મરાયેલો જાણે છે, તે જાને જાણતા નથી કે આ મારતો નથી અને મરાતો નથી. (૧૯)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં સામાન્ય લોકની મૂઢતા બતાવે છે અને દેહ અને જીવનું પૃથક્કરણ સમજાવે છે

न जायते म्रियते वा कदाचिन्

नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः, शाश्वतोऽयं पुराणो

ન દન્યતે દન્યમાને શરીરે ॥૨૦॥

અન્યથાર્થ-ન-નદિ (અન્યથા) જાયતે-પેદા થાય છે (ક્રિયાપદ, કર્મણિ ૩ નો પુ. એ. વ. જન્-૪ થો ગણ વ. કાળ) ત્રિયતે-મરતો (ક્રિયાપદ, સહભેદ ૩ પુ. એ. વ. મૃ- ૪ થો ગણ વ. કાળ) વા-કે, અથવા (અન્યથા) કદાચિત્-કોઈપણ વખતે (અન્યથા) ન-નદિ (અન્યથા) અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. હૃદમ્ પુ.) મૂલ્યા-ચક્રને, હોઈને (વિધેયર્થ દૂરંત) મૂયઃ-ફરીથી (અન્યથા) અજઃ-અજન્મા (નામ, પ્ર. એ. વ. ન જાયતે इति અજઃ નમ્ ૧૮૫) નિત્ય-નિત્ય (વિશેષણ, વિશેષ્ય અયમ્) શાશ્વતઃ-નિત્ય (વિશેષણ, વિશેષ્ય અયમ્) પુરાણઃ જૂનો (વિશેષણ, વિશેષ્ય અયમ્) અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. હૃદમ્ પુ. હન્યતે-મરતો છે (ક્રિયાપદ, વ. કાળ કર્મણિ ૩ નો પુ. એ. વ. હન્ ૧ નો ગણ) હન્યમાને-મરતેલો (બી કૃદત, વિશેષણ, વિશેષ્ય શરીરે) શરીરે-શરીરમાં (નામ, ૭મી એ. વ. નપુ. શરીર) મચિતા-હોનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. મચિત) વા ન-અથવા, નદિ (અન્યથા)

ભાવાર્થ-આ કોઈ પણ વખતે ઉત્પન્ન થતો નથી, મરતો નથી, હોઈને હોનાર થતો નથી. એ અજ, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાણ છે શરીરના નાશ થવા છતાં તે હજારો તો નથી (૨૦)

ત્રિવેચન-અવનુ ૨૬૩૫ બતાવે છે.

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય ઇનમજમવ્યયમ્ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્ ॥૨૧॥

અન્યથાર્થ-વેદ-અણુ છે (ક્રિયાપદ વ. કાળ ૩ નો પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ નો ગણ) અવિનાશિનઃ-શાશ્વત (વિશેષણ, વિશેષ્ય ઇનમ્) નિત્યમ્-નિત્ય (વિશેષણ, વિશેષ્ય ઇનમ્) યઃ-એ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ.) ઇનમ્-એને (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પતદ્વ) અજમ્-અજન્મા (વિશેષણ, વિશેષ્ય ઇનમ્) અવ્યયમ્-ફેરફાર થઈ શકતો નથી જેનો (વિશેષણ, વિશેષ્ય ઇનમ્) કથમ્-કેવી રીતે (અન્યથા) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તદ્) પુરુષઃ-પુરુષ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પુરુષ) પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન) કમ્-કોને (સર્વનામ દ્વિ. એ. વ. કિમ્ પુ.) ઘાતયતિ-હજારો છે (ક્રિયાપદ, પ્રેરકભેદ, વ. કાળ ૩ નો પુ. એ. વ. પરસ્મે.

દન્-૨ જો ગણ) હન્તિ-હત્તે છે (ક્રિયાપદ, ૩ જો પુ. એ. ૧. દન્ વ કાળ પૃસ્ત્રો.) કમ્-કોતે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. ૧.)

ભાવાર્થ- જે તેને અવિનાશી, અજ, અવ્યય બાલે છે, તે પુરુષ કે પાર્થ, કેવી રીતે, કોને હલે અને કોનો ઘાત કરાવે ? (૨૧)

વિવેચન- જીવને પુરુષ તરીકે ઓળખાવે છે, અને પ્રકૃતિના બાવે-થી છટા પાડે છે. દેહને 'પુરી' તરીકે ગણીને તેમાં રહેલાને પુરુષ સંજ્ઞા-દેહી આપવામાં આવે છે. (પુરિ કોતે ક્તિ પુરુષઃ) જો કે- જીવને- પુરુષને પ્રાકૃત સંબંધ બને છે ખરો અને તેવી રીતે સસર્ગ દોષ લાગે છે, તો યજ્ઞ એનો મૂળભાવ તો શુદ્ધ ગ્દી શકે ખરો. માત્ર ત્યાં એમાં પ્રકૃતિના બાવેને છટા પાડવાની કેશીશ કરી શકે તો.

પૃથાપુત્ર કહેવા દ્વારા એ અર્જુનમાં જડતા બતાવે છે. જ્યાં જડતા હોય ત્યાં અજ્ઞાન, મિથ્યા મોહ વગેરે પેદા થાય છે.

વાસાંસિ जीर्णानि यथा विहाय

नगानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥૨૨॥

અન્યથાર્થ-વાસાંસિ-કપડાં (નામ દ્વિ. બ. વામન્ નપું) જીર્ણાનિ-જૂનાં વિગેષણ, વિગેષ્ય વાસાંસિ) યથા-જેવી રીતે (અવ્યય) વિહાય-ઠોડીને (વિધ્યર્થ કૃદંત) નવાનિ-નવાં (વિગેષણ, વિગેષ્ય વાસાંસિ) ગૃહ્ણાતિ-પકડે છે (ક્રિયાપદ, ૩ પુ. એ. ૧. ગૃહ્ ૯ મો ગણ પૃસ્ત્રો.) નરઃ-માણુસ (નામ પ્ર. એ. ૧. પુ. નર) અપરાણિ-ખીજ (વિગેષણ, વિગેષ્ય વાસાંસિ) તથા-તેવી રીતે (અવ્યય) શરીરાણિ-શરીરો (નામ, દ્વિ. બ. ૧. ૧. નપું) વિહાય-ઠોડીને (વિધ્યર્થ કૃદંત) જીર્ણાનિ-જૂનાં (વિગેષણ, વિગેષ્ય શરીરાણિ) અન્યાનિ ખીજ (વિગેષણ, વિગેષ્ય શરીરાણિ) સંયાતિ-પ્રવળે છે (ક્રિયાપદ ૩ પુ. એ. ૧. ૫૨૨મો. સમ્+યા ૨ જો ગણ) નવાનિ-નવાં (વિગેષણ, વિગેષ્ય શરીરાણિ) દેહી-દેહવાળો (જીવ) (નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ. દેહિન્)

ભાવાર્થ- એક માણુસ જેવી રીતે જૂનાં કપડાં ઠોડીને ખીજ

નવાં લે છે, તેવી રીતે દેહી છર્ણુ શરીરને છોડી અન્ય ખીન્તં, નવાં શરીરો ધારણ કરે છે. (૨૨)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં શરીરને વસ્ત્ર જેવું માન્યું છે. વસ્ત્ર જેમ આચ્છાદક બને છે, તેવી રીતે શરીર પણ દેહીને આચ્છાદક કરે છે. આચ્છાદક વસ્તુ જ્યારે વ્યવસ્થિત ન હોય અને નિરુપયોગી નીવડે ત્યારે તેને ખસેડી તેને બાદલે નવું આચ્છાદન ઉપયોગમાં લેવું પડે છે, તેવી રીતે દેહ નિરુપયોગી થતાં નવો દેહ અર્પણ કરવો પડે છે, એટલે આચ્છાદન તો બદલાયા કરે છે. એથી એના તરફ મોહ રાખવો નિરર્થક છે.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥૨૩॥

અન્યથાર્થ-ન-નહિ (અન્યથ) ઇત્તમ્-(આતે) તેને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. ઇતદ્) છિન્દન્તિ-કાપે છે (ક્રિ. વ. કાળ ૩ પુ. બ. વ. છિદ્ પ૨૨મ્. ૭ મો ગણ) શસ્ત્રાણિ-શસ્ત્રો (નામ, પ્ર. બ. વ. નપુ. શસ્ત્ર) ન-નહિ (અન્યથ) ઇત્તમ્-(આતે) તેને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. ઇતદ્ તુ ૩) દહતિ-જાળે છે (ક્રિ. વ. કાળ ૩ પુ. એ. વ. પ૨૨મ્, દહ ૧ લો ગણ) પાવક-અગ્નિ (નામ, પ્ર. એ.વ. ૩ પાવક) ન, ચ-નહિ, અને (અન્યથ) ઇત્તમ્-તેને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ.) ક્લેદયન્તિ-પલાળે છે (ક્રિયાપદ, વ. કાળ ૩ પુ. બ. વ. વિહદ્-૭ મો ગણ પ૨૨મ્.) આપ-જળ (નામ, પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી.) ન-નહિ (અન્યથ) શોષયતિ-સુકાવે છે (ક્રિયાપદ, વ. કાળ ૩ પુ. એ. વ. શુષ્-પ૨૨મ્. ૪ થો ગણ પ્રેકભેદ) મારુતઃ-પવન (નામ, પ્ર. એ. વ.)

ભાવાર્થ-શસ્ત્રો તેને (જીવને) કાપતા નથી, અગ્નિ તેને બાળતો નથી, જળ તેને પલાળતું નથી, પવન તેને સૂકવતો નથી. (૨૩)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં પંચમહાભૂતોના તરવોથી આત્મા કેવળ અલગ છે, તે બતાવવામાં આવે છે.

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતનઃ ॥૨૪॥

અન્યથાર્થે-અક્લેશઃ-કપાય નહિ તેવો (વિશેષણ, વિશેષ્ય અયમ્)
 અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૬દમ્) અદાહઃ-ખાળી શકાતો નથી (વિશેષણ,
 વિશેષ્ય ૬દમ્) અયમ્-આ (પ્ર. એ. વ. ૬દમ્) અક્લેશઃ-ભોગવી શકાતો નથી
 (વિશેષણ, વિશેષ્ય અયમ્) અશોષ્ય-મુકાતો નથી (વિશેષણ, વિશેષ્ય અયમ્)
 યત્, ચ-અને, વળી (અન્યથા) નિત્યઃ-નિરંતર (વિશેષણ, વિશેષ્ય અયમ્)
 સર્વગતઃ-સર્વવ્યાપક, બધે જાય એવો, (વિશેષણ, વિશેષ્ય અયમ્) અચલઃ-
 અચળ, (વિશેષણ વિશેષ્ય અયમ્) સ્થાણુઃ-સ્થિર (વિશેષણ, વિશેષ્ય અયમ્)
 અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૬દમ્ પુ.) સનાતનઃ-સનાતન (નામ,
 પ્ર. એ. વ. પુ.)

ભાવાર્થ-આ કાપી શકાય એમ નથી, આ ખાળી શકાય એમ
 નથી, આ પલાળી શકાય એમ નથી, આ સૂકાય એમ નથી અને આ નિત્ય
 સર્વ સ્થળે જાય એવો સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે. (૨૪)

અવ્યક્તોઽયમચિન્ત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુર્મહસિ ॥૨૫॥

અન્યથાર્થે-અવ્યક્તઃ-ખુલ્લો પડે નહિ એવો (વિશેષણ, વિશેષ્ય અયમ્)
 અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૬દમ્ પુ.) અવિકાર્યઃ-વિકાર વિનાનો
 (વિશેષણ, વિશેષ્ય અયમ્) અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૬દમ્) ઉચ્યતે-
 કહેવાય છે (ક્રિયાપદ, કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. લઙ્ તું ૨ જો ગણ) તસ્માત્-તેથી
 (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અન્યથા) યત્-અને (અન્યથા) વિદિત્વા-જાણીને (વિધેય
 કૃદંત) યત્-અને, તેને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. યત્ તુ) ન-નહિ (અન્યથા)
 અનુશોચિતુર્મ-શોક કરવાને (કૃદર્થ કૃદંત) અર્હસિ-તું યોગ્ય છે (ક્રિયાપદ,
 વ. કાળ ૨ પુ. એ. વ. અર્હ ૧ લો ગણ પરસ્મૈ.) અચિન્ત્યઃ-અચિન્ત્ય થાય નહિ
 એવો (વિશેષણ, વિશેષ્ય અયમ્) અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૬દમ્)

ભાવાર્થ-આ અવ્યક્ત, અચિન્ત્ય, અવિકારી કહેવાય છે. તેથી જ
 તેને જોખળીને શોક કરવાને તુ યોગ્ય નથી. (૨૫)

અથ ચૈનં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ।

તથાપિ ત્વ મહાબાહો નૈવં શોચિતુમર્હસિ ॥૨૬॥

અન્યથાર્થ-અથ, ચ-અને, જા (અ ૦૦) જનમ્-આને (તેને) (સર્વનામ, દ્વિ એ. વ પત્તદ્) નિત્યજાતમ્-હમેશા ઉત્પન્ન થયેના (વિશેષણ, વિશેષ્ય જનમ્) નિત્યમ્-નિત્ય, અતઃ (વિશેષણ, વિશેષ્ય જનમ્) મન્યસે-તુ માને છે (ક્રિયાપદ, વ ધાળ ૩ પુ એ વ મન્ ૪ થો ગણ આત્મને) મૃતમ્-મરેના (વિશેષણ, વિશેષ્ય જનમ્) તથાપિ-તો પણ (અન્યથ) ત્વમ્-તું (સર્વનામ પ્ર એ વ યુષ્મત્) મહાબાહો-અર્જુન (સંબોધન મહાન્ બાહુ-યસ્ય હતિ મુર્તોદિ) પદમ્-એ રીતે (અન્યથ) શોચિતુમ્-શોક કરવાને (લેવર્થ ૨૬૧) અર્હસિ-તુ યોગ્ય છે (ક્રિયાપદ, વ ધાળ ૨ પુ એ વ અર્હ ૧ લો ગણ)

ભાવાર્થ- હે મહાબાહુ ! અને જો હમેશા જન્મેલો જાણે અથવા હમેશાં મરેલો જાણે તો પણ તું એ રીતે શોક કરવાને યોગ્ય નથી (૨૬)

વિવેચન-આ શ્લોકમા અર્જુનને ભગવાન કહે છે કે, કદાચ તું એ પણ માની લે કે હવે પણ શરીર ઇત્યાદિની માફક ઉત્પન્ન થાય છે અને શરીરનો નાશ થતા એનો નાશ થાય છે, તો પણ જ્યારે નાશવત પદાર્થ બને છે, ત્યારે એના પર તારું નિયંત્રન બની શકતું નથી અને નાશવત પદાર્થોને નહિ નાશવત બનાવી શકાતા નથી એટલે તેના તરફ નિર્વર્તિ વિચાર કરવો ઉપયોગનો નથી

જાતસ્ય हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥૨૭॥

અન્યથાર્થ-જાતસ્ય-જન્મેનાતું (વિશેષણ, વિશેષ્ય પદાર્થ) હિ-નિશ્ચ (અન્યથ) ધ્રુવ-ચોક્કસ (વિશેષણ, વિશેષ્ય મૃત્યુ) મૃત્યુ-મૃત્યુ (નામ, પ્ર એ વ પુ મૃત્યુ) ધ્રુવમ્-ચોક્કસ (વિશેષણ, વિશેષ્ય જન્મન્) જન્મ-જન્મ (નામ, પ્ર એ વ જન્મન્ નપુ) મૃતસ્ય-મરેનાનો (વિશેષણ, વિશેષ્ય પદાર્થસ્ય ધ્રુ ૧) તસ્માદ તેથી (અન્યથ) અપરિહાર્ય જોના ઉપાય થઈ શકતો નથી (વિવેચન ૬૬૮) અર્થે-પ્રયો જનમાં, માટે (નામ, ડ મી એ વ પુ અર્થ) ન-નહિ (અન્યથ) ત્વમ્-તું (સર્વનામ પ્ર એ વ યુષ્મત્) શોચિતુમ્-શોક કરવાને (લેવર્થ ૬૬૮) અર્હસિ-તુ યોગ્ય (ક્રિયાપદ, ૨ પુ એ વ અર્હ-પગરૂ ૧ થો ગણ)

સાવાર્થ-(બે) જન્મેલાનું ચોક્કસ મૃત્યુ છે, અને મરેલાનો ચોક્કસ જન્મ છે, તેથી જ જેનો ઉપાય થઈ શકતો નથી, તેને માટે શોક કરવાને તું યોગ્ય નથી. (૨૭) '

વિવેચન-આ શ્લોકમાં અનિશ્ચિતતા બતાવવામાં આવે છે. જ્યાં કોઈપણ પ્રકારનો નિશ્ચય કરી શકતો નથી ત્યાં વિચારવમળ ઊભો કરી ચિંતામાં પડવું અયોગ્ય અને હાનિકારક છે. તાત્પર્ય એ કે વ્યક્ત દશામાં જેટલું સત્કાર્ય થઈ શકે તેટલું કરી લેવા તમ્બીજ થવી જોઈએ, તો જ ઉન્નતિકર્મ સાચવી શકાશે. વિકાસમાં ઉન્નતિકર્મની ખાસ જરૂર છે.

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥૨૮॥

અન્યવાર્થ-અવ્યક્તાદીનિ-અરૂપ, જેની શરૂઆત નથી (વિશેષણ, વંશેષ્ય ભૂત, અવ્યક્ત આદિ यस્ય इति બહુવ્રીહિ) ભૂતાનિ-જૂતો (નામ, પ્ર. બ. ૧. નપું.) વ્યક્તમધ્યાનિ-મધ્યભાગ જેનો ખુલ્લો છે (વિશેષણ, વિશેષ્ય ભૂત-વ્યક્તમ્ મધ્યમ્ यस્ય इति (બહુવ્રીહિ) . ભારત-ભારત (સંભોધન) અવ્યક્તા નેધનાનિ-અરૂપ જેને અંત (ભૂ કું. વિશેષણ અવ્યક્ત નિધનં यस્ય બહુવ્રીહિ) રવ-જ (અન્યય) તત્ર-ત્યાં (અન્યય) કા-શી (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ.) કિમ્-જી. પરિદેવના-શોક (ચિન્તા) (નામ, પ્ર. એ. વ. જી. પરિદેવના)

સાવાર્થ-હે ભારત, અવ્યક્ત છે જેની શરૂઆત, વ્યક્ત છે જેને મધ્યભાગ, અવ્યક્ત છે જેનો અંત એવા ભૂતોની શી જ ચિન્તા કરવી ? (૨૮)

આશ્ચર્યવત્પश्यति कश्चि देन-

माश्चर्यवद्ब्रदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यं वच्चैन मन्यः शृणोति

શ્રુત્વાડપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥૨૯॥

અન્યવાર્થ-આશ્ચર્યવત્-આશ્ચર્યવત્ (અન્યય) પश्यति-તે જુએ છે

(ક્રિયાપદ, ૩ પુ. એ. વ. દદ્ ૧ લો. ગણ ૫૨૨એ) કશ્ચિત્-કેઇક (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. કિમ્+ચિત્ પુ) ઇતમ્-આને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. ઇતદ્) આશ્ચર્ય-વત્-આશ્ચર્યવત્ (અવ્યય) વદતિ-કહે છે (ક્રિયાપદ, ૧ કાળ ૩ પુ. એ. વ. વદ્ ૧ લો. ગણ) 'તથા ઇવ, ચ-તેમજ, અને (અવ્યય) અન્યઃ-ગીતે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અન્યત્ નું) આશ્ચર્યવત્-આશ્ચર્યવત્ (અવ્યય) ચ-અને (અવ્યય) ઇતમ્-એને (દ્વિ. એ. વ. ઇતત્) અન્યઃ-ગીતે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ.) શ્રુણોતિ-ને સાંભળે છે (ક્રિયાપદ, ૧. કાળ ૩ પુ. એ. વ. ૫૨૨મી. શ્રુ ૫ મો. ગણ) શ્રુત્વા-સાંભળીને (વિધેય કૃત) અપિ-તો પણ (અવ્યય) ઇતમ્-એને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. ઇતદ્) વેદ-જાણે છે (ક્રિયાપદ, ૩ પુ. એ. વ.) ન, ચ-અને, નદિ (અવ્યય) ન ઇવ-નદિ જ (અવ્યય) કશ્ચિત્ કેઇક (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. કિમ્ નું પુ)

ભાવાર્થ-કેઇક એને આશ્ચર્યવત્ જુએ છે, તથા બીજા એને આશ્ચર્યવત્ જ જોણે છે; અને બીજા એને આશ્ચર્યવત્ સાંભળે છે, તો પણ સાંભળીને કેઇક પણ એને ઓળખતું નથી. (૨૯)

વિવેચન-કેઇપણ પદાર્થનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન સંપૂર્ણ સંપાદન કરવું હોય તો તે પદાર્થનું શ્રવણ, કથન અને દર્શન બનવું જોઈએ. પદાર્થને કેઇ પ્રથમ કહેશે, કહેલા પદાર્થને તે સાંભળશે, અને સાંભળેલા પદાર્થને જોશે. વૃત્તિલેદે ક્રિયાલેદ પડે છે, અને ક્રિયાલેદ આશ્ચર્યરૂપે જણાય છે. ત્યાંસુધી વૃત્તિની સમજ ભરાવર પડતી નથી ત્યાંસુધી જ આશ્ચર્ય રહે છે વૃત્તિને સમજવાને માટે જીવધર્મ પ્રકૃતિધર્મ વગેરે ધર્મો, યથાસ્થિત સમજ લેવા જોઈએ. અને એ બધાંનો મૂળપુરુષ સાથે કેવો સબંધ છે, તે જાણી લેવો જોઈએ. આ જાણી લેવામાં સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન સમાઈ જાય છે.

देही नित्यमवश्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

અન્યથાર્થ-દેહી-શરીરવાળો (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. દેહિન્) નિત્યમ્-દંમેશાં (અવ્યય) અવશ્યઃ-મારી નાખત નહિ એવો, વધ ન થઈ શકે એવો (વિશેષણ, વિશેષ્ય દેહી) અયમ્ આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. દ્વદ્ પુ. વિશેષણ) દેહે-શરીરમાં (નામ, ૭ મી. એ. વ. પુ. દેહ) સર્વસ્ય-બધાંનું (સર્વનામ, ૬ એ

૧.) ભારત-અર્જુન (સંબોધન) તસ્માત્-તેથી (અન્યથા) સર્વાણિ-બધા (સર્વનામ, દિ. બ. ૧.) મૂતાનિ-શ્રુતો (નામ, દિ. અ. ૧ નપુ. મૂત) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧ યુગ્મત્) શોચિતુમ્-શોક કરવાને (હિત્વર્થ કૃદંત) અર્હસિ-તું યોગ્ય છે (કિ. ૧. કાળ ૨ પુ. એ. ૧. અર્હ પરસ્મે. ૧ લો ૩૧)

ભાવાર્થ-બધાના દેહમાં આ દેહી (જીવ) નિત્ય અવધ્ય છે. તેથી બધા ભૂતોનો તું શોક કરવાને યોગ્ય નથી. (૩૦)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં અર્જુનનું તેમજ બીજા જેને એ મિત્ર, સગાં, સ્નેહી અને ગુરુ માનતો હતો તેનાં ખરાં સ્વરૂપ અહીં સમજાવવામાં આવે છે આ બધાં કેવળ જોખાં છે. માત્ર ત્યાં કેઈકે ક્રિયાનાથની ક્રિયા દ્વારા એ ક્રિયા કરતાં જણાય છે. વાસ્તવમાં, ક્રિયાનાથને શરણે જીવે રહેવું જોઈએ. એટલી જ ઉપયોગિતા છે.

સ્વધર્મમપિ चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥૩૧॥

અન્યથાર્થ-સ્વધર્મમ્-પોતાના ધર્મને (નામ, દિ. એ. ૧.) અપિ, છ-અને, વળી (અન્યથા) અવેક્ષ્ય-જોધને (વિધેય કૃદંત) ન-નહિ (અન્યથા) વિકંપિતુમ્-કંપવાને, ધ્રુજવાને (હિત્વર્થ કૃદંત) અર્હસિ-તું યોગ્ય છે (કિ. ૧. કાળ ૨ જો પુ. એ. ૧. અર્હ ૧ લો ગણ) ધર્મ્યાત્-ધર્મ જેમાં રહેલો છે એવું (વિશેષણ, વિશેષ્ય યુદ્ધાત્) હિ-નિશ્ચય (અન્યથા) યુદ્ધાત્-યુદ્ધથી (નામ, ૫. એ. ૧) શ્રેયઃ-કલ્યાણ (નામ, પ્ર. એ. ૧.) અન્યમ્-બીજું (વિશેષણ, વિશેષ્ય શ્રેયઃ સર્વનામ, પ્ર એ. ૧. નપુ.) ક્ષત્રિયસ્ય-ક્ષત્રિયનું (નામ, ૫મી એ. ૧ પુ. ક્ષત્રિય) ન-નહિ (અન્યથા) વિદ્યતે-જણાય (ક્રિયાપદ, ૩ પુ. એ. ૧. વિદ્ ૨ જો ગણ કર્મણિ)

ભાવાર્થ- વળી પોતાના ધર્મને જોતાં તું કંપવાને યોગ્ય નથી, ધર્મયુદ્ધ સિવાય ક્ષત્રિયને માટે બીજું કંઈ પણ કલ્યાણરૂપ જણાતું નથી. (૩૧)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં ધર્મ્યાત્ યુદ્ધાત્ બતાવેલું છે. યુદ્ધ છે પણ તે ધર્મયુદ્ધ છે. તાત્પર્ય એ કે યુદ્ધ છે, અને ત્યાં ધર્મ પણ છે. યુદ્ધ નામની

ક્રિયામાં રહેતાં રહેતાં પણ ધર્મને સુખ્ય ગણીને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્તિ રાખવી જરૂરી છે, એવો આશય આ શ્લોકમાં છે.

સારાંશ-સામાન્યતઃ જીવ ક્રિયાવાન બને છે એની ક્રિયા જો ધર્મ-પરાયણ હોય તો તે ક્રિયામાં શ્રેય પ્રાપ્ત કરવાનાં, સાધન જીવાં કરી શકે. અધર્મપરાયણ ક્રિયા જો હોય, તો કદાચ ભૌતિક સુખ મેળવી શકે ખરે; પરંતુ એ દ્વારા એ કદાચભાગ્ય (સિદ્ધ કરી શકે નહીં). ધર્મ જીવની ઉન્નતિ-ક્રમમાં સહાયરૂપે હોય, જો એ પ્રકારે ન હોય તો અધર્મ જ બને છે. ભલે પછી દેખાવમાં ધર્મરૂપ હોય.

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गं द्वारमपावृतम् ।

• सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमौदशम् ॥३२॥

અન્યથાર્થ-યદૃચ્છયા-પોતાની મેળે (નામ, વ. એ. ૧.) ચ-અને (અન્યથ) ઉપપન્નમ્-મળેલું, પ્રાપ્ત થયેલું (વિશેષણ, વિશેષ્ય સ્વર્ગદ્વારમ્) અપાવૃતમ્-ખુલ્લું થયેલું (જ. ક. વિશેષણ, વિશેષ્ય સ્વર્ગદ્વારમ્) સુખિનઃ-સુખી (વિશેષણ, વિશેષ્ય ક્ષત્રિયાઃ) ક્ષત્રિયાઃ-ક્ષત્રિયો (નામ, પ્ર. બ. ૧) પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન) લમન્તે-મેળવે છે (ક્રિયાપદ, ૧ કા. ૩ પુ. બ. ૧ લમ્ ૧ લો ગણ આત્મને) યુદ્ધમ્-યુદ્ધને (નામ, દ્વિ. એ. ૧) ઇદશમ્-આવું (વિશેષણ, વિશેષ્ય યુદ્ધમ્)

ભાવાર્થ- પોતાની મેળે સ્વર્ગદ્વાર ખુલ્લું પ્રાપ્ત થયેલું આ પ્રકારના યુદ્ધને હે પાર્થ ! સુખી (ભાગ્યવાન) ક્ષત્રિયો મેળવે છે. (૩૨)

વિવેચન- કોઈક ભાગ્યવાનને સુયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં તેને દીર્ઘિ, ધર્મ અને તેની જોડે જોડે વૈભવયુક્ત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો પૂર્વપીઠિકા રૂપે આ શ્લોક છે. અહીં સખ્યભાવાપન્ન જીવ (અર્જુન) વગર તકલીફ સમગ્ર રણ, નદી ઓળંગી જવાને-મહાન ગેભીર સંસારરૂપી નદીને ઉદ્ધવવા - મદદગાર તરીકે કૃષ્ણ કેવલક રૂપે એની સાથે સાથે રહી એની સંગ્રામરૂપ નોકાને અખાધિત લઈ જાય છે અને પૂર્ણ યશ અપાવે છે. પૂર્ણ યશ વિના, પૂર્ણ પુણ્ય વિના સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, એ બતાવવાને અહીં સ્વર્ગના દ્વાર ખુલ્લાં પડી ગયાં છે - એમને એમ ઊઘડી ગયાં છે. તાત્પર્ય કે વિશેષ તકલીફ વિના અંદર પ્રવેશી જવાય છે. યશોદાના ભગવાન

સમીપમાં હોય ત્યારે તો કોઈ પણ પ્રકારની માયાનો અવરોધ બની શકતા નથી. એટલું અહીં સૂચન છે. આસુરી માયા કોઈ પણ રીતે નહીં શકતી નથી.

અથ ચૈત્ત્યમિમં ધર્મ્ય સંગ્રામં ન કરિષ્યસિ ।

તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૩॥

અન્યથાર્થ-અથ-અને (અન્યથ) ચૈત્-જો (અન્યથ) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મદ્ તુ) હમમ્-આ (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. હદમ્ તુ) ધર્મ્યમ્-ધર્મવાળું (વિશેષણ, વિશેષ્ય સંગ્રામમ્) સંગ્રામમ્-યુદ્ધ (નામ, દ્વિ. એ. વ.) ન-નહિ (અન્યથ) કરિષ્યસિ-તું કરશે (ક્રિયાપદ, અવિષ્યકાળ ૨ પુ. એ. વ. ક્રૂ ૮ મો ગણ) તત્તા-(તેથી) તો (અન્યથ) સ્વધર્મમ્-પોતાના ધર્મને (નામ, દ્વિ. એ. વ.) કીર્તિમ્-કીર્તિને (નામ, દ્વિ. એ. વ.) ચ-અને (અન્યથ) હિત્વા-હાડીને (વિધેય કૃદંત) પાપમ્-પાપને (નામ, દ્વિ. એ. વ.) અવાપ્સ્યસિ-તું મેળવશે (ક્રિયાપદ, અવિષ્યકાળ ૨ જો પુ. એ. વ. અવ+આપ્ ૫ મો ગણ)

સાધાર્થ-અને જો તું આ ધર્મ્યસંગ્રામ કરીશ નહિ તો સ્વધર્મ અને કીર્તિને ખોડીને તું પાપ મેળવશે. (૩૩)

અકીર્તિં चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

सं भा वि त स्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

અન્યથાર્થ-અકીર્તિમ્-નિંદા (નામ, દ્વિ. એ. વ.) ચ, અપિ-અને, વળી (અન્યથ) ભૂતાનિ-પાકો (નામ, પ્ર. બ. વ.) કથયિષ્યન્તિ-કહેશે, નિંદા કરશે (ક્રિયાપદ, અવિષ્યકાળ ૩ પુ. બ. વ. કથ્ ૧૦ મો ગણ પરસ્મે) તે-તારી (સર્વનામ, ૬. એ. વ. યુષ્મત્) અવ્યયામ્-એકી થાય એવી (વિશેષણ, વિશેષ્ય અકીર્તિ) સંભાવિતસ્ય-કીર્તિવાળાની, પ્રતિષ્ઠાવાળાની (વિશેષણ, વિશેષ્ય જનસ્ય) ચ-અને (અન્યથ) અકીર્તિઃ-નિંદા (નામ, પ્ર. એ. વ.) મરણાત્-મરણથી (નામ, પં. એ. વ.) અતિ-વધારે ખરાબ (ક્રિયાપદ, વ. કા. ૩ પુ. એ. વ.) રિચ્યતે-છે (રિચ્-૪ થો ગણ)

સાધાર્થ-અને વળી લોકો તારી ન બુસાય એવી નિંદા કરશે. પ્રતિષ્ઠાવાળાની નિંદા મરણથી પણ વધારે ખરાબ છે. (૩૪)

મયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યન્તે ત્વાં મહારથાઃ ।

યેપાં ચ ત્વં વહુમતો ભૂત્વા યાસ્યસિ લાઘવમ્ ॥૩૫॥

અન્યથાર્થ—મયાત્-અપથી (નામ, પં. એ. ૫) રણાત્-રણમાંથી (નામ, પં. એ. ૫) ઉપરતમ્-શાંત પરેસો (વિશેષણ, વિશેષ્ય ત્વામ્ જ. ૬. ઉપ+રમ્) મંસ્યન્તે-માનશે (ક્રિયાપદ, અવિષ્યકાળ ૩ પુ જ વ મન્-૨ થો ગણ આત્મને.) ત્વામ્-તને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. ૫. યુષ્મદ્ ૫) મહારથાઃ-ગાદા શ્રેયીશો (નામ, પ્ર. જ. ૫. પુ.) યેપામ્-જેઓને (સર્વનામ, ૧ જ. ૫. યત્ ૫) ચ-અને (અન્યથા) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૫ યુષ્મદ્) વહુમતઃ-વધારે માન પામેસો (વિશેષણ, વિશેષ્ય ત્વામ્) ભૂત્વા-હોઈને (વિવેષ ૬૬ ન) યાસ્યસિ-જશે, ધને, પામશે (ક્રિયાપદ, અવિષ્યકાળ ૨ પુ એ. ૫. યા ૨ ને ગણ ૫મ્) લાઘવમ્-લઘુતા, હીનતા (નામ, દ્વિ. એ.)

ભાવાર્થ—અપથી, રણમાંથી શાંત પામેલા મહારથીઓ તને માનશે અને તું જેનો બહુમાનવાળો થયો છે તે તું હીનતાને પામશે (૩૫)

અવાચ્યવાદાંશ્વ વહૂન્ વદિષ્યન્તિ તવાહિતાઃ ।

નિન્દન્તસ્તવ સામર્થ્યં તતો દુઃસ્વતરં નુ કિમ્ ॥૩૬॥

અન્યથાર્થ—અવાચ્યવાદાન્-નહિ કહેવાય એવા શબ્દો અથવા બોલ (નામ, દ્વિ. જ. ૫.) ચ-અને (અન્યથા) વહૂન્-વહુ (વિશેષણ, દ્વિ. જ. ૫. વિશેષ્ય અવાચ્યવાદાન્) વદિષ્યન્તિ-કહેશે, બોલશે (ક્રિયાપદ, ૨. અવિષ્યકાળ ૩ પુ. જ. ૫. ૫. ૫મ્. વદ્ ૧ લો ગણ) તવ-તારા, તારું (સર્વનામ ૭મી એ. ૫. યુષ્મત્) અહિતાઃ-શત્રુઓ (નામ, પ્ર. જ. ૫. ૫ અહિત) નિન્દન્તઃ-નિન્દા કરનાર (નામ, પ્ર. જ. ૫. ૫. નિન્દત્) તવ-તારા (સર્વનામ, ૭મી એ. ૫ યુષ્મત્) સામર્થ્યમ્-સામર્થ્યને (નામ, દ્વિ. એ. ૫ નપુ. સામર્થ્ય) તતઃ-તેથી, ત્યારે (અન્યથા) દુઃસ્વતરમ્-દુઃખતર (નામ, પ્ર. એ. ૫. નપુ. દુઃસ્વતર) નુ-તર્ક બનાવે છે (અન્યથા) કિમ્-કં, કયું (સર્વનામ, વિશેષણ, વિશેષ્ય દુઃસ્વતરમ્)

ભાવાર્થ—તારા સામર્થ્યને નિન્દનારા શત્રુઓ ધણા નહિ કહેવા જેવા શબ્દો કહેશે. એનાથી વિશેષ દુઃખ કયું ? (૩૬)

હતો વા પ્રાપ્ત્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ્ ।

તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌન્તેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥૩૭॥

અન્યાર્થ-હતઃ-હણાયેલો (ભુ ૬. વિગેયથ, વિશેષ્ય (ત્વમ્) હન્ ૨ ને ગણ) વા-અથવા (અન્યથા) પ્રાપ્ત્યસિ-મેળવશે (ક્રિયાપદ, ૨ ભવિષ્યકાળ ૨ પુ. એ. વ. પ્ર+આપ્-૫ મો ગણ ૫૦૨મો) સ્વર્ગમ્-સ્વર્ગને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. સ્વર્ગ) જિત્વા-જીતીને (વિધેય ક્રૂંત (જી) જય્ ૧ લો ગણ ૫૦૨મો.) વા-અથવા (અન્યથા) ભોક્ષ્યસે-ભોગવશે (ક્રિયાપદ, ભવિષ્યકાળ ૨ પુ. એ. વ. મુજ્-આત્મને. ૬ મો ગણ) મહીન્-પૃથ્વીને (નામ, દ્વિ. એ. વ. ઓ. મહી) તસ્માત્-તે કારણે (અન્યથા) ઉત્તિષ્ઠ-ઊઠ (ક્રિયાપદ, આચાર્ય ૨ પુ. એ. વ. ઉત્+સ્થા ૫૦૨મો. ૧ લો ગણ) કૌન્તેય-અર્જુન (સંબોધન, કુન્તાયાઃ इति, તદ્દત) યુદ્ધાય-યુદ્ધને માટે (નામ, ૪ થી એ. વ. પુ. યુધ્) કૃતનિશ્ચયઃ-નિશ્ચય કરેલો છે જેણે (વિગેયથ, વિશેષ્ય ત્વમ્-હતઃ નિશ્ચયઃ યેન બહુવ્રીહિ)

ભાવાર્થ-હે કૌન્તેય ! જે તું હણાયો તો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરશે, જીતીને પૃથ્વી ભોગવશે, તેથી યુદ્ધને માટે નિશ્ચય કરનાર તું જીઠ. (૩૭)

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાભામૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૮॥

અન્યાર્થ-સુખઃ-સુખ-સુખદુઃખ (નામ, દ્વિ. વ. નપું. સુખઃ-સુખ-કુપ્તં કુપ્તં ચ-૬૬) સમે-સરખા (વિશેષ્ય, વિશેષ્ય સુખદુઃખ) કૃત્વા-કરીને, ભાગને (વિધેય ક્રૂંત) લાભાભામૌ-લાભ અને અલાભ (નામ, દ્વિ. વચન પુ. લાભાભામ ૬ સમાસ) જયાજયૌ-જય અને પરાજય (નામ, દ્વિ. વિવચન જયાજય ૬૬ સમાસ) તતઃ-પછી (અન્યથા) યુદ્ધાય-યુદ્ધને માટે (નામ, ૪ થી એ. વ. પુ. યુધ્) યુજ્યસ્વ-મેલ (ક્રિયાપદ, આચાર્ય ૨ પુ. એ. વ. યુજ્ ૪ થી ગણ) ન, વ્યવસ્થા-એ, સમાજે નહિ (અન્યથા) પાપમ્-પાપ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. પાપમ્) પ્રાપ્ત્યસિ-મેળવીશ (ક્રિયાપદ, ભવિષ્યકાળ ૨ પુ. એ. વ. અવ+આપ્ ૫ મો ગણ)

ભાવાર્થ-સુખ અને દુઃખને, લાભ અને અલાભને, જય અને પરાજયને સમાન સમજીને પછી, યુદ્ધને માટે તું નેશય તો એ પ્રમાણે તું પાપને મેળવશે નહિ. (૩૮)

વિવેચન :- આ શ્લોકમાં યોતાનું હિત અથવા અહિત તરફ ધ્યાન ન આપતાં માત્ર સમયે પ્રાપ્ત થતાં કર્મો પર ધ્યાન આપવું ધર્મ્ય છે, એમ માની કર્મ કર્યા કરવું આ પ્રકારની આજ્ઞા-શાસ્ત્રીય પરિપાઠીએ છે-કમવાર છે-શિષ્ટાચાર છે.

एषा तेऽमिहिता साङ्ख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

અન્યથાર્થ-૧૫-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. સી. ઇતદ્ સી.) તે-નારે માટે (સર્વવામ, ૪ થો એ. વ. પુ. યુષ્મત્) અમિહિતા-પહેલી (કિ. વિશેષ્ય, અમિત્ત્વા-કર્ત્તે ગણ્ય) સાંખ્યે-સાંખ્યશાસ્ત્રમાં (નામ, સાતમી એ. વ. પુ. સાંખ્ય) માનયોગની એક કક્ષામાં) બુદ્ધિ-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) યોગો-યોગમાં, ભક્તિયોગની પહેલી કક્ષામાં એટલે જ્ઞાન અને ભક્તિના વદનમાં (નામ, સાતમી એ. વ.) તુ-વળી, અને, તો (અન્યથ) હમામ્-આ (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી. હ્યમ્) શ્રુણુ-સંભળ (કિ. આજ્ઞાર્થ ૨ પુ એ. વ. શ્રુ ૫ મો ગણ્ય) બુદ્ધ્યા-બુદ્ધિ વડે (નામ, ૮. એ. વ. સ્ત્રી. બુદ્ધિ) યુક્તઃ-જોડાયેલો (ભૂ. કિ. વિશેષ્ય, વિશેષ્ય ત્વમ્) યયા-જેનાથી (સર્વનામ, ૮. એ. વ. યત્ સ્ત્રી.) પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન) પૃથાવાઃ ભવઃ તદ્ધિત) કર્મવન્ધમ્-કર્મનાં બંધનો (નામ, દ્વિ. એ. વ. કર્મણઃ વન્ધઃ તમ્ ૮.૫૨૫) પ્રહાસ્યસિ-સારી રીતે નાશ કરીશ. (કિ. ભવિષ્યકાળ ૨ જો પુ. એ. વ. પ્રત્નહા ૨ જો ગણ્ય)

ભાવાર્થ-સાંખ્યશાસ્ત્રના વિષયમાં તને બુદ્ધિજ્ઞાન કર્તું અને તે યોગ-શાસ્ત્રના વિષયમાં તું સંભળ. જે બુદ્ધિજ્ઞાન વડે યુક્ત થઈને હું પાર્થ ! તું કર્મબંધનને તદ્દન નાશ કરશે. (૩૯)

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥૪૦॥

અન્યથાર્થ-૪૦, હહ-આ બાજતમાં (અન્યથ) અમિક્રમ-આરંભમાં (નામ, પ્ર. એ. વ.) નાશઃ-નાશ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. નાશ) અસ્તિ-છે (કિ. વ. કાળ, ૩ પુ. એ. વ. અસ્) પ્રત્યવાયઃ-અડચણ (નામ, પ્ર. એ. વ.) ન-નહિ (અન્યથ) વિદ્યતે-જણાય છે (કિ. ૩ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ જો ગણ્ય-કર્મણિ) સ્વલ્પમ્-થોડું

(નામ, પ્ર. એ. વ. નપુ. સ્વત્વમ્) અપિ-પણ (અન્યથા) અસ્ય-આનો (સર્વનામ, વિશેષણ, વિશેષ્ય ધર્મસ્ય, હ્રદમ્ પું પુ) ધર્મસ્ય-ધર્મનું (નામ, ૬ એ. વ. પુ. ધર્મ) ગ્રાચતે-ગયાવે છે. (ક્રિ વ. કાળ, ૩ પુ. એ. વ. ગ્રા ૨ જો ગણ) મહતઃ-મહાન (વિશેષણ, વિશેષ્ય ભયાત્)

સાંપ્રત્યર્થ-આ યોગમાં (સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેલા કર્મયોગમાં) આરંભમાં પણ નાશ નથી (બીજાભાવે પણ નાશ નથી) કોઈ પણ જાતની) અડચણ જણાતી નથી. આ સાંખ્યજ્ઞાનપૂર્વક બુદ્ધિયોગ ધર્મનો સ્વરૂપ ભાગ પણ મોટા ભાગથી ગયાવે છે (૪૦)

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ રે કે હ કુરુનન્દન ।

‘વહુશાલા જ્ઞાનન્તાથ્થ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥૪૧॥

અન્યથાર્થ-વ્યવસાયાત્મિકા-સાંખ્યજ્ઞાનપૂર્વક બુદ્ધિયોગમાં-વ્યવસાયમાં ઉપયોગમાં આવતી (વિશેષણ, વિશેષ્ય બુદ્ધિ) બુદ્ધિઃ-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. બુદ્ધિ) ઇકા-એક જ પ્રકારની (વિશેષણ, વિશેષ્ય બુદ્ધિ) હ્રદ-બુદ્ધિયોગમાં (અન્યથા) કુરુનન્દન-અર્જુન (સંબોધન) વહુશાલાઃ-મહા શાખાઓ વાળી, બહુ ભેદવાળી (વિશેષણ, વિશેષ્ય બુદ્ધયઃ) દ્વિ-નિશ્ચય (અન્યથા) અનન્તાઃ-અનંત (વિશેષણ, વિશેષ્ય બુદ્ધયઃ) બુદ્ધયઃ-બુદ્ધિઓ. (નામ, પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી. બુદ્ધિ) અવ્યવસાયિનામ્-સાંખ્યજ્ઞાનપૂર્વક બુદ્ધિયોગમાં અવ્યવસાયીઓની બુદ્ધિ (નામ, વ. બ. વ.)

સાંપ્રત્યર્થ-હે કુરુનન્દન ! આ ભાગમાં (બુદ્ધિયોગમાં) વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ (નિશ્ચય કરનારી) એક જ છે સાંખ્યજ્ઞાન વિનાના વ્યવસાય કરનારાઓના બુદ્ધિઓ ઘણા ભેદવાળી અને અનંત હોય છે. (૪૧)

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદન્ત્યવિપચિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥૪૨॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષવહુલાં મો ગૈ શ્વર્ય ગ તિ પ્રતિ ॥૪૩॥

અન્યથાર્થ-ચામ્-જે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. ચત્ સ્ત્રી) હમામ્-આ

(સર્વનામ, દિ ઓ વ દ્વમ્ ઓ) પુણ્યતામ્-મુખ (સિંગલ, રિંગ વાચમ્)
 વાચમ્-ચાણી (નામ, દિ ઓ, વ આ વાચ) પ્રવદન્તિ-મેલે છે (દિ ૩ પુ બ.
 વ વર્ત ૦ કાળ પ્રવચદ્ ૧ યો ગણ) અવિપશ્ચિત્-અવિવેષી માણસો (નામ, પ્ર બ.
 વ પુ અવિપશ્ચિત્) વેદવાદરતાઃ-ફળમાં જે કેવળ શુદ્ધિ નામનામ મનામ ઉપા-
 મકો (વિગેણ, રિંગ વ વાદિનઃ વેદવાદરતઃ ઉપપદ) પાર્થ-અર્જુન (સમોધન)
 ન-નદિ (અન્યથા) અન્યમ્-મીઝુ (સર્વનામ, પ્ર ઓ વ) અસ્તિ-છે (દિ ૨ પુ એ.
 વ અસ્) इति-આ પ્રમાણે (અન્યથા) વાદિનઃ-કહેનારાઓ (નામ, પ્ર બ વ
 વાદિન પુ) કામાત્માનઃ-કામપ્રવાણાઓ (વિગેણ, રિંગ વ વાદિનઃ, કામઃ આત્મા
 યસ્મિન્ મ. નીદિ) સ્વર્ગપરાઃ-અગતે જ જ્ઞાનનામ (વિગેણ, રિંગ વ વાદિનઃ,
 સ્વર્ગ. પરં યસ્મિન્ इति મ. નીદિ) જન્મકર્મફલમ્-જન્મ અને કર્મફળને (રિંગ
 વ રિંગ વ વાચમ્, જન્મ કર્મ ચ) પ્રદામ્-આપનારી (ફલં પ્રદાતિ इति
 ઉપપદ) ક્રિયાવિશેષ-ક્રિયા જેમાં યજ્ઞી (રિંગલ, રિંગ વ વાચમ્) વહુલામ્-
 વિચારવાળી સમાઈ છે (ક્રિયા વિશેષ વહુલાઃ યસ્મિન્ इति મ. નીદિ) ભોગે
 શ્વર્યગતિમ્-ભોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિવાળા (રિંગલ, રિંગ વ વાચમ્, ભોગે
 શ્વર્યમ્ ચ ગતિઃ યસ્મિન્ इति મ વ) ભોગેશ્વર્યં ષઃ ગતિઃ ભોગેશ્વર્ય
 ગતિ) પ્રતિ-તરફ (અન્યથા)

ભાપાર્થ- હે અર્જુન ! સકામ ક્રિયા કરનાર પુરુષો કેવળ શ્રુતિમાં
 ફળશુદ્ધિથી પ્રેમ રાખનારા સ્વર્ગને જ શ્રેષ્ઠ માનનારા અને એથી બીજી
 કાંઈ નથી એવું કહેનારા અવિવેકી (અવિદ્વાન, બ્રહ્મને નહીં ઓળખનારા)
 જન્મરૂપ કર્મફળને આપનારી જેમાં ક્રિયા વિસ્તારવાળી ઘણી છે અને ભોગ
 ઐશ્વર્યમાં લાઈ જનારી છે તેવી આ જે (જેવામાં જ) મધુર (શેભાવાળી)
 વાણીને (વેદવાણીને) બોલે છે (૪૨-૪૩)

વિવેચન-કર્મમાં આસક્ત થયેલા જીવોને વિશેષ આસક્તિ કરાવવા
 વેદમાં ઘણી જગ્યાએ કર્મવિધાન સાથે ફળશ્રુતિ કહેવામાં આવી છે. આનો
 આશય માત્ર એટલો જ છે કે જીવ પંચારે મોહમાં પ્રેરાઈ કર્મ કરે અને
 કદાચ ભોગ ઐશ્વર્ય આદિ પ્રાપ્ત કરે, પરંતુ પુનઃ પુનઃ સ સારથકમાં અથડાયા
 કરવું પડે એ હેતુથી ફળશ્રુતિ બે કે સુદર શબ્દોથી મોઠવાયેલી છે છતાં
 પણ જીવને પ્રગતિ-મોક્ષમાં અવરોધ કરે છે એ અવરોધ મટાડવા શ્લોકો!
 ૩૮ લખાયો છે ત્યાં મોહાસક્તિ દૂર થાય છે માત્ર કર્તવ્ય તરીકે ક્રિયા
 કરવાની ફરજ પાડે છે કેટલીએ કર્મની ફળશ્રુતિ ઔદિક ભોગ ઐશ્વર્ય

ઇત્યાદિ નથી; પરંતુ પારલૌકિક મુખ (સ્વર્ગ) છે. આ જગ્ય એ એક જીવને કેટલાક કાળ પર્યંત કર્મમાં ફળ રૂપ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ કર્મનું પુણ્ય ખરવારતાં ફરીથી પાછું મૃત્યુલોકમાં આવવું પડે છે.

મોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં ત યા પ હ ત ચે ત સા મ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥૪૪॥

અન્યથાર્થ-મોગ, યૈશ્વર્ય-મોગ અને ઐશ્વર્યમાં (પછી બ વ નામ, ૫) પ્રસક્તાનાં-આસક્તિવાળા પુરુષોના (મોગસ્ય યૈશ્વર્યં ચ મોગૈશ્વર્યં તસ્મિન્ પ્રસક્તાનામ્ ।) તથા-તે વડે, તે વેદગણી વડે (સર્વનમ ત્. એ વ. તદ્) અપહૃતચેતસામ્-જેમના હૃદય ખેંચાયેલાં છે (વિગેય, વિશેષ પુરુષવાણામ્, અપહૃતં ચેતઃ યેષામ્ બ વ) વ્યવસાયાત્મિકા-નિશ્ચયપૂર્વક ઉપયોગમાં આવતી (વિશેષ, વિશેષ બુદ્ધિ, વ્યવસાયઃ આત્મા યસ્યામ્ બ વ) બુદ્ધિઃ-બુદ્ધિ (નામ, ૫ એ ઐર્વિંગ) સમાધૌ-સમાધિયુક્ત અતઃકરણમાં (નામ, સાતમી, એ વ) ન-નદિ (અન્યથ) વિધીયતે-થાય છે (ક્રિયા, ૩ ૫ એ સર્વને વિન્યા ૩ ગણ)

ભાવાર્થ-તે (લોભાત્મક વાણી વડે) હરણેલ ચિત્તવાળાઓના ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં આસક્તિવાળાઓના અતઃકરણમાં નિશ્ચયપૂર્વક કામ કરવાની બુદ્ધિ થતી નથી (૪૪)

વિવેચન-ભોગ અને ઐશ્વર્ય મલિન વાસનાઓને તૈયાર કરે છે અને એ મલિન વાસના અતઃકરણની નિર્મલતા પેદા થવા દેતી નથી અતઃકરણની નિર્મલતા વિના અચલપણુ આવતું નથી બુદ્ધિ બ્રાન્ત બને છે જ્યાંસુધી બુદ્ધિ બ્રાન્ત હોય છે, ત્યાંસુધી ચિત્તમાં વિદ્વેષ રહે છે. અને એવું ચિત્ત સમાધિમાં નિરુપયોગી થાય છે.

ત્રૈગુણ્યવિપયા વેદા નિસૈગુણ્યો મવાર્જુન ।

નિર્ઘ્નં નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥૪૫॥

અન્યથાર્થ-ત્રૈગુણ્યવિપયાઃ-વધુ ગુણના વિષયો જેમાં છે એવા (વિશેષ, વિશેષ વેદા ત્રિપુ ગુણેષુ મવાઃ વિપયાઃ इति । બ. વ.) વેદાઃ-વેદો (નામ, ૫ બ વ. ૫ વેદ) નિસૈગુણ્યઃ-નજો ગુણો વિનાનો નિ

(વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય ત્વમ્, પ્રેમગુણ્યમ્ યસ્મિન્ ન વર્તતે इति । ઉપપન્ન) મય-યા
(દ્વિ. આનાર્થ ૨ પુ. મૂ. ૧ ગણ) અર્જુન-અર્જુન (વિશેષવત) નિર્દોષો-દોષ
વિનાનો, એ પણ વિનાનો (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય ત્વમ્, દુષ્ટ યસ્મિન્ ન વર્તતે
ઉપપન્ન) નિત્યસત્ત્વસ્થઃ-નિત્યમાં નિમ્ન થનારો (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય ત્વમ્, નિત્ય
સત્ત્વે તિષ્ઠતિ इति । ઉપપન્ન) નિયોગદ્વયમ્-યોગ અને દ્વેષ વિનાનો (વિશેષજ્ઞ,
વિશેષ્ય ત્વમ્, યોગઃ દ્વેષઃ ચ ન વર્તતે इति । ઉપપન્ન) આત્મવાન્-આત્માવાળો
(વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય ત્વમ્)

આપાર્થ-જેટલો અર્જુન ! સર્વવેદો ત્રણે ગુણોના વિષયરૂપ (સંસારને
પ્રકાશ આપનારા) છે માટે ત્રણ ગુણ વિનાનો (સંસારમાં આસક્તિ વિનાનો)
દુર્લભ ભાવ વિનાનો (લાલ અલાલ વિનાનો) નિત્ય સત્યમા રહેનારો
યોગ અને દ્વેષ વિનાનો આત્મપરાયણ તું થા (૪૫)

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્તુતોદકે ।

તાવાન્તર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥૪૬॥

અન્યપાર્થ-યાવાન્-જેટલો (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય અર્થઃ) અર્થઃ-અર્થ
(નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અર્થ) ઉદપાને-પાણી પીવામાં (જળાશયમાં) (નામ,
સપ્તમી એ. વ. નપું) સર્વતઃ સંપ્તુતોદકે-અર્થી રીતે પૂર્ણ જલાશયમાં (નામ,
સપ્તમી એ. વ.) તાવાન્-જેટલો (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય અર્થ) સર્વેષુવેદેષુ-અર્થ
વેદોમાં (નામ, સપ્તમી બ. વ. પુ) બ્રાહ્મણસ્ય-અર્થને જાણનાર (નામ, પદ્મી એ. વ.
પુ. બ્રાહ્મણ) વિજાનતઃ-સાગી રીતે જાણનાર (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય બ્રાહ્મણસ્ય)

આપાર્થ-જેટલો અર્થ સર્વ તરફથી પરિપૂર્ણ જળાશયમાં પાણી
પીવામાં રહ્યો છે, તેટલો જ પાણી પીવાના ધીજ્ઞ જળાશયોમાં છે. તેવો જ
અર્થ સારી રીતે બ્રહ્મને જાણનાર બધા વેદોમાં રહ્યો છે. સારી રીતે વેદોતું
તાત્પર્ય સમજીને તેમાંથી અર્થરૂપ જાગવાનું રસામૃતનું પાન કરવા મોટા
સમુદરૂપ જળાશય પ્રાપ્ત થતાં નાના જળાશયોની અપેક્ષા હોતી નથી; તેવી
જ રીતે તે વેદમાં જતાવેલા કુલ્લક કર્મોની જરૂર જણાતી નથી. (૪૬)

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મમા તે સદ્ગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥૪૭॥

અન્યયાર્થ-કર્મણિ-કર્મમાં (નામ, સંપત્તી એ. વ. કર્મન્) ઇવ-અ,
માન (અન્ય) અધિકાર:-અધિકાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અધિકાર) તે-
તારો (સર્વનામ, ૫ એ. પુ. યુષ્મદ્) મા-નથી (અન્ય) ફલેષુ-ફળોમાં (નામ,
સંપત્તી એ. વ. નપુ. ફલ) કદાચન્-કોઈ પણ વખતે (અન્ય) મા-નહો
(અન્ય) કર્મફલહેતુ:-કર્મોના ફળના હેતુરૂપ વાચનાવાળો (વિશેષણ, વિશેષ્ય
ત્વમ્) મૂઃ-યા (ક્રિયાપદ, Aorist. ૨ પુ. એ. વ.) મા-નહિ (અન્ય) તે-નારું
(સર્વનામ, ૫ એ. વ.) સંગ:-સંગ, પ્રીતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સજ્ઞ) અસ્તુ-
થાઓ, હો (ક્રિયા. આજ્ઞાર્થ ૩ પુ. એ. વ. અસ્તુ ૨ મણ) અકર્મણિ-અકર્મમાં,
કર્મ, નહિ કરવામાં (નામ, સંપત્તી એ. વ. નપુ. અકર્મન્)

ભાવાર્થ-તારો કર્મમાં અધિકાર છે; ફળમાં કોઈપણ કાળે અધિકાર
નથી, તું કર્મના ફળની વાચનાવાળો કારણરૂપ થા નહીં. તને (તારી) કર્મ
ન કરવામાં પણ પ્રીતિ થાય નહીં. (૪૭)

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સજ્ઞં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥૪૮॥

અન્યયાર્થ-યોગસ્થઃ-યોગમાં સ્થિત થયેલો (વિશેષણ, વિશેષ્ય ત્વમ્)
કુરુ-કર (ક્રિયાપદ, આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ. કુ ૮ મણ) કર્માણિ-કર્મોને (નામ,
દ્વિ. બ. વ. નપુ. કર્મન્) સજ્ઞમ્-સંગને, આસક્તિને, પ્રીતિને (નામ,
દ્વિ. એ. વ. પુ. સંગ) ત્યક્ત્વા-ઠોડીને (વિધેય ફૂંત) ધનં જય-
અર્જુન (સંમેધન ધનમ્ જયતિ ઉપપદ, ધન-મેધનરૂપસમૂહ (ચિત
રૂપિયો-ગોધન) સિદ્ધયસિદ્ધયો-સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં (નામ, ૭ મી દ્વિ. વ.
સિદ્ધિ અસિદ્ધિ ચ ૬૬) સમઃ-સરખો, સમશુદ્ધિવાળો (વિશેષણ, વિશેષ્ય ત્વમ્)
ભૂત્વા-બને (વિધેય ફૂંત) સમત્વમ્-સરખાપણ, સમાનતાવ (નામ, પ્ર. એ. વ.
નપુ.) યોગ-યોગ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યોગ) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (દ્વિ. કર્મણિ
ક્રિયાપદ ૩ પુ. એ. વ. વર્ત ૦ વચ્ ૨ નેમણ)

ભાવાર્થ-હો ધનંજય ! સંગને ઠોડીને તું યોગમાં રહીને સિદ્ધિ
મને અસિદ્ધિમાં સમશુદ્ધિવાળો થઈને કર્મો કર. સમાનતાવને યોગ
હે છે. (૪૮)

વિવેચન-શુદ્ધિને આત્મદર્શનમાં લેડવામાં સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિનું સમત્વ અર્થાત્ યોગ સારી રીતે મદદગાર બને છે. કોઈ પણ ક્રિયામાં સિદ્ધિ થતાં આનંદ ન હોવો જોઈએ તેમજ અસિદ્ધિમાં ક્લેશ પણ ન અનુભવવો જોઈએ. આ પ્રકારનો સમભાવ કેળવતાં યોગમાર્ગમાં રતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રતિ પ્રજ્ઞદર્શન કરવામાં અધિકારરૂપે બને છે. રતિ=મશગૂલતા અથવા સુદૃઢતા અથવા એકરૂપતા.

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाय धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

અન્યથાર્થ-દૂરેણ-ઘણું (અન્યથા) દ્વિ-નિશ્ચય (અન્યથા) અવરમ્ ૬૫૩ (વિશેષણ, વિશેષ્ય કર્મ) કર્મ-કામ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) બુદ્ધિયોગાત્-શુદ્ધિ-યોગથી (નામ, ૫ મી એ. વ.) ધનજ્ઞય-અર્જુન (સંબોધન) બુદ્ધૌ-શુદ્ધિમાં (નામ, ૭ મી એ. વ. સ્ત્રી બુદ્ધિ) શરણમ્-શરણ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. શરણ) અન્વિચ્છ-પ્રહણ કર, મેળવ (ક્રિ. આત્માર્થ ૨ પુ એ. વ. અનુનંદપ્ (इच्छ) ૧ લે ગણ) કૃપણાઃ-દલકા (વિશેષણ, વિશેષ્ય ફલહેતવઃ) ફલહેતવઃ-દલની વાસના વાળા છવો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.)

ભાવાર્થ-બુદ્ધિયોગથી (સકામ) કર્મ ઘણું હવડું છે. હે ધનંજય ! તારું શરણુ શુદ્ધિમાં રાખ (સમાનભાવ અહણુ કર) ફળની ઇચ્છા વાળો કૃપણુ છે. તાત્પર્ય એ કે આતિ દલકો છે.

વિવેચન-આ શ્લોકમાં અર્જુનને કૃષ્ણ આજ્ઞા આપે છે કે, કુદ દલની ઇચ્છાવાળાઓ કૃપણુ છે. તું તો શુદ્ધિને (શુદ્ધ સાત્ત્વિકીને) શરણુ રહે. શુદ્ધિને શરણુ રહેવાથી તારો ભાક્તયોગ પણ સિદ્ધ થતાં મારું શરણુ સુદૃઢ થશે અને પરમપદમાં વિલસતો રહેશે.

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सु कृत दुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

અન્યથાર્થ-બુદ્ધિયુક્તઃ-સમાનભાવવાળો શુદ્ધિવાળો (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષ) જહાતિ-ઝેડી દે છે, તથા દે છે (ક્રિ. વર્તમાન. ૩ પુ. એ. વ. હા ૩ ગણ)

બ્રહ્મ-બહી, આ. લોકમાં (અ. ૧૫) ઉમે-ગ-ને (વિશેષણ, વિશેષ સુકૃતદુષ્કૃતે)
સુકૃતદુષ્કૃતે-સારુ-નકારુ કામ, પુણ્ય-પાપ (નામ, દ્વિ. દિવચન સુકૃતદુષ્કૃતમ્
ચ ૬૬.) તસ્માત્-તેથી (અવ્યય) યોગાય-યોગને માટે, સમત્વને માટે (નામ, ૪ થી
એ. ૧. પુ. યોગ) યુજ્યસ્વ-જોડાવ (ક્રિ. આતાર્થ ૨. પુ. યુજ્ ૭ મો ગણ્ય આત્મને.)
યોગ-યોગ (નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ. યોગ) કર્મસુ-કર્મોમાં (નામ, ૩ મી ય. ૧.
૧પું. કર્મન્) કૌશલસ્-કુશળતા, બધનથી છૂટવામાં કુશળતા (નામ, પ્ર. એ. ૧.
૧પું. કૌશલ)

ભાવાર્થ-સમબુદ્ધિવાળો, પુણ્ય અને પાપને આ લોકમાં છોડી દે છે,
તેથી યોગને માટે (સમાનભાવને માટે જ) તું તૈયાર થા. યોગ એ કર્મમાં
કોશલ્ય છે. (યોગ - સમત્વ ધારણ કરી પ્રાપ્ત થતાં કર્મ કરવાં અને બંધનથી
છૂટતા રહેવું). (૫૦)

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મવન્ધ વિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્ ॥૫૧॥

અન્યવાર્થ-કર્મજમ્-કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલું (વિશેષણ, વિશેષ ફલમ્)
બુદ્ધિયુક્તાઃ-બુદ્ધિયોગવાળા (વિશેષણ, વિશેષ મનીષિણઃ) ફલમ્-ફળને (નામ, દ્વિ.
એ. ૧. ફલ ૧પું) ત્યક્ત્વા-ત્યજને (વિધેય ફલંત) મનીષિણઃ-સમજવાળા માણસો
(વિશેષણ, વિશેષ પુરુષાઃ, મનીષા યસ્મિન્ વિદ્યતે તે બહુમીહિ.) જન્મવન્ધવિનિ-
ર્મુક્તાઃ-જન્મથી બંધનથી છૂટેલા (વિશેષણ, વિશેષ પુરુષાઃ) પદમ્-પદને (નામ,
દ્વિ. એ. ૧. ૧પું) ગચ્છન્તિ-પામે છે, જાય છે (ક્રિ. ૧. કાળ ૩ પુ. એ. ૧ ગમ્
(ગચ્છ) ૧ લો ગણ્ય) અનામયમ્-કુશળ વિનાનું, નિર્દોષ (વિશેષણ, વિશેષ પદમ્)

ભાવાર્થ-બુદ્ધિયોગવાળા સમજુ માણસો કર્મથી ઉત્પન્ન થનાર ફળને
ત્યજને જન્મબંધથી વિનિર્મુક્ત થયેલા દોષરહિત પદને પામે છે (૫૧)

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિપ્યતિ ।

તદા ગન્તાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

અન્યવાર્થ-યદા-જ્યારે (અવ્યય) તે-તારી (સર્વનામ, ૧. એ. ૧. યુષ્મત્)
મોહકલિલં-મોહક કાલ્પ (નામ, દ્વિ. એ. ૧. ૧પું) બુદ્ધિઃ-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ.

થોવાની (વિગેય, વિગેય પુરુષસ્ય, સમાધૌ સ્થિતઃ यस્ય બહુ.) કેશવ-
કૃષ્ણ (અમો ન) સ્થિતધી.-ચિત્ત બુદ્ધિવાળો પુરુષ (નામ, પ્ર એ વ સ્થિતા ધીઃ
યસ્ય બહુનીહિ) કિમ્-કેમ, શુ (સર્વનામ, દિ એ વ નપું) પ્રમાપેત્-મોતે (કિ.
વિધ્યર્થ, ૩ ને પુ એ વ પ્રત્યાપ્ ૧ લો ગણ) આસીત-એસે (કિ. વિધ્યર્થ, ૩ ને
પુ એ વ આમ્ ૧ લો ગણ) વ્રજેત-ચાલે, જાય (કિ વિ ૩ ને પુ એ. વ.
વ્રજ્ ૧ લો ગણ) કિમ્-કેમ (સર્વનામ, દિ એ વ કિમ્ નપું.)

ભાવાર્થ-સમાધિમાં સ્થિત થયેલા અને જેની બુદ્ધિ ચોક્કસ છે,
તેઓ હે કેશવ ! તે ચોક્કસ બુદ્ધિવાળો કેમ બોલે છે, કેમ બેસે છે અને કેવી
રીતે ચાલે છે અને તેની ભાષા (લક્ષણ) કેવી છે ? (૫૪)

શ્રીમદ્વાનુવાચ ।

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥૫૫॥

અન્યપાર્થ-પ્રજહાતિ-ઠોડે છે (કિ વ કાળ ૩ પુ એ વ. પ્રજહા ૩
ને ગણ) યદા-જ્યારે (અન્ય) કામાન્-ઈચ્છાઓને (નામ, દિ, બ ધ પુ કામ)
સર્વાન્-બધા (વિગેય, વિગેય કામાન્) પાર્થ-અર્જુન (સમો ન) મનોગતાન્-
મનમાં ગયેલી (વિગેય, વિગેય કામાન્) આત્મનિ-આત્મા (નામ, ૭ મી એ વ
આત્મન્) આત્મના-આત્મા વડે (નામ, દિ એ વ પુ આત્મન્) તુષ્ટઃ-સંતોષ
પામેયો (વિગેય, વિગેય પુરુષ) સ્થિતપ્રજ્ઞઃ-ચિત્ત બુદ્ધિવાળો (વિગેય, વિગેય
પુરુષ) તદા-ત્યારે (અન્ય) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (કિ ૩ ને પુ એ વ વર્ત. કાળ
કર્મણિ પ્રયોગ, ઘઠ્ઠ ૨ ને ગણ)

ભાવાર્થ-જ્યારે બધાં કામો (ઈચ્છાઓ) મનમાં ઊભા થયેલાઓને
છોડે છે, ત્યારે હે પાર્થ ! આત્મા વડે આત્મામાં તુષ્ટ થયેલા સ્થિર બુદ્ધિ-
વાળો ત કહેવાય છે (૫૫)

ત્રિવેચન-બુદ્ધિનો કેઈ બીજો વિષય છે તેને પ્રજ્ઞા નામથી ઓળ-
ખાવવામાં આવે છે. આ પ્રજ્ઞા, વસ્તુને બારીકાઈથી તપાસવામાં ઉપયોગી છે.
જ્યાં સુધી આત્માના વિભાવોને સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞા દ્વારા તપાસતા તપાસતાં કેઈક
નિશ્ચય ઉપર આવી જવાય છે, તેને સમાધિ નામ અપાય છે. (૩૬ પ્રકારે

અધી બાબુથી ચિત્તને સ્થિર બુદ્ધિ સાથે સંબંધ કરી આપવો તેનું નામ સમાધિ)

દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગમયક્રોધઃ સ્થિતધોર્મુનિરુચ્યતે ॥૫૬॥

અન્યથાર્થ-દુઃખેષુ-દુઃખોમાં (નામ, ૭ મી બ. વ. ૧૫ દુઃખ) અનુદ્વિગ્નમનાઃ-કેદેગ રહિત મન છે જેનું (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષઃ, ન ઉદ્વિગ્ન-અનુદ્વિગ્ન, અનુદ્વિગ્નમ મનઃ યસ્ય इति બહુવ્રીહિ) સુખેષુ-સુખોમાં (નામ, ૭ મી બ. વ. ૧૫. સુખ) વિગતસ્પૃહ-જેની સ્પૃહા જતી રહી છે (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષઃ, વિગતા સ્પૃહા યસ્ય બહુવ્રીહિ) વીતરાગમયક્રોધઃ-રાગ, ભય અને ક્રોધ જેનાં જતાં રહ્યા છે (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષઃ, વીતાઃ રાગ મયક્રોધાઃ યસ્ય इति) સ્થિતધોઃ-સ્થિર બુદ્ધિવાળો (વિશેષણ, વિશેષ્ય મુનિઃ) મુનિઃ-મુનિ (નામ, પ્ર. એ. ૬. ૫ મુનિ) રુચ્યતે-કહેવાય છે (ક્રિ. ૩ જો પુ. એ. ૧ કર્મણિ પ્રયોગ વચ્ચે ૨ જો ગય)

ભાવાર્થ-દુઃખોમાં કેદેગ રહિત મનવાળો, સુખોમાં સ્પૃહા વિનાને, જેનાં રાગ, ભય અને ક્રોધ જતાં રહ્યા છે, જેની બુદ્ધિ સ્થિર છે એવો પુરુષ કહેવાય છે. (૫૬)

યઃ સર્વજ્ઞાનમિન્નેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નામિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૭॥

અન્યથાર્થ-યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧. ૫. યત્) સર્વજ્ઞ-બધે (અન્યથા) અનમિસ્નેહઃ-એકરહિત થયેલો (નામ, પ્ર. એ. ૧. ૫. સ્નેહ) તત્તત્-તે તે (સર્વનામ, ક્રિ. એ. ૧. ૧૫.) પ્રાપ્ય-પ્રાપ્તિને (વિધેય ક્રિયા) શુભાશુભમ્-શુભ અને અશુભ (નામ, ક્રિ. એ. ૧. શુભ અશુભ ચ ૬૬) ન-નહિ (અન્યથા) અમિનન્દતિ-પ્રસન્ન થાય છે (ક્રિ. ૧ કાળ ૩ જો પુ. એ. ૧. અમિનન્દ) દ્વેષ્ટિ-દેવ કરે છે (૧ કા. ૩ જો પુ. એ. ૧. દ્વિષ્ ૨ જો ગય) તસ્ય-તેનો (સર્વનામ, ૧. એ. ૧. તદ્) પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. ૧. જો. પ્રજ્ઞા) પ્રતિષ્ઠિતા-સ્થિતતા પામેલી (ક્રિ. વિશેષણ, વિશેષ્ય પ્રજ્ઞા)

ભાવાર્થ-જે બધે ઠેકાણે સ્નેહરહિત છે તે તે શુભ અને અશુભ વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવાને પ્રસન્ન થતો નથી અને દેવ કરતો નથી, તેની બુદ્ધિ

સ્થિર થયેલી છે. (૫૭)

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોદ્ગાનીવ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૮॥

અન્યવાર્થ-યદા-જ્યારે (અન્યથા) સંહરતે-સમેતી લે કે, પાડે ખેંચી લે છે. (કિં વ. કા. ૩ ને પુ. એ. વ. સમ્+હૃ ૧ લો ગણ) ચ-અને (અન્યથા) અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. હૃદમ્ પુ.) કૂર્મઃ-કાચળો (નામ, પ્ર એ. વ.) ઓદ્ગાનિ-અંગોને (નામ, દિ. બ. વ. નપું. ઓદ્ગ) હૃદ-હેમ, આ પ્રમાણે (અન્યથા) સર્વેશઃ-મધી તરફથી (અન્યથા) ઇન્દ્રિયાણિ-ઇન્દ્રિયોને (નામ, દિ. બ. વ. નપું. ઇન્દ્રિય) ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ-ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી (નામ, પં. બ. વ.) તસ્ય-તેની (સર્વનામ, ૬ કી એ. વ. તદ્) પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. પ્રજ્ઞા) પ્રતિષ્ઠિતા-પ્રતિષ્ઠિત થયેલી (વિશેષણ, વિશેષ્ય પ્રજ્ઞા)

ભાવાર્થ-કાચળાની માફક બધાં અંગોને બધી બાબતોએથી સમેટી લે છે, તેવી રીતે જ્યારે આ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને સમેટે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલી કહેવાય છે. (૫૮)

વિવેચન-(શ્લોક ૫૬-૫૭-૫૮) સ્થિતપ્રજ્ઞના શુણ્ણુ વર્ણન કરે છે. આ પ્રકારના શુણ્ણુ જ્યાં સુધી ઉદ્ભવે નહીં ત્યાં સુધી યોગ સંસિદ્ધિ થાય હોઈ. આત્માના અનુભવમાં યોગસંસિદ્ધિની ખાસ જરૂર છે. એ દ્વારા એ માત્રમાના ક્રિયાધર્મ તેમજ તેના અનુભવો પ્રકટ થાય છે. આ પ્રકારનો થતો પ્રકટ થતા આત્માનંદમાં જીવને અનુભવ થતાં પ્રકારસનો ઉદ્ભવ થાય છે. ૧ ત. સાકરમાં ક્રિયાધર્મ મોકલેલો છે, પણ તે શુભ રીતે ત્યાં રહે છે. ત્યારે એ સાકરનો જીવ દ્વારા સમાગમ થાય છે, ત્યારે સાકર પોતાની મીઠાશ મામનો અનુભવ (પ્રભાવ) ખાનારને આપી પોતાની અંદર રહેલો શુણ્ણુશુણ્ણો-ક્રિયાધર્મનો અનુભવ કરાવે છે

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસર્વર્જે રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥૫૯॥

અન્યવાર્થ-વિષયાઃ-વિષયો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. વિષય) વિનિવર્તન્તે-ખસી જાય છે (કિ. વ. ૩ પુ. બ. વ. વિનિવર્તન્-૧ લો ગણ)

સ્વભાવવાળા (વિશેષણ, વિશેષ્ય इन्द्रियाणि) હરન્તિ-હરી લે છે (ક્રિ. વ. ૩ પું. બ. વ. હ-૨ જો ગણ) પ્રસન્ન-પરાણે, બળાન્ધારે (વિશેષણ, વિશેષ્ય મન) મનઃ-મન. (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. મનસ્)

ભાવાર્થ-હે કૌન્તેય ! યત્ન કરનાર અને બુદ્ધિમાન પુરુષના મનને મંથન કરવાવાળી ઇન્દ્રિયો પરાણે હરી લે છે. (૬૦)

વિવેચન-આ સ્ત્રોકમાં ઇન્દ્રિયો પર જય કેવી રીતે કરવો, એનું, કાંઈક સૂચન જણાય છે. જય કરનાર વિપાશ્વિત હોવો જોઈએ. અને તે સતત યત્ન કરનાર પણ હોવો જોઈએ અને ઇન્દ્રિયોના સ્વભાવ પ્રમથન કરનારો છે, એટલે અહીં જય કરનાર અને ઇન્દ્રિયોના સ્વભાવની વચ્ચે સખત અથડાઅથડી થવાનો સંભવ છે. આ અથડાઅથડીમાં જય કરનાર બરાબર ધ્યાન આપે તો જ મન ઉપર કાબુ રાખી શકે. જો મન ઉપર કાબુ ન રહે તો ઇન્દ્રિયોના કબજામાં મન ચાલ્યું જાય, અને તેના પરિણામે વિપાશ્વિતની પરિસ્થિતિ અતોઽષ્ટઃ તતોઽષ્ટઃ થઈ જાય, એટલે તેના યત્ન કેવળ ફેગટ જાય.

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

અન્યથાર્થ-તાનિ-તેને (સર્વનામ, વિશેષણ, વિશેષ્ય इन्द्रियाणि) સર્વાણિ-અંથી (સર્વનામ, વિશેષણ, વિશેષ્ય इन्द्रियाणि) સંયમ્ય-સંયમમાં રાખીને (વિશેષ્ય ક્રૂંત) યુક્તઃ-સ્થિત થયેલા ચિત્તવાળો (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષઃ) આસીત-સ્થિત થાય છે (ક્રિ. વિધ્યર્થ ૩ પું. એ. વ. આસ્ ૧ લો ગણ) મત્પરઃ-માગ પરાયણ (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષઃ) વશે-વશમાં (નામ, ૭ એ. વ. પું. વશ) यस્ય-તેની (સર્વનામ, ૬ એ. વ. યત્) इन्द्रियाणि-ઇન્દ્રિયો (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું. इन्द्रिय) तस्य-તેની (સર્વનામ, ૫. એ. વ. તદ્) प्रज्ञा-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. ત્રી. પ્રજ્ઞા) प्रतिष्ठिता-સ્થિત થયેલી (વિશેષણ, વિશેષ્ય પ્રજ્ઞા)

ભાવાર્થ-તે સર્વ ઇન્દ્રિયો સંયમમાં રાખીને મારામાં પરાયણ અને મારામાં ચિત્તવાળો સ્થિત થાય છે. જેના વશમાં ઇન્દ્રિયો છે, તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. (૬૧)

નિરાહારસ્ય-નિરાહારવાળા (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય દેહિનઃ, નિર્ગતઃ આહારઃ યસ્માન્
 ઇતિ બહુ. આહારઃ = અન્તઃ પ્રવેશ) દેહિનઃ-દેહવાળાનો (નામ, ૫. એ. ૫. પુ.
 દેહિન્) રસ્તવર્જમ્-રસ વિનાનું (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય પરમ્) રમ્-રસ (નામ, ૫
 એ. ૫. પુ. રસ) અપિ-પણ, વળી (અન્યથ) અસ્ય-આનો (અર્થનામ, ૫ એ. ૫.
 હ્રદમ્ પુ.) પરમ્-પરમ (નામ, ૬. એ. ૫.) હ્રદ્મા-જોઈને (વિવેચ હ્રદ) નિવર્તતે-નિવૃત્ત થાય છે (દિ. વર્ત. ૩ પુ એ. ૫. નિમ્નૃત્-૧ લો ગણ)

ભાવાર્થ-ખહારના વિષયોને અંદર ન લેનાર દેહીના વિષયો નિવૃત્ત
 થામે છે અને વળી એનો રસ પણ રસ વિનાના પરમ પદાર્થને જોઈને
 નિવૃત્ત થાય છે. (૫૬)

વિવેચન-નિરાહાર કહેવા દ્વારા એ નહિ ખાનાર એવો અર્થ નીકળે
 છે. આ રૂઠ અર્થ છે. જ્યારે એનો ધાત્વર્થ (ધાતુમાંથી જીલો થતો અર્થ)
 લઈએ, ત્યારે આહારનો અર્થ-અંદર લેવું-એટલો જ થાય છે, એટલે કે
 કોઈ પણ વિષય સંબંધી પદાર્થોને ચિત્ત સાથે સંબંધ કરાવી આપીએ તેને
 આહાર કહેવામાં આવે છે. વિષયના પદાર્થો તો અનેકાનેક પડેલા છે, કઈ
 પણ તેમાં ચિત્તવૃત્તિ ન મૂકાય તો એ પદાર્થોનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી.
 એટલે પેલા પદાર્થો સાથે રહેલા વાસનામય વિષયો સ્વતઃ આદ્યા જશે ખર,
 પરંતુ ત્યાં કાંઈક રાગભાગ રહી જશે ખરો, આ રાગભાગને ચિત્ત સાથે
 સંબંધ થઈ જાય તો અને જો પદાર્થો ઉપલબ્ધ થાય, તો દ્રવીયી આસક્તિ
 થશે, અને વિષયોનું સેવન પણ થશે. માટે એ રાગને ચિત્ત સાથે સંબંધ
 ન થવા હેતાં સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ રાગને સમાધિમાં જોડવી હોવા. આ પ્રકાર રચત
 રચતાં પરિણામે રાગ પ્રધાની સાથે સંબંધ કરતો થઈ જશે એટલે કેવળ નિર્દોષ
 ણી જશે.

યતતો હાપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપથિતઃ ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसमं मनः ॥६०॥

અન્યવાર્થ-યતતઃ-યતન કરનારા (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય, પુરુષસ્ય) હિ-
 નિશ્ચય (અન્યથ) અપિ-પણ (અન્યથ) કૌન્તેય-અર્જુન (સમોધન) પુરુષસ્ય-
 પુરુષનો (નામ, ૫. એ. ૫.) વિપથિતઃ-બુદ્ધિમાનતા (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય પુરુષસ્ય
 इन्द्रियाणि-ઇન્દ્રિયો (નામ, ૫. એ. ૫. નપું. इन्द्रिय) प्रमाथीनि-મંથન કરવા

સ્વભાવવાળા (વિશેષણ, વિશેષ્ય इन्द्रियाणि) હરન્તિ-હરી લે છે (કિ. વ. ૩ પુ. ૫. વ. ૬-૨ જો. ગણ) પ્રસન્ન-પરાણે, બળાન્કારે (વિશેષણ, વિશેષ્ય મન) મનઃ-મન (નામ, દ્વિ. એ. વ. ૧ પુ. મનસ્)

ભાવાર્થ-હે કૌન્તેય ! યત્ન કરનાર અને બુદ્ધિમાન પુરુષના મનને મંથન કરવાવાળી ઇન્દ્રિયો પરાણે હરી લે છે. (૬૦)

વિવેચન-આ સ્ત્રોકમાં ઇન્દ્રિયો પર જય કેવી રીતે કરવો એનું કાંઈક સૂચન જણાય છે. જય કરનાર વિપાશ્વિત હોવો જોઈએ. અને, તે સતતા યત્ન કરનાર પણ હોવો જોઈએ અને ઇન્દ્રિયોના સ્વભાવ પ્રમથન કરનારો છે, એટલે અહીં જય કરનાર અને ઇન્દ્રિયોના સ્વભાવની વચ્ચે સખત અથડાઅથડી થવાનો સંભવ છે. આ અથડાઅથડીમાં જય કરનાર બરાબર કયાન આપે તો જ મન ઉપર કાબુ રાખી શકે. જો મન ઉપર કાબુ ન રહે તો ઇન્દ્રિયોના કબજામાં મન આડ્યું બંધાય, અને તેના પરિણામે વિપાશ્વિતની પરિસ્થિતિ અતોદ્રષ્ટઃ તતોદ્રષ્ટઃ થઈ જાય, એટલે તેના યત્ન કેવળ ફેગાટ બંધાય.

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

યશે ઠિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

અન્યથાર્થ-તાનિ-તેને (સર્વનામ, વિશેષણ, વિશેષ્ય इन्द्रियाणि) સર્વાણિ-ગંધી (સર્વનામ, વિશેષણ, વિશેષ્ય इन्द्रियाणि) સંયમ્ય-સંયમમાં રાખીને (વિધેય ક્રૂંત) યુક્તઃ-સ્થિર થયેલા ચિત્તવાળો (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષઃ) આસીત-સ્થિત થાય છે (કિ. વિષ્વર્થ ૩ પુ. એ. વ. આસ્ ૧ લો ગણ) મત્પરઃ-મારા પરાયણ (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષઃ) યશે-વશમાં (નામ, ૭ એ. વ. પુ. યશ) યસ્ય-તેની (સર્વનામ, ૬ એ. વ. યત્) ઇન્દ્રિયાણિ-ઇન્દ્રિયો (નામ, પ્ર. બ. વ. ૧ પુ. इन्द्रिय) તસ્ય-તેની (સર્વનામ, ૫ એ. વ. તદ) પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. પ્રજ્ઞા) પ્રતિષ્ઠિતા-સ્થિર થયેલી (વિશેષણ, વિશેષ્ય પ્રજ્ઞા)

ભાવાર્થ-તે સર્વે ઇન્દ્રિયો સંયમમાં રાખીને મારામાં પરાયણ અને મારામાં ચિત્તવાળો સ્થિત થાય છે. જેના વશમાં ઇન્દ્રિયો છે, તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. (૬૧)

વિવેચન-યુક્તઃ યોગી - સમન્નાન્યા તું ભૂતકૃદંત, સ માહિત
યોગીના ચિત્તતું સમાધાન ભગવાનમાં થાય છે. જ્યાં સુધી ચિત્તતું સમાધાન
થતું નથી ત્યાં સુધી કોઈને કોઈ પ્રકારના ઉદ્વેગમાં ચિત્ત રહે છે એટલે
નિરંતર દુઃખ અથવા કલેશમાં ચિત્ત સંકોવાયા કરે છે. યોગીનો ધર્મ લૌકિક
ઉદ્વેગમાં ચિત્તને રોકવાનો ન હોવો જોઈએ.

इन्द्रियाणि-ઇન્દ્રિયોના સામાન્ય રીતે બે ભાગ પડે છે. ૧. કર્મેન્દ્રિય
૨. જ્ઞાનેન્દ્રિય.

કર્મેન્દ્રિયના પાંચ વિભાગ પડે છે, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનેન્દ્રિયના પણ
પાંચ વિભાગ પડે છે.

કર્મેન્દ્રિયઃ-શ્રોત્ર, ચક્ષુઃ, સ્પર્શ (દિહ), શ્રુત્વા, ઘ્રાણ (નાસિકા).

જ્ઞાનેન્દ્રિયઃ-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ

કર્મેન્દ્રિયો બહિર્વૃત્તિમાં કામ કરે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો અંતરવૃત્તિમાં કામ
કરે છે. તો પણ કર્મેન્દ્રિયોને અંતરવૃત્તિ સાથે સંબંધ હોવાથી એકબીજાથી
છૂટી પડી શકતી નથી. કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં જ્યાં સુધી મન પરો-
વાતું નથી, ત્યાં સુધી કોઈ પણ ઇન્દ્રિય કોઈ પણ જાતની ક્રિયા આપી
શકતી નથી.

મત્પરઃ - કૃષ્ણપરઃ - પ્રજ્ઞપરઃ - નાદપરઃ - રસપરઃ - શબ્દપરઃ -
અર્થપરઃ - તાત્પર્ય એ કે જીવ તો એકલો કોઈ પણ સ્થિતિમાં અને કોઈ
પણ સ્થળે ટકી શકતો નથી. તેથી કોઈ યોગ્ય સહાય અને આધાર જોઈએ
છે. આ સહાય અને આધારમાં પરતા દ્વારા એ જીવનું આશ્રયસ્થાન બને છે
જ્યાં સુધી આશ્રયસ્થાન શુદ્ધ, સત્ય અને કેવળભાવે હોતું નથી ત્યાં સુધી
'પરતા' અથવા આશ્રયસ્થાન જીવને માટે આ સ્થાનમાં કૃષ્ણ પોતે પોતાને
જ બતાવે છે. એટલે સંપૂર્ણ ભાવાત્મક કૃષ્ણ જો જીવને માટે આશ્રય-
સ્થાન બની જાય, તો પછી એના પ્રત્યેક ધર્મ નિર્દોષ અને પ્રજ્ઞમય બની જાય.
'હ' નામનો ધ્વનિ પરમાત્મવાચક છે અને પરમાત્મવાચક કૃષ્ણ છે. જીવને
કૃષ્ણ સાથે અંશઅંશી ભાવ હોવાથી જીવ કૃષ્ણની સાથે તત્પર રહી શકે છે.
આ સ્થિતિમાં જ્યાં સુધી મન બરાબર પરોવાતું નથી ત્યાં સુધી અગવડતા
તો રહે છે. એ અગવડતા મટાડવા જીવની ફરજ છે કે આસપાસના ઇન્દ્રિયોના

વિષયસંસર્ગમાં ન જતાં કૃષ્ણપરાયણ થવું જોઈએ. અને સાથે સાથે બુદ્ધિને પણ તેમાં યોજવી જોઈએ.

ધ્યાયતો વિ પ યા ન્યું સઃ સદ્ગતેષ્વપજાયતે ।

સદ્ગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥૬૨॥

અન્યથાર્થ-ધ્યાયતઃ-ધ્યાન વાળો (વિશેષ, વિશેષ પુંસઃ) વિષયાન્-વિષયોને (નામ, દ્વિ. બ. વ. પુ વિષય) પુંસઃ-પુરુષનો (નામ, ૬ ફી એ. વ. પુ. પુમાન્) સંગઃ-સંગ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સંગ) તેષુ-તેઓમાં (સર્વનામ, ૭ મી બ. વ. પુ. તદ્) ઉપજાયતે-થાય છે. (કિ. વ. દા. ૩ ને પુ. એ. વ. ઉપનન્જન્ ૪ થો ગણ) સંગાત્-સંગથી (નામ, પં. એ. વ. પુ. સંગ) સંજાયતે-થાય છે, ઉત્પન્ન થાય છે (કિ. વ. દા. ૩ પુ. એ. વ. સમનન્જન્ ૪ થો ગણ) કામઃ-કામ, ઈચ્છા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કામ) કામાત્-ઈચ્છાથી (નામ, પં. એ. વ. પુ. કામ) ક્રોધઃ-ક્રોધ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ક્રોધ) અભિજાયતે-ઉત્પન્ન થાય છે (કિ. વ. દા. ૩ ને પુ. એ. વ. અભિનન્જન્ ૪ થો ગણ)

ભાવાર્થ-વિષયોને ધ્યાન કરનાર માણસને તે વિષયોમાં સંગ થાય છે, સંગથી કામ તૈયાર થાય છે, અને કામથી ક્રોધ જનમત થાય છે. (૬૨)

ક્રોધાદ્भवति समोहः समोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृति भ्रं शा द्बुद्धि ना शो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥૬૩॥

અન્યથાર્થ-ક્રોધાત્-ક્રોધથી (નામ, પં. એ. વ. પુ. ક્રોધ) ભવતિ-થાય છે (કિ. વ. દા. ૩ ને પુ. એ. વ. શ્રૂ ૧ લો ગણ) સંમોહઃ-અવિવેક, મૂઢબાવ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સંમોહ) સંમોહાત્-મૂઢબાવથી, અવિવેકથી (નામ, પં. એ. વ. પુ. સંમોહ) સ્મૃતિવિભ્રમઃ-સ્મરણશક્તિનું અગતિ થવું (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) સ્મૃતિભ્રંશાત્-સ્મૃતિ ખસી જવાથી (નામ, પં. એ. વ. પુ. ભ્રંશ) બુદ્ધિનાશઃ-બુદ્ધિનો નાશ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. નાશ) બુદ્ધિનાશાત્-બુદ્ધિના નાશથી (નામ, પં. એ. વ. પુ.) પ્રણશ્યતિ-નાશ પામે છે (કિ. ૩ ને પુ. એ. વ. પ્રનન્જન્ ૪ થો ગણ)

ભાવાર્થ-ક્રોધથી અવિવેક થાય છે, અવિવેકથી સ્મૃતિમાં વિભ્રમ

થાય છે, સ્મૃતિનો નાશ થવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. બુદ્ધિનો નાશ થવાથી (પોતાના કલ્યાણમાર્ગમાંથી) નશ પામે છે (૬૩)

વિવેચન-આ શ્લોક ભગવદ્ગીતામાં સારા પ્રમાણમાં મુખ્ય ભાગ ધરાવે છે. જીવનો ધર્મ તો માત્ર પ્રભુપરાયણતા જ હોવો જોઈએ. એ દ્વારા એ પૂર્ણભાવ લૌકિક આસાક્ત દ્વર કરીને તૈયાર કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી આ પ્રકારનો પૂર્ણભાવ તૈયાર થાય નહીં ત્યાંસુધી ઈન્દ્રિયોના વિપયોની મમતા ઓછી કરવી જોઈએ. કોઈ પણ વિષય તરફ સંપૂર્ણ ચિત્ત મૂકવું નહીં. સંપૂર્ણ ચિત્ત મૂકાય છે, ત્યારે જ કામની ભાવના અથવા કામના ઉત્પન્ન થાય છે. આ કામનાને પૂર્ણ કરવામાં અતસય આવી પરતાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રોધ સમોહ (અવિવેક અથવા મૂઢતા) માં ફેરવાય છે, અને સ્મૃતિ-ને બ્રહ્મ બનાવે છે. બ્રહ્મ સ્મૃતિ બુદ્ધિનો નાશ કરે છે. બુદ્ધિનો નાશ થવાથી કોઈ પણ પ્રકારની સફળાવનાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને સમાગમ બનતો નથી.

રા ગ દ્વે પ વિ યુ ક્તૈ સ્તુ વિપયાનિન્દ્રયૈશ્વરન્ ।

આત્મવદ્યૈર્વિવેયાત્મા પ્ર સા દ મ વિ ગ્ ચ્છ તિ ॥૬૪॥

અન્યવાચ-રાગદ્વેપવિયુક્તૈ-રા ગ દ્વે પ વા ણા ઓ વડે (વિગેષણ, વિશિષ્ટ્ય હિન્દ્રિયેઃ) તુ-તો (અઅથ) વિપયાન્-વિપયોને (નામ, દિ. બ વ. પુ. વિષય) હિન્દ્રિયૈઃ-ઈન્દ્રિયો વડે (નામ, ત. બ. ૧ નપુ. હિન્દ્રિય) ચરન્-ભોગવતો (વ. ક. નામ, પ્ર. એ. ૧) આત્મવદ્યૈઃ-પોતાના વગમાં ગમેલી (વિગેષણ, વિગેષ્ય હિન્દ્રિયૈઃ) વિવેયાત્મા-અંતઃકરણ જેના વશમાં છે એવો (નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ. આત્મન્) પ્રસાદમ્-અંતઃકરણની પ્રસન્નતા, સ્વચ્છતા (નામ, દિ. એ. ૧ પુ. પ્રસાદ) અધિગચ્છતિ-મેળવે છે (દિ. ૧. કા. ૩ જ્ઞે પુ. એ. ૧. અધિગમ્ ૧ લો. ગણ)

સાવાર્થ-રાગ દ્વેષ-રહિત ઈન્દ્રિયો વડે પોતાના વશમાં રાખીને વિપયોને ભોગવતો અંતઃકરણ જેના વશમાં છે એવો અંતઃકરણની પ્રસન્નતા મેળવે છે. (૬૪)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં વિવેયાત્મા શબ્દ આવે છે. એ શબ્દનો અર્થ એવો નીકળે છે કે જેનું અંતઃકરણ વિધિથી - નિયમથી તૈયાર થયું છે. સામાન્ય રીતે ઘણાખરા જીવોનું અંતઃકરણ વાસનાથી તૈયાર થયેલું હોય છે.

સામાન્ય રીતે તૈયાર થયેલા અંતઃકરણવાળા તો શુભમય પદાર્થો પર અતિશય આસક્તિ ધારણ કરે છે. વિધેયાત્મા નો કે શુભમય પદાર્થોનો ઉપયોગ કરે છે, છતાં પણ તેમને રાગદ્વેષ વગેરે દ્વંદ્વ લાવે વધારે અસર કરતા નથી. આ પ્રકારના વિધેયાત્માઓ જલદીથી પ્રજ્ઞાનંદને પ્રાપ્ત કરી તદન્તગત લીલાનો આસ્વાદ કરે છે. સ અશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ વ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા- તે ભોગવે છે બધાં કામો પ્રજ્ઞાની સાથે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયેલાં.

પ્રસાદે સર્વં દુઃસ્વાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાથુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥૬૫॥

અન્યથાર્થ-પ્રસાદે-પ્રસન્નતામાં (નામ, ૭ મી એ. વ. પુ. પ્રસાદ) સર્વદુઃખાનામ્-બધાં દુઃખોનો (નામ, ૫. બ. વ.) હાનિઃ-નાશ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) અસ્ય-આને (સર્વનામ, વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષસ્ય) ઉપજાયતે-ઉત્પન્ન થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ નો પુ. એ. વ. ઉપજન્ ૪ થો ગણ) પ્રસન્નચેતસઃ-પ્રસન્ન છે ચિત્ત જેતું (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષસ્ય) હિ-નિશ્ચય (અન્યથા) આશુ-તરત જ (અન્યથા) બુદ્ધિઃ-શુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) પર્યવતિષ્ઠતે-ટકે છે, સ્થિર થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ નો પુ. એ. વ. પરિનિવૃત્તિસ્થા ૧ લો ગણ)

ભાવાર્થ-પ્રસન્ન ચિત્તવાળાના અંતઃકરણની પ્રસન્નતામાં બધાં દુઃખોનો નાશ થાય છે અને એકદમ (તરત જ) શુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. (૬૫)

વિવેચન-ચિત્તનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત પ્રજ્ઞાપરાયણ થતું નથી, ત્યાં સુધી ચિત્તની પ્રસન્નતા બનતી નથી, કારણ કે પ્રજ્ઞા સિવાય બધા પદાર્થો કંઈ ને કંઈ દોષમય હોય છે. નિર્દુષ્ટ ચિત્ત જ પ્રજ્ઞાની સાથે સહભાવને પામે છે. અને આ પ્રકારના સહભાવ દ્વારા જ પ્રજ્ઞા સાથે સમાનતા થતા લીલાનો આસ્વાદ લઈ શકે છે.

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય માવના ।

ન ચામાવયતઃ શાન્તિરશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥૬૬॥

અન્યથાર્થ-ન-નહિ (અન્યથા) અસ્તિ-છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ નો પુ. એ. વ. અસ્ ૨ નો ગણ) બુદ્ધિઃ-શુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી બુદ્ધિ) અયુક્તસ્ય-જેતુ

અંતઃકરણ પ્રભુમાં જોડાયેલું નથી (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષસ્ય) ન-નહિ (અન્યથા) ચ-અને (અન્યથા) અયુક્તસ્ય-જેનું અંતઃકરણ પ્રભુમાં જોડાયેલું નથી (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષસ્ય) ભાવના-ભાવ, આસક્તિભાવ (નામ, પ્ર. એ. વ. ભાવના સ્ત્રી.) ન, ચ-નહિ, અને (અન્યથા) અભાવયતઃ-આસક્તિ ભાવ વગરનાની (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષસ્ય) શાન્તિઃ-શાન્તિ (નામ, પ્ર. એ. વ.) અશાન્તસ્ય-શાંતિરહિત પુરુષને (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષસ્ય) કુતઃ-કયાંથી (અન્યથા) સુગમ્-સુખ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સુખ)

ભાવાર્થ-જેનું અંતઃકરણ પ્રભુમાં જોડાયેલું નથી એવાને બુદ્ધિ-જ્ઞાન-પ્રકાશ નથી અને ભાવના (આસ્તિક ભાવ) નથી. આસ્તિક ભાવ વિનાનાને શાંતિ નથી તો અશાંતને સુખ કયાંથી હોય ? (૬૬)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં કોઈ પ્રકારનું એવું સુખ છે ને નિત્યસુખ છે તેમાં દુઃખની થોડી પણ છાયા નથી. શ્લોકમાં તો જ્યાં જ્યાં સુખ જણાય છે ત્યાં ત્યાં દુઃખમિશ્ર સુખનો અનુભવ થાય છે. દેખાવમાં સુખ છે, પરિણામમાં દુઃખ છે. અલૌકિક સુખનો અનુભવ કેવા પ્રકારનો છે, તે સમજાવવા આ શ્લોક છે. યુક્ત-જેનું ચિત્ત બ્રહ્મમાં લાગેલું છે, તેની બુદ્ધિ આમતેમ ભટકતી નથી, સ્થિર રહે છે. સ્થિર બુદ્ધિવાળાને વસ્તુમાં રહેલી અન્તઃશક્તિ સમજાય છે. આ અન્તઃશક્તિ ભાવરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપને સમજાવી શકે છે. જેને ભાવરૂપ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી, તેને શાન્તિ પણ હોતી નથી. જ્યાં શાન્તિ નથી ત્યાં સુખ નથી-નિત્ય સુખ નથી.

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविद्योयते ।

तदस्य हरति मज्ञां वा यु नां व मि वा म्म सि ॥૬૭॥

અન્યથાર્થ-ઇન્દ્રિયાણામ્-ઇન્દ્રિયોતું (નામ, પ. ૩ વ. ૧૫.) હિ-નિશ્ચય (અન્યથા) ચરતામ્-ફરતી ઇન્દ્રિયો (વિશેષણ, વિશેષ્ય ઇન્દ્રિયાણામ્) યદ્-જે (સર્વનામ, વિશેષણ, વિશેષ્ય મનઃ) મનઃ-મન (નામ, પ્ર. એ. વ. ૧૫.) અનુવિધી-યતે-પકડાય છે (ક્રિ. કર્મણિ પ્રયોગ અનુ+વિ+ધા ૩ જો ૫ એ. વ. વ. ૩.) તત્-તે ઇન્દ્રિય (સર્વનામ, વિશેષણ, વિશેષ્ય ઇન્દ્રિય) અસ્ય-આને (સર્વનામ, વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષસ્ય) હરતિ-હરે છે, ધસડે છે (ક્રિ. વ. ૩. ૩ જો ૫ એ. વ. ૩)

૧ લો ગણ) પ્રજ્ઞામ્-શુદ્ધિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. ઔ. પ્રજ્ઞા) વાયુઃ-વાયુ (નામ, પ્ર. એ. વ. યુ. વાયુ) નાવમ્-નાવડી (નામ, દ્વિ. એ. વ.) દ્વ-માફક (અન્યથ) અમ્મસિ-જળમાં (નામ, ૭ મી એ. વ. નપું. અમ્મસ્)

ભાવાર્થ-વિચરતી ઇન્દ્રિયોમાંથી કોઈ એક ઇન્દ્રિય જે મનને પકડે છે તે (મનવાળા) ની પ્રજ્ઞાને તે ઇન્દ્રિય હરી લે છે, જેમ વાયુ પાણીમાં પડેલી નાવડીને ઘસડી જાય છે. (૬૭)

વિવેચન-એક જીવાત્માને સંસારરૂપ સમુદ્રમાંથી પાર ઉતરવા દેહરૂપ નૌકા આપવામાં આવી છે. અને તેની સાથે સાથે જોઈએ તેવાં સાધનો પણ આપ્યાં છે. તો પણ માયાના મોહમાં ફસાયેલી બુદ્ધિ વિષયોને ચક્રણ કરી મનની સાથે જોડી દેહનૌકાને જેમતેમ ઘસડી જાય છે. તેમાંથી બચવા જ્ઞાનરૂપ સુકાનના આધારે ચિત્તને સાથે રાખી ધીમે ધીમે વિષયો તરફથી મનને ખાણું હટાવી આગળ આગળ ધ્યાનપૂર્વક નૌકાને ચલાવવામાં આવે, તો જીવ બ્રહ્મભાવરૂપ પારને પામી જાય.

તસ્માદસ્ય મહાવાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૮॥

અન્યથાર્થ-તસ્માત્-તે કારણે (અન્યથ) તસ્ય-જેની (સર્વનામ, વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષસ્ય) મહાવાહો-મોટા બાહુવાળા, કાર્તિવાળા (સંબોધન) નિગૃહીતાનિ-ચક્રણ કરાયેલા (વિશેષણ, વિશેષ્ય ઇન્દ્રિયાણિ) સર્વશઃ-અધી રીતે (અન્યથ) ઇન્દ્રિયાણિ-ઇન્દ્રિયોને (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું.) ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ-ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી (નામ, પં. બ. વ.) તસ્ય-તેની (સર્વનામ, પ. એ. વ. તદ્) પ્રજ્ઞા-શુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. ઔ) પ્રતિષ્ઠિતા-સ્થિર થયેલી (વિશેષણ, વિશેષ્ય પ્રજ્ઞા)

ભાવાર્થ-તેટલા મોટે હે મહાબાહુ ! જે પુરુષની અધી રીતેજે ઇન્દ્રિયો કળજે થયેલી છે, તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી નિવૃત્ત થયેલી ઇન્દ્રિયોવાળા પુરુષની પ્રજ્ઞા સ્થિર છે. (૬૮)

વિવેચન-શુદ્ધિ શબ્દ બુદ્ધિ ધાતુ ઉપરથી થયો છે. બુદ્ધિનો અર્થ જાણવું; સમજવું એવો થાય છે. બુદ્ધિનો અર્થ સમજણ બની શકે, પરંતુ

વેદાન્તની કક્ષામાં જુદાને અર્થ પ્રત્યક્ષ સાચ કે મર્યાદા નથી મધી પ્રકાશ
મત્ય વસ્તુની મર્યાદા આપતું નથી ત્યાં મરી વસ્તુ મર્યાદા મર્યાદા નથી
એટલે કે એવી કોઈ નવતની મર્યાદા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ, જે દ્વારા એ વસ્તુ
ને ચતુર્થ પ્રકાશિત કરે, અને તેનું રહસ્ય પણ મર્યાદાને જ્યાં પ્રકાશ રહસ્ય
સમજાવવા પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે જુદાને પર્યાયવાચક પ્રકાશ શબ્દ વ્યવહાર
માં જોવાય છે, અને વળી વસ્તુનું રહસ્ય મર્યાદા પછી વસ્તુમાં ગહેલા
આત્મભાવો પરમાર્થ-શક્તિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે જુદાને પર્યાય - મેં
નામના શબ્દથી અને જે જુદાને તેનાની સાથે કલમ (વસ્તુ) તું ભાન કરાવે
છે પછી તેના સંબંધમાં તે જ્ઞાની છે અને તેના ઉપયોગ મળેથી વિચાર પ્રજ્ઞા
નામથી જોવામાં છે પરમાર્થ ઉપયોગ સંબંધી વિચાર પ્રાય ત્યજે મેં
નામથી જોવામાં છે

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સયમી ।

યસ્યાં જાગર્તિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥૬૯॥

અન્યાર્થ-યા-જે (મર્વાનામ, પ્ર એ વ શ્રી) નિશા-નિ (નામ, પ્ર
એ વ શ્રી. નિશા) સર્વભૂતાનામ્-નામ પ્રાણીઓની (નામ, પ્ર એ વ શ્રી) તસ્યામ્-
તેમાં (વિશેષ, વિશેષ નિશાયામ્ ૭ મી એ વ) જાગર્તિ-જાગે કે (કિ વ કા
૩ ને પુ એ વ જાગૃ ૨ ને ગણ) સંયમો-સંયમ ગમનાર (નામ, પ્ર એ વ
પુ સંયમિન્) યસ્યામ્-જેના (મર્વાનામ, ૭ મી એ વ શ્રી) જાગર્તિ-જાગે કે
(કિ વ કા ૩ ને પુ એ વ જાગૃ ૨ ને ગણ) ભૂતાનિ-પ્રાણીઓ (નામ, પ્ર એ વ શ્રી)
સા-તે (વિશેષ, વિશેષ નિશા) નિશા-ગર્તિ (પ્ર એ વ શ્રી નિશા) પશ્યતઃ-
તત્પરે સમજી જોનાર (કિ ૦ ૬ વિશેષ, વિશેષ મુને) મુનેઃ-મુનિની (નામ, પ્ર
એ વ પુ મુનિ)

ભાવાર્થ-સર્વભૂતોની તમોમયી સ્થિતિ હોય છે, ત્યારે સયમી જાગૃત
જાગે છે, જ્યારે પ્રાણીઓ તમોમય સ્થિતિમાં પ્રવૃત્ત થઈ ક્રિયા કરે છે, તે
જ્ઞાનીની (મુનિની) રાત્રિ છે તાત્પર્ય એ કે તમોમય પ્રવૃત્તિથી દૂર છે (૬૯)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં ચાર જાણનાં ઉદેશ કરવાનાં છે

૧ મુનિ ૨ અન્યભૂતાનિ ૩ રાત્રિ (અધિકાર) ૪ જાગૃત (પ્રકાશ)

(૧) મુનિનો ધર્મ જે જે કંઈ પણ જ્ઞાન દૃષ્ટ અથવા શ્રુત હોય તેને બારીકમા બારીક રીતે મનન કરવાનો છે. મનનશીલ મુનિ વસ્તુને બારીકાઈથી તપસી શકે છે અને તેમાંથી - વસ્તુમાંથી અક્ષરસ મેળવે છે.

(૨) અન્યભૂતાનિ- બીજા કંઈકાક જીવો- આ જીવો કરતાં- મનન શીલવાળા કરતાં વિચારશીલ નથી, એટલે માત્ર અનુકરણ કરવામાં જ પ્રવૃત્ત રહે છે સામાન્ય પ્રવાહે આડ્યા કરે છે, પરંતુ, કયાં જાય છે, શા માટે જાય છે, અને એમાં પોતાનો ઉદ્દેશ શું છે, તેની પણ એમને સમજ હોતી નથી આ બધા જીવોને કેવળ પ્રવાહમાં તણાતા કાળે જેવા કહીએ, તો કંઈ નાંધો આવે તેમ નથી. આ પ્રકારના જીવોનો કોઈ પણ પ્રકારનો આદર્શ અથવા નિર્દેશ ન હોવાથી જેમતેમ પવનના તરજોથી ઘસણતી નાવની માફક તેઓ આખી જિંદગી બરબાદ કરે છે.

(૩) રાત્રિ- અધકાર - અજ્ઞાન- તમિસા- આસુરત્વ- આ બધા રાત્રિના પર્યાયવાચક શબ્દો છે. જ્યાં જ્યાં આસુરત્વ છે, ત્યાં ત્યાં માયા અને મોહ છે માયા અને મોહ જ્ઞાનને કોઈ પણ રીતે જીવની પાસે આવવા દેતાં નથી, અને પ્રાકૃત ભાવોને એવા સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે કે તે ભાવો તરફ ચિત્તને વધુને વધુ પ્રમાણમાં આકર્ષે છે, અને જીવને મોહાંધ બનાવે છે. મોહાંધ થયેલો જીવ બધા પ્રકારના દુર્ગુણો એક પછી એક સંગ્રહે છે, અને એ રીતે પોતે ગૂંહી બને છે. અને પોતાનો અક્ષ સાથેનો સંબંધ છોડી દઈ પોતાના મૂળ-ભાવોનો નાશ કરે છે.

(૪) રાત્રિના વિષયમાં જે કહ્યું તેનાથી જેટલું કંઈ ભુલું તે બગરણુ.

(૫) મુનિનું બગરણુ અક્ષની સાથે મિલનમાં છે. અન્ય જીવોનું બગરણુ પ્રાકૃત ભાવોની સાથે સંબંધ કરી સુખદુઃખાદિનો અનુભવ કરવામાં છે.

(૬) મુનિનું બગરણુ તે બીજા જીવોની રાત્રિ છે, અને મુનિની રાત્રિ તે બીજા જીવોનું બગરણુ છે. બન્ને એકબીજાથી વિરુદ્ધ કક્ષાના છે.

આ પૂર્ય મા જ મ ચ લ મ તિ ણિ તં

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ યદ્વત્ ॥

તદ્વત્કામા યં પ્રવિશન્તિ સર્વે

સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥૭૦॥

અન્યથાર્થ-આપૂર્યમાણમ્-સર્વ તરફથી બરપૂર (વિશેષણ, વિશેષ્ય સમુદ્ર) અચલપ્રતિષ્ઠમ્-અચળ પ્રતિષ્ઠાવાળું (વિશેષણ, વિશેષ્ય સમુદ્ર) સમુદ્રમ્-સમુદ્રને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. સમુદ્ર) આપઃ-જળ (નદીઓ) (નામ, પ્ર. બ. વ. ઓ. આપસ્) પ્રવિશન્તિ-પ્રવેશે છે, સમાય છે (વ. કા. ૩ ન્ને પુ. બ. વ. પ્ર+વિશ્ ૬ ગણ) યદ્વત્-જેવી રીતે (અન્યથ) તદ્વત્-તેવી રીતે (અન્યથ) કામાઃ-ઈચ્છાઓ, ભાગો (પ્ર. બ. વ. પુ. કામ) યમ્-જેને (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષઃ અધ્યાહાર) પ્રવિશન્તિ-પ્રવેશે છે (વ. કા. ૩ ન્ને પુ. બ. વ. પ્ર+વિશ્ ૬ ગણ) સર્વે-બધા (વિશેષણ, વિશેષ્ય કામાઃ) સઃ-તે (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષઃ) શાન્તિમ્-શાન્તિને (દિ. એ. વ. ઓ. શાન્તિ) આપ્નોતિ-મેળવે છે (વ. કા. ૩ ન્ને પુ. એ. વ. આપ્ પ મો ગણ) ન-નહિ (અન્યથ) કામકામી-કામનાની ઈચ્છા રાખનારો (પ્ર. એ. વ. કામાન્ કમતે દતિ કામકામી ઉપપદ)

ભાવાર્થ-જેવી રીતે નદીઓ, સર્વ બાજુએથી પૂર્ણ થયેલા અને અચળ પ્રતિષ્ઠાવાળા સમુદ્રમાં સમાય છે, તેવી રીતે બધાં કામો (વાસનાઓ) જેમાં સમાય છે તે પુરુષ શાન્તિને પામે છે; કામનાઓની ઈચ્છા કરનારો શાન્તિ પામતો નથી. (૭૦)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં સમુદ્રને રસમય પ્રદા સાથે સરખાવવામાં આવે છે અને બધા પ્રકારના મનોભાવોને નદીઓના જળ તરીકે ગતાવાયા છે. જેની પ્રજ્ઞાનું ધોરણ પ્રદ્ધરસનું હોઈને કરવા પ્રવૃત્ત થતું હોય, તેને આ શ્લોકમાં રહેલા રહસ્યનું તારતમ્ય સમજાય છે. અને કેટલાક શુદ્ધ નિખાલસ આનંદભાવો પ્રકટ કરે છે. પ્રદ્ધ એ આનંદનો કેઈ મહાસાગર છે અને તેમાં સ્થિતપ્રજ્ઞ જ એકલો તરબોળ થાય છે અને એ રસનો- પ્રદ્ધરસનો ઉડાવ કરી શકે છે. ધીજી બધા તેા વ્યવહારના લાભાલાભમાં પડેલા હોવાથી આનંદ-ધનનો આનંદ અનુભવી શકે જ નહીં; તેમજ તે નિતાંત રમણુ કરી શકે જ નહીં. નિતાંત રમણુને અહીં શાન્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવી છે.

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્યુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ॥

નિર્મમો નિરહક્કારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥૭૧॥

અન્યથાર્થ-વિહાય-છેડી દઈને (વિધેય ક્રૂંત) કામાન્-કામનાઓ (દ્વિ. બ. વ.) ય:-જે (પ્ર. એ. વ. વિશેષણ, વિશેષ્ય પુમાન્) સર્વાન્-બધી (વિશેષણ, વિશેષ્ય કામાન્) પુમાન્-પુરુષ (પ્ર. એ. વ. પુમાન્) ચરતિ-વિહરે છે, વિચરે છે, ચાલે છે (વ. કા. ૩ નો પુ. એ. વ. ૧ લો ગણ) નિઃસ્પૃહઃ-સ્પૃહા રહિત (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુમાન્) નિર્મમઃ-મમતા રહિત (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુમાન્) નિરહ-ઝ્કાર-અહંકાર વિનાનો (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુમાન્) સઃ-તે (અન્યથા) વિશેષણ, વિશેષ્ય પુમાન્) શાન્તિમ્-શાન્તિને (દ્વિ. એ. વ. એ. શાન્તિ) અધિગચ્છતિ-મેળવે છે (વ. કા. ૩ નો પુ. એ. વ. અધિગમ્ ૧ લો ગણ)

લાવાર્થ-જે પુરુષ બધી કામનાઓને છેડી દઈને નિ.સ્પૃહ, નિર્મમ અને નિરહંકાર ફરે છે, વિહરે છે, તે શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે. (૭૧)

વિવેચન- કામ શબ્દનો અર્થ ઐહિક અને પારલૌકિક ઇચ્છાઓ થાય છે. જીવનો સ્વભાવ એવો જ છે કે કોઈને કોઈ કામ કરવામાં પોતાનો લાભ દૂંઢતો રહે. લાભને દૂંઢતા રહેવાની ટેવને સ્પૃહા કહેવામાં આવે છે. નિઃસ્પૃહતા તો સામાન્યતઃ જીવને હોતી નથી; પરંતુ પોતાનું આત્મહિત કયાં સમાયું છે એ સમજવાની જેને ટેવ પડે છે, તે તેવા જ પ્રકારના કલ્યાણ-માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં અનેક સ્થળેથી મળતાં વિવિધ સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. આ રીતે અનુભવ પ્રાપ્ત થતાં નિશ્ચય પર આવે છે. એ નિશ્ચય પર આધાર રાખી પોતાનો માર્ગ સ્થિર કરી લે છે. છેવટે બ્રહ્મરસનો પૂર્ણ અવ-ભોધ પામે છે.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥૭૨॥

અન્યથાર્થ-એષા-આ (પ્ર. એ. વ. ઇતદ્ એ. વિશેષણ, વિશેષ્ય સ્થિતિઃ) બ્રાહ્મી-બ્રહ્મભાવવર્ણી (વિશેષણ, વિશેષ્ય સ્થિતિઃ) સ્થિતિઃ-સ્થિતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. સ્થિતિ) પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન એ. વ.) ન-નહિ (અન્યથા) પનામ્-એને (દ્વિ. એ. વ. ઇતદ્ સ્ત્રી.) પ્રાપ્ય-પામીને, પ્રાપ્ત કરીને (વિધેય ક્રૂંત પ્ર+આપ્) વિમુહ્યતિ-પિશેષ મોહ કરે છે (વિ+મુહ્ ૪ થો ગણ ૩ નો પુ. એ. વ.) સ્થિત્વા-રહીને (વિધેય ક્રૂંત સ્થા) અસ્યામ્-એમાં (સર્વનામ, ૭ મી એ. વ. હદમ્ સ્ત્રી.)

અન્તકાલે-અન્તઃકાળમાં, મૃત્યુ મમયે (૭ મી એ વ) અપિ-પાત્ર (અ.૫૫) બ્રહ્મનિ-
ર્વાણમ્-બ્રહ્મસુખ, બ્રહ્માનન્દ (બ્રહ્મ એવ નિર્વાણં इति) ઋચ્છતિ-પામે છે ઋચ્છ
૧ લો ગણ ૩ નો પુ એ વ)

ભાવાર્થ-આ બ્રહ્મમયી સ્થિતિ છે. હું પાર્થ ! એને પ્રાપ્ત કરીને જે
મોહ પામતો નથી, તે આ બ્રહ્મમયી સ્થિતિમાં સ્થિર થઈ ને અંતકાળે મૃત્યુ
સમયે પણ- બ્રહ્મસુખ- બ્રહ્માનન્દને પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન-બ્રહ્મરસનો પૂર્ણ અવબોધ થતાં જીવ પોતે લીધેલું શરીર
(અન્નમય, હોપમય અને જળહોપમય) ત્યજે છે અને કોઈ બીજા પ્રકારનું
શરીર ધારણ કરી લે છે. આ શરીર પણ આનન્દમય છે. જ્યારે રસનું ઠાન
કરવામાં આવે છે, અથવા રસ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે, ત્યારે આનન્દ
શરીરના ખુદલા ભાવો અનુભવી શકે છે. તે વખતે તેને દેહભાવ હોતો નથી;
પરંતુ તતુનવત્વ હોય છે.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

અધ્યાય ૩ — કર્મયોગ

અર્જુન ઉવાચ ।

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તત્કિં કર્માણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥૧॥

અન્યથાર્થ-જ્યાયસી-વધારે મોટી (વિશેષણ, વિશેષ્ય બુદ્ધિઃ, comparative) ચેત્-તે (અવ્યય) કર્મણઃ-કર્મથી (નામ, પં એ. વ) તે (તવ)-તારા વડે (સર્વનામ, ૫ એ વ યુષ્મત્ ન) મતા-માનેલી, મનાયેલી (કૃદંત, વિશેષણ, વિશેષ્ય બુદ્ધિઃ, મન્ ધાતુનુ બ્રુ ક્રત) બુદ્ધિઃ-બુદ્ધિ, સ્થિત બુદ્ધિ (નામ, ૩ એ વ સ્ત્રી બુદ્ધિ) જનાર્દન-અર્જુન (સમોધન, જનામ (અધિયાં) અર્દતિ इति) તત્-ત્યારે (અવ્યય) કિમ-એ શા માટે ? (અવ્યય) કર્માણિ-કર્મમાં (નામ, ૭ મી એ વ કર્મન્ ન નપુ) ઘોરે-ગ્રાંમાં (વિશેષણ, વિશેષ્ય કર્મણિ) મામ્-મને (સર્વનામ, ૬ એ વ અસ્મદ) નિયોજયસિ-તુ ભેડે છે (કિં વ કા ૨ ભે પુ એ વ નિ+યુજ્ ૧૦ ગણ) કેશવ-એશવ (અમોધન, ક=કલા+ઈશ=શિવ+વ=યુષ્ કૈશવોઃ વ યસ્માત્ इति)

ભાવાર્થ-હૈ જનાર્દન ! તું ભે કર્મયોગની પ્રવૃત્તિ કરતાં સ્થિર બુદ્ધિને મોટી માને તો ઘેરકર્મમાં મને શા માટે ગ્રેરે છે ? (૧)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં બુદ્ધિને પ્રકાશરૂપે ભતાવવામાં આવે છે અર્જુનને સદેહ થાય છે કે કર્મયોગની પ્રવૃત્તિ કરતાં સ્થિરબુદ્ધિનો મહિમા વિશેષ હોય તો ઘેરકર્મ કરવામાં એને શા માટે પ્રવૃત્ત કરવામાં

અર્જુનને જીવત અધ્યાયમાં સાંખ્યશાસ્ત્રનો બોધ તો કર્યો; પરંતુ અર્જુન સમજી શક્યો નથી કે પ્રકૃતિના ધર્મે અવશ્ય પ્રાકૃતભાવે કરવા પડે છે. આ કર્મ નિરુપાયે જીલું થાય છે. પુરૂષ તો નિર્વેષ છે. માત્ર પ્રકૃતિ જ કામ કરે છે. એટલું રહસ્ય અર્જુન સમજી શક્યો ન હોવાથી પ્રશ્ન કરે છે.

વ્યામિત્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિ મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય ચેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥૨॥

અન્યથાર્થ-વ્યામિત્રેણ-સં ૩ ૫ વા જુ' (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય વ્યાખ્યેન) વ્યાખ્યેન-વાક્યથી (નામ, દિ. એ. વ. નપું. વાક્ય) બુદ્ધિમ્-બુદ્ધિને (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી. બુદ્ધિ) મોહયસિ-મોહ પમાડે છે (કિ. વર્ત. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. કારક ભેદ મુદ્ ૪ થો ગણ) ઇવ-જેવું (અવ્યય) મૈ-માડું (સર્વનામ, ૫. એ. વ. અસ્મદ્) તત્-તેથી (અવ્યય) એકમ્-એક (સર્વનામ, દિ. એ. વ. વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય વ્યાખ્યમ્) વદ-કહે (કિ. આતાર્થ, ૨ જો પુ. એ. વ.) નિશ્ચિત્ય-નિશ્ચય કરીને (વિધેય કૃદંત) ચેન-જેના વડે (સર્વનામ, ૫. એ. વ. ચત્) શ્રેયઃ-કલ્યાણ (નામ, પ્ર. એ. વ.) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મદ્) આપ્નુયામ્-મેળવું, પામું (કિ. વિધ્યર્થ, ૧ પુ. એ. વ. આપ્ ૫ ગણ)

ભાવાર્થ-સંશય ભરેલા દ્વિઅર્થી મિત્ર વાક્યથી મારી બુદ્ધિને મોહ પમાડવા જેવું થાય છે, તેથી એક નિશ્ચય કરીને કહે, જે વડે હું કલ્યાણને પામું. (૨)

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ।

લોકેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનચ ।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥૩॥

અન્યથાર્થ-લોકે-લોકમાં, સંસારમાં (નામ, ૭ મી એ. વ. પુ. લોક) અસ્મિન્-આમાં (સર્વનામ, ૭ મી એ. વ. હ્રદમ્ જુ') દ્વિવિધા-બે પ્રકારની (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય નિષ્ઠા) નિષ્ઠા-શ્રદ્ધા, આસ્તિકી બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. નિષ્ઠા) પુરા-પહેલાં (અવ્યય) પ્રોક્તા-કહેવાયેલી (લ્ઘ. કૃદંત, વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય નિષ્ઠા) મયા-મારા વડે (સર્વનામ, ૫. એ. વ. અસ્મદ્) અનય-પાપરહિત (સંબોધન) જ્ઞાનયોગેન-જ્ઞાનયોગથી (નામ, ૫. એ. વ. પુ.) સાંખ્યાનામ્-સાંખ્યતત્ત્વ જાણનારાઓની (નામ,

૫. ૧૫. ૫. ૫.) કર્મયોગેન-કર્મયોગથી (નામ, ૫. ૫. ૫.) યોગિનામ્-યોગી-ઓની (નામ, ૫. ૧૫. ૫. ૫. યોગિન્)

ભાવાર્થ-હે અનંદ ! આ લોકમાં જે પ્રકારની નિષ્ઠા (આસ્તિકી ખુદિ) આગળ ઉપર મારા વડે તને કહેવાયેલી છે : ૧. સાંખ્યતત્ત્વને ' સમ-જનારાઓની જ્ઞાનયોગ સાથેની ખુદિ, ૨. કર્મ કરનારાઓની કર્મની કર્મના યોગ સાથેની ખુદિ. (૩)

વિવેચન-નિષ્ઠા શબ્દમાં નિ નામનો ઉપસર્ગ છે અને સ્થા નામનો ધાતુ (ક્રિયાપદ) છે નિતરામ્ સ્વીયતે યસ્યામ્ જેના પર ભાવિ ક્રિયા અવ-લમ્બી રહે તેને નિષ્ઠા કહી શકાય. અથવા ક્રિયાના પૂર્વરૂપ અને ઉત્પત્તિભાવ-ને નિષ્ઠા કહેવાય. શ્રેયસ્ ભાગેમાં નિષ્ઠાની ખાસ આવશ્યકતા છે. કેટલાએક જ્ઞાનને નિષ્ઠા તરીકે સ્વીકારે છે અને કેટલાએક કર્મમાં પોતાની નિષ્ઠા રાખે છે. જ્ઞાનમાં નિષ્ઠા રાખનાર સાંખ્યના મત પ્રમાણે વ્યવહાર કરી શકે. કર્મમાં નિષ્ઠા રાખનાર કર્મયોગના હિસાબે પોતાની વ્યવસ્થા જમાવે.

જ્ઞાનયોગનો ખુલાસો બીજા અધ્યાયમાં છે. કર્મયોગનો ખુલાસો બારમા અધ્યાયમાં છે. જે કે ૩, ૪, ૫, ૬ અધ્યાયોમાં પણ કાંઈક કાંઈક મુદ્દાઓ દેખાય છે ખરા; પરંતુ એ અધ્યાયોમાં મર્યાદિત પક્ષમાં એ ખુલાસા જણાય છે. પૂર્ણતઃ ખુલાસો તો ૧૨ મા અધ્યાયમાંથી જ મેળવી શકાય છે. કારણ કે તેમાં કૃષ્ણને પ્રિય છે એવા કેટલાક જીવોનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. જ્યાંસુધી અંશ અને અંશી એકબીજાની સાથે સ્વાભાવિક પ્રેમથી બધાતા નથી, ત્યાંસુધી અંશને (જીવને) પરમસિદ્ધિ, તાત્પર્ય કે એકબીજાની અદરતા (અંશ અને અંશીના) વ્યવસાયરૂપ પરમસિદ્ધિ મળતી નથી. જ્ઞાનીની પરમસિદ્ધિ તો માત્ર એકયમાં જ બને છે. નિષ્કામ કર્મયોગની પરમસિદ્ધિ ભગવદ્ આવિર્ભાવ થતાં અતરમાં રમણનો ભાવ પણ અનુભવાય છે. એકયભાવ પણ સાથે સાથે પ્રાપ્ત થાય છે.

ન કર્મ જા મ નારં મા નૈ જ્ઞ મ્યં શુરોઽશ્રુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સ મ વિ ગ ચ્છ તિ ॥૪॥

અન્વયાર્થ-ન-નહિ (અન્ય) કર્મજામ્-કર્મેનું, (નામ, ૫

ફર્મન) અતારંભાત્-કર્મના નહિ આરંભ કરવા વડે (નામ, પ. એ. વ.) નૈષ્કર્મ્યમ્-કર્મોનું ક્ષણરેખાપણું (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. નૈષ્કર્મ્ય) પુરુષઃ-પુરુષ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અશ્રુતે-મેળવે છે (દ્વિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અશ્રુ પ ગા.) ન, ચ-અને, નહિ (અન્યથા) મન્યસનાત્-ઝેડી દેશ પડે (નામ, પં. એ. વ.) ઘ્વ-મ્ (અન્યથા) સિદ્ધિમ્-સિદ્ધિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. શ્રી. સિદ્ધિ) સમધિગચ્છતિ-મેળવે છે (દ્વિ. વ. કા. ૩ ને પુ. એ. વ. સમ્+અધિ+ગમ્ ૧ ગણ)

ભાવાર્થ-પુરુષ કર્મના આરંભ નહીં કરવા વડે નૈષ્કર્મ્ય પામતો નથી; તેમજ કર્મના છોડવા વડે સિદ્ધિ મેળવતો નથી. (૪)

વિવેચન-કેટલાએક જીવો એવું માને છે કે તદ્દન કર્મ કરીએ જ નહીં તો કોઈ પણ પ્રકારના કર્મના ભાગીદાર થઈએ નહીં. એટલે કર્મફલની આકાંક્ષા તેમજ પ્રાપ્તિ પણ સંભવે નહીં. કર્મ કરીને સહજફલની પ્રાપ્તિ થાય એ કારણે કર્મ ન કરવાં સારું છે; પણ તેમને ખબર નથી કે કાલવ-શાત્ (કર્મવશાત્) ગતજન્મનાં કર્મ તેમજ સ્વભાવવશાત્ જીવને કાંઈ ને કાંઈ પણ કર્મ કરવાં પડે છે અને તેમાં સ્પૃહા પણ ભળી થાય છે. આ સ્પૃહા જીવને કર્મબદ્ધ કરે છે. એ ઉપરથી એવું નિશ્ચિત થાય છે કે જીવ કર્મ કરવા બંધાયેલો છે માત્ર જો એ ત્યજી શકે તો સ્પૃહાને ત્યજી શકે ખરો. જો આટલું થાય તો જ કોઈ પણ જીવને પરમ સિદ્ધિમાં વિશ્લેષ આવે નહીં. કર્મત્યાગ કરવાથી તો કર્મબીજ રહી જાય છે અને તે એને (જીવને) સદેહ-માં રાખ્યા કરે છે ચિત્તને નિશ્ચિત થવા દે નહીં. માટે કર્મ કરવાની જરૂર છે; પણ ફલની સ્પૃહાની જરૂર નથી.

નહિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યર્કમ્કૃત ।

કાર્યતે શ્વશઃ કર્મ સર્વઃ પ્ર કૃ તિ જૈ શું જૈઃ ॥૫॥

અન્યથાર્થ-નહિ-નહિ (અન્યથા) કશ્ચિત્-કોઈકે (અર્થનામ, પ્ર. એ. વ.) ક્ષણમ્-ક્ષણ (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. ક્ષણ) અપિ-પણ (અન્યથા) જાતુ-નહી (અન્યથા) તિષ્ઠતિ-જીભો રહે છે (દ્વિ. વ. કા. ૩ ને પુ. એ. વ. સ્થા ૧ લો ગણ) અર્કમ્કૃત્-કર્મ, નહીં કળાગ, કર્મ કર્યા વિનાનો (નામ, પ્ર. એ. વ.) કાર્યતે-કળાવે તે (દ્વિ. વ. વાસાલ કારકભેદ વર્ત. કાળ, ૩ ને પુ. એ. વ. કૃ ૮ ગણ અન્યથા) હિ-નિધય (અન્યથા) અવશઃ-પોતાને વશ નહીં એવો (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) કર્મ-કર્મ

(નામ, દ્વિ. એ. વ નપું.) સર્વઃ-નધા (સર્વનામ, પ્ર. એ વ) પ્રકૃતિજેઃ-પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા (નામ, તૂ. બ વ) ગુણેઃ-ગુણોથી (નામ, તૂ. બ વ)

ભાવાર્થ-કર્મ કર્યા વિનાનો કોઈ પણ (મનુષ્ય) ક્ષણ માત્ર પણ ટકી શકતો નથી; સર્વ અવગ ગુરુષ પ્રકૃતિના ગુણો વડે પ્રેરાયેલા કર્મ કરે છે (૫)

વિચવેન-જીવ સ્વતાંત્ર નથી એટલે પોતાનું તત્ર જાતે ઘડી શકતો નથી, એ કારણે એને કોઈ કોઈનો પણ સંગ ધરવો - રાખવો પડે છે. પ્રથમ તો એને મુખ્ય સખધ કાળ, કર્મ અને સ્વભાવની સાથે હોંવાથી ગુણપ્રવાહમા આવતા જતા કર્મનો સંગ થાય છે અને તેની સાથે માયા અને મોહના સ્વાભાવિક ક્ષેત્રમાં પણ વિચરવું પડે છે એ કારણે કોઈ પણ ક્ષણે એ કર્મ વિનાનો તો રહી શકતો નથી પ્રત્યક્ષ શ્રામોદ્ધવાસની સાથે અનેક પ્રકારના તર્ક-વિતર્ક થતાં નવા કર્મનાં બીજ તૈયાર થાય છે. આવી પરિસ્થિતિ-માં માત્ર એને સહાયક તરીકે કેટલાએક સદ્ભાવવાળા જીવો એને આગળ આગળ સારા કાર્યોમાં લઈ જઈ ધીમે ધીમે સ્પૃહારહિત કર્મ ઉપર આસક્તિ લગાડી તેને મુક્તિને માર્ગ બતાવે છે.

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્નિમૃદાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥૬॥

અન્યથાથ-કર્મેન્દ્રિયાણિ-કર્મમાં પ્રવર્તતી ઇન્દ્રિયો (નામ, દ્વિ. બ. વ. નપું) સંયમ્ય-સંયમમાં ગ્રપીને (વિશેષ કૃદંત) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ વ) આસ્તે-ગહે છે, બેસે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ ને ૫ એ વ. આસ્ ૨ ગણ આત્મતે.) મનસા-મનથી (નામ, તૂ. એ. વ. મનસ્ નપું.) સ્મરન્-સ ભાળી તા (વ કૃદંત વિશેષ્ય, વિશેષ્ય યઃ) ઇન્દ્રિયાર્થાન્-ઇન્દ્રિયોના અર્થોને (નામ, દ્વિ. બ. વ. ૫) નિમૃદાત્મા-વિશેષ મોહ પામેલો આત્મા જેનો (વિશેષ્ય, વિશેષ્ય સઃ) મિથ્યાચારઃ-મિથ્યાચારવાળો (નામ, પ્ર. એ. વ. વિશેષ્ય, વિશેષ્ય સઃ) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ વ ૫ તદ્) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (ક્રિ. વ. કા. કર્મણિ ૩ ને ૫. એ. વ. વચ્ ૨ ગણ)

ભાવાર્થ-કર્મેન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખીને જે મનથી ઇન્દ્રિયોના લાભો-ને સ્મરતો રહે છે, તે મિથ્યાચારવાળો અને વિશેષ મોહ પામેલા અંતઃકરણ-

વાળો કહેવાય છે. (૬)

યસ્તિવન્દ્રિયાણિ મ ન સા નિયમ્યારમતેઽર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥૭॥

અન્યથાર્થ-યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યત્) તુ-તો, અને (અન્યથા) હન્દ્રિયાણિ-ઇન્દ્રિયો (નામ, દિ. ય. વ. નપું.) મનસા-મન વડે (નામ, તુ. એ. વ. મનસ્) નિયમ્ય-નિયમમાં ગળીને (વિધેય ક્રત) આરમતે-આરંભ કરે છે (દિ. વ. કા. ૩ ન્ને પુ. એ. વ. આનરમ્ ૧ ગણુ આત્મને.) ઝર્જુન-હે! અર્જુન (સંભો-ધન) કર્મેન્દ્રિયૈઃ-કર્મેન્દ્રિયો વડે (નામ, તુ. ય. વ.) કર્મયોગમ્-કર્મયોગને (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) અસક્તઃ-આસક્તિ વિનાનો (વિશેષણ, વિશેષ્ય સઃ) સઃ-તે (સર્વ-નામ, પ્ર. એ. વ. તદ્ પુ.) વિશિષ્યતે-વિશેષ છે, શ્રેષ્ઠ છે (દિ. વ. કા. ૪ પુ. એ. વ. કર્મણિ વિશિષ્ટ ૭ ગણુ)

ભાવાર્થ-જે ઇન્દ્રિયોને મનથી નિયમમાં રાખીને કર્મેન્દ્રિયો વડે આસક્તિ વિનાના કર્મયોગને આરંભે છે (આચરે છે) તે શ્રેષ્ઠ છે. (૭)

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ।

શ રી ર યા ત્રા પિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધ્યેદકર્મણઃ ॥૮॥

અન્યથાર્થ-નિયતમ્-કેરવેલું (વિશેષણ, વિશેષ્ય કર્મ) કુરુ-કર (દિ. આસાર્થ ૨ ન્ને પુ. એ. વ. કુ ૮ ગણુ) કર્મ-કર્મ (નામ, દિ. એ. વ. કર્મન્ નપું.) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મત્) કર્મ-કર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ.) જ્યાયઃ-શ્રેષ્ઠ (વિશેષણ, વિશેષ્ય કર્મ) હિ-નિશ્ચય (અન્યથા) અકર્મણઃ-નહિ કરેલાં કર્મ કરવાં (નામ, પં. એ. વ. અકર્મન્ નપું.) શરીરયાત્રા-શરીરનો નિર્વાહ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) અપિ, ચ-અને, વળી (અન્યથા) તે-તારી (સર્વનામ, પ. એ. વ. યુષ્મત્) ન-નહિ (અન્યથા) પ્રસિદ્ધ્યેત્-પ્રસિદ્ધ થાય છે (દિ. વિપ્યર્થ ૩ ન્ને પુ. એ. વ. પ્રસિદ્ધિ ૧ ગણુ) અકર્મણઃ-કર્મ નહિ કરતાં, કર્મ કર્યા વગર (નામ, પં. એ. વ.)

ભાવાર્થ-તું કર્મ કર. વિધિથી કરેલું કર્મ નહિ કરવા કરતાં કર્મ કરવું વધારે સારું છે, કર્મ નહિ કરવામાં શરીર નિર્વાહ પણ તારો થઈ.

શકશે નહીં. (૮)

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મ વચ્ચ નઃ ।

તદર્થે કર્મ કૌન્તેય મુક્તસદ્ગઃ સમાચર ॥૯॥

અન્યયાર્થ-યજ્ઞાર્થાત્-યજ્ઞપ્રયોગન દ્વારાએ (નામ, પં. એ. યજ્ઞઃ એવ
અર્થઃ-ઇતિ કર્મધારય) કર્મણઃ-કર્મથી, કર્મ સિવાય (નામ, પં. એ. વ. નપું.
કર્મન્) અન્યત્ર-પ્રીતું, ખીજ કામમાં (અન્ય) લોકઃ-લોક (નામ, પ્ર. એ. વ.)
અયમ્-આ (વિશેષણ, વિશેષ્ય લોકઃ) કર્મચન્ધનઃ-કર્મ છે બંધન જેનું (નામ, પ્ર.
એ. વ. વિશેષણ, કર્મ એવ ચન્ધનમ્ યસ્ય-ઇતિ બહુ.) તદર્થમ્-તેને માટે, યજ્ઞને
માટે (તદ્વિત, ચતુર્થી નિમિત્તક) કર્મઃ-કર્મ, કામ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. કર્મન્)
કૌન્તેય-અર્જુન (સંબોધન) મુક્તસદ્ગઃ-સંગથી છૂટી ગયો છે એવો (નામ, પ્ર. એ.
વ. મુક્તઃ સદ્ગઃ યસ્ય-ઇતિ બહુ.) સમાચર-વર્ત, આચરણ કર. (કિ. આગાર્થ
૨ જો પુ. એ. વ. સમન્વિત્ચર ૧ ગણ)

ભાવાર્થ- યજ્ઞના અર્થ સિવાયના કોઈ પણ ખીજ કામમાં નોકાયેલો
આ લોક કર્મરૂપી બંધનવાળો છે (માટે) યજ્ઞના નિમિત્તનું કામ હે કૌન્તેય ।
મુક્તસંગ થઈ ને તુ કર. (૬)

વિવેચન- શ્લોક ૬-૭-૮-૯ આ શ્લોકોમાં આવી પડેલાં કર્મ કરવાં
પડે એવું ખાસ જણાય છે; પરંતુ કેટલોક જીવવર્ગ એવો કંઈ બની ગયો
છે કે ખીજના દેખતાં પોતે કર્મશુદ્ધ હોય એવો આડંબર કરે છે. કેટલોક
જીવવર્ગ કર્મેન્દ્રિયોને માત્ર યજ્ઞને બહાને નિયમમાં રાખવા પ્રયત્ન કરતો
હોય એવું જણાય છે અને તે રીતે મિથ્યાચારને ઊભો કરે છે. વળી એક
વર્ગ એવો છે કે પોતે કર્મ કરવા પ્રયાસ કરતો નથી અને ખીજની પાસે
કર્મ કરાવે છે અને લાલ પોતે ઉઠાવે છે આ પ્રકારના ત્રણ જીવો જો કે
પોતે માની લે છે કે અમે નિષ્પાપ છીએ છતાં પણ સદ્ગતઃ નોઈએ તો
કેવળ પાપમય દશામાં પોતાનું જીવન પસાર કરે છે અને પોતાના જ આત્મા-
ને ઠગે છે પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે કરેલાં કામ કોઈ પણ રીતિએ બાધક થતાં
નથી પણ વિશેષ પ્રકારે સાધક બને છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતાં ચિત્તને
વિરામમાં લઈ જઈ ભગવદ્ સન્મુખપણે કરે છે. આ પ્રકારે નૈષ્કર્મ્યફલસિદ્ધિ
પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિપ્યધ્યમેષ વોઽસ્તિવષ્ટકામધુક્ ॥૧૦॥

અન્યથાર્થ-સહયજ્ઞાઃ-યજ્ઞોની સાથે (વિશેષણ, વિશેષ્ય પ્રજાઃ, યજ્ઞેન સહિતાઃ અન્યથીભાવ) પ્રજાઃ-પ્રજાને (નામ, દ્વિ. બ. વ. અ.) સૃષ્ટા-ઉત્પન્ન કરીને (વિશેષ્ય કૃદંત) પુરા-પહેલાં (અન્યથા) ઉવાચ-બોલ્યો (દ્વિ. પૂર્વ્ય બૃતકાળ ૩ નો પુ. એ. વ. ઘન્ટ ૨ ગણ) પ્રજાપતિઃ-પ્રજા (નામ, પ્ર. એ. વ) અનેન-આનાથી (સર્વ-નામ, ત. એ. વ. હ્રદમ્ તું પુ.) પ્રસવિપ્યધ્યમ્-ટકિ પામે (દ્વિ. આતાર્થ ૨ નો પુ. બ. વ. પ્રત્સૂ ભવિષ્યકાળ) યમેષ-એ (યજ્ઞ) (અર્ચનામ, પ્ર. એ. વ. પતદ તું પુ.) ઘઃ-તમને (સર્વનામ, ૪ બ. વ. ચુષ્મદ) ઝસ્તુ-હો, થાઓ (દ્વિ. આગાર્થ ૩ નો પુ. એ. વ. ઝન્ ૨ ગણ) ઇષ્ટકામધુક્-ઇષ્ટકા કામને આપનારો (વિશેષણ, વિશેષ્ય યજ્ઞઃ, હ્રદાન્ કામાન્ યોગિધ્વિતિ ઉપપદ)

ભાવાર્થ-યજ્ઞ સાથે પ્રજા સર્જીને પ્રજાપતિએ અગાઉ કહ્યું: “આ યજ્ઞ દ્વારાએ તમે વૃદ્ધિને પામેા અને આ તમારાં ઇચ્છિત કામેા આપનારા થાઓ. (૧૦)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં પ્રજાની સૃષ્ટિ બતાવવામાં આવી છે એટલે પ્રવૃત્તિમય સૃષ્ટિ અહીં જણાવવામાં આવી છે સામાન્યતઃ રજ્જેગુણ વિના પ્રવૃત્તિ ઉભી થતી નથી એ કારણે પ્રજા રજ્જેગુણપ્રવર્તક ગણાય છે. પ્રજાને સર્જીને તેને પ્રવૃત્તિમાં યોજવા પ્રજાએ વેદના કર્મવિભાગને પ્રવૃત્ત કર્યો અને તેમાંથી ફલનિષ્પત્તિ બતાવી કર્મમાં પ્રેરણા કરી (રજ્ઞઃ પ્રવર્તકો બ્રહ્મા)

દેવાન્માયયતાનેન તે દેવા મા વ યન્તુ વઃ ।

પરસ્પરં મા વ યન્તઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥૧૧॥

અન્યથાર્થ-દેવાન્-દેવોને (નામ, દ્વિ. બ. વ. પુ. દેવ) માવયન્ત-માવના કરો, સમદ્ધ કરો (દ્વિ. કાઠ્થેદ આતાર્થ ૨ નો પુ. બ. વ. મૂ ૧ ગણ) અનેન-એ વડે (સર્વનામ, ત. એ. વ. હ્રદમ્) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. વિશેષણ, વિશેષ્ય દેવાઃ) દેવાઃ-દેવો (નામ, પ્ર. બ. વ.) માવયન્તુ-સમદ્ધ કરો (દ્વિ. આતાર્થ કાઠ્થ ૩ નો પુ. બ. વ. મૂ ૧ ગણ) ઘઃ-તમને (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ.) પરસ્પરમ્-

એકબીજાને (સર્વનામ, દિ. એ. વ.) **ભાવયન્તુ**-સમૃદ્ધ કરના (વિશેષણ, વિશેષ્ય ઘઃ) **શ્રેયઃ**-કલ્યાણ (નામ, દિ. એ. વ. શ્રેયસ્ નપું.) **પરમ્**-મોટા (સર્વનામ, દિ. એ. વ.) **અવાપ્સ્યથ**-પામશે, મેળવશે (દિ. બવિધકાળ ૨ નો પુ. બ. વ. અવ+આપ્ ૫ ગણ)

ભાવાર્થ-આ યજ્ઞ વડે દેવોને સમૃદ્ધ કરે, તે દેવો તમને સમૃદ્ધ કરે, દેવો અને તમે પરસ્પર સમૃદ્ધ કરનારા થઈને પરમ કલ્યાણ પામશો. (૧૧)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં ક્રિયા દ્વારાએ કલ્યાણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એમ બતાવ્યું છે. જીવ સામાન્યતઃ પ્રથમ તો ઐહિક સુખ ઇચ્છે છે અને તેવા પ્રકારનાં સુખ પ્રાપ્ત કરવા સાધ્ય દેવોને યજ્ઞ દ્વારાએ આરાધે છે. વળી કેટલાક જીવો પારમાર્થિક કલ્યાણમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ત્યાં પણ યજ્ઞની અપેક્ષા રાખે છે. જો કે પારમાર્થિક કલ્યાણ સિદ્ધ કરવાને કેવળ કર્મ વિશેષ ઉપયોગી નીવડતું નથી. કારણ ત્યાં (પારમાર્થિક કલ્યાણમાં) પ્રજ્ઞાજ્ઞાનની ખાસ જરૂર પડે છે. કેમકે જ્ઞાન વિના પારમાર્થિક કલ્યાણ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદં વિચલે । જ્ઞાન જેવું પવિત્ર સાધન કોઈ ખીતું નથી એ પ્રકારે કહેવા વડે સમન્વય છે કે કેઈ પણ કર્મમાં અપવિત્રતા તો રહે છે. એટલે કંઈ ને કંઈ દોષ તો હોય જ. એ બતાવવા જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરુતે । જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મ કરે છે. આ કહેવા દ્વારાએ કર્મ દોષમય તો છે જ; કેમકે જીવ ફક્તની આશાએ કર્મ કરે છે. જો કે કર્મ, ફક્તની આશા વિના થાય તો જ જીવ નિઃસ્પૃહ બને અને કર્તવ્યપરાયણ થાય. કર્તવ્યપરાયણતા એને (જીવને) ઉન્નતિમાર્ગમાં લઈ લાય છે. આ ઉન્નતિમાર્ગ છેવટે છેવટે પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિ સુખ આપી સંખલભાવ ઊભો કરે અને ત્યારપછી સાક્ષાત્કાર થતાં પ્રજ્ઞારસનો અનુભવ કરે.

ચૃષ્ટાન્મોગાન્નિંદ્ર્યે દેવ્ય દાસ્યન્તે ચક્ષુષાવિતાઃ ।

તૈર્દત્તાનમદાયૈભ્યો યો મુદ્ધક્ટે સ્તેન એવ સઃ ॥૧૨॥

અન્યવાર્થ-**ચૃષ્ટાન્**-ઈચ્છા (વિશેષણ, વિશેષ્ય મોગાન્) **મોગાન્**-મોગોને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. મોગ) **હિન્દ્રિય** (અન્યથા ઘઃ-તમને (સર્વનામ, ૪ થી બ. વ. મુષ્પદ) **દેવાઃ**-દેવો (નામ, ૩ બ. વ.) **દાસ્યન્તે**-આપશે (દિ. ૮ ૩ નો પુ. બ. વ. દા ૩ ગણ) **ચક્ષુષાવિતાઃ**-ચક્ષુની બાવના વાળા,

થયેલા (બ. કૃદંત, વિશેષ્ય, વિશેષ્ય દેવા:) તૈઃ-તેઓ વડે (સર્વનામ, ત. બ. વ. તદ્ પુ.) દક્તાન્-આપેલા ભોગો (કૃત, વિશેષ્ય, વિશેષ્ય ભોગાન્) અપ્રદાય-નાશ આપીને (વિધેય કૃદંત) પશ્યઃ-એઓને (સર્વનામ, ચ બ. વ. દ્વદમ્ પુ.) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યદ્ પુ) મુંક્તે-ભોગવં છે (ક્રિ. વ. કાળ ૩ ને પુ. એ. વ) સ્તેનઃ-ચોર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) પવન્-ગ (અન્યથા) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર એ. વ. તદ્ પુ)

ભાવાર્થ- યજ્ઞથી સમૃદ્ધ થયેલા દેવો તમને ઇચ્છિત ભોગોને આપશે. તેના વડે અપાયેલા ભોગોને તેઓને આપ્યા વિના જે ભોગવે છે તે નિશ્ચય ચોર છે. (૧૨)

વિવેચન-કોઈ પણ કર્મનું જાણે કે અજાણે ફલ તો પ્રાપ્ત થાય છે. હવે જે સમજીને ક્રિયા કરવામાં આવે તો ક્રિયાપ્રવર્તક દેવ જીવને સારી રીતે સુખ પ્રદાન કરે. જ્યારે જીવને સુખ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જેના દ્વારા સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેને નિવેદન કરવું એ જોના (જીવનો) ખાસ ધર્મ છે; પરંતુ જીવ અતિ મોઢમાં ઘસડાઈ જઈ નિવેદન કર્યા વિના કોઈ પણ વસ્તુનો ઉપયોગ કરે છે. એ રીતે ધર્મઠગ અથવા તો ચોર બને છે.

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્વકલ્વિપૈઃ ।

મુજ્જતે તે ત્વઘં પાપા યે પચન્ત્યાત્મકારણાત્ ॥૧૩॥

અન્યથાર્થ-યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ-યજ્ઞથી શિષ્ટ થયેલું ખાનારાઓ (વિશેષ્ય, વિશેષ્ય તૈ, યજ્ઞસ્ય શિષ્ટ- યજ્ઞશિષ્ટે અશ્રુવન્તિ इति ઉપપદ) સન્તઃ-સંત પુરુષો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. સત્) મુચ્યન્તે-મુક્ત થાય છે (ક્રિ. વ. કાળ ૪ ને પુ. બ. વ. મુચ્ ૪ ગણ) સર્વકલ્વિપૈઃ-અધાં પાપથી (નામ, ત. બ. વ. નપું. કલ્વિપ) મુજ્જતે-ખાય છે, ભોગવે છે (ક્રિ. વ. કાળ ૩ ને પુ. બ. વ. મુજ્ ૭ ગણ) તૈ-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. તત્) તુ-તો (અન્યથા) અઘમ્-પાપને (નામ, ક્રિ. એ. વ.) પાપાઃ-પાપીઓ (વિશેષ્ય, વિશેષ્ય તૈ) યે-જેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ.) પચન્તિ-પકવે છે (ક્રિ. વ. કાળ ૩ ને પુ. બ. વ. વચ્ ૧ ગણ) આત્મકારણાત્-શરીર-પોષણ માટે (નામ, પ્ર. એ. વ.)

ભાવાર્થ-યજ્ઞનું ઉચ્છિદ્ધ ખાનારાઓ સર્વ પ્રકારનાં પાપથી મુક્ત

થાય છે. જેઓ શરીરના પાપણને માટે જ રાંધે છે, તેઓ તો પાપી (થઈને) માત્ર પાપને જ ખાય છે. (૧૩)

વિવેચન-પૃથ્વીમાં જલના અને અન્નના દોષ ખાસ કરીને હોય છે. કારણ કે શરીર પૃથ્વીનું જ કોઈક જુદું સ્વરૂપ છે. તાત્પર્ય કે શરીર એ પૃથ્વીનો અંશ છે સમસ્ત પૃથ્વી જલ અને અન્નદોષથી ભરેલી છે. એ કારણે મૃત પિતૃને પણ જલ અને પિંડનું દાન કરવામાં આવે છે. તેમજ જીવંત પિતૃને માટે પણ અન્ન અને શુદ્ધ જળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જલ અને અન્નને કેટલાક મંત્રોથી અભિમંત્રિત કરવામાં આવે છે અને ત્યારપછી અતિથિને સત્કારવામાં આવે છે. ઘરના સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ શિષ્ટાચાર પ્રમાણે અન્ન અને જલને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી મંત્રથી શુદ્ધ થયેલું અન્નજલ બ્રહ્માને નિવેદિત થતું નથી, ત્યાંસુધી કોઈ ને કોઈ અંશે સૂક્ષ્મ દોષ રહી જાય છે ખરા. એ દોષને મટાડવા માટે યજ્ઞ (વિષ્ણુ-બ્રહ્મા) નું અવશિષ્ટ (બાકી રહેલું) પ્રસાદરૂપ લેતાં તદ્દન શુદ્ધ થાય છે. દેહમાં અન્ન અને જલની ખાસ આવશ્યકતા છે, એટલું તો નિર્વિવાદ છે અને જ્યારે દોષરહિત અન્ન અને જલ પ્રાપ્ત થાય તો અવનતિ થવાનો તદ્દન સંભવ રહેતો નથી. ચન્દે શ્રીઠ્ઠણદેવં મુરનરકમિદમ્ । મુર=જલ; નરક=અન્ન. જલ અને અન્નના દોષનો નાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણદેવને હું વંદું છું. દેખીતા શરીરના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે : ૧. ખુદ્દો દેખીતો ભાગ, ૨. મન અને મનની સાથેનાં તત્ત્વો અને ૩. ગત જન્મોના કેટલાએ ભાગો થયેલા સંસ્કારો. એખખા દેખાતા ભાગને સ્થૂલ શરીર-લિંગ શરીર કહે છે. બધાં શરીરોનો નાશ થતાં લિંગ શરીર તૈયાર થાય છે. આ લિંગ શરીર વાસના અને ભૂત તન્માત્રાનું બનેલું હોય છે. આ બધાં અતિ બારીક હોવાથી દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. માત્ર જેની મેધાશક્તિ સખળ હોય છે, તે અનુભવી શકે છે અને તે જ પુનર્ભવને સુધારી શકે છે અથવા તો લય કરી શકે છે.

અન્નાદ્યવન્તિ મૃતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।

યજ્ઞાદ્યવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥૧૪॥

અન્યથાર્થ-અન્નાત્-અન્નથી (નામ, પં. એ. વ. નપું. અન્ન) મવન્તિ-થાય છે (ક્રિ. વર્ત. કાળ, ૩ વ્યે પુ. બ. વ. શ્રૂ ૧ મણ) મૃતાનિ-પ્રાણીઓ

(નામ, પ્ર ૫ વ. નપું) પર્જન્યાત્-વરસાદથી (નામ, પ. એ વ.) અન્નસંભવઃ-
અન્નનો સંભવ (પ્ર એ. વ. નામ) યજ્ઞાત્-યજ્ઞથી (નામ, પં. એ. વ. પુ. યજ્ઞ)
મવતિ-ધાય છે (ક્રિ. વર્ત. કાળ ૩ લે પુ એ વ મૂ ૧ ગણ) પર્જન્યઃ-દૃષ્ટિ
(નામ, પ્ર એ વ પુ.) યજ્ઞઃ- યજ્ઞ (નામ, પ્ર એ વ પુ) કર્મસમુદ્ભવઃ-કર્મને
ઉત્પન્ન કરવું તે (વિશેષ્ય, વિશેષ્ય યજ્ઞઃ)

ભાવાર્થ-અન્નથી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, વરસાદથી અન્નનો
સંભવ છે, યજ્ઞથી વરસાદ થાય છે, યજ્ઞ કર્મોથી ઉત્પન્ન યનારો છે. (૧૪)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં ત્રણ વિભાવ છે : ૧ ભૂત, ૨. અન્ન
અને ૩ પર્જન્ય. આ ત્રણે એક ખીજના પર આધાર રાખીને રહેલા છે. ભૂત
ક્રિયાત્મક છે અને તે કારણે પ્રવૃત્તિ યર્થ રહી છે. અન્ન પોષક ધર્મવાળું
હોવાથી તેની (ભૂતની) પ્રવૃત્તિમાં સહાયક નીવડે છે અન્નને ઉત્પાદક રસ-
પોષક રસ-પર્જન્ય આપે છે. કારણ કે એનો ધર્મ આસપાસથી ઉત્પન્ન
કરવું અને ઉત્પન્ન કરેલા પદાર્થોનું પોષણ કરવાનો છે. એમાં (પર્જન્ય)માં
જલભાવ છે અને કાંઈક અગ્નિભાવ પણ છે અને કાંઈક શીતભાવ પણ છે.
આ ત્રણ ભાવ જલમાં શુષ્કપણે રહેલા છે એ કારણે વૃદ્ધિને પર્જન્ય-
પર્જન્ય કહેવામાં આવે છે. પર્જન્યનો આધાર ઉષ્ણ હવા પર રહે છે
તેમ તેમ ઉષ્ણ હવા એક ભાગમાં ટોળે થાય છે, તેમ તેમ ત્યાંના એકત્રિત
થયેલા મેઘ ઉપર હવાની અસર જતાં વૃષ્ટિ રૂપે નીચે આવે છે ઉષ્ણ
હવા તૈયાર કરવામાં યજ્ઞ સહાયક બને છે મુખ્ય સહાયક તો યજ્ઞમાં રહેલો
અધિદેવ વિશ્ણુ છે વિશ્ણુ એ વ્યાપક પ્રજ્ઞ છે અને સર્વપોષક છે એ કારણે
એને યજ્ઞ સાથે નિકટ સંબંધ છે.

કર્મ ब्रह्मोद्भवं चिद्धि ब्रह्माक्षर समुद्भरम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥૧૫॥

અન્યથાર્થ-કર્મ-કર્મ (નામ, ક્રિ. એ વ નપું.) બ્રહ્મોદ્ભવમ્-બ્રહ્મથી
ઉત્પન્ન થયેલું (વિશેષણ, વિશેષ્ય કર્મ) ચિદ્ધિ-જ્ઞાણ (ક્રિ. આત્માર્થ ૨ લે પુ એ.
વ. ચિદ્ ૨ ગણ) બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્-અક્ષર-બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું (વિશેષણ,
વિશેષ્ય કર્મ) તસ્માત્-તેથી (અવ્યય) સર્વગતમ્-ગઈ અર્થ ૫૦ જનાર, સર્વ-
વ્યાપી (વિશેષણ, વિશેષ્ય બ્રહ્મ, સર્વસ્મિન્ ગતમ્ ઉપપદ) બ્રહ્મ-બ્રહ્મ (નામ, પ્ર.

એ. વ. વ્રહ્મન્ નપું.) નિત્યમ્-દમેશાં (અન્યથા) યજ્ઞે-યજ્ઞમાં (નામ, મ. એ. વ. પુ. યજ્ઞ) પ્રતિષ્ઠિતમ્-રહેલું (ક્રંત, વિશેષણ, વિશેષ્ય વ્રહ્મ)

ભાવાર્થ-કર્મને તું શબ્દપ્રવક્તામાંથી ઊભું થયેલું બાણ. તેથી પ્રવક્તા સર્વગત અને નિત્યમાં રહેલું બાણ. યજ્ઞ-શબ્દપ્રવક્તા પ્રતિષ્ઠિત ક્રિયા. (૧૫)

વિવેચન-કર્મમાં મંત્રની ખાસ જરૂર પડે છે અને એ મંત્રો પ્રજ્ઞાત્મક છે. કારણ કે તેને વેદ સાથે સંબંધ છે પ્રજ્ઞા વેદના પ્રણેતા હોવાથી મંત્ર રજો શુભનો આવિર્ભાવ કરે છે. યજ્ઞમાં વિષ્ણુનો આવિર્ભાવ થતાં રાજસ સાર્ત્વિક કર્મપ્રધાન યજ્ઞ બને છે. આ પ્રકારનો યજ્ઞ નિર્દોષ થતાં પર્જન્ય, અન્ન અને ભૂત નિર્દોષ બને છે. નિર્દોષ પૂર્ણ શુભ્યક બને છે. અન્નનો ભાવ તામસ છે અને યજ્ઞનો ભાવ સાર્ત્વિક છે. આ રીતે ભૂત સાર્ત્વિક, રાજસ અને તામસભાવવાળા થાય છે; પરંતુ ઉપર બતાવેલી પ્રણાલિકા પ્રમાણે તૈયાર થયા હોવાથી નિર્દોષ રહે છે.

एवं प्रवर्तितं चक्रं ना नु वर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥૧૬॥

અન્યથાર્થ ઇવમ્-એ પ્રકારે (અન્યથા) પ્રવર્તિતમ્-ચાલેલું (જ. ક્રંત વિશેષણ, વિશેષ્ય ચક્રમ્) ચક્રમ્-ચક્ર, કર્મરૂપ ચક્ર (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) ન-નિ (અન્યથા) અનુવર્તયતિ-અનુસરે છે (દ્વિ. વ કાળ ૩ જો પુ. એ. વ. અનુ+વર્ત ૧૦ ગણ) દ્વદ્વ-અહીં, આ લોકમાં (અન્યથા) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યદ્ પુ.) અઘાયુઃ-પાપમય વૃત્તિવાળો (વિશેષણ, વિશેષ્ય સઃ) ઇન્દ્રિયારામો-ઇન્દ્રિય-લંપટ (વિશેષણ, વિશેષ્ય સઃ) મોઘમ્-નકામું, નિષ્કળ (અન્યથા) પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન) સ-ને (સર્વનામ, પ્ર. એ વ તદ્ પુ.) જીવતિ-જીવે છે (દ્વિ. વ. કાળ ૩ જો પુ. એ. વ. ૧ ગણ જીવ્)

ભાવાર્થ-હે પાર્થ ! આ પ્રમાણે ચાલી રહેલા કર્મચક્રને જે અનુસરતો નથી તે પાપમય વૃત્તિવાળો અને ઇન્દ્રિયલંપટ પુરુષ નિષ્કળ જીવે છે. (૧૬)

વિવેચન-પછળના શ્લોક પ્રમાણે વર્તી શકાય તો જીવન સાર્થક

છે, નહિ તો નિરર્થક છે. જીવને લોહુપતા ખોટું રસ્તે ભ્રમાવે છે અને ખોટા સુખમાં આનંદ મનાવે છે મિથ્યા આનંદથી જીવનો માર્ગ મુલતઃ થવાને બદલે અગવડતા ભરેલો બનતો લાય છે અને પાપમય જીવન પસાર કરે છે.

यस्यात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मा न वः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥૧૭॥

અન્યથાર્થ-ચ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ચદ્ પુ.) તુ-તો (અન્યથા) આત્મરતિઃ-આત્મામાં રતિવાળો (વિશેષણ, વિશેષ્ય માનવઃ) ઇવ-અ (અન્યથા) સ્યાત્-હોય (દિ. ૩ નો પુ. એ. વ. વિધેય કાળ અમ્ ૨ ગણ) આત્મતૃપ્તઃ-આત્મામાં કૃતાર્થ થયેલો (વિશેષણ, વિશેષ્ય માનવઃ) ચ-અને (અન્યથા) માનવઃ-મનુષ્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) આત્મનિ-આત્મામાં (નામ, ૭ મી એ. વ. આત્મન્) ઇવ-અ (અન્યથા) ચ-વળી, અને (અન્યથા) સંતુષ્ટઃ-સંતોષ પામેલો (વિશેષણ, વિશેષ્ય માનવઃ કૃદંત) તસ્ય-તેનો, તેનું (સર્વનામ, પ. એ. વ. તદ્) કાર્યમ્-કાર્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ન-નહિ (અન્યથા) વિદ્યતે-જગાય છે (દિ. કર્મણિ વ. કાળ ૩ નો પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ)

ભાવાર્થ-જે માણસ આત્મામાં રમણ કરનાર; આત્મામાં કૃતાર્થ થયેલો, આત્મામાં સંતુષ્ટ થયેલો છે તેને માટે કાર્ય જણાતું નથી. (૧૭)

વિવેચન- ૧. રતિ, ૨. તૃપ્તિ, ૩. સંતુષ્ટિ-સંતોષ. આ ત્રણ જગતના કોઈ પણ જીવને આનંદદાયક હોય છે. કોઈક વખતે રતિ આનંદદાયક બને છે, કોઈક વખતે તૃપ્તિ અને કોઈક વખતે સંતોષ આનંદદાયક થાય છે. રતિ એટલે ચિત્તને આનંદ આપવાને યોજાતી ક્રિયા. તૃપ્તિ એટલે આનંદના ભાવોથી ઉત્પન્ન શાન્તિ. સંતોષ એટલે ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ થાય અગર ન પણ થાય તો પણ ચિત્તનો આનંદ. દરેક જીવ આનંદ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. એ આનંદ પછી લોકભાવે હોય કે પછી ક્રિયાક્ષણભાવે હોય કે બ્રહ્મરસના શાન્તભાવે હોય. જ્યારે જ્યારે આનંદનાં તત્ત્વો આત્માવકાસથી શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ સ્કુરે છે ત્યારે ત્યારે આત્મા સાથે રમણ થાય છે. તેમાં તૃપ્તિ થાય છે અને તેમાં સંતોષ થાય છે. આ આત્માના આનંદતત્ત્વો સાત્ત્વિકભાવ વિના પ્રગટ થતા નથી અને સાત્ત્વિકભાવો તૈયાર કરવામાં શુદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાન અને શુદ્ધ બ્રહ્મકર્મની આવશ્યકતા છે.

નૈવ તસ્ય કૃતેનાયોં નાકૃતેનેહ કશ્ચન ।

ન ચાસ્ય સર્વં ભૂ તે પુ કથિદર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥૧૮॥

અન્યયાર્થ-ન, યવ-નહિ, જ (અન્યય) તસ્ય-તેનું (સર્વનામ, ૫. એ. ૫. સદ્) કૃતેન-કૃતિથી, કામથી (કૃદત વિશેષણ, વિશેષ્ય કર્મણા) અર્થઃ-અર્થ, લાભ (નામ, ૩ એ. ૫. પુ. અર્થ) ન-નહિ (અન્યય) અકૃતેન-નહિ કામ કરવા વડે (કૃદત, વિશેષણ, વિશેષ્ય કર્મણા) દ્વહ-આ લોકમાં (અન્યય) કશ્ચન-કોઈ પણ (વિશેષણ, વિશેષ્ય અર્થઃ) ન-નહિ (અન્યય) ચ-અને (અન્યય) અસ્ય-એનું (સર્વનામ, ૫. એ. ૫. હ્રદમ્) સર્વભૂતેષુ-અથા પ્રાણીઓમાં (નામ, ૭ મી બ. ૫ નપું.) કથિત્-કોઈકે, (વિશેષણ, વિશેષ્ય અર્થવ્યપાશ્રયઃ) અર્થવ્યપાશ્રયઃ-અર્થનો સંબંધ (નામ, ૩ એ. ૫. પુ.)

લાભાર્થ- તેને કામ કરવા વડે અથવા નહીં કરવા વડે કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ અથવા હાનિ નથી. તેમ કોઈ પ્રાણી સાથે તેના લાભહાનિમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી. (૧૮)

વિવેચન- ઉપરના શ્લોકમાં જતાવેલ આત્મતૃપ્ત એટલે પૂર્ણકામની વ્યવસ્થા થયેલી હોવાથી એ કર્મ કરે અથવા ન પણ કરે તો પણ એને કોઈ જાતનો પ્રત્યવાય-દોષ આવતો નથી કારણ એને કોઈ જાતનું હિત તેમજ અહિત પણ હોતું નથી. કેમકે એ પૂર્ણતમ છે. કોઈ પણ પ્રયોજનથી એ (આત્મતૃપ્ત) કામ કરતો નથી લોકલાભમાં રહેલા જીવને તો આવશ્યક કર્મ કરવાં જ જોઈએ અને ત્યાં વિધિ (વિધાન) નિષેધ (નકાર) સાચવવા પડે છે.

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો જ્ઞાચરન્કર્મ, પ ર મા જો તિ પુરુષઃ ॥૧૯॥

અન્યયાર્થ-તસ્માત્-તેથી (અન્યય) અસક્તઃ-આસક્તિ વિનાનો (કૃદત વિશેષણ, વિશેષ્ય ત્વમ્) સતતમ્-હંમેશાં (અન્યય) કાર્યમ્-કાર્ય, કરવાનું (વિશેષણ, વિશેષ્ય કર્મ) કર્મ-કામ (નામ, ક્રિ. એ. ૫. નપું. કર્મન્) સમાચર-સારીરીતે આચરણ કર (ક્રિ. આદ્યાર્થ ૨ જો પુ. એ. ૫. સમ્+આ+ચર ૧ ગણ) અસક્તઃ-આસક્તિ વિનાનો (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષઃ) હિ-નિબધ (અન્યય) જ્ઞાચરન્-આચરતો (વ. ક.

વિશેષગુ, વિશેષ પુરુષઃ) કર્મ-કામ (નામ, દિ. એ વ. નપું. કર્મન્) પરમ-
પરમને (નામ, દિ. એ. વ.) આપ્રોત્તિ-મેળવે છે, પામે છે (દિ. વર્ત. કાળ ૩ ને
પુ. એ. વ. આષ્ ૫ ગણ) પુરુષઃ-મનુષ્ય (નામ, પ્ર. એ. વ.)

ભાવાર્થ-તેથી તું આસક્તિ વિનાનો થઈ કૃત્યો કરવાનું કામ
કર, આસક્તિ વિનાનો પુરુષ કર્મ કરતો છો તો પરમ મોક્ષને પામે છે. (૧૯)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં કંઈક માયાને તરી ગયેલા જીવનો વિષય
ગોઠવાએલો જણાય છે. માયાબદ્ધ જીવ તો આત્મતૃપ્ત થઈ શકતો નથી
અને જુદા જુદા માયાના રૂપરંગમાં ફસાયેલો રહે છે. માયાના રૂપરંગને
માયાર્થી અલિપ્ત પુરુષને કંઈ સંબંધ હોતો નથી. જો કે એ પ્રકારનો પુરુષ
કર્મ કરે છે ખરો પણ પુરુષ હોવાથી એને ફલની સ્પૃહા હોતી નથી. કારણ
કે એને કોઈ ભતનો મોહ નથી. નિઃસ્પૃહ પુરુષ આત્મતૃપ્ત અથવા પૂર્ણકામ
જાની શકે છે ભગવદ્કૃપા સિવાય નિઃસ્પૃહતા થતી નથી.

કર્મણૈ વ દિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપદ્યન્કર્તુમર્હસિ ॥૨૦॥

અન્યથા-કર્મણા-કર્મથી (નામ, ત. એ વ. કર્મન્) યવ-જ (અન્યથા)
સંસિદ્ધિમ્-સિદ્ધિ, મોક્ષ (નામ, દિ. એ વ.) આસ્થિતાઃ-મેળવેલા (વિશેષગુ, વિશે-
ષ જનકાદયઃ) જનકાદયઃ-જનક અને બીજા (નામ, પ્ર. જ. વ. પુ.) લોકસં-
ગ્રહમ્-લોકલોકિને (નામ, દિ. એ. વ.) યવ, અપિ-જ, વળી (અન્યથા) સંપદ્યન્-
જેતો (વ. કૃદંત, વિશેષગુ, વિશેષ ત્વમ્) કર્તુમ્-કરવાને (કૃત્વર્થ કૃદંત) અર્હસિ-
યોગ્ય છે (દિ. વ. કાળ ૨ ને પુ. એ. વ. અર્હ ૧ ગણ)

ભાવાર્થ-જનકાદિ (આસક્તિ રહિત) કર્મ વડે જ મોક્ષને પ્રાપ્ત
થયા (તેથી) લોકસંગ્રહને જેતાં પણ તું કામ (વૈદિકકર્મ) કરવાને યોગ્ય છે. (૨૦)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં વ્યવહારમાં રહેતાં રહેતાં કેવી રીતે નિઃસ્પૃહ
રહી શકાય તેનો માર્ગ જણાવવામાં આવ્યો છે. જનકે પોતાનું રાજ્ય સંભા-
ળ્યું અને સાથે સાથે ભગવદ્ભાવને પણ કેળવ્યો. આ કરવામાં ભગવાનની
સહાય એટલી જ હતી કે એના હૃદયમાં યોગ્યાયોગ્યની ધમપછાડ થતી નહોતી
અને ક્રિયા અને ભક્તિને સાથે સાથે સ્થિર કરી શકે. તાત્પર્ય કે એને પુણ્ય

અથવા પાપ ઉભું થાય છે અને તેનો ફલભાગી હું થાઉં છું - એવો પ્રકાર એના હૃદયમાં નહોતો. કારણ બધાં કર્મો ભગવદ્દર્શન કરી તેમાંથી ફલ ઉપાર્જન કરવાની આસક્તિ રાખેલી નહોતી. આ પ્રકારની આસક્તિ નહીં રાખવી તેને અનાસક્ત કર્મયોગ કહેવામાં આવે છે; અથવા નિષ્કામ કર્મયોગ કહેવામાં આવે છે અર્જુનને ભગવાને જનકની જેમ કર્મ કરવા સૂચન કર્યું. એ પ્રકારનો માર્ગ દેખાડ્યો. આમ માર્ગ બતાવવો એ જ ભગવાનનું કૃપા-દાન છે. આ પ્રકારના કર્મને લોકસંબંધાર્થ કર્મ કહેવામાં આવે છે.

ય ય દા ચ ર તિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોક સ્ત દ નુ વર્તેતે ॥૨૧॥

અન્યપાર્થ- યદ્યદ્-જે, જે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. યદ્ નપું.) આચ-
રતિ-આચરે છે (દિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. આન્ચર્ ૧ ગણ) શ્રેષ્ઠ-ઉત્તમ
(વિશેષણ, વિશેષ્ય જનઃ) તદ્તદ્-તે, તે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) इतरः-
બીજો (સર્વનામ, વિશેષણ, વિશેષ્ય જનઃ) જનઃ-માણસ (નામ, પ્ર. એ. વ.) સઃ-તે
(સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. તદ્ પુ.) યત્-જે, કાંઈક (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) પ્રમા-
ણમ્-પ્રમાણ (નામ, દિ. એ. વ.) કુરુતે-કરે છે (દિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. કૃ
૮ ગણ) લોકઃ-લોક (નામ, પ્ર. એ. વ.) તદ્-તેને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. તદ્
નપું.) અનુવર્તેતે-અનુસરે છે (દિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. અનુન્વર્ત ૧ ગણ)

ભાવાર્થ- ઉત્તમ પુરુષ જે જે આચરણ કરે છે તે તે આચરણને
બીજો પુરુષ અનુસરે છે; તે (શ્રેષ્ઠ પુરુષ) જેને પ્રમાણ માને છે (કરે છે) તેને
(પ્રમાણ કર્મને) લોક અનુવર્તે છે. (૨૧)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં લોકસંબંધની વ્યાખ્યા સમજાવે છે. કાંઈક
પૂર્ણભાવ પ્રાપ્ત થયેલો જીવ હોય તેને કર્મની આવશ્યકતા નથી અને તે
કારણે કર્મ તરફ બેદરકાર પણ રહે. આ પ્રકારની એવી બેદરકારી અદ્ય-
ભાવવાળા જીવોને આજ્ઞા બતાવે. એ પ્રકારનું આજ્ઞા ન થાય તેથી પૂર્ણ-
ભાવવાળા પણ જો કાંઈને કાંઈ ભગવત્કર્મ કરતા રહે તો અદ્યજીવો પણ
તેની પાછળ પાછળ અનુસરતા ક્રિયાવાન બને અને પોતાની ઉન્નતિ સિદ્ધ કરે.

૧ વૃત્ ૧ ગણ) જાતુ-નકી (અન્યથા) કર્મેણિ-કર્મમાં (નામ, ૭ મી એ. ૧. કર્મેન્ નપું.) અતન્દ્રિતઃ-સાવધ રહી, આળસ ગહિત (વિશેષણ, વિ રહમ્) મમ-મારે (સર્વનામ, ૧ એ. ૧. અસ્મદ્) વર્ત્મ-માર્ગ (નામ, ૬. એ. ૧. નપું.) અનુવર્તન્તે-ચાલે, અનુસરે (ક્રિ. ૧. કા. ૩ નો પુ. ૪ ૧ અનુ+વૃત્ ૧ ગણ) મનુષ્યાઃ-માણસો (પ્ર. ૪. ૧ પુ. મનુષ્ય) પાર્ય-અર્થેન (સંબોધન) સર્વશઃ-બધી રીતે (અન્યથા)

ભાવાર્થ-નો કહાય હું આળસ વિનાનો સાવધ થઈને કર્મ ન કરું તો હું પાર્ય ! તો બધા માણસો બધી રીતે મારા જ વર્તનને અનુસરે જ (કર્મને ન કરતાં તેઓ દોષભાગ થાય). (૨૩)

વિવેચન- આ શ્લોક સમજાવે છે કે અતદ્રિત જીવ (સાવધાનપણામાં રહેલા જીવે) પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા અથવા ન કરવાના યોગમાં પશું કર્મથી બ્રૂટ થવું નહીં. કારણ એવું અકર્મણ્ય (નહીં કરવાનું) વર્તન જોઈ પીળા અદ્ય જીવે પશું પોતાનું સામાન્ય કર્મ કરવાનું પણ છોડી દે; અને એ રીતે સામાન્ય વ્યવસ્થાનો ભંગ થાય. એ પ્રકારનો દોષ સાવધાનવાળા જીવને લાગે. સાવધાન જીવને દોષ હોવો જોઈ એ નહીં.

તંદ્રા નામની કોઈ ભગવતશક્તિ છે. એ શક્તિ જીવનો સાથે કોઈ વખતે સંબંધ કરે છે. જ્યારે જીવની જ્ઞાનમય શક્તિઓ પર કોઈક પ્રકારનો વિલક્ષણ બોલે આવે છે તે વખતે આ તંદ્રા બોલે દૂર કરવામાં મદદગાર થાય છે. માણસ કામ કરતાં કરતાં થાકી જાય છે. મગજ કામ કરી શકતું નથી ત્યારે ઝાકું લે છે એટલે વિચાર કરવાનું થોડીવાર છોડી દે છે. પછી ભગૃત થઈ કામ કરવા માંડે છે. યદા મારં તંદ્રયતે સ મર્તુમ્ નિધાય મારં પુનરસ્તમેતિ । જ્યારે માર ભિચકતા થાકી જાય છે ત્યારે મારને ખાણુએ મૂકી વિચારનો અસ્ત કરે છે.

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

અન્યવાર્થ-ઉત્સીદેયુઃ-ઉઠેદ થાય, બ્રૂટ થાય (ક્રિ. વિન્યર્થ ૩ નો પુ. ૪. ૧. ઉત્+સીદ્ પરસ્યૈ) હમે-આ (સર્વનામ, પ્ર. ૪. ૧. હદમ્ પુ) લોકાઃ-લોકો (નામ, પ્ર. ૪. ૧. ન-નહિ (અન્યથા) કુર્યામ્-કરું (ક્રિ. વિન્યર્થ ૧ લો પુ.

ન મે પાર્યાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિञ્ચન ।

નાનવાસમવાસવ્યં વર્તે એવ ચ કર્મણિ ॥૨૨॥

અન્યથાર્થ-ન-નહિ (અન્યથ) મે- (મહ્યમ્) મારે માટે (સર્વનામ, ચ. ઓ. વ. અસ્મદ્) પાર્ય-અર્ણન (સંબોધન) અસ્તિ-છે (કિ. વ. ડા ૩ ઓ પુ. ઓ. વ. અસ્ ૨ ગણ) કર્તવ્યમ્-કામ (નામ, પ્ર. ઓ. વ.) ત્રિષુ-ત્રણમાં (વિશેષણ, વિ. લોકેષુ) લોકેષુ-મોકામાં (નામ, ૭ મી બ. વ.) કિञ્ચન-કોઈપણ (વિશેષણ, વિ. કર્તવ્ય) ન-નહિ (અન્યથ) અનવાસમ્-નહિ મેગણેણ (વિશેષણ, વિ. કર્તવ્યમ્) વર્તે-હું વર્તું છું. (કિ. વ. ડા. ૧ લો પુ. ઓ. વ. છૂત્ ૧ ગણ) એવ-જ, માત્ર (અન્યથ) ચ-અને (અન્યથ) અવાસવ્યમ્-પ્રાપ્ત કરવા મેઝ્ય (વિશેષણ, વિ. કર્તવ્યમ્) કર્મણિ-કર્મમાં (નામ, ૭ મી ઓ. વ.)

ભાવાર્થ-હો પાર્ય ! ત્રણે લોકમાં મારે માટે નહીં કરાયેલું અને કરવા જેવું કર્તવ્ય નથી. માત્ર કર્મમાં જ હું વર્તું છું. (કર્મમાં મોહ રાખ્યા વિના હું કર્મ કરું છું) (૨૨)

વિવેચન-આ શ્લોક સિદ્ધ પુરુષનો પ્રકાર બતાવે છે. જેને પરમસિદ્ધ પ્રાપ્ત થઈ છે તેને કાંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી. તેને કાંઈપણ પ્રાપ્તિ નહીં થાય તેવી વસ્તુ નથી. કારણ કે સમસ્ત વસ્તુનો અંતર્ભાવ તો પરમતત્ત્વ કૃષ્ણરૂપે એને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. તો પણ એ (સિદ્ધ) એનાં કર્મેની વદ્યા કરે છે. કારણ માત્ર કે એના આધાર પર રહી અન્ય જીવો પ્રવૃત્તિ કરે અને આગળ વધ્યા કરે. ક્રિયા હંમેશાં ઉપકારક હોવી જોઈએ. જો ઉપકારક ક્રિયા ન થાય તો તે ક્રિયા દોષવાન છે. સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે કરેલી ક્રિયા પાપમય છે. દેખાવમાં કદાચ લાભ દેખાય છે પણ ખારીક તપાસ કરીએ છીએ તો ત્યાં ફલાસકિત હોવાને કારણે દોષવાન બને છે અને દોષમય હોવાથી અન્યને ઉપકારક નથી.

યદિ હૃદં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતન્દ્રિતઃ ।

મમ વર્તમાનુ વર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્ય સર્વજ્ઞઃ ॥૨૩॥

અન્યથાર્થ-યદિ-જો (અન્યથ) હિ-નિશ્ચય (અન્યથ) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. ઓ. વ. અસ્મદ્) ન-નહિ (અન્યથ) વર્તેયમ્-હું વર્તું (કિ. વિધ્યર્થ ૧ પુ. ઓ.

૫ વૃત્ ૧ ગણ) જાતુ-નકી (અવ્યય) કર્મણિ-કર્મમાં (નામ, ૭ મી ગે. ૫ કર્મન્ નપું.) અતન્દ્રિતઃ-સાવધ ગદો, આજસ ગદિન (વિગ્નેષુ, વિ ગદ્મ) . મમ-માર્ગે (સર્વનામ, ૫ એ. ૧. અસ્મદ્) વર્ત્ત્ત-માર્ગે (નામ, ૬. એ ૧. નપું.) અનુવર્તન્તે-ચાલે, અનુસરે (ક્રિ. ૧. કા. ૩ જો પુ ૫ ૫ અનુ+વૃત્ ૧ ગણ) મનુષ્યાઃ-માણસો (પ્ર ૫. ૧ પુ મનુષ્ય) પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન) સર્વશઃ-બધી રીતે (અવ્યય)

ભાવાર્થ-જો કહાય હું આજસ વિનાનો સાવધ થઈને કર્મ ન કરું તો હું પાર્થ ! તો બધા માણસો બધી રીતે મારા જ વર્તનને અનુસરે જ (કર્મને ન કરતાં તેઓ દોષભાગ થાય). (૨૩)

વિવેચન- આ શ્લોક સમજાવે છે કે અતદ્રિત એ (સાવધાનપણામાં રહેલા એ) પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા અથવા ન કરવાના યોગમાં પણ કર્મથી બ્રષ્ટ થવું નહીં. કારણ એનું અકર્મણ્ય (નહીં કરવાનું) વર્તન જોઈ ખીજા અદ્ય એવો પણ પોતાનું સામાન્ય કર્મ કરવાનું પણ છોડી દે; અને એ રીતે સામાન્ય વ્યવસ્થાનો ભંગ થાય. એ પ્રકારનો દોષ સાવધાનવાળા એવને લાગે. સાવધાન એવને દોષ હોવો જોઈએ નહીં.

તદ્રા નામની કોઈ ભગવત્શક્તિ છે. એ શક્તિ એવનો સાથે કોઈ વખતે સંબંધ કરે છે. જ્યારે એવની જ્ઞાનમય શક્તિઓ પર કોઈક પ્રકારનો વિલક્ષણ બોલે આવે છે તે વખતે આ તદ્રા બોલે દૂર કરવામાં મદદગાર થાય છે. માણસ કામ કરતાં કરતાં થાકી જાય છે. મગજ કામ કરી શકતું નથી ત્યારે ઝાકું લે છે એટલે વિચાર કરવાનું થોડીવાર છોડી દે છે. પછી બેઠગ થઈ કામ કરવા માંડે છે. યદા મારં તંદ્રયસે સ મર્તુમ્ નિધાય મારં પુનરસ્તમેતિ । જ્યારે ભાર બિચકતા થાકી જાય છે ત્યારે ભારને બાજુએ મૂકી વિચારનો અસ્ત કરે છે.

उत्सोदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

અન્યથાર્થ-ઉત્સીદેયુ-ઉચ્છેદ થાય, બ્રષ્ટ થાય (ક્રિ. વિધ્યર્થ ૩ જો પુ. ૫. ૫. ઉત્+સીદ્ પઞ્ચમૈ) હમે-આ (સર્વનામ, પ્ર. ૫. ૧. હદમ્ પુ) લોકાઃ-લોકો (નામ, પ્ર ૫. ૧. ન-નહિ (અવ્યય) કુર્યામ્-કરું (ક્રિ. વિધ્યર્થ ૧ લો પુ.

એ વ ક્રુ ૮ ગણ) કર્મ-ક્રમ (નામ, દ્વિ એ વ કર્મન્ નપુ) ચેત્-ન (અન્યથા)
અહમ્-૩ (સર્વનામ, પ્ર એ વ અસ્મદ્) મહ્નસ્ય-વર્ણનકર્તા, મિત્રનો (નામ,
૫ એ વ પુ સદ્ધર) ચ-અને (અન્યથા) કર્તા-ના (નામ, પ્ર એ, વ પુ
કત્) સ્યામ્-થાઉ (કિ વિધર્થ ૧ લો પુ એ વ અસ્ ૨ ગણ) ઉપહન્યામ્-
નાશ કરે (કિ વિધર્થ ૧ લો પુ એ વ ઉપહન ૩ ગણ પરમ્) દમા-આ
(સર્વનામ દિ બ વ, ઓ દદમ્) પ્રજા-પ્રજા (નામ, દ્વિ બ વ ઓ પ્રજા)

ભાવાર્થ- જો હું કર્મ ન કરું તો આ લોકો બ્રહ્મ થાય અને વર્ણ-
સકરનો ઉત્પાદક હું થાઉં, અને આ પ્રજાને હું હણનારો થાઉં (૨૪)

વિવેચન-બ્રહ્મભાવ ખીલવવા માટે મહાયુગે તો ખાસ કર્મ કરવા
જોઈએ, અને તે કર્મોનો વિકાસ સંપત્તલોક પર્યંત હોવો જોઈએ તાત્પર્ય કે
સંપત્તલોકમા બ્રહ્મભાવ પ્રગટ થવો જોઈએ દરેક શરીરમા સાત લોક સમા
યેલા છે મૂં, મુચં, સ્વં, મહ, જન, તપ, સત્યમ્ આ સાત લોક ઊં ની
અદર સમાયેલા છે

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાઽસક્તશ્ચીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ॥૨૫॥

અન્યથાર્થ- સક્તા-આસક્તિવાળા (વિશેષણ, વિશેષ્ય અવિદ્વાંસઃ)
કર્મણિ-કર્મમા (નામ, ૭ મી એ વ કર્મન્ નપુ) અવિદ્વાંસ-અવિદ્વાન, મૂર્ખ
(નામ, પ્ર બ વ વિદ્વન્ પુ) યથા-જેવી રીતે (અન્યથા) કુર્વન્તિ-કરે છે (કિ વ.
કા ૩ જો પુ બ. વ ક્રુ ૮ ગણ પરમ્) ભારત-અર્જુન (સંબોધન) કુર્યાત્-
કરે (કિ. વિધર્થ ૩ જો પુ એ વ ક્રુ ૮ ગણ પરમ્) વિદ્વાન્-વિદ્વાન (નામ, પ્ર
એ વ વિદ્વન્ પુ) તથા-તેવી રીતે (અન્યથા) અસક્ત-આસક્તિ વિનાનો (વિશે-
ષણ, વિશેષ્ય વિદ્વાન્) ચીર્ણ-ઇચ્છતો (ઇચ્છાશર્ક વિશેષણ વિ વિદ્વાન્)
લોકસંગ્રહમ્-લોકસંગ્રહને (નામ, દ્વિ એ વ પુ લોકસંગ્રહ)

ભાવાર્થ-કર્મમા આસક્તિ સહિત મૂખજનો જેવીરીતે કર્મ કરે
છે તેવી રીતે હે ભારત! વિદ્વાન આસક્તિ વિનાનો અને લોકસંગ્રહને ઇચ્છતો
કર્મ કરે છે (૨૫)

ન બુદ્ધિમેદં જનयेदज्ञानां કર્મસંજ્ઞિનામ્ ।
જોપયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥૨૬॥

અન્યયાર્થ-ન-નહિ (અબ્ધય) બુદ્ધિમેદમ-બુદ્ધિનો ભ્રમ, બુદ્ધિમાં ભ્રમ-અથવા ધર્મમાં કરવી તે (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. બુદ્ધૌ મેદઃ સપ્તમી તત્પુરુષ) જનયેત્-ઉત્પન્ન કરે (ક્રિ. વિધ્યર્થ કાળ ૩ ને પુ. એ. વ. જન્ ૪ ગથ કારકભેદ પરંભ.) અજ્ઞાનામ્-અજ્ઞાનીઓનો (નામ, પ. બ. વ. નપું. અજ્ઞાન) કર્મસંજ્ઞિનામ્-કર્મમાં આસક્તિવાળા (નામ, પ. બ. વ. પુ. કર્મસંજ્ઞિન્) જોપયેત્-પ્રવૃત્તિ કરાવવી (ક્રિ. કારકભેદ વિધ્યર્થ કાળ ૩ ને પુ. એ. વ. જુષ્ ૧૦ ગથ પરંભ.) સર્વ-કર્માણિ-બધા કર્મનો (નામ, દ્વિ. બ. વ. નપું.) વિદ્વાન્-વિદ્વાન (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વિદ્વાન્) યુક્તઃ-યોગ્ય-સ્વરૂપમાં યોગ્ય (વિશેષણ, વિ. વિદ્વાન્) સમાચરન્-સારી રીતે કર્મ કરતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. વિદ્વાન્)

ભાવાર્થ- જ્ઞાની પુરુષે સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ સારી રીતે કર્મ કરતા રહીને બધા કર્મોમાં અજ્ઞાનીની અને કર્મમાં આસક્તિવાળાની બુદ્ધિમાં ભ્રમ પેદા નહીં કરતાં કર્મ કરાવવાં. (૨૬)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં વિદ્વાન-જ્ઞાની પુરુષ કર્મજ્ઞાની હાથેલા વગર કર્મ કરે છે અને અજ્ઞાની પુરુષ જ્ઞાની આશાએ કર્મ કરે છે એમ બતાવ્યું છે. અજ્ઞાની પુરુષને જ્ઞાની પુરુષે કર્મ કરતો અટકાવવો જોઈએ નહીં; કારણ તેમ કરવાથી તે કર્મબ્રહ્મ થશે. તેને જ્ઞાન તો પ્રાપ્ત થવાનું નથી એટલે કર્મબ્રહ્મનું સમસ્ત જીવન વૃથા જાય છે. તેનું જીવન વૃથા થાય તેના કરતાં તે કોઈને કોઈ આશાએ જીવન ખેડે તે વધારે સારું છે. અજ્ઞાનીના કર્મમાં વિદ્યેય નાખવો નહીં. એનાં કર્મમાં ભ્રમ કરાવવો નહીં. જ્ઞાનીનો અર્થ અહીં કર્મને યથાર્થ સમજનાર; પરંતુ પરમતત્ત્વને યથાર્થ નહીં જાણનાર. યુક્તઃ = ઉપાસના કર્મમાં- નામવાળા, કર્મમાં જેનું ચિત્ત ગૂંથાયેલું છે તેઓ.

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વજ્ઞઃ ।

અદ્વકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥૨૭॥

અન્યયાર્થ- પ્રકૃતેઃ-પ્રકૃતિના (નામ, પ. એ. વ. ત્રી. પ્રકૃતિ)

ક્રિયમાણાનિ-કરેલા (વિશેષગ, વિશેષ કર્મણિ) ગુણઃ-ગુણો વડે (નામ, વ. અ. વ. ૫. ગુણ) કર્મણિ-કર્મો (નામ, પ્ર. અ. વ. નપું. કર્મન્) સર્વશઃ-અધી રીતિએ (અન્યથ) અહંકારવિમૂઢાત્મા-અહંકારથી વિશેષ મોહિત થઈ ગયો છે આત્મા જેનો (અહંકારેણ વિમૂઢા આત્મા યસ્ય સઃ इति બુદ્ધીહિ વિશેષણ, વિશેષ પુરુષઃ) કર્તા-કરનાર. (વિશેષણ, વિશેષ અહમ્) અહમ્-હું (સ્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મદ્) इति-એમ (અન્યથ) મન્યતે-માને છે (ક્રિ. ૩ ને પુ. એ. વ. મન્ ૪ ગણ આત્મને.)

ભાવાર્થ- કરેલાં કર્મો સંપૂર્ણ રીતિએ પ્રકૃતિના ગુણો વડે જ છે (છતાં) અહંકારથી વધારે મોહિત થયેલો આત્માવાળો (પુરુષ) હું કર્તા છું (એમ માને છે). (૨૭)

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે इति મત્વા ન સજ્જતે ॥૨૮॥

અન્યથાર્થ-તત્ત્વવિત્-તત્ત્વને જાણનાર (તત્ત્વં वेत्ति इति ઉપપદ નામ, પ્ર. એ. વ. ૫) તુ-પરંતુ (અન્યથ) મહાવાહો-અર્જુન (સંબોધન) ગુણકર્મ-વિભાગયોઃ-ગુણ અને કર્મના વિભાગને (નામ, વ. દ્વિવચન) ગુણાઃ-ગુણો (નામ, પ્ર. અ. વ. ૫.) ગુણેષુ-ગુણોમાં (નામ, ૭ મી અ. વ. ૫.) વર્તન્તે-વર્તે છે (ક્રિ. વ. ક્રા. ૩ ને પુ. અ. વ. વર્ત્ ૧ ગણ આત્મને.) इति-એ પ્રમાણે (અન્યથ) મત્વા-માનીને (સંબંધક ભૂતક્રિયા) ન-નહિ (અન્યથ) સજ્જતે-તૈયાર થાય છે, આસક્ત થાય છે (ક્રિ. વ. ક્રા. ૩ ને પુ. એ. વ. સજ્જ ૧ ગણ આત્મને.)

ભાવાર્થ-પરંતુ હે મહાબાહો ! ગુણવિભાગ અને કર્મવિભાગને જાણનાર ગુણોમાં ગુણો પ્રવૃત્ત થાય છે એમ માનીને આસક્ત થતો નથી. (૨૮)

વિવેચન-અહંભાવ-કર્તા. પ્રકૃતિ-માયા. અહંભાવને પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ થાય છે એ કારણે પ્રકૃતિમાં રહેલા ગુણોમાંથી કોઈ ને કોઈ ગુણનો સંબંધ અહંભાવને થાય છે. કામવશાત્ પ્રકૃતિમાંથી કોઈ ને કોઈ ગુણની અભિવ્યક્તિ (પ્રવૃત્તિ ભાવ) જણાય છે. આ પ્રકારની અભિવ્યક્ત કર્મના રૂપમાં ફેરવાય છે, એથી પ્રકૃતિમાં રહેલા ગુણવિભાગ અને કર્મવિભાગ સ્પષ્ટતઃ સમજી શકાય છે. ઉપસ્થિત થતા ગુણને અનુગુણ રીતેના જેવા

શુભવાણુ) કર્મ હોય છે. અહંભાવ ક્રિયાવાન બને છે. જીવ સ્વતઃ ક્રિયાવાન નથી; પરંતુ અહંભાવને આધારે પોતે ક્રિયાવાન છે એમ જીવ સ્વીકારે છે.

મ કૃ તે શું જ સં મૂઢાઃ સજ્જન્તે ગુણકર્મસુ ।

તાનકૃત્સ્ત્રવિદો મન્દાન્કૃત્સ્ત્રવિન્ન વિચાલયેત્ ॥૨૧॥

અન્યથાર્થ-પ્રકૃતેઃ-પ્રકૃતિના (નામ, ૧. એ. ૧ સ્ત્રી. પ્રકૃતિ) ગુણસં-
મૂઢાઃ-ગુણ વડે સારી રીતે મોહ પામેલા (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષાઃ) સજ્જન્તે-
આસક્ત થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ જો પુ. બ. વ. સજ્જ ૧ ગણુ આત્મને.) ગુણ-
કર્મસુ-ગુણ અને કર્મોમાં (નામ, ૭ મી બ. વ.) તાન્-તેઓને (ચર્ચનામ, ૬. બ. વ.
તદ્ પુ) અકૃત્સ્ત્રવિદઃ-અધુ' નહીં જાણનાર (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષાઃ) મન્દાન્-
મૂર્ખ, મૂઢ, આળસુ (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષાન્) કૃત્સ્ત્રવિદ્-અધુ જાણનાર વિશે-
ષણ, વિશેષ્ય પુરુષઃ) ન-નાહિ (અવ્યય) વિચાલયેત્-ચલાવમાન કરે (ક્રિ. કારકભેદ
વિધ્યર્થ, ૩ જો પુ. એ. ૧. વિન્ચલ્ ૧ ગણુ)

ભાવાર્થ- પ્રકૃતિના શુભો વડે સારીરીતે એ મોહ પામેલા શુભ અને
કર્મમાં આસક્ત થાય છે. અધુ' (પ્રજ્ઞાને) જાણનાર, તેઓને સારી રીતે નહીં
જાણનારને, મૂર્ખ આળસુ મનુષ્યોને ચલિત કરતો નથી. (૨૬)

વિવેચન- પ્રજ્ઞાને યથાર્થ સમજવા માટે મોહને તજવો જોઈએ.
પ્રજ્ઞાને યથાર્થ સમજનારને કૃત્સ્ત્રવિત્ કહે છે. કૃત્સ્ત્રવિત્ એટલે આપુ' - અખિલ
પાપ અથવા ડોપરહિત.

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્યસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥૩૦॥

અન્યથાર્થ-મયિ-મારામાં (સર્વનામ, ૭ મી એ. ૧. અસ્મદ્ પુ.)
સર્વાણિ-અધા (વિશેષણ, વિશેષ્ય કર્માણિ) કર્માણિ-કર્મોને (નામ, ૬. બ. વ.
નપું) સંન્યસ્ય-ત્યાગ કરીને, અમર્ષણ કરીને (વિધ્યર્થ કૃત સમૂત્સર્ગ) આધ્યા-
ત્મચેતસા-આત્માત્મ જાતિથી, આધ્યાત્મ ચિત્તથી (નામ, ૮. એ. ૧. નપું. ચેતસુ)
નિરાશીઃ-આશા વગરનો (નિગતા આશા યસ્ય ઇતિ બહુવીહિ વિશેષણ, વિશેષ્ય

પુરુષ:) નિર્મમ:-મમતા રહિત (નિર્ગત: મમત્વ યસ્ય इति બદ્ધ૦ વિશેષણ, વિરોધ્ય
 પુરુષ:) મૂત્વા-ધર્મને (વિધર્થ ઈદંત) યુગ્યસ્વ-યુદ્ધ કર (ક્રિ. આનાર્થ ૨ જો પુ.
 ઝો. વ. યુધ્ ૪ ગણ આત્મને૦) વિગતજ્વર:-સંતાપ વિતાનો (વિગત: જ્વર:
 યસ્ય इति બદ્ધ૦ વિશેષણ, વિરોધ્ય પુરુષ:)

ભાવાર્થ-ધ્યાનયુક્ત ચિત્તથી મારામાં બધાં કર્મો સમર્પીને આશા-
 રહિત, મમતારહિત ધર્મને તેમજ સંતાપરહિત ધર્મને યુદ્ધ કર. (૩૦)

વિવેચન- જીવનો સ્વાભાવિક ધર્મ તો કરેલાં કર્મોનો ઉપલોગ કર-
 વાનો હોય છે. જીવ વાસનામય છે એટલે એનાં કર્મો સામાન્ય રીતે દોષમય
 હોય છે. દોષમય કર્મોનાં ફળ પણ દોષમય બને છે. એથી જીવ હંમેશાં
 દોષબદ્ધ જ રહે. જ્યાંસુધી જીવ દોષબદ્ધ હોય ત્યાંસુધી યુક્ત થવાની આશા
 રાખવી અર્થ છે એ કારણે જીવ કેઈ પણ જાતની આશા રાખ્યા વિના,
 તેમજ મમત્વનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ-નિખાલસ ચિત્તથી પોતાનાં કરેલાં કર્મોને
 ભગવાનને સમર્પણ કરે તો દોષરહિત બની શકે છે અને કર્મબંધનમાંથી
 મુક્ત થાય છે. સંતાપ હંમેશાં કર્મમાંથી ઊભો થાય છે. કર્મ અર્પણ કર્યા
 પછી સંતાપ રહેતો નથી; કારણ કે કર્મ દેવાધિદેવને અર્પણ કરેલ છે. દેવા-
 ધિદેવ શુદ્ધ ચિત્તવાળાના સમસ્ત દોષ દૂર કરવા સામર્થ્ય ધરાવે છે. જીવ
 પરતંત્ર છે પણ ભગવાન સ્વતંત્ર છે. પરતંત્રનો ધર્મ માત્ર સ્વતંત્રને સર્વ
 નિવેદન કરવાનો છે.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

અન્યથાર્થ-એ-એઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. યત્ પુ.) મે-મારું (સર્વનામ,
 વ. ઝો. વ. અસ્મદ્ પુ) મતમ્-મતને (નામ, ક્રિ. ઝો. વ. નપુ.) શ્દમ્-આ (સર્વ-
 નામ, ક્રિ. ઝો. વ. શ્દમ્ નપુ) નિત્યમ્-હંમેશાં (અન્યથ) અનુતિષ્ઠન્તિ-અનુસરે
 છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ જો પુ ઝો. વ. અનુ+સ્થા ૧ ગણ પરસ્મ.) માનવા:-માણસો
 (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. માનવ) શ્રદ્ધાવન્ત:-શ્રદ્ધાવાળાઓ (વિશેષણ, વિ. માનવાઃ)
 મુચ્યન્તે-મુક્ત થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ જો પુ. બ. વ. મુચ્ ૪ ગણ આત્મને૦)
 તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. તદ્ પુ) અપિ-પણ (અન્યથ) કર્મભિઃ-કર્મોથી

નામ, ત. ળ. વ. નપું. કર્મન્)

ભાવાર્થ- જે માણસો નિત્ય મારા મતને અનુસરે છે, તેઓ પણ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને અને દોષબુદ્ધિથી રહિત થઈને કર્મોથી મુક્ત થાય છે. (૩૧)

વિવેચન-સશયવાળા ચિત્તથી કરેલું સમર્પણ શુભફલજનક બનતું નથી. શ્રદ્ધાથી સશય દૂર થાય છે. શ્રદ્ધા વિશ્વાસને ઊભો કરે છે વિશ્વાસ દેવાધિદેવ પર મૂકવો. ળધી રીતે શુભ ભાવનાવાળો બનતાં ક્રિયાના પરિણામમાં મદદરૂપ બને છે.

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढास्तान्निद्धि नष्टा न चे त सः ॥૩૨॥

અભ્યસયાર્થ-જે-જેઓ (સર્વનામ, પ્ર. ળ. વ. યત્ પુ) તુ-પણ (અભ્યસ) પત્તદ્-તે, આ (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું) અભ્યસૂયન્તઃ-દોષબુદ્ધિવાળા (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષાઃ) ન-નહિ (અભ્યસ) અનુતિષ્ઠન્તિ-અનુસરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩'જો પુ. ળ. વ. અનુન્સ્થા ૧ ગણુ પરમૈ.) મે-મારો (સર્વનામ, ધ. એ. વ. અસ્મદ્) મતમ્-મતને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્-મધ્ય જ્ઞાનમાં મોહવાળા બનેલા છે (વિશેષણ, વિશેષ્ય તાન્) તાન્-તેઓ (સર્વનામ, દ્વિ. ળ. વ. તદ્ પુ) વિદ્ધિ-જાણ (ક્રિ. આજાર્થ, ૨ જો પુ એ. વ. વિદ્ ૨ ગણુ આત્મને) નષ્ટાન્-નાશ પામેલા (વિગેષણ, વિગેષ્ય પુરુષાન્) અચેતસઃ-મૂર્ખ (વિશેષણ, વિગેષ્ય પુરુષાન્)

ભાવાર્થ-જેઓ મારા મતને દોષબુદ્ધિવાળા થઈને અનુસરતા નથી તેઓને તું સર્વજ્ઞાનમાં મોહચિત્તવાળા, નાશ પમેલા (બ્રષ્ટ થયેલા) તું જાણ. (૩૨)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં ભગવાન જીવને પોતાનો જાણી કાંઈક વિશેષ પ્રકારે બોધ કરે છે. જીવમાં સ્વાભાવિક દોષ તરીકે આશ્ચ, મમતા અને અસૂયા છે. એ સિવાય બીજા દોષો પણ ખરા. પરંતુ આ ત્રણે દોષ એને આગળ વધવાની સામગ્રી તૈયાર કરવામાં નડતરરૂપ બને છે. તે કારણે અહીં ભગવાન કહે છે કે આ ત્રણ દોષને જીવે દૂર કરવા બોધ એ અને મ

અચળ શ્રદ્ધા રાખી પોતાનું સ્વાભાવિક કામ કરતાં કરતાં જો દોષ થઈ જશે તો પણ તેને દૂર કરવા સ્થોક ૩૧ માં કહેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે કર્મ સમર્પિત થતાં ભગવાન સમર્થ બને છે.

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥૩૩॥

,અન્યથાર્થ-સદૃશમ્-પ્રમાણે, જેવું (અન્યથ) ચેષ્ટતે-એટલા કરે છે (કિં. વ. કા. ૩ નો પુ એ વ. ચેષ્ટ ૧ ગણ) સ્વસ્યાઃ-પોતાની (સર્વનામ, ૫ એ. ૫ સ્ત્રી.) પ્રકૃતેઃ-પ્રકૃતિના (નામ, ૫. એ. ૫ સ્ત્રી) જ્ઞાનવાન્-જ્ઞાનવાળો (વિગેશ્ય, વિગેશ્ય પુરુષઃ) અપિ-પણ (અન્યથ) પ્રકૃતિમ્-પ્રકૃતિને (નામ, દ્વિ એ. ૫ સ્ત્રી પ્રકૃતિ) યાન્તિ-જાય છે (કિં વ. કા. ૩ નો પુ બ વ યા ૨ ગણ પઞ્ચમૈ) ભૂતાનિ-પ્રાણીઓ (નામ, પ્ર. બ. ૫ નપુ. ભૂત) નિગ્રહઃ-રોકાયું (નામ, પ્ર. એ. ૫. પુ નિગ્રહ) કિમ્-કેમ, શું (અન્યથ) કરિષ્યતિ-કરશે (કિં. ભવિ. કાળ ૩ નો પુ. એ. ૫ કુ ૮ ગણ પઞ્ચમૈ),

ભાવાર્થ- જ્ઞાનવાન પણ પોતાની યુદ્ધિ પ્રમાણે એટલા કરે છે. પ્રાણીઓ પણ પ્રકૃતિને વશ થાય છે. નિગ્રહ (તેને) શું કરશે ? (૩૩)

વિવેચન- ક્રિયાભાવના કરતાં શરણુભાવના જેટલા પ્રમાણમાં વધારે હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં પ્રકૃતિ-સ્વભાવ ઉપર નિગ્રહ મૂકી શકાય છે. શરણુભાવના વિના પ્રકૃતિ ઉપર મૂકેલો નિગ્રહ નિરપયોગી બને છે, એટલું જ નહીં પણ પ્રકૃતિ પોતાની બલવત્તર સત્તા જીવ પર મૂકી જીવને વધારે પ્રમાણમાં હંકારે છે. શરણુભાવના-ભગવત્શરણુભાવના, ભગવાનને શરણે હું છું એ પ્રકારની ભાવના કર્યા કરવી.

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥૩૪॥

અન્યથાર્થ-इन्द्रियस्य-ઇન્દ્રિયનું (નામ, ૫. એ. ૫ નપુ. इन्द्रिय) इन्द्रियस्य-ઇન્દ્રિયનું (નામ, ૫ એ. ૫. નપુ. इन्द्रिय) अर्थ-અર્થમાં, ભોગમાં

(નામ, ૭ મી એ. વ. પુ. અર્થ) રાગદ્વેષી-રાગ અને દ્વેષ (નામ, ૩. દ્વિચન) વ્યવસ્થિતો-ગદ્યા (વિશેષ, વિશેષ રાગદ્વેષી) ત્યો:-તે બન્નેના (સર્વનામ, ૫. દ્વિચન તદ્ પુ) ન-નદિ (અર્થ) વશમ્-વશ (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ.) આગંછેત્-આવતું નેઈએ (દ્વિ. વિધર્થ, ૩ એ પુ. એ. વ. આતંગમ્ ૧ ગણ ૫૨૨૧૦) તો-તે બન્ને (સર્વનામ, ૩ દ્વિચન પુ.) હિ-ઓકસ (અર્થ) અસ્ય-આના (સર્વનામ, ૫ એ. વ. હદમ્) પરિપન્થિનો-વિદ્ધ કરનાર (વિશેષ, વિશેષ રાગદ્વેષી)

ભાવાર્થ- ઇદ્રિયોમાં રહેલા રાગ અને દ્વેષ ઇદ્રિયોના ભાગોમાં વર્તે છે. તે બન્નેના વશમાં આવવું નહીં. મનુષ્યના આ બન્ને (રાગ, દ્વેષ) વિદ્ધ કરનાર છે. (૩૪)

વિવેચન-જીવના જે શત્રુઓ રાગ અને દ્વેષ પ્રકૃતિના શુભભાવે જીભા થાય છે. આ રાગ અને દ્વેષને ઉપયોગ પોતાના ઔદિક ઇદ્રિયોના ક્રિતને માટે ઉપયોગમાં લે છે. એ (જીવ) એમ માને છે કે રાગથી હું ઇદ્રિયસુખ મેળવી શકું છું અને બીજાનાં સુખને પોતાની પાસે રહેલા દ્વેષ નામના શત્રુથી બીજાનું સુખ છીનવી લઈ પોતે વધારે સુખી થઈ શકે છે. આ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરેલા સુખમાં રાગ અને દ્વેષ કારણભૂત થાય ખરા; પણ એ સુખ એનું ક્ષણિક હોવાથી તેમજ એના હવે પછીના માર્ગમાં અવરોધ કરનારું હોવાથી સુખ પોતે પણ દુઃખરૂપ થાય છે. એ કારણે રાગ અને દ્વેષને જીવના શત્રુરૂપે અહીં વર્ણવેલા છે. અંતઃકરણમાં મોહ, કામ અને ક્રોધ રહેલા છે. કામને મોહ નામથી પણ ઓળખી શકાય છે. ક્રોધને રોષ નામથી પણ ઓળખાય છે ઇદ્રિયોના ધર્મો તો ઇદ્રિયોના પ્રયોજનમાં ઉપયોગમાં આવે છે. તાત્પર્ય કે ઇદ્રિયોનો સ્વાભાવિક ધર્મ તો ચાલુ રહેવાનો. અને એ ચાલુ રહેતાં જે વસ્તુની સાથે ક્રિયાધર્મ યોજાય છે તે વસ્તુ સાથે રાગ અથવા દ્વેષ જોડો થાય છે. રાગ અને દ્વેષ બાહ્યભાવ છે. એ અંતઃકરણમાં રહેલા કામ અને ક્રોધને સતેજ કરે છે. આ રીતે શુભદોષ થતાં જીવ સ્વભાવતઃ ઉત્તતિમાર્ગમાં વળતાર હોવા છતાં આ જે (રાગ અને દ્વેષ અથવા કામ અને ક્રોધ) અટકાવનાર બને છે. તે કારણે તેઓ જીવના શત્રુ છે. પ્રકૃતિ અને તેનાં શુભો પણ જીવના શત્રુરૂપે બને છે.

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિષ્ઠનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥૩૫॥

અન્યથાર્થ-શ્રેયાન્-શ્રેય, વધારે સારો (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય સ્વધર્મઃ) સ્વધર્મઃ-પોતાનો ધર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) વિગુણઃ-શુદ્ધ વિનાનો (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય સ્વધર્મ) પરધર્માત્-ગ્રીભના ધર્મથી (નામ, પ. એ. વ. પુ. પરધર્મ) સ્વનુષ્ટિતાત્-સારી રીતે અનુસરાયેલા (કૃ. વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય પરધર્માત્) સ્વધર્મ-પોતાના ધર્મમાં. (નામ, ૭ મી એ. વ. પુ.) નિઘનમ્-નાશ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) શ્રેયઃ-સારું (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય નિઘનમ્) પરધર્મઃ-ગ્રીભનો ધર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અયાવદ્ધઃ-અવ આપનાગે, અવ ઉપન કરનારો (વિશેષજ્ઞ, વિશેષ્ય પરધર્મઃ)

ભાવાર્થ- સારી રીતે અનુસરાયેલા ગ્રીભના ધર્મ કરતાં પોતાના શુદ્ધરહિત ધર્મ વધારે સારો છે. પોતાના ધર્મમાં નાશ કદ્યાણુકારક છે. ગ્રીભનો ધર્મ અવ ઉપન કરનારો છે. (૩૫)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં ખુલ્લે ખુલ્લે અર્થ તો દેહના સંબંધે 'સ્વ' અને 'પર' નો કરેલો છે.

અર્જુનનો દેહ ક્ષત્રિય હોવાથી ક્ષત્રિયધર્મ કરતાં પણ કાંઈક સારો ધર્મ બ્રાહ્મણનો અથવા સંન્યાસીનો જણાય છે. તો પણ તે ધર્મનો અંગીકાર કરવાની જરૂર નથી એવું સૂચન થાય છે ખરું.

ઉપલક્ષ્ય દ્રષ્ટિએ જોતાં આ અર્થ નીકળે છે પણ વસ્તુતઃ વિચારીએ તો અર્જુન-નર-જીવ છે અને તેનો ઉપદેષ્ટા વાસુદેવ-નારાયણ છે એટલે અર્જુનનો સ્વધર્મ તો જીવ થાય છે એટલે વાસુદેવ - શુરુ એને પ્રાકૃત (પ્રકૃતિવશ) શિષ્ય તરીકે ન ગણતાં અપ્રાકૃત ભાવમાં લઈ જવા તેને આજ્ઞા કરે છે કે તું તારા જીવધર્મ (ભગવદ્ધર્મ) બરાબર રીતે સાચવી અંશી સાથેનો તારો સંબંધ કાયમ રાખ અને તેની આજ્ઞાનુસાર યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના વર્તન કર. કદાચ તારા પ્રકૃતિધર્મના યોગે અયુક્ત લાગે છતાં પણ વતન કર.

અર્જુન ઉવાચ ।

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પુરુષઃ ।

અનિચ્છન્નાપિ વાર્ષ્ણેય વલાદિવ નિયોજિતઃ ॥૩૬॥

અન્યથાર્થ-અથ-ત્યાર પછી (અન્યથ) કેન-કેના વડે (સર્વનામ, તુ. એ. વ. કિમ્ પુ.) પ્રયુક્ત-પ્રયોગ્યેલો (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષ) અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. હદમ્ પુ.) ચરતિ-આચરણ કરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. ચર્ ૧ ગણ પરસ્મૈ) પુરુષ:-પુરુષ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અનિચ્છન્-નહિ ઇચ્છતો (વ. ક્ર. વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષ:) અપિ-છતાં (અન્યથ) વાર્ણેય-કૃષ્ણ (સંબોધન) વલ્લાત્-અળથી, પરાણે (નામ, પં. એ. વ.) દ્વ-ગણે, કે (અન્યથ) નિયોજિત:-જોડાયેલો (ક્ર. વિશેષણ, વિ. પુરુષ:)

ભાવાર્થ- હે કૃષ્ણ ! ત્યારપછી કેનાથી પ્રેરાયેલો આ પુરુષ નહીં ઇચ્છતો; છતાં પરાણે જોડાયેલો હોય તેમ પાપકર્મ આચરે છે. (૩૬)

વિવેચન-જીવનું આચરણ પોતાની ઇચ્છાથી બનતું નથી. તેનું આચરણ પ્રકૃતિના શુભભાવથી બને છે. પ્રકૃતિ અને તેના શુભભાવ સામાન્યતા દોષમય હોવાને કારણે જીવ દોષમય કર્મ તરફ આસક્તિ ધરાવે છે અને આ આસક્તિ પાપાચરણ કરાવે છે. આવા પ્રસંગમાં જીવની બ્રહ્મનિષ્ઠા અથવા ભગવાનનિષ્ઠા, એના માર્ગમાં સહાયક નીવડે છે અને ધીમે ધીમે પ્રકૃતિના ધર્મે સમભવતાં સમભવતાં નિર્દોષ ભાવો તરફ લઈ જાય છે અને તે ભાવોમાં આસક્તિ કરાવી નિર્મુક્ત કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

કામ એપ ક્રોધ એપ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્વદેનમિદં વૈરિણમ્ ॥૩૭॥

અન્યથાર્થ-કામ:-કામ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કામ) એપ:-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પતદ્ પુ.) ક્રોધ:-ક્રોધ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) એપ:-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પતદ્ પુ.) રજોગુણસમુદ્ભવઃ-રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલ (વિશેષણ, વિશેષ્ય કામ) મહાશનઃ-મહા અશન, ઘણું ખાનારો, ખાઈ જાનારો અગ્નિરૂપ (મહત્ અશનમ્ यस્ય ઇતિ બહુવીરિ. વિશેષણ, વિશેષ્ય કામ) મહાપાપ્મા-મહાપાપી (મહત્ પાપમ્ વિચતે યસ્મિન્ ઇતિ બહુ. વિશેષણ, વિશેષ્ય કામ) વિદ્ધિ-જાણ (ક્રિ. આત્મર્થ, ૨ જો પુ. એ. વ. વિદ્ આત્મને ૨ ગણ) પનમ્-એને જ (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. પતદ્ પુ.) હદ-અહીં, આ આખતમાં

(અવ્યય) વૈરિણમ્-શત્રુ (નામ, દિ. એ. વ. પુ)

ભાવાર્થ-રત્નેશુભી ઉત્પન્ન થયેલો કામ (જ) ક્રોધ (દિ). એ મહા-
અગ્નિ જેવો (સોજોથી તૃપ્ત ન થાય એવો) મહાપાપી છે. એ બાળતમાં
એને જ (કામને) શત્રુ બાણ. (૩૭)

ધૂમેનાત્રિયતે વહ્નિર્યથાઽઽદર્શો મલેન ચ ।

યથોલ્ભેનાદૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાદૃતમ્ ॥૩૮॥

અન્યયાર્થ-ધૂમેન-ધુમાગ્રથી (નામ, ત. એ. વ. ધૂમ પુ) આત્રિયતે-
ઢંકાય છે (કિ. વ. કા. ૩ નો પુ એ. વ. કર્મણિપ્રયોગ આત્મૃ પ ગણ) વહ્નિ-અગ્નિ
(નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વહ્નિ) યથા-જેવી રીતે (અવ્યય) આદર્શ-દર્પણ (નામ, પ્ર.
એ. વ.) મલેન-મેલથી (નામ, ત. એ. વ. પુ. મલ) ચ-અને (અવ્યય) યથા-જેવી
રીતે (અવ્યય) ઉલ્ભેન-ઓરથી, (યામડી, એક જાતનું ઢાંકણ) (નામ, ત. એ. વ. નપું.)
આદૃત-ઢંકાયેલો (વિશેષણ, વિશેષ્ય ગર્ભ) ગર્ભ-ગર્ભ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ગર્ભ)
તથા-તેવી રીતે (અવ્યય) તેન-તેના વડે (સર્વનામ, ત. એ. વ. તદ્ પુ) દૃતમ્-
આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) આદૃતમ્-ઢંકાયેલું (વિશેષણ, વિશેષ્ય જ્ઞાન)

ભાવાર્થ-જેવી રીતે ધુમાડા વડે અગ્નિ અને મેલથી આરસો
ઢંકાય છે (તથા) જેવી રીતે ઓર વડે ગર્ભ ઢંકાયેલો રહે છે તેની જ રીતે
તેના વડે (કામ વડે) આ (જ્ઞાન) ઢંકાયેલું છે. (૩૮)

વિવેચન-જે જેનો અંશ હોય છે તેને તેનું જ્ઞાન સ્વાભાવિક રીતે
હોય જ. કારણ કે અંશને તેના અંશી સાથે નિત્ય સંબંધ છે. આ સંબંધ
બધી રીતે છે એ કારણે નવો સંબંધ કાંઈ ઉત્પન્ન કરવાનો નથી. માત્ર
કોઈક આસપાસના અજ્ઞાનના ભાવથી પોતાના નિત્ય સંબંધનું ભાન છુવને
રહેતું નથી પણ જ્યારે તેને ખબર પડે છે કે માત્ર અજ્ઞાનના થરથી તેનું
સ્વાભાવિક જ્ઞાન હુમ થઈ ગયું છે ત્યારે એ હુમ થઈ ગયેલા જ્ઞાનને મેળવવા
પ્રયત્ન કરી લે છે અને પોતાનો સંબંધ સુધારી લે છે. આત્માના સાત વિભાગ
છે. તે દરેકની સાથે જ્યાં જ્યાં અજ્ઞાનનો સંયોગ થાય છે ત્યાં ત્યાં કોઈને
કોઈ પ્રકારનાં ખોટાં આવરણો આવીને ઊભાં રહે છે. આવરણો દૂર થતાં

સત્ય અને શુદ્ધનો આવિર્ભાવ થાય છે. સત્ય અને શુદ્ધ આવિર્ભાવને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. જેમ જેમ ચિત્તમાં નિષ્કપટતા વધતી જાય છે તેમ તેમ આવરણો ઓછાં થતાં જાય છે. એ હેતુમાં શુદ્ધ કર્મની જરૂર છે. ભક્તિ અને શ્રદ્ધા સાથે કર્મ હોવું જોઈએ.

આદ્યતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણાં ।

કામરૂપેણ કૌન્તેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥૩૧॥

અન્યથાર્થ- આદ્યતમ-ઠંકાયેલું (ક. વિશેષણ, વિશેષ્ય જ્ઞાનમ્) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. જ્ઞાન) મેતેન-એના વડે (સર્વનામ, તુ. એ. વ. પદ્) જ્ઞાનિનઃ-જ્ઞાનીનું (વિશેષણ, વિશેષ્ય પુરુષઃ) નિત્યવૈરિણાં-નિત્ય વૈરી વડે (નામ, તુ. એ. વ. વિશેષણ, વિશેષ્ય અનલેન; નિત્યં ઘરં યસ્ય इति બહુ.) કામ-રૂપેણ-કામરૂપી (કામઃ રૂપં યસ્ય इति તેન બહુ.) વિશેષણ, વિશેષ્ય અનલ) કૌન્તેય-કુન્તાના પુત્ર (સંજો. એ. વ.) દુષ્પૂરેણ-પૂર્ણ ન થાય એવું (વિશેષણ, વિશેષ્ય અનલેન) અનલેન-અગ્નિથી (નામ, તુ. એ. વ. પુ. અનલ) ચ-અને (અન્યથ)

ભાવાર્થ- હે કોન્તેય ! જ્ઞાનીનું જ્ઞાન, નિત્યવૈરી, દુઃખથી પૂર્ણ થાય એવું કામરૂપ અગ્નિથી ઠંકાયેલું છે. (૩૬)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં ઉચ્ચતમ કોટિના જ્ઞાનીની સ્થિતિને સમજાવે છે. જેને ભાવનામય શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે તેવા જિજ્ઞાસુને પ્રથમ તો કામ હોવો જોઈએ નહીં; છતાં પણ સ્વભાવતઃ કામનો આવેશ તો બને જ તો ત્યાં તેણે સમજી લેવું જોઈએ કે કોઈ પણ વખતે કોઈનો એ કામ પૂર્ણ થયો નથી. એ કારણે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી, એવા આવતા પ્રસંગો રહેવું. આ રીતે વહીવટ પાડતાં ચિત્તનિરોધ સંપૂર્ણ થતાં પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ અગવડતા આવતી નથી. કામને જેમ જેમ સાધન મળતાં જાય છે તેમ તે વધતો જાય છે. માટે જેમ બને તેમ ઓછાં સાધન મળે તેવી કરવી જરૂરની છે. કામ હોય ત્યાં કૃષ્ણતા અને હીનતા બિંદી ઉત્તમ ભાવોને મારી નાખે છે. માટે સાવધ રહેવું. એવા શબ્દો તો જ્યાં ત્યાં સાંભળ્ય કરીએ છીએ પણ

લોકને લઈ સાવધ થઈ શકતા નથી.

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानं मुच्यते ।

एतैर्विमोहत्ये प ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

અન્યથાર્થે-ઇન્દ્રિયાણિ-ઇન્દ્રિયો (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું.) મનઃ-મન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. મનસ્) બુદ્ધિઃ-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. બુદ્ધિ) અસ્ય- (કામસ્ય) જેતું (કામતું) (નામ, પ્ર. એ. વ. હ્રસ્વ) અધિષ્ઠાનમ્-રહેલાણ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. અધિષ્ઠાન) ઇચ્ચતે-કહેવાય છે (કર્મણિપ્રયોગ ૩ નો પુ. એ. વ. ઘઙ્ ૨ ગણ) પતૈઃ-એગના વડે (સર્વનામ, વ. બ. વ. પત્તદ્) વિમોહ-યત્તિ-વિશેષ મોહ પમાડે છે (કઠક, ૩ નો પુ. એ. વ. વ. કા. વિનમોહ ૪ ગણ પરસ્મૈ) ઇપઃ-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પત્તદ્) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાનને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. જ્ઞાન) આવૃત્ય-ઘેરીને, ઢાંકીને (વિધ્યથે કૃદત આન્દ્ર) દેહિનમ્-દેહીને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. દેહિન્)

ભાવાર્થ- ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ આ કામનાં રહેલાણ કહેવાય છે. એના વડે આ કામ જ્ઞાનને ઢાંકીને દેહીને (માણસને) મોહ પમાડે છે. (૪૦)

વિવેચન- કામ શબ્દ કમ્ ધાતુથી બનેલો છે. કમ્ ધાતુનો અર્થ ચાહવું થાય છે. કામ શબ્દનો અર્થ ચાહના અથવા પ્રેમ. એને શરીરરૂપી ઘરમાં સ્થાન લેવું છે ત્યારે એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મનમાં સ્થાન કરે છે. આ પ્રકારે સ્થાન પ્રાપ્ત થયા પછી અનક્તની ભાવના ધારણ કરે છે અને જે જે શુભાશુભ ભાવ આવે છે તે બધાને ખાઈ જાય છે અને તેના ફલમાં જેમ અગ્નિ અંતમાં રાખોડી આપે છે તેમ એ પણ કોઈ પણ જાતના વિકાસમાં સહાય કર્યા વિના પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને આસક્ત બનાવે છે.

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

અન્યથાર્થે-તસ્માત્-તેથી (અન્યથ) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મદ્) ઇન્દ્રિયાણિ-ઇન્દ્રિયોતો (નામ, દ્વિ. બ. વ. નપું.) આદૌ-અરૂઆતમાં (નામ,

સ એ વ આદિ) નિયમ્ય-નિષ્કામાં ગાખીને (વિધ્યર્થ કૃદંત નિન્યમ્) ભરતર્પણ-ભરતર્પણ (મંગોધન, એ. ૧) પાપ્માન-પાપાને (વિગેય, વિન્ય કામ) પ્રજહિ-નાશ કર (દિ. આત્માર્થ, ૨ જો પુ. એ. ૧. ૩ ગણ પ્રમહા) હિ-નિશ્ચય (અન્યથા) ઇતમ્-એને (દિ. એ. ૧) જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્-જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર (દિ. એ. ૧. જ્ઞાનં ચ વિજ્ઞાનં ચ જ્ઞાનવિજ્ઞાન; તયોઃ નાશનમ્ इति ૧૫૨૫).

ભાવાર્થ- તેથી હે ભરતર્પણ ! તું પ્રથમ ઇદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને એ પાપી અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર કામનો નાશ કર. (૪૧)

વિવેચન- વસ્તુજ્ઞાન દષ્ટિ દ્વારા અથવા સામાન્ય ક્રિયા દ્વારા થાય છે. વસ્તુના આંતર વિચાર દ્વારા કોઈક વિશેષ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે તેને વિજ્ઞાન કહે છે ઇદ્રિયોનું નિયમન કહ્યું; દમન કહ્યું નથી; છતાં દમનની જરૂર છે, એમ જણાય છે. કારણ કે કામનું નિર્વાહન ઇદ્રિયો દ્વારા થાય છે. ઇદ્રિયો કામનાનિર્વાહક હોવાથી ઇદ્રિયોને શેકવાથી કામને પણ શેકી શકાય છે. એને શેકવામાં મનોનિશ્ચયની વધુ પ્રમાણમાં જરૂર છે જ્યાં મનોનિશ્ચય ઘોછા પ્રમાણમાં હોય ત્યાં નિયમનની જરૂર છે. કોઈ પણ રસ્તે ઇદ્રિયોના નિશ્ચયની આવશ્યકતા તે છે જ. હેયોગમાં દમન છે અને રાજયોગમાં નિયમન છે. અર્જુન ક્ષત્રિય એટલે રજોગુણી. અર્થાત્ વિલાસી હોવાથી દમન શબ્દનો ઉપયોગ ન કરતાં નિયમન શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે.

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु पराबुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥૪૨॥

અન્યવાર્થ-ઇન્દ્રિયાણિ-ઇન્દ્રિયો (નામ, દિ. જ. ૧. ૧૫.) પરાણિ-બ્રહ્મ (અક્ષર) (વિગેય, વિગેય ઇન્દ્રિયાણિ) આહુઃ-કહે છે (દિ. ૩ જો પુ. જ. ૧. ૧. ૩ા છૂ ૨ ગણ) ઇન્દ્રિયેભ્યઃ-ઇન્દ્રિયો કન્ટાં (નામ, ૫. ૫. ૧.) પરમ્-શ્રેષ્ઠ (વિગેય, વિગેય મનઃ) મનઃ-મન (પ્ર એ ૧.) મનસઃ-મન કરતાં (નામ, ૫. એ. ૧. મનસ નપું) તુ-વળી, અને (અન્યથા) પરા-શ્રેષ્ઠ (વિગેય, વિગેય બુદ્ધિ) બુદ્ધિઃ-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર એ ૧. સ્ત્રી. બુદ્ધિ) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર એ. ૧. યત્ ૫) બુદ્ધેઃ-બુદ્ધિ કરતાં (નામ, ૫. એ ૧. સ્ત્રી બુદ્ધિ) પરતઃ-પર, સર્વશ્રેષ્ઠ (વિગેય, વિગેય બુદ્ધિ) તુ-વળી (અન્યથા) સઃ-ને (પ્ર એ. ૧. તત્)

ભાવાર્થ- ઇન્દ્રિયોને શ્રેષ્ઠ (સૂક્ષ્મ) કહે છે. ઇન્દ્રિયો કરતાં મન શ્રેષ્ઠ છે. મન કરતાં બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે. બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ છે તે આત્મા છે. (૪૨)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં શ્રેષ્ઠતા આત્માની બતાવી છે. આત્માને સાધનરૂપે મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને દેહ આપવામાં આવ્યાં છે. દેહ કરતાં ઇન્દ્રિયો પ્રબળ છે અને ઇન્દ્રિયો કરતાં મન પ્રબળ છે અને મન કરતાં બુદ્ધિ પ્રબળ છે. બુદ્ધિ કરતાં આત્મા પ્રબળ છે અધિકાધિક પ્રાબલ્યનો વિચાર કરી તેમાં ચિત્તને રોકવું જરૂરનું હોવાથી આત્મનિગ્રહ વધારે ઉપયોગી છે. આત્માને જો ભગવત્સંગ બને તો જ તેનો નિગ્રહ થાય. આ નિગ્રહ દ્વારા સર્વ નિગ્રહ આપી જાય છે.

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

અન્યવાર્થ-પવન-એ પ્રકારે (અન્યથા) બુદ્ધેઃ-બુદ્ધિથી (નામ, પં. એ. વ. શ્રી) પરમ્-શ્રેષ્ઠ (સૂક્ષ્મ) (દિ. એ. વ. વિશેષણ, વિશેષ્ય આત્માનમ્) બુદ્ધ્વા-જાણીને (વિધેય કૃદંત) સંસ્તભ્ય-વશમાં રાખીને (વિધેય કૃદંત) આત્માનમ્-આત્માને, મનને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. આત્મન્) આત્મના-આત્માથી, બુદ્ધિથી (નામ, ત. એ. વ. પુ. આત્મન્) જહિ-નાશ કર (દિ. આત્માર્થ, ૩ જો પુ. એ. વ. હનુ ૨ ગણ્ય આત્મને) શત્રુમ્-શત્રુને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. શત્રુ) મહાવાહો-અર્જુન (સંબોધન, એ. વ.) કામરૂપં-કામરૂપને (વિશેષણ, વિશેષ્ય શત્રુમ્) દુરાસદમ્-શાંત ન પડે એવા તે (વિશેષણ, વિશેષ્ય શત્રુમ્).

ભાવાર્થ- એ પ્રકારે બુદ્ધિથી સૂક્ષ્મ આત્માને જાણીને બુદ્ધિ વડે મનને વશમાં રાખીને હે મહાબાહુ (અર્જુન) ! કામરૂપી અને નહીં શાંત પડે એવા કામ-શત્રુનો નાશ કર. (૪૩)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં કામરૂપી શત્રુનો નાશ કરવામાં મુખ્ય સાધન રૂપ આત્માને માને છે અને તેની મદદમાં બુદ્ધિ ઇત્યાદિને ગણે છે. આત્માને

ભગવત્સંગ થવાથી આત્મા નિશ્ચિત કરી શકે છે. આ રીતે નિશ્ચિત દ્વારા કામ નામના મુખ્ય શત્રુ પર જય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ભગવત્સંગ જેટલા અંશે તેટલા અંશે જય.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः

અધ્યાય ૪ - કર્મત્રહ્યાર્પણયોગ

ધ્રીમગવાનુવાચ ।

ઇમં વિ વ સ્વ તે યોગં પ્રોક્તવાનહમવ્યયમ્ ।

વિવસ્વાન્મનવે પ્રાહ મનુરિક્ષ્વાકવેઽબ્રવીત્ ॥૧॥

શબ્દાર્થ-હમમ્-આ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. હમ્ પુ.) વિવસ્વત્તે-વિવસ્વાનને, (માટે) સૂર્યને (નામ, ચ. એ. વ. વસતિ इति વિવસ્વાન્) યોગમ્-યોગને (નામ, દિ. એ. વ.) પ્રોક્તવાન્-કહ્યો (વ. કૃ. વિશેષ્ય, વિશેષ્ય અહમ્) અવ્યયમ્-જેમાં વ્યય નથી તે (અવ્યય) વિવસ્વાન્-મૂર્થ (નામ, પ્ર. એ. વ.) મનવે-મનુને (નામ, ચ. એ. વ.) પ્રાહ-કહ્યું (કિ. અઘનન ભૂ કાળ, ૩ ને પુ. એ. વ. છૂ ૨ ગણ આત્મને) મનુઃ-મનુ (નામ, પ્ર. એ. વ.) રિક્ષ્વાકવે-ઇક્ષ્વાકુને (નામ, ચ. એ. વ.) અબ્રવીત્-કહ્યું (કિ. અઘનન ભૂ કાળ, ૩ ને પુ. એ. વ. છૂ ૨ ગણ).

ભાવાર્થ-મેં આ અવિનાશી યોગ વિવસ્વાનને (સૂર્યને) કહ્યો, વિવસ્વાને મનુને કહ્યો, મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો. (વિવસ્વાનનો પુત્ર મનુ. મનુનો પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ). (૧)

વિવેચન- યોગ- જીવભાવનો ભગવદ્ભાવ સાથે યોગ; કોઈ પણ એવા પ્રકારનું જ્ઞાન, જે દ્વારા જીવને ભગવાનનો સંબંધ થાય. જીવ વિશુદ્ધ પડેલો વિસ્પ્રહિલગ એટલે તણખો છે અગ્નિનો સમૂહ ભગવાન છે. સ્વાભાવિક રીતે જ અગ્નિ પોતાનો ભાવ જીવને આપે અને પ્રકાશમાન જીવને પોતાનો

ભાવ આપવાની વિશેષ ઇચ્છા કરે એ કારણે આ જ્ઞાન વિવસ્વાનને આપે છે. વિવસ્વાન એટલે સૂર્ય. સૂર્ય કાલાધિપતિ છે અને એ કારણે તેને જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. આ પ્રકારે શિષ્યપરંપરાએ અથવા પુત્રપરંપરાએ એ જ્ઞાન આગળ ઉપર આપ્યા કર્યું; પણ પછી કાલક્રમે લુપ્ત થયું અર્જુનને એ જ્ઞાન કહેવામાં આવતાં શંકા થાય છે. અર્જુન માને છે કે કૃષ્ણ એના ભેવો અને સરખી વચનો છે. એટલે એ સૂર્યને જ્ઞાન કયાંથી આપી શકે ? કારણ સૂર્યજન્મ ધણો જ પહેલાંનો છે અને કૃષ્ણજન્મ અર્જુનના માનવા પ્રમાણે સમકાલીન છે. અર્જુન સખા ખરો, ભક્ત ખરો પણ એનામાં લૌકિક-ભાવ (દેહભાવ) હોવાથી તે આ સુજ્ઞાન માને છે. ને એને ભગવદ્ભાવ સ્પુર્યો હોત તો આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાત નહીં. ખુલામો તો શ્રીકૃષ્ણ આપે છે ખરા; પરંતુ એનામાં ભગવદ્ભાવ સ્પુરે એવા લક્ષણોનું દાન આ જગ્યાએ ભગવાન કરતા નથી. વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન ભગવન્માહાત્મ્ય સૂચક છે. એ માહાત્મ્ય-ભાવ અને સખામય સ્નેહભાવ ભગવદ્સ્વરૂપનું કાંઈ વિશેષ દર્શન કરાવે છે આ સ્વરૂપ દૃષ્ટ થાય છે અને ધ્યાનમાં પણ ઉતારી શકાય છે. યોગમાં પ્રવેશનારને આ સ્વરૂપની ખાસ જરૂર છે

एवं प रं प रा मा त्त मि मं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥२॥

ગાળ્હાર્ધ-પવમ્-એ પ્રમાણે (અન્યથા) પરંપરાપ્રાપ્તમ્-૫૦ પગથી મેળવેયુ (વિગેષ્ય, વિ. યોગમ્) હમમ્-આ (સર્વનામ, કિ એ વ. હવમ્ ૫) રાજ-ર્ષયઃ-રાજર્ષિઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. ૫) વિદુઃ-જ્ઞાણી (કિ વર્તમાન કાળ, ૩ એ ૫. બ. વ. વિદ્ ૨ મન) સઃ-ને (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. તદ્ ૫) કાલેન-કાળથી (નામ, ૧ એ. વ. ૫ કાલ) હદ્-આ (વિક્રમા) (અન્યથા) મહતા-મોટા (વિશેષાગ્ર, વિગેષ્ય કાલેન) યોગઃ-યોગ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫ યોગ) નષ્ટઃ-નાશ પામેલા (બ. ક. નિગોળ, વિગેષ્ય યોગઃ) પરંતપ-અર્જુન (અગ્રોધન, એ. વ)

ભાવાર્થ- આ પ્રકારે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ યોગને રાજર્ષિઓ-એ આ લોકમાં જાણ્યો. હે પરંતપ (અર્જુન) ! તે યોગ ઘણા કાલે નાશ પામ્યો. (૨)

અધ્યાય ૪ - કર્મવ્રત્તાર્પણયો

શ્રીભગવાનુવાચ ।

ઇમં વિ વ સ્વ તે યોગં પ્રોક્તવાનહમ્
વિવસ્વાન્મનવે પ્રાહ મનુરિશ્વાકરે

શબ્દાર્થ-ઇમમ્-આ (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ
વિવસ્વાનને, (માટે) સ્થાને (નામ, ચ. એ. વ
યોગમ્-યોગને (નામ, દ્વિ. એ. વ) પ્રોક્તવાન્-
અહમ્) અવ્યયમ્-જેમાં વ્યય નથી તે (અવ્યય) િ
વ) મનવે-મનુને (નામ, ચ. એ. વ) પ્રાહ-કહ્યું ।
એ વ. છૂ ૨ ગણ આત્મને) મનુઃ-મનુ (નામ, ૧
(નામ, ચ. એ. વ) અવ્રવીત્-કહ્યું (કિ અવનત
૨ ગણ)

સાવાર્થ- મે આ અવિનાશી જે
વિવસ્વાને મનુને કહ્યો, મનુએ ઇશ્વા
મનુનો પુત્ર ઇશ્વાકુ). (૧)

વિવેચન- યોગ- જીવસાવનો
એવા પ્રકારનું જ્ઞાન, જે દ્વારા જીવને
પહેલો વિસ્તૃત્તિલગ એટલે તણખો છે
રીતે જ અગ્નિ પોતાનો ભાવ જીવને

પહેલાંનો છે. (તો) તમે આદિમાં આ યોગ વિવસ્વાનને કહ્યો હતો તે હું કેવી રીતે બાણું ? (૪)

શ્રીભગવાનુવાચ ।

વહ્નિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન ।

તાન્યહં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્ય પરંતપ ॥૫॥

શબ્દાર્થ-વહ્નિ-પણા (વિગેતણ, વિ. જન્માનિ) મે-માગ (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મદ્) વ્યતીતાનિ-પસાર કરેલા (અ. કૃ. વિગેતણ, વિ. જન્માનિ) જન્માનિ-જન્મો (નામ, પ્ર. બ. વ. નપુ. જન્મ) તવ-નાગ (સર્વનામ, પ. એ. વ. યુષ્મદ્) ન-અને (અન્યથા) અર્જુન-અર્જુન (સંબોધન) તાનિ-તેઓને (અર્વનામ, દ્વિ. બ. વ. તદ્ નપું) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મદ્) વેદ-ગાણું છું (કિ. વ. કા. ૧ લો પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ) સર્વાણિ-મધા (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ. સર્વે નપું) ન-નહિ (અન્યથા) ત્વમ્-તું (અર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મદ્) વેત્ય-ગણે છે (કિ. વ. કા. ૨ જો પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ) પરંતપ-અર્જુન (સંબોધન).

ભાવાર્થ-મારા અનેક જન્મ વ્યતીત થયા અને હે અર્જુન, તારા પણ તે બધાને હું બાણું છું, હે પરંતપ ! તે તું બાણુતો નથી (૫)

અજોઽપિ સન્નવ્યયાત્મા મૃતાનામીશ્વરોઽપિ સન્ ।

મકૃતિં સ્વા મ ધિ ણા ય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥૬॥

શબ્દાર્થ-અજઃ-અજન્મ (વિગેતણ, વિ. અહમ્) અપિ-પણ (અન્યથા) સન્-હોતું, છતાં (વ. કૃ. વિગેતણ, વિ. અહમ્, અમ્ ૨ ગણ) અવ્યયાત્મા-ગાત્રત આત્મા (વિગેતણ, વિ. અહમ્) મૃતાનામ્-પ્રાણીઓના (નામ, પ. બ. વ.) કૃશ્વરઃ-ઈશ્વર (પ્ર. એ. વ. વિગેતણ, વિ. અહમ્) અપિ-પણ (અન્યથા) સન્-છતાં (વ. કૃ. વિગેતણ, વિગેતણ અહમ્) પ્રકૃતિમ્-પ્રકૃતિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. ઓ) સ્વામ્-પોનાતી (વિગેતણ, વિ. પ્રકૃતિમ્) અધિષ્ઠાય-આધીન રાખીને (વિધેય કૃદંત, અધિ+સ્થા ૧ ગણ) સંભવામિ-હિત્વન થાઉં છું (કિ. વ. કા. ૧ લો પુ. એ. વ. સમ્+ભૂ. ૧ ગણ પગ્ગમે) આત્મમાયયા-આત્મમાયા વડે (નામ, તૂ. એ. વ. સ્ત્રી.

સ એવાયં મયા તેઽય યોગઃ પ્રોક્તઃ પુરાતનઃ ।
ભક્તોઽસિ મે સત્વા ચેતિ રહસ્યં હ્યેતદુત્તમમ્ ॥૩॥

શબ્દાર્થ-સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. તદ્ પુ.) ણ્વ-જ (અવ્યય)
અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. इदम् પુ.) મયા-મારા વડે (સર્વનામ, ત. એ.
વ. અસ્મદ્ પુ.) તે-તને (સર્વનામ, ચ. એ. વ. યુષ્મદ્) યોગઃ-યોગ (નામ, પ્ર. એ.
વ. પુ.) પ્રોક્તઃ-કહેલો (કર્મણિ ભ. કૃ. વિશેષણ, વિશેષ્ય યોગઃ) પુરાતનઃ-પુરાણો
(વિશેષણ, વિશેષ્ય યોગઃ) ભક્તઃ-ભક્ત (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અસિ-તું છે (ક્રિ. વ. કા.
૨ નો પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ પરસ્મૈ) મે-મારા (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મદ્)
સત્વા-સખા, પ્રિય (નામ, પ્ર. એ. વ. સલિન્) ચ-અને (અવ્યય) હ્યેતિ-એથી
(અવ્યય) રહસ્યમ્-રહસ્યને (યોગનું) ગુપ્ત હિત (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. રહસ્ય)
હિ-યોગસ (અવ્યય) ણ્વતદ્-તે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) ઉત્તમમ્-ઉત્તમ
(વિશેષણ, વિશેષ્ય રહસ્યમ્).

ભાવાર્થ- આ પુરાતન યોગને મેં તને આજે કહ્યો. આ ઉત્તમ
રહસ્ય તું મારો ભક્ત અને પ્રિય સખા છે, (તેથી) હું તને કહું છું. (૩)

અર્જુન ઉવાચ ।

અપરં ભવતો જન્મઃ પરં જન્મ વિવસ્વતઃ ।
કથમેતદ્વિજાનીયાં ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ ॥૪॥

શબ્દાર્થ-અપરમ્-પછીનું, આધુનિક (વિશેષણ, વિશેષ્ય જન્મ) ભવતઃ-
આપનો (સર્વનામ, પ. એ. વ. ભવત્) જન્મ-જન્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.
જન્મ) પરમ્-આગળ (પૂર્વનું) (વિશેષણ, વિશેષ્ય જન્મ) વિવસ્વતઃ-વિવસ્વાનનો
(નામ, પ. એ. વ. વિવસ્વત્) કથમ્-કેવી રીતે (અવ્યય) ણ્વતદ્-આ (સર્વનામ,
દ્વિ. એ. વ. ણ્વતદ્ નપું.) વિજાનીયામ્-હું ગણું (ક્રિ. વિધ્યર્થ, ૧ લો પુ. એ.
વ. વિન્જા ૯ ગણ) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મદ્) આદૌ-આદિ
કામમાં (નામ, સ. એ. વ. સ્ત્રી. આદિ) પ્રોક્તવાન્-કહેલો (કર્તરી ભૂ. કૃ. પ્ર. એ. વ.
વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) હ્યેતિ-એમ (અવ્યય).

ભાવાર્થ- આપનો જન્મ પછીનો, (અને) વિવસ્વાન-સૂર્યનો જન્મ

પહેલાંનો છે. (તો) તમે આદિમાં આ યોગ વિવસ્થાનને કહ્યો હતો તે હું કેવી રીતે બાળું ? (૪)

શ્રીમદ્વાનુવાચ ।

વહ્નિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન ।

તાન્યદં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્ય પરંતપ ॥૫॥

શબ્દાર્થ-વહ્નિ-ધણ (વિશેષણ, વિ. જન્માનિ) મે-માગ (સર્વનામ, ૫. એ. ૧. અસ્મદ્) વ્યતીતાનિ-પસાર કરેલા (જૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. જન્માનિ) જન્માનિ-જન્મો (નામ, પ્ર. બ. ૫ નપું. જન્મ) તવ-તારા (સર્વનામ, ૫. એ. ૧. યુષ્મદ્) ચ-અને (અન્યથા) અર્જુન-અર્જુન (સંબોધન) તાનિ-તેઓને (સર્વનામ, દ્વિ. બ. ૫. તદ્ નપું.) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧. અસ્મદ્) વેદ-ગણું છું (કિ. ૧. કા. ૧ લો પુ. એ. ૧. વિદ્ ૨ ગણ) સર્વાણિ-ગદ્યા (સર્વનામ, દ્વિ. બ. ૫. સર્વે નપું.) ન-નહિ (અન્યથા) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧. યુષ્મદ્) વેત્ય-ગણે છે (કિ. ૧. કા. ૨ જો પુ. એ. ૧. વિદ્ ૨ ગણ) પરંતપ-અર્જુન (સંબોધન).

ભાવાર્થ- મારા અનેક જન્મ વ્યતીત થયા અને હે અર્જુન, તારા પણ તે બધાને હું બાળું છું; હે પરંતપ ! તે તું બાળતો નથી. (૫)

અજોઽપિ સન્નવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોઽપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વા મ ધિ ષ્ઠા ય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥૬॥

શબ્દાર્થ-અજઃ-અજન્મ (વિશેષણ, વિ. અહમ્) અપિ-પણ (અન્યથા) સન્-હોવાું, હતાં (૧. કૃ. વિશેષણ, વિ. અહમ્, અમ્ ૨ ગણ) અવ્યયાત્મા-ગામ્યત આત્મા (વિશેષણ, વિ. અહમ્) ભૂતાનામ્-પ્રાણીઓના (નામ, ૫. બ. ૫) ईश्वरઃ-ઈશ્વર (પ્ર. એ. ૧. વિશેષણ, વિ. અહમ્) અપિ-પણ (અન્યથા) સન્-હતાં (૧. કૃ. વિશેષણ, વિશેષ્ય અહમ્) પ્રકૃતિમ્-પ્રકૃતિને (નામ, દ્વિ. એ. ૧. સ્ત્રી.) સ્વામ્-પોનાની (વિશેષણ, વિ. પ્રકૃતિમ્) અધિષ્ઠાય-આધીન રાખીને (વિધેય કૃદંત, અધિ+સ્થા ૧ ગણ) સંભવામિ-હિત્વન થાઉં છું (કિ. ૧. કા. ૧ લો પુ. એ. ૧. સમ્+ભૂ. ૧ ગણ પરસ્મેઽ) આત્મમાયયા-આત્મભાષા વડે (નામ, ૧. એ. ૧. સ્ત્રી.

આત્મમાયા)

ભાવાર્થ- હું અજન્મ હોવા છતાં, અવ્યય આત્મા હોવા છતાં, પ્રાણીઓનો ઈશ્વર હોવા છતાં, મારી પોતાની પ્રકૃતિને આધીન રાખીને આત્મમાયાથી પ્રકટ થાઉ છું (૬)

વિવેચન- માયાનો સળધ છવ સાયે છે અને આત્મમાયાનો સળધ ભગવદ્ સાથે છે આત્મમાયા ભગવાનમાથી ઊભી થાય છે એ એની, શક્તિ છે આત્મમાયામાથી એક અધ્યાત્મિક માયા પ્રકટ થાય છે અને એક ભૌતિક માયા પ્રકટ થાય છે છવ ઢોઈક વખત ભૌતિક માયા સાયે સળધ કરે છે અને ઢોઈક વખતે આધ્યાત્મિક માયા સાથે સળધ કરે છે. ભૌતિક માયામા સસાર રચના છે આધ્યાત્મિક દ્વારા છવ ઉત્પત્તિનો ક્રમ આદરે છે એ ઉત્પત્તિભાવે આગળ ઉપર જતા જતા બ્રહ્મની સાથે સળધકર્તા થાય છે ભૌતિક માયામા તામસ લક્ષણ છે એન્દ્રે ભૌતિક જ્ઞાન જ છવને હોય છે, જ્યાં જડભાવ વધારે છે એ જ્ઞાનથી જડસૃષ્ટિ યોજળતા આવડે ખરુ આધ્યાત્મિક માયા ચેતન્યસૃષ્ટિને સમન્વવવામા મદદગાર થાય છે આ પ્રસંગે ઢોઈક વખતે છવને મૂળમાયા (આત્મમાયા) નો સસગ થાય છે આ સસર્ગ જે વધારે પ્રમાણુમા કાયમ રહે તો એને ભગવત્વરૂપજ્ઞાનનો આવિ ભાવ થતા તે તે સ્વરૂપના ભાગમા પોતાનો પ્રવેશ કરે છે યોગી પણ આ જ સ્થિતિમા આવો જ અનુભવ કરે છે સામાન્ય છવ કરતા એનો અનુભવ ઘણા કાળનો હોવાથી વિશેષ લાભ તે પ્રાપ્ત કરે છે

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાઽઽત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥૭॥

સંખ્યાત-યદા યદા-જ્યારે જ્યારે (અ-૧૬) હિ-યોગ્ય (અ-૫૬) ધર્મ-ધર્મની (નામ, ૫ એ ૫) ગ્લાનિ-હાસ, હાનિ (નામ, ૩ એ ૫ પુ) મવા થાય છે (કે વ કા ૩ ભ પુ એ વ મૂ ૧ મણુ ૫૦૦મે) ભારત-અ (સંબોધન) અભ્યુત્થાનમ્-રૂપુ તે, દદિ (નામ, દિ એ ૫ નપુ) અધર્મ-અધર્મની (નામ, ૫ એ ૫ પુ અધર્મ) તદા-ત્યારે (અ-૫૬) આત્માનમ્-આ રૂપને (નામ, દિ એ ૫ પુ આત્મન) સૃજામિ-સર્જુ છું (કે વ કા ૧ ૮

એ. વ. સ્વજ્ઞ ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) અહમ્-હુ (સર્વનામ, પ્ર એ વ. અસ્મદ્).

ભાવાર્થ- હે ભારત જ્યારે જ્યારે ધર્મની પડતી (હાનિ) થાય છે અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે ત્યારે મારા રૂપને હું પ્રકટ કરું છું (૭)

વિવેચન- જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્હાનિ થાય છે ત્યારે ત્યારે મૂળ સ્વરૂપઅંશ કલા અથવા અવતાર રૂપે જેવી જરૂર હોય તે પ્રકારે આવિર્ભૂત થાય છે.

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मं संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥૮॥

શબ્દાર્થ-પરિત્રાણાય-રક્ષણને માટે (નામ, ચ. એ. વ. નપું.) સાધૂ-નામ્-સાધુ પુરુષોના (નામ, પ. બ. વ. પુ. સાધુ) વિનાશાય-વિનાશને માટે (નામ, ચ. એ. વ. પુ. વિનાશ) ચ-અને (અન્યથ) દુષ્કૃતામ્-દુષ્કર્મ કરનારાઓના (નામ, પ. બ. વ. સ્ત્રી. દુષ્કૃતિ) ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય-ધર્મ સ્થાપન કરવા માટે (નામ, ચ. એ. વ. પુ.) સંભવામિ-પ્રકટ થાઉં છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ લો પુ. એ. વ. સમ્પન્ન, ૧ ગણ પરસ્મૈ૦) યુગે યુગે-યુગ યુગમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. યુગ).

ભાવાર્થ- સાધુ પુરુષોના રક્ષણને માટે, દુષ્કર્મ કરનારાઓના નાશ માટે ધર્મસંસ્થાપનના કારણે યુગે યુગે હું પ્રકટ થાઉં છું. (૮)

વિવેચન- ભગવાનનો જ્યારે જ્યારે જ્યાં જ્યાં અવતાર થાય ત્યાં ત્યાં ત્યારે ત્યારે તેમનાં કર્મને શુભભાવે ન ભોતાં ભગવત્ભાવે ભોવાં અને તે પ્રકારે તેમનાથી લીલામય ભાવો કેળવવા અને તન્મય-તે સ્વરૂપભાવમય થવું.

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥૯॥

શબ્દાર્થ-જન્મ-જન્મ (નામ, ક્રિ. એ. વ. જન્મન્ નપું. જન્મ) કર્મ-કર્મ (નામ, ક્રિ. એ. વ. કર્મન્ નપું.) ચ-અને (અન્યથ) મે-મારું (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મદ્) દિવ્યમ્-દિવ્ય, અલૌકિક (વિશેષણ, વિશેષ્ય જન્મ, કર્મ) યવમ્-

એ પ્રમાણે (અન્યથા) યઃ-એ (સર્વનામ, પ્ર. એ વ યત્ પુ) વૈત્તિ-ગમે છે (દિ. વ ઠા ૩ ને પુ અં વ. ચિદ્ ૨ ગણ પઞ્ચમ.) તત્ત્વતઃ-તત્ત્વથી (નામ, પ. એ વ) ત્યક્ત્વા-ટોડીને (વિવેચ કરતાં) દેહમ્-દેહને (નામ, દિ. એ વ પુ દેહ) પુનર્જન્મ-પુનર્જન્મ (નામ, દિ એ વ નપું. પુનર્જન્મન્) ન-નદિ (અન્યથા) પતિ-ગત્ય છે, પ્રાપ્ત કરે છે (દિ વ. ઠા ૩ ને પુ એ વ દ્ ૨ ગણ પઞ્ચમ.) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ એ વ અસ્મદ્) ગતિ-પામે છે (દિ. વ ઠા ૩ ને પુ એ વ દ્ ૨ ગણ પઞ્ચમ.) મઃ-ને (સર્વનામ, પ્ર એ તદ્ પુ) અર્જુન-અર્જુન (અભોધન)

ભાવાર્થ- હે અર્જુન ! મારા દિવ્ય જન્મ અને કર્મને જે તત્ત્વથી જાણે છે તે દેહને તણને પુનર્જન્મ પામતો નથી, મને જ પામે છે. (૯)

વિવેચન-ભગવદ્જન્મ અને ભગવત્કાર્ય (કર્મ) લૌકિક હોતાં નથી. આ જન્મ અને કર્મ કોઈ પણ અવતારનાં હોય તો પણ તે અલૌકિક જ હોય છે છવની સાથે લૌકિક કર્મના સંબંધ છે અને એ કારણે કોઈ પણ અવતારલીલાનું સ્વરૂપ છવને આદ્ય છે, ચક્રાય તો અવતારનું સ્વરૂપ અંશ-ભાવે, કલાભાવે અથવા પૂર્ણભાવે હોય. પૂર્ણભાવવાળા સ્વરૂપ સાથે છવ સંબંધ કરે તો એને સર્વજ્ઞાન થાય છે. અંશ અને કલાવાળા સ્વરૂપના સંબંધમાં કાંઈક અપૂર્ણ જ્ઞાન રહેશે તો પણ તે હિતકારી તો બનશે જ. કારણ કે કોઈ પણ ભગવત્સ્વરૂપ છવ કરતાં તો ઉન્નત છે જ. છવની પાસે ભલે સાધન સામગ્રી ન હોય તો પણ કોઈ પણ ભગવત્સ્વરૂપના જન્મ અને કર્મની અલૌકિકતાનો તે અનુભવ કરતો રહેશે તો તે કૃતાર્થ થશે.

વીતરાગમયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

વદ્યો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ-વીતરાગમયક્રોધાઃ-રાગ, ભય અને ક્રોધથી -હિન (વિગેષણ, વિ પુરુષાઃ, વીતાઃ રાગઃ મયઃ ક્રોધશ્ચ યસ્ય ઇતિ બહુ.) મન્મયા-માગમાશ્રિત રહેતાં (વિનાશ, વિગેષ્ય પુરુષાઃ) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ એ વ. અસ્મદ્) ઉપાશ્રિતાઃ-શરણે ગયેલા (ભૂ કૃ. વિશેષ, વિ પુરુષાઃ) વદ્યઃ-વદ્યા (પ્ર બ વ યદ્ય) જ્ઞાનતપસા-જ્ઞાનતપથી તપથી (નામ, ત્ એ વ નપું તપસ્, જ્ઞાનં ઘવ

તપઃ કર્મધારય) પૂતા:-પવિત્ર થયેલા (વિગેષણ, વિ. પુરુષાઃ) મદ્નાવમ્-ભાગ
ભાવને, ભાગ સ્વરૂપને (નામ, દ્વિ. એ. વ.) આગતાઃ-આવેલા, થયેલા (બૃ. ૬.
: વિગેષણ, વિ. પુરુષાઃ).

ભાવાર્થ:- રાગ, ભય અને ક્રોધથી રહિત, મારામાં અનન્યતાથી
સ્થિત થયેલા અને મારા શરણે આવેલા ઘણા પુરુષો, જ્ઞાનરૂપ તપ વડે પવિત્ર
થયેલા, મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા છે. (૧૦)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં ભગવન્મિલન કેવી રીતે થઈ શકે છે તે
સમજાવવામાં આવે છે. પહેલાં તે રાગ, ભય અને ક્રોધ હોવા ન જોઈએ.
પોતાથી કેઈ જુદો હોય છે એવું જ્યારે માનીએ છીએ ત્યારે રાગ, ભય અને
ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ખીજાની સાથે સમભાવ ધારણ કરીએ ત્યારે રાગ,
ભય અને ક્રોધ હોતાં નથી. જો કે ત્યાં સમભાવમાં મુખ્ય પ્રેમ (નિઃસ્વાર્થી)
પ્રેમ હોય છે. આ પ્રેમનું જે સ્વરૂપ છે તે ભગવાનમય હોવાથી સમભાવ,
ભગવદ્દર્શનમાં મદદ કરે છે. આ સમભાવ વધારે પ્રમાણમાં ખેડાય ત્યારે
ભગવત્ભાવ અંકુરરૂપે સ્ફુરે અને એ અંકુરરૂપે સ્ફુરેલું ભગવદ્દર્શન, ભગવત્ભાવ-
રૂપે પ્રકટ થાય છે.

આ અંકુરિત વિભાવને જ્ઞાન અને તપરૂપી જલથી સિંચન કરતાં
કરતાં ભગવત્ભાવ વૃદ્ધિ પામે છે અને તેના નાશ ન થાય તેવી રીતે તે
તેયાર થાય છે. આ પ્રમાણે થતાં થતાં છેવટે મારા ભાવને તે પામી જાય છે.

અંકુરને ભાવમય પોષણની અપેક્ષા રહે છે જ્યાંમુખી શરણ પૂરતા
પ્રમાણમાં ખનતું નથી ત્યાંમુખી ભાવમય દશા પૂર્ણભાવે ખીલતી નથી. આ
ભાવમય દશા આગળ જતા અંતઃકરણમાં સ્થિત થાય છે અને એ વૃક્ષરૂપે
ફાલેપુલે છે.

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं ।

मम चर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्य सर्वशः ॥११॥.

શબ્દાર્થ:-યે-જેઓ, (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ) યથા-જેવી રીતે (અન્યથ)
મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મદ્) પ્રપદ્યન્તે-શરણે છે, ભાગે ॥ ૧૧ ॥

કા. ૩ જો પુ. જ. વ. પ્રતપદ ૪ ગણ આત્મને) તાન્-તેઓને (સર્વનામ, દિ. જ. વ. પુ.) તથા-તેવી રીતે (અન્યથ) ઘચ-જ (અન્યથ) મજામિ-ભણું છું (કિ. વ. કા. ૧ લો પુ. એ. વ. મજ્ઞ ૧ ગણ પરમને) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મદ્) મમ-મારું (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મદ્) વર્ત્મ-માર્ગ (નામ, દિ. એ. વ. નપું. વર્ત્મન્) અનુવર્તન્તે-અનુસરે છે (કિ. વ. કા. ૩ જો પુ. જ. વ. અનુવર્ત્ આત્મને ૧ ગણ) મનુષ્યાઃ-માણ્યો (નામ, પ્ર. જ. વ. પુ) પાર્ય-અર્જુન (સંબોધન) સર્વેશઃ-મધી રીતે (અન્યથ)

ભાવાર્થ- હે અર્જુન ! જેઓ મને જેવી રીતે ભજે છે તેવી જ રીતે તેઓને હું ભણું છું. મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે મારા માર્ગને અનુસરે છે. (૧૧)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં સકામ ઉપાસનાવાળો જીવ જેવી જેવી કામના ધારણ કરે છે તેવી તેવી તેની કામના પૂર્ણ કરવા ભગવાન વ્યવસ્થા કરે છે એમ સમજાવ્યું છે. કોઈ પણ ઉપાસકને એમ ન લાગવું જોઈએ કે ભગવાન કરતા કારવતા છતાં તેના તરફ બેઠરકાર રહે છે. ભગવાન અખિત લોકનાયક છે એટલે જ્યારે એ નાયકનું રૂપ અંગીકાર કરે છે ત્યારે પોતાના અંશરૂપ જીવોને યોગ્ય માર્ગે લગાડી દેવા પ્રવૃત્ત રહે છે.

ભગવાનનો આ સ્વતઃસિદ્ધ સ્વભાવ છે. માત્ર જીવે પોતા તરફ આવેલી દ્રશ્ય બ્રહ્મ કરવાની રહે છે. જેટલી બ્રહ્મ કરવામાં કસર એટલો જ ભગવદ્ સાથેનો સંબંધ એલો. ભગવત્માર્ગ = અંતઃકરણની શુદ્ધતા, ચિંતની સ્થિરતા, ધૃતિનો વિકાસ અને નિશ્ચય, મનનું એકપણું, અહંતા-મમતાનો નાશ, જેના જેનામાં હેખાય તે ભગવન્માર્ગ છે એમ જાણવું.

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજન્તે હિ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ-કાંક્ષંતઃ-ઈચ્છા ગમતા (ચિત્તેષુ, વિ. જનાઃ) કર્મણામ્-કર્મોત્તી (નામ, પ. જ. વ. નપું. કર્મન્) સિદ્ધિમ્-ફળ (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી. સિદ્ધિ) યજન્તે-પૂજે છે (કિ. વ. કા. ૩ જો પુ. જ. વ. યજ્ઞ ૧ ગણ આત્મને)

इह-આ લોકમાં, અહીં (અન્યથ) દેવતા-દેવતા (નામ, દ્વિ. ૫. વ. સ્ત્રી.)
 क्षिप्रम्-ઉનાવળથી (અન્યથ) हि-ચોક્કસ (અન્યથ) मालुपेलोके-(નામ, સ. એ. વ.)
 सिद्धिः-સિદ્ધિ, ફળ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) भवति-થાય છે (ક્રિ. ૧ ટા. ૩ એ
 पु. એ. ૧ મૂ. ૧ ગણ ૫૨૨મે) कर्मजा-કર્મથી उत्पन्न થનારી (વિશેષણ, વિ.
 सिद्धि).

ભાવાર્થ- કર્મોની સિદ્ધિને ઈચ્છતા મનુષ્યો આ લોકમાં દેવતાઓને
 પૂજે છે અને તે કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલી સિદ્ધિ મનુષ્યલોકમાં જલદીથી
 થાય છે (૧૨)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં જીવસૃષ્ટિ અથવા મનુષ્યસૃષ્ટિ નવ પ્રકારની
 છે. નવ પ્રકારની કહેવા દ્વારા ત્રણ ગુણ (સત્ત્વ, રાજસ્ અને તમસ્) એક
 બીજાની સાથે મિશ્ર થતાં નવ થાય છે. એ પ્રકારે નવધા સૃષ્ટિ બને છે.
 એક તદ્દન નિરાળી સૃષ્ટિ છે, જે નિર્ગુણ ભાવાત્મક છે. સામાન્યજગત સર્વ
 મનુષ્યસૃષ્ટિને એક પ્રકારની માને છે. કારણ કે તેની એકલી બહિર્ દૃષ્ટિ છે.
 આંતરદૃષ્ટિનો વિકાસ થતાં આ પ્રકારે દશધા સૃષ્ટિનો ખ્યાલ આવે છે. એ
 હેતુથી જુદા જુદા ગુણવાળી સૃષ્ટિ જુદા જુદા ગુણવાળા દેવોને બને છે અને
 તે તે પ્રમાણે તેને (ભજનારને) તેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. નિર્ગુણ સૃષ્ટિમાં
 જ્યાંસુધી પ્રવેશ થાય ત્યાંસુધી કેવળ બ્રહ્મરસનો અનુભવ બનતો નથી.
 તેથી આ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ' ભજનારાઓ મને પામે છે. દેવોને ભજનારા-
 ઓ કર્મફલને પામે છે. '

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

. तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

ચાતુર્વર્ણ્ય-ચાતુર્વર્ણ્યમ્-ચાર વર્ણોના સમૂહ (નામ, પ્ર. એ. ૧. ચતુર્ણામ્
 वर्णानाम् समाहारः इति द्वि०) मया-માગ વડે (તુ એ. ૧. અસ્મદ્)
 सृष्टम्-ઉત્પન્ન થયેલું (ભૂ ૩ વિશેષણ, વિ. चातुर्वर्ण्यम्) गुणकर्मविभागशः-
 ગુણ અને કર્મોના વિભાગથી (નામ, પં. એ. ૧. પુ.) तस्य-તેનો (સર્વનામ, ૫. એ.
 ૧. तद्) कर्तारम्-કર્તા (નામ, દ્વિ. એ. ૧. कर्तृ) अपि-પણ, છતાં પણ (અન્યથ)
 माम्-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. ૧. अस्मद्) विद्ध्य-જાણ (ક્રિ. आराध्य, ૨ એ પુ.

કા. ૩ જો પુ. બ. વ. પ્રત્પદ ૪ ગણ આત્મને) તાન્-તેઓને (સર્વનામ, દિ. બ. વ. પુ) તથા-તેવી રીતે (અન્યથ) પવ-જ (અન્યથ) મજામિ-ભજું છું (કિ. વ કા. ૧ લો પુ. એ. વ. મજ્ ૧ ગણ પગ્ગૌ) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મદ્) મમ-મારું (સર્વનામ, વ. એ. વ. અસ્મદ્) વર્ત્મ-માર્ગ (નામ, દિ. એ. વ. નપું. વર્ત્મન્) અનુવર્તન્તે-અનુસરે છે (કિ. વ. કા. ૩ જો પુ. બ. વ. અનુવર્તન્ આત્મને ૧ ગણ) મનુષ્યાઃ-માણ્યો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ) પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન) સર્વજ્ઞઃ-બધી રીતે (અન્યથ)

ભાવાર્થ- હે અર્જુન ! જેઓ મને જેવી રીતે ભજે છે તેવી જ રીતે તેઓને હું ભજું છું. મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે મારા માર્ગને અનુસરે છે. (૧૧)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં સકામ ઉપાસનાવાળો જીવ જેવી જેવી કામના પારણ કરે છે તેવી તેવી તેની કામના પૂર્ણ કરવા ભગવાન વ્યવસ્થા કરે છે એમ સમજાવ્યું છે. કોઈ પણ ઉપાસકને એમ ન લાગવું જોઈએ કે ભગવાન કરતા કારવતા છતાં તેના તરફ બેદરકાર રહે છે. ભગવાન અખિત લોકનાયક છે એટલે જ્યારે એ નાયકનું રૂપ અંગીકાર કરે છે ત્યારે પોતાના અંશરૂપ જીવોને યોગ્ય માર્ગે લગાડી દેવા પ્રવૃત્ત રહે છે.

ભગવાનનો આ સ્વતઃસિદ્ધ સ્વભાવ છે. માત્ર જીવે પોતાના આવેલી ફરજ અદા કરવાની રહે છે. જેટલી અદા કરવામાં કસર ને જ ભગવદ્ સાથેનો સંબંધ ઓછો. ભગવત્માર્ગ = અંતઃકરણની સ્થિતિની સ્થિરતા, શુદ્ધિનો વિકાસ અને નિશ્ચય, મનનું એકપણું, મમતાનો નાશ, જેના જેનામાં દેખાય તે ભગવન્માર્ગ છે એમ જાણ

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજન્ત ઇહ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ।

શબ્દાર્થ-કાંક્ષંતઃ-કષ્ટિત ગમ્પતા (ચિન્તય, દિ. : ક્ષેપેતી (નામ, વ. બ. વ. નપું. કર્મન્), સિદ્ધિમ્-ફળ (નામ સિદ્ધિ) યજન્તે-પૂજે છે (કિ. વ. કા. ૩ જો પુ. બ. વ. યઃ

એ. વ. સ્ત્રી. સ્પૃહા) इति-એ પ્રમાણે (અન્યથા) माम्-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મદ્) यः-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. यत् पु.) अमिजानाति-આણે છે, સમજે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ ન્ને પુ. એ. વ. अमि+ज्ञा २ गण् ५२२भै०) कर्मभिः-કર્મોથી (નામ, તૃ. બ. વ. નપું. कर्मन्) न-નહિ (અન્યથા) सः-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. तद् पु.) चक्षते-અંધનકર્તા છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ ન્ને પુ. એ. વ. कर्मणि प्रयोग, घञ् ६ गण्).

ભાવાર્થ- કર્મોં મને લેખ કરતા નથી, તેમજ કર્મના ફળમાં સ્પૃહા નથી. એ પ્રમાણે જે મને સમજે છે, તે કર્મોં વડે બંધાતો નથી. (૧૪)

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ-एवम्-એ પ્રમાણે (અન્યથા) ज्ञात्वा-જાણીને (વિધેય કૃદંત) कृतम्-કરેલું (બૃ. ક. विशेषण, वि. कर्म) कर्म-કર્મ (નામ, દ્વિ. એ. વ. कर्मन् नपुं.) पूर्वैः-પહેલાં (विशेषण, विशेष्य मुमुक्षुभिः) कुरु-કર (ક્રિ. आत्तार्थ, २ न्ने पु. એ. વ. कृ ८ गण् ५२२भै०) एव-ए (અન્યથા) तस्मात्-તેથી (અન્યથા) एवम्-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. युष्मद्) पूर्वैः-પહેલાંઓ વડે, પૂર્વજો વડે (નામ, તૃ. બ. વ.) पूर्वतरम्-આગળ, पूर्वकालम् (विशेषण, विशेष्य कर्म) कृतम्-કરેલું (બૃ. ક. विशेषण, वि. कर्म).

ભાવાર્થ- પૂર્વના મુમુક્ષુઓ વડે પણ એ પ્રમાણે કર્મ કરાયેલું જાણીને પૂર્વજો વડે પરાપૂર્વથી કરાયેલા કર્મને તેટલા માટે જ તું કર. (૧૫)

વિવેચન- સ્લોક ૧૪-૧૫- આ સ્લોકોમાં સમજાવે છે કે કર્મ કેવી રીતે કરવું. કર્મના ફળની સ્પૃહા વિના કરેલાં કર્મનો પ્રત્યવાય કોઈ પણ જાતનો લાગતો નથી. જ્યાં ફળની સ્પૃહા હોય છે ત્યાં કર્મ દોષમય બને છે. નિર્લેપ કર્મ ફળની સ્પૃહા વિનાનું હોય છે. ફળની સ્પૃહા વિનાનાં કરેલાં કર્મથી પ્રધાનદં જાગૃત થાય છે.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ ૧૬ ॥

अ. ५. विद् २ गण) अकर्तरिम्-अकर्ता (नाभ, द्वि. अ. ५. पु. अकर्तृ) अव्य-
यम्-अव्यय, अग्निनाश (अव्यय)

ભાવાર્થ— ગુણો અને કર્મોના વિભાગથી પ્રાપ્તાણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર વર્ણુ મારા વડે સર્જાયા છે. તેમાં મને કર્તા છતાં પણ અવ્યય અને અકર્તા માન. (૧૩)

વિવેચન- જો કે ચારે વર્ણો મારા દ્વારા સર્જાયા તેા ખરા પણ એ સર્જન મારે માટે નિર્લેપ હોવાથી મને અકર્તા તરીકે માનવો. કારણ કે એ સર્જનમાં શુભ અને કર્મનો વધારે હિસ્સો પડે છે. ત્રણ શુભ (સત્વ, રજઃ અને તમઃ) અને તેવાં જ કર્મો સૃષ્ટિને તૈયાર કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. એટલે હું અકર્તા છું.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ પ્રકારે ગુણકર્મથી ચાર વિભાગ પડ્યા. એમાં બ્રાહ્મણ સાર્વિક ગુણમય, ક્ષત્રિય રાજસ ગુણમય, વૈશ્ય રાજસ અને તામસ ગુણમય, શૂદ્ર તામસ ગુણમય છે. સાર્વિક ગુણમય અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં કોઈક કાળે નિર્ગુણ અવસ્થાનો અંગીકાર થાય છે અને એ અવસ્થા બ્રહ્મદર્શનમાં સહાયક છે.

નિર્ગુણ અવસ્થાનો અર્થ એવો થતો નથી કે કેવળ ગુણરાહિત્ય. નિર્ગુણભાવમાં બધા ગુણો સમાર્પ બાપ એ પ્રકારની સ્થિતિ નિર્ગુણ અવસ્થા તરીકે ઓળખાય છે.

निर्गच्छन्ति सर्वे गुणाः यस्मात् इति निर्गुणः ।

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न न स वध्यते ॥१४॥

शब्दार्थ-न-नदि (अव्यय) माम्-भते (सर्वनाम, द्वि. ज्ञे. व. अस्मद्) कर्माणि-धर्मा (नाम, प्र. ण. व. नपुं.) लिम्पन्ति-क्षेप कस्ता (क्रि. व. क्त. उ ज्ञे. पु. ण. व. लिप् ६ गथु) न-नदि (अव्यय) मे-भारी (सर्वनाम, व. ज्ञे. व. अस्मद्) कर्मफले-धर्मक्षमा (नाम, स. ज्ञे. व. नपुं.) स्पृहा-धृष्टा (नाम, प्र.

એ. વ. સ્ત્રી. સ્પૃહા) इति-એ પ્રમાણે (અન્યથા) माम्-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મદ્) यः-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. यत् पु) अमिजानाति-ગણે છે, સમજે છે (કિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. अमिज्ज्ञा २ ગણ પરસ્મૈ) कर्मभिः-કર્મોથી (નામ, ત. બ. વ. નપું. कर्मन्) न-નહિ (અન્યથા) सः-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. तद् पु.) चक्षते-અંધનકતા છે (કિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. कर्मणि प्रयोग, घञ् ६ ગણ).

ભાવાર્થ- કર્મો અને લેપ કરતા નથી, તેમજ કર્મના ફળમાં સ્પૃહા નથી. એ પ્રમાણે જે મને સમજે છે, તે કર્મો વડે બધાતો નથી. (૧૪)

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्माच्च पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ-एवम्-એ પ્રમાણે (અન્યથા) ज्ञात्वा-જ્ઞાણીને (વિધેય કૃદંત) कृतम्-કરેલું (બ. ક. विशेषण, वि. कर्म) कर्म-કર્મ (નામ, દિ. એ. વ. कर्मन् નપું.) पूर्वैः-પહેલાં (વિશેષણ, विशेष्य मुमुक्षुभिः) कुरु-કર (કિ. आगतार्थ, २ જો પુ. એ. વ. कृ ८ ગણ પરસ્મૈ) एव-જ (અન્યથા) तस्मात्-તેથી (અન્યથા) त्वम्-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. युष्मद्) पूर्वैः-પહેલાંથી વડે, पूर्वन्ને વડે (નામ, ત. બ. વ.) पूर्वतरम्-આગળ, पूर्वकाणन् (વિશેષણ, विशेष्य कर्म) कृतम्-કરેલું (બ. ક. विशेषण, वि. कर्म).

ભાવાર્થ- પૂર્વના મુમુક્ષુઓ વડે પણ એ પ્રમાણે કર્મ કરાયેલું જાણીને પૂર્વજો વડે પરાપૂર્વથી કરાયેલા કર્મને તેટલા માટે જ તું કર. (૧૫)

વિવેચન- શ્લોક ૧૪-૧૫- આ શ્લોકોમાં સમજાવે છે કે કર્મ કેવી રીતે કરવું. કર્મના ફળની સ્પૃહા વિના કરેલાં કર્મનો પ્રત્યવાય કોઈ પણ જાતનો લાગતો નથી. જ્યાં ફળની સ્પૃહા હોય છે ત્યાં કર્મ દોષમય બને છે. નિર્લેપ કર્મ ફળની સ્પૃહા વિનાનું હોય છે. ફળની સ્પૃહા વિનાનાં કરેલાં કર્મથી પ્રદ્વાનંદ જાગૃત થાય છે.

किं कर्म · किमकमेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ-કિમ્-શું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. કિમ્) કર્મ-કર્મ
 (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. કર્મન્) કિમ્-શું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું) અકર્મ-
 અકર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) ક્ષતિ-એ પ્રમાણે (અન્યથા) કવચઃ-શુદ્ધિમાન પુરુષો
 (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. કવિ) અપિ-પણ (અન્યથા) અન્ન-અર્ધાન્ના (અન્યથા)
 મોહિતાઃ-મોહ પામેલા (બ્ર. કૃ. વિશેષણ, વિ. કવચઃ) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ.
 વ. નપું. તદ્) તે-તારે, તને (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મદ્) કર્મ-કર્મ (નામ,
 પ્ર. એ. વ. નપું. કર્મન્) પ્રવક્ષ્યામિ-કહીશ (ક્રિ. ભ. કા. ૧ લો પુ એ. વ.
 પ્રત્વચ્ ૨ ગણ ૫૨૨મો) યત્-જે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. યત્ નપું.) જ્ઞાત્વા-
 જાણીને (વિધેય કૃદંત) મોક્ષ્યસે-છૂટી જશે (ક્રિ. ભવિ. કાળ ૨ લો પુ. એ. વ. મુચ્
 આત્મને ૬ ગણ) અનુમાત્-અનુભવી, સંસારથી (નામ, પં. એ. વ. અનુભ)

ભાવાર્થ- કર્મ શું, અકર્મ શું ? આ વિષયમાં શુદ્ધિમાન પુરુષો
 પણ મોહ પામેલા છે. તેથી તને કર્મ (કર્મતત્ત્વ) હું કહીશ. જે જાણીને
 સંસારથી છુટી જશે. (૧૬)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં ઘણા શુદ્ધિશાળી જીવો કર્મ અને અકર્મને
 યથાર્થ રીતે સમજી શકતા નથી એવું કહે છે. કારણ કે કર્મવાદ ધણોખરો
 સ્વાર્થદ્રષ્ટિએ તૈયાર થયેલો જણાય છે. તે કારણે જ નહીં વિધાન પણ
 ત્યાં મૂકાયેલાં છે. કેટલીક જગ્યાએ પણ સમ નહીં કરવા
 જેવાં કામોને પણ મહત્ત્વ આપી તરીકે છે. એથી
 કર્મવાદ કેટલીક વખતે પ્રસાદાદ છે. કારણે નાનો
 વિચાર ૧

કર્મણઃ-કર્મની (નામ, ૫ એ વ) ગતિઃ-ગતિ (નામ, ૩ એ વ. સ્ત્રી)

ભાવાર્થ- કર્મના, વિકર્મના અને અકર્મના તત્ત્વને જાણવું જોઈએ.
કર્મની ગતિ મહાન છે (૧૭)

વિવેચન- ત્રણ પ્રકારના કર્મ છે : કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ (નિષિદ્ધ કર્મ) કર્મ એટલે ઉત્તમ ભાવોને પોષનારાં કર્મ; અકર્મ એટલે મધ્યમ ભાવોને પોષનારાં કર્મ અને વિકર્મ એટલે હીન ભાવોને પોષનારાં કર્મ. કોઈ પણ કામ કરનારે એટલો તો વિચાર કરવાની જરૂર છે કે, ઉત્તમ ભાવો જેનાથી પોષાતા હોય તેવાં કર્મોને આગળ કરવાં જોઈએ જો આ ન બની શકે તો મધ્યમ ભાવવાળાં કર્મ અગ્રીકાર કરાય, પણ હીન ભાવવાળાં કર્મ એટલે નિષિદ્ધ કર્મો તો સેવાય નહીં.

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्येदકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ-કર્મણિ-કર્મમાં, અહંકારગદિત કરેલા કર્મમાં (નામ, સ. એ. વ નપું.) અકર્મઃ-અકર્મ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યત્) પश्येत्-જુવે (કિં વિધ્યર્થ, ૩ જો પુ. એ. વ. પશ્ ૬ ગણ પગ્સર્મે.) અકર્મણિ-અજ્ઞાની પુરુષો વડે કરેલ ત્યાગરૂપ કર્મ (નામ, સ. એ. વ) સ્વ-અને (અન્યથ) કર્મ-ત્યાગરૂપ ક્રિયા (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યત્ પુ) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. તત્) બુદ્ધિમાન્-બુદ્ધિવાળા (વિશેષણ, વિ સઃ) મનુષ્યેષુ-માણ્યોમાં (નામ, સ. બ. વ. પુ મનુષ્ય) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. તત્ પુ) યુક્તઃ-યોગયુક્ત (ગોળી) (બૂ ૬ વિશેષણ, વિ સઃ) કૃત્સ્ન-કર્મકૃત્-સપૂર્ણ કર્મ કરનારો (નિશ્ચય, વિ સઃ)

ભાવાર્થ- જે (પુરુષ) કર્મમાં (અહંકારગદિત કરેલી ચેષ્ટાઓમાં) અકર્મ (વાસ્તવમાં ચેષ્ટાઓનું નહીં થવાપણું) જુવે છે અને જે અકર્મમાં (અજ્ઞાની પુરુષ વડે કરાયેલા ક્રિયાઓના ત્યાગમાં) કર્મને (ત્યાગરૂપ ક્રિયાને) જુવે છે તે પુરુષ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે તે યોગયુક્ત છે અને સપૂર્ણ કર્મનો કરનારો (ભગવત્તત્ત્વ જાણનારો) છે (૧૮)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં જીવના જે પ્રકાર જાતાવ્યા છે. એ જાન્ને કર્મ કરનાર છે. એક વર્ગે એવા પ્રકારે કર્મ કરે છે કે જેમાં એને કર્મનું જ્ઞાન છે પણ અહંભાવ નથી. બીજો વર્ગ કર્મ કરે છે પણ તેમાં વિશેષ પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવતો નથી. સાથે સાથે અહંભાવ પણ રાખે છે. આ જાન્ને વર્ગના જીવોમાં પહેલા વર્ગનો જીવ અખિલ કર્મરૂપી ગણાયો. કારણ કે એના કર્મમાં અહંભાવનો દોષ નથી. અખિલ એટલે દોષરહિત. ઉપર જે પ્રકારના જીવો જાતાવ્યા, પણ એક ત્રીજા પ્રકારનો જીવવર્ગ પણ છે. આ ત્રણેને જોખખવાને માટે તેનાં કર્મોથી કયા પ્રકારના જીવવર્ગમાં તેની ગણતરી કરી શકાય તે સમજાવે છે.

૧. કર્મ કરવામાં અહંભાવ રાખતો નથી તેવો વર્ગ.

૨. અહંભાવ સાથે ફક્તની આસક્તિવાળો વર્ગ.

૩. ચોતાને પણ વૃક્ષજ્ઞાન થાય અને બીજાને અગવડ થાય તેવો અવિચારી વર્ગ.

કદાચ આવા જીવના વર્ગોના કાર્યોમાં લાભ પણ જાની જાય; પરંતુ તે અવિચારી કર્મ હોવાથી પરિણામે લાભ હાનિરૂપ થાય છે. તત્કાલ લાભ તો દેખાય છે; પરિણામે હાનિ છે.

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ-યસ્ય-જેનો (સર્વનામ, પ. એ. વ. ચત્ પુ.) સર્વે-બધા (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. સર્વે પુ.) સમારમ્ભાઃ-કાર્યો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. સમારમ્ભ) કામસદ્કલ્પવર્જિતાઃ-કામ અને સંકલ્પથી વર્જિત-રહિત (વિશેષ્ય, વિ. સમારમ્ભાઃ) જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્-જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી ભસ્મ થઈ ગયો છે કર્મ જેનાં (જ્ઞાનમ્ પવ અગ્નિઃ તેન દગ્ધાનિ यस્ય કર્માણિ તમ્ જહુર્ગીદિ) તમ્-તેને (સર્વનામ, વિ. એ. વ. તદ્ પુ.) આહુઃ-કહે છે (ક્રિ. વ. કળ ૩ નો પુ. એ. વ. છૂ ૨ ગણ) પણ્ડિતમ્-પંડિત (નામ, વિ. એ. વ. પુ. પણ્ડિત) બુધાઃ-જ્ઞાનીઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. બુધ).

ભાવાર્થ- જેનાં બધાં કર્મો કામના અને સંકલ્પથી રહિત છે એવા જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી ભસ્મ થઈ ગયેલા છે જે. આવા પુરુષને જ્ઞાનીઓ પણ પંડિત કહે છે. (૧૯)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં બુદ્ધ અને પण्डित એ બે શબ્દની યોજના કરેલી છે. બુદ્ધ એટલે વિદ્વાન અને પण्डित એટલે વિદ્વાન. બુદ્ધ પण्डિતને (અમુક પ્રકારે તૈયાર થયેલા હોય તેને) માન્ય ગણે છે. આનો ભાવાર્થ એવો સમજાય છે કે, બુદ્ધની પાસે કાંઈક શુદ્ધિગળ વિશેષ છે. એટલે તુલના કરવાની શક્તિ ધારણ કરે છે. પण्डિત છે તેની પાસે પण्ड - આત્માવધા - વસ્તુ - નિર્દેશ - સ્વરૂપજ્ઞાન છે. આ સ્વરૂપજ્ઞાન વડે પોતાના બધા સંસ્કારો (કર્મો) તે બાળી નાખે છે. પંડિતનાં બધાં કર્મો કામ અને સંકલ્પ વિનાનાં હોય છે. તે કર્મોના આરંભ પણ કામ અને સંકલ્પરહિત કરે છે. એ કારણે કોઈ પણ વખતે તે સકામ ક્રિયા કરતો નથી. સકામ ક્રિયા નહીં કરનાર આધ્યાત્મભાવમાં જલદીથી પ્રવેશ કરી શકે છે અને તે દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપ - બ્રહ્મસ્વરૂપ - ભગવત્સ્વરૂપને યથાથ અનુભવી શકે છે. આ અનુભવાત્મક જ્ઞાન પૂર્વના બધા દોષોને નિર્મૂળ કરે છે. એ કારણે બુદ્ધ એની પ્રશંસા કરે છે.

ત્યક્ત્વા કર્મફલસદ્ગ્નં નિત્યવૃત્તો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યમિમ્લવૃત્તોઽપિ નૈવ , કિञ्चित્કરોતિ સઃ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ-ત્યક્ત્વા-તથાને (વિધેય કૃદંત) કર્મફલસદ્ગ્ન-કર્મોનું ક્ષણ અને સંગ (અભિમાન) (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) નિત્યવૃત્તઃ-સદા વૃત્ત, પરમાનંદમાં વિલસતા (ભૂ, કૃ. વિશેષણ, વિ. સઃ) નિરાશ્રયઃ-આશ્રય વિનાનો (વિશેષણ, વિ. સઃ) કર્મણિ-કર્મમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું.) અમિમ્લવૃત્તઃ-સારી રીતે પ્રવૃત્ત થયેલાં (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. સઃ) અપિ-પણ (અન્યથા) ન-નહિ (અન્યથા) યદ્ય-જ (અન્યથા) કિञ्चित્-કોઈ પણ, કશું પણ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. કિમ્+ચિત્ નપું.) કરોતિ-કરે છે (દિ. વ. કા. ડ. જો. પુ. એ. વ. ક. ૮ ગણ પઞ્ચમૈઃ) સઃ-ને (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. તદ્ પુ.)

ભાવાર્થ- તે સાંસારિક આશ્રય વિનાનો, સદા પરમાનંદમાં વિલસતો કર્મોનું ક્ષણ અને સંગ (અભિમાન) ને તથાને કર્મમાં સારી રીતે પ્રવૃત્ત થયેલો પણ કોઈ પણ કરતો નથી. (૨૦)

વિવેચન- કલની આસક્તિ વિના કરેલાં કર્મો નિત્ય તૃપ્તિમાં લઈ નાથ છે એટલે હંમેશાં તૃપ્તિવાળો જ આ પ્રકારનાં કર્મો કરનારો બને છે. નિત્યતૃપ્તિ થયા પછી કહે તે- કર્મ કરે છે તો પણ એ કર્મ કરતો નથી એવી સ્થિતિમાં તે ગણાય છે. તાત્પર્ય કે એ નિર્લેપ રહે છે. આ પ્રકારના જીવની તૃપ્તિ પરમાત્મામાં રહે છે-હોય છે.

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્ત સર્વ પરિગ્રહઃ ।

શરીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિપમ્ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ- નિરાશી-આગા ગતિ (નિર્ગતા આશા યસ્માત્ इति ૫૬૦ વિશેષણ, વિ પુરુષઃ) યતચિત્તાત્મા-અતઃકરણ જેણે જીવ્યું છે તે (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ; યતમ્ ચિત્તમ્ આત્માય યેન इति ૫૬૧મીલિ) ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ-જવા ભોગોને છોડ્યા છે જેણે (ત્યક્તાઃ સર્વે પરિગ્રહાઃ યેન ૫૬૦ વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) શરીરમ્-શરીર મળાંથી (વિશેષણ, વિ. કર્મ) કેવલમ્-માત્ર (અન્ય) કર્મ-કર્મ (નામ, દિ. એ. વ. ૧૫૦) કુર્વન્-કરતો (વ. કે. વિશેષણ, વિ. પુરુષ) આમોતિ-મેળવે છે (દિ. ૫. કાળ, ૩ જો પુ. એ. વ. આપ્ ૫ ગણ) ન-નહિ (અન્ય) કિલ્વિપમ્-પાપને (નામ, દિ. એ. વ. ૧૫૦. કિલ્વિપ).

ભાવાર્થ- જેણે આશાઓ ત્યજી છે, ચિત્ત અને અંતઃકરણ જીવ્યાં છે, સંપૂર્ણ ભોગોની સામગ્રી ત્યજી દીધી છે (એવો) કેવળ શરીર સંબંધી કર્મ કરવા છતાં પાપને પ્રાપ્ત કરતો નથી. (૨૧)

વિવેચન- આરૂઢ જ્ઞાની, આરૂઢ ભક્ત અને આરૂઢ કર્મી આ ત્રણે પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં- તાત્પર્ય કે જ્ઞાનમાં, ભક્તિમાં અને કર્મમાં પ્રવર્તે છે; પણ એ આરૂઢ હોવાથી એમની પ્રવૃત્તિ લૌકિક આશા વિતાની; અંતઃકરણની ભાવના નિર્દોષ અને શુભ કરેનારી અને માત્ર શરીરના સામાન્ય નિર્વાહ સિવાય બીજું કંઈ પણ વધારે પડતું ઉપાર્જન નહીં કરેનારી અને સામાન્ય શરીરઅવહારમાં રહેનારી હોવાથી સામાન્ય કર્મો કરનારી હોવા છતાં પણ તઓ (ત્રણે આરૂઢ) નિર્દોષ રહે છે.

यदृच्छाभ्रमसंतुष्टो इन्द्रादीनां विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निवध्यते ॥२२॥

શબ્દાર્થ- યદ્વચ્છાલાભસંતુષ્ટઃ-એની મેળે જ'ને પ્રાપ્ત થાય તેમાં જ સંતુષ્ટ રહેનારા (બૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) દ્વન્દ્વાતીતઃ-દ્વર્ષ-શોકાદિ લાભાવાભ, સુખ-દુઃખ વગેરેથી રહિત (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ; દ્વન્દ્વાત્ અતીતઃ તત્પુરુષ) વિમત્સરઃ-ધર્મી રહિત (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ; વિગતઃ મત્સરઃ યસ્મિન્ इति બહુ.) સમઃ-સરખો, સમભાવવાળો (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) સિદ્ધો-સિદ્ધિમાં (નામ, સ. એ વ. સ્ત્રી. સિદ્ધિ) અસિદ્ધો-અસિદ્ધિમાં (નામ, સ. એ. વ.) ચ-અને (અન્યથા) કૃત્વા-કરીને (વિવેચ કૃન્ત) અપિ-પણ (અન્યથા) ન-નહિ (અન્યથા) નિવચ્યતે-બ'ધાતો (કિ. વ. કાળ, કર્મણિ ૩ ને પુ. એ. વ. નિવચ્ય ૯ ગણુ).

ભાવાર્થ- પોતાની મેળે જે કંઈ લાભ પ્રાપ્ત થાય તેમાં જ સંતુષ્ટ, દ્વર્ષ, શોક ઇત્યાદિ દ્વંદ્વથી અતીત, ધર્મીથી રહિત, સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમભાવવાળો પુરુષ કર્મો કરીને પણ બધાતો નથી. (૨૨)

વિવેચન- રાગ, લોભ અને મોહરહિત શુદ્ધભાવે કરેલાં કર્મો જીવને બંધનકર્તા થતાં નથી.

ગ ત સ જ્ઞ સ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્ર વિ લી ય તે ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ-ગતસજ્જસ્ય-સગ રહિત આસક્તિ રહિત (વિશેષણ, વિ. મુક્તસ્ય) મુક્તસ્ય-મુક્તા પુરુષનું (નામ, વ. એ. વ.) જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ-જ્ઞાનમાં સ્થિત ચિત્તવાળાનું (વિશેષણ, વિ. મુક્તસ્ય; જ્ઞાને અવસ્થિતમ્ ચેતઃ યસ્ય इति બહુ.) યજ્ઞાય-યજ્ઞને માટે (નામ, સં. એ. વ. પુ. યજ્ઞ) આચરતઃ-આચરણ કરનારનું (વિશેષણ, વિ. મુક્તસ્ય) કર્મ-કર્મણ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. કર્મન્) સમગ્રમ્-બધું (વિશેષણ, વિ. કર્મ) પ્રવિલીયતે-નષ્ટ થઈ જાય છે. (કિ. વ. કાળ, કર્મણિ ૩ ને પુ. એ. વ. ૯ ગણુ વિનલિ).

ભાવાર્થ- આસક્તિ રહિત જ્ઞાનમાં સ્થિત ચિત્તવાળા યજ્ઞને માટે આચરણ કરનારા મુક્તા પુરુષનું બધું કર્મ નષ્ટ થઈ જાય છે. (કર્મ આ પ્રકારના મનુષ્યને નથી.) (૨૩)

વિવેચન- ક્રિયા કરનારની ભાવના પરમાર્થી હોવી જોઈ એ. આસક્તિ

વિનાની ભેઈએ કર્મને રથાર્થ સમજીને અચ્યુતની ભાવના ધારણ કરી, મોક્ષશાંતિની હોવા ભેઈએ. આ પ્રકારની ક્રિયા કોઈ પણ વખતે બધનકારક બનતી નથી; કારણ તે નિઃસ્પૃહ છે

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ-બ્રહ્મ-બ્રહ્મ (નામ, પ્ર એ. ૫ બ્રહ્મન્ નપું) અર્પણમ્-અર્પણ (નામ, પ્ર એ. ૫) બ્રહ્મ-બ્રહ્મ (નામ, પ્ર એ ૫ બ્રહ્મન્ નપું) હવિઃ-હવિ (નામ, પ્ર. એ. ૫ નપું) બ્રહ્માગ્નૌ-બ્રહ્માગ્નિમા (નામ, સ એ. ૧.) બ્રહ્મણા-બ્રહ્મથી (નામ, ત એ. ૫. નપું. બ્રહ્મન્) હુતમ્-હોમાયેણ (નામ, પ્ર એ. ૫. નપું. હુત) બ્રહ્મ-બ્રહ્મ (નામ, પ્ર એ. ૫. નપું. બ્રહ્મન્) યવ-જ (અ-યવ) તેન-તેના વડે (સર્વનામ, ત એ. ૫. સદ્) ગન્તવ્યમ્-જવુ ભેઈએ (વિધેય કૃદત) બ્રહ્મકર્મસમાધિના-બ્રહ્મકર્મરૂપ સમાધિ (નામ, ત. એ. ૫.)

ભાવાર્થ- અર્પણ (સાધનો સાથે) બ્રહ્મ છે, હોમ દ્રવ્યબ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં બ્રહ્મરૂપ કર્તા વડે હોમાયેણ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મરૂપ કર્મમાં સમયુક્ત ચિત્તવાળા વડે- તાર્પર્ય કે તેવા પુરુષ વડે (પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય) જવા યોગ્ય બ્રહ્મ છે. (૨૪)

વિવેચન- સર્વકર્તા, કરણ, અધિકરણ તેમજ સર્વ પ્રકારના નિમિત્ત-ભાવો આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી ક્રિયા કરનાર તેમજ કર્મ પણ બ્રહ્મભાવ-મય થતાં બ્રહ્મસ્વરૂપમય બની જાય છે. કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, સંબંધ, અધિકરણ આ સાતે બ્રહ્મભાવો છે એ કારણે સમસ્ત ક્રિયામાં આવતા બધા જ વિષયો સાધન અથવા પ્રકાર જે કોઈ પણ હોય તે સર્વ 'બ્રહ્મ' જ છે, કારણ 'બ્રહ્મ' સિવાય કોઈ, પણ બીજું વસ્તુ જ નથી.

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञं नै वो प जु ह ति ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ-દૈવમ્-દેવ સંબંધી-પૂજન (નામ, દ્વિ. એ. ૫. નપું. દેવ) યવ-જ

૪ (અવ્યય) અપરે-ખીજા (સર્વનામ, પ્ર બ. વ) યજ્ઞમ્-યજ્ઞને (નામ, દિ એ. વ.
 પુ યજ્ઞ) યોગિનઃ-યોગીઓ (નામ, પ્ર બ. વ. પુ) પર્યુપાસતે-સારી રીતે ઉપાસના
 કરે છે (કિ. વ. કા ૩ એ પુ બ. વ. પરિ-ઉપ+આસ્ આત્મેન૦) વ્રહ્માગ્નો-પર-
 બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં (નામ, સ એ. વ. અગ્નિ) અપરે-ખીજા (સર્વનામ, પ્ર બ. વ)
 યજ્ઞમ્-યજ્ઞને (નામ, દિ. એ. વ. પુ યજ્ઞ) યજ્ઞેન-‘જ વડે (નામ, તૂ. એ. વ)
 ધવ-૪ (અવ્યય) ઉપજુહતિ-કોમે છે (કિ. પ્ર. કા ૩ એ પુ બ. વ. ઉપ+જુ ૩
 ગણ પગ્મ૦)

ભાવાર્થ- ખીજા યોગીઓ દેવના પૂજન સળધી યજ્ઞને જ સારી
 રીતે ઉપાસે છે, (વળી) ખીજાઓ પરબ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં યજ વડે જ યજ્ઞને
 હોમે છે (૨૫)

વિવેચન- ઉપરના શ્લોકમાં બતાવેલી પ્રક્રિયા કોઈક વિદ્વાસણ
 પ્રકારના દોષ ઉપર આવી રહેલા આરૂઢ જ્ઞાનીને મારે જણાય છે. આરૂઢ
 ભક્તની સ્થિતિ તેમજ આરૂઢ કર્મીની સ્થિતિ આ શ્લોકમાં સમજાવે છે
 આરૂઢ ભક્ત ઉપાસનામાર્ગમાં પ્રવેશી કોઈ ને કોઈ દેવના અર્ચન-પૂજન
 દ્વારા પોતાની સમસ્ત ક્રિયા તેને અર્પણ કરે છે. આરૂઢ કર્મી સામાન્યતઃ
 પોતાનાં નિત્યકર્મ અને નૈમિત્તિકકર્મ વેદાદિ મત્રો દ્વારા કરે છે. એ કર્મોમાં
 પણ જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા દેવો, નિમિત્ત આહૂતિ પોતાના ઠેરવેલા
 અગ્નિમાં પંચવિધિથી પોતાની ક્રિયા પૂર્ણ કરે છે અને શિષ્ટ આહૂતિ
 અચ્યુતના ભાવથી અગ્નિને અર્પણ કરે છે. કર્મમાં કોઈ ભતની ખામી ન
 આવે એ હેતુથી આ શિષ્ટ આહૂતિ અપાય છે. આ પ્રકારે પોતાની ક્રિયા
 ચાલુ રાખતા યજ્ઞભગવાન સાથે નિકટ પરિચયમાં આવી જાય છે અને પછી
 એ રીતે ધીમે ધીમે સુક્ત પઞ્ચ થાય છે. આ બધાની આરૂઢ દશા હોવાથી
 પૂર્ણ ભવે પોતાની ક્રિયા કરે છે.

શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહતિ ।

શબ્દાદીન્ત્રિપયાનન્ય ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ-શ્રોત્રાદીની-શ્રોત્ર કત્યાદિ (નામ, દિ બ. વ. નપું. શ્રોત્ર)
 ઇન્દ્રિયાણિ-ઇન્દ્રિયો (નામ, દિ બ. વ. નપું. ઇન્દ્રિય) અન્ય-ખીજા (નામ, પ્ર

ખ. વ પુ) સંયમાગ્નિપુ-સંયમરૂપી અગ્નિઓમાં (નામ, સ. ખ. વ પુ. અગ્નિ) જુલ્હતિ-હોમે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ જો પુ. ખ. વ. હુ ૩ ગયુ પરમં) શબ્દાદીન્-શબ્દ વગેરે (નામ, ક્રિ. ખ. વ પુ.) વિષયાન્-વિષયોને (નામ, ક્રિ. ખ. વ પુ વિષય) અન્તે-ખીજાઓ (નામ, પ્ર. ખ. વ. પુ) ઇન્દ્રિયાગ્નિપુ-ઇન્દ્રિયરૂપી અગ્નિઓમાં (નામ, સ. ખ. વ. પુ અગ્નિ) જુલ્હતિ-હોમે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ જો પુ. ખ. વ. હુ ૩ ગયુ પરમં)

ભાવાર્થ- ખીજા (યોગીઓ) કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોને સંયમરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે. (ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી શક્તી વશ કરે છે) (અને) ખીજા (યોગીઓ) શબ્દાદિ વિષયોને ઇન્દ્રિયરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે. (શબ્દો રહિત થઈને ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોને ગ્રહણ કરે છે પણ ભસ્મરૂપ જ વિષયોને ખનાવે છે. (૨૬)

વિવેચન- આ શ્લોક યોગ પરિચર્યાનો વિષય સમજાવે છે. એ વર્ગનો સ્વીકૃત પક્ષ એવો હોય છે કે શરીરના પ્રત્યેક વિભાગો તેમજ આંતર-ઇન્દ્રિયોના સંયમ દ્વારા પોતાની ઇષ્ટ સિદ્ધિ કરવામાં તે તે દેવો મદદરૂપ થાય છે અને પોતાના નિત્ય વ્યવહાર તેમજ નૈમિત્તિક વ્યવહારમાં તે દેવોની સહાયતા લેવામાં આવે છે. ઇષ્ટ સિદ્ધિ જ્યારે પૂર્ણભાવે આવે છે ત્યારે આ બધા દેવો મુખ્યદેવ બ્રહ્માના અંગભાવે હોવાથી બ્રહ્મામાં યોગની પૂર્ણતા થાય છે.

શ્લોક ૨૫ થી ૩૦ યોગવિષયક છે. જુદા જુદા પ્રકારે તેમાં પ્રવૃત્ત થતાં યોગીઓની પરિસ્થિતિ સમજાવે છે. જો કે પ્રકાર તો જુદા જુદા જણાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે દરેક પ્રકાર બ્રહ્માની સાથે સંબંધ કરવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. આ વર્ગને કેઈ પણ બાહ્ય પદાર્થની અપેક્ષા પડતી જણાતી નથી. માત્ર નિયમન ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવે છે અને એ નિયમન દ્વારા અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતાં થતાં પરમાત્મભાવને અંગીકાર કરવો પડે છે. અહીં પરમાત્મા બ્રહ્માવાચક છે, યજ્ઞના અનેક પ્રકાર છે. યજ્ઞનો ઉપયોગ માત્ર પરમાત્માની સંતુષ્ટિ માટે છે, એટલે જેવી જેની શક્તિ અને ગતિ તે પ્રમાણે તે તેની નિયત યજ્ઞક્રિયામાં જોડાઈ પૂર્ણભાવે યજ્ઞરૂપ પરમાત્મામાં પોતાનો વિનિમય કરે છે. ધ્યાનમાં એટલું જ રાખવાની જરૂર છે કે:- (૧) ભૂત

(૨) માત્રા (૩) ઇન્દ્રિય (૪) ક્રિયા (૫) મનચતુષ્ટય (૬) જીવ. આ ૬ નો વિનિયોગ પરમાત્મામાં કરવાનો છે. આટલું થયે સર્વકાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

(૧) ભૂતમાં પંચમહાભૂત (૨) માત્રામાં પંચતન્માત્રા (૩) ઇન્દ્રિયમાં પંચકર્મેન્દ્રિય (૪) ક્રિયામાં પંચપરિણામભાવો (૫) મનચતુષ્ટયમાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર (૬) જીવ-જીવનભાવ (૭) ગુણત્રય (૮) પ્રકૃતિ (૯) ઈશ્વર (૧૦) ગુણાધિષ્ટાત્રો દેવતા

સર્વાણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।
આત્મસંયમયોગાગ્નૌ જુદ્ધતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ-સર્વાણિ-ગધા (સર્વનામ, દિ. બ. વ. નપું.) ઇન્દ્રિયકર્માણિ-ઇન્દ્રિયકર્મો-ચેષ્ટાઓ (નામ, દિ. બ. વ. નપું.) પ્રાણકર્માણિ-પ્રાણના કર્મોને (નામ, દિ. બ. વ. નપું.) ચ અપરે-અને, બીજા (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ.) આત્મસંયમ-યોગાગ્નૌ-આત્માના સંયમરૂપ યોગમય અગ્નિમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ.) જુદ્ધતિ-હોમે છે (ક્રિ. વ. ઠા. ૩ ને પુ. બ. વ. હુ ૩ મસુ પરસ્મૈન્) જ્ઞાનદીપિતે-જ્ઞાન વડે પ્રદીપ્ત થયેલ (વિશેષ્ય, વિ. યોગાગ્નૌ).

ભાવાર્થ- બીજા (યોગીઓ) બધી ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટાઓને તથા પ્રાણના કર્મોને જ્ઞાન વડે પ્રદીપ્ત થયેલ આત્મસંયમરૂપ યોગમય અગ્નિમાં (પરમાત્મામાં સ્થિતરૂપ અગ્નિમાં) હોમે છે. (૨૭)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં બતાવેલા યોગીઓ પોતાની સર્વ ચેષ્ટાઓ કરતાં છતાં પણ આત્મસંયોગ (આત્માની સાથે ઐક્યભાવનો અથવા સમભાવનો સંબંધ) બતાવે છે અને તેમાં પોતાની સમસ્ત શક્તિઓને આત્મવિલાસમાં ચોક્કસ છે. આ પ્રક્રિયાને ‘આત્મરમણ’ નામથી જોળણી શકાય. અહીં આત્મારામનો ભાવ વિકાસ પામે છે. એકિતની પેટલીક ચેષ્ટાઓ પણ આ રીતે ચોક્કસ થાય છે. સર્વ વૃત્તિઓને આત્મસંબંધ કરાવી વૃત્તિઓનું આત્મા સાથે રમણ અનુભવાય છે. અહીં એટલું જ નોવાનું છે કે કોઈ પણ જગ્યા ઉપર તટીયભાવ શિથિલ થવો નહીં. જો શિથિલ થયે તો સંયોગ-રસ મોજો પડી જશે અથવા વિરસ થઈ જશે.

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યો ગ ય જ્ઞા સ્ત થા ડ પ રે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાથ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ-દ્રવ્યયજ્ઞા:-દ્રવ્યમય યજ્ઞો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) તપોયજ્ઞા:-તપમય યજ્ઞો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) યોગયજ્ઞા:-યોગમય યજ્ઞો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) તથા-અને (અવ્યય) અપરે-ખીન્ન (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. અપર) સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞા:-અધ્યયન દ્વારા જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞો (નામ, પ્ર. બ. વ.) ચ-અને (અવ્યય) યતયઃ-મુનિઓ, યત્નશીલ યોગીઓ (નામ, પ્ર. બ. વ.) સંશિતવ્રતાઃ-તીવ્ર વ્રત ધારણ કરનારા (નામ, પ્ર. બ. વ.)

ભાવાર્થ- ખીન્ન (કેટલાક યોગીઓ) ઈશ્વરાર્પણ હોકસેવાર્થ દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરનારાઓ, તપયજ્ઞ કરનારાઓ (ધર્મપાલનરૂપ તપ), અષ્ટાંગયોગરૂપ યજ્ઞ કરનારાઓ, સ્વાધ્યાયથી જ્ઞાનમય યજ્ઞ કરનારાઓ (જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારાઓ) અને (ખીન્ન) તીવ્ર વ્રત ધારણ કરનારા યત્નશીલ પુરુષો હોય છે. (ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે યત્નશીલ બને છે) (૨૮)

વિવેચન- (૧) દ્રવ્યયજ્ઞ (૨) તપયજ્ઞ (૩) યોગયજ્ઞ (૪) સ્વાધ્યાય-જ્ઞાનયજ્ઞ. આ પ્રકારે જુદા જુદા યજ્ઞનાં સ્વરૂપો છે અને તે ઉત્તરોત્તર અધિક ભાવ ધારણ કરે છે. તદ્દન છેવટમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનયજ્ઞને ગણવામાં આવે છે. આ જ્ઞાન લૌકિક વિષયોનું નથી; પરંતુ પરમાત્મવિષયક હોઈ બધા યજ્ઞો કરતાં સર્વોત્કૃષ્ટ બને છે. જીવનો ભાવ નષ્ટ થતાં આત્માનો ભાવ પ્રકટ થાય છે.

અપાને જુહતિ પ્રાણં પ્રાણેડપાનં તથાઽપરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ-અપાને-અપાનવાયુમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ.) જુહતિ-હોમે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ નો પુ. બ. વ. દુ ૩ ચલુ પરસ્મૈન્) પ્રાણમ્-પ્રાણવાયુને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. પ્રાણ) પ્રાણે-પ્રાણમાં (નામ, સ. એ. વ. પ્રાણ) અપાનમ્-અપાનવાયુને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. અપાન) તથા-અને, વળી (અવ્યય) અપરે-ખીન્ન (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. અપર) પ્રાણાપાનગતી-પ્રાણ અને અપાનની ગતિને (નામ, દિ. વિવચન, શ્રી) રુદ્ધ્વા-અટકાવીને (વિધેય કૃદંત) પ્રાણાયામપરાયણાઃ-

પ્રાણાયામ પગથણુ (નામ, પ્ર બ. વ)

ભાવાર્થ-અપાનવાયુમાં પ્રાણવાયુને રોકે છે અને પ્રાણમાં અપાનને રોકે છે પ્રાણ અને અપાનની ગતિને રોકીને પ્રાણાયામમાં પરાયણ થયેલા કેટલાક બીજા યોગીઓ છે. (૨૬)

વિવેચન-આ સ્લોકમાં યોગની બે ક્રિયાઓ બતાવવામાં આવે છે. (૧) પ્રાણને અપાનમાં અને અપાનને પ્રાણમાં રોકી રાખે છે. (૨) બીજી એક પક્ષ પ્રાણ અને અપાનની ગતિને રોકી પૂરક, કુલક અને રચક દ્વારા પ્રાણ અપાનની ક્રિયા કર્યા કરે છે આ ક્રિયાને પ્રાણાયામની ક્રિયા કહેવામાં આવે છે. આ બંને ક્રિયા શરીર અને મનને બળવાન બનાવવામાં કામમાં દેવામાં આવે છે. આ એનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ થયો; પરંતુ આત્માની સાથે સંબંધ રચાય તો જ એ જ્ઞાનમાર્ગમાં ઉપયોગમાં આવે અને ત્યાં જ એકમસાવ સિદ્ધ કરી શકે.

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહતિ ।

સર્વેઽપ્યેતે ય જ્ઞ વિ દો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ-અપરે-બીજા (સર્વનામ, પ્ર બ. વ. પુ. અપર) નિયતાહારાઃ-નિયત આહારવાળા (વિશેષણ, વિ. અપરે) પ્રાણાન્-પ્રાણવાયુઓને (નામ, દ્વિ. બ. વ. પુ. પ્રાણ) પ્રાણેષુ-પ્રાણમાં (નામ, સ. એ. વ.) જુહતિ-હોમે છે (ક્રિ. વ. ડા. ૩ બે પુ. બ. વ. હુ. ૩ ગણુ પરસ્મૈ) સર્વે-મધા (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. સર્વ) અપિ-પણ (અન્યથ) પત્તે-એઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પતદ્ પુ) યજ્ઞવિદઃ-યજ્ઞને જાણનારાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. યજ્ઞવિત્) યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ-યજ્ઞથી જેમનાં પાપ નાશ પામ્યાં છે (વિશેષણ, વિ. પત્તે).

ભાવાર્થ- બીજા નિયમિત આહારવાળા, પ્રાણમાં પ્રાણને હોમે છે. આ બધા યજ્ઞને જાણનારાઓ તેમજ યજ્ઞથી જેમનાં પાપ નાશ થયાં છે એવા છે. (૩૦)

વિવેચન- પ્રાણને પ્રાણમાં હવન કરે છે, એટલે અધ્યને

યોગે છે. પોતાના અદ્ય પ્રાણોને સમદૃષ્ટિના મહાપ્રાણોમાં ભેડી આપે છે અને આ રીતે આશ્રિતલીલાનો અંગીકાર કરે છે.

યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ- યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજઃ-ધામાંથી અવશિષ્ટ ગરેહુ. અમૃતને ભોગવનારાઓ (વિશેષણ, વિ. પુરુષાઃ ; યજ્ઞાત્ અવશિષ્ટં અમૃતં મુજન્તિ इति ઉપપદ) યાન્તિ-જાય છે, મેળવે છે (કિં. વ. કા. ૩ જો પુ. ય. વ. યા ૨ ગણ ૫૨૨મીં) બ્રહ્મ-બ્રહ્મ (નામ, દિ. એ. વ. ૧૫૦. બ્રહ્મન્) સનાતનમ્-સનાતન (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) ન-નહિ (અવ્યય) અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૬૬મ્ પુ.) લોકઃ-લોક (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અસ્તિ-એ (કિં. વ. કાળ, ૩ જો પુ એ. વ. અસ્ ૨ ગણ ૫૨૨મીં) અયજ્ઞસ્ય-ધારણિતનો, યજ્ઞ ન કરનારો (નામ, ૧. એ. વ.) કુતઃ-કયાં (અવ્યય) અન્યઃ-બીજો (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ) કુરુસત્તમ-કુરુશ્રેષ્ઠ (સંબોધન).

ભાવાર્થ- હે કુરુસત્તમ ! યજ્ઞનું અવશિષ્ટ-અમૃતને ભોગવનારાઓ સનાતનબ્રહ્મને મેળવે છે. યજ્ઞ નહીં કરનારને આ લોક નથી તો પછી અન્ય લોક કયાંથી ? (૩૧)

વિવેચન- યજ્ઞ ક્રિયાત્મક અને જ્ઞાનાત્મક હોય છે. ક્રિયાત્મક યજ્ઞમાં ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય છે અને તેમાં જુદા જુદા દેવોનું યજ્ઞન થાય છે અને તે જ પ્રકારે આહુતિ પણ અપાય છે. આ બધા જુદા જુદા દેવતાઓ પરમાત્માના જુદા જુદા અંગરૂપે છે અને એ કારણે પરમાત્માને પૂજન અને નિવેદન પહોંચે છે. ત્યારપછીનો અવશિષ્ટ પદાર્થ નિષ્પાપ બને છે. નિષ્પાપ પદાર્થનું સેવન, અંતઃકરણને શુદ્ધ બનાવતાં બ્રહ્મરસનું પાન કરવા લાયક ઠરે ॥

જ્ઞાનાત્મક યજ્ઞ સ્વાધ્યાય દ્વારા અતરવિચારેને શુદ્ધભાવ તરફ લઈ જાય છે. આ રીતે પણ અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. તાત્પર્ય કે ક્રિયાત્મક યજ્ઞ અથવા જ્ઞાનાત્મક યજ્ઞ બ્રહ્મરસનું પાન કરાવી શકે છે. આને જ ‘અમૃત’ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ પ્રકારના અમૃતનો ઉપયોગ કરતાં કરતાં

પ્રદક્ષી સાથે એકચક્ષાવ પાગી શકાય છે કેટલાક આને મોક્ષ પણ કહે છે. વસ્તુતઃ આનંદમય સ્વરૂપ સાથેનો સંબંધ સનાતનપ્રદક્ષ કહેવાય છે. આ પ્રકારના અમૃતનો ઉપભોગ જેને મળતો નથી તેનું જીવન કેવળ ભારરૂપ છે. એટલે આ લોક પણ નિરૂપયોગી થાય છે અને તેવી જ રીતે પરલોક પણ નિરૂપયોગી બને છે. જો કે એના જીવનમરણનો વિષય તો ચાલુ રહે છે.

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ- **एवम्**-એ પ્રમાણે (અન્યથા) **बहुविधाः**-બહુ પ્રકારના (વિશેષણ, વિ. યજ્ઞાઃ) **यज्ञाः**-યજ્ઞો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ) **वितताः**-વિસ્તાર પામેલા (વિશેષણ, વિ. યજ્ઞાઃ) **ब्रह्मणः**-બ્રહ્માના (નામ, વ. એ. વ. પુ) **मुखे**-મુખમાં (નામ, સ. એ. વ.) **कर्मजान्**-કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા (નામ, દ્વિ. બ. વ. પુ) **विद्धि**-જાણુ (ક્રિ. આરાધ્ય, ૨ જો પુ. એ. વ. **विद्** ૨ ગણ્ય આત્મતે) **तान्**-તેઓને (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ. **तद्** પુ) **सर्वान्**-અધાને (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ. **सर्व** પુ.) **एवम्**-એ પ્રમાણે (અન્યથા) **ज्ञात्वा**-જાણીને (વિવેક ક્રદંત) **विमोक्ष्यसे**-મોક્ષ પામીશ, મુક્ત થઈશ (ક્રિ. અવિષ્ક્રાણ, ૨ જો પુ. એ. વ. **विमुञ्च** ૨ ગણ્ય).

ભાવાર્થ- એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના યજ્ઞો પ્રદક્ષીની વાણીમાંથી (શબ્દપ્રદક્ષીની વાણીમાંથી- વેદની વાણીમાંથી) વિસ્તૃત થયા. એ બધાઓને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા (તાત્પર્ય કે શરીર, મન, ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓથી ઉત્પન્ન થયેલા) જાણુ; એ પ્રકારે જાણીને (સંસાર બંધનથી) મુક્ત થઈશ. (૩૨)

વિવેચન- વેદમાં અનેક પ્રકારના યજ્ઞો બતાવવામાં આવેલા છે. એ બધા યજ્ઞો રત્નોશુભ્રમય છે. છતાં પણ જો નિષ્કામ ભાવે. કરવામાં આવે તો ઘણા મોડા કાળે ભાવનાઓ બદલાય છે ખરી; અને અંતઃકરણમાં સાત્ત્વિક ભાવનાઓનો ઉદય થાય છે ખરો. સાત્ત્વિક ભાવનાઓ. સાત્ત્વિક વિચારોને જાગૃત કરે છે અને એ રીતે જે જે જ્ઞાનપોષક ભાવોનું પ્રાકટ્ય હૃદયમાં થાય તે તે પ્રકારનાં સાધનો (તે તે વિચારો 'અને તે' તે યથો). તરફ ચિત્ત અવલંબે છે. આ અવલંબનને આધારે પોતાના વિચારો પરમાત્મા તરફ યોજે છે અને પ્રદક્ષાવા બિલો કરે છે.

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

સર્વે કર્માશ્વિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ-શ્રેયાન્-વધાડે આગે (વિગેજ, વિગેચ જ્ઞાનયજ્ઞ) દ્રવ્યમયાત્-
દ્રવ્યયાજ્ઞા (વિગેજ, વિગેચ યજ્ઞાત્) યજ્ઞાત્-પાથી (નામ, પં. એ. વ. પુ. યજ્ઞ)
જ્ઞાનયજ્ઞઃ-જ્ઞાનયજ્ઞી યજ્ઞ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) પરંતપ-અર્જુન, શત્રુને તાપ
આપનાર (સંબોધન) સર્વે-અધુ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. મયે નપું.) કર્મે-કર્મ
(નામ, પ્ર. એ. વ. કર્મન્ નપું.) અશ્વિલમ્-અધુ પાપ જોમાં નહિ તે (વિગેજ,
વિ. કર્મન્) પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન) જ્ઞાને-જ્ઞાનમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ.)
પરિસમાપ્યતે-પરિણામ પામે છે (કિ. વ. કા. કર્મણિ પરિસમ્પન્નઃ પાપ મળ)

ભાવાર્થ- દ્રવ્યમય યજ્ઞથી હે પરંતપ ! જ્ઞાનયજ્ઞ વધાડે સારો છે,
અધુ નિષ્પાપ કર્મ હે પાર્થ ! પરિણામ પામે છે. (૩૩)

વિવેચન- આ શ્લોક ૨૮મા શ્લોકને જુદી રીતે વર્ણવે છે. જુદો
૨૮મા શ્લોકની નોંધ.

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રજ્ઞેન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ-તત્-તે (સર્વનામ, કિ. એ. વ. તત્ નપું.) વિદ્ધિ-જાણ (કિ
આત્માર્થ, ૨ જો પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ) પ્રણિપાતેન-હંડવત્ પ્રણામથી (નામ,
ત. એ. વ. પુ.) પરિપ્રજ્ઞેન-નિષ્કપટ પ્રશ્નોની પરપરાથી (નામ, ત. એ. વ. પુ.)
સેવયા-સેવાથી, સેવા વડે (નામ, ત. એ. વ. સ્ત્રી.) ઉપદેક્ષ્યન્તિ-ઉપદેશ કરશે (કિ.
ભવિષ્યપ્રાણ, ૩ જો પુ. ૧૫. વ. ઉપનંદિશ્ ૬ ગણ) તે-તને (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ.
યુષ્મદ્) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, કિ. એ. વ. નપું.) જ્ઞાનિનઃ-જ્ઞાનીઓ (નામ, પ્ર. બ.
વ.) તત્ત્વદર્શિનઃ-તત્ત્વને જોનારાઓ, મર્મને સમજનારાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ.)

ભાવાર્થ- હંડવત્ પ્રણામ દ્વારા નિષ્કપટ ભાવથી પૂછેલા પ્રશ્નો વડે
અને સેવા વડે તે જ્ઞાનને તું જાણ; તત્ત્વને જોનારાઓ (સમજનારાઓ) તને
જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. (૩૪)

વિવેચન- કોઈ પણ મુમુક્ષુ (મોક્ષની ઇચ્છાવાળો) જ્ઞાનની પિપાસા ધરાવે છે. આ પિપાસાને, રહસ્યપૂર્વક યથાર્થ (વિચાર, ધ્યાન, શક્તિ, તાત્પર્ય અને ભાવ સાથે પ્રયોજન) શબ્દ, તાત્પર્ય અને શબ્દાર્થમાં રહેલા મર્મને ધરોળર સમજનાર હોય તેવા કોઈક વિરલ અભ્યાસક (તત્ત્વદર્શી), પૂર્ણ કરાવી શકે છે. ચાલુ જમાનામાં ઘણાએ અભ્યાસીઓ અથવા કહો કે ઘેરઘેર ગીતા વાંચનારા છે; પરંતુ જ્યાંસુધી મુમુક્ષુના ભાવ કેળવ્યા વિના વચાશે ત્યાંસુધી ગીતા પોતાનું ખરું સ્વરૂપ અને રહસ્ય પ્રકટ કરશે નહીં આ સ્વરૂપ અને રહસ્ય માત્ર તત્ત્વદર્શીઓ જ બતાવી શકે.

અભ્યાસક ધરોળર જગત્પુરુષ વાસુદેવની સન્મુખ રહે છે. તાત્પર્ય કે એનો નિત્ય વ્યાસંગ વાસુદેવની સાથે જ બંનેલો રહે છે નિત્યચર્યામાં પણ તેની સાથેને સાથે રહે છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનરસનું પાન કરે છે. એ રસ જ્ઞાનમય હોય છે, ક્રિયામય હોય છે અને પ્રજ્ઞમય પણ હોય છે અથવા વાસુદેવમય હોય છે. વાસુદેવઃ સર્વમિતિ । અહીં અર્જુનને વાસુદેવ સાથે લૌકિક સંગ્રામ હોવાથી લૌકિકતામાં જ તે વાસુદેવને જુવે છે અને એ જ કારણે પોતે (વાસુદેવ) સમર્થ છે તો પણ અર્જુનને શ્રદ્ધા બેસાડવા માટે તત્ત્વદર્શી પાસેથી તત્ત્વજ્ઞાન લેવાનું જણાવે છે.

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ-યત્-જેને (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. નપું.) જ્ઞાત્વા-જાણીને (વિશેષ કૃદંત) ન-નહિ અન્યથા) પુનઃ-ફરીથી (અન્યથ) મોહમ્-મોહને (નામ, ક્રિ. એ. વ. પુ. મોહ) પવમ્-એ પ્રમાણે (અન્યથ) યાસ્યસિ-તું પામીશ (ક્રિ. ભ. કા. ૨ જો પુ. એ. વ. યા ૨ ગણ) પાણ્ડવ-અર્જુન (સંજોડન) યેન-જે વડે (સર્વનામ, તુ. એ. વ. યત્) ભૂતાનિ-ભૂતોને, પ્રાણીઓને (નામ, ક્રિ. ભ. વ. નપું.) અશેષેણ-સંપૂર્ણતાથી (નામ, તુ. એ. વ. પુ. અશેષ) દ્રક્ષ્યસિ-જોઈશ (ક્રિ. ભ. કા. ૨ જો પુ. એ. વ. દૃશ (પદ્ય) ૧ ગણ) આત્મનિ-આત્મામાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. આત્મન્) અથ-પછી (અન્યથ) હ-પૂરક (અન્યથ) મયિ-નારામાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મદ્).

થે યાન્દ્રવ્ય મ યા ઘ જ્ઞા ન ય જ્ઞઃ પરંતપ ।

સર્વે કર્માશિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ-થેયાન્-વધાડે માગે (વિગેજ, વિગેજ જ્ઞાનયજ્ઞ) દ્રવ્યમયાત્-
દ્રવ્યવાળા (વિશેષણ, વિગેજ યજ્ઞાત્) યજ્ઞાત્-યજ્ઞથી (નામ, પં. એ. વ. પુ. યજ્ઞ)
જ્ઞાનયજ્ઞઃ-જ્ઞાનયજ્ઞી યત્ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) પરંતપ-અર્જુન, શત્રુને તા
આપનાર (સંબોધન) સર્વેન્-નધુ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. સર્વ નપું.) કર્મ-
(નામ, પ્ર. એ. વ. કર્મન્ નપું.) અશિલમ્-અધુ પાપ જોમાં નહિ તે (વિ.
વિ. કર્મન્) પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન) જ્ઞાને-જ્ઞાનમાં (નામ, સ. એ. ■
પરિસમાપ્યતે-પરિણામ પામે છે (દિ. વ. ઠા. કર્મણિ પરિસમપ્ત્યાપ્

ભાવાર્થ- દ્રવ્યમય યજ્ઞથી છે પરંતપ ! જ્ઞાનયજ્ઞ વધાડે
અધુ નિષ્પાપ કર્મ છે પાર્થ ! પરિણામ પામે છે. (૩૩)

વિવેચન- આ શ્લોક ૨૮મા શ્લોકને જુદી રીતે વર્ણવે
૨૮મા શ્લોકની નોંધ.

તદ્વિદિ પ્ર ણિ પા તે ન પરિપ્રશ્નેન સેવયા
ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ

શબ્દાર્થ-તત્-તે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. તત્ નપું
આતાર્થ, ૨ જો પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ) પ્રણિપાતેન-દ.
૧ એ. વ. પુ.) પરિપ્રશ્નેન-નિષ્કપટ પ્રશ્નોની પરપરાથી
સેવયા-સેવાથી, સેવા વડે (નામ, ૧ એ. વ. ઓ) ઉપદે
ભવિષ્યકાળ, ૩ જો પુ. ત્થા વ. ઉપસદિશ્ ૧ ગણ) જ્ઞે-
યુષ્મદ્) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, દિ. એ. વ. નપું) જ્ઞાનિ
૧) તત્ત્વદર્શિનઃ-તત્ત્વને જોનારાઓ, મર્મને સમજના

ભાવાર્થ- હંડવત પ્રણામ દ્વારા નિષ્કપ્ટ
અને સેવા વડે તે જ્ઞાનને તું બાણ; તત્ત્વને જો
જ્ઞાનને ઉપદેશ કરશે. (૩૪)

૭ ગણ) અગ્નિઃ-અગ્નિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અગ્નિ) મસ્મસાત્-ભસ્મભય (નામ, અન્યથી પ્રયોગ, સાત્ પ્રત્યય) કુરુતે-કરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. કૃ ૮ ગણ આત્મેન૦) અર્જુન-અર્જુન (સંબોધન) જ્ઞાનાગ્નિઃ-જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ (નામ, પ્ર. એ. વ.) સર્વકર્માણિ-મધ્યાં કર્મેણિ (નામ, દ્વિ. અ. વ., સર્વાણિ ચ કર્માણિ ચ ૬૬) મસ્મસાત્-ભસ્મભય (નામ, અન્યથીભાવ પ્રયોગ, સાત્ પ્રત્યય) કુરુતે-કરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. કૃ ૮ ગણ આત્મેન૦) તથા-તેવી રીતે (અન્યથા).

ભાવાર્થ-જેવી રીતે પ્રજ્વલિત અગ્નિ ઇન્ધનોને ભસ્મભય કરે છે, તેવી રીતે હે અર્જુન ! જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વે કર્મેણિ ભસ્મભય કરી નાખે છે. (૩૭)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે તું તરી જશે એ પ્રમાણે ગયા શ્લોકમાં જણાવ્યું. એ હકીકતને વધારે સ્પષ્ટ આ શ્લોકમાં કરી છે. જીવને આત્મા સાથે શાશ્વત સંબંધ છે; પરંતુ એ સંબંધ કર્મવશાત્ બોલે થઈ ગયો છે. એટલે એના પૂર્વસ્વરૂપમાં હીનતા પ્રાપ્ત થઈ છે એ હીનતા અને મોહને વશ થઈને કાંઈ ને કાંઈ કૃણની આશાએ તે કર્મ કરે જાય છે અને પોતાનો ભગવત્સંબંધ - બ્રહ્મ સાથેનો સંબંધ ભૂલી જાય છે. એ સંબંધ બતાવવા એને જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. જ્ઞાન સંબંધ બતાવે છે; એટલું જ નહીં પણ જણાવે છે કે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે; તાત્પર્ય કે બ્રહ્મ જેવો જ છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સધળાં કર્મે ભસ્મ થઈ જાય છે એટલે કર્મ કૃણ આપવા સમર્થ બનતાં નથી.

નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદં વિદ્યતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ-ન-નહિ (અન્યથા) હિ-યોક્તસ (અન્યથા) જ્ઞાનેન-જ્ઞાનથી (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) સદૃશમ્-જેવું (અન્યથા) પવિત્રમ્-પવિત્ર કરનારું (વિશેષણ વિ. સાધનમ્) इह-આ લોકમાં (અન્યથા) વિદ્યતે-જણાય છે (ક્રિ. વ. કા. કર્મણિ, ૩ જો પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ) તત્-તે જ્ઞાન (સ્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) સ્વયમ્-એની મેળે, પોતે જ (સ્વનામ, અન્યથા) યોગસંસિદ્ધઃ-યોગ વડે સિદ્ધ થયેલો, સમત્વ શુદ્ધિરૂપ યોગ વડે શુદ્ધ અતઃકળવાળો (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) કાલેન-સમયે,

ભાવાર્થ- જે જ્ઞાનને સમજીને ફરીથી એ પ્રકારના મોહને હે પાંડવ । તું પાંચીશ નહીં. એ જ્ઞાન વડે (અનંત ચેતનરૂપ થઈને) સંપૂર્ણતાથી તારા પોતાનામાં પ્રાણીઓને જોશે અને પછી મારામાં (સત્ + ચિત્ + આનન્દ = સચ્ચિદાનંદ - સ્વરૂપમાં ઐક્યભાવ પામી સચ્ચિદાનંદમય) જોશે. (૩૫)

વિવેચન- આ શ્લોક સ્તમસિ નામના મહાવાક્યને સમજાવે છે.

અપિ चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वे ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ-અપિ-પણ (અન્યથા) ચેદ્-જો (અન્યથા) અસિ-તુ હોઈશ (કિ. વ. કા. ૨ જો પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ ૫૨૨મૈં) પાપેભ્યઃ-પાપીઓ કરતાં (નામ, પં. બ. વ. નપું. પાપ) સર્વેભ્યઃ-અથા કરતા (સર્વનામ, પં. બ. વ.) પાપકૃત્તમઃ-સૌથી વધારે પાપ કરનારો (નામ, પ્ર. એ. વ.) સર્વેમ્-પણ (સર્વનામ, કિ. એ. વ.) જ્ઞાનપ્લવેન-જ્ઞાનરૂપી વહાણથી (નામ, ત. એ. વ.) પ્લવ-માત્ર (અન્યથા) વૃજિનમ્-પાપને (નામ, કિ. એ. વ. પુ. વૃજિન્) સંતરિષ્યસિ-સારી રીતે તરી જશે (કિ. ભ. કા. ૨ જો પુ. એ. વ. સમ્+૧ ગણ ૫૨૨મૈં)

ભાવાર્થ- જો તું સર્વ પાપીઓ કરતાં પણ વધારે પાપ કરતો હશે તો પણ જ્ઞાનરૂપ વહાણથી જ સર્વ પાપને સારી રીતે તરી જશે. (૩૬)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં શ્રીવાસુદેવ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવે છે કે મહાય તેવો તુ હોય તો પણ તારું ચિત્ત (આંતરદષ્ટિ) મારા તરફ રાખ આ પ્રમાણે રહેવાથી મહાય તેવા દોષ હશે તો પણ મારા જ્ઞાનરૂપ નોકા-વહાણથી તું તરી જશે.

य धै धांसि समिद्धोऽग्निर्मस्मसात्કुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्કुरुते तथा ॥૩૭॥

શબ્દાર્થ-યથા-જેવી રીતે (અન્યથા) ધધાંસિ-મંધન, લાકડો (નામ, કિ. બ. વ. ધધસ્ નપું.) સમિદ્ધઃ-પ્રજ્વલિત (વિજેતરૂ, વિ. અગ્નિ બ. ૬. સમ્+૨૪૪

૭ ગણ) અગ્નિઃ-અગ્નિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અગ્નિ) મસ્મસાત્-ભસ્મમય (નામ, અન્યથી પ્રયોગ, સાત્ પ્રત્યય) કુરુતે-કરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ એ પુ. એ. વ. કુ ૮ ગણ આત્મેન૦) અર્જુન-અર્જુન (સંજોધન) જ્ઞાનાગ્નિઃ-જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ (નામ, પ્ર. એ. વ.) સર્વકર્માણિ-મધ્યાં કર્મેતિ (નામ, દ્વિ. બ. વ., સર્વાણિ ચ કર્માણિ ચ કંઠ) મસ્મસાત્-ભસ્મમય (નામ, અન્યથીસાવ પ્રયોગ, સાત્ પ્રત્યય) કુરુતે-કરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ એ પુ. એ. વ. કુ ૮ ગણ આત્મેન૦) તથા-તેની રીતે (અન્યથા).

ભાવાર્થ-જેવી રીતે પ્રજ્વલિત અગ્નિ ઇન્ધનોને ભસ્મમય કરે છે, તેવી રીતે હે અર્જુન ! જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વે કર્મેતિ ભસ્મમય કરી નાખે છે. (૩૭)

[વિવેચન- આ શ્લોકમાં જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે તું તરી જશે એ પ્રમાણે ગયા શ્લોકમાં જણાવ્યું. એ હકીકતને વધારે સ્પષ્ટ આ શ્લોકમાં કરી છે. જીવને આત્મા સાથે શાશ્વત સંબંધ છે; પરંતુ એ સંબંધ કર્મવશાત્ ઓછો થઈ ગયો છે. એટલે એના પૂર્વસ્વરૂપમાં હીનતા પ્રાપ્ત થઈ છે એ હીનતા અને મોહને વશ થઈને કાંઈ ને કાંઈ ફળની આશાએ તે કર્મ કરે જાય છે અને પોતાનો ભગવત્સંબંધ - બ્રહ્મ સાથેનો સંબંધ ભૂલી જાય છે. એ સંબંધ બતાવવા એને જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. જ્ઞાન સંબંધ બતાવે છે; એટલું જ નહીં પણ જણાવે છે કે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે; તાત્પર્ય કે બ્રહ્મ જેવો જ છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સધળાં કર્મે ભસ્મ થઈ જાય છે એટલે કર્મ ફળ આપવા સમર્થ બનતાં નથી.

નદિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદં વિદ્યતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્માનિ વિન્દતિ ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ- ન-નદિ (અન્યથા) હિ-યોક્તસ (અન્યથા) જ્ઞાનેન-જ્ઞાનથી (નામ, ૧ એ વ. નપું.) સદૃશમ્-જેવું (અન્યથા) પવિત્રમ્-પવિત્ર ક્રનારું (વિશેષણ વિ. સાધનમ્) इद-આ લોકમાં (અન્યથા) વિદ્યતે-જણાય છે (ક્રિ. વ. કા. કર્મણિ, ૩ એ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ) તત્-તે જ્ઞાન (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) સ્વયમ્-એની મેળે, પોને જ (સર્વનામ, અન્યથા) યોગસંસિદ્ધઃ-યોગ વડે સિદ્ધ થયેલો, સમન્વ લુદ્ધિરૂપ યોગ વડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) કાલેન-સમયે,

યોગ્ય સમયે (નામ, ત્ એ. વ. પુ. કાલ) આત્મનિ-આત્મામાં (નામ, સ એ. વ. પુ. આત્મન્) વિન્દતિ-મેળવે છે, અનુભવે છે (પ્રિ. વ કા. ૩ જો પુ. એ. વ. ચિદ્ ૨ ગણ પરમૈઃ)

ભાવાર્થ- આ સંસારમાં પવિત્ર કરનારુ જ્ઞાનના જેવું બીજું કશું પણ સાધન નથી; સમત્વબુદ્ધિયુક્ત શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પોતે જ (પોતાની મેળે) યોગ્ય સમયે પોતાના આત્મામાં (અંતઃકરણમાં) અનુભવે છે. (૩૮)

વિવેચન- જ્ઞાનને પવિત્ર માનવામાં આભ્યું છે. એથી એવો અર્થ નથી થતો કે લોકસભા પી વ્યવહારવાળું જ્ઞાન પવિત્ર છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન તો કોઈ પણ જીવની અધોગતિ જ કરે છે તાત્પર્ય કે વાસનામાં બદલ ને બદલ-જ રાખે છે.

સમભાવવાળું જ્ઞાન એટલે પ્રજ્ઞજ્ઞાન અથવા શ્રીવાસુદેવ સિવાય બીજું કોઈ નથી એ પ્રકારનું જ્ઞાન. આ જ્ઞાન જે માર્ગે તૈયાર થાય એ માર્ગને યોગ નામની સન્ના અપાય છે. આ પ્રકારના યોગનું કેટલાય કાળ સુધી મેવન કરવાથી પરાગતિ અથવા પરમજ્ઞાન અથવા ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અવિદ્યા, પ્રકૃતિ, અજ્ઞાન આ ત્રણ માયાના સંગ ધે પોતપોતાનાં નિરનિરાળા કાર્ય બજાવે છે. એક જીવની સાથે અવિદ્યા અને માયાનો સંબંધ થાય છે. આ સ્થિતિમાં જીવ કર્મપરાયણ બને છે. તાત્પર્ય કે એને જુદા જુદા કર્મ કરવાનું મન અવારનવાર થયા કરે છે અને એ દ્વારા તાણ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે

પ્રકૃતિ એ જીવનો કાર્ષક મૂળભાવ જણાય છે અને એ મૂળભાવના હિસાબે એની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે છે માયાનો એની સાથે સંબંધ થાય છે તે કાર્ષક જુદા જુદા પ્રપંચ બતાવે છે, પણ પ્રવૃત્તિમાં માયા કરતાં કાર્ષક વિશેષ સામર્થ્ય જણાય છે એ કારણે એની પ્રવૃત્તિ પોતાની સામાન્ય સ્થિતિ-માં જ ચાલુ રહે છે કોઈ પણ વિશેષ પક્ષ અંગીકાર કરતો નથી.

કોઈ એક જીવ કેવળ અજ્ઞાનનું જ ગ્રહણ કરી રહે છે એવા જીવ પાંસે તામસભાવ અથવા જડભાવ વધારે છે. આ પ્રકારનો બુદ્ધિનો જડભાવ તેને શુ કરવું અને શું ન કરવું તેનો વિચાર થવા દેતો નથી એટલે એને

પોતાના હિતાહિતની સમજ પડતી નથી. આ પરિસ્થિતિ ગંભીર છે કેમકે એ અધકારમાં પડેલી અવસ્થા જ લોગવે છે. એની અજ્ઞાનતા ખીન્નને લાલકારક થાય છે. આ પ્રકારની મૂઢદશા વિષમતાને જ તયાર કરે છે.

શ્રદ્ધાવાંછમતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥૩૯॥

શબ્દાર્થ-શ્રદ્ધાવાન્-શ્રદ્ધાવાળો (વિશેષણ, વિ પુરુષઃ) લમતે-મેળવે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ ને પુ. એ. વ લઙ્ ૧ ગણુ આત્મને) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાનને (નામ, ક્રિ. એ. વ. નપું.) તત્પરઃ-તત્પર, જ્ઞાનપર (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) સંયતેન્દ્રિયઃ-સંયત કરેલી છે ઇન્દ્રિય જેણે (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાનને (નામ, ક્રિ. એ. વ. નપું.) લબ્ધ્વા-મેળવીને (વિધેય કૃદંત) પરામ્-કેળ, બ્રહ્મમયી (વિશેષણ, વિશેષ્ય શાન્તિમ્) શાન્તિમ્-શાન્તિને (નામ, ક્રિ. એ. વ. ઓ શાન્તિ) અચિરેણ-વિના વિલંબે (અવ્યય) અધિગચ્છતિ-મેળવે છે, પામે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ ને પુ. એ. વ. અધિ+ગમ્ પરસ્મેઽ ૧ ગણુ).

ભાવાર્થ-ઇન્દ્રિય જેણે સંયમમાં રાખેલી છે, જ્ઞાન તરફ ચિત્ત છે, જે શ્રદ્ધાવાળો છે, તે જ્ઞાનને (ભગવત્તત્ત્વને) મેળવે છે. આ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને વિના વિલંબે બ્રહ્મમયી શાન્તિને પામે છે. (૩૬)

વિવેચન-શ્રદ્ધા, સંકલ્પ અને ધૈર્ય આ ત્રણની ખાસ જરૂર છે. શુરુવાક્ય, પ્રમાણુવાક્ય અને શાસ્ત્રવાક્યમાં શ્રદ્ધા જોઈએ. સંકલ્પ જોટલે નિશ્ચય-વિચાર. ધૈર્ય દ્વારા જીવના કોઈ પણ કાર્યમાં આવતી મુશ્કેલીઓ સહન કરવાની શક્તિ કેળવાય છે. સહનશક્તિ વધતાં લાલચો દૂર થઈ લોહુપતા ઘટે છે. લોહુપતા જોઈથી થતાં પચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પચ કર્મેન્દ્રિય પર કાળુ મૂકી શકાય છે. આ પ્રકારનો કાળુ સ્થિર થતાં સમ (શાન્તિ), દમ, તિતિક્ષા અને ઉપરતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારની સ્થિતિને ઇન્દ્રિયજય કહેવાય છે. અભ્યાસમાં પણ આ પ્રકારના જયની આવશ્યકતા આ સ્થિતિ કેમેકમે જ્ઞાનને સિદ્ધ કરે છે જેથી પરમ શાન્તિ મળે છે. સમ-શાન્તિ (ચિત્ત-ની શાન્તિ), દમ-દમન (ઇન્દ્રિયો પર કાળુ), તિતિક્ષા-સારાસારનો વિચાર કરી સાર અહણુ કરવાની શક્તિ કેળવવી. ઉપરતિ-સાંસારિક પદાર્થોમાં કલેશભાવ જ

ઉપનયન થય છે એમ માની એ તરફની (સાંસારિક પદાર્થો તરફની) મમતા કાઢી નાખતી.

અગ્રથાશ્રદ્ધાનશ્ચ મંગયાત્મા વિ ન શ્ય તિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંગયાત્મનઃ ॥૪૦॥

શબ્દાર્થ-મમતા-ભગવત્તત્ત્વને નદિ જગુનાર (વિગેય, વિ પુરુષઃ) ચ-
અને (અન્યથા) અશ્રદ્ધાન-શ્રદ્ધાને નદિ મેગવનાર (વિગેય, વિ. પુરુષઃ) ચ-અને
(અન્યથા) સંશયાત્મા-જેનું અંતઃકરણ સંશયવાળું છે તે (વિગેય, વિ પુરુષઃ)
વિનશ્યતિ-નાશ પામે છે, પરમગુણથી બ્રહ્મ થાય છે (કિ. વ. કા. ૩ ને પુ. એ. વ.
વિન્નશ્ ૪ મળ પૃષ્ઠ૦) ન-નદિ (અન્યથા) અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ.
શ્વમ્ પુ.) લોકઃ-લોક (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. લોક) અસ્તિ-છે (કિ. વ. કા.
૩ ને પુ. એ. વ. અન્ ૨ મળ) ન-નદિ (અન્યથા) સુગમ્-સુખ (નામ, પ્ર. એ.
વ. નપું.) સંશયાત્મનઃ-સંશયવાળા અંતઃકરણવાળાને (નામ, પ. એ. વ. પુ.
સંશય પય આત્મા यस્ય હતિ અહ.)

ભાવાર્થ- ભગવત્વિષયને નહીં જાણનાર, શ્રદ્ધા નહીં રાખનાર, જેનું
અંતઃકરણ સંશયવાળું છે એવો પુરુષ વિનાશ પામે છે. સંશયાત્માને આ
લોક નથી, પરલોક નથી અને સુખ નથી. (૪૦)

વિવેચન- અજ્ઞાનતા અને અશ્રદ્ધાથી છવ સંશયવાળો બને છે
એટલે એનામાં કોઈ પણ પ્રકારથી પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ સ્થિર થતી નથી. એથી
સારાસાર વિવેક કરવાની શક્તિ તે પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નથી એની બ્રહ્મતા
વધતી જાય છે તેથી એનો આ લોક અને પરલોક બગડે છે.

યો ગ સંન્યસ્ત કર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિવર્તન્તિ ધનંજય ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ-યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્-સમત્વશુદ્ધિ મળીને કર્મ જેણે ભગવદ્-
ર્ષણ કર્યા છે તેને (યોગેન સંન્યસ્તાનિ કર્માણિ યેન તમ્ હતિ બહુ વિગેય,
વિ. પુરુષમ્) જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્-જ્ઞાન વડે જેના સંશયો છેલ્લાં ગયા છે તે

(જ્ઞાનેન સંછિન્નાઃ સંશયઃ યસ્ય તમ્ બદ્ધં વિશેષણ, વિ. પુરુષમ્) આત્મ-
ચન્તમ્-આત્માવાળો, ભગવદ્પરાયણ (વિશેષણ, વિ. પુરુષમ્) ન-નહિ (અન્યથા)
કર્માણિ-કર્મો (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું. કર્મન્) નિવર્તન્તિ-આધે છે (કિં. વ. દા.
૩ જો પુ. બ. વ. નિન્વચ્ ૫૨૨મૈં ૬ ગણ) ઘનંજય-અર્જુન (સંબોધન).

ભાવાર્થ- હે અર્જુન ! સમત્વ શુદ્ધિરૂપ યોગ વડે ભગવદ્ અર્પણ
કરનારને, જ્ઞાન વડે જેના સંશયો નાશ થયા છે તેવા ભગવદ્પરાયણ પુરુષને
કર્મ બાંધતાં નથી. (૪૧)

વિવેચન- કર્મ તરફની ફળની આશા છોડેલી છે અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ
દ્વારા મુક્ત થયેલા જીવનાં કર્મ વાસનામય બનતાં નથી; એટલે એ કર્મ-
બાંધનથી મુક્ત થાય છે અને સિદ્ધજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પરમાત્મભાવને
અવલભે છે.

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

છિન્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥૪૨॥

શબ્દાર્થ-તસ્માત્-તેટલા માટે (અન્યથા) અજ્ઞાનસંભૂતમ્-અવિદ્યાથી
ઉત્પન્ન થયેલું (વિશેષણ, વિ. સંશયમ્, અજ્ઞાનેન સંભૂતમ્ ઉપપદ) હૃત્સ્થમ્-
હૃદયમાં રહેલું (વિશેષણ, વિ. સંશયમ્) જ્ઞાનાસિના-જ્ઞાનરૂપી તલવારથી (નામ, તુ.
એ વ, જ્ઞાન ઇવ અસિઃ કર્મધારય) આત્મનઃ-આત્માનું (નામ, ૫ એ. વ.
આત્મન્) છિન્વા-છેદીને (વિધેય કૃદંત) યનમ્-આને (સર્વનામ, કિં એ. વ. ઇતદ્
પુ.) સંશયમ્-સંશયને (નામ, કિં એ. વ. પુ સંશય) યોગમ્-યોગને (નામ, કિં
એ વ. પુ યોગ) આતિષ્ઠ-સર કર, ધ્યાન આપ (કિં આત્માર્થ, ૨ જો પુ. એ.
૫ આત્મસ્થા ૧ ગણ ૫૨૨મૈં) ઉત્તિષ્ઠ-જીભો થા (કિં આત્માર્થ, ૨ જો પુ. એ.
૫. ઉત્ત્-સ્થા ૧ ગણ ૫૨૨મૈં) ભારત-અર્જુન (સંબોધન).

ભાવાર્થ- તેટલા માટે જ્ઞાનરૂપી તલવારથી તારા હૃદયને, અજ્ઞાનથી
જીભો થયેલો આત્મા સંબંધી સંશય છેદીને આ પ્રકારના યોગને સ્થિર કર
અને ભારત, જીભો થા. (૪૨)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં જીવને કર્તવ્યપરાયણ થવાનો ઉપદેશ આપે

અધ્યાય ૫ - કર્મયોગ

અર્જુન ઉવાચ ।

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।

યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે ब्रूहि સુનિશ્ચિતમ્ ॥૧॥

શબ્દાર્થ-સંન્યાસમ્-ત્યાગને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. સંન્યાસ) કર્મ-
ણામ્-કર્મોત્તુ (નામ, ષ. ખ. વ. નપું. કર્મન્) કૃષ્ણ-કૃષ્ણ (સંબોધન) પુનઃ-ફરીથી
(અન્યથા) યોગમ્-યોગને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. યોગ) ચ-અને (અન્યથા) શંસસિ-
વખાણું છે (ક્રિ. વ. કા. ૨ જો પુ. એ. વ. શંસ ૬ ગણ પરસ્મૈન્) ચત્-જે (સર્વ-
નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) શ્રેયઃ-કલ્યાણ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. શ્રેયસ્) પતયોઃ-
બેમાંથી (સંન્યાસ અને યોગમાંથી) (સર્વનામ, સ દ્વિવચન, પુ. પતદ્) પક્ષમ્-
એકને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) તત્-તે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) મે-મને
(સર્વનામ, ચ એ. વ. અસ્મદ્) બ્રૂહિ-કહે (ક્રિ. આતાર્થ, ૨ જો પુ. એ. વ. બ્રૂ
૨ ગણ) સુનિશ્ચિતમ્-સારી રીતે નિશ્ચય કરાયેલું (વિરોધજ્ઞ, વિ. શ્રેયઃ).

ભાવાર્થ- હે કૃષ્ણ ! કર્મોના ત્યાગને, વળી યોગને તું વખાણું છે,
આ બેમાંથી એક નિશ્ચય કરાયેલું હોય તે જે શ્રેયરૂપ હોય તે મને કહે. (૧)

[વચેચન- અર્જુન કૃષ્ણના કહેવાનો ભાવાર્થ જરોજર સમજ્યો
જણાતો નથી. જ્ઞાનથી અજ્ઞાન જતું રહે છે અને અજ્ઞાનથી સંશય ઊભા રહે
છે. એવો અભિપ્રાય ગયા અધ્યાયના છેલ્લા ભાગમાં અર્જુનને જો કે
સમજાવવામાં આવ્યો અને જ્ઞાનથી સંશયને ટાળવાનું કહેવામાં આવ્યું તો

છે જીવનો ધર્મ તો માત્ર કર્તવ્ય-કર્મ કર્યા જ કરવા અને તે દરજ્જે જ કરવા તેમા ફળની આશા રાખવી નહીં ફળની આશાએ કરેલા કર્મ વાસના એને જીલી કરે છે કોઈ પણ પ્રકારની આશા વિના કરેલા કર્મ બુદ્ધિનું સમત્વ રાખી પ્રજ્ઞ સાથે સબધ રાખવામા સહાયક થાય છે

જીવનો મિત્ર અત્યામી છે-આત્મા છે એની દોરવણીથી જીવ પોતાના કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાય તો કોઈ પણ વ્યતના સશય જિભા ધતા નથી સશય માત્ર અજ્ઞાનથી જિભા થાય છે એ કારણે આ શ્લોકમા કહે છે કે, તુ સશય-અજ્ઞાનને છોડી દઈ તારા ચુદ્ધકાર્યમા પ્રવૃત્ત થા આમ કરવાથી તુ તારી કીર્તિ સાચવશે અને નિષ્પાપ રહેશે, વિશેષમા તુ જ્ઞાનનિષ્ઠ થશે અને પ્રજ્ઞ સાથે એકલાવને પણ પામશે

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मब्रह्मार्पणयोगो नाम चतुर्थोऽध्याय ॥४॥

અધ્યાય ૫ - કર્મયોગ

અર્જુન ઉવાચ ।

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।

યત્કેચ એતયોરેકં તન્મે વ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥૧॥

શબ્દાર્થ-સંન્યાસમ્-ત્યાગને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. સંન્યાસ) કર્મ-
ણામ્-કર્મોત્તુ (નામ, પ. ખ. વ. નપું. કર્મન્) કૃષ્ણ-કૃષ્ણ (સંબોધન) પુનઃ-ફરીથી
(અવ્યય) યોગમ્-યોગને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. યોગ) ચ-અને (અવ્યય) શંસસિ-
વખાણું છે (કિ. વ. કા. ૨ જો પુ. એ. વ. શંસ્ ૬ ગણ પરસ્મૈ) યત્-જે (સર્વ-
નામ, દિ. એ. વ. નપું.) એયઃ-કલ્યાણ (નામ, દિ. એ. વ. નપું. એયસ્) પતયોઃ-
ખેભાંથી (સંન્યાસ અને યોગભાંથી) (સર્વનામ, સ દિવચન, પુ. ઘત્તદ્) પક્મ્-
એકને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) તત્-તે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) મૈ-મને
(સર્વનામ, ચ. એ. વ. અસ્મદ્) વ્રૂહિ-કહે (કિ. આતાર્થ, ૨ જો પુ. એ. વ. વ્રૂ
૨ ગણ) સુનિશ્ચિતમ્-સારી રીતે નિશ્ચય કરાયેલું (વિશેષણ, વિ. એયઃ).

ભાવાર્થ- હે કૃષ્ણ ! કર્મોના ત્યાગને, વળી યોગને તું વખાણું છે,
આ બેમાર્ગી એક નિશ્ચય કરાયેલું હોય તે જ એવરૂપ હોય તે મને કહે. (૧)

[વિવેચન- અર્જુન કૃષ્ણના કહેવાનો ભાવાર્થ ખરોખર સમજ્યો
જણાતો નથી. જ્ઞાનથી અજ્ઞાન જતું રહે છે અને અજ્ઞાનથી સંશય બિભા રહે
છે. એવો અંભિ પ્રાપ્ત થયા અધ્યાયના છેલ્લા ભાગમાં અર્જુનને જો કે
સમજાવવામાં આવ્યો અને જ્ઞાનથી સંશયને દાખવાનું કહેવામાં આવ્યું તો

પણ અર્જુનને સંશય ઊભો થયો કે કર્મો ભારે કરવાં કે ન કરવાં. આ ઉપરથી આ અધ્યાય શરૂ થાય છે.

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ।

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાત્ક્રમો ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્ટ્યતે ॥૨॥

રાખાવાર્થ-સંન્યાસઃ-સંન્યાસ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) કર્મયોગઃ-કર્મયોગ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) ચ-અને (અન્યથા) નિઃશ્રેયસકરો-કર્યાણુ કરનાર (નામ, પ્ર. દ્વિવચન, પુ) ઉમ્મો-અને (સર્વનામ, પ્ર. દ્વિવચન, પુ) તયોઃ-તે બેમાંથી (સર્વનામ, સ. દ્વિવચન) તુ-પણ (અન્યથા) કર્મસંન્યાસાત્-કર્મના ત્યાગ કરતાં (નામ, પ્ર. એ. વ.) કર્મયોગઃ-કર્મમાં ભેગવું તે (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ કર્મયોગ) વિશિષ્ટ્યતે-શ્રેષ્ઠ છે (કિ. વ. કા. કર્મણિ, ૩ ભે પુ. એ. વ. વિશિષ્ટ ૭ ગણુ).

ભાવાર્થ-કર્મનો સંન્યાસ અને નિષ્કામ કર્મયોગ એ બન્ને કર્યાણુકારક છે; એ બેમાંથી કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ ઉત્તમ છે. (૨)

વિવેચન-પહેલા સ્લોકના સંશયને ટાળવા આ સ્લોક ઉત્તરરૂપે છે. કર્મના અનુભવ પછી જો બંને તો સંન્યાસ શ્રેયસ્કર ખરો. પણ જો સંન્યાસ માત્ર કોઈ આજસને અંગે કરવામાં આવે તો કર્મસંન્યાસ કરનાર દોષવાળો બને. કારણ કે કર્મો કર્યા પછી જે જ્ઞાન એને પ્રાપ્ત થવાનું હોય તે થાય નહીં; જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના આદરેલો સંન્યાસ ખોટા ભાવોને ઊભા કરે છે અને સ્વાભાવિક મમતા વહી બાય છે. આ રહી ગયેલી મમતા ફરીથી કર્મમાં પ્રેરે છે. એ કારણે ક્ષણી આશા વિના કરેલાં કર્મો ભગવદ્દર્શન થવાને કારણે બંધનરૂપ થતાં નથી; એટલું જ નહીં પણ સંમાર્ગમાં પણ તેને (જીવને) રાખી બીજાઓને અનુકરણરૂપે મણુ થાય છે. એટલે પોતાનું શ્રેય સિદ્ધ કરી અન્યનું પણ શ્રેય કરે છે. એ કારણે કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ વધારે શ્રેયસ્કર છે.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્દેન્દ્રો હિ મહાવાહો મુક્તં વન્ધાત્મમુચ્યતે ॥૩॥

શબ્દાર્થ- જ્ઞેયઃ-જાણવું જોઈએ, જાણવા યોગ (કર્મણિ કૃદંત, વિશેષણ વિ સઃ) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. તત્ પુ.) નિત્યસંન્યાસી-હમેશાંતે ત્યાગી (નામ, પ્ર. એ. વ. સંન્યાસિન્ પુ) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યત્ પુ.) ન-નહિ (અન્યથા) દ્વેષિ-દ્વેષ કરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. દ્વિષ્ ૨. ગણ પરમૈ૦) ન-નહિ (અન્યથા) કાંક્ષતિ-ધ્રુવે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. કાદક્ષ ૧ ગણ પરમૈ૦) નિર્દિન્ટ-દ-દ જો નથી (વિશેષણ, વિ. સઃ) હિ-ચોક્કસ (અન્યથા) મહાવાહો-અર્જુન (સંબોધન) સુખમ્-સુખવડે, સુખથી (અન્યથા, નામ) ઘન્યાત્-બંધનમાંથી (નામ, પં. એ. વ.) પ્રમુચ્યતે-નહન મુક્ત થાય છે (ક્રિ. વ. કા. કર્મણિ, ૩ જો પુ. એ. વ. પ્રમુચ્ ૬ ગણ આત્મને૦)

ભાવાર્થ- જે દ્વેષ કરતો નથી, ધ્રુવ રાખતો નથી તેને સદા સંન્યાસી જ જાણવો. હે અર્જુન ! દ્વંદ્વભાવ વિનાનો તેવો તે સુખપૂર્વક સંસારબંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. (૩)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં કર્મ કરવામાં કયો પ્રકાર અવલાંબવો તે સમજાવે છે. વિશેષ મમતાને રાગ નામથી ઓળખાય છે. જે અપ્રિય છે તેનો દ્વેષ કરાય છે એટલે ધિકકારાય છે. એથી કર્મ કરવું અથવા ન કરવું એવું હોવું ન જોઈએ પણ માત્ર નિઃસ્પૃહભાવે આવશ્યક કર્મ કરવું જરૂરનું છે. આ પ્રકારનું કરેલું કર્મ દોષ વિનાનું બને છે એ કારણે કર્મ કરનાર મુક્ત થવો બની સુખે વિચરે છે; કારણ એમને કલેશનો અનુભવ થવાનો પ્રસંગ આવતો નથી તેમજ સુખની આકાંક્ષા પણ નથી. તાત્પર્ય એ કે એના મનોભાવો પૂર્ણ થયેલા એને ભાસે છે. એથી એ નિત્ય સંન્યાસી છે.

સાંખ્યયોગો પૃથગ્વાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પષ્ટિતાઃ ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्बुभयोर्विन्दते फलम् ॥૪॥

શબ્દાર્થ-સાંખ્યયો-સાંખ્ય અને યોગ (દ્વંદ્વ સમાસ, પ્ર. ૬ વ. પુ) પૃથક્-શુદ્ધ (શુદ્ધ શુદ્ધ ૩૫ આપનાગ) (અન્યથા) વાલાઃ-મૂર્ખાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ.) પ્રવદન્તિ-ખોલે છે, કરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ જો પુ. બ. વ. પ્રમુચ્ ૫ પરમૈ૦ ૧ ગણ) ન-નહિ (અન્યથા) પષ્ટિતાઃ-પંડિતો (નામ, પ્ર. બ. વ.) એકમ્-એક (વિશેષણ, વિ. સાંખ્ય નામ, દિ. એ. વ.) અપિ-પણ (અન્યથા) અસ્થિતઃ-સ્થિર

યથેક્ષો વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ શ્રુ. કૃ.) સમ્યક્-સારી રીતે (અન્યથા) ઉભયોઃ-બંનેનું (સર્વનામ, પ. ૬ વ.) વિન્દતે-મેળવે (કિ. ૩ ને પુ. એ વ. વિન્દ-૬ ગણ) ફલમ્-ફળ (નામ, કિ. એ. વ. નપું. ફલ).

ભાવાર્થ-અસાનીઓ સાંખ્ય અને યોગને પૃથક્ છે એમ કહે છે. પડિતો (એ પ્રકારે) કહેતા નથી, આ બેમાંથી એકમાં સારી રીતે સ્થિર થયેલો બંનેનું ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. (૪)

યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

શબ્દાર્થ-યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) સાંખ્યૈઃ-સાંખ્યજ્ઞાન યોગીઓ વડે (નામ, ત. બ. વ.) પ્રાપ્યતે-પ્રમાય છે, મેળવાય છે (કિ. વ. કા. કર્મણિ, ૩ ને પુ. એ. વ. પ્રત્યાપ્ ૫ ગણ) સ્થાનમ્-સ્થાનને (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. સ્થાન) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) યોગૈઃ-નિષ્કામ કર્મયોગી-ઓ વડે (નામ, ત. બ. વ. પુ. યોગ) અપિ-પણ (અન્યથા) ગમ્યતે-ગવાય છે, પ્રમાય છે, મેળવાય છે (કિ. વ. કા. કર્મણિ, ૩ ને પુ. એ. વ. ગમ્ ૧ ગણ) યકમ્-એક સરખા (વિશેષણ, વિ. સાંખ્યયોગમ્) સાંખ્યમ્-જ્ઞાનયોગ (નામ, કિ. એ. વ. પુ. સાંખ્ય) ચ-અને (અન્યથા) યોગમ્-યોગ, નિષ્કામ કર્મયોગ (નામ, કિ. એ. વ. પુ. યોગ) ચ-અને (અન્યથા) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) પશ્યતિ-ભુવે છે (કિ. વ. કા. ૩ ને પુ. એ. વ. દશ્ (પદ્ય) ૬ ગણ પરસ્મેઽં સઃ-તે (સર્વનામ પ્ર. એ. વ. પુ. તત્) પશ્યતિ-ભુવે છે (કિ. વ. કા. ૩ ને પુ. એ. વ. દશ્ (પદ્ય) ૬ ગણ પરસ્મેઽં)

ભાવાર્થ-જ્ઞાન અને યોગીઓ વડે જે સ્થાન પ્રાપ્ત કરાય છે તે જ નિષ્કામ કર્મયોગીઓ વડે પ્રમાય છે; સાંખ્ય અને યોગને એક સરખા જે ભુવે છે તે જ અર્થ ભુવે છે (સમજે છે). (૫)

વિવેચન-શ્લોક ૪-૫. સાંખ્યદર્શન અને યોગદર્શન નામના બે માર્ગ છે. સાંખ્યદર્શન માને છે કે માત્ર પ્રકૃતિ જ બધું કાર્ય કરે છે અને જીવ પુરુષભાવે અકર્તા હોવાથી અસંગ છે. ત્યારે એ અસંગ છે ત્યારે એ

કાંઈ પણ સ્વતઃ કરતો નથી અને સાથે સાથે પ્રકૃતિના આશ્રયમાં પણ નથી. તાત્પર્ય કે પ્રકૃતિથી એ જુદો છે. આ પ્રકારની માન્યતા હોવાથી પહેલેથી જ એ પુરુષ (જીવ) ત્યાગી થાય છે અને ત્યાગમાં જ રહે છે. યોગદર્શન સમજાવે છે કે જીવને માયા સાથે સળધ છે અને માયાને આધીન રહી કામ કરવું પડે છે. આથી એને કર્મબંધન લાગે છે એમાંથી બચવા એ જુદા જુદા પ્રયત્નો કરે છે; પણ એમ કરવા છતાંય અનેક કર્મોની જાળમાં એને રહેવું પડે છે. જ્યારે એને અનુભવ થાય છે કે મારે બંધનમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ ત્યારે એ માનસિક ત્યાગને મકુલ કરે છે. એથી પોતાનાં કરેલાં કર્મો પ્રદ્યાર્પણ કરે છે. આ પ્રદ્યાર્પણ દ્વારા એ નિશ્ચિત થતો જાય છે. કારણ કે કૃપાની આશા પ્રદ્યાર્પણ થવા દ્વારા એ રાખતો નથી. સાથે સાથે કર્તાત્વ અભિમાન પણ એ છોડતો જાય છે. આ રીતે એ આગળ ઉપર કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે. સાંખ્ય અને યોગ બંને મુક્તિમાં સાધનરૂપે છે. એટલે બંનેમાંથી કાંઈ પણ દ્વારા મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. બંનેની રીત જુદી જુદી છે; પરંતુ બંને ઢાલ મુક્તિ તરફ હોવાથી પડિતો જેમાં લેઈ માનતા નથી. માત્ર અજ્ઞાનીજન ભેદ કહ્યે છે.

સંન્યાસસ્તુ મહાવાહો દુઃસ્વમાપ્તુમયોગતઃ ।

યોગયુક્તો મુ નિર્વ્રજ્ય ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥૬॥

શબ્દાર્થ-સંન્યાસ:-સંન્યાસ, જ્ઞાનપ્રયોગ (નામ, પ્ર. એ. વ.) તુ-પરંતુ (અન્યથા) મહાવાહો-અર્જુન (સંબોધન) દુઃસ્વમ્-દુઃખને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) આપ્તુમ્-મેળવવાને (હેતુર્થ ક્રૂદંત) અયોગતઃ-કર્મયોગ વિના (નામ, પં. એ. વ.) યોગયુક્ત-યોગયુક્ત (વિશેષણ, વિ. મુનિઃ) મુનિઃ-મુનિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) વ્રજ્ય-પરપ્રહાને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. વ્રજ્યન્) ન ચિરેણ-વિના વિષયે, શીઘ્ર (અન્યથા) અધિગચ્છતિ-મેળવે છે, જાણે છે, પામે છે (દ્વિ. વ. ટા. ૩ જો. પુ. એ. પરમૈં અધિગમ્ ૧ ગણ).

ભાવાર્થ- નિષ્કામ કર્મયોગ વિના હે અર્જુન ! સંન્યાસ પ્રાપ્ત થવો કઠિન છે; પ્રદ્યાર્પણને મનન કરનાર, નિષ્કામ કર્મયોગવાળો વિના વિલંબે (પરપ્રહાને) જાણે છે (મેળવે છે) (૬)

વિવેચન- સાંખ્ય દેવળ ત્યાગને આવશ્યક માને છે અને યોગ દેવળ ત્યાગને મુખ્ય ન ગણતા માનસિક ત્યાગને પ્રધાન બાંહે છે. દેવળ ત્યાગ ગ્રહણ કરવામાં સંસારની કોઈ પણ ભાવના અનુભવાતી નથી અને જીવ તો આધુનિક સમયે એટલો બધો મોહમય બનેલો છે કે કોઈ પણ ભાવના એનાથી તળતી નથી. એ કારણે સાંખ્યનો કહેલો ત્યાગ એનાથી અવલંબી શકતો નથી તેથી એવો કોઈ માર્ગ આવશ્યક છે જે સાંખ્ય અને યોગમાં ફલભાવે એકતા ધારણ કરે. એવા હેતુથી નિષ્કામ કર્મ ભાવનામય યોગની રીત જીવને વિશેષ અતુકૂળ હોવાથી તેનું અવલંબન કરી અંતિમ ભાવ (મોક્ષ) ને પ્રાપ્ત કરવો સહેલો પડે છે. એ કારણે આ શ્લોકમાં સાંખ્ય કરતાં યોગનાં વખાણ કરેલાં છે.

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વં જ પિ ન લિપ્યતે ॥૭॥

શબ્દાર્થ-યોગયુક્ત-યોગમાં જોડાયેલો (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) વિશુદ્ધાત્મા-વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) વિજિતાત્મા-વશમાં શરીર જેણે કરેલું છે (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) જિતેન્દ્રિયઃ-ઇન્દ્રિયો જીતેલી છે (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા-સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા રૂપમાં ઐક્યભાવથી સ્થિત થયેલો (સર્વેષાં ભૂતાનાં આત્મા તસ્ય ભૂતસ્ય આત્મા-સર્વભૂતાત્મા તત્પુરુષ) કુર્વં-કરતા (વ. ૩. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) અપિ-પણ (અન્યથા) ન-નહિ (અન્યથા) લિપ્યતે-લેપાય છે (ક્રિ. વ. કર્મણિ, ૩ જો પુ એ. વ લિપ્ ૬ ગણ્ય).

ભાવાર્થ- નિષ્કામ કર્મયોગી, વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, શરીર જેણે વશમાં રાખેલું છે એવો જિતેન્દ્રિય, સર્વ પ્રાણીના આત્મારૂપમાં ઐક્યભાવથી સ્થિત થયેલો કર્મ કરતો છતાં લેપાતો નથી. (૭)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં કર્મ કરવાં છતાં પણ લેપાતો નથી એમ સમજાવે છે. સમભાવવાળો, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, દેહ પરની જેની આસક્તિ ઓછી છે એવો, પોતાની ઇન્દ્રિયો પર કાણુ ધારણ કરનાર, પોતાના અંતર-ભાવોમાં સર્વ પ્રાણીઓ સમાન અને આત્મભાવે છે એ પ્રકારને યથાર્થ સમજનાર આ બધાએ ગુણો ઐક્યભાવે એક જ જગ્યાએ જો સ્થિર થાય

તો તેવો પુરુષ કાંઈ પણ કામ કરશે તો તેમાં તેને દોષનો સંભવ રહેશે નહીં; કારણ કે એના ચિત્તનું સમાધાન નિરંતર ધ્રુવમય જ રહે છે અને એ જ દશામાં પોતાના સર્વ પ્રકારેમાં વિનિયોગ કર્યા કરશે. જેથી છેવટમાં "નિર્દુષ્ટમ્ હિ સમં બ્રહ્મ" ની સ્થિતિનું યથાર્થ ભાવાત્મ જ્ઞાન થયા જ કરે છે.

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ।

પદ્યન્-શૃણ્વન્-સ્પૃશન્-જિગ્રન્-અન્-ચ્છન્-સ્વપન્-શ્વસન્ ॥૮॥

મલ્લપન્-વિસૃજન્-ત્સન્નુન્મિપન્નિમિપન્નપિ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્તે इति ધારયન્ ॥૯॥

શબ્દાર્થ-ન-નહીં (અન્યથ) યવ-જ (અન્યથ) કિંચિત્-કાંઈ પણ (સર્વ-
નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) કરોમિ-કરું છું (દ્વિ. વ. કા. ૧ લો પુ. એ. વ. છ ૮
ગણ પરસ્મે.) इति-એ પ્રમાણે (અન્યથ) યુક્ત-જોડાયેલો (સાંખ્યયોગ યુક્ત) (વિશે-
ષણ, વિ. પુરુષઃ) મન્યેત-માને (દ્વિ. વિધેય, ૩ જો પુ. એ. વ. મન્ ૪ ગણ)
તત્ત્વવિત્-તત્ત્વને જાણનાર (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) પદ્યન્-જોતો (વ. કૃ.
વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) શૃણ્વન્-સંભળતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) સ્પૃશન્-
સ્પર્શ કરતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) જિગ્રન્-મૂઠતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ.
પુરુષઃ) અન્-ખાતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) ગચ્છન્-જતો (વ. કૃ.
વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) સ્વપન્-સૂતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) શ્વસન્-શ્વાસ
લેતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) મલ્લપન્-પ્રસાપ કરતો, વિરલ ખોસતો (વ. કૃ.
વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) વિસૃજન્-ત્યાગ કરતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) ત્સન્-
મદ્દણ કરતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) ઝન્મિપન્-આંખ ઉઘાડતો (વ. કૃ.
વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) નિમિપન્-આંખ બંધ કરતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ)
અપિ-પણ (અન્યથ) ઇન્દ્રિયાણિ-ઇન્દ્રિયો (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું.) 'ઇન્દ્રિયાર્થેષુ
ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં (નામ, સ. બ. વ.) વર્તન્તે-વર્તે છે (દ્વિ. વ. કા. ૩ જો પુ. બ.
વ. વૃત્ ૧ ગણ) इति-એ પ્રમાણે (અન્યથ) ધારયન્-સમજતો, ધારણ કરતો
(વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ).

ભાવાર્થ- તત્ત્વને જાણનાર સાંખ્યયોગી જોતો, સંભળતો, સ્પર્શ

કરતો, સૂંધતો, ખાતો, જતો, સૂતો, ધ્યાસ લેતો, પ્રલાપ કરતો, વિસર્જન કરતો, અહુષ્ય કરતો, આંખ ઉઘાડતો, આંખ બંધ કરતો, ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં વર્તે છે એમ સમજતો હું કંઈ કરતો નથી એમ માને છે. (૮-૯)

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सद्रं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्बसा ॥१०॥

શબ્દાર્થ-બ્રહ્મણિ-બ્રહ્મમાં (નામ, સ્વ. એ. વ.) આધાય-અર્પણ કરીને (વિધેય દ્વંત) કર્માણિ-કર્મો (નામ, દ્વિ. બ. વ. નપું.) સદ્રમ્-સગતે (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ.) ત્યક્ત્વા-ઊડીને (વિધેય દ્વંત) કરોતિ-કરે છે (દ્વિ. વ. કા. ૩ ને પુ. એ. વ. ફુ. ૮ ગણ) ય-ને (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) લિપ્યતે-લેખાય છે (દ્વિ. વ. કર્મણિ, ૩ ને પુ. એ. વ. લિપ્. ૧ ગણ) ન-નહિ (અન્યથા) સા-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) પાપેન-પાપથી (નામ, તુ. એ. વ. નપું.) પદ્મપત્રમ્-કમળનું પાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું) ઇવ-એ પ્રમાણે (અન્યથા) અમ્બસા-જળથી (નામ, તુ. એ. વ. અમ્બસ નપું.)

ભાવાર્થ-જે પુરુષ બ્રહ્મમાં કર્મોને સમર્પીને, આસક્તિ છોડી દઈને કર્મો કરે છે તે જેવી રીતે પાણીથી પદ્મપત્ર લેખાતું નથી તે પ્રમાણે પાપથી લેખાતો નથી.

વિવેચન-આ શ્લોક કોઈક કર્મનિષ્ઠના સંબંધમાં હોય એમ જણાય છે અને ત્યાં (કર્મનિષ્ઠતામાં) કર્મ આદરનાર સર્વ કર્મ કરતાં છતાં પણ કર્મના સંગથી (કર્મના ફળથી) મુક્ત રહેવા ઇચ્છા કરતો હોવાથી સમસ્ત કર્મ બ્રહ્મમાં મૂકે છે; તાત્પર્ય એ કે અર્પણ કરે છે. આ રીતે વર્તતાં એને કર્મથી ઉત્પન્ન થતા દોષ અથવા ગુણ કોઈ પણ રીતે પ્રતિબંધક થશે નહીં દૃષ્ટાંતમાં જણાવાતા જલકમલવત્ એની સ્થિતિ રહેશે એટલે એને જલદોષ (કર્મદોષ) અસર કરશે નહીં અર્થાત્ એ નિર્દુષ્ટ થતાં સમત્વને ધારણ કરશે અને એ રીતે ચિત્તની વ્યવસ્થા દૂર થઈ જ્ઞાનમય બ્રહ્મરસમાં ઊતરી પડશે અને પછી બ્રહ્મનો સ્વાનુભવ કરશે જેને આપેણે લોક કહીએ છીએ તેના સાત વર્ગ પડે છે : (૧) મૂઢ; (૨) મુઢ; (૩) સ્વઃ; (૪) મદ્ઃ; (૫) જનઃ; (૬) તપઃ; (૭) સત્યમ્ । આ સાતમાં પ્રથમના જે તામસપ્રધાન, સ્વઃ અને મદ્ઃ

રાજસપ્રધાન અને છેલ્લા ત્રણ સત્ત્વપ્રધાન છે. લોકને પ્રદેશ તરીકે ઓળખી શકાય. પ્રદેશ સ્થળવાચક છે. દાખલા તરીકે કટિપ્રદેશ, શિરોપ્રદેશ, નાભિપ્રદેશ વગેરે આ કારણે તામસભાવવાળા હોવો તામસ દેવોની, રાજસભાવવાળા રાજસ દેવોની અને સત્ત્વભાવવાળા હોવો સાત્ત્વિક દેવોની ઉપાસના કરે છે અને તદ્દંગે કર્મ પણ કરે છે. એ કારણે કર્મ; તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક કહેવાય છે તામસ કર્મ કરનાર કેવળ કર્મઠં (કર્મપરાયણ અને તત્સબધી ક્ષણની આશાવાળો) હોય છે. ત્રીજા અને ચોથા વર્ગના હોવો કર્મ કરે છે પણ તેઓ કર્મ સાથે જ્ઞાનનું મિશ્ર અંગ સ્વીકારે છે અને તે પ્રકારે દેવોની પ્રીતિ માટે કર્મ કરે છે. જો કે તેઓ ક્ષણની ઇચ્છા રાખે છે પણ તેની તીવ્ર ઇચ્છા ધરાવતા નથી એટલે કેમશઃ નિષ્કામભાવ સિદ્ધ કરી શકે છે અને એ રીતે દેવલોક પ્રાપ્ત કરે છે અને તેમની સાથે રાજસ વિભાવનો આનંદ અનુભવે છે. આમાંનો ત્રીજો વર્ગ (સ્વર્ગ) કર્મક્ષય થતાં પાછો ભૂલોકમાં આવે છે; પણ જેની કર્મ કરતાં જ્ઞાનમાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ હોય છે તે મહર્લોકમાં જાય છે. જ્યાંથી તે પાછો આવતો નથી; પરંતુ સ્વેચ્છાથી એતુ આ લોક (ભૂલોક) માં આવવું શક્ય ખરું. આ પછીના ઉત્તમ વર્ગો જન, તપઃ અને સત્યમૂતા નામથી ઓળખાય છે. આ લોક જ્ઞાનપ્રચુર હોય છે અને બ્રહ્મની સાથે સબધ ધરાવે છે. કોઈ કોઈ વખત રાજસભાવનો અંગીકાર કરે છે ખરા પણ તે માત્ર કામ પૂરતું જ. આ વર્ગો સાત્ત્વિકતામાં આનંદ માને છે. “સત્યાત્ સજ્ઞાયતે જ્ઞાનમ્” આવો એમનો સ્વીકૃત પદ્ય હોય છે.

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સદ્ધં ત્યક્ત્વાત્મબુદ્ધયે ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ-કાયેન-શરીરથી (નામ, ત. એ. વ. ૫) મનસા-મનથી (નામ, ત. એ. વ. મનસ્ નપું.) બુદ્ધ્યા-બુદ્ધિથી (નામ, ત. એ. વ. જી.) કેવલૈઃ-ફક્ત (વિશેષણ, વિ. ઇન્દ્રિયૈઃ) ઇન્દ્રિયૈઃ-ઇન્દ્રિયોથી (નામ ત. બ. વ. નપું.) અપિ-પણ (અન્યથા) યોગિનઃ-યોગીઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. યોગિન્ ૫.) કર્મ-કર્મને (નામ, દિ. એ. વ. કર્મન્ નપું.) કુર્વન્તિ-કરે છે (કિ. વ. કા. ૩ બ્લે ૫ બ. વ. કુ ૮ ગચ્છ) સદ્ધમ્-સંગતે (નામ, દિ. એ. વ. ૫) ત્યક્ત્વા-છોડીને (વિધેય કૃદંત) આત્મબુદ્ધયે-અતઃકચ્છની શુદ્ધિ માટે (નામ, ચ. એ. વ. ઓ)

મનથી (નામ ત. એ વ નપું) સંન્યસ્ય-એ પ્રકારે ત્યાગ કરીને (વિધેય કૃદંત) આસ્તે-એ, રહે છે (કિ વ કા. ૩ ન્તે પુ એ વ આસ્ આત્મને ૦ ૨ ગણુ). સુખમ્-સુખથી (અન્યય) વશી-વશ કરનારો, અંતઃકરણ વશ કરનારો (વિશેષણ, વિ યોગી) નવદ્વારે-નવદ્વારવાળા (વિશેષણ, વિ. પુરે) દેહી-દેહવાળો (પુરુષ) (નામ, પ્ર એ વ દેહિન્ પુ) ન-નહિ (અન્યય) ણ્વ-જ (અન્યય) (વિશેષણ, વિ યોગી) કુર્વન્-કરતો (વ ક. વિશેષણ, વિ. યોગી) ન-નહિ (અન્યય) કારયન્-કરાવતો (વ. ક. વિશેષણ, વિ યોગી).

ભાવાર્થ- દેહી મનથી સર્વ કર્મોને ત્યજીને અંતઃકરણને વશમાં રાખીને સુખથી કરતો કારવતો છતાં નહીં કરતો કારવતો નવદ્વારરૂપ દેહમાં સુખથી રહે છે. (૧૩)

વિવેચન- દેહ સ્વતઃ વાસનામય છે એ કારણે વાસનામાંથી છૂટવા જ્ઞાન સંપાદન કરવું ઘટે છે; પણ જ્ઞાન કર્મજન્ય હોવાથી કર્મ પણ આવશ્યક છે. જે કર્મ કરવામાં આવે તે કર્માંગદેવતાને અર્પણ કરવાની જરૂર છે અથવા તો સમસ્ત દેવના અધિપતિ દેવ (બ્રહ્મા)ને અર્પણ કરવાની જરૂર છે. કર્માંગ દેવને અર્પણ થતાં કૃણ વાસનામય થશે અને બ્રહ્માને અર્પણ થતાં જ્ઞાનમય થશે. વાસનામય કર્મ ફરીથી સંસાર જાણે કરશે અને જ્ઞાનમય કર્મ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવશે. સાંખ્યના મતે પણ જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે નિર્વેપ ભાવનામય છે. કર્મયોગ દ્વારા છેવટે પ્રાપ્ત કરવાનો મોક્ષ, જ્ઞાનમાં પરિણમી જાય છે. આ બંનેથી જીવ પોતાનો અહંભાવ છોડી દે છે અને બ્રહ્મભાવ તૈયાર કરે છે. જીવને કોઈ પણ ક્રિયા સિદ્ધ કરવાને માટે દેહ આપવામાં આવે છે. દેહના સાધન દ્વારા એ પોતાની ઈષ્ટ સિદ્ધિ સિદ્ધ કરી લે; નહીં કે દેહેન્દ્રિય કર્મમાં આસક્ત થાય.

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રમુઃ ।

ન કર્મફલ સંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ-ન-નહિ (અન્યય) કર્તૃત્વમ્-કર્તાપણુ (નામ, દિ. એ વ નપું. કર્તૃત્વ) ન-નહિ (અન્યય) કર્માણિ-કર્મો (નામ, દિ. બ. વ નપું. કર્મન્) લોકસ્ય-લોકની (નામ, વ એ વ પુ લોક) સૃજતિ-સરજે છે (કિ વ. કા.

૩ ને પુ એ વ સૃજ ૬ ગણ ૫-૨૧૦) પ્રમુ-પરમેશ્વર (નામ, પ્ર એ ૧. પુ પ્રમુ) ન-નદિ (અ-અય) કર્મફલસંયોગમ્-ર્મફળ સંયોગને (નામ, પ્રિ એ ૫ પુ) સ્વમાનઃ-સ્વભાવ, પ્રૃતિ (નામ, પ્ર એ ૧ પુ સ્વમાન) તુ-પરંતુ (અ-અય) પ્રવર્તતે-પ્રવર્તે છે (કિ વ. ૧ ૩ ને પુ એ ૧ પ્રમુત્ ૬ ગણ આત્મને-)

ભાવાર્થ- પરમેશ્વર લોકનુ (પ્રાણીઓનુ) કર્તાપિ તેમજ કર્મને અને કર્મના ફલના સંયોગને રચતો નથી, પણ (તેના દ્વારા) પ્રકૃતિ જ પ્રવર્તે છે (૧૪)

વિવેચન- પ્રભુ પણ છે અને પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) પણ છે આ બંને પૃથક્ભાવે કામ કરતા જણાય છે આવો પ્રકાર કયા સુધી બની રહે છે એટલું જ આપણે તપાસવાની જરૂર છે બધા સુધી જીવમા 'હું' પછી વિશેષ પ્રમાણમા પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યાં સુધી સ્વભાવ અને પ્રભુ નિરનિરાળા રહે છે, પરંતુ જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ આ ત્રણેનો સુયોગ બતાવાય તો અત્ કરણમા સાત્ત્વિક ભાવોનુ પ્રકટ્ય સ્પષ્ટ અનુભવાય અને એ દ્વારા પ્રકૃતિનો સ્વભાવ બદલાતા પ્રદક્ષણાવને પમાય છે આ રીતે સ્થિર થતાં પ્રભુ પ્રદક્ષ અને સ્વભાવ આ ત્રણેનુ એકીકરણ થઈ જાય છે અને કોઈ ભુલો જ અનુભવ પ્રાપ્ત કરાય છે, જેને રસમય પ્રદક્ષ કહી શકાય રસો વૈ સઃ । નો અનુભવ લેતા આનંદમય વિલાસ યોગ્ય છે

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃત વિદ્યુઃ ।

અજ્ઞાનેનાદૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ ॥૧૫॥

રાજ્યાર્થ-ન-નદિ (અ-અય) આદત્તે-ને છે (કિ વ. ૩ ૩ ને પુ એ ૧ આનંદા ૩ ગણ આત્મને-૦) કસ્યચિત્-કોઈનુ પણ (સર્વનામ, ૫ એ ૫) પાપમ્-પાપને (નામ, કિ એ ૫. નપુ પાપ) ન, ચ, ધવ-નદિ, અને, માન (અ-અય) સુકૃતમ્-સા । જામને, પુણ્યને (ભક્તિ, પ્રિ -૦) વિદ્યુઃ-પરમેશ્વર, વ્યાપક (નામ, પ્ર એ ૧ પુ વિ) એ ૧ નપુ) આવૃત્તમ્-કાચેલુ (ગિયેલુ, પ્રિ નામ, ૫ એ ૧ પુ તત્) ૩ પ્રામે છે ૩ ને પુ ૫. વ મુદ ૪ ગણ ૫-૨૧૦) અન્ત

ભાવાર્થ- વ્યાપક બ્રહ્મ કોઈનું પણ પાપ તેમજ પુણ્ય લેતું નથી. માયા વડે જ્ઞાન ઢંકાયેલું છે અને તેથી પ્રાણીઓ મોહ પામે છે. (૧૫)

વિવેચન- પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના નિર્વહન માટે કર્મ કરે છે. અહીં એટલું બહુવાનું છે કે ગત જન્મોની વાસનાઓ તૃપ્ત કરવા દેહનો ઉપયોગ થાય છે. (મોગાયતનમ્ હિ શરીરમ્) શરીર ભોગનું સ્થાન છે. એ શરીર વડે નેટલા ભોગ ભોગવવાના કાર્ય હોય નેટલા ભોગ ભોગવે શરીર છૂટે છે. તાત્પર્ય કે પુણ્ય અથવા પાપ જે કાંઈ પ્રારબ્ધકર્મથી તૈયાર થયાં હોય તેને ભોગવવા માટે દેહ બને છે. આ પ્રકારે કર્મની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે. એ કારણે વિભુ આપણા કાર્ય સાથે કોઈ પણ રીતે બંધનમાં આવે નહીં. જો કે એ વ્યાપક અને સમર્થ તો રહે પણ કર્મ સાથે એને કાંઈ સંબંધ હોતો નથી. જીવના કર્મમાં અજ્ઞાન પ્રધાન છે અને વિભુના કર્મમાં જ્ઞાન પ્રધાન છે. આ જ્ઞાન બ્રહ્મરસ સમજવા માટે છે. લોકમાં જ્ઞાન દેખાય છે; પરંતુ તે આન્તિમૂલક છે. વિભુમાં મુખ્ય ભાવ જ્ઞાનનો હોય છે. એ જ્ઞાન આપણાથી બરોબર સમજાય એવું ન હોવાને કારણે, અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઘેરાઈ ગયેલું બાંસે છે.

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેપામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ-જ્ઞાનેન-જ્ઞાન વડે (નામ, તુ. એ. વ. નપું.) તુ-વળી (અન્યથ) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) અજ્ઞાનમ્-અજ્ઞાનને (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) યેષામ્-જેઓનું (સર્વનામ, પ. બ. વ. પુ. ચત્) નાશિતમ્-નાશ પામેલું (બુ. ક. વિશેષણ, વિ. અજ્ઞાનમ્) આત્મનઃ-અંતઃકરણનું (નામ, પ. એ. વ. પુ. આત્મન્) તેપામ્-તેમનું (સર્વનામ, પ. બ. વ. પુ. તત્) આદિત્યવત્-આદિત્ય જેવું (વિશેષણ, વિ. જ્ઞાનમ્) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાનને (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) પ્રકાશયતિ-પ્રકાશ કરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. પ્રત્કાઙ્ ૧૦ ગણ પગરમ્) તત્પરમ્-તે પરમાત્માને (નામ, ક્રિ. એ. વ.)

ભાવાર્થ- જ્ઞાન વડે જેઓના અંતઃકરણનું અજ્ઞાન નાશ પામેલું છે, તેમનું સૂર્ય જેવું જ્ઞાન તે પરમાત્માને પ્રકાશિત કરે છે (૧૬).

વિવેચન- આત્માનું જ્ઞાન અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. અહીં આત્માને અંતઃકરણરૂપે બતાવે છે. અંતઃકરણ નામની કોઈક વસ્તુ છે કે જેમાં અનેક પ્રકારના ભાવો શુદ્ધ વા અશુદ્ધ ઊભા થાય છે. શુદ્ધ ભાવો સાત્ત્વિક લક્ષણોમાંથી પેદા થાય છે. અશુદ્ધ ભાવો તામસ લક્ષણ-માંથી એટલે અધકાર અથવા અહંકારથી પેદા થાય છે. અહંકાર જ્યાં સુધી અંતઃકરણ સાથે સંબંધ કરતું રહે છે ત્યાં સુધી જ્ઞાનનો પ્રકાશ અંતઃકરણ-માં બરોબર પડી શકતો નથી એટલે એના તામસભાવનો નાશ થતો નથી. જો જ્ઞાનનો પ્રકાશ સ્થિર થાય તો જ અજ્ઞાન બંધ અજ્ઞાન જતાં આદિત્ય-પ્રદ્યનો પ્રકાશ એટલે જ્ઞાનનો પ્રકાશ સર્વત્ર પડે છે. જ્યાં સુધી પ્રકાશ મળતો નથી ત્યાં સુધી પોતાનો દોષ પોતે જોઈ શકતો નથી. સમભાવ અને નિર્દોષ ભાવ કેળવવા ખાસ પ્રકાશ-જ્ઞાનની જરૂર છે.

તદ્વ્યુદયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિ જ્ઞાનનિર્ઘૃતકલ્મષાઃ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ-તદ્વ્યુદયઃ-તેનામાં જ બુદ્ધિ છે જેમની (પરમાત્મામાં) (વિગેત્ય, વિ. પુરુષાઃ) તદાત્માનઃ-પરમાત્મા જ આત્મા છે જેમનો (વિગેત્ય, વિ. પુરુષાઃ) તન્નિષ્ઠાઃ-તેમાં જ નિષ્ઠા છે જેમની (વિગેત્ય, વિ. પુરુષાઃ) તત્પરાયણાઃ-ભગવત્પરાયણ (વિશેષ્ય, વિ. પુરુષાઃ) ગચ્છન્તિ-મળે છે, મેળવે છે. (ક્રિ. વ. કા. ૩ નો પુ. બ. વ. શ્રમ ૧ ગણ પરશ્મૈ૦) અપુનરાવૃત્તિમ્-અપુનરાવૃત્તિને, પરમ ગતિને (નામ, ક્રિ. એ. વ. સ્ત્રી) જ્ઞાનનિર્ઘૃતકલ્મષાઃ-જ્ઞાન વડે જેમનાં પાપો ધોવાઈ ગયા છે (વિગેત્ય, વિ. પુરુષાઃ).

ભાવાર્થ- પરમાત્મા જ જેમની બુદ્ધિ છે, જેમનું અંતઃકરણ પરમાત્મારૂપ છે, તેમજ બુદ્ધિનો ભાવ પણ તેમાં જ છે, વળી ભગવત્પરાયણતા અને જ્ઞાન વડે જેમનાં પાપો ધોવાઈ ગયા છે એવા પુરુષો ભગવત્ગતિને પામે છે. (૧૭)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં સમગ્ર ભાવો પ્રદ્યને (ભગવાનને) અર્પણ કરવાના કહે છે. ભાવો અંતઃકરણના ધર્મો છે. જો વાસનામય અંતઃકરણ હશે તો અશુદ્ધ ભાવોનો ઉદ્ભવ થશે. જો શુભ વાસના હશે તો શુભ-શુદ્ધ

ભાવોનો ઉદ્ભવ થશે. આ બંને પ્રકારનો ઉદ્ભવ પ્રદ્યુમાર્ગમાં પ્રગતિકારક નથી; છતાં કોઈક સમાધાનકારક છે. જરૂરનું એટલું છે કે સમસ્ત ભાવો અર્પણ કરવામાં કેવળ નિષ્કાલસતા રાખવી. કોઈ પણ પ્રકારના કૃષ્ણની આશા રાખવી નહીં. આ પ્રકાર ચાલુ રાખતાં ભુદ્ધિ નિષ્કાવાળી અને અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. આમ યવાથી ભગવત્ત્વરૂપજ્ઞાન તૈયાર થતું જાય છે. આ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રદ્યુમ્ન હોવાથી પ્રદ્યુમ્ન ભાવો જ તૈયાર થાય છે. એ કારણે એની પુનરાવૃત્તિ હોતી નથી.

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પण्डिताः समदर्शिनः ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ-વિદ્યાવિનયસંપન્ને-વિદ્યા અને વિનય સંપન્નમાં (વિગેયણ, વિ બ્રાહ્મણે) બ્રાહ્મણે-આદ્યમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ) ગવિ-ગાયમાં (નામ, સ. એ. વ. ઓ. ગો) હસ્તિનિ-હાથીમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. હસ્તિન) શુનિ-કુતરામાં (નામ, સ. એ. વ. શ્વાન પુ) ચ, ઇવ-અને, વળી, એમજ (અન્યથા) શ્વપાકે-ચાંકલમાં (નામ, સ. એ. વ. શ્વપાક) ચ-અને (અન્યથા) પण्डिताः-પંડિતો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. પण्डित) समदर्शिनः-સમભાવથી જ્ઞેનારા (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. समदर्शिन).

ભાવાર્થ-વિદ્યા અને વિનયવાળા આદ્યમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કુતરામાં તેમજ ચાંકલમાં પણ જ્ઞાનીઓ સમભાવથી જ્ઞેનારા હોય છે. (૧૮)

વિવેચન-આ શ્લોક સમભાવ કેળવવાનો આદેશ આપે છે. શુણ, હોય લોકબ્યવહારમાં જણાય છે તો પણ આત્મભાવ (પ્રદ્યુમાવ = પ્રદ્યુમ્ન હોવાપણું) નિર્દુષ્ટ હોય છે. એ કારણે શુણમય પદાર્થોની સ્તુતિ અથવા દોષમય પદાર્થોની નિંદા ન કરતાં એમાં રહેલા આત્માનું દર્શન કરવું ઉત્તમ છે.

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ-इह, ઇવ-અહીં, જ (અન્યથા) तैः-તેઓ વડે (સર્વનામ, ત. બ.

૧. તત્ ૫) જિતઃ-જીતાયેશો (જ. ૩. વિશેષણ, વિ. સર્ગઃ) ચેષામ્-જેઓનું (સર્વનામ, ૫. બ. ૧. ૫. ચદ્) સામ્યે-સમભાવમાં (નામ, સ. એ. ૧. ૧પું. સામ્ય) સ્થિતમ્-રહેલું (વિશેષણ, વિ. મનઃ) મનઃ-મન (નામ, પ્ર. એ. ૧. મનસ્ ૧પું.) નિર્દોષમ્-દોષ વિનાનું (વિશેષણ, વિ. વ્રહ્મ) હિ-ચોક્કસ (અન્યથા) સમમ્-સમ (વિશેષણ, વિ. વ્રહ્મ) વ્રહ્મ-બ્રહ્મ (નામ, પ્ર. એ. ૧. ૧પું. વ્રહ્મન્) તસ્માત્-તેથી (અન્યથા) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. ૧. ૫. ૫) સ્થિતાઃ-સ્થિત થયેલા (જ. ૩. વિશેષણ, વિ. તે).

ભાવાર્થ- જેઓનું મન સમભાવમાં સ્થિત થયેલું છે તેઓ વડે આ અવસ્થામાં (શરીરવાળી સ્થિતિમાં) જ સંસાર છુટાવેલો છે. બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે, તેથી બ્રહ્મમાં તેઓ સ્થિત થયેલા છે. (૧૬)

વિવેચન- લોકમાં સામાન્ય કહેવત છે કે “ સંસાર છુટાતો નથી. ” સંસારનો જય ન કરાય ત્યાં સુધી બ્રહ્મસ્વરૂપ સમભાવ નહીં. તાત્પર્ય કે સંસારમાં આસક્તિવાળાઓ બ્રહ્મને સમજવા કોશિશ પણ કરી શકે નહીં. સંસારાસક્ત કુપ્તાનામ્ નાવેશો સર્વથા હરેઃ । જો આપણે નિશ્ચય કર્યો હોય કે સંસારનો જય કરવો છે તો હરિનું શરણ શુદ્ધભાવે રાખવું અને એ શરણ આહુ ને આહુ રહે તેને માટે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કર્યા કરવું. આ રીત બ્રહ્મરસના પ્રાદુર્ભાવને માટે જરૂરની છે. પ્રાદુર્ભાવનું દહેલવ બ્રહ્માનંદને પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે. બ્રહ્માનંદ પૂર્ણભાવે ખીલતાં સંસારાસક્તિ તદ્દન નાશ પામશે એટલે સંસાર છુટાશે.

ન પ્રહૃપ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો વ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ-ન-નહિ (અન્યથા) પ્રહૃપ્યેત્-આનંદ પામે (કિ. વિધ્યર્થ, ૩ નો ૫. એ. ૧. આત્મને પ્રનહ્ય ૪ ગણ્ય) પ્રિયમ્-પ્રિયને (વિશેષણ, વિ. વસ્તુ) પ્રાપ્ય-મેળવીને (વિધેય ક્રદંત) ન-નહિ (અન્યથા) ઉદિજેત્-કેદેમ પામે (કિ. વિધ્યર્થ, ૩ નો ૫. એ. ૧. ઉદ્ભવિઙ્ ૬ ગણ્ય) પ્રાપ્ય-મેળવીને (વિધેય ક્રદંત) ચ-અને (અન્યથા) અપ્રિયમ્-અપ્રિય (વિશેષણ, વિ. વસ્તુ) સ્થિરબુદ્ધિઃ-સ્થિર બુદ્ધિવાળો (વિશેષણ વિ. પુરુષઃ) અસંમૂઢઃ-સંમોહ વિનાનો, સંસાર વિનાનો (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ)

બ્રહ્મવિત્-પ્રભને જ્ઞાનના (વિગેષ, વિ. પુરુષ) સ્થિત-ઐક્યભાવ પ્રાપ્ત થયેલા (વિગેષ, વિ. પુરુષ) બ્રહ્મણિ-પરબ્રહ્મમાં (નામ, મ એ વ. નપું. બ્રહ્મન્).

ભાવાર્થ- પ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરીને હર્ષ પામતો નથી એવો સ્થિર બુદ્ધિવાળો સમોહ-અશય વિનાનો પ્રધને જ્ઞાનના પુરુષ આનંદધન પરમાત્મામાં જ નિત્ય ઐક્યભાવથી સ્થિત થાય છે. (૨૦)

વિવેચન-લોકભાવમાં જેનું ચિત્ત રોકાઈ ગયું છે તે લોકમાંના પ્રિય અથવા અપ્રિય પદાર્થોથી પોતાના ચિત્તને દોભ કરાવે છે. ચિત્ત કુપ્પ થતાં તેનો સ્થિરભાવ- પ્રધ્મમાંનો સ્થિરભાવ ઓછો થતો જાય છે. એ કારણે લોકમાનને ન સ્વીકારતાં પ્રધ્મમાનને વધારે આવશ્યક માની પ્રધ્મભાવ સ્થિર રહે એવી તૈયારી કરતા રહેવી. આ તૈયારી પૂર્ણભાવે પ્રધ્માનંદમાં લઈ જશે અને સાથે સાથે બ્રહ્મવિદ્ આપ્નોતિ પરમ્ ના શુદ્ધ ભાવને યથાર્થ સમજશે.

વાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્મનિ યત્સુરયમ્ ।

સ પ્ર હ્ય યો ગ યુ ક્તા ત્મા સુખમક્ષયમશ્રુતે ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ-વાહ્યસ્પર્શેષુ-ગદારના સ્પર્શમાં, સાંસારિક ભોગોમાં (નામ, સ ખ વ. પુ) અસક્તાત્મા-આમકિત રહિત અંતઃકર્ણવાળો (વિગેષ, વિ. પુરુષ) વિન્દતિ-મેળવે છે (ક્રિ. વ કા ૩ ને પુ. એ. વ. વિદ્ ૧ ગણ) આત્મનિ-અંતઃકર્ણમાં (નામ, મ એ. વ. પુ. આત્મન્) યત્-જે (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. નપું) સુરયમ્-મુખને, ભગવદનંદને (નામ, ક્રિ. એ. વ. નપું) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ) બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા-પરમાત્મનું ઐક્યભાવ પામેલા (વિગેષ, વિ. પુરુષ) બ્રહ્મયોગ યોગઃ તેન યુક્તઃ આત્મા યસ્ય ઇતિ બુદ્ધિવાળો સુખમ્-મુખને, આનંદને (નામ, ક્રિ. એ. વ. નપું. સુર) અક્ષયમ્-અપ્રત્યય (વિગેષ, વિ. સુરયમ) અશ્રુતે-પામે છે, ખ ય, છે, અનુભવ છે, એમોક થાય છે (ક્રિ. વ કા ૩ ને પુ. એ. વ. અશ્ ૫ ગણ આનંદને)

ભાવાર્થ- સાંસારિક ભોગોમાં જેનું અંતઃકરણ આસક્તિરહિત છે તે પુરુષ પોતાના અંતઃકરણમાં જે ભગવદનંદ પ્રાપ્ત કરે છે તે પ્રધ્મયોગી થયેલા અંતઃકરણવાળો અક્ષય મુખને (આનંદને) અનુભવે છે

વિવેચન- અસક્ત- નહીં વળગેલું; આસક્ત-વિશેષ વળગેલું. આ શ્લોકમાં અક્ષય સુખનો વિષય અંગીકાર કરવામાં આવે છે. જગતમાં સુખ તો ઘણા પ્રકારનાં છે પણ તે બધાં નાશવંત છે અને વળી પરિણામે દુઃખરૂપ બને છે કારણ કે, એ સુખ મોહને લઈને જીભું થયેલું છે; નહીં કે સુખના બાવે જીભું થયેલું છે. તેથી એ સુખ કાદ્યનિક છે તાત્પર્ય એ કે સ્વપ્નવત્ થઈ જાય છે. કોઈ એવા પ્રકારનું સુખ હોય કે જેને સત્યસુખ તરીકે અનુભવાય અને તેવું સુખ તો કોઈ પૂર્ણભાવે જ્ઞાની અથવા તો પૂર્ણભાવે ભક્ત જ અનુભવે છે. આ અનુભવને બ્રહ્મયોગ કહેવામાં આવે છે. પૂર્ણજ્ઞાની અથવા પૂર્ણભક્ત બ્રહ્મભાવે ઉત્પન્ન થતાં સુખ તરફ બેઠરકાર હોય છે પણ અંતરભાવ બ્રહ્મ મય અથવા ભગવાનમય બનાવે છે અને તેમાંથી સુખની પ્રાપ્તિ કરી લે છે. આ પ્રકારના સુખને આનંદરસ કહેવામાં આવે છે.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

શબ્દાર્થ-એ-જેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. ચત્) હિ-ચોક્કસ (અવ્યય) સંસ્પર્શજા-ઇન્દ્રિય તથા વિષયોના સ્પર્શથી જાગ્ર થયેલા (વિશેષ્ય, વિ. ભોગા) ભોગા-ભોગો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. ભોગ) દુઃખયોનયઃ-દુઃખના હેતુઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી.) ઇવ-જ (અવ્યય) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તત્) આદ્યન્તવન્તઃ-આદિ અને અંતવાળા (વિશેષ્ય, વિ. ભોગા) કૌન્તેય-અર્જુન (સંબોધન) ન-નહિ (અવ્યય) તેષુ-તેઓમાં (સર્વનામ, સ. બ. વ. તત્ પુ.) રમતે-રમણ કરે છે (ક્રિ. વ. ટા. ૩ જો પુ. એ. વ. રમ્ ૧ ગણુ આત્મને) બુધઃ-જ્ઞાની (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. બુધ)

ભાવાર્થ- જે ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા ભોગો દુઃખના હેતુરૂપ જ છે. તેઓ (ભોગો) આદિ અને અંતવાળા છે. હે કૌન્તેય ! જ્ઞાની તે ભોગોમાં રમતો નથી (આસક્ત થતો નથી). (૨૨)

વિવેચન- અનિત્ય પદાર્થોનો ત્યજ કરવો જોઈએ; પછી ભલે તે સુખમય હોય કે દુઃખમય હોય. 'મોહમાં રસાતલ છપને અબુધ અથવા

અસાની અથવા અવિવેકી કહેવામાં આવે છે સારના પદાર્થો આત્મવિકાસમાં મદદરૂપ થતા નથી. સાર મોહમય છે વિવેકીજન મોહનો ત્યાગ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે અને આત્મરતિમાં આનંદ કરે છે

શક્તોત્તૈવ યઃ સોદું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ મુખી નરઃ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ-શક્તોત્તિ-શક્તિમાન છે (કિં વ કા ડ બે પુ એ વ. શક્તિઃ ૧ ગણ્ય ૫૨૨મૈ) રૂદ્ધ-આ સ સાગ્માં (અવ્યય) વદ્-જ, માન (અવ્યય) વદ્-જે (સર્વનામ, પ્ર એ વ. વત્ પુ) સોદુમ્-સહન કરવાને (ઉત્પર્થ રૂદ્ધ) પ્રાક્-પહેલાં (અવ્યય) શરીરવિમોક્ષણાત્-શરીરનો નાશ થતાં, શરીરનું છૂટવું થતાં (નામ, પં. મે વ. નપું) કામક્રોધોદ્ભવમ્-કામક્રોધથી ઉત્પન્ન થતું (વિશેષણ, વિ. વેગમ્) વેગમ્-વેગને (નામ, ડિ. એ વ પુ) સ-તે (સર્વનામ, પ્ર એ વ. તત્ પુ) યુક્ત-યોગી (નિર્ગતયુ, વિ સ.) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર એ વ. તત્ પુ) મુખી-સુખી (વિશેષણ, વિ નરઃ નરઃ-નર પુરુષ (નામ, પ્ર એ વ પુ નર)

ભાવાર્થ- શરીરના છૂટવા પહેલાં, જે કામ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા વેગને સહન કરવા આ લોકમાં જ સમર્થ થાય છે તે પુરુષ યોગી છે અને સુખી છે (૨૩)

નિવેચન-શરીરના છૂટવા પહેલાં જ કામ, ક્રોધ ઈ ના વેગને સહન કરી શકે તે જ યોગી બની શકે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અથવા ભક્તિયોગમાં પણ આ વેગોને સહન કરવાની જરૂર છે આ પ્રકારે સહન કરવાથી મનને કાષ્ઠમાં સ્થાપવાની ટેવ પડે છે જે મનને કાષ્ઠમાં સ્થાપી શકે છે તે કોઈ પણ પ્રકારની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે યોગની લક્ષણમાં ખાસ તત્ત્વ મન ગણાય છે તેને ધીમે ધીમે બ્રહ્મની સાથે જોડી દેવું પૂર્વસાધનરૂપે છે અને પછી અહંકાર ઈ નષ્ટ થતા બ્રહ્મવિલાસનો અનુભવ થઈ શકે છે.

યોન્તઃ સુત્વોઽન્તરારામસ્તયાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥૨૪॥

રાખ્દાર્થ-યઃ-એ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યત્) અન્તઃસુપ્તઃ-અંતઃકરણમાં સુખવાળો (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) અન્તરાત્માઃ-અંતઃકરણમાં આરામવા (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) તથા-વળી (અન્યથા) અન્તર્જ્યોતિઃ-અંતઃકરણમાં રાત પ્રકાશ જેને છે તે (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ-યોગી) ષ્વ-જ (અન્યથા) યઃ-એ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) સ્વઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) યોગી-યોગી, સાંખ્યયોગી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યોગિન્) બ્રહ્મનિર્વાણમ્-બ્રહ્મની શાન્તિને (નામ, દ્વિ. : વ. પુ.) બ્રહ્મભૂતઃ-એકચત્રાવ પામેલા, સચ્ચિતાનંદ પરમાત્મા સાથે એકતા પામે (વિશેષણ, વિ. પુરુષ-યોગી) અધિગच्छति-પામે છે (કિ. વ. કા. ૩ નો પુ. : વ. અધિગમ્ ૧ ગણ ૫૨૨મો)

ભાવાર્થ- જે નિશ્ચયપૂર્વક અંતઃકરણમાં સુખવાળો છે, આત્મા જ રમણ કરનારો છે, તેમજ આત્મામાં જ જ્ઞાનવાળો છે, તે સાંખ્યયોગ આનંદભાવાપન્ન પ્રજ્ઞરૂપ શાન્તિને અનુભવે છે. (૨૪)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં નિર્વાણભાવને સમજાવે છે. નિર્વાણ શબ્દ અર્થ દેહ છતાં દેહ ન હોય એવી સ્થિતિમાં રહેવું એવો થાય છે. તાત્પર્ય એ કે દેહમાં આત્મભાવનો ત્યાગ. કેટલાક જીવો દેહને આત્મારૂપ માની તેમ મમતાનું સ્થાન બનાવે છે. એ પ્રકારની મમતા દૂર કરવા યોગી પ્રમથ કરે છે અને એનું પ્રમથન સિદ્ધ થતાં પ્રજ્ઞનો તે સાક્ષાત્કાર કરે શકે છે આ પ્રકારના સાક્ષાત્કારને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારનો મોક્ષ કોઈ ને દેહ હોવા છતાં પણ થાય છે અને કોઈ ને દેહ છૂટયા પછી પણ થાય છે. કદપેક્ષો અન્યથાભાવ છૂટવો એનું નામ મોક્ષ. મોક્ષ એટલે પોતાના નિત્ય સ્વરૂપમાં સ્થિતિ. તાત્પર્ય એ કે નિજ (પ્રજ્ઞ) સ્વરૂપમાં સ્થિતિ આનંદમય સ્વરૂપમાં સ્થિતિ. મુક્તિ દ્વિત્વાન્યથારૂપમ્ સ્વરૂપેણ દ્યવસ્થિતિઃ આ પ્રકારની સ્થિતિને અંતઃસુખ, અતઃઆરામત્વ, અંતઃજ્યોતિત્વ કહે છે તાત્પર્ય કે અંતઃકરણમાં સુખ આત્યંતિક સુખ) આરામત્વ એટલે આરામપણ અને પ્રકાશનો ભાવ હોવાપણું રહે છે. આ ત્રણ ભાવનામય દશા છે. એ અવલંબન કોઈક વિરલ જીવને થાય છે. આ દશા મુક્તની છે.

હ મ ન્તે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષણઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ-લમ્બન્તે-મેળવે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ ન્ને પુ. જ. વ. આત્મને. ૧ ગણ લમ્) બ્રહ્મનિર્વાણમ્-પરાશાન્તિને (નામ, ક્રિ. એ. વ. પુ.) ક્રપયઃ-ઋષિઓ ભગવન્માર્ગમાં ચાલનારા (નામ, પ્ર. જ. વ. પુ.) ક્ષોણકત્મકાઃ-જેનાં પાપો નાશ થયાં છે (વિશેષણ, વિ. ક્રપયઃ) છિન્નદ્વૈષ્ટાઃ-સંશય જેના નાશ પામ્યા છે (વિશેષણ, વિ. ક્રપયઃ) યતાત્માનઃ-જેમનાં અંતઃકરણ નિયમમાં છે વિશેષણ, વિ. ક્રપયઃ) સર્વભૂતહિતે-સર્વ પ્રાણીના હિતમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું.) રતાઃ-મગ્ન, આનંદવાળા (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. ક્રપયઃ).

ભાવાર્થ- પાપ જેમનાં ક્ષીણ થયાં છે, સંશય જેમના નાશ પામ્યા છે, અંતઃકરણ જેમના નિયમમાં છે; સર્વ પ્રાણીઓના કલ્યાણમાં મગ્ન થયા છે એવા ઋષિઓ બ્રહ્મનિર્વાણને મેળવે છે. (૨૫)

વિવેચન- દ્વૈષભાવ = સુખદુઃખ; રાગદેષ ઇ. કેઈ પણ જીવને જ્યાં સુધી દ્વૈષભાવ હોય છે ત્યાં સુધી બ્રહ્માર્ગમાં જવું બનતું નથી. એ કારણે પ્રથમથી જ દ્વૈષભાવ છોડતા જવું જોઈએ અને ત્યારપછી પરિપાઠી પ્રમાણે ચોતાની યોજના કરતાં માર્ગમાં દૃઢતાથી આગળ વધવું. આમ કરવાથી છેવટે બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે.

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અમિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ-કામક્રોધવિયુક્તાનામ્-કામક્રોધ વિનાના (વિશેષણ, વિ. યતીનામ્) યતીનામ્-જાની પુરુષોને માટે (નામ, વ. જ. વ. પુ. યતિ) યતચેતસામ્-જીતેલાં છે ચિત્ત જેમનાં (વિશેષણ, વિ. યતીનામ્) અમિતઃ-અધા સ્થગ પડ, આસપાસ (અન્યથા) બ્રહ્મનિર્વાણમ્-પરાશાન્તિ, પરમાત્માપદ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) વર્તતે-છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ ન્ને પુ. એ. વ. વૃત્ ૧ ગણ) વિદિતાત્મનામ્-જેઓએ પરબ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર કરેલા છે (વિશેષણ, વિ. યતીનામ્).

ભાવાર્થ- કામ, ક્રોધ વિનાના જીતેલા ચિત્તવાળા, પરમાત્માને સાક્ષાત્કાર કરેલા જ્ઞાની પુરુષોને સર્વ સ્થિતિમાં (આસપાસ) પરાશાન્તિ (પરમાત્મા પદ) હોય છે. (૨૬)

સ્પર્શાન્કૃત્વા વહિર્વાંશાંશ્ચક્ષુઃશ્ચૈવાન્તરે શ્રુતોઃ ।
પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસામ્યન્તરચારિણી ॥૨૭॥

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્ધુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।
વિગતેચ્છામયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ-સ્પર્શાન્-સ્પર્શન્દ્રિયોતે, ખન્દ્રિયોના વિષયોતે (નામ, દિ. ૫ વ. ૫) કૃત્વા-કરીને, ગળીને (વિધેય કૃદંત) વહિઃ-ગદાઃ (અન્યથા) વાહ્યાન્-ગદારના (વિશેષણ, વિ. સ્પર્શાન્) ચક્ષુઃ-ચક્ષુની શક્તિને, દષ્ટિને (નામ, દિ. એ. વ. નપુ.) શ્ચ-અને (અન્યથા) એવ-જ (અન્યથા) અન્તરે-મધ્યમાં (અન્યથા) શ્રુતોઃ-મે ભ્રમરોની, મે ભ્રમરોની (નામ, પ. દિ. વ. શ્રૂઃ શ્ચ) પ્રાણાપાનો-પ્રાણ અને અપાન (નામ, દિ. દ્વિવચન, પુ.) સમૌ-સરખા (વિશેષણ, વિ. પ્રાણાપાનો) કૃત્વા-કરીને (વિધેય કૃદંત) નાસામ્યન્તરચારિણી-નાસિકામાં વિચરનાગ (વિશેષણ, વિ. પ્રાણાપાનો).

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિઃ-નિયમમાં ગ્રહેણ છે ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ જેનાં (વિશેષણ, વિ. મુનિઃ) મુનિઃ-મનનશીલ યોગી (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫ મુનિ) મોક્ષ-પરાયણઃ-મોક્ષપરાયણ (વિશેષણ, વિ. મુનિઃ) વિગતેચ્છામયક્રોધઃ-ક્રોધ, ભય અને ક્રોધ જતાં રહ્યાં છે જેનાં (વિશેષણ, વિ. મુનિઃ) યઃ-જે (અર્થનામ, પ્ર. એ. વ. ૫) સદા-હમેશાં (અન્યથા) મુક્તઃ-મુક્ત (વિશેષણ, વિ. મુનિઃ) એવ-જ, માત્ર (અન્યથા) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. તત્ ૫).

ભાવાર્થ- ગદારના વિષયશોભાને ગદાર રાખીને (ચિન્તવન નહીં કરીને) અને ચક્ષુઃશક્તિને (દષ્ટિને) બે ભ્રમરોની મધ્યમાં રાખીને, પ્રાણ અને અપાન વાયુને નાસિકામાં વિચરનાસને સમ કરીને નિયમમાં રાખેલી છે, ઇન્દ્રિય મન અને બુદ્ધિ જેણે મોક્ષ જેવું પરમ સ્થન છે; ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ વિનાનો મુનિ (મનનશીલ, પરમાત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરનાર) જે (હોય) તે હમેશાં મુક્ત જ હોય છે. (૨૭-૨૮)

વિવેચન- આ બે શ્લોકો યોગીની મુક્તાદશા સમજાવે છે યોગીએ પોતાના પ્રાણવાયુને કેવી રીતે નિયમમાં રાખવા તેનો પણ ખ્યાલ આપે છે નિયમની સાથે કોઈ પણ વિકૃત સ્વરૂપનું ચાતરધ્યાન રાખવાની જરૂર છે

અને તે સ્વરૂપને વિશાળ ભાવના આપી બ્રહ્મભાવ ઊભો કરવાનો છે. અવરોધક તરવેા આરે નહીં તેની ખાસ કાળજીની જરૂર છે. ઈચ્છા, રાગ, લોભ, મોહ, ભય, કામ, ક્રોધ, અયોગ્ય સ્થળ તેમજ અયોગ્ય સમય અવરોધક ગણાય છે. તાત્પર્ય કે અંદર તેમજ બહાર કોઈ પણ જાતનો અવરોધ ક્રિયામાં વિરોધ ન કરે તેની ખાસ કાળજી રાખવાની જરૂર છે.

મોક્ષારં ય જ ત પ સાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જાત્વા માં શાન્તિમૃચ્છતિ ॥૨૧॥

રાખ્દાર્થ-મોક્ષારમ્-ભોગવના (નામ, દિ. એ. વ. મોક્ષ ૫) યજ્ઞ-
તપસામ્-યજ્ઞ અને તપના કર્મેના (નામ, પ. બ. વ. નપું.) સર્વલોકમહેશ્વરમ્-
સર્વ લોકના ઈશ્વર (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) સુહૃદમ્-મિત્ર (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી.
સુહૃત્) સર્વભૂતાનામ્-સંપૂર્ણ જૂતપ્રાણીઓના (નામ, પ. બ. વ. નપું.) જાત્વા-
જાણીને (વિધેય કૃદંત) મામ્-મને (સ્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મદ્) શાન્તિમ્-
શાન્તિને (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી.) ઋચ્છતિ-મેળવે છે (દિ. વ. કા. ૩ જો પુ એ
૫. ઋચ્છ ૧ ગણ પગર્મ્મ)

ભાવાર્થ- યજ્ઞ અને તપનાં કર્મેને ભોગવનાર, સર્વ લોકના મહેશ્વર,
સર્વ પ્રાણીઓના મિત્ર, મને (સારી રીતે) જાણીને શાન્તિને પામે છે. (૨૬)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં ભગવાન વાસુદેવ પોતે જ પોતાના સ્વરૂપ-
ને આજખાવે છે. યજ્ઞ નામની ક્રિયાનો ભોગવનાર તેમજ તપ નામની
ક્રિયાનો ભોગવનાર સર્વલોકનો અધિષ્ઠાતા અને જૂત (પ્રાણી) માત્રનો
સુહૃદ (મિત્ર) પોતાને જણાવે છે. એ કારણે જે પ્રકારનો સંબંધ અપેક્ષિત
હોય તે પ્રકારનો સંબંધ કેળવવો આ સંબંધ પૂર્ણ કેળવાતાં તે સ્વરૂપે
તેનો આલંબ્ય થશે અને ભક્તને શાન્તિ મુખ પ્રાપ્ત થશે. આ પ્રકારના
મુખને પરાશાન્તિ કહેવામાં આવે છે

इति धीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥२१॥

અધ્યાય ૬ -આત્મસંયમ યોગ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ-અનાશ્રિતઃ-આશ્રય નિનાનો, ઇચ્છા વિનાનો (વિશેષણ, વિ. ય) કર્મફલમ્-કર્મફળને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. કર્મફલ) કાર્યમ્-કાર્યને, કર્તવ્યને, કર્તવા લાયકને (ક્ર. વિશેષણ વિ. કર્મ) કર્મ-કર્મને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. કર્મ) કરોતિ-કરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ નો પુ. એ. વ. કૃ. ૮ ગણ ૫૨૨મૈં) યઃ-એ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યત્) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્) સંન્યાસી-સંન્યાસી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સંન્યાસિન્) ચ-અને (અન્યથા) યોગી-યોગી (નામ, પ્ર. એ. વ. યોગિન્ પુ) ચ-અને (અન્યથા) ન-નહિ (અન્યથા) નિરગ્નિઃ-અગ્નિને તજનારો (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. નિર્-અગ્નિ) ન-નહિ (અન્યથા) ચ-અને (અન્યથા) અક્રિયઃ-ક્રિયાનો ત્યાગ કરનારો (વિશેષણ, વિ. સંન્યાસી, યોગી)

સાવાર્થ- જે પુરુષ કર્મફળને નહીં ઇચ્છતો કર્તવ્ય-કર્મ કરે છે તે સંન્યાસી અને યોગી છે અને અગ્નિને તજનારો તથા ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરનારો સંન્યાસી કે યોગી નથી. (અગ્નિને તજનાર સંન્યાસી કે યોગી નથી તથા કેવળ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરનાર સંન્યાસી કે યોગી નથી). (૧)

વિવેચન- યશ, શ્રી, જ્ઞાન, ગેરાગ્ય, ઐશ્વર્ય અને વીર્ય આ છ ભગવદ્ધર્મ છે. આ છ ભાગ ભગવાન કૃષ્ણમાં જ હોય છે; ઇતર દેવોમાં

એક અથવા અધિક હોય પણ બધા ન હોય કારણ આ છર્માના કેટલાક ધર્મો તો અરસપરસ વિરોધી છે અને તે એક જગ્યાએ રહેવા મુશ્કેલ છે. તે કારણે આ છએ ધર્મો માત્ર પરબ્રહ્મમાં જ વિરુદ્ધભાવે પણ રહી શકે છે.

यं संन्यासमिति ब्राह्मयोगं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥૨॥

શબ્દાર્થ-યમ્-જેને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. પુ.) સંન્યાસમ્-સંન્યાસને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. સંન્યાસ) इति-એ પ્રમાણે (અન્યથ) બ્રાહ્મ-કહે છે (કિ. વ. કા. ૩ જો પુ. બ. વ. પ્રમદ્ ૨ ગણ) યોગમ્-યોગને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. યોગ) તમ્-તેને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. પુ. તત્) વિદ્ધિ-જણ (કિ. આત્માર્થ, ૨ જો પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ આત્મને) પાણ્ડવ-અર્જુન (સંબોધન) ન-નહિ (અન્યથ) દ્વિ-કારણ કે (અન્યથ) અસંન્યસ્તસંકલ્પ-સંકલ્પોનો ત્યાગ જેણે કર્યો નથી એવો (વિશેષણ, વિ. યોગી) યોગી-યોગી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યોગિન્) ભવતિ-થાય છે (કિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. ખૂ ૧ ગણ પરસ્મે) કશ્ચન-કોઈ પણ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.)

ભાવાર્થ-હું અર્જુન ! જેને સંન્યાસ કહે છે તેને જ યોગ કહે છે. (સંન્યાસ અને યોગમાં માત્ર ક્રિયા પૂરતો જ ફેર છે. હેતુ એક જ છે. માત્ર નિષ્કામ સિદ્ધિ બનેનો હેતુ છે. જેણે સંકલ્પોનો ત્યાગ કર્યો નથી એવો કોઈ પણ યોગી થતો નથી. (૨)

વિવેચન- સામાન્ય જગત એવું માને છે કે સંન્યાસી અગ્નિ વગરનો અને કર્મ વિનાનો હોવો જોઈએ. તાત્પર્ય એ કે તે અગ્નિ સાથે સંબંધ રાખી શકે નહીં અને કર્મ સાથે સંબંધ રાખી શકે નહીં એટલે કે વૈદિક અગ્નિ અને વૈદિક કર્મ એ રાખી શકે નહીં. જો કે આ પ્રકારની રીત શિષ્ટ પુરુષોએ બતાવી છે ખરી પણ આ શ્લોક એ તરફ બહુ દરકાર ન કરતાં કોઈ જુદી રીતે સંન્યાસીનું લક્ષણ આપે છે. કેવળ ત્યાગને સંન્યાસ માનવા કરતાં કર્મના કૃણ તરફ અનાસક્તિ રાખી કર્મ કર્યાં જવાં એને પણ સંન્યાસ તરીકે ઓળખાવે છે. સંન્યાસી = ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિઓનો ત્યાગ

કરનાર અથવા તેના તરફ અંશુશ મૂઠી નિર્લેપ રહી આગળ વધનાર; નહીં કે વિહિત કર્મનો ત્યાગ કરનાર. કર્મ કરતો છતાં પણ તેના કૃપા તરફ આશા નહીં રાખનાર. આ પ્રકારનો કર્મ સંન્યાસ યોગમાર્ગમાં અતિ સાધનરૂપે કામ કરે છે અને પ્રથમ સાથે સંબંધ કરવામાં પણ સહાયક બને છે. યોગને અર્થ ભગવાનની સાથે જોડાણ. જોડાણ કર્મ દ્વારા અગર જ્ઞાન દ્વારા ભક્તિ દ્વારા થઈ શકે છે. દરેકમાં ત્યાગની જરૂર છે ત્યાગ મનથી હોવો જોઈએ.

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥૩॥

શબ્દાર્થ-આરુક્ષો:-આરૂઢ થવાની ઇચ્છા કરનારનો (અર્ચાદર્શક નામ પ. એ. વ. પુ. આરુક્ષુઃ) મુનેઃ-મુનિનો (નામ, પ. એ. વ. પુ.) યોગમ્-યોગને, સમત્વબુદ્ધિયોગને (નામ, હં. એ. વ. પુ. યોગ) કર્મ-કર્મ, નિષ્કામ કર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. કારણ) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (કિ. વ. કર્મણિ ૩ જો પુ. એ. વ. ઘચ્ ૨ ગણ) યોગારૂઢસ્ય-યોગમાં આરૂઢ થયેલાનું (વિશેષણ, વિ. તસ્ય) તસ્ય-તેનું (સર્વનામ, પ. એ. વ. પુ) ષય-જ (અન્યથા) શમઃ-મનનો નિગ્રહ, સંકલ્પોનો અભાવ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. શમ) કારણમ્-કારણ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (કિ. વ. કર્મણિ ૩ જો પુ. એ. વ. ઘચ્ ૨ ગણ).

હાવાર્થ- સમત્વ બુદ્ધિરૂપ યોગને આરૂઢ થવાની ઇચ્છા કરનાર મનનશીલ પુરુષને કર્મ (નિષ્કામભાવપૂર્વક) હેતુ છે. યોગારૂઢ થયેલા પુરુષને શમ જ (શાન્ત) હેતુ છે. (૩)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવાના બે પક્ષ જણાય છે : (૧) સમત્વયોગ (૨) કેવળયોગ. સમત્વયોગમાં મનનશીલ પુરુષ જોઈએ અને એ જ કાંઈ પણ કરતો જાય તે પ્રથમાપેક્ષાની બુદ્ધિથી કરતો જાય. કેવળ યોગી પોતાની યોગચર્યા કર્યા કરે પણ સાથે સાથે કોઈ પણ પ્રકારના ઔદિક અને પારલૌકિક વિચાર કરે નહીં. માત્ર પ્રથમમાં ચિત્ત પરોવી રાખે. બનેલું લક્ષ્ય એક હોવાથી પોતપોતાને માર્ગે વિચરતા છતાં પણ સરખા ભાવને એટલે પ્રથમભાવને પામે છે.

યદા ઠિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુપજ્જતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસો યો ગા રુ ઢ સ્ત દો ચ્ય તે ॥૪॥

શબ્દાર્થ-યદા-જ્યારે (અન્યથા) ઠિ-ચોક્કસ (અન્યથા) ન-નહિ (અન્યથા) ઇન્દ્રિયાર્થેષુ-ઇન્દ્રિયોના અર્થ તરફ, ઇન્દ્રિયોના ભોગોમાં (નામ, સ. ૫. વ. પુ. ઇન્દ્રિય અર્થ) ન-નહિ (અન્યથા) કર્મસુ-કર્મોમાં (નામ, સ. ૫. વ. નપું. કર્મન્) અનુપજ્જતે-આસક્ત થાય છે (કિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. અનુ+સજ્ઞ ૬ ગણ આત્મને.) સર્વસંકલ્પસંન્યાસી-સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) યોગારુઢઃ-ધ્યામાં આરૂઢ થયેલો (ધ્યામાં સમત્વ શુદ્ધિ રાખીને ચિત્તને નિગ્રહમાં રાખનારો (વિગ્રેષણ, વિ. સંન્યાસી) તદા-ત્યારે (અન્યથા) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (કિ. વ. કર્મોર્ણ ૩ જો પુ. એ. વ. વચ્ ૨ ગણ આત્મને.)

ભાવાર્થ- જ્યારે ઇન્દ્રિયોના ભોગોમાં તેમજ કર્મોમાં પણ આસક્ત થતો નથી ત્યારે સર્વસંકલ્પોનો ત્યાગ કરનાર પુરુષ સમત્વ શુદ્ધિરૂપ યોગમાં આરૂઢ થયેલો કહેવાય છે. (૪)

વિવેચન- યોગારૂઢ એટલે યોગમાં આરૂઢ. એનું ચિત્ત પ્રલમ્માં જ રહેતું હોવાથી લોકધર્મ એની પાસે નથી. એથી ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના વિષય સાથે સંબંધ થવાનો સંભવ નથી. માત્ર દેહના નિર્વાહ પૂરતું સામાન્ય ધ્યાન અપાય તેમાં દોષ ગણાતો નથી. દેહને ટકાવવા પૂરતું જ ધ્યાન અપાય છે; નહીં કે દેહના આરામ અથવા સુખ પૂરતું ધ્યાન.

ઉદ્ધરે દા ત્મ ના ત્મા નં નાત્માનમવસાદયેત્ ।

આત્મૈવ જ્ઞાત્મનો વન્ધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥૫॥

શબ્દાર્થ-ઉદ્ધરેત્-હિદારે છે (કિ. વિધ્યર્થ ૩ જો પુ. એ. વ. ઉત્+હ ૧ ગણ) આત્મના-આત્મા વડે, મનથી (નામ, ત. એ. વ. પુ. આત્મન્) આત્મા-નમ્-આત્માને, સંસારરૂપ શરીરને (નામ, કિ. એ. વ. પુ. આત્મન્) ન-નહિ (અન્યથા) આત્માનમ્-આત્માને, પોતાના જ્ઞાતાત્માને (નામ, કિ. એ. વ. પુ.) અવ-સાદયેત્-અધોગતિ થાય છે (કિ. વિધ્યર્થ ૩ જો પુ. એ. વ. કરક અવ+સદ્ ૬

ગણ ૫૨૨૩૦) આત્મા-આત્મા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. આત્મન્) ઇવ-જ માત્ર
(અન્યથ) આત્મનઃ-આત્માનો (નામ, વ. એ. વ. પુ.) ચન્ધુઃ-અંધુ (નામ, પ્ર. એ
વ. પુ. ચન્ધુ) આત્મા-આત્મા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) ઇવ-જ, માત્ર (અન્યથ)
રિપુઃ-દુશ્મન (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. રિપુ) આત્મનઃ-આત્માનો (નામ, વ. એ. વ.
પુ.)

બ્રાહ્મણ- પોતાના મનોરૂપ બળથી પોતાના સંસારશરીરને ઉદ્ધારવું
નેહ્યું; નહીં કે અવસાદ (અધોગતિ) કરવો આત્મા પોતે જ બન્ધુ,
તેમજ શત્રુ બને છે. (હાય છે) (પ)

વિવેચન- આત્મા આત્માનો ઉદ્ધાર કરે છે અને આત્મા આત્માનો
નાશ કરે છે. તાત્પર્ય કે આત્માનો એક અર્થ જીવ થાય છે અને બીજા
અર્થમાં જીવને મદદમાં આપેલી સામગ્રી (મન બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, કેહ,
પ્રાણ અને ઇન્દ્રિય) ને પણ આત્મારૂપ કહેવામાં આવે છે. હવે જીવે પોતાનો
ઉદ્ધાર કરવો છે તેથી આ સામગ્રીની ચથાચોગ્ય મદદ લે તો ઉદ્ધાર થાય
અને જો એ સામગ્રી તરફ બેદરકાર રહે તો જીવનો અધઃપાત થાય દુષ્ટાંતમાં
ઘોડેસ્વાર જો ઘોડા પર કાણુ ન રાખે તો ઘોડો સ્વછંદતા ધારણ કરી ઘોડે
સ્વારને પાડી નાખે અને જો કાણુમાં રાખે તો નિયત સ્થળે લઈ જાય. એ
રીતે પોતાનો મિત્ર પણ બની શકે અને શત્રુ પણ બની શકે. ઇન્દ્રિયો અધ-
રૂપે છે. મન તેની લગામ છે બુદ્ધિ સારથીનું કામ કરે છે. સ્થરૂપે કેહ છે.
સચિ તરીકે જીવ છે. જો આ બધાં પોતપોતાનાં કામો નિયમિત આપે તો
સચિને સુખકર પણ થાય અને નિયત સ્થળે લઈ જાય.

बन्धुरात्मात्ममनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥

સામ્યાર્થ-ચન્ધુઃ-અંધુ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ચન્ધુ) આત્મા-આત્મા
(નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. આત્મન્) આત્મનઃ-આત્માનો, જ્યાત્માનો (નામ, વ. એ.
વ. પુ.) તસ્ય-તેનો (સર્વનામ, વ. એ. વ. પુ. તત્) યેન-જેના વડે (સર્વનામ,
વ. એ. વ. પુ.) આત્મા-આત્મા, પોતે, મન, ઇન્દ્રિય સહિત શરીર (નામ, પ્ર. એ.
વ. પુ.) ઇવ-જ, માત્ર (અન્યથ) આત્માના-આત્માથી, જ્યાત્મા વડે (નામ, તૃ. એ.

૧. ૫) જિતઃ-જીતાયેલા (બ્ર. ૬. વિશેષણ, વિ આત્મા) અનાત્મનઃ-આત્મા નથી જેનો, જેણે ઇન્દ્રિય વગેરે જીતા નથી (નામ, ૫. એ ૧. ૫) તુ-પણ, તો (અવ્યય) શત્રુત્વે-શત્રુરૂપે (નામ, સ. એ. ૧. નપું. શત્રુત્વ) ઘર્તેત-વતે (ક્રિ. વિધ્યર્થ ૩ ને ૫ એ. ૧. ઘટ ૧ મળુ આત્મને) આત્મા-જીવાત્મા (નામ, પ્ર. એ. ૧. ૫) ઇવ-જ, માત્ર (અવ્યય) શત્રુવત્-શત્રુની માફક (અવ્યય).

ભાષાર્થ-તે જીવાત્માને તો પોતે જ જન્મ્યું છે જેના વડે આત્મા (મન ૧) જીતાયેલા છે; જેનાં મન, ઇન્દ્રિય, શરીર ઇ. જીતાયેલાં નથી તેનો આત્મા શત્રુરૂપે હોઈ શત્રુત્વમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. (૬)

વિવેચન-આ રીતે સાત ભાવો જીવાત્માને જન્મ્યું થાય છે. એ ભાવો પર ન્યાંસુધી નિયંત્રણ રહે છે ત્યાં સુધી તે મિત્ર તરીકે કામ કરે છે. નિયંત્રણ દીલું થતાં તે શત્રુરૂપે થઈ બળ છે એ કારણે તેનો જય કરવા આ શ્લોકમાં બતાવ્યું છે.

જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

• શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥૭॥

શબ્દાર્થ-જિતાત્મનઃ-સ્વાધીન આત્માવાળા પુરુષના (નામ, ૫. એ. ૧. આત્મન ૫) પ્રશાન્તસ્ય-શાન્તનું, વિકારરહિત પુરુષનું (વિશેષણ, વિ આત્મનઃ) પરમાત્મા-પરમાત્મા (નામ, પ્ર એ. ૧. ૫) સમાહિતઃ-સમ્યક્ પ્રકારે મિથિત છે (વિશેષણ વિ. પરમાત્મા) શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ-શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખમાં (નામ, સ. બ. ૧. ૫) તથા-અને (અવ્યય) માનાપમાનયોઃ-માન અને અપમાન-માં, (નામ, સ. દિ ૧ માન+અપમાન).

ભાષાર્થ-શીત, ઉષ્ણ, સુખદુઃખમાં તથા માનાપમાનમાં વિકાર-રહિત જેને ઇન્દ્રિયો સ્વાધીન છે એવાને પરમાત્મા સમાહિત છે. (૭)

વિવેચન-દ્વૈતભાવનો નાશ થયા વિના આત્માનું અનુસંધાન રૂઠે પ્રકારે થતું નથી. દ્વૈત નાશ થયે આત્માનું અનુસંધાન સ્થિર થાય છે અને તે દ્વારા જ્ઞાન પૂર્ણ વિકાસ પામે છે આમ થતાં એનો પ્રલભાવ પ્રકટ થાય છે અને પ્રલભાવ વિલસે છે.

જ્ઞાનવિજ્ઞાનત્સાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાદ્મકાચ્ચનઃ ॥૮॥

શબ્દાર્થ-જ્ઞાનવિજ્ઞાનત્સાત્મા-જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વડે જેનું અંતઃકરણ તૃપ્ત છે (વિગેષણ, વિ. યોગી); પ્રાનવિજ્ઞાનાભ્યાં વૃત્તઃ ચાત્મા यस્ય इति બહુ) કૂટસ્થઃ-વિકાર વિજ્ઞાના શરૂઆત મહેલો (વિગેષણ, વિ. યોગી) વિજિતેન્દ્રિયઃ-સારી રીતે ઇન્દ્રિયો છતેલી છે જેણે (વિગેષણ, વિ. યોગી) યુક્તઃ-યોગ્ય, બગવત પ્રાપ્તિવાળો (વિગેષણ, વિ. યોગી) इति-એ પ્રમાણ (અવ્યય) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (દિ વ. કર્મણિ ૩ એ પુ એ. વ. ચચ્ ૨ ગણ આત્મને) યોગી-યોગી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યોગિન્) સમલોષ્ટાદ્મકાચ્ચનઃ-અરખા છે માટી, પથ્થર, સોનું જેને (વિગેષણ, વિ. યોગી) લોષ્ટં, અદ્મં, ફાન્ચનં ચ સમમ્ यस્ય इति બહુવીધિ).

ભાવાર્થ-જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વડે અંતઃકરણ જેનું તૃપ્ત થયેલું છે, વિકાર રહિત જેની વિધાન છે, સારી રીતે જેણે ઇન્દ્રિયો છતેલી છે, જેને માટી, પથ્થર, સોનું સરખા છે એવો યોગી (બગવત્પ્રધાનરૂપ) યુક્ત છે એમ કહેવાય છે. (૮)

વિવેચન-પ્રશ્નનું યથાર્થ જ્ઞાન ભોધ એ અને તે જ્ઞાન પૂર્ણ ભોધ એ. અનુભવથી સિદ્ધ કરેલું હોયું ભોધ એ પણ જેમણે પોતાની ઇન્દ્રિયો પર કાબુ રાખ્યો નથી તેવાઓને આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જાનતું નથી એ માટે યોગમાર્ગમાં ઊતરવું પડે છે યોગીની પરિપાકી પ્રમાણે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિમા ક્રમસરૂ જેવું ભોધ એ એ દ્વારા શ્વાસને છતી શકાયે. એટલું જ નહીં પણ ઇન્દ્રિયોને છતી શકાયે અને પછી સમત્વ પ્રાપ્ત થતા પ્રશ્નનો વિલાસ અનુભવશે.

સુદૃઢ્નિત્રાયુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવન્ધુષુ ।

સાધુષ્વાપિ ચ પાપેષુ સમવુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥૯॥

શબ્દાર્થ-સુદૃઢ્નિત્રાયુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવન્ધુષુ-સુદૃઢ, મિન, સત્ ઉદારસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષ અને અન્ધુમાં (નામ, સ. બ. વ.) સાધુષુ-સાધુઓમાં (નામ, સ. બ. ૩ પુ સાધુ) અપિ, ચ-પણ, અને (અવ્યય) પાપેષુ-

પાપીઓમાં (નામ, સ. ય. વ. પુ) સમવુદ્ધિઃ-સમભાવવાળો (નામ, પ્ર. એ. વ. ઓ. સમવુદ્ધિ) વિશિષ્ટ્યતે-ત્રેષ્ઠ છે, વિશેષ છે (કિ. વ. કર્મણિ ૩ એ પુ. એ. વ. વિશિષ્ટ ૭ ગણ આત્મને૦)

ભાવાર્થ- સુહૃત (સ્વાર્થ રહિત સર્વનું હિત કરનાર) મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન (પક્ષપાત રહિત) મધ્યસ્થ (ખંને પક્ષનું શ્રેય કરનાર), દ્વેષપાત્ર, બાધુઓમાં, સાધુઓમાં તેમજ પાપીઓમાં સમાનભાવવાળો અતિ શ્રેષ્ઠ છે. (૬)

વિવેચન- સમત્વ યોગરૂઢ જીવનું લક્ષણ છે. સર્વ જીવોનો સ્વાભાવિક ધર્મ સમત્વનો અંગીકાર કરે છે. જીવને આ ધર્મ મુદ્દ છે. સમત્વથી પ્રજ્ઞાજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. વિષમભાવ સર્વને હાનિકર છે.

યોગી યુક્તોત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

ए का की यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ-યોગી-યોગી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ યોગિન્) યુક્તોત-જોડાય (કિ. વિધ્યર્થ ૩ એ પુ. એ. વ. યુજ્ ૭ ગણ આત્મને૦) સતતમ્-અણુ (અવ્યય) આત્માનમ્-આત્માને (નામ, કિ. એ. વ. પુ. આત્મન્) રહસિ-એકાંતમાં (નામ, સ. એ. વ. રહસ્ નપુ.) સ્થિતઃ-સ્થિર થયેલો (વિશેષણ, વિ. યોગી) પ્રકાશી-એકલો (વિશેષણ, વિ. યોગી) યતચિત્તાત્મા-જેને મન, ઇન્દ્રિય સહિત શરીરને જીતેલું છે (વિશેષણ, વિ. યોગી) નિરાશોઃ-આશા વિનાનો, વાસના વિનાનો (વિશેષણ, વિ. યોગી) અપરિગ્રહઃ-સંગ્રહ વિનાનો (વિશેષણ, વિ. યોગી).

ભાવાર્થ- જેણે મન, ઇન્દ્રિયો મહિત શરીર, જીતેલું છે, વાસના રહિત, સંગ્રહ રહિત, એકલો જ એકાંતમાં રહેલો, હૃદયમાં આત્માને યોગી ધ્યાનમાં જોડે છે. (૧૦)

વિવેચન- આ શ્લોક યોગીની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે જેણે પ્રજ્ઞાભાવ કેળવેલો છે તેને પણ આ બાબત લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે : (૧) એકાંત સ્થિતઃ તાત્પર્ય કે પેતાના ચિંતનની અવસ્થા એવી બનાવવી કે પ્રજ્ઞાનું નિદર્શન થયા કરે. વિચાર પણ પ્રજ્ઞાના તરફ રહ્યા કરે. (૨) એકલો

૧૭૬૧૬-તત્ર-ત્વાં (અવ્યય) પકાગ્રમ્-એકાગ્ર (વિશેષણ, વિ. મનઃ) . મનઃ-મનને (નામ, દ્વિ. એ. વ. મનસ્ નપું.) કૃત્વા-કરીને (વિધેય કૃદંત) યત્તચિત્તેન્દ્રિયક્રિયાઃ-ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને શકેલી છે જેણે (વિશેષણ, વિ. યોગી; ચિત્તસ્ય ઇન્દ્રિયાણાં ક્રિયાયતાઃ યેન इति બહુવ્રીહિ) ઉપવિદ્ય-એસીને (વિધેય કૃદંત) આસને-આસન ઉપર (નામ, સ. એ. વ. નપું. આસન) યુજ્જ્યાત્-જેડે (દ્વિ. વિધ્યર્થ ૩ જે પુ એ. વ. યુજ્ ૭ ગયુ પરસ્મે.) યોગમ્-યોગને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ.) આત્મચિત્તુદ્ધયે-અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે (નામ, ચ. એ. વ. સ્ત્રી. આત્મચિત્તુદ્ધિ).

ભાષાંર્થ- તે આસન ઉપર બેસીને મનને એકાગ્ર કરીને ચિત્તની અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા જેણે જીતી છે એવા એ અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે યોગને જોડવો. (૧૨)

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥૧૩॥

પ્રશાન્તાત્મા વિગતમૌર્ઘ્નચારિત્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૧૪॥

૧૭૬૧૭-સમમ્-સરખું (વિશેષણ, વિ. કાયશિરોગ્રીવં) કાયશિરો-ગ્રીવમ્-કાયા, ગાયું, કાઠું (નામ, દ્વિ. એ. વ. કાયઃ, શિરઃ, ગ્રીવા ચ દ્વન્દ્વ) ધારયન્-ધારણ કરેના (વ. ક. વિશેષણ, વિ. યોગી) અચલમ્-અચળ (વિશેષણ, વિ. કાયશિરોગ્રીવં) સ્થિરઃ-સ્થિર, દૃઢ (વિશેષણ, વિ. યોગી) સંપ્રેક્ષ્ય-જોઈને (વિધેય કૃદંત) નાસિકાગ્રમ્-નાસિકાની અણી (નામ, દ્વિ. એ. વ.) સ્વમ્-પોતાનું વિશેષણ, વિ. નાસિકાગ્રમ્) દિશઃ-દિશાઓ (નામ, દ્વિ. બ. વ. દિશ સ્ત્રી) ચ-અને (અવ્યય) અનવલોકયન્-નહિ જોતો (વ. ક. વિશેષણ, વિ. યોગી) પ્રશાન્તાત્મા-સારી રીતે શાન્ત અંતઃકરણવાળો (વિશેષણ, વિ. યોગી) વિગતમૌઃ-નિર્બળ, જેની બીક જતી ગઈ છે (વિગતામૌઃ यस્ય इति બહુવ્રીહિ) બ્રહ્મચારિત્રતે-બ્રહ્મચારીના વ્રતમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. બ્રહ્મણિ ચરતિ इति બ્રહ્મચારિ તસ્ય વ્રતે इति તત્પુરુષ) સ્થિતઃ-સ્થિર થયેલો (વિશેષણ, વિ. યોગી) મનઃ-મનને (નામ, દ્વિ.

રહે એટલે સંગનો ત્યાગ કરે તાત્પર્ય કે પોતાને હિતકર સંગતિ ઊભી કરે અને વિરુદ્ધ સંગતિ તજે. (૩) ચિત્ત અને અંતઃકરણ ઉપર કાણુ રાખે. આ કાણુ રાખવાનું પ્રયોજન એટલું જ છે કે ચિત્તમાં ખોટા તર્ક વિતર્ક થાય નહીં અને અંતઃકરણમાં ભલિન ભાવો ઊભા થાય નહીં. (૪) કોઈ પણ પ્રકારની આશા રાખ્યા વિના પ્રારબ્ધવશાત્ જે કાંઈ મળે તેના પર પોતાનો હવનનિર્વાહ કરે હવનો સ્વભાવ દોષી છે. આ દોષીપણ આગળ નહતું હોવાથી આશાને નિર્મૂળ કરવાની જરૂર છે આશા એ બંધન છે. હવને બંધનમાં રહેવું તેના કરતાં સુકૃત થવું સારું છે. (૫) ખાસ આવશ્યક બાબતો તરફ લક્ષ આપી તેટલા પુરતો (સંતુષ્ટ કરવો)

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।

નાત્યુચ્છિન્નં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥૧૧॥

રાખ્યાર્થ-શુચૌ-પવિત્ર, શુદ્ધ (વિશેષણ, વિ. દેશે) પ્રતિષ્ઠાપ્ય-મૂળને, સ્થાપન કરીને (વિધેય કૃદંત) દેશે-સ્થળમાં (નામ, સ એ વ. પુ. દેશ) સ્થિરમ્-અથર (વિશેષણ, વિ. આસનમ્) આસનમ્-આસનને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. આસન) આત્મનઃ-પોતાના (નામ, પ. એ. વ. પુ. આત્મન્) ન-નહિ (અન્યથા) અત્યુચ્છિન્નમ્-વધારે ઊંચું (વિશેષણ, વિ. આસનમ્) ન-નહિ (અન્યથા) અતિ-નીચમ્-ધણુ નીચું (વિશેષણ, વિ. આસનમ્) ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્-વસ્ત્ર, મગ-ચર્મ દર્ભવાળું (વિશેષણ, વિ. આસનમ્).

ભાવાર્થ-પવિત્ર સ્થળમાં દર્ભ, મૃગચર્મ, વસ્ત્ર એકના ઉપર એક મૂકેલા, પોતાના આસનને, (જે) અતિ ઊંચું નહીં, અતિ નીચું નહીં એવું સ્થિર કરીને (યોગ સાધવો) ૧૧

વિવેચન-આ શ્લોક યોગની ક્રિયાની શરૂઆત બતાવે છે. તેમાં ખાસ લક્ષ આપવાની જરૂર છે કે મનની સ્થિરતા રહેવી જોઈએ અને એના ચંચળ ભાવ નષ્ટ થવો જોઈએ. સાથે સાથે અંતઃકરણની શુદ્ધિની પણ જરૂર છે. કારણ ત્યાં પ્રલ્હલાવનું પ્રકટ્ય કરવું છે.

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।

ઉપવિશ્યાસને યુઙ્જ્યાધોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ-તત્ત્વ-ત્યાં (અવ્યય) ષ્કાગ્રમ્-એકાગ્ર (વિશેષણ, વિ. મનઃ) મનઃ-મનને (નામ, દિ. એ. વ. મનસ્ નપું.) કૃત્વા-કરીને (વિધેય કૃદંત) યત્તચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ-ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને રોકેલી છે જેણે (વિશેષણ, વિ. યોગી; ચિત્તસ્ય ઇન્દ્રિયાણાં ક્રિયાયતાઃ યેન હતિ બહુવીદિ) ઉપવિદ્ય-બેસીને (વિધેય કૃદંત) આસને-આસન ઉપર (નામ, સ. એ. વ નપું. આસન) યુજ્જ્યાત્-જોડે (ક્રિ. વિધ્યર્થ ૩ નો પુ એ. વ. યુજ્ ૭ ગણ પરસ્મે.) યોગમ્-યોગને (નામ, દિ. એ. વ. પુ) આત્મવિશુદ્ધયે-અતઃકરણની શુદ્ધિ માટે (નામ, મ. એ. વ. સ્ત્રી. આત્મવિશુદ્ધિ).

ભાવાર્થ- તે આસન ઉપર બેસીને મનને એકાગ્ર કરીને ચિત્તની અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા જેણે છુટી છે એવા એ અતઃકરણની શુદ્ધિ માટે યોગને જોડવો. (૧૨)

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥૧૩॥

પ્રશાન્તાત્મા વિગતમોર્વહ્નચારિત્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ-સમમ્-સરખું (વિશેષણ, વિ. કાયશિરોગ્રીવં) કાયશિરો-ગ્રીવમ્-કાયા, માથું, ડોક (નામ, દિ. એ. વ. કાયઃ, શિરઃ, ગ્રીવા ચ દ્વન્દ્વ) ધારયન્-ધારણ કરેના (વ. ક્ર. વિગ્લેષણ, વિ. યોગી) અચલમ્-અચળ (વિગ્લેષણ, વિ. કાયશિરોગ્રીવં) સ્થિરઃ-ચિત્ર, દૃઢ (વિગ્લેષણ, વિ. યોગી) સંપ્રેક્ષ્ય-જોડેને (વિધેય કૃદંત) નાસિકાગ્રમ્-નાસિકાની અણી (નામ, દિ. એ. વ.) સ્વમ્-પોતાનું (વિગ્લેષણ, વિ. નાસિકાગ્રમ્) દિશઃ-દિશાઓ (નામ, દિ. મ. વ. દિશ સ્ત્રી) ચ-અને (અવ્યય) અનવલોકયન્-નહિ જોતો (વ. ક્ર. વિગ્લેષણ, વિ. યોગી) પ્રશાન્તાત્મા-સારી રીતે શાન્ત અંતઃકરણવાળો (વિગ્લેષણ, વિ. યોગી) વિગતમોઃ-નિર્મલ જેની બીક જતી રહી છે (વિગતમોઃ યસ્ય હતિ બહુવીદિ) વ્રહ્મચારિત્રતે-બ્રહ્મચારીના વ્રતમાં (નામ, મ. એ. વ. પુ વ્રહ્મણિ ચરતિ હતિ વ્રહ્મચારિ તસ્ય વ્રતે હતિ તત્પરુપ) સ્થિતઃ-ચિત્ર થયેલો (વિગ્લેષણ, વિ. યોગી) મનઃ-મનને

શબ્દાર્થ-યુક્ત-યોગનો (વ. ૩. વિશેષણ, વિ. યોગી) યવમ્-એ પ્રમાણે (અન્યથા) સદા-હંમેશાં (અન્યથા) આત્માનમ્-આત્માને, અંતઃકલ્પને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. આત્મન્) યોગી-યોગી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યોગિન્) નિયતમાનસઃ-સ્વાધીન મનવાળો (વિશેષણ, વિ. યોગી; નિયતં મનઃ યસ્ય इति । ખડ્ગવીરો) શાન્તિમ્-શાન્તિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી શાન્તિ) નિર્વાણપરમામ્-પરમાર્નદ પરાકાષ્ઠાવાળી (વિશેષણ, વિ. શાન્તિમ્) મત્સંસ્થામ્-મારામાં સ્થિતિઃપ (વિશેષણ, વિ. શાન્તિમ્) અધિગच्छति-પામે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ ને પુ. એ. વ. અધિ+ગમ્ ૧ ગણ પરસ્મૈ૦)

ભાવાર્થ- એ પ્રમાણે હંમેશાં આત્માને યોગેલો યોગી સ્વાધીન મનવાળો મારામાં સ્થિતિરૂપ પરમાર્નદરૂપ પરાકાષ્ઠાવાળી શાન્તિ મેળવે છે. (૧૫)

વિવેચન- ઔદ્ધમા શ્લોકની વસ્તુને અન્ય પ્રકારે અહીં આલેખી છે. બ્રહ્મામાં સ્થિતિ થાય છે અને આત્માનુભવ બને છે. પરમ શ્રેયઃ જેને કહેવામાં આવે છે તેનો અહીં અનુભવ થાય છે.

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનશ્રતઃ ।

ન ચાતિ સ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ-ન-નહિ (અન્યથા) અત્યશ્રતઃ-વધારે ખાનારનો (વિશેષણ, વિ. પુરુષસ્ય) તુ-તોપણ, અને વળી (અન્યથા) યોગઃ-યોગ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યોગ) અસ્તિ-છે (ક્રિ. વ. કાળી ૩ ને પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ પરસ્મૈ૦) ન, ચ-નહિ, અને (અન્યથા) ઇકાન્તમ્-તદ્વન, કેવળ (અન્યથા) અનશ્રતઃ-નહિ ખાનારનો (વિશેષણ, વિ. પુરુષસ્ય) ન, ચ-નહિ, અને (અન્યથા) અતિસ્વપ્ન-શીલસ્ય-વધારે શીથનારનો (વિશેષણ, વિ. પુરુષસ્ય) (અતિ) જાગ્રતઃ-વધારે જાગ્રત (વિશેષણ, વિ. પુરુષસ્ય) ન, યવ-નહિ, જ (અન્યથા) ચ-અને. (અન્યથા) અર્જુન-અર્જુન (સંબોધન).

ભાવાર્થ- હે અર્જુન ! વધારે ખાનારનો (તે માટે), કેવળ નહીં ખાનારનો, વધારે શીથનારનો, તેમજ વધારે ઉજાગરો કરનારનો યોગ નથી (સિદ્ધ થતો નથી). (૧૬)

શબ્દાર્થ-યુક્ત-યોગનો (વ. ક. વિશેષ, વિ યોગી) પવન-એ પ્રભાણે (અન્યથા) સદા-હમેશાં (અન્યથા) આત્માનમ્-આત્માને, અતઃકથુને (નામ, દ્વિ. એ. વ પુ આત્મન્) યોગી-યોગી (નામ, પ્ર. એ. વ પુ. યોગિન્) નિયતમાનસઃ-સ્વાધીન મનવાળો (વિશેષણ, વિ યોગી; નિયતં મનઃ યસ્ય इति । બહુવ્રીહિ) શાન્તિમ્-શાન્તિને (નામ, દ્વિ. એ. વ શ્રી શાન્તિ) નિર્વાણપરમામ્-પરમાનંદ પરાકાષ્ઠાવાળી (વિશેષણ, વિ. શાન્તિમ્) મત્સંસ્થામ્-ભાગમાસ્થિતિઃપ (વિશેષણ, વિ શાન્તિમ્) અધિગચ્છતિ-પામે છે (કિં વ. ક. ૩ એ પુ એ. વ. અધિગમ્ ૧ ગણ પદ્મ૦)

ભાવાર્થ- એ પ્રભાણે હ મેશાં આત્માને યોગીએ યોગી સ્વાધીન મનવાળો ભારામાં સ્થિતિરૂપ પદમાનંદરૂપ પરાકાષ્ઠાવાળી શાન્તિ મેળવે છે. (૧૫)

વિવેચન- ચૌદમા શ્લોકની વસ્તુને અન્ય પ્રકારે અહીં આલેખી છે. બ્રહ્મામાં સ્થિતિ થાય છે અને આત્માનુભવ બને છે. પરમ શ્રેયઃ જેને હાંડવામાં આવે છે તેનો અહીં અનુભવ થાય છે

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનશ્રતઃ ।

ન ચાતિ સ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ-ન-નહિ (અન્યથા) અત્યશ્રતઃ-વધારે ખાનારાનો (વિશેષણ, વિ. પુરુષસ્ય) નુ-તોપણ, અને વળી (અન્યથા) યોગઃ-યોગ (નામ, પ્ર. એ. વ પુ યોગ) અસ્તિ-એ (કિં વ કાળ ૩ એ પુ એ. વ. અસ્ ૨ ગણ પદ્મ૦) ન, ચ-નહિ, અને (અન્યથા) ઇકાન્તમ્-તદન, એળ (અન્યથા) અનશ્રતઃ-નહિ ખાનારાનો (વિશેષણ, વિ પુરુષસ્ય) ન, ચ-નહિ, અને (અન્યથા) અતિસ્વપ્ન-શીલસ્ય-વધારે ઊંઘનારાનો (વિશેષણ, વિ પુરુષસ્ય) (અતિ) જાગ્રતઃ-વધારે જાગ્રત (વિશેષણ, વિ પુરુષસ્ય) ન, ઇત-નહિ, જ (અન્યથા) ચ-અને (અન્યથા) અર્જુન-અર્જુન (સંબોધન)

ભાવાર્થ- હે અર્જુન ! વધારે ખાનારાનો (તે માટે), કેવળ નહીં ખાનારાનો, વધારે ઊંઘનારાનો, તેમજ વધારે ઉન્નમરો કરનારાનો યોગ નથી (સિદ્ધ થતો નથી) (૧૬)

યુક્તાદાર વિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વપ્ના ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ-યુક્તાદારવિહારસ્ય-આદાર અને વિહાર જેના બરાબર છે (વિગેતયુ, વિ. યોગિનઃ, યુક્તઃ આદારઃ વિહારસ્ય यस્ય इति બહુવ્રીહિ) યુક્ત-ચેષ્ટસ્ય-જેની ચેષ્ટા થોડી છે (વિગેતયુ વિ યોગિનઃ, યુક્તાઃ ચેષ્ટાઃ यस્ય इति બહુવ્રીહિ) કર્મસુ-કર્મોમાં (નામ, સ બ વ નપુ કર્મન્) યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય-બોધ તથા અવગતિ છે બરાબર જેના (વિગેતયુ, વિ યોગિનઃ, યુક્તાઃ સ્વપ્નં અવ-બોધસ્ય यस્ય इति બહુવ્રીહિ) યોગઃ-યોગ (નામ, પ્ર એ વ પુ યોગ) ભવતિ-થાય છે (કિં વ દા ૩ જો પુ એ વ મૂ ૧ ગણ ૫૨૨મે) દુઃસ્વપ્ના-દુઃખને હજીનારો (વિગેતયુ, વિ. યોગિનઃ, દુઃખં इन्ति इति ઉપપદ)

ભાવાર્થ-યુક્ત છે આદાર વિહાર જેના, કર્મોમાં જેની ચેષ્ટા યુક્ત છે, બોધ જાગૃતિ બરાબર છે, તેનો યોગ દુઃખને નાશ કરનાર થાય છે (૧૭)

વિવેચન-	૧૬ અને ૧૭મં	મા માંથી છે કે યોગ
ના અસિદ્ધાપીએ	રમ્ય નિયમ	જોઈએ તે અને
મનને એવી રીતે	યોગમાં સ-	નહીં કે દોષ જાતનો
અવરોધ કરે		

ભાવાર્થ- જ્યારે અત્યંત વશ કરેલું ચિત્ત પરમાત્મામાં જ અવ-
સ્થાન કરે છે ત્યારે સર્વ કામનાઓથી નિઃસ્પૃહ થઈ સમત્વ બુદ્ધિવાળો પુરુષ
યોગી કહેવાય છે. (૧૮)

વિવેચન- આ શ્લોક યોગમાં સ્થિરભાવ ક્યારે થાય છે તેનું લક્ષણ
આપે છે. (૧) ચિત્ત નિયમિત રહે છે. (૨) નિઃસ્પૃહતા-તાત્પર્ય કે કોઈ
પણ પ્રકારની લોભમય પ્રવૃત્તિ ન થવી આ બે પ્રકાર પર જો ખરાબર ધ્યાન
આપવામાં આવશે તો ચિત્ત સ્થિર થતાં અતઃકરણના દોષો નાશ પામશે
અને ત્યાં પ્રજ્ઞનો બોધ થતાં પ્રજ્ઞમયતાનો અનુભવ કરાશે. કોઈક સ્થિર
સ્વરૂપનો ચિત્તમાં આવિર્ભાવ થાય ત્યારે તે સ્વરૂપને ખરાબર ધારણાપૂર્વક
ધ્યાનમાં ઉતારી લેવું. કેટલાએ વખત સુધી આ પ્રકારના સ્વરૂપનું ધ્યાન
થયા કરશે અને પછી તે તેજના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે આ જગ્યા ઉપર
બ્રહ્મજ્યોતિઃ સમાતનમ્નો અનુભવ થશે.

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ-યથા-જેવી રીતે (અગ્નિ) દીપઃ-દીવો (નામ, ૩ એ. ૫ પુ.
દીપઃ) નિવાતસ્થઃ-વાયુરહિત સ્થાનમાં રહેલો (વિશેષણ, વિ. દીપઃ) ન-નહિ
(અગ્નિ) નેન્ગતે-હાલે છે (કિ. વ. કા ૩ જો પુ એ વ. નેન્ગ ૧ ગણ આત્મને)
તા-તે (સર્વગં ન, ૩ એ વ સ્ત્રી. તત્) ઉપમા-ઉપમા (નામ, ૩ એ વ. સ્ત્રી.
ઉપમા) સ્મૃતા-કહેવાય છે, મનાય છે, બતાવાય છે (વિશેષણ, વિ. ઉપમા) યોગિનઃ-
યોગીની (નામ, ૫ એ. ૫ પુ. યોગિન્) યતચિત્તસ્ય-જેનું ચિત્ત રાકાયેલું છે એવાનું
(વિશેષણ, વિ. યોગિનઃ) યુજ્જતઃ-યોગીનો (વિશેષણ, વિ. યોગિનઃ) યોગમ્-યોગને
(નામ, ૬ એ વ પુ યોગ) આત્મનઃ-પરમાત્માનો (નામ, ૫ એ. ૫. પુ.
આત્મન્).

ભાવાર્થ- જેવી રીતે વાયુરહિત સ્થાનમાં ગળેલો દીવો હાલતો
તેવી જ રીતે પરમાત્માના યોગમાં (ધ્યાનમાં) યેજ્જતા ચિત્તવાળા
તેવી જ (નહીં હાલતા દીવા જેવી) ઉપમા અર્થાય છે. (૧૯)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં યોગીએ પોતાની પરિસ્થિતિ કેવી

તે મસખતે છે. બહારના પદાર્થની કોઈ પણ જાતની અસર તેના પર થવી ન જોઈએ અને પોતાનું અનુસંધાન કાયમને કાયમ રહેવું જોઈએ. આત્માનો પ્રકાશ અવિચ્છિન રહે.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

.. યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પદ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ-યત્ર-જ્યા (અન્યથ) ઉપરમતે-શાન્ત થાય છે (ક્રિ. વ. કા. જો પુ. એ. વ. ઉપરમ્ ૧ મણુ આત્મને) ચિત્તમ્-ચિત્ત (નામ, પ્ર. એ. નપું. ચિત્ત) નિરુદ્ધમ્-રોકાયેલું (વિશેષણ, વિ. ચિત્તમ્) યોગસેવયા-યોગ અભ્યાસથી (નામ, તુ. એ. વ. સ્ત્રી. યોગસેવા) યત્ર-જ્યા (અન્યથ) ચ, યથ અને, વળી જ (અન્યથ) આત્મના-આત્માવડે, શુદ્ધ બુદ્ધિવડે (નામ, તુ. એ. વ. પુ. આત્માનમ્-પરમાત્માને (નામ, ક્રિ. એ. વ. પુ. આત્મન્) પદ્યન્ત્-જોતો, સાક્ષાત્ કરતો (વ. ક્ર. વિશેષણ, વિ. યોગી) આત્મનિ-પોતાનામાં, અંતઃકરણમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ.) તુષ્યતિ-સંતોષ પામે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. તુષ્ ૪ ગા. પરમ્) (

ભાવાર્થ- જ્યાં (જે યોગમાં) નિરુદ્ધ થયેલું ચિત્ત યોગના સેવનથી ઉપરમે છે; જ્યાં શુદ્ધ થયેલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે પરમાત્માને સાક્ષાત્ કરતે આત્મામાં જ (અંતઃકરણમાં જ) સંતોષ પામે છે. (૨૦)

વિવેચન- ચિત્તની શાન્તિ, બુદ્ધિનો સૂક્ષ્મભાવ, પરમાત્મા સાક્ષાત્કાર અને આત્મસંતોષ. આ ચાર વસ્તુઓ એક પછી એક યોગ અભ્યાસ દ્વારા અંતઃકરણરૂપી ક્ષેત્રમાં અનુભવાય છે ચિત્તનું વિકલપ (અસ્થિરપણું) જતાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે અને એ સ્થિરતા બુદ્ધિ સંયોગમાં જતાં બુદ્ધિનો સૂક્ષ્મભાવ પ્રકટ કરે છે. તાત્પર્ય કે ચિત્તનો લૌકિક વ્યાસંગ દૂર થતાં બુદ્ધિમાં રહેલા વિકારભાવો ઓછા થઈ જાય છે અઝીણવટથી પોતાનું કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. આ પ્રકારનું જોનું ઝીવટપણું સૂક્ષ્મભાવના નામથી ઓળખાય છે. આ પ્રકારનો સૂક્ષ્મભાવ તૈય થતાં પહેલાં સમસ્ત દેવો નાબુદ થઈ જશે એટલે અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જ પછી અભ્યાસીએ આગળથી ધ્યાન કરેલું સ્વરૂપ બ્રહ્મભાવે અથવા પરમાત્મા

અંતઃચક્ષુથી (ધ્યાનથી) દૃષ્ટ થયે આ અનુભવ થતાં કોઈક પ્રકારનો આનંદ જણાયે. આ આનંદમાં કેટલોક મસ્તભાવ આવે છે. આ મસ્તભાવને આત્મસંતોષ નામથી ઓળખાય છે. આ આત્મસંતોષ નિર્વિકારી છે.

સુખમાન્ત્યન્તિકં યત્તદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ-સુખમ્-સુખ, આનંદસ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) આન્ત્ય-
ન્તિકમ્-અનંત, અનંત આનંદમય રસ (વિગેષણ, વિ. સુખમ્) યત્, તત્-જે, તે
સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) બુદ્ધિગ્રાહ્યમ્-શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય (વિશે-
ષણ, વિ. સુખમ્ અતીન્દ્રિયમ્-ઇન્દ્રિયથી અતીત વિગેષણ, વિ. સુખમ્) વેત્તિ-
જાણે છે, અનુભવે છે (કિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ ૫૨૨૨૦) યત્ર-
ત્યાં (અવ્યય) ન, ચ, ઇવ-નહિ, અને, જ (અવ્યય) અયમ્-આ (સર્વનામ, ૩. એ.
વ. પુ. ૬૬મ્) સ્થિતઃ-સ્થિર થયેલો (જુ. કૃ. વિગેષણ, વિ. અયમ્) ચલતિ-
ખસી જાય છે, ચલાયમાન થાય છે (કિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. ચલ્ ૧ ગણ
૫૨૨૨૦) તત્ત્વતઃ-ભગવત્સ્વરૂપથી (નામ, પં. એ. વ. પુ. તત્ત્વતઃ).

ભાવાર્થ- ઇન્દ્રિયો વડે નહીં ગ્રહણ કરાયેલું એવું કેવળ શુદ્ધ બુદ્ધિ-
વડે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જે અનંત આનંદ છે તે આનંદને જે અવસ્થામાં
અનુભવ કરે છે અને સ્થિર થયેલો આ યોગી ભગવત્સ્વરૂપથી ચલાયમાન
થતો નથી. (૨૧)

વિવેચન- આ શ્લોક સ્વરૂપજ્ઞાન અને સ્વરૂપરમણ સમજાવે છે.
ત્યારે આત્મલાભ થાય છે ત્યારે અપૂર્વ આનંદ ઉદ્ભવે છે. એ આનંદનો
અવધિ હોતો નથી. એમાં કોઈ વિલક્ષણ પ્રકારનું સુખ સમાયેલું હોય છે.
જેને આત્યંતિક સુખ કહેવામાં આવે છે. યોગનો અભ્યાસી આ પ્રકારના
સુખનો નિરંતર અનુભવ કરે છે. આ પ્રકારના અનુભવને આનુભાવ લીલા
કહેવામાં આવે છે.

યં લઙ્ઘત્વા ચાપરં ભામં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિંસ્થિતો ન દુઃખેન ગુરુણાપિ ત્રિચાલ્યતે ॥૨૨॥

ભાવાર્થ- દુઃખરૂપ સંસારના સયોગ રહિત, જે યોગ નામની સંસારી કહેવાય છે, તેને તારે સુખ જાણવું જોઈએ. નિર્વેદ (શોક) વિનાના ચિત્તવટે નિશ્ચયથી તે યોગ યોજાવવો જોઈએ. (૨૩)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં ચિત્તની વૃત્તિઓ અંતર્મુખ રહેવી જોઈએ એવું સૂચવે છે. જો વૃત્તિઓ બહિર્મુખ થાય તો ચિત્તમાં સાંસારિક ખેદ આવવાનો પ્રસંગ થાય. એ કારણે ખેદ વિનાના ચિત્તે રહી યોગમાં પ્રવૃત્તિ રાખવી.

સંકલ્પમમવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાં ન શેષતઃ ।

મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમન્તતઃ ॥૨૪॥

રાખ્યાર્થ-સંકલ્પમમવાન્-સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થનારા (વિશેષણ, વિ. કામાન્) કામાન્-કામનાઓને, વાસનાઓને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. કામ) ત્યક્ત્વા-છોડીને (વિધેય કૃદંત) સર્વાન્-મધ્યા (સર્વનામ, દિ. બ. વ. પુ. સર્વ) અશેષતઃ-નિઃશેષ (અવ્યય) મનમ્-મનથી (નામ, ત. એ. વ. નપું. મનન્) ઇન્દ્રિયગ્રામમ્-ઇન્દ્રિયોના સમૂહને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. ઇન્દ્રિયગ્રામ) વિનિયમ્ય-નિયમમાં રાખીને (વિવેક કૃદંત) સમન્તતઃ-મધી નગકથી (અવ્યય).

ભાવાર્થ- સંકલ્પોથી ઉત્પન્ન થનારી સર્વ કામનાઓને (વાસનાઓને નિઃશેષ તણને મનવટે ઇન્દ્રિયોના સમૂહને- કામનાઓને બધી તરફથી નિયમમાં રાખીને (સારી રીતે વશમાં કરીને). (૨૪)

વિવેચન- સર્વ પ્રકારના કામોનો (ઇચ્છાઓનો) નિગ્રહ કરવો. બધા પ્રકારની ઇચ્છાઓ-સંકલ્પ (મનથી) થાય છે. એ કારણે મનને વશ રાખવા પ્રયત્નશીલ થવું. ખાસ કરીને યોગના અભ્યાસીએ તો વિશેષ પ્રયત્નશીલ થવાની જરૂર છે. જેનું મન વશમાં રહ્યું છે તેને અંતઃકરણ શુદ્ધ કરવામાં વિશેષ તકલીફ પડતી નથી.

શનૈઃ શનૈરુપરમેદ્બુદ્ધ્યા ધૃતિઃ સ્થિતિરિત્યા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ-જ્ઞાનેઃ જ્ઞાનેઃ-ધીમે ધીમે (અન્યથા) ઉપરમેત્-શાન્ત પદ્મે
 જોઈએ, શાન્ત પામે (કિ. વિધર્થ, ૩ જો પુ. એ. વ. ઉપમૈ ૧ ગણ પરમૈ૦)
 ધુન્ધ્યા-ધુન્ધિવડે (નામ, ત. એ. વ. સ્ત્રી) ઘૃતિગૃહીતયા-ધૈર્વથી મહત્ત્વ યથેલી
 ધુન્ધિવડે (નામ, ત. એ. વ. સ્ત્રી) આત્મસંસ્થમ્-પરમાત્મામાં ગિયત થયેલું (વિશે-
 પણ, વિ. મનઃ) મનઃ-મનને (નામ, દિ. એ. વ. મનસ્ નપું.) કૃત્વા-કરીને
 (વિધેય કૃદંત) ન-નહિ (અન્યથા) કિંચિત્-કંઈ (અન્યથા) અપિ-પણ (અન્યથા)
 ચિન્તયેત્-ચિંતન કરવું જોઈએ (કિ. વિધર્થ, ૩ જો પુ. એ. વ. ચિન્ત્ ૧૦ ગણ
 પરમૈ૦)

ભાવાર્થ-ધીમે ધીમે ધૈર્વથી મહત્ત્વ કરાવેલી ધુન્ધિવડે ઉપરામ
 પામેલા મનને પરમાત્મામાં સ્થિત કરી (પરમાત્મા સિવાય બીજું) કંઈ પણ
 ચિંતવન ન કરે. (૨૫)

યતો યતો. નિશ્ચરતિમનઃશ્ચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યેતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ-યતઃ યતઃ-જે જે કારણથી (અન્યથા) નિશ્ચરતિ-બહાર જાય છે,
 સાંસારિક પદાર્થોમાં વિચરે છે (કિ. વ. કા. ૩ જો પુ. એ. વ. નિચ્ચદ્ ૧ ગણ
 પરમૈ૦) મનઃ-મન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. મનસ્) ચલ્લમ્-ચંચળ (વિશે-
 પણ, વિ. મનઃ) અસ્થિરમ્-અસ્થિર (વિશેષણ, વિ. મનઃ) તતઃ તતઃ-તે કારણ-
 માંથી (અન્યથા) નિયમ્ય-નિયમમાં ગળીને (વિધેય કૃદંત) યતદ્-આ (સર્વનામ,
 દિ. એ. વ. નપું. યતદ્) આત્મનિ-આત્મામાં, પરમાત્મામાં (નામ, સ. એ. વ.
 પુ. આત્મન્) યત-જ, માત્ર (અન્યથા) વશમ્-વશમાં (નામ, દિ. એ. વ. પુ. વશ)
 નયેત્-કંઈ જવું (કિ. વિધર્થ, ૩ જો પુ. એ. વ. ની ૧ ગણ પરમૈ૦)

ભાવાર્થ-જે જે કારણથી ચંચળ અને અસ્થિર મન બહાર (સાંસારિક
 પદાર્થોમાં) વિચરે છે ત્યાં ત્યાંથી તેને રોકીને પરમાત્મામાં જ (વશ)
 નિરોધ કરવો જોઈએ (૨૬)

વિવેચન-યોગના અભ્યાસીએ ધુન્ધિની સ્થિરતા, રાખવી જોઈએ.
 મનને વશ કરવું જોઈએ અને ચિત્તવ્યાપાર બ્રહ્મ તરફ રાખવો જોઈએ.

ભાવેને ધીબ્તના અંતઃકરણના ભાવે સાથે વિચારથી ગોઠવી તેમાં રહેલા ખારીક ભાવોનો ઉકેલ કરી તેમાં રહેલું પ્રજ્ઞાસ્વત્વ તપાસવાની ટેવ પાડતાં સર્વત્ર સમદર્શનનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

શબ્દાર્થ-ચ-ને (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મદ્) પશ્યતિ-જુએ છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. હ્રશ (પશ્ય) ૧ ગણ પરસ્મૈ૦) સર્વત્ર-બધે ઠેકાણે (અવ્યય) સર્વમ્-બધું (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું. સર્વ) ચ-અને (અવ્યય) મયિ-મારામાં (સર્વનામ, ચ. એ. વ. અસ્મત્) પશ્યતિ-જુએ છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. હ્રશ (પશ્ય) ૧ ગણ પરસ્મૈ૦) તસ્ય-તેનું, તેના (સર્વનામ, વ. એ. વ. પુ. તત્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મદ્) ન-નહિ (અવ્યય) પ્રણશ્યામિ-સારી રીતે નાશ પામું છું; અદશ્ય થાઉં છું (કિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. પ્રનશ્ ૪ ગણ પરસ્મૈ૦) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્) ચ-અને (અવ્યય) મે-મારા માટે, મને (સર્વનામ, ચ. એ. વ. અસ્મત્) ન-નહિ (અવ્યય) પ્રણશ્યતિ-અદશ્ય થાય છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. પ્રનશ્ ૪ ગણ પરસ્મૈ૦)

ભાવાર્થ-જે સર્વત્ર (સર્વ ભૂતોમાં) (સર્વના આત્મારૂપ) મને જુએ છે અને સર્વ જગતને મારા સ્વરૂપમાં (અંતર્ગત) જુએ છે તેને માટે હું અદશ્ય નથી થતો. (કારણ કે તેનો સમભાવ મારામાં તેમજ જગતમાં સ્થિત છે.) (૩૦)

વિવેચન-આ શ્લોક પ્રતિજ્ઞારૂપે છે. ૨૯ શ્લોક પર્યંત સુધીની પરા-કાષ્ઠાએ પહોંચેલા કોઈ પણ અભ્યાસી હશે તેને પ્રજ્ઞા સાથે એવો ભાવ પ્રગટ થશે કે કેવળ સમભાવ જ રહેશે. હું તેનો નાશ નહિ કરું અને તે મારો નાશ નહિ કરે એટલે કે બેઠ છુટી જતાં અબેઠ સિદ્ધ થશે. તાત્પર્ય કે 'હું' અને 'તું'માં તેમજ 'તે'માં કોઈ પ્રકારનો બેઠ રહેશે નહિ.

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

શબ્દાર્થ-યુક્ત-જોડતો, યોજતો (વ. ૬. વિશેષણ, વિ. યોગી) પદ્મ-
એ રીતે (અવ્યય) સદા-હમેશાં (અવ્યય) આત્માનમ્-પરમાત્માને (નામ, દિ. એ.
વ. પુ. આત્મન્) યોગી-યોગી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યોગિન્) વિગતકલ્મષ-
પાપરહિત (વિશેષણ, વિ. યોગી) સુખેન-સુખથી (નામ, તુ. એ. વ. નપું.) બ્રહ્મ-
સંસ્પર્શમ્-બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારનો (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) અત્યન્તમ્-અનંતને (વિશેષણ,
વિ. સુખમ્) સુખમ્-સુખને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. સુખ) અશ્રુતે-મેળવે છે
(દિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અશ્ ૫ ગણ આત્મને૦)

ભાવાર્થ-સદા આત્માને યોજતો પાપરહિત યોગી પરમાત્માને
સાક્ષાત્કારરૂપ, અનંત સુખને એ પ્રકારે સહેલાઈથી મેળવે છે. (૨૮)

વિવેચન-પરમાનંદનો અનુભવ નિત્યક્રિયામાં પોતાના અંતઃકરણે
ઠેરવેલી રીતિએ ચાલુ રાખવાથી પરિણામે અનંત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ-સર્વભૂતસ્થમ્-ખંધા પ્રાણીઓમાં રહેલો (વિશેષણ, વિ. આત્માનમ્)
આત્માનમ્-આત્માને, પરમાત્માને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. આત્મન્) ચ-અને
(અવ્યય) આત્મનિ-આત્મામાં, પોતાનામાં (નામ, સ. એ. વ. પુ.) ઈક્ષતે-જુએ છે
(દિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ઈક્ષ્ ૧ ગણ આત્મને૦) યોગયુક્તાત્મા-યોગથી જોડા-
યેલો આત્મા જેનો (વિશેષણ, વિ. યોગી) સર્વત્ર-ખંધે (અવ્યય) સમદર્શનઃ-
ખંધ સમાનભાવથી જોનાર (વિશેષણ, વિ. યોગી)

ભાવાર્થ-યોગથી જેનો આત્મા યુક્ત થયેલો છે (તથા) સર્વમાં સમ-
ભાવથી જોનારો યોગી આત્માને સર્વભૂતોમાં રહેલો અને પોતાનામાં જુએ
છે. (૨૯)

વિવેચન-આ શ્લોક ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓના અને અંતઃકરણની વૃત્તિઓના
સ્થૂલભાવોનું રૂપાંતર કરી સૂક્ષ્મભાવવાળા બનાવી તેમાંથી પણ એક જ પ્રક-
શનાં લક્ષણો જોવાની ટેવ પાડવાનું શીખવે છે. એટલે પોતાના અંતઃકરણના

ભાવોને બીજાના અંતઃકરણના ભાવો સાથે વિચારથી જોઈવી તેમાં રહેલા ખારીક ભાવોનો ઉકેલ કરી તેમાં રહેલું પ્રજ્ઞાસત્ત્વ તપાસવાની ટેવ પાડતાં સર્વત્ર સમદર્શનનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ-યો-એ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મદ્) પશ્યતિ-જુએ છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. હ્રશ્ (પશ્ય) ૧ ગણ ૫૨૨મૈ૦) સર્વેન્ન-અધે ઠેકાણે (અવ્યય) સર્વમ્-અધું (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. સર્વ) ચ-અને (અવ્યય) મયિ-મારામાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મદ્) પશ્યતિ-જુએ છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. હ્રશ્ (પશ્ય) ૧ ગણ ૫૨૨મૈ૦) તસ્ય-તેનું, તેનો (સર્વનામ, પ. એ. વ. પુ. તત્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મદ્) ન-નહિ (અવ્યય) પ્રણશ્યામિ-સારી રીતે નાશ પામું છું; અદૃશ્ય થાઉં છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. પ્રનન્શ ૪ ગણ ૫૨૨મૈ૦) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્) ચ્વ-અને (અવ્યય) મે-મારા માટે, મને (સર્વનામ, મ. એ. વ. અસ્મદ્) ન-નહિ (અવ્યય) પ્રણશ્યતિ-અદૃશ્ય થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. પ્રનન્શ ૪ ગણ ૫૨૨મૈ૦)

ભાવાર્થ-એ સર્વત્ર (સર્વ ભૂતોમાં) (સર્વના આત્મારૂપ) મને જુએ છે અને સર્વ જગતને મારા સ્વરૂપમા (અતર્ગત) જુએ છે તેને માટે હું અદૃશ્ય નથી થતો. (કારણ કે તેનો સમભાવ મારામાં તેમજ જગતમાં સ્થિત છે.) (૩૦)

વિવેચન-આ શ્લોક પ્રતિજ્ઞારૂપે છે. ૨૯ શ્લોક પર્યંત સુધીની પરા-કાષ્ઠાએ પહોંચેલો કોઈ પણ અધ્યાત્મી હશે તેને પ્રજ્ઞા સાથે એવો ભાવ પ્રગટ થશે કે કેવળ સમભાવ જ રહેશે. હું તેનો નાશ નહિ કરું અને તે મારો નાશ નહિ કરે એટલે કે ભેદ છુટી જતાં અભેદ સિદ્ધ થશે તાત્પર્ય કે 'હું' અને 'તું'માં તેમજ 'તે'માં કોઈ પ્રકારનો ભેદ રહેશે નહિ.

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ-સર્વભૂતસ્થિતમ્-સર્વભૂતોમાં આત્મારૂપે સ્થિત (વિશેષણ, વિ. મામ્) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યત્) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મત્) ભજતિ-ભજે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ભજ્ ૧ ગણ પરસ્મેઽ) એકત્વમ્-એકત્વને, સામ્યભાવને, એકમ, પ્રાણીમાં અંતરૂપ સમભાવ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. એકત્વ) આસ્થિતઃ-રહેલો (બુ. કૃ. વિશેષણ, વિ. યઃ) સર્વથા-બધી રીતે (અન્યથા) વર્તમાનઃ-વર્તતો (વિશેષણ, વિ. યોગી) અપિ-પણ (અન્યથા) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્) યોગી-યોગી, ભગવત્સંબંધ પ્રાપ્ત કરેલો, બ્રહ્મસંબંધ કરેલો (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યોગિન્) મયિ-મારામાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મત્) વર્તતે-વર્તે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. વૃત્ ૧ ગણ આત્મનેઽ)

ભાવાર્થ-જે સર્વભૂતોમાં આત્મારૂપે સ્થિત થયેલો મને એકથ-ભાવથી ભજે છે, તે યોગી સર્વ પ્રકારે વર્તતો છતાં પણ મારામાં જ વર્તે છે. (૩૧)

આત્મોપમ્યેન સર્વત્ર સમં પश्यति યોઽર્જુન ।

સુખં વા यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ-આત્મોપમ્યેન-પોતાના સદૃશત્વથી, પોતાના જ જેવું (નામ, વ. એ. વ. આત્મા એવ ઉપમા યસ્ય इति બહુવીહિ) સર્વત્ર-જયે કેઠાણે (અન્યથા) સમમ્-સરખું (વિશેષણ, વિ. સુખં દુઃખં ચ) પश्यति-જુએ છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. જશ્ (પશ્ય) ૧ ગણ પરસ્મેઽ) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યત્) અર્જુન-અર્જુન (સંબોધન) સુખમ્-સુખને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. સુખ) વા-અથવા (અન્યથા) यदि-જો (અન્યથા) વા-અથવા (અન્યથા) દુઃખમ્-દુઃખને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. દુઃખ) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્) યોગી-યોગી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યોગિન્) પરમઃ-શ્રેષ્ઠ (વિશેષણ, વિ. યોગી) મતઃ-મનાયો છે (બુ. કૃ. વિશેષણ, વિ. યોગી)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! જે યોગી જયે કેઠાણે સુખ અથવા દુઃખને

સરખું આત્માની ઉપમાથી જુઓ છે તે પરમ મનાયો છે. કર્તા, ક્રિયા અને ક્ષણ પ્રદ્ધરૂપ છે. (૩૨)

વિવેચન-કોઈ પણ ભગવદ્ અનુભવ તૈયાર કરનાર ભક્ત અથવા યોગી સમકક્ષામાં છે. યોગી ત્યાગપૂર્વક ઐક્યભાવનો અનુભવ બધી જગાએ કરે છે. ભક્ત ત્યાગી હોય અથવા ન પણ હોય તો પણ તેની ભાવના તો એકતામાં જ (માત્ર ભગવાનમાં) સ્થિર રહે છે. આ રીતે યોગી અથવા ભક્ત પરમ શાન્તિને પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં ભગવદ્દરસનો અનુભવ કરે છે. વહ્નિ=વહ્નિ ધાતુને નિ નામનો પ્રત્યય છે. વહ્ એટલે લઈ જવું. તાત્પર્ય કે વસ્તુનો, કે સ્થૂલભાવનો નાશ કરી સૂક્ષ્મભાવમાં પલટાવી પ્રદ્ધ સાથે એકભાવ કરી આપવો એટલે ધર્મ. વહ્નિ=વાહક=લઈ જનાર. આ કારણે અશ્વને પણ અગ્નિની તુલના આપવામાં આવે છે. વેદમાં ઘણી જગ્યાએ અશ્વને અગ્નિરૂપે મનાવવામાં આવેલો છે અને એવા જ આશયથી સૂર્યને પણ સાત અશ્વવાળા રૂપમાં બેઠેલો બતાવે છે. પ્રાદ્ધણમાં પ્રદ્ધભાવ કુદરતી રીતે હોય છે; પરંતુ જેમ કાચ પોતે સ્વચ્છ છતાં તેના પર મેલના થર ચઢવા ઇર્ષ્યે તો તેમાં સુખદર્શન થઈ શકે નહીં. તેવી જ રીતે પ્રાદ્ધણના અંતઃકરણમાંના પ્રદ્ધભાવ અજ્ઞાનતાના ધરથી આચ્છાદિત થઈ જાય તો પ્રદ્ધદર્શન થાય નહિ. અભ્યાસના ધર્ષણથી અંતઃકરણ નિર્મળ બનતાં પ્રદ્ધનો આવિર્ભાવ થાય છે. પ્રદ્ધભાવવાળા પ્રાદ્ધણને ભૂદેવની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

અર્જુન ઉવાચ ।

યોડયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥૩૩॥

રાખ્તાર્થ-યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ વ. પુ.) અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. इदम्). યોગઃ-યોગ (નામ, પ્ર. એ વ. પુ. યોગ) સ્ત્વયા-તારા વડે (સર્વનામ, તુ. એ વ. યુષ્મત્) પ્રોક્તઃ-હોવાયો છે (ભૂ. ૬ વિશેષણ, વિ. યોગઃ) સામ્યેન-સમતનવડે (નામ, તુ. એ વ. નપું. સામ્ય) મધુસૂદન-કૃષ્ણ, મધુ=મોહ; સૂદન=નાશક; મોહનો નાશક (સમોદન) एतस्य-આનો, તેનો (સર્વનામ, ૫ એ વ. एतद् पु.) अहम्-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. अस्मत्) न-નહિ (અન્યવ)

પદ્યામિ-નેઉં છું (ક્રિ. વ. કા. એ. વ. દ્વન્ (પદ્ય) ૧ ગણ પરસ્મેઽ) ચચ્ચલ-
ત્વાત્-ચંચળતાને લીધે (નામ, પં. એ. વ. નપું. ચચ્ચલ) સ્થિતિમ્-સ્થિતિ
(નામ, ક્રિ. એ. વ. સ્ત્રી. સ્થિતિ) સ્થિરામ્-સ્થિર, લાંબા ધ્રાણ સુધી ટકે એવી
(વિશેષણ, વિ. સ્થિતિમ્)

ભાવાર્થ-હે મધુસૂદન ! તારા વડે આજે જે યોગ સમભાવથી કહે-
વાયો તેની લાંબા ધ્રાણ સુધી ટકે એવી સ્થિતિ મનની ચંચળતાને કારણે હું
જોઈ શકતો નથી. (૩૩)

ચચ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ વલવદ્દદમ્ ।

તસ્પાદં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ-ચચ્ચલમ્-ચંચળ (વિશેષણ, વિ. મનઃ) દ્વિ-ચોક્કસ (અભ્યય)
મનઃ-મન (નામ, પ્ર. એ. વ. મનસ્ નપું.) કૃષ્ણ-હે કૃષ્ણ (સંબોધન) પ્રમાથિ-
પ્રમથન કરે એવું, ગભગવે એવું (વિશેષણ, વિ. મનઃ) વલવત્-બલવાન (વિશેષણ,
વિ. મનઃ) દદમ્-દદ (વિશેષણ, વિ. મનઃ) તસ્ય-તેનો (સર્વનામ, પ. એ. વ.
નપું. તત્) મદમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) નિગ્રહમ્-નિગ્રહ, વશ
(નામ, ક્રિ. એ. વ. પુ. નિગ્રહ) મન્યે-માનું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. મન્
૪ ગણ આત્મેઽ) વાયોઃ-વાયુનો (નામ, પ. એ. વ. પુ. વાયુ) इव-માફક
(અભ્યય) સુદુષ્કરમ્-અત્યંત કઠિન (વિશેષણ, વિ. નિગ્રહમ્)

ભાવાર્થ-હે કૃષ્ણ ! મન ચંચળ, પ્રમથન કરનારું, બળવાન અને
આગ્રહી છે. તેનો નિગ્રહ વાયુના જેવો અત્યંત કઠિન હું માનું છું. (૩૪)

વિવેચન-શ્લોક ૩૩-૩૪. અત્યાર સુધીના શ્લોકોમાં સમત્વ પ્રાપ્ત
કરવા યોગીની પ્રક્રિયા કહી. વળી, તેમાં કૃણ પણ બતાવ્યું; પરંતુ અર્જુનને
શંકા થઈ એ શંકા આ શ્લોકમાં બતાવે છે. યોગમાં મન ઉપર નિગ્રહ કર-
વાનો વિષય છે અને મનનો સ્વભાવ અતિ ચંચળ હોવાથી નિગ્રહ અશક્ય
છે એમ અર્જુન જણાવે છે. વાસુદેવને અહીં મધુસૂદન નામથી સંબોધે છે.
એથી સમજાય છે કે મધુ નામના દૈત્યનો વાસુદેવ છે. મધુસૂદનનો અર્થ
મોહનાશક થાય છે. જ્યાં સુધી મન મોહાંધ હોય છે ત્યાં સુધી એની ચંચ-

જતા રહે છે. મોહમાંથી નિવૃત્ત થવા સતત યોગાભ્યાસની જરૂર છે. યોગા-
ભ્યાસમાં વાસુદેવનું સ્વરૂપધ્યાન હોવું જોઈએ. આ સ્વરૂપધ્યાન દ્વારા અંતઃ-
કરણના ધર્મે અલૌકિક ભાવોને પ્રાપ્ત કરે છે એટલે મોહનો નાશ થાય છે.
મોહનો નાશ થતાં વ્યગ્ર મન દૂર થાય છે.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

અસંશયં મહાવાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ-અસંશયમ્-સંશય વિનાનું, ખરેખર (અવ્યય) મહાવાહો-
અર્જુન (સંબોધન) મનઃ-મન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. મનસ્) દુર્નિગ્રહમ્-વશ
કરવું કઠિન છે (વિશેષણ, પ્રિ. મનઃ) ચલમ્-ચંચળ, હાલતું (વિશેષણ, વિ. મનઃ)
અભ્યાસેન-વારંવાર યત્ન કરવાથી (નામ, તૂ. એ. વ. પુ. અભ્યાસ) તુ-પરંતુ
(અવ્યય) કૌન્તેય-હે અર્જુન ! (સંબોધન) વૈરાગ્યેણ-વૈરાગ્યથી (નામ, તૂ. એ. વ.
નપું. વૈરાગ્ય) ચ-અને (અવ્યય) ગૃહ્યતે-પકડાય છે, વશ થાય છે (ક્રિ. વર્ત.
કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. ગૃહ્ ૬ ગણ આત્મને=)

ભાવાર્થ-હે મહાબાહો ! ખરેખર (સંશય વિના) મન કઠિનતાથી
વશમાં આવે એવું ચંચળ છે, તે પણ હે કૌન્તેય ! અભ્યાસ વડે (વારંવાર
યત્ન કરવા વડે) અને વૈરાગ્યથી (મોહત્યાગ વડે) વશ થાય છે. (૩૫)

વિવેચન-માયાથી મન લિપ્ત હોય છે ત્યાં સુધી નિગ્રહ થતો નથી.
માયાને દૂર કરવા ભગવદ્ધ્યાન દ્વારા ભગવદ્દશાિત વધારવી. આ પ્રકારે
લૌકિકભાવો ઓછા થતા જશે અને માયા દૂર થશે. માયા જતાં બધું જ
સુલભ થઈ શકે છે.

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પાપ ઇતિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમ્પાયતઃ ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ-અસંયતાત્મના-એણે મનને વશ કર્યું નથી એવા એ.

(વિશેષણ, વિ. યોગિના; ન સંયતઃ આત્મા યસ્ય इति બહુવીહિ) યોગઃ-યોગ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યોગ) દુષ્પ્રાપ્તઃ-પ્રાપ્ત થયું કઠિન છે (વિશેષણ, વિ. યોગી; દુઃસ્થેન પ્રાપ્તું શક્યઃ इति ઉપપદ) इति-એમ (અન્યથા) મે-મારી (સર્વનામ. પ. એ. વ. અસ્મત્) મતિઃ-મત, અભિપ્રાય (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. મતિ) ઘડ્યાત્મના-વશ કરાયેલા મનવાળા વડે (વિશેષણ, વિ. યોગિના) તુ-પરંતુ (અન્યથા) ચત્તા-પ્રત્યક્ષીલ વડે (વં. કૃ. વિશેષણ, વિ. યોગિના) શક્યઃ-થઈ શકવા યોગ્ય (વિધેય કર્મણિ ક્રદંત) અચાપ્તુસ્-પ્રાપ્ત કરવાને (દેવર્થઃ, ક્રદંત, પ ગણ અવ+આપ્) ઉપાયતઃ-સાધનથી, ઉપાયથી (નામ, પં. એ. વ. ત્તઃ પ્રત્યય)

ભાવાર્થ-જેણે મનને વશ કર્યું નથી, એવા પુરુષ વડે યોગ પ્રાપ્ત થવો કઠિન છે; પરંતુ જેણે મનને વશ કર્યું છે એવા પ્રયત્નશીલ પુરુષ વડે સાધનથી પ્રાપ્ત કરવાને શક્ય છે એવી મારી મતિ છે. (૩૬)

વિવેચન-વાસુદેવ ભગવાન પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે. યોગ દુષ્પ્રાપ્ય છે. તે મહામહેનતે પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર વિશેષ પ્રયત્નની અપેક્ષા છે. પ્રયત્નમાં નિષ્કળ જતાં, હિમત ન હારી, પ્રયત્નને ચાલુને ચાલુ રાખવામાં આવે તો મનને વશમાં રાખી શકાય ખરું. નિશ્ચય કાયમ રહેવો જોઈએ. અગવડતા તો આવે; પણ ધૈર્યથી પ્રયાસ ચાલુ રાખી, અગવડતાઓ દૂર કરી, મધુસૂદનનો આશ્રય લઈ, નિત્ય અભ્યાસથી મન વશ કરી શકાય છે.

અર્જુન ઉવાચ ।

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્ચલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥૩૭॥

શબ્દાર્થ-અયતિઃ-શિથિલ પ્રયત્ન કરનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અયતિ) શ્રદ્ધયા-શ્રદ્ધા વડે (નામ, તૃ. એ. વ. સ્ત્રી. શ્રદ્ધા) ઉપેતઃ-રહેનારે (જ. કૃ. વિશેષણ, વિ. અયતિઃ) યોગાત્-યોગથી (નામ, પં. એ. વ. પુ.) ચલિતમાનસઃ-ચલાયમાન માનસવાળો (વિશેષણ, વિ. અયતિઃ) અપ્રાપ્ય-નાહિ પ્રાપ્ત કરીને (વિધેય ક્રદંત) યોગસંસિદ્ધિમ્-યોગની સિદ્ધિને, ભગવત્સાક્ષાત્કારને (નામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી. યોગ-સંસિદ્ધિ) કામ્-કંથી (વિશેષણ, વિ. ગતિમ્) ગતિમ્-ગતિને (નામ, દ્વિ. એ. વ.

ત્રી. ગતિ) કૃષ્ણ-હે કૃષ્ણ (સંબોધન) ગચ્છતિ-ગય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ગમ્ (ગચ્છ) ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦)

ભાવાર્થ-હે કૃષ્ણ ! શિથિલ પ્રયત્ન કરનારો, શ્રદ્ધાવાળો, યોગથી અદિત મનવાળો, ભગવત્સાક્ષાત્કાર નહિ પામીને કયી ગતિ મેળવે ? (૩૭)

વિવેચન-અર્જુન શકા કરી પૂછે છે કે કેઈકે જીવ લોકમાર્ગને છોડીને ભગવદ્ પ્રાપ્તિના માર્ગે છે; પરંતુ લક્ષ્યસ્થાને તે પહોંચ્યો નથી. આવા જીવે લોકમાર્ગ છોડેલો છે; પરંતુ તેમાં તેને થોડો મોઢ રહી ગયો હોય છે, તેમજ ભક્તિમાર્ગમાં પણ તે સ્થિર થયો હોતો નથી એટલે બન્ને માર્ગમાં એની વિભ્રમતા જણાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં એની શી ગતિ થશે તેવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.

કચ્ચિન્નોભયવિભ્રપ્દશ્ચિન્નાન્નમિવ નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાવાહો વિમૂઢો વ્રહ્મણઃ પથિ ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ-કચ્ચિત્-શુ' (અવ્યય) ન-નહિ (અવ્યય) ઉભયવિભ્રપ્દઃ-મને બાળુએથી (ભગવત્પ્રાપ્તિ અને સાંસારિક ભોગોથી) ભ્રષ્ટ થયેલો (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ, ઉભયાભ્યાં વિભ્રપ્દઃ ઉપપદ) ચિન્નાન્નમ્-હુકું પડેલું વાદળ (નામ, પ્ર એ વ. ૫) નશ્-માફક (અવ્યય) નશ્યતિ-નાશ પામે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. નશ્ ૪ ગણ પરસ્મૈ૦) અપ્રતિષ્ઠઃ-પ્રતિષ્ઠા વિનાનો, આશ્રય વિનાનો (જુ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) વ્રહ્મણઃ-ભગવત્પ્રાપ્તિના (નામ, ૫ એ. વ. નપું વ્રહ્મણ્) પથિ-માર્ગમાં (નામ સ. એ. વ. ૫ પથિન્)

ભાવાર્થ-હે મહાબાહો ! શુ' ભગવત્પ્રાપ્તિના માર્ગમાં મોહિત થયેલો આશ્રયરહિત પુરુષ છુટાં પડેલાં વાદળાંની માફક ભગવત્પ્રાપ્તિ અને સાંસારિક ભોગોથી ભ્રષ્ટ થઈ નાશ તો નથી પામતો ? (૩૮)

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयास्यस्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥૩૯॥

શબ્દાર્થ-પત્તદ્-એ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) મે-મારે (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્) સંશયમ્-સંશયને (નામ, દિ. એ. વ. પુ) કૃષ્ણ-હે કૃષ્ણ (સંબોધન) છેત્તુમ્-છેત્વાને (લેવર્થ કૃદંત) અર્હસિ-ચોગ્ય છે (કિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અર્હ ૧ ગણ પરસ્મેઽ) અક્ષેપતઃ-સમૂળ, ગેલ ગહે નહો એવું (અન્યથ) ત્વત્ અન્યઃ-તારા સિવાય બીજો (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ) સંશયસ્ય-સંશયનું, સંશયને (નામ, પ. એ. વ. પુ સંશય) અસ્ય-જેનું, જેનો (સર્વનામ, પ એ. વ. પુ. ક્વમ્) છેત્તા-ભાંગનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ છેત્) ન-નહિ (અન્યથ) દ્વિ-ચોક્કસ (અન્યથ) ઉપપદ્યતે-મળે (કિ. વિધ્યર્થ ૩ પુ. એ. વ. કર્મણિ ઉપ+પદ્ ૪ ગણ આત્મનેઽ)

ભાવાર્થ-હે કૃષ્ણ ! આ મારા સંશયને શેષ રહે નહિ એવી રીતે દૂર કરવા ચોગ્ય છે. તારા સિવાય બીજો આ સંશયને દૂર કરનાર નહિ જ મળી શકે. (૩૯)

વિવેચન-અર્જુન ભગવાનને કહે છે કે તમારા વિના મારા સંશય કોઈ ટાળે એમ નથી. કારણ કે જીવ ભગવાનનો અંશ છે. એટલે જીવને જ્યાં જ્યાં અગવડતા પડે ત્યાં ત્યાં પોતે જેનો અંશ છે તેનો આશ્રય લે. એ સિવાય બીજાનો આશ્રય બની શકતો નથી અને તેથી સંશય છેદવાનું કામ તેને સોપવામાં આવે છે. સગવડ અને અગવડ બન્નેમાં ભગવદાશ્રય રહેવો જોઈએ આ ભગવદાશ્રયને ભગવન્મર્ગમાં સ્થિરભાવ કહેવામાં આવે છે. સુખમાં સોની અને દુઃખમાં રામ એ પ્રમાણે બનવું ન જોઈએ.

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ।

પાર્થનૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।

ન હિ કલ્યાણકૃત્કથિદ્દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥૪૦॥

શબ્દાર્થ-પાર્થ-હે અર્જુન (સંબોધન) ન; ઇવ, રૂદ્ધ-નહિ; જ; આ લોકમાં (અન્યથ) ન; અમુત્ર-નહિ; પરલોકમાં (અન્યથ) વિનાશઃ-વિનાશ (નામ, પ્ર. એ. વ. પ. વિનાશ) તસ્ય-તેનો (સર્વનામ, પ એ. વ. પુ. તત્) વિદ્યતે-છે (કિ. વ. કા. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ આત્મનેઽ) ન; દ્વિ-નહિ; કારણ કે (અન્યથ)

કલ્યાણકૃત્-શુભ કર્મ કરનાર, ભગવત્ અર્થ કરનાર. (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.)
 કશ્ચિત્-કોઈ પણ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) દુર્ગતિમ્-દુર્ગતિને (નામ, દિ. એ.
 વ. સી. દુર્ગતિ) તાત્-અર્જુન, બ્રહ્મા (સંબોધન) ગચ્છતિ-ગય ॥ (કિ. વ.
 ઠા. ૩ પુ. એ. વ. ગમ્ (ગચ્છ) ૧ ગણ પ૨૨મૅં)

ભાવાર્થ-હે પાર્થ ! તે પુરુષનો નથી આ લોકમાં તેમજ નથી પર-
 લોકમાં પણ વિનાશ થતો; કારણ કે હે બ્રહ્મા ! શુભ કર્મ કરનારો કોઈ
 પણ દુર્ગતિને પામતો નથી. (૪૦)

વિવેચન-ભગવાન ભગવન્-માર્ગમાં વિચરનારની સામાન્યભાવે સ્થિતિ
 સમજાવે છે. એમાં કલ્યાણકૃત્ શબ્દ વાપરેલો છે. કલ્યાણકૃત્ એટલે પોતાનું
 અથવા કોઈનું પણ કલ્યાણ કરનાર ઉપલા સ્લોકની સગતિ સાથે આ સ્લોકને
 લઈએ ત્યારે કલ્યાણકૃત્નો અર્થ ભગવન્-માર્ગમાં વિચરનારનું કલ્યાણ કરનાર
 એવો અર્થ ઘટી શકે છે કલ્યાણ એટલે જીવાત્માનો ભગવાનની સાથેનો
 સંબંધ કરી આપવો એવો અર્થ થાય છે નહિ કે સંસારમાં એકબીજાને મદદ
 કરી યશ ખાટવો જે માત્ર યશ ખાટવા પૂરતું જ કાર્ય કરવામા આવે તો
 તે કેવળ ઉપાધિ છે અને એવી ઉપાધિ જ્ઞાનમાર્ગ, યોગમાર્ગ કે ભગવન્-માર્ગમાં
 વિક્ષેપરૂપ છે.

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાં લોકાનુપિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં મેદે યોગશ્રષ્ટોઽમિજાયતે ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ-પ્રાપ્ય-મેળવીને (વિધેય ક્રદન્ત) પુણ્યકૃતામ્-પુણ્ય કરનાગઓના
 (નામ, ૫ બ વ પુ) લોકાન્-લોકોને, સ્વર્ગ લોકોને (નામ, દિ. બ વ. પુ.)
 ઉપિત્વા-ગીતે, વર્મીને (વિધેય ક્રદન્ત, વસ્ ૧ ગણ, પ૨૨મૅં) શાશ્વતીઃ-ધણી
 (વિશેષણ, વિ સમાઃ) સમાઃ-વર્ષો (નામ, દિ બ. વ સી સમા) શુચીનામ્-
 શુદ્ધ આચરણવાળાઓના (નામ. ૫. બ વ પુ) શુચિન્-શ્રીમતામ્-શ્રીમત
 પુરુષોના (નામ, ૫. બ વ પુ શ્રીમત્) મેદે-ધરમાં (નામ, સ. એ. વ નપુ. મેદ) યોગશ્રષ્ટઃ-યોગથી શ્રષ્ટ થયેલો (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ યોગશ્રષ્ટ) અમિજાયતે-
 જન્મે ॥ (કિ વ ધ ૩ પુ એ. વ અમિ+જન્ ૪ ગણ આત્મને)

ભાવાર્થ-પુણ્ય કરનારના લોકોને (સ્વર્ગાદિને) પ્રાપ્ત કરીને ઘણા કાળ સુધી રહીને, યોગબ્રહ્મ પુરુષ શુદ્ધ આચરણવાળા શ્રીમત પુરુષોના ઘરમાં જન્મે છે. (૪૧)

વિવેચન-આ શ્લોક યોગબ્રહ્મની પુનરાવૃત્તિ બતાવે છે. કોઈક કાળે ભગવદ્ધ્યોગ સિદ્ધ કરતાં કરતાં વચમાં દેહ છૂટી જાય તો યોગબ્રહ્મની દશામાંનું કૃણ એને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે સ્વર્ગ ઇત્યાદિનું સ્થાન એને મળે છે. ત્યાં દેહલોક કાળ ટકે છે અને પછીથી ભગવદ્ધ્યોગ સિદ્ધ થઈ શકે એવા કોઈક પવિત્ર આચાર, વિચાર અને બુદ્ધિવાળા સ્થાનમાં એનો જન્મ થાય છે. આ સ્થળ પરથી જ એને ભગવન્નામમાં આગળ વધવાનું બની શકશે કારણ આચાર, વિચાર અને બુદ્ધિના વિકાસક્ષેત્રમાં મહકરૂપ એનું જન્મસ્થાન ઉપ-યોગમાં આવશે.

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥

શાબ્દાર્થ-અથવા-અથવા (અન્યથા) યોગીનામ્-યોગીઓના (નામ, વ. બ. વ પુ. યોગિન્) વચ-જ, માત્ર (અન્યથા) કુલે-કુળમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. કુલ) ભવતિ-થાય છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ એ. વ. મૂ ૧ અથ, પરસ્મૈ૦) ધીમતામ્-બુદ્ધિવાળાના, જ્ઞાનવાળાના (નામ, વ. બ. વ પુ. ધીમત્) एतद्-એ, તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. एतद्) द्वि-એકસ (અન્યથા) दुर्लभतरं-આત દુર્લભ (વિશેષણ, વિ. જન્મ) जन्म-જન્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. जन्मन्) लोके-લોકમાં (નામ, સ. એ. ૪. નપું. लोक) यत्-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. यत्) ईदृशम्-આના જેવું, (વિશેષણ, વિ. જન્મ)

ભાવાર્થ-અથવા (નિઃસાધન વૈરાગ્યવાન પુરુષ તે તે લોકમાં એટલે પુણ્યકૃત્ લોકોમાં ન જતા) બુદ્ધિવાન, જ્ઞાનવાન યોગીઓના કુલમાં જ જન્મે છે. આ પ્રકારનો જે જન્મ છે તે લોકમાં ઘણો જ દુર્લભ છે. (૪૨)

વિવેચન-આ શ્લોક કોઈક વૈરાગ્યવાન જીવના સંબંધમાં છે. વૈરાગ્ય-વાનની સ્થિતિમાં એનો દેહ પડે છે; પણ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયો નથી એ કારણે

ન્યૂનતા રહી. આ ન્યૂનતા પૂરી કરવા એનો ભાવિ જન્મ કોઈક બુદ્ધિવાન અને યોગવાનના ઘરમાં થાય છે. આ પ્રકારનો જન્મ લોકમાં દુર્લભ છે. આ પ્રકારનો જન્મ થવાથી એનામાં તીવ્ર જ્ઞાનયોગ તૈયાર થતો જશે. કારણ કે જે ઘર એને પ્રાપ્ત થયું છે તે ઘરમાં બુદ્ધિ અને યોગનો વિકાસ છે. એનો લાભ એને પ્રાપ્ત થશે.

તત્ત્વં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વં દેહિકમ્ ।

યતતે ચ તત્તો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનન્દન ॥૪૩॥

શબ્દાર્થ-તત્ત્વ-ત્યા (અવ્યય) તત્ત્વ-તેને (સર્વનામ, દિ. એ વ. પુ. તત્) બુદ્ધિસંયોગમ્-અભવબુદ્ધિના યોગને, તેના સંસ્કારને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. બુદ્ધિ-સંયોગ) લભતે-મેળવે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. લઘુ ૧ ગણ આત્મને) પૌર્વદેહિકમ્-પૂર્વદેહનું, પૂર્વદેહ સંબંધનો (વિશેષણ, વિ બુદ્ધિસંયોગમ્) યતતે-પ્રયાસ કરે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. યત્ ૧ ગણ, આત્મને) ચ-અને (અવ્યય) તત્તઃ-તેથી, તેનાથી (અવ્યય) ભૂયઃ-ફરીથી (અવ્યય) સંસિદ્ધૌ-ભગવત્પ્રાપ્તિ-૩૫ સિદ્ધિમાં (નામ, સ. એ. વ. સી સંસિદ્ધિ) કુરુનન્દન-અર્જુન (સંબોધન)

ભાવાર્થ-ત્યાં તે પૂર્વદેહના સંબંધીનો બુદ્ધિસંયોગ મેળવે છે અને ત્યાં હે કુરુનન્દન ! ફરીથી ભગવત્પ્રાપ્તિ ૩૫ સિદ્ધિને માટે યતનશીલ થાય છે. (૪૩)

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દ્વિયતે દ્વયશોઽપિ સઃ ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દઃ સ્થાતિ વર્તતે ॥૪૪॥

શબ્દાર્થ-પૂર્વાભ્યાસેન-પૂર્વજન્મના અભ્યાસ વડે, ગત જન્મના અભ્યાસ વડે (નામ, ત. એ. વ. પુ. પૂર્વઅભ્યાસ) તેન-તેના વડે (સર્વનામ, ત. એ. વ. પુ. તત્) પચ-૫, માત્ર (અવ્યય) દ્વિયતે-એવાઈ ગય છે, હરાઈ ગય છે, ભગવાન તરફ ખેંચાય છે (કિ. વર્ત. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. હ ૧ ગણ આત્મને) દ્વિ-ચોક્કસ (અવ્યય) અવશઃ-વિષયોના વશમાં રહેનારો (વિશેષણ, વિ સઃ) અપિ-પણ (અવ્યય) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્) જિજ્ઞાસુઃ-જિજ્ઞાસુ, જાણવાની ઇચ્છાવાળો (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. જિજ્ઞાસુ) અપિ-પણ (અવ્યય) યોગસ્ય-યોગનું,

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ભક્તેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥૪૭॥

શબ્દાર્થ-યોગિનામ્-યોગીઓનો (નામ, પ. બ. વ. પુ યોગિન્) અપિ-પણ (અન્યથ) સર્વેષામ્-બધાઓનો (સર્વનામ, પ. બ. વ. પુ સર્વે) મદ્ભક્તેન-મારામાં લાગેલા (વિશેષણ, વિ. અન્તરાત્મના) અન્તરાત્મના-અંતરાત્મા વડે (નામ, ત. એ. વ. પુ) શ્રદ્ધાવાન્-શ્રદ્ધાવાળો (વિશેષણ, વિ. યઃ) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ) ભજતે-ભજે છે (ક્રિ. વ. ॥ ૩ પુ એ. વ. ભજ્ ૧ ગણ આત્મને) મામ્-મને (સર્વ. ક્રિ. એ. વ. અસ્મત્) સઃ-તે (સર્વ. પ્ર. એ. વ. પુ તત્) મે-મારે (સર્વ. પ એ. વ. અસ્મત્) યુક્તતમઃ-પરમશ્રેષ્ઠ, યોગીઓમાં ઉત્તમ (વિશેષણ, વિ. સઃ) મતઃ-માનેતો, માન્ય (શ્રુ. ક્ર. વિશેષણ, વિ. સઃ)

ભાવાર્થ-બધા પ્રકારના યોગીઓમાં મારામાં લાગેલા અંતરાત્મા વડે જે શ્રદ્ધાવાન મને ભજે છે તે મારા બધા યોગીઓથી (તપોયોગી, જ્ઞાનયોગી, ક્રમયોગી) શ્રેષ્ઠ મને માન્ય છે. (૪૭)

વિવેચન-સર્વ પ્રકારના યોગ સિદ્ધ કરનારાઓમાંથી કોઈક સર્વથી વધારે ઉત્તમ છે શ્રદ્ધાવાન, શુદ્ધ ચિત્તથી નિરંતર ભજનાર અને સર્વ કર્મ-ફળનો ત્યાગી જે પરમયોગી બની શકે છે.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे आत्मसंयमयोगो नाम पञ्चोऽध्यायः ॥६॥

અધ્યાય ૭ - જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુક્તમદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છ્રુણુ ॥૧॥

શબ્દોર્થ-મયિ-મારામાં (સર્વનામ, ૪ એ વ. અસ્મત્) આસક્તમનાઃ-આસક્ત થયેલુ છે મન જેનું એવો (વિશેષણ, ૨િ પુરુષઃ) આસક્ત મનઃ યસ્ય-જેનું હોય (બહુવ્રીહિ) પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન) યોગમ્-યોગને (નામ, ૬િ એ વ પુ યોગ) યુક્તમ્-યોગતો (વ ક વિશેષણ, ૨િ પુરુષઃ) મદાશ્રયઃ-મારો આશ્રય કરનારો, મારા પરાયણ થનારો (વિશેષણ, ૨િ પુરુષઃ) અસંશયમ્-સંશય રહિત (અન્ય) સમગ્રમ્-સંપૂર્ણ રીતે, સંપૂર્ણ સાધનથી (વિશેષણ, ૨િ મામ્) મામ્-મને (સર્વનામ, ૬િ એ વ અસ્મત્) યથા-જેની રીતે (અન્ય) જ્ઞાસ્યસિ-જાણીશ (ક્રિ ૩ કા. ૨ પુ એ વ. જ્ઞા ૬ ગણ ૫૨૨૨૦) તત્-તે (નર્વનામ, ૬િ એ વ નપું. તત્) ત્શ્રુણુ-સાંભળ (ક્રિ આદ્યર્થ, ૨ પુ એ. ૫ શ્ટ ૫ ગણ ૫૦૨૦)

ભાવાર્થ-મારામાં અનન્ય પ્રેમવડે આસક્ત મનવાળો (અનન્યભાવથી) મારા પરાયણ રહેનારો યોગને યોજતો સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યોદિ શુભો અને મારી વિભૂત બલયુક્ત આત્મરૂપ મને જે પ્રકારે જોશે તે પ્રકારે તું સાંભળ (૧)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં ભગવાન પોતે પોતાનું જ્ઞાન કેવી રીતે ધર્મ શકે તેની સમજણ આપે છે ભગવદ્સ્વરૂપજ્ઞાનની ઈચ્છા કરનારે પોતાના મનને ભગવાનના આસક્તપૂર્વક લગાડી ભગવદ્ધ્યોગમાં પ્રવૃત્ત થવું અને

ભગવાનને સર્વ પ્રકારનો વિભૂતિવાળો જાણવો. બુદ્ધિને નિશ્ચયપૂર્વક ભગવદ્-
વિચારમાં જોડી દેવાથી તેમજ ચિત્તને ભગવદ્વ્યોગમાં લગાડી તેને ભગવન્મય
કરી દેવું. આ રીતે ચાલુ રાખતા રહેવાથી જ્ઞાન સાથે આશ્રય પણ સિદ્ધ થશે.
અહીં ધ્યાન આપવાની એક ખાસ બાબત છે, ભગવન્માહાત્મ્યને યથાર્થ
સમજી ભગવાનમાં સુદૃઢ સ્નેહ કરવો. સુદૃઢ સ્નેહ પ્રેમભાવને ઊભો કરશે.
પ્રેમભાવથી ઊભી થયેલી બક્તિ અનન્યભાવને વધારતાં ભગવદ્ આસ્વાદ્યરસ
પ્રાપ્ત થશે. આ રસને અમૃતરસ તરીકે ઓળખાવે છે. અમૃતમ્ જુષસ્ય
અમૃતને સેવો.

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેપતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥૨॥

રાખ્ધાર્થ-જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, દિ. એ. વ. નપું. જ્ઞાન) તે (તુમ્હમ્)-
તને (સર્વનામ, ચ. એ. વ. યુષ્મદ્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મદ્)
સવિજ્ઞાનમ્-રહસ્ય સાથે (નિશ્ચય, વિ. જ્ઞાનમ્) હદમ્-આ (સર્વનામ, દિ. એ. વ.
નપું. હદમ્) વક્ષ્યામિ-કહીશ (કિ. બ. કા. ૧ પુ એ વ. વચ્ ૨ ગણ પરસ્મૈ૦)
અશેપતઃ-સંપૂર્ણ રીતે, પૂરેપૂરું (અન્યય) યત્-જે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.)
જ્ઞાત્વા-જાણીને (વિધેય ક્રદંત) ન, હદ્-નહિ, આ લોકમાં (અન્યય) ભૂયઃ-કરીથી
પછી (અન્યય) અન્યત્-બીજું (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું. અન્યત્) જ્ઞાતવ્યમ્-
જાણવા યોગ્ય (વિધેય, કર્મણિ કૃ. વિશેષણ, વિ. અન્યત્) અવશિષ્યતે-નાકી રહે
છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ કર્મણિ અવ+શિષ્ ૭ ગણ આત્મે૦)

ભાવાર્થ- હું તને રહસ્ય સંકેત તત્ત્વજ્ઞાનને સંપૂર્ણ રીતે કહીશ,
જેને જાણીને આ સંસારમાં પછી બાંધવા જેવું બાકી રહેતું નથી. (૨)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં ત્રાસુદેવ ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે હું
તને વિજ્ઞાન સાથેનું જ્ઞાન આપું છું. આ જ્ઞાન બરોબર સિદ્ધ થતાં કોઈ
પણ બીજા પ્રકારનું જ્ઞાન કેવાની તને ઈચ્છા થશે નહીં; તાત્પર્ય કે પૂર્ણ
જ્ઞાન તને આપવામાં આવશે.

જ્ઞાન એટલે વસ્તુમાત્રમાં સૂક્ષ્મભાવે રહેલું પ્રધાસત્ત્વ. તે જુદા જુદા

શાસ્ત્રોના વાચન, વિચાર અને ભાવાર્થ સમજીને તૈયાર કરવામાં આવે છે. વિજ્ઞાન એટલે તૈયાર થયેલા જ્ઞાનનો વિવેકપૂર્વક અનુભવ કરી એકમેકતા સંપાદન કરવી. આ એકમેકતા પ્રજ્ઞાભાવને ખીલવવા માટે છે. સૂક્ષ્મભાવથી એકમેકતા તપાસતાં રહેવું. તે વખતે જે જ્ઞાનરસ પ્રાપ્ત થાય તેનો અનુભવ કરવો. જ્ઞાન=અહં બ્રહ્માસ્મિ । આ પ્રકારનું જ્ઞાન ઉપદેશથી પ્રાપ્ત તો થાય પણ તેનું મનન થતાં અનુભવાત્મક નિદિધ્યાસન બરાબર થતાં પૂર્ણભાવ તૈયાર થાય છે તેને વિજ્ઞાન નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

મનુષ્યાણાં સદસેષુ કશ્ચિદતતિ સિદ્ધયે ।

યત્તામાપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ-મનુષ્યાણામ્-માણસોમાંના (નામ, ૫ મ વ. પુ. મનુષ્ય) સદસેષુ-હજારોમાં (વિશેષણ, વિ પુરુષેષુ) કશ્ચિત્-કોઈક (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) યતતિ-ચલ કરે છે (ક્રિ. ૧ વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. યત્ ૧ ગણ પરસ્મૈ) સિદ્ધયે-સિદ્ધિને માટે (નામ, ચ. એ. વ. ઓ. સિદ્ધિ) યતતામ્-ચલ કરનારાઓના (વ. ક. વિશેષણ, વિ. સિદ્ધાનામ્) અપિ-પણ (અવ્યય) સિદ્ધાનામ્-સિદ્ધ યોગીઓનાં (નામ, ૫. બ. વ. પુ. સિદ્ધ) કશ્ચિત્-કોઈક (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મત્) વેત્તિ-જાણે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ) તત્ત્વતઃ-તત્ત્વથી (નામ, ૫. એ. વ. પુ. તઃ પ્રત્યય)

ભાવાર્થ-હજારો મનુષ્યોમાંથી કોઈક જ સિદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરે છે; ચલ કરનારા સિદ્ધોમાંથી કોઈક જ મને તત્ત્વથી સમજે છે. (૩),

વિવેચન-જ્યારે જ્ઞાનને માટે કોઈ પણ માણસ ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તે મેળવવા તે પ્રયત્ન કેમ કરતો નહિ હોય ? હજારોમાંથી કોઈક જ પ્રયત્ન કરે છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે ઇચ્છા તો ઘણાને હોય પણ કાળ, કર્મ અથવા સ્વભાવ બાધક થતાં પ્રયત્ન તરફ એની વૃત્તિ થતી જ નથી. એ વૃત્તિ સ્થિર થાય તો પ્રયત્ન પણ સ્થિર થાય અને યોગ્ય સાધન પણ મળી આવે. સાધનનો યથાર્થ ઉપયોગ થાય તો પૂરતું જ્ઞાન પણ તૈયાર થાય; પણ જે જ્ઞાન થયું છે તે જ્યાંસુધી અનુભવમાં ઉતારાય નહીં ત્યાં સુધી ભગવત્તત્ત્વ બરાબર સમજાય નહીં. એ કારણે શ્લોકમાં કહ્યું કે “કશ્ચિત્ મામ્ વેત્તિ તત્ત્વતઃ” ।

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર ઈતીયં મે મિન્ના પ્રકૃતિરુષ્ટધા ॥૪॥

શબ્દાર્થ-ભૂમિઃ-ભૂમિ (નામ, ૫. એ. ૧. સ્ત્રી.) આપઃ-જળ, પાણી (નામ, પ્ર. ૫. વ. સ્ત્રી. હમેશાં બહુવચનમાં વપરાય છે.) અનલઃ-અગ્નિ (નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ.) વાયુઃ-વાયુ (નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ. વાયુ) યામ્-આકાશ (નામ, પ્ર. એ. ૧. નપું. ય) મનઃ-મન (નામ, પ્ર. એ. ૧. નપું. મનસ્) બુદ્ધિઃ-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. ૧. સ્ત્રી. બુદ્ધિ) ઇય, ચ-માત્ર, અને (અન્યથ) અહંકારઃ-અહંકાર (નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ. અહંકાર) ઇતિ-એ પ્રમાણે (અન્યથ) ઇયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧. સ્ત્રી. ઇદમ્) મૈ-મારી (સર્વનામ, ૫ એ. ૧. અસ્મત્) મિન્ના-વહેંચાયેલી (વિશેષ્ય, વિ. પ્રકૃતિ) પ્રકૃતિઃ-પ્રકૃતિ (નામ, પ્ર. એ. ૧. સ્ત્રી. પ્રકૃતિ) અષ્ટધા-આઠ પ્રકારે (અન્યથ).

ભાવાર્થ- ભૂમિ, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ પ્રમાણે આઠ પ્રકારે વહેંચાયેલી મારી આ પ્રકૃતિ છે. (૪)

વિવેચન- પ્રકૃતિનાં આઠ સ્વરૂપો બતાવ્યાં છે. આ આઠ સ્વરૂપોની ક્રિયા સ્વતઃ બનતી નથી. તે પશુ એ બધાની પોતપોતાની ક્રિયા હોય એમ બાસે છે. સત્ય તો એટલું જ છે કે જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે પુરુષ (આત્મા) તે તે સ્વરૂપનો અંગીકાર કરે છે અને ક્રિયામાં પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રકૃતિના ભાવોનું અવલંબન કરેલું હોવાથી પુરુષ-પ્રકૃતિ ભાવમય બને છે. આ પ્રકારે ક્રિયા ચાલે છે. પોતાની મૂલ અસંગતાનો વિચાર રાખે તો પ્રકૃતિના કોયો સંબંધ કરે નહીં. આ આઠ પ્રકૃતિના સ્વરૂપો સિવાય એક બીજું વિલક્ષણ ભાવમય પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ છે. જેને છુપ્ત નામની સંજ્ઞા અપાય છે અને એ જગતને ધારણ કરે છે એટલે એતન્યમય બનાવે છે.

અપરેયમિત્તસ્ત્રવ્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।

જીવભૂતાં મહાવાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥૫॥

શબ્દાર્થ-અપરા-બીજ (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧. સ્ત્રી.) ઇયમ્-એક ૪ માં અતાવેલી (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧. સ્ત્રી.) ઇતઃ-આનાથી (અન્યથ) અન્યામ્-બીજ

(સર્વનામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી. અન્યા) પ્રકૃતિમ્-પ્રકૃતિને (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી. પ્રકૃતિ) વિદ્ધિ-જાણ (કિ. આસાર્થ ૨ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ, આત્મને.) મે-
ભારી (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્) પરામ્-પરા, ચેતનશક્તિ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી. પરા) જીવમૃતામ્-જીવરૂપ થયેલી (વિશેષણ, વિ. પરામ્) મહાવાહો-
અર્જુન (સંબોધન) યયા-જેના વડે (સર્વનામ, તુ. એ. વ. સ્ત્રી. યત્) इदમ્-
આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. इदम्) ધાર્યન્તે-ધારણ કરાય છે (કિ. વર્ત. કર્મણિ
૩ પુ. એ. વ. ધૃ ૧૦ ગણ) જગત્-જગત (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.)

ભાવાર્થ- આ (અષ્ટધાપ્રકૃતિ) તો અપરા (જડપ્રકૃતિ) છે. ભારી
બીજી પ્રકૃતિને પરા (ચેતન્યયુક્ત) જાણ; જીવરૂપ થયેલી એ પરા પ્રકૃતિ-
વડે હે અર્જુન આ જગત ધારણ કરાય છે. (૫)

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

શબ્દાર્થ-एतद्योनीनि-આ જે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા (વિશેષણ, વિ.
भूतानि) भूतानि-પ્રાણીઓ, ભૂતો (નામ, દિ. બ. વ. નપું.) सर्वाणि-બધા (સર્વ-
નામ, દિ. બ. વ. નપું.) इति-એ પ્રમાણે (અભ્યય) उपधारय-સમજ, જાણ (કિ.
आसार्थ, ૨ પુ. એ. વ. उपनृ ૧૦ ગણ પરસ્મે) अहम्-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ.
વ. અસ્મત્) कृत्स्नस्य-અખિલ (વિશેષણ, વિ. જગતઃ) प्रभवः-પ્રભવ, ઉત્પાદક
(નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. प्रभव) जगतः-જગત (નામ, પ. એ. વ. નપું. जगत्)
प्रलयः-નાશક, સંહારક (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. प्रलय) तथा-તેમ (અભ્યય)

ભાવાર્થ- આ જે પ્રકૃતિઓથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ ભૂતોને તું, જાણ.
હું અખિલ જગતનો ઉત્પાદક તથા સંહારક છું. (૬)

વિવેચન- ઉપર જણાવેલી જે પ્રકારની પ્રકૃતિ દ્વારા જગતની
ઉત્પત્તિ અને સંહાર થાય છે. ઉત્પત્તિ કહેવા દ્વારા પોષણનો વિભાવ પણ
આવી જાય છે. વાસુદેવ કૃષ્ણ કહે છે કે હું તેનો ઉત્પાદક અને સંહારક છું.
પ્રત્યેક ભૂત ઉત્પન્ન કરવામાં તેમજ નાશ કરવામાં કૃષ્ણ જ સમર્થ
ઉત્પત્તિ, પોષણ અને સંહાર આ ત્રણે કૃષ્ણને આધારે બને છે.

કૃષ્ણને પરમતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે.

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥૭॥

શબ્દાર્થ-મત્તઃ-મારાથી (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. તઃ પ્રત્યય) પરતરમ્-ત્રેષઃ, વધારે ત્રેષઃ (વિશેષણ, વિ. વસ્તુ) ન-નહિ (અન્યથા) અન્યત્-બીજું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) કિંચિત્-કાંઈક (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) અસ્તિ-છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) ધનસ્રય-અર્જુન (સંબોધન) મયિ-મારામાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મત્) સર્વમ્-મધુ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. સર્વ) ઇવમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. સર્વ) પ્રોતમ્-પરોવાયેલું (બ. કૃ. વિશેષણ, વિ. સર્વમ્) સૂત્રે-દોરામાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. સૂત્ર) મણિગણાઃ-મણિકાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. મણિગણ) ઇવ-માફક, જેવું (અન્યથા).

ભાવાર્થ-હો ધનંજય ! મારા સિવાય કાંઈ પણ બીજું ત્રેષઃ નથી. આ બધું સંપૂર્ણ જગત દોરામાં મણિકાઓની માફક મારામાં પરોવાયેલું છે. (૭)

વિવેચન- આ શ્લોક વ્યવસ્થા બતાવે છે. મૂળ પ્રકૃતિમાં ગોઠવાયેલાં અને દોરામાં પરોવાયેલાં હોય એવી રીતે આ બધા જીવગણો તેમજ વિશ્વમાંના બીજા આવે છે.

રસોઽહમપ્સુ કૌન્તેય પ્રમાસ્મિ શશિમૂર્ચયોઃ ।

મળત્રઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ લે પૌરુષં નૃપુ ॥૮॥

શબ્દાર્થ-રસઃ-રસ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. રસ) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) અપ્સુ-જગમાં (નામ, સ. બ. વ. નપું) કૌન્તેય-હે અર્જુન (સંબોધન) પ્રમા-પ્રમા (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. પ્રમા) અસ્મિ-હું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ પરસ્મૈ૦) શશિસૂર્યયોઃ-ચંદ્ર અને સૂર્યમાં (નામ, સ. દ્વિ. વ.) પ્રણવઃ-પ્રણવ ઠેઠ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પ્રણવ) સર્વવેદેષુ-બધા વેદોમાં (નામ, સ. બ. વ. પુ.) શબ્દઃ-શબ્દ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. શબ્દ) લે-આકાશમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. લે) પૌરુષમ્-પુરુષત્વ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. પૌરુષ)

યોજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્ ।

બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ-યોજમ્-બીજ (કારણ) (નામ, દ્વિ એ વ. નપું. યોજ) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ એ. વ. અસ્મત્) સર્વભૂતાનામ્-સર્વ ભૂતોનું (નામ, ૫ બ. વ. નપું.) વિદ્ધિ-જાણ (ક્રિ. આત્મર્થ, ૨ પુ. એ વ. વિદ્ ૨ ગણ આત્મને૦) પાર્થ-અર્જુન (સંમોધન) સનાતનમ્-ચાન્ત (નામ, દ્વિ એ. વ. પુ. સનાતન) બુદ્ધિઃ-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર એ વ. સ્ત્રી બુદ્ધિ) બુદ્ધિમતામ્-બુદ્ધિમાનોની (નામ, ૫ બ. વ. પુ. બુદ્ધિમત્) અસ્મિ-હું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અમ્ ૨ ગણ ૫૨૨મે૦) તેજઃ-તેજ (નામ, પ્ર એ. વ. નપું તેજસ્) તેજસ્વિનામ્-તેજસ્વીઓનું (નામ, ૫ બ. વ. પુ. તેજસ્વિન્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્).

બાવાર્થ- હે પાર્થ ! સર્વ ભૂતોનું કારણ સનાતન મને જ જાણું. બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ હું અને તેજસ્વીઓનું તેજ હું. (૧૦)

વલં વલગતાં ચાહં કામરાગચિવર્જિતમ્ ।

ધર્માચિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ-વલમ્-બળ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. વલ) વલગતામ્-બળવાનોનું (નામ, ૫ બ. વ. પુ. વલગત્) કામરાગચિવર્જિતમ્-આસક્તિ અને કામનાથી રહિત (વિશેષણ, વિ. વલમ્) ધર્માચિરુદ્ધઃ-ધર્મને અનુકૂળ (વિશેષણ, વિ. કામઃ) ભૂતેષુ-પ્રાણીઓમાં (નામ, સ. બ. વ. નપું. ભૂત) કામઃ-કામ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કામ) અસ્મિ-હું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ ૫૨૨મે૦) ભરતર્ષભ-અર્જુન, ભરતશ્રેષ્ઠ (સંમોધન)

બાવાર્થ- હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હું બળવાનોનું આસક્તિ અને કામનાથી રહિત બળ હું અને સર્વભૂતોમાં ધર્મને અનુકૂળ એવો કામ હું છું. (૧૧)

યે ચૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાસ્તામસાથ્ર યે ।

મત્ત एवेति तान्निदि न त्वहं तेषु ते मयि ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ-એ-એઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. યત્) ચ, ઇવ-અને, જ (અન્યથા) સાત્ત્વિકાઃ-સાત્ત્વિક, સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થનારા (વિશેષણ, વિ. ભાવાઃ), ભાવાઃ-ભાવો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. માવ) રાજસાઃ-રાજસ, રજોગુણથી ઉત્પન્ન થનારા (વિશેષણ, વિ. ભાવાઃ) તામસાઃ-તમોગુણથી ઉત્પન્ન થનારા (વિશેષણ, વિ. ભાવાઃ) ચ-અને (અન્યથા) એ-એઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. યત્) મત્તઃ-મારાથી (નામ, પં. એ. વ. ત્તઃ પ્રત્યય) ઇવ-જ, માત્ર (અન્યથા) હિતિ-એ પ્રમાણે (અન્યથા) તાન્-તેમને, તે ભાવને (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ. પુ.) વિદ્ધિ-જાણ (ક્રિ. આદ્યાર્થ, ૨ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ આત્મને) ન-નહિ (અન્યથા) તુ-તો પણ (અન્યથા) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) તેષુ-તેમનામાં, તે ભાવોમાં (સર્વનામ, સ. બ. વ. પુ. તત્) તે-તેઓ, ભાવો (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તત્) મયિ-માગમાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મત્)

ભાષાર્થ- અને વળી જે સાત્ત્વિક ભાવો રાજસ અને તામસ ભાવો છે તે મારાથી ઉત્પન્ન થયેલા જ જાણ; હું તેઓમા નથી અને તેઓ મારામાં નથી. (૧૨)

વિવેચન- ભાવોનું પ્રાકટ્ય પ્રકારમાંથી થાય છે. બધે એ ભાવો વાસ્તવિક રાજસ કે તામસ હો. પ્રકારને આ ભાવો બાધક થતા નથી; એટલે પ્રકાર ભાવોમાં નથી. માત્ર પ્રકારની સત્તા એ ભાવોમાં ભાસમાન થાય છે. તો પણ પ્રકાર તેમાં નથી એટલે પ્રકાર ભાવોને પોતાના તાબામાં રાખે છે; નહીં કે ભાવોની સત્તામાં પ્રકાર છે. આ રીતે પ્રકાર પોતાનું સર્વોપરિત્વ (માહાત્મ્ય) રાખે છે એ કારણે એ અખંડ છે.

ત્રિ મિ શું જ મ યૈ મૌ વૈ રે મિઃ સર્વમિદં જગત્ ।

મોહિતં નામિજાનાતિ મામેઘ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ-ત્રિમિઃ-ત્રણ વડે (વિશેષણ, વિ. ભાવેઃ) ગુણમયેઃ-ગુણોના કાર્ય-રૂપ વડે (વિશેષણ, વિ. ભાવેઃ) માવૈઃ-ભાવો વડે (નામ, તૃ. બ. વ. પુ.) યમિઃ-એઓ વડે, ભાવો વડે (સર્વનામ, તૃ. બ. વ. અહમ્) સર્વમ્-મહું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. સર્વ) હદમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું) જગત્-જગત (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું) મોહિતમ્-મોહ પામેણુ (જ્ઞ. કૃ. વિશેષણ, વિ. જગત્)

ન-નહિ (અવ્યય) અમિજાનાતિ-ગણે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અમિનઙ્ગા
૯ ગણ ૫૨૨મૈં) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) ઇમ્યઃ-એનાથી
(સર્વનામ, પં. બ. વ. હ્રદમ્) પરમ્-ત્રેષ્ઠ (વિશેષણ, વિ. મામ્) અવ્યયમ્-
અવિનાશી (વિશેષણ, વિ. મામ્; ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્માત્ इति બહુવીદિ)

ભાવાર્થ-ગુણોના કાર્યરૂપ આ ત્રણ પ્રકારના ભાવો વડે આ સર્વ
જગત મોહિત થયેલું આ ગુણોથી પર મને અવિનાશીને જાણુ. (૧૩)

વિવેચન-ત્રણ ગુણથી સમસ્ત કાર્યો જિભાં થાય છે. એ બધાં કાર્યો
આ લોક અથવા પરલોક સંબંધી હોય છે. એ કારણે એ બધાં કાર્યો કામ્ય
કહેવાય છે. એટલે કાર્યકર્તાનો આશય કામનાવાળો હોય છે, સ્વાર્થવાળો હોય
છે. એ કારણે પરમાર્થતત્ત્વનું જ્ઞાન બની શકતું નથી. કારણ કે આ ત્રણ
ગુણનાં કાર્યો જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ કૃત્યાદિમાં બાધક છે.

જો આ કાર્યો સાધક બનાવવાં હોય તો કાર્યોમાં ઉત્પન્ન થતા ક્ષણની
આશા રાખ્યા વિના ભગવત્ પ્રિત્યર્થે જ નિષ્કાલસભાવે આવી પડેલાં કામો
કરાય તો તે બાધક ન થતાં સાધક બની શકે ખરાં. માત્ર તેમાં કેઈ પણ
જાતનો સ્વાર્થ હોવો જોઈ એ નહિ. કેવળ ભગવદ્ અર્પણુનો જ ભાવ રાખવો
જરૂરી છે.

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ-दैवी-દૈવી, અઘોષિક (વિશેષણ, વિ. માયા) હ્રેષ્ઠ-આ (સર્વનામ,
પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. પત્તદ્) ગુણમયી-ત્રણ ગુણવાળી (વિશેષણ, વિ. માયા) મમ-
મારી (સર્વનામ, વ. એ. વ. અસ્મત્) દુરત્યયા-દુસ્તર (વિશેષણ, વિ. માયા)
દુઃસ્થેન અત્યેતું યોગ્યા इति ઉપપદ્ મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્)
પદ્-જ, માત્ર (અવ્યય) યે-જેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) પ્રપદ્યન્તે-શરણે આવે
છે, બને છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. પ્રપદ્ ૪ ગણ, આત્મનેં) માયામ્-
માયાને (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી. માયા) પતામ્-એ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી.
પત્તદ્) તરન્તિ-તરે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. ત્ (તર્) ૧ ગણ, ૫૨૨મૈં)

તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તત્)

ભાવાર્થ-મારી આ અદ્ભુત ત્રિગુણાત્મક માયા અતિ દુસ્તર છે પણ જેઓ મારે શરણે આવે છે (જાને છે) તેઓ આ માયાને તરી નાંચ છે. (સંસારથી મુક્ત થાય છે.) (૧૪)

વિવેચન-ભગવાનની કોઈ શક્તિ છે જેને યોગમાયા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કેટલીક બીજી શક્તિઓ પણ છે જેમાંથી અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ પ્રસૂત થાય છે. વસ્તુતઃ ક્રિયાપદના ભાવવાચક પ્રત્યેક ક્રિયાના ભાવોમાં જેને શક્તિઓનો અનુભવ થાય છે એ બધી શક્તિઓ બ્રહ્મ (ભગવાન)માંથી નીકળેલી છે. જીવને જે જે વખતે, જરૂર પડે છે તે તે વખતે તે તે શક્તિનું દાન થાય છે. એથી સમજાય છે કે યોગમાયાનું દાન થતું નથી, પણ તે સર્વ-ભૂતોને નિયંત્રણમાં રાખવાની શક્તિ ધરાવે છે. એ કારણે કોઈ પણ જીવ, મનુષ્ય, દેવ ઇત્યાદિ યોગમાયાને કાબુમાં લાવી શકતું નથી. એથી એને દુરત્યયા કહેવામાં આવે છે. માત્ર ભગવદ્દશરણ અને ભગવદ્સંબંધ ચાહુ ને ચાહુ રાખવાથી યોગમાયા મદદરૂપે આવી શકે છે અને એ રીતે એનો મુખ્ય ભાવ (નિયંત્રણભાવ) બદલી શકાય છે. ...

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપચન્તે નરાધમાઃ ।

માયયાઽપદ્મતજ્ઞાના આમુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ-ન-નાહિ (અવ્યય) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) દુષ્કૃતિનઃ-નાહિ કામ કરનાર (વિશેષણ, વિ. નરાઃ) દુષ્કૃતિઃ-યેષાં બહુનીહિ મૂઢાઃ-મોહ પામેલા (વિશેષણ, વિ. નરાઃ) પ્રપચન્તે-શરણે આવે છે, જાને છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. પ્રપ્ત્વ ૪ ગણ) નરાધમાઃ-માણુતોમાં અધમ (વિશેષણ, વિ. નરાઃ) નરેષુ અધમાઃ તત્પુ૦) માયયા-માયા પડે (નામ, તુ. એ. વ. ઓ. માયા) અપદ્મતજ્ઞાનાઃ-જેઓનું જ્ઞાન હજાર્ધ ગયું છે (વિશેષણ, વિ. નરાઃ) અપદ્મતં જ્ઞાનં યેષાં બહુનીહિ) આમુરમ્-અસુર સંબંધી (વિશેષણ, વિ. માયમ્) માયમ્-ભાવને (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) આશ્રિતાઃ-આશ્રય કરેલા (વિશેષણ, વિ. નરાઃ)

ભાવાર્થ-નકારા આશ્રયણવાળા મોહમાં ક્ષયેલા નરોમાં

(હલકા) માયા વડે જેનું જ્ઞાન હણાયેલું એવા અને આસુરી ભાવને આશ્રય કરનારા મારે શરણે આવતા નથી. (૧૫)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં ભગવદ્પ્રાપ્તિનો માર્ગ કેટલાએક જીવો લઈ શકતા નથી, તેનું કારણ સમજાવે છે.

પ્રકૃતિના ભાવોને વશ થયેલા જીવો પોતાનું હિત શામાં છે તે સમજી શકતા નથી અને દોષમય ભાવોને અંગીકાર કરે છે. દોષમય ભાવો માત્ર જીવો પ્રકારની મોહાસક્તિને વધારે છે એથી એમને (જીવોને) શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ કર્મ પ્રાપ્ત થતું નથી. આ પ્રકારે સતત (ચાલુ પ્રવાહ) બન્યા કરે છે. એક દુષ્ટ કર્મ અથવા દુષ્ટ ભાવ અનેક દુષ્ટ કર્મોને, દુષ્ટ ભાવોને જોડા કરે છે. આ દુષ્ટ કર્મો અને દુષ્ટ ભાવોને આસુરી સંપત્તિ કહેવાય છે. આસુરી સંપત્તિવાળાઓ દેવી ભાવોને અને દેવી સંબંધને ઓળખી શકતા નથી; એ કારણે મૂઢ દશામાં જ તેઓ પડ્યા રહે છે. મૂઢ દશાને તામસભાવ કહેવામાં આવે છે. તામસ=અજ્ઞાન અથવા અંધકાર.

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुर्यार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

સાબ્યાર્થ-ચતુર્વિધા-ચાર પ્રકારના (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) ભજન્તે-ભજે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. ભજ્ ૧ ગણ, આત્મને) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) જનાઃ-નાથનો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. જન) સુકૃતિનઃ-સારાં કર્મો કરનારાઓ (વિશેષણ, વિ. જનઃ) અર્જુન-હે અર્જુન (સંબોધન) આર્તઃ-હિલકા વાળો, હિલકા ભાવવાળો, દુઃખી (વિશેષણ, વિ. જનઃ) જિજ્ઞાસુઃ-જાણવાની ઇચ્છાવાળો (વિશેષણ, વિ. જનઃ) અર્થાર્થી-અર્થને ઇચ્છનારો, લાભને ઇચ્છનારો (વિશેષણ, વિ. જનઃ) જ્ઞાની-જ્ઞાની (વિશેષણ, વિ. જનઃ) ચ-અને (અન્યથા) ભરતર્ષભ-ભરતમા શ્રેષ્ઠ (સંબોધન)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! ચાર પ્રકારનાં સુદૃઢ કરનારા માણસો મને ભજે છે. આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની. હે ભરતવર્ષ (આ ચાર મને ભજનાર છે.) (૧૬)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં ભગવાનનું ભજન કરનાર કેવા હોય છે તેની કાંઈક ઓળખ આવે છે. જગત તો સાધારણ રીતે માયામાં ફસાયેલું હોવાથી પોતાનું હિત ક્યાં છે તેની પણ ઘણાંઓને ખબર હોતી નથી. કારણ કે તેઓ માયામાં રહેલા દુષ્ટભાવોનો જ આશ્રય કરે છે અને જેમ જેમ દુષ્ટ ભાવો વધતા જાય છે તેમ તેમ તામસ મોહમાં ફસાઈ દુષ્ટત્વમાં પ્રવૃત્તિ પામી જાય છે. એટલે એમને તો માત્ર સંસારમાં જ આસક્તિ રહે છે. આ જીવોને પ્રવાહી જીવો તરીકે ગણવામાં આવે છે. 'જાયસ્ય મ્રિયસ્ય' આટલું જ તેમનું થયા કરે છે. (જન્મવું અને મરવું)

કેટલાંએક ભાગ્યશાળી જીવો સંસારમાં છે ખરા પણ તેઓનું ધ્યાન કાંઈક ધર્મપરાયણ હોવાથી સુકૃત કરતા રહે છે આવા સુકૃત કરનારાઓમાંથી કેટલાંએક જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મમાં રસ લે છે. આ રસ લેતા જીવોમાં કેટલાંએક આર્ત (દુઃખી), જ્ઞામુ (ભણવાની ઇચ્છાવાળા), અર્થાર્થી (અર્થરૂપ ભગવાન અને તેને મેળવવા માટે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ કરનાર) અને જ્ઞાની (એટલે પ્રજ્ઞાને યથાર્થ સમજી તેના નિર્મિતો કર્મ કરનાર, જ્ઞાન જેને સર્વોપરિ ધ્યેય છે) છે.

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિર્વિશિષ્યતે ।

મિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ મિયઃ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ-તેષામ્-તેઓનું (સર્વનામ, ૫. ૪. ૧ પુ. તદ્) જ્ઞાની-જ્ઞાની (નામ, પ્ર. એ. ૫. ૫. જ્ઞાનિન્) નિત્યયુક્તઃ-નિત્ય ભાગમાં ચિત્ત રાખનાર (વિશેષણ, વિ. જ્ઞાની) એકમક્તિઃ-માત્ર એકલામાં ભક્તિ કરનાર (વિશેષણ, વિ. જ્ઞાની; એકસ્મિન્ એવ મક્તિઃ यस્ય इति ५૬૩૦હિ) વિશિષ્યતે-ઉત્તમ છે (ક્રિ. ૫. ૬. ૩ પુ. એ. ૫. વિશિષ્ટ ૭ ગણ, કર્મણિ) મિયઃ-પ્રિય (વિશેષણ, વિ. અહમ્) હિ-નિશ્ચય (અન્યથા) જ્ઞાનિનઃ-જ્ઞાનીની (નામ, ૫ એ. ૫ પુ. જ્ઞાનિન્) અત્યર્થમ્-અત્યંત, ધણો (અન્યથા) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૫. અસ્મત્) સઃ-તે (સર્વનામ, તુ. એ. ૫. ૫. તદ્) ચ-અને (અન્યથા) મમ-મારો (સર્વનામ, ૫. એ. ૫. અસ્મત્) મિયઃ-પ્રિય (વિશેષણ, વિ. સઃ)

ભાવાર્થ-તેમાંના નિત્ય ભાગમાં ચિત્ત રાખનાર, મારી ભક્તિ કરનાર

જ્ઞાની ઉત્તમ છે. જ્ઞાનીઓને હું અત્યંત પ્રિય છું અને તે મારે પ્રિય છે. (૧૭)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં ગયા શ્લોકમાં ચાર પ્રકારના મારું ભજન કરનારા જીવોમાંથી જ્ઞાની કાંઈક વધારે યોગ્ય લાગે છે. પરંતુ ત્યાં એટલું જ સમજવાનું છે કે તે નિત્ય ભગવાનની સાથે પોતાના ચિત્તને રોકેલું રાખતો હોયો જોઈએ. આ પ્રકારની બે શરતો જે જ્ઞાનીમાં પૂર્ણપણે પળાતી હશે તે જ જ્ઞાની ભગવાનનો પ્રીતિપાત્ર અને ભગવાન તેવા જ્ઞાનીનો પ્રીતિપાત્ર થશે.

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मायेवानुत्तमां गतिम् ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ-ઉદારાઃ-ઉદાર, શ્રદ્ધાવાન (વિશેષણ, વિ. સર્વે ભક્તાઃ) સર્વે-બધા (સર્વનામ, પ્ર. બ વ પુ) યવ-માત્ર (અવ્યય) યત્તે-તેઓ, એઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ વ. પુ યત્ત્વ) જ્ઞાની-જ્ઞાની, ભક્ત (નામ, પ્ર એ વ પુ જ્ઞાનિન્) તુ-તો પણ, પરંતુ (અન્ય) આત્મા-આત્મા, મત્સદૃશઃ, મત્સ્વરૂપઃ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ આત્મન્) યવ-જ (અવ્યય) મે-મારો (સર્વનામ, પ્ર. એ વ અસ્મત્) મતમ્-મત, અભિપ્રાય (નામ, પ્ર એ વ નપુ) આસ્થિતઃ-આરાધાવાળો, મારામાં સ્થિતિ કરનારો (વિશેષણ, વિ. જ્ઞાની) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર એ વ. પુ તત્) હિ-એકસ (અવ્યય) યુક્તાત્મા-સ્થિર બુદ્ધિવાળો, જ્ઞાની ભક્ત (વિશેષણ, વિ. જ્ઞાની) મામ્-મને (સર્વનામ, પ્ર એ વ અસ્મત્) યવ-જ (અવ્યય) અનુત્તમામ્-ખીણું કાંઈ ઉત્તમ નથી એવું, અતિ ઉત્તમ (વિશેષણ, વિ. ગતિમ્) ગતિમ્-ગતિને (નામ, પ્ર એ. વ સ્ત્રી ગતિ)

ભાવાર્થ-એ બધા માત્ર ઉદાર ભક્તા છે, જ્ઞાનીઓ મારામાં સ્થિત થયેલો, મારામાં બુદ્ધિને જોડનારો, મને જ અતિ ઉત્તમ ગતિરૂપ માનનારો મારો આત્મા (મારું સ્વરૂપ) છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે (૧૮)

વિવેચન-શ્લોક નં. ૧૬માં બતાવેલા ચાર પ્ર ભજનારાઓ ઉદાર છે એટલે સમુચિત અંતઃકરણ તેમના વધારે અથે ભાવો ખોલેલા હોવાથી સ્વાયં જ્ઞાની તે (નિત્યયુક્ત અને એક ભક્તિ મા એના

(આત્મા) વિના દેહનું મહત્વ બનતું નથી. તેવી રીતે જ્ઞાની વિના મારું મહત્વ શોભતું નથી.

વહનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાન્વાન્માં પ્રપદ્યતે ।

વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ-વહનામ્-ધણા (વિશેષણ, વિ. જન્મનામ્) જન્મનામ્-જન્મોના (નામ, વ. બ. વ. નપું.) અન્તે (જન્મનિ)-અન્ત જન્મમાં, ઉલ્લા જન્મમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ.) જ્ઞાનવાન્-જ્ઞાની (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) મામ્-મને (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. અસ્મત્) પ્રપદ્યતે-શરણે આવે છે, ભરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. પ્રત્પદ્ ૪ ગણ, આત્મને) વાસુદેવઃ-વાસુદેવ જ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) સર્વમ્-ખધું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું) રૂતિ-એમ (અવ્યય) સઃ-ને (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તદ્) મહાત્મા-મહાત્મા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. મહાત્મન્) મહાન્-વ અસી આત્મા વ ઈર્મધારય) સુદુર્લભઃ-અતિ દુર્લભ (વિશેષણ, વિ. મહાત્મા).

ભાવાર્થ- બહુ જન્મોના અંત જન્મમાં જ્ઞાનવાન મારે શરણે આવે છે. આ સર્વ વાસુદેવ જ છે એમ (બહુ બને ભરે છે.) તે (આ) મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે. (૧૯)

વિવેચન- અનેક જન્મોમાંથી પસાર થતાં થતાં પ્રત્યેક જન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલું પ્રવક્ત્રજ્ઞાન પૂર્ણભાવે એટલે ચતુર્થ રીતે તૈયાર થાય છે. આ તૈયાર થયેલું જ્ઞાન અખિલ જગતને વાસુદેવરૂપે જ ઓળખાવે છે. આ પ્રકારે થતાં જ્ઞાનવાન સિદ્ધજ્ઞાની બને છે. સિદ્ધજ્ઞાની થતાં જ પોતાનામાં અને ભગવાનમાં એકયને અનુભવ કરે છે. આ એકયને પ્રવક્ત્રભાવ કહેવામાં આવે છે. અહીં એને અહમ્ કૃષ્ણઃ અથવા અહમ્ બ્રહ્માઃ નો અનુભવ થાય છે.

કા મૈ સ્તૈ સ્તૈ હૃં ત જ્ઞા નાઃ પ્રપદ્યન્તેઽન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ-કામેઃ-કામનાઓ વડે (નામ, ત. બ. વ. પુ.) તૈઃ-તૈઃ-તે તે

(સર્વનામ, ત. ખ. વ. પુ.) હૃતસાનાઃ-જેઓનું જ્ઞાન બ્રહ્મ થયેલું છે (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) પ્રપચન્તે-ભજે છે, શરણે જાય છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ ખ. વ. પ્રપચ ૪ ગણ) અન્યદેવતાઃ-બીજા દેવતાઓને (નામ, દિ. ખ. વ. સ્ત્રી. અન્યદેવતા) તમ્ તમ્-તે તે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. પુ તત્) નિયમમ્-નિયમને (ઉપાસનામાં જે જે નિયમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તે) (નામ, દિ. એ. વ. પુ નિયમ) આસ્થાય-ધારણ કરીને, પાળીને (વિધેય કૃદત) પ્રકૃત્યા-પ્રકૃતિ વડે (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી. પ્રકૃતિ) નિયતાઃ-નક્કી કરેલા (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) સ્વયા-પોતાની (વિશેષણ, વિ. પ્રકૃત્યા)

ભાવાર્થ- પોતાના સ્વભાવ વડે બદલ થયેલા તે તે કામનાઓ વડે જેઓનું જ્ઞાન હણાયેલું છે એવા તે તે નિયમોને પાળીને (ધારણ કરીને) અન્ય દેવતાઓને શરણે જાય છે (ભજે છે.) (૨૦)

વિવેચન- શુદ્ધ કામનાવાળા જીવો કૃષ્ણ સિવાય ઈતરની ઉપાસના કરે છે. તેમાં માત્ર તેમની મતલબ એટલી હોય છે કે એકદિન સુખ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. એ હેતુથી કરાયેલું ભજન સકામ ભજન ગણાય છે. સકામ ભજન નિષિદ્ધ ગણેલું છે. કારણ કે જીવાત્મા અંશભાવે પોતાના અંશી કૃષ્ણનું જ ભજન કરી શકે અને તે પ્રકારે ન વર્તતાં બીજા પ્રકારનું અવલંબન અયુક્ત હોવાથી નિષિદ્ધ ગણાય છે. જો કે દરેક જીવ પોતાની પ્રકૃતિને વશ થઈ અન્ય દેવનું ભજન કરે છે અને તેમાં પણ ફલિત લાભ તો પ્રકૃતિ જન્ય પદાર્થોનો જ થાય છે. એટલે કે જીવ પોતાની પ્રકૃતિને આધીન જ રહે છે. ઉચ્ચ ભાવનાથી જીવની ઉચ્ચ ગતિ થાય છે. એવી ભાવના જો અંગીકાર કરે તો એનું સેવ્ય માત્ર કૃષ્ણ સિવાય બીજું બને જ નહિ. જેમ જેમ અભિલાષા ઉચ્ચ બનતી જાય તેમ તેમ ફલિત ભાવે પણ કૃષ્ણ આવી શકે. આ પણ અંગીકાર કરવા જેવો છે. માત્ર અજ્ઞાનના કારણે જ જીવ પોતાની ઉત્તમ ગતિ સિદ્ધ ન કરતાં અધીનગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ-યઃ યઃ-જે જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) યામ્ યામ્-જેને જેને

(સર્વનામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી.) તનુમ્-શરીર, દેવતાના સ્વરૂપને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. તનુ) ભક્તઃ-ભક્ત, સકામ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ભક્ત) શ્રદ્ધયા-શ્રદ્ધાથી (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી. શ્રદ્ધા) અર્ચિતુમ્-પૂજવાને માટે (હેતુર્થ ક્રદંત) ઇચ્છતિ-છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ઇચ્છ) ૧ ગણ, ૫૨૨મૈં) તસ્ય તસ્ય-તેનું તેનું (તે તે ભક્તના) (સર્વનામ, વ. એ. વ. પુ. તત્) અચલામ્-અચળ (વિશેષણ, વિ. શ્રદ્ધામ્) શ્રદ્ધામ્-શ્રદ્ધાને (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી. શ્રદ્ધા) તામ્-તેને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી. તમ) ષ્વ-જ (અન્યથા) વિદ્યામિ-હું જુઠું છું, આપું છું (દિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. વિન્ધા ૩ ગણ, ૫૨૨મૈં) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્).

બાવાર્થ- જે જે સકામ ભક્ત જે જે દેવતાના સ્વરૂપને (મારા તનુને) શ્રદ્ધાથી પૂજવા ઇચ્છે છે તેને ભક્તમાં તે તે દેવતા પ્રત્યે અચળ શ્રદ્ધા જુઠું છું. (૨૧)

વિવેચન- શ્લોક ૨૧-૨૨. જીવની અભિલાષા ઉત્તમ હોવી જોઈએ અને તે તેને માટે ઇષ્ટ છે; પરંતુ જીવ પ્રકૃતિવશાત્ ઇતર દેવની ઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિ ધારણ કરે છે. આવી પ્રવૃત્તિને પણ પોષવી જોઈએ એ હેતુથી તે તે ઉપાસ્ય દેવમાં પણ તેની શ્રદ્ધા ભગવાન વધારે છે. કારણ કે જીવ પોતાનો અંશ હોવાથી તેનું કોઈને કોઈ રીતે કષ્ટાણુ થવું જોઈએ એ કારણે કોઈક ઉપકાર બુદ્ધિથી ભગવાન સહાય કરે છે. આ પણ એક પ્રકારનો ભગવાનને પરમધર્મ મનાય છે. ઉત્તમે હોનને બંને તેટલી સહાય કરવી એવો ભાવ સામાન્ય જનતાને કેળવવા ભગવાન ધારણ કરે છે. અહીં એવો પણ અર્થ થાય છે કે કોઈની પણ બુદ્ધિમાં ભેદ પાડ્યા વિના ધીમે ધીમે તેને ઉત્કૃષ્ટ ભાવમાં લઈ જવો.

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીદતે ।

લભતે ચ તતઃ કામાન્ મયૈવ વિદિતાન્હિ તાન્ ॥૨૨॥

રાખદાર્થ-સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તદ્) તયા-તેના વડે (સર્વનામ, વ. એ. વ. સ્ત્રી. તત્) શ્રદ્ધયા-શ્રદ્ધા વડે (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી. શ્રદ્ધા) યુક્તઃ-યુક્ત થઈને જોવાઈને (વિશેષણ, વિ. સઃ; યુજ્ ૭ ગણ, ૫૨૨મૈં) તસ્ય-તેના

(સર્વનામ, ૫. ઓ. ૫. પુ. તત્) આરાધનમ્-આરાધનને (નામ, દિ. ઓ. ૫. નપું. ફૂંદ્તે-ધ્વજે છે, એટલા કરે છે (દિ. ૫. કા. ૩ પુ. ઓ. ૫. ફૂંદ્ ૧ ગણ, આત્મને) લભતે-મેળવે છે (દિ. ૫. કા. ૩ પુ. ઓ. ૫. આત્મને) ચ-અને (અવ્યય) તત-તેના તરફથી, તે દેવ તરફથી (સર્વનામ, પ્ર. ઓ. ૫. તઃ તદિત પ્રત્યય) કામાન્-કામનાઓને, ઇચ્છિત ભોગોને (નામ, દિ. બ. ૫. પુ. કામ) મયા-મારા વડે (સર્વનામ, તુ. ઓ. ૫. અસ્મત્) ણ્ય-જ (અવ્યય) વિદિતાન્-ઠેરવેલા (વિશેષણ, વિ. કામાન્) દ્વિ-નિશ્ચય (અવ્યય) તાન્-તેઓને (સર્વનામ, દિ. ઓ. ૫. પુ. તત્)

ભાવાર્થ-તે ભક્ત (પુરુષ)ને શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થયેલો. દેવનું આરાધન ધ્વજે છે અને તે દેવ તરફથી મારા વડે જ ઠેરવેલા તે ઇચ્છિત ભોગોને નિશ્ચય મેળવે છે. (૨૨)

અન્તઃસુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ ॥૨૩॥

રાખ્ધાર્થ-અન્તઃસુ-અંતવાળું, નાશવંત (વિશેષણ, વિ. ફલમ્) તુ-પરંતુ (અવ્યય) ફલમ્-ફળ (નામ, પ્ર. ઓ. ૫. નપું. ફલ) તેષામ્-તેઓનું (સર્વનામ, ૫. બ. ૫. પુ. તત્) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. ઓ. ૫. નપું. તદ્) ભવતિ-હોય છે, થાય છે (દિ. ૫. કા. ૩ પુ. ઓ. ૫. મૂ ૧ ગણ, પરસ્મૈ) અલ્પમેધસામ્-દુર્ગા બુદ્ધિવાળાઓનું (વિશેષણ, વિ. પુરુષાણામ્) દેવાન્-દેવોને (નામ, દિ. બ. ૫. પુ.) દેવયજઃ-દેવોને પૂજનારા (વિશેષણ, વિ. પુરુષાઃ) યાન્તિ-જાય છે, પામે છે (દિ. ૫. કા. ૩ પુ. બ. ૫. યા ૨ ગણ, પરસ્મૈ) મામ્ (અપિ)-મને જ (સર્વનામ, દિ. ઓ. ૫. અસ્મદ્)

ભાવાર્થ-પરંતુ તે અલ્પબુદ્ધિવાળાઓનું તે ફળ અંતવાળું થાય છે, દેવોને પૂજનારા દેવોને પામે છે અને મારા ભક્તો મને જ પામે છે. (૨૩)

વિવેચન-ત્રણ પ્રકારના ભજન કરનારાઓ છે. (૧) અલ્પબુદ્ધિવાળા ક્ષુદ્ર સાંસારિક લાભને માટે ભજન કરે છે. (૨) ભજન દ્વારા દેવને પ્રાપ્ત કરવાની બુદ્ધિવાળા દેવનું ભજન કરે છે. (૩) ત્રીજા વર્ગના ભજન કરનારાઓ કૃષ્ણનું ભજન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે દ્વારા કૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ દરેક ભજન કરનારાઓને પોતપોતાની બુદ્ધિના હિસ્સાને ભજન કરવાનું હોવાથી કૃષ્ણમાં તેમને ન્યૂનાધિકતા જણાય છે. આ ન્યૂનાધિકતા છવને યથાયોગ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત નહિ થવાથી છે. ઉત્કૃષ્ટતા નહીં સમજવાને કારણે અને અંતરમાં ખોટો લોભ હોવાને કારણે આ પ્રકાર બને છે. જેમ જેમ વાસનામય વિભાવો ઓછા થતા જશે તેમ તેમ ઉત્કૃષ્ટ ભાવોનું ગ્રહણ થતું જશે. સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવ જ્યાં સુધી તૈયાર થતો નથી ત્યાં સુધી કૃષ્ણાશ્રય અને કૃષ્ણસેવન બનતું નથી. આ પ્રાપ્ત કરવા ભગવતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

ભગવતશાસ્ત્ર = ગીતા ભાગવત (ઉપનિષદ).

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામનુદયઃ ।

પરં ભાવમજાનન્તો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ-અવ્યક્તમ્-અવ્યક્ત, અસ્પષ્ટ મન અને ઇન્દ્રિયોથી (વિશેષણ, વિ. મામ્) વ્યક્તિમ્-દેવ સ્વરૂપ વ્યક્તિ (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી. વ્યક્તિ) આપન્નમ્-પ્રાપ્ત થયેલું (વિશેષણ, વિ. મામ્) મન્યન્તે-જાણે છે, સમજે છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. મન્ ૪ ગણ, આત્મને) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) અનુદયઃ-મંદ, જડ, (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) પરમ્-પરમ (વિશેષણ, વિ. ભાવમ્) ભાવમ્-ભાવને, પ્રભાવને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. ભાવ) મજાનન્તઃ-નહિ જાણતા માણસો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. જનાઃ) મમ-મારું (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્) અવ્યયમ્-નહિ ફેરફાર થાય એવું (અવ્યય) અનુત્તમમ્-જેથી ઉત્તમ બીજું કોઈ નથી (વિશેષણ, વિ. ભાવમ્).

ભાવાર્થ- બુદ્ધિહીન પુરુષો મારા અનુત્તમ, અવિનાશ, પરમભાવને (માયાવડે પ્રકટ થઈ એવા પ્રભાવને) નહીં જાણતા મન અને ઇન્દ્રિયોથી પર એવા મને (સત્વિજ્ઞાનંદ પરમાત્માને મનુષ્યોની પેઠે જન્મેલો) વ્યક્તિ-ભાવને પામેલો માને છે. (૨૪)

વિવેચન- શ્લોક ૨૪ ૨૫ ભગવાનનું સ્વરૂપ નિર્ણય છે એવું ઘણા સ્વીકારે છે. વળી કેટલાએક એવું પણ માને છે કે તે

નિર્ગુણ હોવાથી નિરાકાર જ હોઈ શકે. એ ઉપરથી આપણે લક્ષ બાંધીએ તો ભગવાન નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે એવું કહેવું પડે. હવે નિર્ગુણનો અર્થ તપાસીએ તો એવો થાય કે જેમાંથી અનેક પ્રકારના ગુણોનો આવિર્ભાવ થાય છે. નિર્ગતાઃ ગુણાઃ યસ્માન્ જેમાંથી ગુણો બહાર નીકળેલા છે, તાત્પર્ય કે સર્વ પ્રકારના ગુણોનો કોઈક ખળનો (નિધિ) છે કે જેને ભગવાન તરીકે ઓળખે છે. કોઈ પણ જીવને કોઈ પણ પ્રકારના ગુણનું જ્ઞાન થવું એ આ નિધિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે ભગવાન નિરાકાર છે એ વસ્તુને યથાર્થ તપાસી લઈએ. નિરાકાર કહેવા દ્વારા આકાર ન હોવો એવો પણ અર્થ થઈ શકે ખરો; પણ ભગવાન સ્વતાત્ર અને સર્વરૂપ છે. જે કાંઈ સર્વનામથી ઓળખાય છે તે ભગવાન છે, એટલે સર્વ આકૃતિ છે. તેમાં પણ ભગવત્યેષ્ટા રહેલી છે. આ એની ક્રિયાશક્તિનો ચોક્ષે ચોક્ષો સ્પષ્ટ આવિર્ભાવ છે. આકાર વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે. ભગવાનને વસ્તુ તરીકે તો શાસ્ત્ર ઉપાનિષદ વગેરે પણ સ્વીકારે છે અને તેને પ્રજ્ઞા નામથી સંબોધે છે. વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા માટે યોગની અનેક પ્રકારની ક્રિયા છે. સ્વરૂપ અને આકારને નિત્ય સંબંધ છે એટલે ભગવાનનો કોઈક વિશિષ્ટ આકાર છે. સામાન્ય આકાર નહીં પણ કોઈક જુદા જ પ્રકારનો આકાર. આ આકારને આનંદ વિશદ-શરીર કહેવામાં આવે છે. આનંદ માત્ર કમ્પાદ મુપ્ત ઉદરાદિઃ । આનંદ જ છે હાથ, પગ, મુખ, ઉદર જેનાં કોઈક વખતે સામાન્ય મનુષ્ય જેવો આકાર પણ રજૂ કરે ખરો અથવા કોઈક મિશ્ર આકાર રજૂ કરે. માત્ર લીલાત્મક વિશદ હોવાથી કોઈ પણ આકૃતિ ધારણ કરી શકે. એમાં સર્વ શક્તિમાનની મહત્તા જ જણાય છે; નહીં કે હીનતા. આ પ્રકાર અંગીકાર કરી ભગવાન પ્રકટ થાય છે. મંદબુદ્ધિવાળા એને સામાન્ય રીતે પોતાના જેવો ગણી જીવ જેમ દોષમય છે તેમ તેનામાં પણ દોષની કલ્પના કરે છે. મહાપુરુષોને જેમ વ્યવહારમાં અતિધર્મ કરવા પડે છે તેમ ભગવાનને જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં અતિધર્મ પ્રકટ કરવા પડે છે. આવા પ્રસંગે પોતાના આવરેલા ગુણો ધ. આવિષ્કાર કરે છે. આ આવિષ્કારના પ્રસંગમાં સામાન્યભાવ પણ કોઈક વખતે યોગમાયાનો ઉપયોગ કરે છે. એનું નટવત્ આચરણ હોવાને કારણે જોનારને બ્રહ્મસ્વરૂપ જુદું જણાય છે. પણ એનું મૂળસ્વરૂપ તો જગ, અવ્યય, પરબ્રહ્મ - ઈ. પ્રકારે કાયમ રહે છે માયાજવનિકામ્ આવૃત્ય તિષ્ઠતિ તામ

ચ દુરીકૃત્ય પ્રકટો ભવતિ । માયાના પડદાથી ભગવત્સ્વરૂપ દેકાયેલું રહે છે. જ્યારે તેને ખુલ્લું કરવું હોય છે ત્યારે તે માયાને બાબુએ કરે છે. જ્યાં સુધી પ્રજ્ઞાના વિશેષ ભાવો આપણી બુદ્ધિમાં આવી શકે નહીં ત્યાં સુધી વસ્તુને યથાર્થ સમજાય નહીં. માયા એ એના સ્વરૂપની અંદરનો ભાગ છે. જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે ત્યારે બહાર કાઢી શકાય છે. જેવી રીતે માણસનું જ્ઞાન, વાણી ક્રિયા વ. માણસની અંદર હોય છે જરૂર પડે બહાર કાઢવામાં આવે છે. આ જ્ઞાન, ક્રિયા ઇત્યે પ્રાપ્ત કરેલાં છે ભગવાનમાં સ્વતઃ સિદ્ધ છે. તેનો અવિષ્કાર પોતે કરે છે.

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નામિજાનાતિ લોકોમામજમવ્યયમ્ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ-નાહમ્-ન+અહમ્-હું નથી (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) પ્રકાશઃ-પ્રકાશ, પ્રત્યક્ષ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પ્રકાશ) સર્વસ્ય-નધાને (સર્વનામ, ૫. એ. ૫. પુ. સર્વ) યોગમાયાસમાવૃતઃ-યોગમાયાથી છુપાયેલો (વિશેષણ, વિ. અહમ્) મૂઢઃ-મૂઢ (વિશેષણ, વિ. લોકઃ) અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. હદમ્) નામિજાનાતિ-અજ્ઞાતો નથી (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અમિ+જ્ઞા ૯ ગણ, ૫૨૨૨૧૦) લોકઃ-લોક (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. લોક) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) અજમ્-અજ-મા, જન્મ ગણિત (નામ, દિ. એ. વ. પુ. મજ) અવ્યયમ્-અવિનાશી (અવ્યય)

ભાવાર્થ-હું મારી પોતાની યોગમાયાવડે છુપાયેલો સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી (માટે) આ મૂઢ લોક મને જન્મગણિત અવિનાશી પરમાત્માને બાબુતો નથી (૨૫)

વેદાહં સમર્પીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ।

ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કથન ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ-વેદ-આહું છું (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મદ્) સમર્પીતાનિ-પૂર્વે ધર્મ ગણેલા (વિશેષણ,

વિ. ભૂતાનિ) વર્તમાનાનિ-વર્તમાનમાં રહેલા (વિશેષ્ય, વિ. ભૂતાનિ) ચ-અને (અવ્યય) ઠર્જુન-અર્જુન (સંબોધન) મવિવ્યાણિ-અવિવ્યમાં થનાર (વિશેષ્ય, વિ. ભૂતાનિ) ચ-અને (અવ્યય) ભૂતાનિ-પ્રાણીઓને (નામ, દિ. બ. વ. નપું.) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મદ્) તુ-પણ, તો પણ (અવ્યય) ઘેદ-ભય (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. વિષ્ ૨ ગણ) ન-નહિ (અવ્યય) કચ્ચન-કોઈક (શ્રદ્ધાભક્તિ-વાળો કોઈક) (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.).

ભાવાર્થ- હે અર્જુન ! હું પૂર્વે થઈ ગયેલા, ચાહુ કાળમાં રહે-નારા અને અવિવ્યમાં થનારા સર્વ ભૂતોને ભણું છું; પણ મને શ્રદ્ધા-ભક્તિરહિત પુરુષ કોઈ પણ ભણતો નથી. (૨૬)

વિવેચન- પરમાત્માને સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન છે. તાત્પર્ય કે ભૂત, વર્તમાન અને અવિવ્યમાંના પ્રાણીઓની સમસ્ત પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન છે; પરંતુ કોઈ પણ પ્રાણી એને સમજી શકતો નથી. માત્ર કોઈક જ સમજે છે કે જે શ્રદ્ધામય હોય છે, જે ભક્તિમય હોય છે, જે જ્ઞાનમય હોય છે. ભગવાનને સમજવા માટે શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને જ્ઞાન મુખ્ય અંગ છે.

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानिसंमोहं सर्गे यान्ति परंतपः ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ-ઈચ્છાદ્વેષસમુત્થેન-ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલું (વિશેષ્ય, વિ. દ્વંદ્વમોહેન) દ્વંદ્વમોહેન-દ્વંદ્વાના મોહથી, સુખદુઃખ આદિ મોહથી (નામ, વ. એ. વ. પુ. દ્વંદ્વમોહ) ભારત-અર્જુન (સંબોધન) સર્વભૂતાનિ-બધા પ્રાણીઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું.) સંમોહમ્-સંમોહ (નામ, દિ. એ. વ. પુ. સંમોહ) સર્ગે-સંસારમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. સર્ગ) યાન્તિ-જાય છે, પ્રાપ્ત થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. યા ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) પરંતપ-અર્જુન (સંબોધન).

ભાવાર્થ- હે ભારત ! ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉપજેલાં સુખદુઃખાદિના મોહથી સર્વ પ્રાણીઓ આ સંસારમાં અત્યંત અજ્ઞાનને પામે છે. (૨૭)

વિવેચન- આ શ્લોક અજ્ઞાનતાનું કારણ બતાવે છે. સ્વકીય અને

પરકીયભાવ, આ બે ભાવો સંસારમાં ચાલુ રહેલા છે. એક બાબુએ લોભ, મોહ ઈર્ષ્યા વ. દોષધર્મો જીવની સાથે સંબંધ કરે છે. એ ધર્મો દ્વારા પોતાનું માની લીધેલું હિત થાય છે એવા પ્રજ્ઞામાં જીવ રહે છે. કારણ કે એનું અલ્પ અને મિથ્યા જ્ઞાન છે. આ પ્રકારના દોષધર્મ દ્વારા એ સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વોનો પણ અનુભવ કરે છે અને ચિત્તની સંકુચિત અવસ્થા ભોગવે છે. આ કારણે જીવની વિશાળ ભાવના તૈયાર થતી નથી. તેમજ યોગ્ય જ્ઞાન અને યોગ્ય ક્રિયા જે પ્રજ્ઞાજ્ઞાન તૈયાર કરવામાં આવશ્યક છે તેનાથી એ વંચિત રહે છે અને પોતાનો સ્વધર્મ ચૂકે છે.

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोदनिर्मुक्ता भजन्ते मां ददवताः ॥२८॥

શબ્દાર્થ-‘येषाम्-જેઓનું’ (સર્વનામ, ૫ ય. વ. પુ. યત્) તુ-પરંતુ (અન્યથા) અન્તગત-નાશ પામ્યું (વિશેષણ, વિ. પાપમ્) પાપમ્-પાપને. (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. પાપ) जनानाम्-માણસોના (નામ, ૫. ય. વ. પુ. जन) पुण्यकर्मणाम्-પુણ્ય કર્મોના (વિશેષણ, વિ. जनानाम्) ते-તેઓ (સર્વનામ, ૩. ય. વ. પુ. तद्) द्वन्द्वमोदनिर्मुक्ताः-દ્વન્દ્વના મોહથી તદ્દન મુક્ત થયેલા (વિશેષણ, વિ. ते) भजन्ते-ભજે છે (ક્રિ. ૫ કા. ૩ પુ. ય. વ. भज् ૧ ગણ, આત્મને૦) माम्-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. अस्मत्) ददवताः-દદ નિશ્ચયવાળા (વિશેષણ, વિ. ते)

ભાવાર્થ- જે શ્રેષ્ઠ કર્મોના આચરણ કરનારા પુરુષોના પાપ નાશ પામ્યા છે તે પુરુષો દ્વન્દ્વમોહથી તદ્દન મુક્ત થયેલા દદ નિશ્ચયવાળા મને ભજે છે. (૨૮)

વિવેચન- ભજનની પ્રવૃત્તિમાં કોણ કોણ છે તેનું નિદર્શન આ શ્લોકને ઉપરના શ્લોક સાથે સંબંધ છે. ગુપ્ત અધિકારી તો મિથ્યા મોહ અને દ્વન્દ્વભાવ જેના જતા રહ્યા હોય છે તે જ હોય છે. વિશેષમાં તેને નિશ્ચયપૂર્વક ભગવદ્જ્ઞાન અને ભગવદ્ક્રિયામાં મગ્નગુલ રહેવું જરૂરનું છે. નિયમબદ્ધ જીવનની પણ અપેક્ષા છે.

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતન્તિ યે ।

તે વ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમધ્યાત્મં કર્મ ચાશ્વિલમ્ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ-જરામરણમોક્ષાય-જરા, મરણ અને મોક્ષને માટે, જરા-મરણથી છુટવાને માટે (નામ, ચ. એ. વ. પુ.) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) આશ્રિત્ય-આશ્રય અને શરણે આવીને (વિશેષ કૃદંત) યતન્તિ-યત્ન કરે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. યત્ ૧ ગણ, ૧૨૨મૅં) યે-જેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. યત્) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તત્) વ્રહ્મ-બ્રહ્મને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. વ્રહ્મન્) તત્-તે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું. તત્) વિદુઃ-જાણે છે (કિ. વિધ્યર્થ, ૩ પુ. બ. વ. વિદ્ ૨ ગણ) કૃત્સ્નમ્-અખિલ (વિશેષણ, વિ. અધ્યાત્મમ્) અધ્યાત્મમ્-અધ્યાત્મને (નામ, દિ. એ. વ. પુ) કર્મ-કર્મને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. કર્મન્) ચ-અને (અવ્યય) અશ્વિલમ્-અખિલ (વિશેષણ, વિ. કર્મ)

ભાવાર્થ- જેઓ મારે શરણે આવીને જરા, મરણથી છુટવાને માટે યત્ન કરે છે. તેઓ તે બ્રહ્મને, અખિલ અધ્યાત્મને, અખિલ કર્મને જાણે છે. (૨૬)

સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયત્રં ચ યે વિદુઃ ।

પ્રયાણકાલેઽપિ ચ માં તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ-સાધિભૂતાધિદૈવં-અધિભૂત અને અધિદેવ (વિશેષણ, વિ. મામ્) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) સાધિયત્રમ્-અધિયત્ર સહિત, અધ્યાત્મા (વિશેષણ, વિ. મામ્) ચ-અને (અવ્યય) યે-જેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. યત્) વિદુઃ-જાણે છે (કિ. વિધ્યર્થ, ૩ પુ. બ. વ. વિદ્ ૨ ગણ) પ્રયાણકાલે-અંતઃકાળમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ) અપિ, ચ-પણ, અને (અવ્યય) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) તે-તેઓ, સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તદ્) વિદુઃ-જાણે છે (કિ. વિધ્યર્થ, ૩ પુ. બ. વ. વિદ્ ૨ ગણ) યુક્તચેતસઃ-યુક્ત ચિત્તવાળા પુરુષો (વિશેષણ, વિ. તે)

ભાવાર્થ- જેઓ અધિભૂત અને અધિદેવ સહિત તેમજ અધિયત્ર

(અધ્યાત્મા સહિત) મને જાણે છે તેઓ મારામા યુક્ત થયેલા ચિત્તવાળા અંતકાળમાં પણ મને જ જાણે છે (પામે છે).

આખ (વાદળ) પાણી અને ઝરફ
| | |
અધિદેવ અધ્યાત્મ અધિમૂત.

જેમ જડત્વ વધારે તેમ અધિભૂતત્વ વધારે (૩૦)

વિવેચન- આ બે સ્લોકો પ્રભુનો જાણકાર કૌણ બની શકે છે તે સમજાવે છે અને તેમા રહેલા ફલનો પણ અવલોક કરે છે. પૂર્ણભાવે ભગવાનને જાણવાની જરૂર છે અર્થાત્ લોકભાવમા, અધ્યાત્મભાવમા અને અધિદેવમાં પણ ભગવદ્ભૂતવ બિરાજે છે એવો અનુભવ હમેશને માટે જેને થાય છે તે પરમગતિને પ્રાપ્ત કરે છે અને જરા તેમજ મરણના ભયથી નિવૃત્ત થાય છે.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

અધ્યાય ૮ - અક્ષરબ્રહ્મયોગ

મર્જન ઉવાચ ।

કિં તદ્બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।

અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥૧॥

શબ્દાર્થ-કિમ્-શું (સર્વનામ, વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) બ્રહ્મ-બ્રહ્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. બ્રહ્મન્) કિમ્-શું (સર્વનામ, વિશેષણ, વિ. અધ્યાત્મમ્) અધ્યાત્મમ્-અધ્યાત્મા (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) કિમ્-શું (સર્વનામ વિશેષણ, વિ. કર્મ) કર્મ-કર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કર્મન્) પુરુષોત્તમ-પુરુષોત્તમ (સંબોધન) અધિભૂતમ્-અધિભૂત (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. અધિભૂત) ચ-અને (અવ્યય) કિમ્-શું (સર્વનામ વિશેષણ, વિ. અધિભૂતમ્) પ્રોક્તમ્-કહેયું (જા. ક. વિશેષણ, વિ. અધિભૂતમ્) અધિદૈવં-અધિદૈવ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. અધિદૈવ) કિમ્-શું (સર્વનામ વિશેષણ, વિ. અધિદૈવમ્) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. ચક્ ૨ ગણ, આત્મેને૦)

ભાવાર્થ-હે પુરુષોત્તમ ! તે બ્રહ્મ શું ? અધ્યાત્મ શું ? કર્મ શું ? વળી, અધિભૂત અને અધિદૈવ શું કહેવાય છે ? (૧)

વિવેચન- શ્લોક ૧-૨ સમસ્ત બ્રહ્માંડની મુખ્ય વસ્તુ બ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મ મુખ્ય હોવાથી જ્ઞાનની જરૂર બધાંને પડે. એ-કારણથી અહીં અર્જુન બ્રહ્મને સમજવા પ્રયત્ન કરે છે. બ્રહ્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં બીજાં બધાં જ્ઞાન મુખ્ય જ્ઞાનમાં સમાઈ જશે. એ કારણે પ્રથમ જ બ્રહ્મનો વિષય છેડે છે. બીજો

પ્રશ્ન અધ્યાત્મ કહેવામાં આવે છે તે શું છે ? અધિભૂત શું છે ? અધિદેવ શું છે ? છેલ્લામાં છેલ્લું એક પ્રાણીના નાશ વખતે તમારું સ્વરૂપ કેવું તેણે (પ્રાણીએ) ધ્યાન લેવું એઈએ ?

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽન્ન દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥૨॥

શબ્દાર્થ-અધિયજ્ઞઃ-અધિયજ્ઞ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) કથમ્-કેવી રીતે (અવ્યય) કાઃ-કોણ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કિમ્) અન્ન-અહીં, (આ શરીરમાં (અવ્યય) દેહે-દેહમાં, શરીરમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. દેહ) અસ્મિન્-આ (સર્વનામ, સ. એ. વ. પુ. इदम्) મધુસૂદન-મધુસૂદન (સંબોધન) પ્રયાણકાલે-મરતી વખતે, જતી વખતે, અત સમયે (નામ, સ. એ. વ. પુ.) ચ-અને (અવ્યય) કથમ્-કેવી રીતે (અવ્યય) જ્ઞેયઃ-જણાય છે (કદંત, વિધેય કર્મણિ) અસિ-તું છે (કિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અન્ ૨ ગણ, પરમૈ૦) નિયતાત્મભિઃ-નિયમમાં રાખેલા આત્મા જેણે (ચિત્ત) (વિશેષણ, વિ. જનૈઃ)

ભાવાર્થ-હે મધુસૂદન ! આ શરીરમાં અધિયજ્ઞ કોણ છે અને કેવી રીતે છે ? ચિત્તને વશમાં રાખનાર પુરુષોવડે પ્રયાણકાળ સમયે કેવી રીતે તું (પુરુષોત્તમ) જણાય છે ? (૨)

શ્રીમગવાનુવાચ ।

અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ।

ભૂતભાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મ સંહિ તઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ-અક્ષરમ્-અક્ષર, કદિ પણ નાશ ન થાય એવું, સત્+ચિત્+આનંદ (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) બ્રહ્મ-બ્રહ્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. બ્રહ્મન્) પરમમ્-પરમ (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) સ્વભાવઃ-સ્વભાવ, અક્ષરભાવ છત્વ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અધ્યાત્મમ્-અધ્યાત્મા (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (કિ. વ. કર્મણિ, ૩ પુ. એ. વ. વચ્ ૨ ગણ, આત્મને૦) ભૂતભાવોદ્ભવકરઃ-ભૂતના ભાવોને ઉત્પન્ન કરનાર (વિશેષણ, વિ. વિસર્ગઃ; ભૂતાનાં ભાવાનાં ઉદ્ભવં કરોતિ इति ઉપપદ)

વિસર્ગઃ-ત્યાગશાસ્ત્ર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વિસર્ગ) કર્મસંઘિતઃ-કર્મની સંગ્રહણા (પ્ર. કૃ. વિશેષણ, વિ વિસર્ગઃ).

બોનાર્થ- પરમ સમચિત્ત આનંદ પ્રદ છે અને પોતાનો સ્વભાવ (સ્વરૂપ જોવાત્મા) અધ્યાત્મા કહેવાય છે; ભૂતોના બાવને ઉત્પન્ન કરનાર, શાસ્ત્રવિદિત ત્યાગ (વિસર્ગ) કર્મ નામથી ઓળખાય છે. (૩)

અધિભૂતં ક્ષરોભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ।

અધિયત્નોઽહમેવાત્ર દેહે દેહધૃતાં વર ॥૪॥

શબ્દાર્થ-અધિભૂતમ્-અધિભૂત (નામ, પ્ર. એ. વ. નપુ.) ક્ષરોભાવઃ-ઉત્પન્ન થનાર અને નાશ થનાર પદાર્થ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) પુરુષઃ-પુરુષ (સત્તાત્મા, હિરણ્યગર્ભ, પ્રગ્ભવતિ, બ્રહ્મા વ.) (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પુરુષ) અધિદૈવતમ્-અધિદેવ (વિષ્ણુરૂપ) (નામ, પ્ર. એ. વ. નપુ. અધિદેવતા) અધિયત્નઃ-અધિયત્ન (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અધિયત્ન) અહમ્-હું, વાસુદેવ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અસ્મત્) ઇવ, અત્ર-જ, અહો (અત્યય) દેહે-દેહમાં (નામ, પ્ર. એ. વ. વેદ) દેહધૃતામ્-દેહધારીઓના (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. દેહધૃત) વર-શ્રેષ્ઠ (નામ, સંબોધન)

બોનાર્થ- ઉપજનાર અને નાશ થનારા પદાર્થો અધિભૂત છે, પુરુષ અધિદેવ છે, દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન, આ શરીરમાં હું જ અધિયત્ન છું. (૪)

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુત્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ ચ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્સંશયઃ ॥૫॥

શબ્દાર્થ-અન્તકાલે-મરણ વખતે (નામ, સ. એ. વ. પુ.) ચ-અને (અત્યય) મામ્-મને (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. પુ. અસ્મત્) ઇવ-જ (અત્યય) સ્મરન્-સ્મરતો (પ્ર. કૃ. વિશેષણ, વિ યઃ) મુક્ત્વા-ઠોડીને (વિવેચ કૃદત મુચ્ કલેવરમ્-ચરીતો (હવાવણ) (નામ, ક્રિ. એ. વ. નપુ. કલેવર) યઃ-જો (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યત્) પ્રયાતિ-પ્રયાણ કરે છે, જાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ.

પ્રત્યા ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તદ્) મદ્ભાવમ્-
મારા સ્વરૂપને (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) યાતિ-જાય છે, પામે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ.
એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) અગ્ર-અહીં (અવ્યય) સંશય-સંશય (નામ, પ્ર. એ.
વ. પુ.)

ભાવાર્થ- જે અંતકાળે મને જ સ્મરતો શરીરને છોડીને જાય છે
તે મારા ભાવોને (સ્વરૂપને) પામે છે, એમાં સંશય નથી. (૫)

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યન્તે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવમાવિતઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ-યમ્ યમ્-જે જે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. પુ. યદ્) વા, અપિ-
અથવા, પણ (અવ્યય) સ્મરન્-સ્મરતો (વ. ૪. વિશેષણ, વિ. જનઃ) ભાવમ્-ભાવને,
વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું (નામ, દિ. એ. વ. પુ. ભાવ) ત્યજતિ-ત્યજે છે, છોડે છે
(ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ત્યજ્ ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) અન્તે-પ્રવાણકાળે, અંતકાળે
(નામ, સ. એ. વ. પુ.) કલેવરમ્-શરીરને (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) તમ્ તમ્-
તે તે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. પુ. તત્) પવ-જ, માત્ર (અવ્યય) યતિ-પામે છે,
જાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ૬ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) કૌન્તેય-અર્જુન
(સંબોધન) સદા-હંમેશાં (અવ્યય) તદ્ભાવમાવિતઃ-તે આવધી ભાવિત થયેલો, તે
ભાવને ચિતવત્ કરવાવાળો (વિશેષણ, વિ. જનઃ; તેન ભાવેન ભાવિતઃ इति તપુ.)

ભાવાર્થ- હે કૌન્તેય ! અંતકાળે પણ જે જે ભાવને સ્મરણ કરતો
શરીરને છોડે છે તેવા તે તે (ભાવને જ) પામે છે સદા તે જ ભાવનું
ચિત્તવન કરવાવાળો હોવાથી. (૬)

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધય ચ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્ મા મે વૈ પ્ય સ્ય સં શ ય મ્ ॥૭॥

શબ્દાર્થ-તસ્માત્-તેથી (અવ્યય) સર્વેષુ-મધ્યામાં (સર્વેષુ
૫) કાલેષુ-કાલમાં, સમયોમાં (નામ, સ. એ. વ. ૨ પુ.) માન્-માનવ

એ. વ. અસ્મત્) અનુસ્મર-સ્મરણ કર (કિ. આત્માર્થ, ૨ પુ. એ. વ. અનુ+સ્મૃ
૧ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) યુદ્ધ-લઃ (કિ. આત્માર્થ, ૨ પુ. એ. વ. યુદ્ધ ૪ ગણ) ચ-અને
(અવ્યય) મયિ-મારામાં (સર્વનામ, સ એ. વ. અસ્મત્) અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ-જેણે
મન અને બુદ્ધિને અર્પેલી છે (અર્પિતં મનઃ બુદ્ધિશ્ચ યેન । મહુત્રીદિ, વિગેષણ,
વિ. જનઃ) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મત્) ષ્વ-જ (અવ્યય) ષ્વસિ-
પામીય, જશે (કિ. જ. કા. ૨ પુ. એ. વ. હ ૨ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) અસંશયમ્-સંશય
વિના (અવ્યય).

ભાવાર્થ- તેટલા માટે જ્યાં સમયોમાં મને સ્મર અને યુદ્ધ કર.
જેણે મારામાં મન અને બુદ્ધિ અર્પેલાં છે તે મને જ નિશ્ચય પ્રાપ્ત કરે
છે (કરશે). (૭)

વિવેચન- શ્લોક ૩ થી ૭ પ્રજ્ઞા શબ્દ પારિભાષિક છે. એના અર્થ
વિશાળ અને વધારે થવાપણું થાય છે. ઘૃંહણત્વાત્ વ્રક્ષ । વ્રક્ષ ખૂંટતુ છે
એટલે વિશાળ છે, અનંત છે સૂક્ષ્મ છે અને વળી ખૂંડણુત્વ છે એટલે અનંત
ભાવોવાળુ છે. જ્યારે પોતાનામાંથી શુભભાવ વ્યક્ત કરે છે ત્યારે ક્રિયાભાવો
પણ ત્યાંથી નીકળે છે. આ પ્રજ્ઞાનું સામાન્ય લક્ષણ છે. એનાથી વિશેષ લક્ષણો
અનેક છે. તે દ્વેષમા અધ્યાત્મ, અધિભૂત, અધિદેવ, અધિયજ્ઞ છે આ સિવાય
સૃષ્ટિમાંના અનેક ભાવો અને ભાવનાઓ પણ તેના વિશેષ ધર્મ તરીકે
ઓળખાવે છે. આ માત્ર સાધારણ જ્ઞાન છે ખીલું જાધું પ્રજ્ઞામા અતર્ગત
છે એવું સમજવું. પ્રજ્ઞા કેવળ અવિનાશી છે એના અંશને જીવ નામથી
ઓળખવામાં આવે છે અને તેને અધ્યાત્મ નામના પારિભાષિક શબ્દથી
ઓળખાય છે.

અધિભૂત પણ પારિભાષિક શબ્દ છે અને તે પણ સામાન્ય રીતે
ખડારનું આવરણ જેને શરીર નામથી ઓળખવામાં આવે છે તેવા જ અર્થ
ખતાવનારા શબ્દોને અધિભૂત નામથી ઓળખાય છે. ત્રણથી સાત સુધીના
શ્લોકોનું ઠીક ઠીક મનન થવાથી પ્રજ્ઞાના યથાર્થ સ્વરૂપો પૂર્ણભાવે ખુલ્લા
થશે અને જુદા જુદા સંયોગે જુદા જુદા ભાવોની કલ્પના ઉપસ્થિત
થાય છે એ પણ સમજી શકશે. આ અનુભવગમ્ય છે. અધિદેવ કહેવા
તે

જીવ સત્તાથી કંઈક અધિક સત્તા ધરાવે છે.

અધિયત્ન નામનું કોઈક સ્વરૂપ છે. આ એક બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ છે, જેને ઇશ્વર નામથી ઓળખાય છે. તેનો પર્યાયવાચક શબ્દ અધિયત્ન છે.

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિન્તયન્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ-અભ્યાસયોગયુક્તેન-અભ્યાસયોગમાં યોગ્યભેદા વડે (વિશેષણ, વિ. ચેતસા; અભ્યાસઃ પવ યોગઃ તેન યુક્તેન કર્મધારય) ચેતસા-ચિત્તવડે (નામ, ત. એ. વ. ચેતસ્) ન-નહિ (અન્યથા) અન્યગામિના-બીજા કશામાં જનારા (વિશેષણ, વિ. ચેતસા; અન્યત્ર ગચ્છતિ इति ઉપપદ) પરમમ્-પરમ (શ્રેષ્ઠ) (વિશેષણ, વિ. પુરુષમ્) દિવ્યમ્-દિવ્ય દિવિભવમ્ તદ્વિત (વિશેષણ, વિ પુરુષમ્) યાતિ-પામે છે, જાય છે (ક્રિ. વ કા ૩ પુ એ વ. યા ૨ ગણ, ૫૦મ્) પાર્થ-હે અર્જુન (સંબોધન) અનુચિન્તયન્-ચિન્તન કરનારો (વ ક્ર. વિશેષણ, વિ. જનઃ)

ભાવાર્થ-હે પાર્થ ! (ધ્યાનરૂપ) અભ્યાસયોગયુક્ત બીજા કશામાં નહીં જનારા ચિત્તવડે નિરંતર ચિન્તન કરતો પરમ દિવ્ય પુરુષને (પરમેશ્વરને) પામે છે. (૮)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં પરમપુરુષનું દર્શન કરવાની રીત બતાવી છે. ત્યાં ધ્યાનમાં માત્ર એટલું જ રાખવાનું છે કે સમગ્ર ચિત્તથી ધ્યાનસ્થ સ્વરૂપની સાથે અંતર્દષ્ટિનો સંબંધ કરી લેવો. આ દૃષ્ટિ તદ્દન સ્થિર હોવી જોઈએ કોઈ પણ પ્રકારના બીજા ભાવો ઉપસ્થિત થવા જોઈએ નહીં. આ સયમ જ્યાંસુધી પ્રાપ્ત થતો નથી ત્યાંસુધી બાહ્યસ્વરૂપદર્શન પણ નિરર્થક બને છે કોઈ પણ ક્રિયામાં સંપૂર્ણ ચિત્ત લાગે ત્યારે જ શુભ પરિણામ આવે છે. આવો એક અલૌકિક નિયમ છે એને એ જ નિયમ અલૌકિક કાર્યમાં પણ યોજવાનો છે.

કર્ત્ત્વિ પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાંસમનુસ્મરેદ્યઃ ।

સર્વસ્ય ધાતારમર્ચિત્યરૂપમાદિત્યર્વર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ ॥૯॥

શબ્દાર્થ-કવિમ્-કવિને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. કવિ) પુરાણમ્-પુરાણ (નામ, દિ. એ. વ. પુ. વિશેષણ, વિ. કવિમ્) અનુશાસિતારમ્-નિર્વાતાને (વિશેષણ, વિ. કવિમ્) અણોઃ-સૂક્ષ્મથી (નામ, પં. એ. વ. અણુ) અણીયાંસમ્-વધારે સૂક્ષ્મ (વિશેષણ, વિ. કવિમ્) અનુસ્મરેત્-સ્મરણ કરે (વિધ્યર્થ, ૩ પુ. એ. વ. અનુ+સ્મૃ ૧ ગણ) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યત્) સર્વેસ્ય-અધાતુ (સર્વનામ, પ. એ. વ. પુ.) ધાતારમ્-ધારણ કરનાર (નામ, દિ. એ. વ. પુ. ધાતૃ) અચિન્ત્યરૂપમ્-નહિ ચિંત્યન થાપ એવા રૂપને (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) આદિત્યવર્ણમ્-સૂર્યના પ્રકાશ જેવું જેનું વર્ણ છે (વિશેષણ, વિ. કવિમ્) તમસઃ-અંધકારથી (નામ, પં. એ. વ. નપું. તમસ્) પરસ્તાત્-દૂર (મુક્તા) સંવિદ્યાનંદ ધનસ્વરૂપ (વિશેષણ, વિ. કવિમ્ (અન્યથ)

ભાવાર્થ- જે પુરુષ (આ) અનાદિ સર્વના નિર્વાતા, સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, સર્વને ધારણ તેમજ પોષણ કરનાર, અચિન્ત્યસ્વરૂપ, સૂર્યના જેવું પ્રકાશરૂપ, ચેતનમય, અવિદ્યારૂપ, અંધકારથી પર સંવિદ્યાનંદધનસ્વરૂપ સર્વજ્ઞને સ્મરણ કરે છે. (૯)

વિવેચન- આ શ્લોક ભગવાનના સિદ્ધ સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. એ સ્વરૂપ આદિત્યવર્ણ છે એટલે તેજોમય છે અને અંધકારથી (અજ્ઞાનથી) દેવળ પર છે. અજ્ઞાન એની સાથે સંબંધ કરી શકતું નથી. એટલે દર્શનની ઇચ્છા ધરાવનારે જ્ઞાન-પ્રકાશ અંગીકાર કરી આ સ્વરૂપ સિદ્ધ કરી લેવું. ખીન્નાં કેટલાંએક વિશેષણો આ સ્વરૂપનાં આ શ્લોકમાં ગતાવ્યાં છે તેનું તાત્પર્ય સમજી સ્વરૂપ સાથે નિકટ સંબંધ કરવો.

પ્રયાણકાલે મનસાઽચલેન ભક્ત્યા યુક્તો યોગવલેન ચૈવ ।
 મુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ-પ્રયાણકાલે-મરણ સમયે (નામ, સ. એ. વ. પુ.) મનસા-મનથી (નામ, તૃ. એ. વ. નપું. મનસ્) અચલેન-સ્થિર (વિશેષણ, વિ. મનસા) ભક્ત્યા-ભક્તિથી (નામ, તૃ. એ. વ. સ્ત્રી.) યુક્તઃ-યોગપદો (વિશેષણ, વિ. (યઃ) જ. ક.) યોગવલેન-યોગના બળથી (નામ, તૃ. એ. વ. પુ. યોગવલ) ચ, યત્-અને, માત્ર (અન્યથ) મુવોઃ-જે બાવાંની (ભમરની) (નામ, પ. દિ. વ. સ્ત્રી. મૂ) મધ્યે-

મધ્યભાગમાં (નામ, સ. ઓ. વ. નપું.) પ્રાણમ્-પ્રાણુને (નામ, દિ. ઓ. વ. પુ. પ્રાણ)
આવેદ્ય-મૂકીને, સ્થાપન કરીને (વિધેય કૃદન્ત) સમ્યક્-રૂઢી રીતે (અવ્યય) સઃ-તે
(સર્વનામ, પ્ર. ઓ. વ. પુ. તદ્) તમ્-તેને (સર્વનામ, દિ. ઓ. વ. પુ. તદ્) પરમ્-
પરમ (સર્વનામ, દિ. ઓ. વ. પુ.) પુરુષમ્-પુરુષને (નામ, દિ. ઓ. વ. પુ.) ઉપૈત્તિ-
પામે છે, સમીપમાં જાય છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. ઓ. વ. ઉપમ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦)
દિવ્યમ્-દિવ્ય (વિશેષયુ. વિ. પુરુષમ્).

બાવાર્થ- તે પુરુષ પ્રયાણસમયે નિશ્ચિત્ત મનવડે ભક્તિથી યુક્ત
થયેલો અને યોગબળવાળો બન્ને બ્રમરોના મધ્યભાગમાં રૂઢી રીતે પ્રાણુને
રાખીને તે પરમ દિવ્ય પુરુષને પામે છે. (૧૦)

વિવેચન- આ શ્લોક મરણ સમયે પરમ પુરુષનું ધ્યાન કરી તેમાં
પોતાની સ્થિરતા ધારણ કરી તે પરમ પુરુષના સ્વરૂપમાં પોતાનો લય ઢેવી
રીતે કરવો તે બતાવે છે. જો કે આ રીત શબ્દભાવે તો સુંદર અને સફળ
હેખાય છે; પણ આ સમય (કલ્પયુગ) માં આ પ્રકારનું ધ્યાન મરણ સમયે
જ્યારે બધી નાડીઓ પોતપોતાનો વહીવટ યથાસ્થિત ન કરી શકે તે વખતે
બનવું અસંભવિત છે. વિશેષમાં મરણનો સમય પણ નિશ્ચિત કરી શકાય
નહીં; તેમજ મરનારની યોગમાં પ્રવૃત્તિ સદેવ રહે કે કેમ તેની પણ શંકા
ઉપસ્થિત થાય છે. એ કારણે સમજાય છે કે કોઈક પ્રકારનું ભગવત્ કૃપાબળ
આવા સમયે પ્રાપ્ત થાય તો જ તેની શ્લોકમાં બતાવેલી પદ્ધતિએ ધ્યાનમય
સ્થિતિ બને અને ત્યાં સ્વરૂપદર્શન થતાં થતાં સ્વરૂપમાં લયાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી
શકે. વિકલ (અસ્થિર) શરીરથી આ પ્રકારનો યોગ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં.

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ વિશન્તિ યદ્યતયો વીતરાગઃ ।

યદિચ્છન્તો વ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ-યત્-જે (પરમપદ) (સર્વનામ, દિ. ઓ. વ. નપું.) અક્ષરમ્-
અક્ષરને (ક્રૂં તે) (નામ, દિ. ઓ. વ. નપું. અક્ષર) વેદવિદઃ-વેદને જાણનારા,
વિદ્વાનો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. વેદવિદ્) વદન્તિ-કહે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ.
વ. ઘડ્ ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) વિશન્તિ-પ્રવેશે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. વિશ્
૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) યદ્-જે સર્વનામ, દિ. ઓ. વ. નપું.) યતયઃ-પતિઓ, ઋષિઓ

(નામ, પ્ર. ખ. વ. પુ.) ધીતરાગઃ-આસક્તિ વિનાના (વિગેષ્ય, વિ. ચતુર્થઃ ધીતાઃ રાગાઃ ચેભ્યઃ બહુવીરિષિ) ચત્-એ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) હચ્છન્તઃ-ધૃતતા (વ. ૬. વિગેષ્ય, વિ. પુરુષઃ) વ્રહ્મચર્યમ્-અભ્યર્થ (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) ચરન્તિ-આચરે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. ખ. વ. ચર ૧ ગણ) તત્-તે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) તે-તેને (સર્વનામ, ચ. એ. વ. યુષ્મદ્) પદમ્-પદને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. પદ) સંગ્રહેણ-સમઘથી, ટૂંકમાં (નામ, તૃ. એ. વ. પુ. સંગ્રહ) પ્રવક્ષ્યે-સારી રીતે કહીશ (કિ. બ. કા. ૧ પુ. એ. વ. પ્રવચ્ ૨ ગણ, આત્મને)

ભાવાર્થ- વિદ્વાનો જેને અક્ષર કહે છે, આસક્તિ વિનાના ચતિઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે, જેને ઇચ્છનારા બ્રહ્મચર્ય આચરે છે તે પદને તને ટૂંકામાં કહીશ. (૧૧)

વિવેચન- પરમપદ કેવું છે તેને સશ્લેષમાં સમજાવવા ભગવાન વાસુદેવ ઇચ્છા કરે છે. આ પદને ચક્ષુ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવ્યું છે સામાન્ય ભાષામાં ચક્ષુનો અર્થ આખ થાય છે. વેદભાષામાં ચક્ષુઃ ચક્ષુતે इति चक्षुः । કોઈ પણ વસ્તુને કહેવા દ્વારા અલૌકિક ભાંષાપન્ન પરિસ્થિતિ અથવા અલૌકિક ભાવ સમજવા માટે નિયત સાધન ‘ચક્ષુ’ નામથી ઓળખાય છે અને એ દ્વારા અલૌકિક ભાવની સમજ પડે છે. બ્રહ્મમાં સ્થિર અલૌકિક ભાવ, જ્ઞાન ઇ. જે કોઈ રહ્યું છે એ બધુંએ આ ચક્ષુ બરાબર રીતે સમજાવે છે. આ પ્રકારની સમજ તૈયાર થતાં જ બ્રહ્મરસને આસ્વાદ કરી શકાય છે. વિધિનો સામાન્ય અર્થ સ્વર્ગમાં. એ સ્પષ્ટ કહેવા દ્વારા અંતઃકરણમાં કોઈક પ્રકારનો બ્રહ્માનંદ તૈયાર થાય છે અને એ બ્રહ્માનંદમાં ચક્ષુ રસગ્રાહી બને છે. બ્રહ્મવિદ્ આ રસને સારી રીતે કેળવે છે અને તેનું યથેષ્ટ પાન પણ કરે છે. ત્યારપછી એ બજનાનંદમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને ત્યાં વિષ્ણુ તાત્પર્ય કે પૂર્ણ પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ કરી ત્યાં નિમગ્ન થાય છે.

सर्वद्वाराणि संयम्य मनोहृदि निरुध्य च ।

मूढन्यायायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

શબ્દાર્થ-સર્વદ્વારાણિ-ઇન્દ્રિયોના બધાં દ્વારોને (નામ, દિ. ખ. વ. નપું.) સંયમ્ય-રોકીને, વિષયોમાંથી રોકીને (વિધેય કૃદત) મનઃ-મનને (નામ, દિ. એ. વ.

મનસ્ નપું.) હૃદિ-હૃદયમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. હૃદ્) નિરુપ્ય-નિરોધ કરીને (વિધેય કૃદંત) ચ-અને (અબ્યય) મૂર્છિત-તાળવામાં, મસ્તકમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. મૂર્છન્) આધાય-મૂંઝીને, રાખીને (વિધેય કૃદંત આનંદા ૩ ગણ) આત્મન-પોતાના (નામ, પ. એ. વ. પુ. આત્મન્) પ્રાણમ્-પ્રાણને (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) અસ્થિતઃ-સ્થિર રહેલો (વિશેષણ, વિ. યોગી જ, કૃ.) યોગધારણામ્-યોગધારણામાં (નામ, દિ. એ. વ. સી. યોગધારણા).

ભાવાર્થ- ઇન્દ્રિયોના બધાં ક્ષેત્રોને ઘેરી મનને હૃદયમાં રાખી પ્રાણને મસ્તકમાં જેણે નિરોધ કરેલો છે તેણે પોતાની યોગધારણાને સિદ્ધ કરવી. (૧૨)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં યોગિક ક્રિયાનું ઉદ્દેશન થાય છે; પરંતુ મરણ સમયે જો અંતઃકરણમાં કાર્ષક સ્વસ્થતા નહીં હોય તો આનો ઉપયોગ કરી શકાય.

ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ ક્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૧૩॥

રાખનાર્થ-ઓમ્-ઓમ, અક્ષરબ્રહ્મ, પ્રણવ (નામ) હૃતિ-ઓમ (અબ્યય) એકાક્ષરમ્-એક અક્ષર સ્વરૂપને (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) બ્રહ્મ-બ્રહ્મને (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) ક્યાહરન્-ઉચ્ચાર કરતો, અર્થસ્વરૂપને વિચારતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. યઃ) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) અનુસ્મરન્-ચિન્તન કરતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. યઃ) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યદ્) પ્રયાતિ-ગમ્ય છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. પ્રનયા ૨ ગણ) ત્યજન્-છોડતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. યઃ) દેહમ્-શરીરને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. દેહ) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તદ્) યાતિ-ગમ્ય છે, પામે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. યા ૨ ગણ, પરસ્મે.) પરમામ્-પરમ, શ્રેષ્ઠ (વિશેષણ, વિ. ગતિમ્) ગતિમ્-ગતિને (નામ, દિ. એ. વ. સી. ગતિ).

ભાવાર્થ- જે પુરુષ જે ઓમ એકાક્ષરરૂપ બ્રહ્મને યોગે તો તેમજ બ્રહ્મસંબંધ તેનામાં રહેલા અર્થ અને સ્વરૂપોને વિચારતો મને :

(મારા ભાવોનું સ્મરણ કરતો) દેહને છોડતો જાય છે તે પરમગતિને પામે છે. (૧૩)

વિવેચન- શ્લોક ૧૩-૧૪. આ શ્લોકોમાં મરણ સમયે ભગવાનનું સ્મરણ શુદ્ધ અંતઃકરણથી અને શાન્ત ભાવથી પ્રણવના ઉચ્ચાર સાથે કરવાનું કહ્યું. વળી તેમાં ભગવદ્દીલાનો અવગોષ્ઠ પણ હોવો જોઈએ એવું પણ અનુ ઉપસર્ગથી સમજાવ્યું. મરણ સમયે આ પ્રકાર કરવો એવું પણ કહ્યું. એ ઉપરથી સમજાય છે કે સતત ભાવનામાં શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રણવપૂર્વક દીલામય સ્વરૂપનું નિર્દર્શન કરતાં કરતાં ભગવત્સ્મરણ હોય તો જ અંતિમ સમયે આ પ્રકારનો ચાહુ અધ્યાસ ઉપયોગમાં આવે. સામાન્ય જીવની આમાં જો પ્રવૃત્તિ ન હોય તો તે સમય સિદ્ધ કરી શકે નહીં માટે પરમગતિની અભિલાષાવાળાએ નિત્ય આ પ્રકારનો અનુભવ કરતા રહેવું. આ પ્રકારે ચાહુને ચાહુ ટેવ રહેતાં, જો કે વાચિક સ્મરણ થયા કરે ખરું; પણ ત્યાં સુધી હૃદયપૂર્વક સ્મરણ ન બને ત્યાં સુધી પારેલું કાર્ય સિદ્ધ થાય નહીં. તે કારણે પણ ચિત્તને ભગવાનમાં યોગવાની ટેવ પાડવી.

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ-અનન્યચેતાઃ-ભાગમાં અનન્ય ચિત્તવડે સ્થિત થયેલો (ન અન્યત્ ચેતઃ યસ્ય ઇતિ જડ્ઢવીરિ) સતતમ્-ચાહુ, નિરંતર (અન્યથ) યઃ-જો (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યત્) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ વ. અસ્મત્) સ્મરતિ-સ્મરણ કરે છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. સ્મૃ ૧ મં. ૫, ૫૨૨મૈ.) નિત્યશઃ-સદા, જીવનપર્યંત (અન્યથ) તસ્ય-તેનો (સર્વનામ, ૫ એ વ. પુ. તદ્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) સુલભઃ-જલદીથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવો (વિશેષણ, વિ. અહમ્) પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન) નિત્યયુક્તસ્ય-હમેશા ભાગમાં યોગ્યથેયો (વિશેષણ, વિ. યોગિનઃ) યોગિનઃ-યોગીનું (નામ, ૫. એ. વ. યોગિન્).

ભાવાર્થ- હે અર્જુન ! જે પુરુષ મને અનન્ય ચિત્તવડે હમેશાં જીવનપર્યંત સ્મરે છે, તે મારામાં નિરંતર યુક્ત થયેલા યોગીને હું સુલભ છું (સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાઉં છું) (૧૪) .

મામુપેત્ય - પુનર્જન્મ, દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ।

નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનાઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ-મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મદ્) ઉપેત્ય-પામીને (વિધેય ક્રૂંત ઉપન્દ્ર) પુનર્જન્મ-પુનર્જન્મ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) દુઃખાલયમ્-દુઃખનું સ્થાન (દ્વિ. એ. વ. નપું. વિશેષ, વિ. પુનર્જન્મ; દુઃખસ્ય આલયમ્ તત્પુરુષ) અશાશ્વતમ્-અમેદાનું નહિ તે (ન શાશ્વતમ્ इति નમ તત્પુ. વિશેષ, વિ. પુનર્જન્મ) ન-નહિ (અન્યથા) આપ્નુવન્તિ-પ્રાપ્ત કરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. ૫. વ. આપ્ ૫ ગણ, પરસ્મૈ૦) મહાત્માનાઃ-મહાત્માઓ (નામ, પ્ર. એ. ૨ પુ., મહાત્મન્) સંસિદ્ધિમ્-સિદ્ધિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. ઓ સંસિદ્ધિ) પરમામ્-પરમ (વિગયય, વિ. સંસિદ્ધિમ્) ગતાઃ-પામેલા, ગયેલા (વિશેષ, વિ. મહાત્માનાઃ).

ભાવાર્થ- પરમ સિદ્ધિને પામેલા મહાત્માઓ મને પામીને ફરીથી દુઃખ જેમાં રહેલું છે અને ક્ષણભંશુર છે એવા પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત કરતા નથી. (૧૫)

વિવેચન- પરમ સિદ્ધિને પામેલા મહાત્મા પુનર્જન્મ પારખ કરતો નથી. મહાત્મા એટલે જેને ભગવતપ્રાપ્તિ યર્થ યર્થ છે તે આવા મહાત્માને કદાચ ભગવદ્વિષાથી જન્મ લેવો પડે ખરો; પરંતુ તે જન્મ વાસનાનવ ન હોવાથી માત્ર ભગવતકાર્ય પરત્વે જ હેવ છે કેટલાએક ઇવોના કલ્પ અર્થે જ આવો જન્મ હોય છે.

આત્મમુવનાલોકાઃ પુનરાવર્તિનોડર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કોન્તેય પુનર્જન્મ ન વિયતે ॥૧૬॥

ચિદ્ ૨ ગળા).

ભાવાર્થ— હે અર્જુન ! પ્રજ્ઞલોકથી માંડીને સર્વલોક પુનરાવૃત્તિ સ્વભાવવાળા હોય છે, પરંતુ હે કીન્તેય ! મને પામીને પુનર્જન્મ થતો નથી. (પ્રજ્ઞલોક તેમજ બીજા બધા લોકો કાળથી પર ન હોવાના કારણે અવધિ-વાળા છે અને હું તે કાળથી અવીત છું. (૧૬)

વિવેચન— ભગવાનમાં જેનો નિત્ય સંબંધ થઈ જાય છે તેને વાસના ઇ. નો અવરોધ થતો નથી. કારણ કે વાસના ઉત્પન્ન થાય એવી કોઈ જાતની ચેષ્ટા એની પાસે હોતી નથી. એથી એનો લોક તો કેવળ ભગવદ્લોક છે. ભગવાન કામાતીત હોવાથી અને આવા ભક્તનો સંબંધ ભગવાન સાથે હોવાથી કાલની મર્યાદામાં એ હોતો નથી. એને માટેનો બધો વ્યવસાય ભગવાન તરફથી જ બની જાય છે. યોગક્ષેમમ્ વહામ્યઽહમ્ । એ પ્રકારનું ભગવત્વચન છે. યોગ એટલે નહીં પ્રાપ્ત થયેલી બાબતને મેળવી આપવી. ક્ષેમ એટલે પ્રાપ્ત થયેલી બાબતનું રક્ષણ કરવું. અહમ્—વાસુદેવ—અંતઃ-કરણનો અધિષ્ઠાતા દેવ.

સહસ્રયુગપર્યન્તમહર્યદ્ વ્રજ્જળો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાં તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ—સહસ્રયુગપર્યન્તમ્—હજાર ચતુર્થુગો સુધીનો (વિશેષણ, વિ. અહા) અહા—દિવસ (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) ચદ્—જે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) પ્રજ્ઞાના—બ્રહ્મનો (નામ, વ. એ. વ. નપું.) વિદુઃ—જાણે છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ બ. વ. ચિદ્ ૨ ગળા) રાત્રિમ્—રાત્રિને (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી. રાત્રિ) યુગસહસ્રાન્તામ્—હજાર ચતુર્થુગની અવધિવાળા (વિશેષણ, વિ. રાત્રિમ્) તે—તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તત્) અહોરાત્રવિદઃ—દિવસ અને રાત્રિ જાણનારાઓ, કાલના તત્ત્વને સમજનારા (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) જનાઃ—જાણસો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. જન).

ભાવાર્થ— હજાર ચતુર્થુગ પર્યંતનો દિવસ બ્રહ્માનો અને હજાર ચતુર્થુગવાળો રાત્રિ બ્રહ્માની, દિવસ અને રાત્રિ સમજનારા જનો બાકે છે. (૧૭)

વિવેચન- આ શ્લોકમાં પ્રજ્ઞાના દિવસ અને રાત્રિનું માન-માપ બતાવે છે. ચાર યુગ લેગા થતાં એક ચોકડી અથવા ચતુર્થુગ કહેવામા આવે છે. આ પ્રકારે એક હજાર ચોકડી એટલે ચતુર્થુગ પ્રજ્ઞાનો એક દિવસ ગણાય છે અને તેટલી જ રાત્રિ ગણાય છે. આવી રીતે બે ચતુર્થુગ લેગા થતાં એક આખો દિવસ થાય છે. આ પ્રકારે સો વર્ષની આયુર્મર્યાદા પ્રજ્ઞાની ગણવી.

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવન્ત્યહરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ-અવ્યક્તા-અવ્યક્ત, જ્ઞાના સૂક્ષ્મ શરીરથી (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મણઃ) દ્યક્તયઃ-દૃશ્ય પદાર્થો (નામ ૩ બ. વ. સ્ત્રી વ્યક્તિ) પ્રભવન્તિ-ઉત્પન્ન થાય છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. પ્રત્ય ૧ ગણ, પરમ્ ૦) અહરાગમે-અજ્ઞાનો દિવસ થાય ત્યારે (નામ, સ. એ. વ. પુ) રાત્ર્યાગમે-અજ્ઞાની રાત્રિ થાય ત્યારે (નામ, સ. એ. વ. પુ) પ્રલીયન્તે-પ્રાપ્ત થાય છે (કિ. વ. કર્મણિ, ૩ પુ. બ. વ. પ્રત્લિ ૬ ગણ) તત્ર, ઇત્યાં, માત્ર (અવ્યય) અવ્યક્તસંજ્ઞકે-અવ્યક્ત સંજ્ઞાવાળા જ્ઞાના શરીરમાં, જ્ઞાના સૂક્ષ્મ શરીરમાં (નામ, સ. એ. વ.).

ભાવાર્થ- સર્વ દૃશ્ય પદાર્થો અવ્યક્ત પ્રજ્ઞાના સૂક્ષ્મ શરીરમાંથી પ્રજ્ઞાનો દિવસ થાય છે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રજ્ઞાની રાત્રિ થાય છે ત્યારે અવ્યક્ત સંજ્ઞાવાળા પ્રજ્ઞાના સૂક્ષ્મ શરીરમાં જ લય પામે છે. (૧૮)

વિવેચન- અવ્યક્ત પ્રજ્ઞામાંથી પ્રજ્ઞાનું પ્રકટય થાય અને પ્રજ્ઞાના દિવસ (અહર) માં પ્રજ્ઞાની સૃષ્ટિ થાય એટલે બધું વ્યક્ત થાય. પાછી પ્રજ્ઞાની રાત્રિ આવતાં બધું લય થાય. તાત્પર્ય કે જેમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે તેમાં સમાર્ધ બન્ય છે. પ્રજ્ઞાના સો વર્ષ પૂરાં થતાં મહાપ્રલય થાય છે. ત્યારે કલ્પ બદલાય છે.

ભૂતગ્રામઃ સ एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

રાત્ર્યાગમેऽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ-ભૂતગ્રામઃ-જૂતોનો સમુદાય (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ભૂતગ્રામઃ) .

સ:-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તદ્) ધવન્, માત્ર (અવ્યય) અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. इदम्) મૂત્યા મૂત્વા-યર્થ યર્થને (વિધેય કૃદંત) પ્રલીયતે-લય પામે છે (ક્રિ. વર્ત. કર્મણિ, ૩ પુ. એ. વ. પ્રત્લી ૬ ગણ) રાત્ર્યાગમે-બ્રહ્માની રાત્રિ આવતાં (નામ, સ. એ. વ.) અવશ:-પરવશ (વિશેષણ, વિ. મૂતગ્રામઃ) પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન) પ્રમચતિ-ઉત્પન્ન થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. પ્રત્ ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) અદ્વરાગમે-બ્રહ્માનો દિવસ આવતાં (નામ, સ. એ. વ.).

ભાવાર્થ- તેનો તે જ આ ભૂતશામ ઉત્પન્ન થઈ ને રાત્રિ આવતાં લય થાય છે અને અવશ એવો દિવસ આવતાં ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૯)

પરસ્તસ્માત્તુ માવોડન્યોડવ્યક્તોડવ્યક્તાસનાતનઃ ।

યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નદ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ-પરઃ-આગળ, શ્રેષ્ઠ (વિશેષણ, વિ. માવઃ) તસ્માત્-તેનાથી (સર્વનામ, પં. એ. વ. તદ્) તુ-પરંતુ (અવ્યય) માવઃ-આવ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. માવ) અન્યઃ-બીજો (વિરોધણ, વિ. માવઃ) અવ્યક્તઃ-અવ્યક્ત (વિશેષણ, વિ. માવઃ) અવ્યક્તમ્-અવ્યક્તથી (નામ, પં. એ. વ. પુ.) સનાતનઃ-સાશ્વત (વિશેષણ, વિ. માવઃ) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) સર્વેષુ-બધામાં (સર્વનામ, સ. બ. વ. પુ.) ભૂતેષુ-ભૂતોમાં (નામ, સં. બ. વ. પુ.) નદ્યત્સુ-નાશ પામતાંઓમાં (વિશેષણ, વિ. ભૂતેષુ) ન-નહિ (અવ્યય) વિનશ્યતિ-નાશ પામે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. વિનશ ૪ ગણ, પરસ્મૈ૦)

ભાવાર્થ- પરંતુ અવ્યક્તથી પર બીજો (વિલક્ષણ) અવ્યક્ત ભાવ સચ્ચિદાનંદ સનાતન છે. જે બધા નાશ પામતા ભૂતોમાં (રહેલો છતાં) નાશ પામતો નથી. (૨૦)

વિવેચન- સર્વથી પર (શ્રેષ્ઠ-વિલક્ષણ) કેઈ ભાવાત્મક સ્વરૂપ છે; જેને સનાતન, સચ્ચિદાનંદ, પૂર્ણ પરમાત્માના નામથી ઓળખાય છે. બ્રહ્મા સાથે બધાંનો લય આમાં- પરમાત્મામાં થાય છે; પણ પરમાત્મા તો અખડ કાયમ રહે છે એટલે એ અવ્યય છે. અવ્યય કહેવા દ્વારા એમાંથી સર્વતું

તથ યાય છે છતાં ઘટાડો થતો નથી અને એમાં બધું સમાઈ જાય છે
 ૧ એમાં વધારો થતો નથી.

અવ્યક્તોક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥२१॥

શબ્દાર્થ-અવ્યક્તઃ-અવ્યક્ત (વિશેષણ, વિ. અક્ષરઃ) અક્ષરઃ-અક્ષર (નામ,
 એ. વ. પુ. અક્ષર) इति-એ પ્રમાણે (અન્યથા) उक्तः-કહેવાયેલું છે (જૂ. કૃ.
 ૧૫૫, વિ. અક્ષર) तम्-તેને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. પુ.) आहुः-કહે-છે (ક્રિ.
 કા. ૩ પુ. બ. વ. છૂ ૨ ગણ) परमाम्-પરમ (વિશેષણ, વિ. ગતિम्) गतिम्-
 તેને (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી) यम्-જેને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. પુ. यत्)
 न-મેળવીને (વિધેય ક્રદંત) न-નહિ (અન્યથા) निवर्तन्ते-પાછા આવે છે (ક્રિ. વ.
 ૩ પુ. બ. વ. નિ+ઘૃત્ ૧ ગણ, આત્મને) तत्-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ.
 ૧.) धाम-ધામ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. धामन्) परमम्-પરમ (વિશેષણ, વિ.
 મ) मम-મારું (સર્વનામ, ૫. એ. વ. અસ્મત્).

ભાવાર્થ- અવ્યક્ત અક્ષર એમ જે કહેલું છે તેને પરમગતિ કહે
 , જેને મેળવીને પાછા આવતા નથી, તે મારું પરમ ધામ છે. (૨૧)
 વિવેચન- અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિને પરમ ધામ અથવા પરમગતિ કહે-
 વ છે.

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्मांतः स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

શબ્દાર્થ-પુરુષઃ-પુરુષ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) स-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ.
 પુ. તદ્) परः-એ-ઠ (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) पार्थ-અર્જુન (સંબોધન) भक्त्या-
 કૃતિથી (નામ, તૂ. એ. વ. સ્ત્રી. भक्ति) लभ्यः-મેળવી શકાય એવા (વિધેય કર્મણિ
 ત, વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) तु-પણ (અન્યથા) अनन्यया-અનન્યવડે (વિશેષણ,
 . भक्त्या) यस्-જેનું (સર્વનામ, ૫. એ. વ. यद्) अन्तः-સ્થાનિ-અંદર
 ૧. સ્થા (અનંતરમાં) (વિશેષણ, વિ. ભૂતાનિ) भूतानि-ભૂતો (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું.

ભૂત) યેન-જેના વડે (સર્વનામ, તુ. એ. વ. પુ. યત્) સર્વમ્-અધુ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. સર્વ) શ્વમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. શ્વમ્) તતમ્-પથરાયેહુ (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. શ્વમ્; તન્ ૮ ગણ).

ભાવાર્થ- હે પાર્થ ! તે પરમ પુરુષ અનન્ય ભક્તિવડે મેળવી શકાય એવો છે. જેના અંતરમાં આ સર્વ ભૂતો રહેલા છે અને જેના વડે (પુરુષવડે) આ બધું પથરાયેલું છે. (પૂર્ણ છે) (૨૨)

વિવેચન- પૂર્ણપુરુષોત્તમના સ્વરૂપમાંથી બધું વિસ્તૃત થાય છે અને તેમાં જ લય થાય છે. એના ઉદરમાં સમસ્ત પ્રજાંડ પડેલા છે. એ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાને અનન્ય ભક્તિની જરૂર છે. અનન્ય ભક્તિ એટલે એના સિવાય ઇતરની નહીં. પૂર્ણભાવ એટલે સમસ્ત ભાવ એનામાં જ મૂકવો જરૂરી છે જો સમસ્ત ભાવ મૂકાતો નથી તો ભક્તિ ફલરૂપ થતી નથી.

યત્ર કાલે ત્વનાટ્તિમાવૃત્તિ ચૈવ યોગિનઃ ।

પ્રયાતાઃ યાન્તિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્પન ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ-યત્ર-જ્યા, જે ગતિમાર્ગમાં (અન્યથા) કાલે-વખતમાં, સમયમાં, ગતિમાં માર્ગ (નામ, સ. એ. વ. પુ) તુ-પરંતુ (અન્યથા) અનાવૃત્તિમ્-પાછા ન ફરવું તે (નામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી. અનાવૃત્તિ) આવૃત્તિમ્-પાછા ફરવું તે (નામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી.) ચ, ઇવ-અને, જ, માત્ર (અન્યથા) યોગિનઃ-યોગીઓ (નામ, પ્ર. પા. વ. પુ. યોગિન્) પ્રયાતાઃ-ગયેલા (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. યોગિનઃ) યાન્તિ-જાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ બ વ. યા ૨ ગણ, પરસ્મૈ) તમ્-તે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. પુ તદ્) કાલમ્-કાળગતિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. કાલ) વક્ષ્યામિ-હું કહીશ (ક્રિ. બ કા. ૧ પુ. એ વ. વચ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ) ભરતર્પન-અર્જુન (સંબોધન)

ભાવાર્થ- હે અર્જુન ! વળી જે કાલગતિમાર્ગમાં શરીર છોડીને ગયેલા યોગીઓ પાછા ન ફરવાવાળી ગતિને અને પાછા ફરવાવાળી ગતિને પણ (બન્નેમાંથી એકને) પામે છે તે કાલગતિને હું કહીશ (૨૩).

અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્રઃ પપ્માસાં ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ વ્રહ્મ વ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ-અગ્નિઃ-અગ્નિ (પ્રકાશનો અભિમાની દેવતા) (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અગ્નિ) જ્યોતિઃ-પ્રકાશ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. જ્યોતિ) અહઃ-દિવસ (દિવસનો અભિમાની દેવતા) (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) શુક્રઃ-શુક્રવક્ષ, શુઃ (અભિમાની દેવતા) (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. શુક્ર) પપ્માસાં-ઉત્તરાયણના ૭ મહિના (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. પપ્માસ) ઉત્તરાયણમ્-ઉત્તરાયણ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. ઉત્તરાયણ) તત્ર-ત્યાં, તે કાલમાર્ગમાં (અવ્યય) પ્રયાતાઃ-ગયેલાં (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) ગચ્છન્તિ-જાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. ગમ ૧ ગણ, પરસ્મૈ) વ્રહ્મ-બ્રહ્મને (નામ, ક્રિ. એ. વ. નપું. વ્રહ્મન્) વ્રહ્મવિદઃ-બ્રહ્મને જાણનાર (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) જનાઃ-માણસો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. જન)

ભાવાર્થ- પ્રકાશમય અગ્નિ, અભિમાની દેવતા, દિવસના અભિમાની દેવતા, શુક્રવક્ષના અભિમાની દેવતા, ઉત્તરાયણના ૭ મહિનાના અભિમાની દેવતા છે. એ કાળગતિમાં ગયેલા બ્રહ્મવેદના માણસો (યોગીઓ) બ્રહ્મને કેમ જાણે છે. (૨૪)

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ પપ્માસાં દક્ષિણાયનમ્ ।

તત્ર ચાન્દ્રમસં જ્યોતિર્ યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ-ધૂમઃ-ધુમાડો, ધૂમ (દેવતા) (નામ, પ્ર. એ. વ. બી. ધૂમ) રાત્રિઃ-રાત્રિ (દેવતા) (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી રાત્રિ) તથા-અને (અવ્યય) કૃષ્ણઃ-કૃષ્ણવક્ષ (અભિમાની દેવતા) (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કૃષ્ણ) પપ્માસાં-દક્ષિણાયનનો ૭ માસનો અભિમાની દેવતા (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) દક્ષિણાયનમ્-દક્ષિણાયન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. દક્ષિણાયન) તત્ર-ત્યાં, તે કાળગતિમાં (અવ્યય) ચાન્દ્રમસમ્-ચન્દ્રમા સંબંધી (નામ, ક્રિ. એ. વ. પુ. ચન્દ્રમસ) જ્યોતિઃ-પ્રકાશ (નામ, ક્રિ. એ. વ. નપું. જ્યોતિ) યોગી-યોગી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યોગિન્) પ્રાપ્ય-પ્રેરણાને (વિશેષ ક્રિ. ત) નિવર્તતે-પાછો આવે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. નિવૃત્ત ગણ, આત્મને)

ભાવાર્થ-ધૂમાભિમાની દેવતા, રાગ્યાભિમાની દેવતા, કૃષ્ણપદ્મના અભિમાની દેવતા, દક્ષિણાયનના છ માસના અભિમાની દેવતા છે; તે માર્ગમાં યોગી (સકામ કર્મ યોગી) ચન્દ્રમાની જ્યોતિને પ્રાપ્ત કરી પાછો આવે છે. (સ્વર્ગ ઇ. લોકમાં શુભ કર્મફળ લોગવી પાછો આવે છે). (૨૫)

શુક્લકૃષ્ણો ગતીં ભેદે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥२६॥

શબ્દાર્થ-શુક્લકૃષ્ણો-શુક્લ અને કૃષ્ણ, શુક્લ=દેવતાન; કૃષ્ણ=પિતૃયાણુ (નામ, પ્ર. દિ. વ. સી. શુક્લકૃષ્ણા; શુક્લા ચ કૃષ્ણા ચ इति શુક્લકૃષ્ણો ૬-૬ સમાસ) ગતીં-એ માર્ગો (નામ, પ્ર. દિ. વ. સી. ગતિ) દ્વિ-નિઘન (અન્યથા) ઘટે-આ બે (સર્વનામ, પ્ર. દિ. વ. સી. ઘટત્) જગતઃ-જગતના (નામ, ૫ એ. વ. નપુ. જગત્) શાશ્વતે-સનાતન (વિશેષણ, વિ. ગતી) મતે-માનેયું, માનેલી (જ્ઞ. ફ. વિશેષણ, વિ. ગતી) एकया-એક ગતિ વડે (સર્વનામ, તુ. એ. વ. સ્ત્રી.) याति-પામે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ચા ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) अनावृत्तिम्-પાછા ન ફરવાવાળી ગતિને (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી અનાવૃત્તિ) अन्यया-બીજી વડે (સર્વનામ, તુ. એ. વ. સ્ત્રી) आवर्तते-પાછો આવે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. આન્વૃત્ ૧ ગણ, આત્મને૦) पुनः-ફરીથી (અન્યથા)

ભાવાર્થ-જગતના આ બે પ્રકારના શુક્લ અને કૃષ્ણમાર્ગો શાશ્વત માનેલા છે; એકવડે ગયેલો પાછો આવતો નથી અને બીજાવડે ગયેલો પાછો આવે છે (૨૬)

વિવેચન-શ્લોક ૨૩ થી ૨૬. કાલના સામાન્યતા: બે ધર્મ છે. સાધક અને બાધક. કોઈ ને માટે સાધક કાલ આવી મળે છે અને તેવા સમયે તેનું મૃત્યુ થાય છે. આવા સમયમાં તેનું પુનરાવર્તન થતું નથી. કોઈકને માટે બાધક કાલ આવી પડે છે ત્યારે તેનું પુનરાવર્તન થાય છે

કેટલાએકનું એવું માનવું છે કે મરણ પોતાના હાથમાં છે અને તે પ્રમાણે તે સાધક કાલ સિદ્ધ કરી લે છે આ બાબત વિચારવા જેવી છે સર્વત્ર આવો અનુભવ જણાતો નથી; પણ એવું સમજાય છે કે કોઈક નિઃશક્તિ

હોવો જોઈ એ જે જીવોના કર્મો ઉપર દેખરેખ રાખે અને કૃપા પણ આપે. આ નિશ્ચયિતાને ઈશ્વર ભાવથી ઓળખવામાં આવે છે. મરણ સમયે ઈશ્વર પોતાનો ભાવ યમસ્વરૂપે બનાવે છે, એ કારણે યમને નિયંત્રા તરીકે માનવામાં આવ્યો. કાલને પણ નિયમન કરવાની સત્તા હોય એવું પણ સ્પષ્ટ છે. આથી સુયોગ કાલમાં મરણ થાય તેને કાલ સાધક બને છે અને વિપરીત કાલમાં મરણ થાય તેને કાલ બાધક બને છે.

દૈવી કાલ ઉત્તરાયનથી છ મહિના સુધીનો ગચ્છાન્તં સ્વરૂપે છે અને પિતૃકાલ દક્ષિણાયનના છ મહિનાનો ગણ્યો છે.

દેવકાલમાં પ્રકાશનાં તત્ત્વો વધારે પ્રમાણમાં હોય છે તેથી તેને સુયોગ માન્યો છે અને દક્ષિણાયનમાં પ્રકાશનાં તત્ત્વો ઓછાં હોવાથી તેને વિપરીત કાલ કહેવામાં આવે છે. આથી ઉત્તરાયન એટલે દેવગતિ અને દક્ષિણાયન એટલે પિતૃગતિ એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે.

[વશેષમાં નિષ્કામ કર્મ કરનારની અર્ચિદંડિ (અર્ચિપ્ર=પ્રકાશ=દેવ-ગતિ) માર્ગમાં એની ગતિ થાય છે. સક્રમ કર્મ કરનારની ગતિ શ્રોમ અથવા પિતૃમાર્ગમાં થાય છે. પિતૃમાર્ગમાં એને સ્વર્ગસ્થાનું સુખ લોગવી પછા આવવાની જરૂર પડે છે.]

ધર્મ વ્તય છે અને નબળા કાર્યમાં આ બધા નબળા બને છે

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

શબ્દાર્થ-ન-નહિ (અન્યથ) ઘટે-આ મે (સર્વનામ, દ્વિ દ્વિ વ શ્રી)
સૂતી-સસારના એ માર્ગોને (નામ, દ્વિ દ્વિ વ શ્રી) પાર્થ-અર્જુન (સમોધન)
જાનન્-જાણતો (વ કૃ વિશેષણ, વિ યોગી) યોગી-યોગી (નામ, પ્ર એ વ ?
+ યોગિન્) મુહ્યતિ-મોહ પામે છે (ક્રિ વંકા ૩ પુ એ વ. મુહ્ ૪ ગણ) કશ્ચન
કોઈ પણ (સર્વનામ, પ્ર એ. વ પુ) તસ્માત્-તેથી, તેટલા માટે (અન્યથ) સર્વ
બધાર્માં (સર્વનામ, વિશેષણ વિ કાલેષુ) કાલેષુ-૧ખરોમાં, ૨મયોમાં (નામ, સ
બ વ પુ.) યોગયુક્ત-યોગયુક્ત (સમત્વ બુદ્ધિ, ૫ યોગવાળો) (વિશેષણ, વિ યોગી
ભવ-થા (ક્રિ આત્માર્થ, ૨ પુ એ વ મૂ ૧ ગણ, પરસ્મે૦) અર્જુન-અર્જુન
(સમોધન)

ભાનાર્થ-હે પાર્થ ! આ બન્ને માર્ગોને સમજનારો કોઈ પણ યોગ
મોહ પામતો નથી, તેટલા માટે હે અર્જુન ! તું સર્વ કાળમાં સમત્વ બુદ્ધિ
રૂપ યોગથી યુક્ત બા (૨૭)

વિવેચન-શ્લોક ૨૩ થી ૨૬માં બતાવ્યા પ્રમાણેની એ ગતિ ઈ
કૃષ્ણની આશા વિનાની એક ગતિ આ ગતિમાં ફરીથી પાછા આવવું હોતું નથી

ખીલ ગતિ કૃષ્ણ મેળવવાની આશાવાળી છે આ ગતિમાં કૃષ્ણને
મેળવવા અપર જન્મની જરૂર પડી અને તે જ હિસાબે ભાવિ જન્મ સળધી
સર્વ ક્રિયા ચાલુ રહેવાની એટલે બધ (જન્મબધ) થયા જ કરવાના આ
પ્રકારના બધને દૂર કરવા યોગી થવાનું (પ્રજ્ઞા અથવા ભગવાન તરફ ચિત્તને
સેકી રાખવાનું) શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને ઉપદેશ આપે છે

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥

શબ્દાર્થ-વેદેષુ-વેદોમાં, વેદ બાણવાર્મા (નામ, સ. બ. વ. પુ. વેદ)
 યજ્ઞેષુ-યજ્ઞ કરવામાં (નામ, સ. બ. વ. પુ. યજ્ઞ) તપઃસુ-તપ કરવામાં (નામ, સ.
 બ. વ. નપું. તપસ) ચ, ઃ-એવ-અને, માત્ર (અન્યથ) દાનેષુ-દાન કરવામાં (નામ,
 સ. બ. વ. નપું. દાન) યત્-જે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) પુણ્યફલમ્-
 પુણ્યફળને (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) પ્રદિષ્ટમ્-કહેવાયેલું (બૃ. કૃ. વિશેષણ, વિ.
 પુણ્યફલમ્) અત્યેતિ-ઓળંગી બાળ છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અતિમ્
 ૨ ગણ્ય) તત્-તે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું. તત્) સર્વમ્-અધું (સર્વનામ, દિ.
 એ. વ. નપું. સર્વ) હૃદમ્-આ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું. હૃદમ્) વિદિત્વા-
 બાણીને (વિધેય કૃદંત) યોગી-યોગી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યોગિન્) પરમ્-શ્રેષ્ઠ
 (વિશેષણ, વિ. સ્થાનમ્) સ્થાનમ્-સ્થાનને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. સ્થાન)
 ઉપૈતિ-બાળ છે, પામે છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ઉપમ્ ૨ ગણ્ય, પરસ્મેઽ)
 ચ-અને (અન્યથ) આદ્યમ્-મૂળ, પહેલું, મુખ્ય (વિશેષણ, વિ. સ્થાનમ્).

બાવાર્થ-યોગી વેદોમાં, યજ્ઞોમાં, તપોમાં અને દાનોમાં જે પુણ્ય-
 ફળ કહેલું છે તે આ સર્વને બાણીને નિશ્ચયથી ઓળંગી બાળ છે અને મુખ્ય
 અને પરસ્થાનને પામે છે. (૨૮)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં વેદપાઠીને, તેમજ ઈતર સામાન્ય ધર્મીને,
 યજ્ઞ કરનારને અને તપનું આચરણ કરનારને જે ફળ આપવાનું કહેલું હોય
 છે તેવા ફળ કરતાં પણ અધિક ફળ રાખ્યા શ્લોકમાં બતાવેલો યોગી પ્રાપ્ત
 કરવાને શક્તિમાન થાય છે. બ્રહ્માની સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરવી એ જ પરમ-
 ફળ છે અને તેનું ફળ મારા તરફ સંપૂર્ણ ચિત્ત રાખનારને પ્રાપ્ત થાય છે
 એવું શ્રીકૃષ્ણ બતાવે છે.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे अक्षरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

અધ્યાય ૯ – રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ

શ્રીમન્મહાવાલુકાચ ।

ઈદં તુ તે ગુહ્યતમં પ્રવક્ષ્યામ્યનમૂયવે ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતં યજ્ઞાત્વા મૌક્યસેઽશુભાત્ ॥૧॥

૨૧૭ઃ૬૧ર્થ-હૃદય-આ (સર્વનામ, દિ. ઐ. વ. ૧૫૦.) તુ-પરંતુ (અન્યથા) તે (તુભ્યમ્)-તને, તાગ માટે (સર્વનામ, ચ ઐ. વ. ચુષ્મવ્) 'ગુહ્યતમમ્-અતિ ગુહ્ય (વિશેષતઃ, વિ જ્ઞાનમ્) પ્રવક્ષ્યામિ-કહીશ (ક્રિ. વિ. ૧-૫. ઐ. વ. પ્ર+વચ્ ૨ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) અનસૂયવે-ધર્મી વિનાનો (વિશેષતઃ, વિ. તે; અનસૂયઃ=ન વિચતે અસૂયા યસ્મિન્ इति બહુવ્રીહિ) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાનને (નામ, દિ. ઐ. વ. ૧૫૦.) વિજ્ઞાનસ તમ્-વિજ્ઞાન સાથેનું (વિશેષતઃ, વિ. જ્ઞાનમ્) યત્-જે (સર્વનામ, દિ. ઐ. વ. ૧૫૦.) જ્ઞાત્વા-જાણીને (વિધેય કૃદંત) મૌક્યસે-મુક્ત થશે (ક્રિ. જ. કાળ, ૨ ૫ ઐ. વ. મુચ્ ૧ ગણ, આદ્યને૦) અશુભાત્-દુઃખરૂપ સંસારથી (નામ, ૫. ઐ. વ. ૧૫૦.) ન શુર્મ વિચતે યસ્મિન્ इति બહુવ્રીહિ)

સાવાર્થ-વિજ્ઞાન સહિત આ અત્યંત ગૂઢ જ્ઞાનને તને હોવાદિ- વગરનાને કહીશ. જેને જાણીને દુઃખરૂપ સંસારથી મુક્ત થઈશ. (૧)

‘ રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પ વિ ત્ર મિ દ મુ ત્ત મ મ્ । ’

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમન્યયમ્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ-રાજવિદ્યા-રાજવિદ્યા, વિદ્યાઓમાં ઉત્તમ (નામ, પ્ર. એ. વ. શ્રી. રાજવિદ્યા) રાજગુહ્યમ્-રાજગુહ્ય, ગુહ્યમાં ઉત્તમ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. રાજગુહ્ય) પ્રવિત્રમ્-પવિત્ર (વિશેષણ, વિ. રાજગુહ્યમ્) રવમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. રવમ્) ઉત્તમમ્-ઉત્તમ (વિશેષણ, વિ. રાજગુહ્યમ્) પ્રત્યક્ષાવગમમ્-રૂપે સમગ્ર એવું (વિશેષણ, વિ. રાજગુહ્યમ્) ધર્મ્યમ્-ધારણ કરવા યોગ્ય, ધર્મયુક્ત (વિશેષણ, વિ. રાજગુહ્યમ્) સુસુખમ્-સહેલાઈ ભરેલું, સુગમ (વિશેષણ, વિ. રાજગુહ્યમ્) કર્તુમ્-કરવાને (હેતુર્થ કૃદંત) અવ્યયમ્-નાશ ન થાય એવું (અવ્યય).

ભાવાર્થ-આ જ્ઞાન સર્વ વિદ્યાઓમાં ઉત્તમ, સર્વ ગુહ્યમાં સુખ્ય, પવિત્ર, શ્રેષ્ઠ, પ્રત્યક્ષ દેખ, સમગ્ર એવું, ધર્મયુક્ત, આચરવામાં સુગમ અને નાશ વિનાનું છે. (૨)

વિવેચન-આ અધ્યાયને રાજવિદ્યા રાજગુહ્યયોગ નામથી ઓળખાવે છે. એટલે કે આ અધ્યાયમાં કોઈક પ્રકારનું ભક્તિભાવપૂર્ણ સર્વોપરિ જ્ઞાન અને તત્સંબંધી રહસ્ય વર્ણવવામાં આવે છે.

આ જ્ઞાન અને તેનું રહસ્ય સમજવાને માટે કોઈક પ્રકારની ભક્તિની જરૂર છે. આ ભક્તિ સિદ્ધ કરનારને અહેખાઈ હોવી ન જોઈએ. કારણ કે અહેખાઈ દ્વારા એવા પ્રકારનું ઝેરી વાતાવરણ પ્રસરે છે કે જેનાથી પોતે (ભક્ત) અને એની સાથેના સંબંધમાં આવતા ધીમ્ઓને પણ હોષમય બનાવે છે. ભક્તિ તો ભગવાનમાં સર્વભાવ ધારણ કરનારને સાધક બને છે. જો સર્વભાવ પ્રકટ ન થાય તો અભિમાનનો પ્રવેશ થાય છે. અને દેખાડપ કૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય થતું અટકે છે. અહેખાઈ અભિમાનને ફેળવે છે. એ કારણે અહેખાઈનો ત્યાગ કરવામાં અભિમાનનો ત્યાગ કરવો એવું સૂચન થાય છે.

ભક્તને પરોત્કર્ષ સહિષ્ણુતા ફેળવવાની જરૂર છે. આ પ્રકારનું એવું ચિત્ત ફેળવાશે તો એનામાં અહેખાઈ, અભિમાન વગેરે કોઈ પણ દોષ ઉભા થવાનો સંભવ નથી. એટલે એની દૃષ્ટિમાં અન્યના દોષ ન આવતાં અન્યના ગુણનો આવિષ્કાર થશે.

અશ્રદ્ધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્પાસ્ય પરંતપ ।

અપાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥૩॥

શબ્દાર્થ-અથદુઘાનાઃ-અથ વિનાના (વ. કૃ. વિશેષણ વિ. પુરુષાઃ) પુરુષાઃ-પુરુષો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ પુરુષ) ધર્મસ્ય-ધર્મનું (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. ધર્મ) અસ્ય-આનું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. હ્રદમ્) પરન્તપ-અર્ચુ (સંબોધન) અપ્રાપ્ય-નહિ મેળવીને (વિધેય ક્રદંત) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મત્) નિવર્તન્તે-પાછા ફરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ બ. વ. નિન્વૃત્ ૧ ગત્, આત્મને) મૃત્યુસંસારવર્તમ્નિ-મૃત્યુરૂપ સંસારમાર્ગમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું.).

ભાવાર્થ-આ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ ધર્મ ઉપર થઈ નહિ રાખનાર પુરુષો છે પરંતપ ! મને નહિ પામીને મૃત્યુરૂપ સંસારચક્રમાં પડે છે (૩)

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥૪॥

શબ્દાર્થ-મયા-મારા વડે (સર્વનામ, ત્. એ. વ. અસ્મત્) તતમ્-પદ્મયેષુ (બ. કૃ. વિશેષણ, વિ. જગત્ તન્ ૮ ગત્) હ્રદમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) સર્વમ્-અધું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) જગત્-જગત (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. જગત્) અવ્યક્તમૂર્તિના-અવ્યક્ત છે મૂર્તિ જેની (વિશેષણ, વિ. મયા) મત્સ્થાનિ-મારામાં રહેલાં (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું.) સર્વભૂતાનિ-અથા પ્રાણીઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું.) ન, ચ-નહિ, અને (અવ્યય) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) તેષુ-તેમનામાં (સર્વનામ, સ. બ. વ. પુ. તદ્) અવસ્થિતઃ-રહેલાં (વિશેષણ, વિ. અહમ્ બ. કૃ.).

ભાવાર્થ-આ અધું જગત અવ્યક્ત મૂર્તિવાળા મારા વડે પૂર્ણ થયેલું છે; અથા ભૂતો મારામાં સ્થિત થયેલા છે; હું તેઓમાં રહેલો નથી. (૪)

વિવેચન-ભગવાનના સ્વરૂપમાં સત્, ચિત્ અને આનન્દ પૂર્ણભાવે રહે છે અને તેની શક્તિઓ પણ સાથે સમાવિષ્ટ છે. ભાવાર્થ કે સત્, ચિત્ અને આનન્દશક્તિ પણ ત્યાં હોય છે. આ સંસ્થિદાનન્દ ધન સ્વરૂપમાંથી સધળો વિસ્તાર થયો છે. આ અથા વિસ્તાર અતિ સૂક્ષ્મભાવે હતો. ત્યારપછી સૂક્ષ્મ ભાવો જુદી જુદી શક્તિઓના ગુણધર્મ સાથે સંબંધ કરતા જુદાં જુદાં રૂપ, ગુણ અને ધર્મભાવ પ્રકટ થાય છે અને એ રીતે સમસ્ત બ્રહ્માટો તૈયાર થાય

છે. આ બધા પ્રકારમાં સચ્ચિદાનંદ ધન સ્વરૂપ વ્યાપીને રહે છે; છતાં પણ પ્રત્યેક આકૃતિ ધારણ કરનાર પદાર્થોમાં પોતાનો બધો ભાવ પૂર્ણપણે ન હોવાથી તેમાં પોતે નથી એમ જણાવે છે. તાત્પર્ય કે કોઈમાં પોતાની શક્તિરૂપે, કોઈમાં શક્તિના ગુણરૂપે અને કોઈમાં શક્તિના ધર્મરૂપે પોતાનું સ્વરૂપ અંશભાવે વ્યક્ત કરે છે એથી એ તેમાં નથી એમ જણાવે છે. શક્તિએ અનંત છે. જ્યાં જે શક્તિનો આવિર્ભાવ કરવાની જરૂર જણાય છે ત્યાં તે શક્તિ આવિર્ભૂત થાય છે અને તે તે ધર્મ ત્યાં વ્યક્ત કરે છે.

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥

શબ્દાર્થ-ન, ચ-નહિ, અને (અન્યથા) મત્સ્થાનિ-મારામાં રહેલા (નામ, પ્ર બ. વ. નપુ. મત્સ્થ) ભૂતાનિ-પ્રાણીઓ (નામ, પ્ર બ. વ. નપુ. ભૂત) પશ્ય-લે (ક્રિ. આદ્યાર્થ, ૨ પુ. એ. વ હ્રસ્વ (પદ્ય) ૧ ગણ, પરસ્મૈ) મે-મારું (સર્વનામ, ૫. એ. વ. અસ્મત્) યોગમ્-યોગને, યોગભાવાને (નામ, દ્વિ એ. વ પુ) પેશ્વરમ્-ઈશ્વર સત્તાવાળો, ઈશ્વરભાવ (વિશેષણ, વિ. યોગમ્) ભૂતભૂત્-જૂતોને ધારણ (પાપણ) કરનારો (વ. કૃ વિશેષણ, વિ. અહમ્) ન, ચ-નહિ, અને (અન્યથા) ભૂતસ્થઃ-પ્રાણીઓમાં રહેલો (વિશેષણ, વિ. અહમ્) મમ-મારો (સર્વનામ, ૫ એ. વ. અસ્મત્) આત્મા-આત્મા (નામ, પ્ર એ વ. પુ આત્મન્) ભૂતભાવનઃ-જૂતને ઉત્પન્ન કરનાર (વિશેષણ, વિ અહમ્)

ભાનાર્થ-વળી તે સર્વભૂતો મારામાં રહેલા નથી; પણ મારી યોગ માયાના પ્રભાવને જો, જેથી જૂતોને ધારણ પાપણ કરનારો અને જૂતોને ઉત્પન્ન કરનારો છતાં પણ મારો આત્મા જૂતોમાં રહેતો નથી. (૫)

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

શબ્દાર્થ-યથા-જેની રીતે (અન્યથા) આકાશસ્થિતઃ-આકાશમાં રહેલો, આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો (વિશેષણ, વિ. વાયુઃ) નિત્યમ્-હ મેમાં (અન્યથા) વાયુઃ-વાયુ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ વાયુ) સર્વત્રગઃ-નધે કેદાણે જનારો (વિશેષણ, વિ.

વાયુ) મહાન્-ગોટા (વિશેષ, વિ વાયુ-) તથા-તેની ગતિ (અવ્યય) સર્વાણિ-
બધા (સર્વનામ, પ્ર બ વ નપુ સર્વ) મૃતાનિ-પ્રાણીઓ (નામ, પ્ર બ વ. નપુ)
મત્સ્યાનિ-મારામાં ગડેલા (વિશેષ, વિ મૃતાનિ) इति-એમ (અવ્યય) ઉપધારય-
બધ (કિ આસાર્થ, ૨ પુ એ વ ઉપ+ઠ્ઠ ૧૦ ગણ)

ભાવાર્થ-એમ (આકાશથી ઉત્પન્ન થયેલો) સર્વત્ર જનારો મહાન
વાયુ સર્વદા આકાશમાં રહેલો છે, તેવી જ રીતે (મારા મહત્ત્વોથી ઉત્પન્ન
થનાર) સર્વ પ્રાણીઓ મારામાં રહેલા છે એમ બધુ (૬)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં ઉપમાન દ્વારા ભગવત્ની સત્તા જણાવે છે
એમાં એવું બતાવ્યું કે વાયુ નામનું તત્ત્વ આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને
તે આસપાસ બધી જગ્યાએ ફેલાઈ બધે છે તેવી રીતે મારામાં બધું રહેલું
છે અને તે બહાર પ્રસરે છે

सर्वभूतानि कोन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

શબ્દાર્થ-સર્વભૂતાનિ-બધા પ્રાણીઓ (નામ, પ્ર બ વ નપુ) કોન્તેય-
અર્જુન (સમોધન) પ્રકૃતિમ્-પ્રકૃતિને (નામ, દિ એ વ સ્ત્રી પ્રકૃતિ) યાન્તિ-
જાય છે, પામે છે, લય પામે છે (કિ વ પ્ર ઉ પુ બ વ યા ૨ ગણ, ૫૨૨મૈ૦)
મામિકામ્-મારી (વિશેષ, વિ પ્રકૃતિમ્) કલ્પક્ષયે-કલ્પના ક્ષય ભાગમાં (નામ,
સ એ વ પુ કલ્પક્ષય) પુન-ફરીથી (અવ્યય) તાનિ તેઓને (સર્વનામ, દિ બ
વ નપુ તત્) કલ્પાદૌ-કલ્પના પ્રારંભમાં (નામ સ એ વ પુ) વિસૃજામિ-
સરજુ છું (કિ વ પ્ર ૧ પુ ગે વ વિ+સૃજ્ ૬ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) અહમ્-હું
(સર્વનામ, પ્ર એ ન અસ્મત્)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! કલ્પના અતમા સર્વ ભૂનો મારી પ્રકૃતિમાં
લય પામે છે અને ફરીથી કલ્પના આદિમાં તેઓને હું સરજુ છું (૭)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં ડોઢક કલ્પનો અત અને ડોઢક કલ્પનું આદિ
પણુ બતાવી સૃષ્ટ પદાર્થો કેવી રીતે ઉપસ્થિત થાય છે તેની સમજણ

આપે છે.

કોઈપણ પદાર્થ પૂર્વ કલ્પના અંતમાં સૂક્ષ્મ ભાવાપન્ન થઈને ભગવાનમાં સ્થિત થાય છે. ત્યારપછી અપર કલ્પના આદિમાં જે પહેલાં સૂક્ષ્મ ભાવાપન્ન પદાર્થ હતો તે પોતાના વિકાસ ભાવને પ્રાપ્ત થતાં પોતાનું સ્વરૂપ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે છે. આ ગ્રહણ કરવાની ક્રિયાને સર્જન નામથી ઓળખી શકાય. આ સર્જન ક્રિયામાં ભગવાન પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે અને એ શક્તિને પ્રકૃતિ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. મૂળ આ પ્રકૃતિ ભગવાનની સાથે સંબંધમાં રહે છે. એમાંથી જીવભાવ નામની કોઈક બીજી શક્તિ પણ પ્રકટ થાય છે. વળી સાથે સાથે બીજી આઠ પ્રકૃતિઓ પણ જુદા જુદા નામથી મન, બુદ્ધિ વગેરે રૂપે પ્રકટ થાય છે.

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विस्मजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवष्टं प्र कृ ते वै शा त् ॥८॥

શબ્દાર્થ-પ્રકૃતિમ્-પ્રકૃતિ (નામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી. પ્રકૃતિ) સ્વામ્-મારી પોતાની (વિશેષણ, વિ. પ્રકૃતિમ્) અવષ્ટભ્ય-આધાર શખીને (વિધેય કૃદંત, ભવન્-સ્તમ્ ૯ ગણ) વિસ્મજામિ-ઉત્પન્ન કરું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. ચિન્-જુઝ્ ૧ ગણ, પરસ્મૈ) પુનઃ પુનઃ-ફરીથી ફરીથી (અવ્યય) ભૂતગ્રામમ્-મૃત સમુદાય (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ.) હમમ્-આ (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. હવમ્) કૃત્સ્નમ્-અખિસ (વિશેષણ, વિ. ભૂતગ્રામમ્) અવશમ્-પરાધીન (વિશેષણ, વિ. ભૂતગ્રામમ્) પ્રકૃતેઃ-પ્રકૃતિના (નામ, પ. એ. વ. સ્ત્રી. પ્રકૃતિ) વશાત્-આધીન-પણામાંથી (નામ, પં. એ. વ. પુ. વશ).

ભાવાર્થ-મારી પ્રકૃતિ (ત્રિશુભમાંથી માયા)નો આશ્રય લઈ પ્રકૃતિના વશમાંથી આ પરતાંત્ર બધા ભૂતગ્રામને ફરી ફરીથી સરજું છું. (૮)

વિવેચન-શ્લોક ૮ થી ૧૧ આ શ્લોકોમાં ગત કલ્પના સૂક્ષ્મ ભાવાપન્ન જીવોને હું (વાસુદેવ) મારી મૂળ માયાને અંગિકાર કરી તેમનાં (જીવોનાં) રૂપકો તૈયાર કરી સરજું છું. આ સર્જવામાં મને કોઈપણ બંધનો દોષ લાગતો નથી. કારણ કે હું કેવળ નિઃસ્પૃહ અને વાસના વિનાનો હોવાથી

મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ।

हेतुनाऽनेन कौन्तेयं जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

શબ્દાર્થ-મયા-મારા વડે (સર્વનામ, ત. એ. વ. અસ્મત્) અધ્યક્ષેણ-અધ્યક્ષવડે (નામ, ત. એ. વ. પુ.) પ્રકૃતિઃ-પ્રકૃતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) સૂયતે-ઉત્પન્ન કરે છે, રચે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. સ્વ ૪ ગણ, આત્મને૦) સચરાચરમ્-ચર અને અચર સહિત (વિશેષણ, વિ. જગત્) હેતુના-કારણથી (નામ, ત. એ. વ. પુ. હેતુ) અનેન-આનાથી (સર્વનામ, ત. એ. વ. પુ. इदम्) કૌન્તેય-અર્જુન (સંબોધન) જગત્-જગત (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. જગત્) વિપરિવર્તતે-આવણું જવું થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. વિ+પરિ+ચૃત્ ૧ ગણ).

ભાવાર્થ-મારા અધ્યક્ષપણે પ્રકૃતિ સચરાચર જગતને રચે છે અને આ કારણથી હે કૌન્તેય ! જગત્ ચક્રમાં ફર્યા કરે છે. (૧૦)

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

શબ્દાર્થ-અવજાનન્તિ-અવજા કરે છે, તુચ્છ ગણે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. અવ+જા ૯ ગં.) મામ્-મને (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. અસ્મત્) મૂઢાઃ-મૂઢા, મોઢ પામેલાઓ (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) માનુષીમ્-મનુષ્યની (વિશેષણ, વિ. તનુમ્) તનુમ્-શરીરને (નામ, ક્રિ. એ. વ. નપું.) આશ્રિતમ્-આશ્રય ક્ષેત્રને (વિશેષણ, વિ. મામ્) પરમ્-પરમ શ્રેષ્ઠ (વિશેષણ, વિ. માયમ્) ભાવમ્-ભાવને (નામ, ક્રિ. એ. વ. પુ. ભાવ) અજાનન્તઃ-નહિ જાણનાર (વ. ક્રિ. વિશેષણ, વિ. જનાઃ) મમ-મારું (સર્વનામ, વ. એ. વ. અસ્મત્) ભૂતમહેશ્વરમ્-સર્વ જીવોના મહાન દેવદેવને (નામ, ક્રિ. એ. વ. નપું.).

વાચાર્થ-સર્વ જીવોના મહાન દેવદેવના મારા શ્રેષ્ઠભાવને નહિ જાણનાર મૂઢ પુરુષો મનુષ્ય શરીર ધારણ કરી રહેલા મને (પરમાત્માને) તુચ્છ ગણે છે. (મોઢ પામેલા અજ્ઞાનો જનો મને સાધારણ શરીરધારી મનુષ્ય સમજે છે.) (૧૧)

કર્મબંધન મને હોતું નથી. જ્યારે જ્યારે કર્મ સ્પૃહાવાળાં હોય છે ત્યારે જ તે બંધનરૂપ થાય છે. હું તો ઉદાસીનભાવે પ્રકૃતિના સર્વ કાર્યમાં અધ્યક્ષરૂપે રહું છું. આ હેતુથી જીવની સાથે સંબંધ કરતો સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) મુખ્ય હોવાથી જીવ કર્મના બંધનમાં આવે છે. કારણ કે જીવ ઉદાસીનભાવે કર્મ કરવા સમર્થ બનતો નથી. જીવમાં સામાન્ય રીતે મોહ અને ફલભોક્તૃત્વ હોય છે અને એથી એ દોષમય બાવનાઓમાં રમતો રહે છે. જીવની સાથે સંબંધ કરતો શુભવિભાવમય ભૂતઆત્મ, ઇન્દ્રિયઆત્મ, મનોઆત્મ વગેરે તેના (જીવના) શુભવિભાવથી પ્રકૃતિના સંયોગે તૈયાર થાય છે. આ બધી રચના બ્રહ્માંડમાં રહેલી છે અને તે મારી પ્રકૃતિ નામની શક્તિના સંબંધે વ્યવસ્થાપણને પામી સર્વકાર્યમાં યોજિત થઈ રહે છે. કેટલાએક પ્રસંગોમાં હું અવતારરૂપે જો કે ભૂતજ ઉપર આવું છું અને મનુષ્યના જેવો દેહ પણ ધારણ કરું છું છતાં પણ મને પ્રકૃતિ, કાળ, શુભ, કર્મસ્વભાવ વગેરે બાધ કરતા નથી. કારણ કે એ બધાં મારા (બ્રહ્મા)માંથી પ્રસૂત થયાં છે અને મારા સ્વાધીનમાં છે. હું તેમને તાબે (વશ) હોતો નથી. આ પ્રકારનું મારું સ્વરૂપ કોઈક જ યથાર્થ સમજે છે અને તે જ મારા પરમભાવને બોલે છે. જેઓ મારા પરમભાવને બોલતા નથી તેઓ જ મારી અવગણના કરે છે.

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥૧॥

શબ્દાર્થ-ન, ચ-નહિ, અને (અન્યથ) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) તાનિ-તે (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. નપું. તત્) કર્માણિ-કર્મો (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું. કર્મન્) નિબધ્નન્તિ-બાધે છે, લેપ કરે છે (દિ. વ કા. ૩ પુ. બ. વ. નિ+વધ્ ૯ ગણ, પરસ્મૈ) ધનજય-અર્જુન (સંજોધન) ઉદાસીનવત્-ઉદાસીનની માફક (અન્યથ) આસીનમ્-જેઠેલા, રહેલા (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. મામ્) અસક્તમ્-આસક્તિ વિનાનો (જ. કૃ. વિશેષણ, વિ. મામ્) તેષુ-તેમાં (સર્વનામ, સ. બ. વ. નપું. તત્) કર્મસુ-કર્મોમાં (નામ, સ. બ. વ. નપું).

ભાવાર્થ-હો અર્જુન ! તે કર્મોમાં અનાસક્ત, ઉદાસીનની માફક રહેલા મને તે કર્મો બાંધતાં નથી. (૯)

મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂચ્યતે સચરાચરમ્ ।

हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगत्तु द्वि प रि वर् त ते ॥१०॥

શબ્દાર્થ—મયા-માગ વડે (સર્વનામ, ૧ એ. વ. અસ્મત્) અધ્યક્ષેણ-અધ્યક્ષવડે (નામ, ૧ એ. વ. પુ.) પ્રકૃતિઃ-પ્રકૃતિ (નામ, ૩ એ. વ. સ્ત્રી.) સૂચ્યતે-ઉત્પન્ન કરે છે, રચે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. સૂ. ૪ ગણ, આત્મને) સચરાચરમ્-ચર અને અચર સહિત (વિગેય, વિ. જગત્) હેતુના-કારણથી (નામ, ૧ એ. વ. પુ. હેતુ) અનેન-આનાથી (સર્વનામ, ૧ એ. વ. પુ. ૬દમ્) કૌન્તેય-અર્જુન (સંબોધન) જગત્-જગત (નામ, ૩ એ. વ. નપું. જગત્) વિપરિવર્તતે-આવણું જતું થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ચિ+પરિ+વૃત્ ૧ ગણ).

વાર્તા—મારા અધ્યક્ષપણે પ્રકૃતિ સચરાચર જગતને રચે છે અને આ કારણથી હે કૌન્તેય ! જગત ચક્રમાં ફર્યા કરે છે (૧૦)

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

શબ્દાર્થ—અવજાનન્તિ-અવજા કરે છે, તુચ્છ ગણે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. ૫. વ. અવ+જ્ઞા ૬ ગણ) મામ્-મને (સર્વનામ, ૬ એ. વ. અસ્મત્) મૂઢાઃ-મૂઢા, મોઢા પામેનાઓ (વિગેય, વિ. જનાઃ) માનુષીમ્-મનુષ્યની (વિગેય, વિ. તનુમ્) તનુમ્-ધરીને (નામ, ૬ એ. વ. નપું.) આશ્રિતમ્-આશ્રય કહેવાને (વિગેય, વિ. મામ્) પરમ્-પરમ ક્ષેપ (વિગેય, વિ. ભાવમ્) ભાવમ્-ભાવને (નામ, ૬ એ. વ. પુ. ભાવ) અજાનન્તઃ-નહિ જાણનાર (વ. ૬. વિગેય, વિ. જનાઃ) મમ-મારું (સર્વનામ, ૧ એ. વ. અસ્મત્) ભૂતમહેશ્વરમ્-સર્વ જૂતોના મહાન દેવ-રૂપને (નામ, ૬ એ. વ. નપું).

વાર્તા—સર્વ જૂતોના મહાન દેવરૂપ માતા ક્ષેપકાવને નહિ જાણનાર મૂઢ પુરુષો મનુષ્ય ધરીર ધારણ કરી રહેલા મને (પરમાત્માને) તુચ્છ ગણે છે (મોઢ પામેલા અજ્ઞાનો જનો મને સાધારણ ધરીરધારી મનુષ્ય સમજે છે) (૧૧)

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ-મોઘાશાઃ-વિક્ષણ છે આશા જેઓની (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) મોઘકર્માણઃ-વિક્ષણ છે કર્મ જેઓનાં (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) મોઘજ્ઞાનાઃ-વિક્ષણ છે જ્ઞાન જેઓનું (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) વિચેતસઃ-અચ્છાની જનો (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) રાક્ષસીમ્-રાક્ષસી (વિશેષણ, વિ. પ્રકૃતિમ્) આસુરીમ્-આસુરી (વિશેષણ, વિ. પ્રકૃતિમ્) ચ, ઇવ-અને, માત્ર (અન્યથા) પ્રકૃતિમ્-પ્રકૃતિને (નામ, દિ. એ. વ. શ્રી. પ્રકૃતિ) મોહિનીમ્-મોહ પમાડે એની (વિશેષણ, વિ. પ્રકૃતિમ્) શ્રિતાઃ-આશ્રયવાળા (વિશેષણ, વિ. જનાઃ).

બાવાર્થ-વિક્ષણ આશાવાળાઓ, વિક્ષણ કર્મવાળાઓ, વિક્ષણ જ્ઞાનવાળા અજ્ઞાની જનો મોહ પમાડે એવા રાક્ષસી અને આસુરી સ્વભાવના જ આશ્રય કરે છે. (પ્રકૃતિ : સાત્વિક, તામસ, તામસ રાજસ, રાજસ, દેવી, રાક્ષસી, આસુરી, મોહિની) (૧૨)

વિવેચન-આ શ્લોક આપણને સમજાવે છે કે જોટી આશા, જોટી મમતા, જોટી કર્મોના ઉદ્ભવ કરે છે અને એ જોટાં કર્મો આસુરભાવને વધારી મોહમાં નાંખે છે. જેના પરિણામે જ્ઞાન ઇ. સાધનો તરફ વિચાર ન જતાં મિથ્યા આચારમાં પડી જવાય છે અને પરિણામે મુક્તિનાં દ્વાર બંધ થઈ જાય છે. જીવનો સાધારણ રીતે ધર્મ ભગવદ્ગાનિધ્યનો હોવો જોઈએ. એ ધર્મ જોટી આશા અને જોટી મમતાથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. વિશેષ-માં લોકમાં સદ્ગુણ વધવાને બદલે દુર્ગુણો જ વધ્યા કરે છે. આ કારણે એટલું શૈલિક કલ્યાણ પણ બનતું નથી એટલે પારલોકિક કલ્યાણ તો બને જ નહિ.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈર્ઘ્યં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

મજંત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમન્યયમ્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ-મહાત્માનઃ-મોટા પુરો, દેવી જીવો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. મહાત્માનઃ) તુ-પરંતુ, તો (અન્યથા) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મદ્)

પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન) દૈવીમ્-દૈવી (વિશેષણ, વિ. પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિમ્-પ્રકૃતિને (નામ, દિ. એ. વ. સી.) આશ્રિતાઃ-આશ્રય કરેલાઓ (બ. કૃ. વિશેષણ, વિ. મહાત્માનઃ) ભજન્તિ-સેવે છે, બજે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ' ભજ્ ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) અનન્યમનસઃ-અનન્ય મનવાળાઓ (વિશેષણ વિ. મહાત્માનઃ) જ્ઞાત્વા-જ્ઞાણી (વિધેય કૃદંત) ભૂતાદિમ્-સર્વ જીવોના કારણરૂપ (વિશેષણ, વિ. મામ્) અવ્યયમ્-અવિનાશી (અક્ષરરૂપ) (વિશેષણ; વિ. મામ્).

ભાવાર્થ-પરંતુ હે પાર્થ ! દૈવી' પ્રકૃતિને આશ્રય રહેલા મહાત્માઓ (દૈવી જીવો) અનન્ય મનવાળા થઈને સર્વભૂતોના કારણરૂપ અને અવિનાશી (અક્ષર સ્વરૂપને) અને બજે છે સેવે છે. (૧૩)

વિવેચન-આ શ્લોક એના ઉપરના શ્લોક પરથી તદ્દન જુદો પડે છે. ઉપરનો શ્લોક કેવળ આસુરી ભાવનો પોષક બને છે અને આ શ્લોક આસુરી ભાવોનો નિવર્તક બની દૈવી ભાવોને જિભા કરે છે અને તંમાં સુખ્ય દૈવી ભાવ તો અક્ષરબ્રહ્મના સ્વરૂપને ઓળખાવવામાં ઉપયોગી સહાયક થાય છે. સુખ્ય ભાવ એટલે જીવ અને બ્રહ્મનો એક બીજાની સાથેના સંબંધનો યથાર્થ પારિચય. આ સંબંધ બરાબર સમજાય ત્યારે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં વિશેષ સુગમતા થઈ શકે છે. બ્રહ્મ અનાદિ છે, સર્વભૂતોનું આદિ કારણ છે, અબ્યય છે વગેરેનું જ્ઞાન જીવને પ્રાપ્ત થયે બ્રહ્મ સાથે રૂડે પ્રકારે સંબંધ યોજાય છે, આ યોજનાએલો સંબંધ ચિત્તની સ્થિરતા ઉભી કરે છે પરિણામે જીવ મુક્તભાવને પામે છે. આયાના પ્રત્યાઘાતો એને નડતા નથી

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તથ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ-સતતમ્-હંમેશાં (અન્યથા) કીર્તયન્તઃ-ગુણગાન કરનારાઓ (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. મહાત્માનઃ) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) યતન્તઃ-પ્રયત્ન કરનારાઓ (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. મહાત્માનઃ) ચ-અને (અન્યથા) દૃઢવ્રતાઃ-દૃઢ મતોવાળાઓ (વિશેષણ, વિ. મહાત્માનઃ) નમસ્યન્તઃ-નમસ્કાર કરનારાઓ (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. મહાત્માનઃ) ચ-અને (અન્યથા) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) ભક્ત્યા-ભક્તિથી (નામ, ૧ એ. વ. એ. ભક્તિ) નિત્યયુક્તાઃ-હંમેશાં

જોડાયેલાઓ (બ્ર. ઈ. વિશેષ્ય, વિ. મહાત્માના) ઉપાસતે-ઉપાસના કરે છે, સેવે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. ઉપ+માસ ૨ ગય).

બાવાર્થ-હ મેઘાં મારાં નામ અને ગુણોનું વર્ણન કરનારાઓ, યત્ન-શીલ હવે નિશ્ચયવાળાઓ, ભક્તિથી મને નમનારાઓ, નિત્ય મારામાં જોડાયેલાઓ મને સેવે છે. ઉપાસે છે. (૧૪)

વિવેચન-આ શ્લોક અનન્ય ભક્તિનો બોધ કરે છે. અનન્ય ભક્તિમાં માત્ર પ્રભુ, ઈશ્વર, કૃષ્ણ વગેરે કોઈપણ ઈશ્ટની સાથે શુદ્ધ, સ્વાર્થરહિત સદ્ભાવ અને પ્રેમ જોડી દેવો. આ પ્રકારનો પ્રેમ મરણ પર્યંત કાયમ રહેવો જોઈએ. વચમાં કોઈ કોઈ વખત લાલસાઓ ઊભી થાય છો ખરી. તેવે વખતે સાવધાનતા રાખી પોતાનો નિત્યક્રમ (ભજન વ.) ચાલુ રાખવો. ભજનના પ્રકાર, શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, દાસ્ય, સખ્ય, આત્મ નિવેદન, અર્ચન, પાદસેવન છે. આને નવધા ભક્તિ કહે છે. ભક્તિની પરાકાષ્ટા જેને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કહેવામાં આવે છે તે તો કોઈક ભાગ્યશાળી જ અનુભવી શકે છે.

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજન્તો મામુપાસતે ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा बिभ्वतोमुखम् ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ-જ્ઞાનયજ્ઞેન-જ્ઞાનયજ્ઞથી (નામ ત. એ. વ. ૫) ચ, અપિ-અને, પથ્ય (અવ્યય) અન્યે-બીજા (સર્વનામ પ્ર. બ. વ. ૫ અન્ય) યજન્તા-પૂજન કરતા (વ. ૬૬ન્ત વિશેષ્ય, વિ. અન્યે) મામ્-મને (સર્વનામ ક્રિ. એ. વ. અસ્મદ્) ઉપાસતે-ઉપાસના કરે છે, સેવે છે. (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. ઉપ+આસ ૨ ગય, આત્મને) એકત્વેન-એકપણાએ, એકત્વભાવથી (નામ ત. એ. વ. નપું.) પૃથક્ત્વેન-પૃથક્ભાવથી (સ્વામી, સેવકના ભાવથી) (નામ ત. એ. વ. નપું. પૃથક્ત્વ) बहुधा-બહુ પ્રકારે (અવ્યય) बिभ्वतोमुखम्-વિશ્વમા એટલે સર્વ તરફ મુખવાળાને (નામ, ક્રિ. એ. વ. ૫. વિશેષ્ય, વિ. મામ્).

બાવાર્થ-મને વિશ્વમુખને જ્ઞાનયજ્ઞવડે પૂજન કરતા એકત્વ ભાવથી ઉપાસે છે, બીજાઓ પૃથક્ત્વ ભાવથી અને વળી બીજા કેટલાક પથ્ય અનેક પ્રકારે ઉપાસે છે. (૧૫)

વિવેચન-કોઈક જીવ જ્ઞાનના સાધનથી ઉપાસના કરે છે. તે સમય પ્રજ્ઞાંડને પ્રજ્ઞા તરીકે અનુભવવા તજવીજ કરે છે અથવા તે જુદા જુદા દૃશ્ય પદાર્થોને પ્રજ્ઞાભાવે બાણી તેમાંથી પ્રજ્ઞાનો અનુભવ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. અહીં વિરાટની ઉપાસનાને યોગ સિદ્ધ કરે છે. એમાં મદદ તરીકે નીચેના શ્લોકો ઉપયોગમાં આવે છે. શ્લોક ૧૬ થી ૧૯.

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધા ઽહમહમૌષધમ્ ।

મંત્રો ઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં હુતમ્ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ-અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) ક્રતુઃ-શ્રીતયજ્ઞ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ક્રતુ) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) યજ્ઞઃ-યજ્ઞ નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યજ્ઞ) સ્વધા-પિતૃના નિમિત્તમાં અપાતી આહુતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. સ્વધા) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) ઔષધમ્-વનસ્પતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. ઔષધ) મન્ત્રઃ-મંત્ર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. મન્ત્ર) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) યજ્ઞ-માત્ર (અન્યથા) આજ્યમ્-ધી (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. આજ્ય) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) અગ્નિઃ-અગ્નિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અગ્નિ) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) હુતમ્-હોમાયેહું (વિશેષણ, વિ. દ્રવ્યમ્).

ભાવાર્થ-હું^૧ શ્રીતયજ્ઞ, સ્માર્તયજ્ઞ, સ્વધા, વનસ્પતિ, મંત્ર ધૃત (ધી) અગ્નિ, હુતદ્રવ્ય પણ હું જ છું. (૧૬)

પિતા ઽહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદ્યં પવિત્રમૌકાર ક્રક્ સામ યજુરેવ ચ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ-પિતા-પિતા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પિતૃ) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) અસ્ય-આતો (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. હિત્) જગતઃ-જગતનો (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. જગત્) માતા-મા (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. માતૃ) ધાતા-પે.શ્વ કરનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ધાતૃ) પિતામહઃ-પિતામહ

(નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) વેદમ્-ગણવા યોગ્ય (વિદેય કર્મણિ કૃ. વિશેષણ, વિ. ઋક્ સામ યજુઃ) પવિત્રમ્-પવિત્ર (વિશેષણ, વિ. ઋક્ સામ યજુઃ) ઓંકારે-ઐકારમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. ઐકાર), ઋક્-ઋગ્વેદ (નામ, પ્ર. એ. વ. ઓ. ઋજ્) સામ-સામવેદ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) યજુઃ-યજુર્વેદ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. યજુષ્) પય, જ-માત્ર, અને (અભ્યય).

ભાવાર્થ-આ સર્વ જગતનો ધારણ પોષણ કરનાર પિતા, માતા અને પિતામહ હું છું અને વળી ઐકારમાં રહેલું ઋક્, સામ, યજુઃ જે પવિત્ર અને જાણવા યોગ્ય છે તે હું છું. (૧૭)

ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।

પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં વીજમવ્યયમ્ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ-ગતિઃ-ગતિ, પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સ્થાન, યાન (નામ, પ્ર. એ. વ. ઓ. ગતિ) ભર્તા-ધણી, માલીક (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ભર્તૃ) પ્રભુઃ-પ્રભુ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) સાક્ષી-સાક્ષી, શુભાશુભનો જોનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સાક્ષિન્) નિવાસઃ-સર્વમાં નિવાસ કરનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. નિવાસ) શરણમ્-શરણુરૂપ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. શરણ) સુહૃત્-મિત્ર, પ્રત્યુપકારની આશા નહિ રાખનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. ઓ.) પ્રભવઃ-ઉત્પત્તિરૂપ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પ્રભવ) પ્રલયઃ-પ્રલયરૂપ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પ્રલય) સ્થાનમ્-આધાર (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. સ્થાન) નિધાનમ્-નિધિ, સર્વપ્રાણી સૂક્ષ્મરૂપથી જેમાં રિયતિ કરે છે (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. નિધાન) વીજમ્-ઝીજ, કારણરૂપ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. વીજ) અવ્યયમ્-અવિનાશી (અભ્યય).

ભાવાર્થ-પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય-ગમનક્રિયા-જ્ઞાનસ્થાનરૂપ, બરણપોષણ કરનાર બધાનો સ્વામી, શુભાશુભને જોનાર, સર્વજનું નિવાસ સ્થાન, શરણરૂપ, પ્રત્યુપકારની આશા નહિ રાખનાર છતાં હિત કરનાર, ઉત્પત્તિ સ્થાન, પ્રલય સ્થાન, આધાર સ્થાન નિધિરૂપ અને અવિનાશી કારણરૂપ પણ (હું જ છું.) (૧૮)

તપામ્યહમહં વર્ષે નિશ્ક્રામ્યુત્સ્રજામિ ચ ।

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સંદસૃજામિ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ-તપામિ-તપું છું, તાપ આપું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. તપ્ ૧ ગણ) અહમ્ અહમ્-હું હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) વર્ષમ્-વર્ષાને વરસાદને (નામ, ક્રિ. એ. વ. પુ. વર્ષ) નિમ્નહામિ-આકર્ષું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. નિમ્ન-૬ ગણ, પરસ્મૈ૦) ઉત્સજામિ-નાખું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. ઉત્+સજ્ ૬ ગણ, પરસ્મૈ૦) ચ-અને (અન્યથા) અમૃતમ્-અમૃત (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. અમૃત) ચ, ષ્વ-અને, માત્ર (અન્યથા) મૃત્યુઃ-મરણ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. મૃત્યુ) ચ-અને (અન્યથા) સત્-સત (નામ, પ્ર. એ. વ.) અસત્-અસત (નામ, પ્ર. એ. વ.) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) અર્જુન-અર્જુન (સંબોધન).

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! હું (સૂર્યરૂપે) તપું છું, તથા વર્ષાને આકર્ષું છું તથા વરસાદું છું અને હું જ અમૃત, મૃત્યુ, સત તેમ જ અસત છું. (૧૬)

વિવેચન-શ્લોક ૧૬ થી ૧૯. આ શ્લોકો ભગવન્-માહાત્મ્યનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. પ્રત્યેક સ્થિતિમાં તેની સત્તા જણાય છે. પ્રાકૃતભાવે અથવા અપ્રાકૃતભાવે બની રહે છે તે માત્ર તેની સત્તાના આધારે થયા કરે છે. આટલું જ્ઞાન પ્રત્યેક સમયે દરેક જીવને તેના આગળને આગળ વિચરવામાં ઉપયોગમાં આવે છે અને પ્રજ્ઞાની સત્તા સિવાય ઈતર સત્તા છે જ નહિ એવો દૃઢ નિશ્ચય કરે છે. આ દૃઢ નિશ્ચય દ્વારા પ્રજ્ઞ સાથે એકય સિદ્ધ કરવા પોતાની ચિત્ત-વૃત્તિને કામે લગાડે છે.

યજ્ઞનાં જીહ્વાં જીહ્વાં વિધાન (ક્રિયા) મારાં સ્વરૂપો છે અને તેથી જીહ્વા જીહ્વા નામાત્મક યજ્ઞો પણ મારાં જ આવિર્ભૂત સ્વરૂપો છે. વળી સમસ્ત પ્રજ્ઞાકના નિર્માતા તરીકે, ઉત્પાદક તરીકે, પોષક તરીકે અને બીજાં કર્મચારી દેવોના દેવ તરીકે પણ હું છું. એવી જ રીતે જ્યાં જ્યાં કંઈ પણ શુદ્ધ અને પ્રગટ વિભાવો થયા કરે છે ત્યાં પણ મારી જ પ્રેરણાએથી અથવા તો મારી જ સત્તાથી અથવા તો હું કર્તારૂપે રહી તે તે વિભાવોમાં આત્મપ્રોત ધર્ષ જાઉં છું.

આ પ્રકારનો મારો સમસ્ત ભાવ જ સમજી શકે છે તે મારો મહિમા અરાખર જાણીને પોતાના ચિત્તને મારામાં સુદૃઢ કરે છે. સુદૃઢ થયેલું ચિત્ત બક્ષિતાના ભાવોને સમજી શકે છે અને ભક્તિમય બને છે.

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિદ્ધા સ્વર્ગંતિ પ્રાર્થયન્તે ।

તે પુણ્યમાસાદ્ય સુરેન્દ્રલોકમશ્નન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ-ત્રૈવિદ્યાઃ-ત્રણે વેદોમાં કહેલા સકામ કર્મને આચરનારા (વિશેષણ, વિ. સોમપાઃ) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) સોમપાઃ-સોમરસને પીનારા (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. સોમપ) પૂતપાપાઃ-પાપોથી છુટી પવિત્ર થયેલા (વિશેષણ, વિ. સોમપાઃ) યજ્ઞૈઃ-યજ્ઞો વડે (નામ, તુ. બ. વ. પુ. યજ્ઞ) ઇદ્ધા-પ્રજન કરીને (વિધેય કૃદંત) સ્વર્ગંતિમ્-સ્વર્ગ લોકને, સ્વર્ગ લોકને (નામ, દિ. એ. વ. ઓ.) પ્રાર્થયન્તે-પ્રાર્થના કરે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. પ્રત્યર્થ ૧૦ ગણ, આત્મને) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. પુ. તદ્) પુણ્યમ્-પુણ્ય ક્ષણ (વિશેષણ, વિ. સુરેન્દ્ર-લોકમ્) આસાદ્ય-મેળવીને (વિધેય કૃદંત આત્સદ્) સુરેન્દ્રલોકમ્-સુરેન્દ્ર લોક, ઇન્દ્રલોક (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) અશ્નન્તિ-ભોગવે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. અશ્ ૯ ગણ, પરસ્મૈ૦) દિવ્યાન્-દેવલોકને (નામ, દિ. બ. વ. પુ.) દિવિ-સ્વર્ગમાં (નામ, સ. એ. વ.) દેવભોગાન્-દેવોના ભોગોને (નામ, દિ. બ. વ. પુ.).

ભાવાર્થ-ત્રણે વેદોમાં કહેલા સકામ કર્મ કરનારાઓ, પાપોથી મુક્ત થઈ પવિત્ર થયેલા, સોમરસ પીનારાઓ મને યજ્ઞોવડે પ્રજન કરીને સ્વર્ગ-લોકને પ્રાર્થે છે (ઇચ્છા કરે છે). તેઓ પવિત્ર ક્ષણ સુરેન્દ્રલોકને પામીને સ્વર્ગલોકમાં દિવ્ય દેવોના ભોગોને ભોગવે છે. (૨૦)

તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥२१॥

શબ્દાર્થ-તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તદ્) તમ્-તેને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. પુ.) મુક્ત્વા-ભોગવીને (વિધેય કૃદંત મુજ્) સ્વર્ગલોકમ્-સ્વર્ગલોકને (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) વિશાલમ્-વિશાળ (વિશેષણ, વિ. સ્વર્ગલોકમ્) ક્ષીણે-ક્ષીણ થતાં (વ. ૬ વિશેષણ, વિ. પુણ્યે) પુણ્યે-પુણ્ય (નામ, સ. એ. વ.) મર્ત્યલોકમ્-મર્ત્યલોકમાં (નામ, દિ. એ. વ. પુ. મર્ત્યલોક) વિશન્તિ-પામે છે, પ્રવેશે છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. વિશ્ ૬ ગણ, પરસ્મૈ૦) પવમ્-એ પ્રમાણે (અન્યથા) ત્રયીધર્મમ્-ત્રણે વેદોમાં કહેલા સકામ કર્મકર્મને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. ત્રયીધર્મ) અનુપ્રપન્ના-

આશ્રય કરનારા (વિશેષજ્ઞ, વિ. જ્ઞના) ગતાગતમ્-આવૃત્તિ અને જપ્તું (નામ, ક્રિ. ઐ. વ. પુ.) કામકામા-કામની ઈચ્છા રાખનારા, ભોગોની ઈચ્છાવાળા (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) લભન્તે-મેળવે છે, પામે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. લભ્ ૧ ગણ, આત્મતે).
 આશ્રય કરનારા, કામભોગોની ઈચ્છા રાખનારા ગતાગતમ્ (જન્મ મરણ) મેળવે છે. (૨૧)

ભાવાર્થ-તે (પુરુષો) તે વિશાળ સ્વર્ગલોકને ભોગવીને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં મૃત્યુલોકમાં પ્રવેશે છે. એ પ્રકારે ત્રણ વેદોમાં કહેલા સકામ કર્મકર્મનો આશ્રય કરનારા, કામભોગોની ઈચ્છા રાખનારા ગતાગતમ્ (જન્મ મરણ) મેળવે છે. (૨૧)

વિવેચન-વેદમાં કર્મની શ્રુતિઓ હોય છે અને તે શ્રુતિઓના સંબંધમાં આ શ્લોકો ઉપસ્થિત થાય છે. ત્યાં (વેદમાં) મંત્ર અને બ્રાહ્મણ (કદપ) નામના પ્રકારો છે. મંત્ર પ્રકાર દ્વારાએ દેવ ઇન્દ્રે બોલાવવામાં આવે છે અને તેનું આવાહન કરવામાં આવે છે. એ દ્વારા આવાહિત દેવોને યજ્ઞના બલિ ઇન્દ્રે ભોગો અર્પવામાં આવે છે. આ પ્રકારના વિધાનો ત્યાં બતાવવામાં આવેલા છે. એનો ખરેખર અમલ થતાં તે તે દેવોની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. અને તેના પરિણામે કર્મના ભોગો ભોગવવા સ્વર્ગ નામનું કોઈક લોક કદપવામાં આવ્યું છે. ત્યાં પુણ્યકૃત જીવ સ્વર્ગમાં જાય છે અને ત્યાં પોતાના પુણ્યકર્મના અનુસારે ભોગ ઇન્દ્રે ભોગવે છે. પુણ્યકર્મ ક્ષીણ થતાં પાછો મૃત્યુલોકમાં આવે છે. આ પ્રકારની વેદમયી ક્રિયા પરપરા ચાલ્યા કરે છે. તાત્પર્ય કે મૃત્યુલોકમાં આવવું, યજ્ઞયાગાદિ કરવાં, સ્વર્ગમાં જવું, સ્વર્ગના ભોગ ભોગવવા અને પાછો આવવું. આ પ્રમાણે ઘટચક્રની ક્રિયા ચાલુને ચાલુ રહ્યા કરે છે. ભોગાસકત જીવોને આવી ક્રિયાઓમાં આનંદ પડે છે અને તેમાં જ રમ્યાપમ્યા રહે છે.

બ્રહ્મની સાથે જીવનો સંબંધ થવો જ જોઈએ. તે આ પ્રકારના કર્મ-માર્ગમાં થતો ન હોવાથી જીવની બ્રાન્ત દશા કોઈ પણ વખતે અટકતી નથી એ કારણે ગૌદિક કર્મમાર્ગ પર અનાસક્તિ થતી જણાતાં જ્ઞાનમાર્ગને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું. આ જન્મે કર્મમાર્ગી અને જ્ઞાનમાર્ગી વધારેમાં વધારે અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત પહોંચવાને સમર્થ થઈ શકે છે ખરા પણ કોઈક શુદ્ધતાને અનુભવ કરે છે કારણ ત્યાં ભક્તિરસ જેવું તત્ત્વ જણાતું નથી.

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યામિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વ્રહ્મ્યહમ્ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ-અનન્યાઃ-અનન્ય ભાવથી મારામાં સ્થિત થયેલા (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) ચિન્તયન્તઃ-ચિંતન કરનારાઓ (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. જનાઃ) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મત્) ચે-જેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તત્) જનાઃ-માણસો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. જન) પર્યુપાસતે-ઉપાસના કરે છે, સેવે, છે (નિષ્ક્રમ ભાવથી) (કિ. વ. દા. ૩ પુ. બ. વ. પરિ+ઉપ+આસ્ ૨ ગણ, આત્મને) તેષામ્-તેઓનું (સર્વનામ, પ. બ. વ. પુ. તત્) નિત્યામિયુક્તાનામ્-દ્વંદ્વેશા ઐક્યભાવથી સ્થિર થયેલા (વિશેષણ, વિ. જનાનામ્) યોગક્ષેમમ્-યોગ અને ક્ષેમ (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. યોગક્ષેમ) વદ્વામિ-વહન કરું છું (કિ. વ. દા. ૧ પુ. એ. વ. વહ ૧ ગણ, પરસ્મે) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્).

ભાવાર્થ-જે જનો અનન્ય ભાવથી મારામાં સ્થિત થયેલા નિરંતર મને ચિંતન કરનારા નિષ્ક્રમ ભાવથી ઉપાસે છે તેમના નિત્ય ઐક્ય ભાવથી મારામાં સ્થિત થયેલા (પુરુષોના) યોગક્ષેમને હું વહન કરું છું. (યોગ-ભગવત્ત્વરૂપ પ્રાપ્તિ. ક્ષેમ-ભગવત્પ્રાપ્તિનાં સાધન) (૨૨)

વિવેચન-કેટલાએક જીવો મને અનન્ય ભાવથી બંધે છે એટલે મારામાં આ પ્રકારના ભજન દ્વારા મારામાં સંપૂર્ણ ચિત્ત મૂકે છે મારા સિવાય અન્યનું એ ભજન કરતો નથી. કેવળ શ્રદ્ધામય મારામાં જ તે રહેલો હોવાથી હું તેનું સંપૂર્ણ ભોગમ લઉં છું. એના નિત્યના ભરણપોષણની વ્યવસ્થા પણ મારી મારફતે જ બને છે એના લોક (લોકવ્યવહાર) અને વેદ (વેદિક વ્યવહાર) પણ હું જ સંભાળી લઉં છું. કારણ કે મારા સિવાય અન્ય કોઈ એનું નથી. જે કોઈ એનું છે તે હું જ છું. એની આસકિતનું સ્થાન મારા સિવાય બીજામાં નથી.

યેऽપ્યન્યદેવતામક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેઽપિ મામેવ કૌન્તેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥૨૩॥

રાખ્દાર્થ-એ-એઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) અપિ-પણ, જો કે (અવ્યય)
અન્યદેવતા-મીઠા દેવતાઓને (નામ, દ્વિ. બ. વ. સી.) મક્તાઃ-મકતો (નામ, પ્ર.
બ. વ. પુ.) યજન્તે-પૂજે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. યજ્ ૧ ગણ, આત્મતેઽ)
શ્રદ્ધયા-શ્રદ્ધા વડે (નામ, તુ. એ. વ. સી. શ્રદ્ધા) અન્વિતાઃ-યુક્ત થયેલા (વિશેષણ,
વિ. મક્તાઃ) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) અપિ-પણ (અવ્યય) મામ્-મને
(સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મત્) एव-જ, માત્ર (અવ્યય) કૌન્તેય-અર્જુન (સંબોધન)
યજન્તિ-ભજન કરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. યજ્ ૧ ગણ, પરસ્મે) અવિધિ-
પૂર્વકમ્-વિધિ વગર, શાન વગર (અવ્યય).

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! જો કે શ્રદ્ધાથી યુક્ત જે ભકતો (સકામી)
અન્ય દેવતાઓને ભજે છે, તેઓ પણ મને જ ભજે છે; પણ (તેઓની પૂજા)
અજ્ઞાનપૂર્વક અને અવિધિપૂર્વક છે. (૨૩)

વિવેચન-કેટલાએક જીવો ભગવાનના પૃથક્ સ્વરૂપોને ભજે છે. આ
સ્વરૂપોને અન્ય દેવતા તરીકે ઓળખાવે છે; પણ જેનું એ ભજન કરે છે
તેનામાં એની અકાશશ્રદ્ધા અને અકાશસ્નેહ છે. જો કે શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે પૂજન
કરતો નથી છતાં પણ શ્રદ્ધા અને સ્નેહસપન્ન હોવાથી અને મારા જુઠા જુઠા
સ્વરૂપો ઉપર પ્રીતિ રાખતો હોવાથી મને જ એ ભજે છે. અહીં એનો
અનન્યભાવ નથી.

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥૨૪॥

રાખ્દાર્થ-અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) હિ-નિશ્ચયથી
(અવ્યય) સર્વયજ્ઞાનામ્-અર્ધા યજ્ઞોનો (નામ, વ. બ. વ. પુ.) ભોક્તા-ભોક્તા (નામ,
પ્ર. એ. વ. પુ. ભોક્તૃ) ચ-અને (અવ્યય) પ્રમુઃ-પરમેશ્વર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.
પ્રમુ) एव, च-માત્ર, અને (અવ્યય) न, तु-નહિ, પરતુ (અવ્યય) મામ્-મને,
અધિયત્ સ્વરૂપને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મત્) અમિજાનન્તિ-જાણે છે, તત્ત્વથી
જાણે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. અમિ-શ્ઙ્ ૬ ગણ, પરસ્મે) તત્ત્વેન-તત્ત્વથી
(નામ, તુ. એ. એ. વ. નપું. તત્ત્વ) अतः-તેથી (અવ્યય) च्यवन्ति-પડે છે
(પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે) (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. ચ્યુ ૧ ગણ, પરસ્મે) ते-

તેઓ (મર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.).

ભાવાર્થ—હું બધા યજ્ઞોનો લોકતા અને માલીક છું, (જેઓ) મને તત્વથી જાણતા નથી તેઓ જ પડે છે (યુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે.) (૨૪)

વિવેચન—કેટલાએક લોકો યજ્ઞયાગાદિ કર્મ તો કરે છે પણ યજ્ઞમાં રહેલો હું તેઓના લક્ષમાં તત્વ દ્વારા સમજતો નથી એથી તેઓને યજ્ઞના શુભ પરિણામરૂપ હું પ્રાપ્ત થતો નથી. જુઠાં જુઠાં પ્રકારના કૃત્રની લાલસા તેમને હોવાથી તેઓ મારા નિકટ સંબંધમાં ન આવતાં નીચે પડી રહે છે અને માત્ર માયાના ભોગરાગમાં અધકાયા કરે છે. અનેક જન્મો પણ તેના થયા કરે છે.

યાન્તિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાન્તિ પિતૃવ્રતાઃ ।

ભૂતાનિ યાન્તિ ભૂતેજ્યા યાન્તિ મઘાજિનોઽપિ મામ્ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ—યાન્તિ-પામે છે, જાય છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. યા ૨ ગથ, ૫૨૨૨૧૦) દેવવ્રતાઃ—દેવતાઓને પૂજનારા (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) દેવાન્—દેવતાઓને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. દેવ) પિતૃન્ પિતૃલોકોને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. પિતૃ) યાન્તિ-પામે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. યા ૨ ગથ ૫૨૨૨૧૦) પિતૃવ્રતાઃ—પિતૃઓને પૂજનારા (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. પિતૃવ્રત) ભૂતાનિ—ભૂતોને (નામ, દિ. બ. વ. નપું.) યાન્તિ-પામે છે, જાય છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. યા ૨ ગથ, ૫૨૨૨૧૦) મઘાજિનઃ—મને પૂજનારાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) અપિ-પણ (અવ્યય) મામ્—મને (સર્વનામ, દિ. એ. પ. અસ્મત્).

ભાવાર્થ—દેવોને પૂજનારાઓ દેવોને, પિતૃઓને પૂજનારાઓ પિતૃઓને, ભૂતોને પૂજનારાઓ ભૂતોને, મને પૂજનારાઓ (મારા ભક્તો) મને જ પામે છે. (૨૫)

વિવેચન—સકામ ઉપાસનામાં દેવ દેવાન્તરની ઉપાસના સકામ ઉપાસકો કરે છે. પરિણામે તેઓ ઐહિક અથવા પારલૌકિક સુખ ભોગવે ખરા. જેવી જેવી જે દેવની ઉપાસના તેવી તેની તે દેવલોકમાં ગતિ થાય છે. એટલે પિતૃના

ઉપાસકો પિતૃલોક, દેવતાના ઉપાસકો દેવલોક અને ભૂતપિશાચાદિકની ઉપાસનાવાળાઓ તે લોકમાં જાય છે. આમાંથી કોઈ મને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આ પ્રકારની હીન ભક્તિ પરમ પુરુષાર્થમાં સાધક બનતી નથી, જીવ તેો પ્રદાની સાથે ઐક્ય શોધે. ઐક્ય શોધવામાં એને આ ભક્તિ દેવાંતરોપાસનાના કામમાં આવતી નથી. અજ્ઞાનીજનો મોહમાં પડી આવી ઉપાસના સ્વીકારે છે.

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि म य ता त्म नः ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ-પત્રમ્-પાનને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. પત્ર) પુષ્પમ્-ફૂલને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. પુષ્પ) ફલમ્-ફળને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. ફલ) તોયમ્-જળને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. તોય) યા-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યત્) મે-મહ્યમ્-મને (સર્વનામ, ચ. એ. વ. અસ્મત્) ભક્ત્યા-ભક્તિથી, પ્રેમ-ભક્તિથી (નામ, ત. એ. વ. સ્ત્રી. ભક્તિ) પ્રયચ્છતિ-આપે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. પ્રત્વા (ચચ્છ) ૧ ગણ) તત્-તે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) ભક્ત્યુપહૃતમ્-ભક્તિથી અર્પણ કરેલું (વિશેષણ, વિ. તત્, ભક્ત્યા ઉપહૃતમ્ इति ઉપહૃત) અશ્નામિ-ખાઉ છું, ભોગ્યું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અશ્ ૯ ગણ, પરસ્મૈ) પ્રયતાત્મનઃ-શુદ્ધ ભુદ્ધિવાળા, નિષ્કામ પ્રેમી ભક્તોના (નામ, વ. એ. વ. પુ. પ્રયતઃ આત્મા यस્ય इति બહુવ્રીહિ).

ભાવાર્થ-શુદ્ધભુદ્ધિવાળા નિષ્કામ પ્રેમી ભક્તોના, પ્રેમભક્તિવડે અર્પણ કરેલાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ, પાણી જે મને પ્રેમભક્તિવડે આપે છે તેનો હું ઉપયોગ કરું છું. (૨૬)

વિવેચન-ભગવાનને અથવા પોતાના ઇષ્ટદેવને ફૂલહાર, નેવેલ, ધૂપ, દીપ ઇ. લોકો અર્પે છે ખરા; પણ તે કેવળ બાહ્યાચાર ક્રિયા રૂપે જ અર્પતા હશે તો ભગવાન અથવા ઇષ્ટદેવ તેનો સ્વીકાર કરતા નથી. કારણ કે એ અર્પિત હૃદયના ભાવથી નથી હોતું; પણ દેખાડેખીથી હોય છે. જો શુદ્ધ ભક્તિથી અર્પવામાં આવે તો ભગવાન અથવા ઇષ્ટદેવ જરૂર તેનો સ્વીકાર કરે.

કેટલાકનું એવું માનવું છે કે ભગવાન આપણા જેવું જ ખાતા હોય તો આપણા જેવા જ શરીરધારી તે હોય; પણ દેવનો ખોરાક દેવના જેવો જ હોય છે. તાત્પર્ય કે એમાંથી તે શુદ્ધ રસનું જ અહણ કરે છે અને દૈશ્ય પદાર્થો તો તેના તે જ સ્વરૂપમાં રહેવા દે છે. એટલે ભક્તને તે પદાર્થ પ્રસાદ રૂપે જ પ્રાપ્ત થાય છે.

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यસि कौन्तेय तत्કुरुष्व मदર્पणम् ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ-યત્-જે (સર્વનામ, દ્વિ. એ વ નપું) કરોષિ-કરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. કુ ૮ ગણ, પરસ્મૈ૦) યત્-જે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું) અશ્નાસિ-ખાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અશ્ ૮ ગણ, પરસ્મૈ૦) યત્-જે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું) જુહોષિ-હોમે છે (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. જુ ૩ ગણ, પરસ્મૈ૦) દદાસિ-આપે છે (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. દા ૩ ગણ, પરસ્મૈ૦) યત્-જે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું) તપસ્યસિ-તપ કરશે (ક્રિ. ભ. કા. ૨ પુ. એ. વ. તપ્ ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) કૌન્તેય-અર્જુન (સંબોધન) તત્-તે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું) કુરુષ્વ-કર (ક્રિ. આદ્યાર્થ, ૨ પુ. એ. વ. કુ ૮ ગણ, આત્મને૦) મદર્પણમ્-મને અર્પણ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું)

ભાવાર્થ-જે તું કરે, ખાય, હોમે, આપે, તપ કરે તે હે કૌન્તેય, મને અર્પણ કર. (૨૭)

शुभाशुभ फलैरेवं मोक्षये कर्म व न्य नैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ-શુભાશુભફલૈઃ-શુભ અને અશુભ ફલોથી (વિશેષણ, વિ. કર્મ-વ્યવહાર) યવમ્-એ પ્રમાણે (અન્ય) મોક્ષયે-મોક્ષ પામશે (ક્રિ. ભ. કા. ૨ પુ. એ. વ. મુચ્ ૬ ગણ, આત્મને૦) કર્મવ્યવહારે-કર્મોના બંધનોથી (નામ, ત્. બ. વ. નપું) સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા-સંન્યાસ અને યોગથી યુક્ત થયેલો આત્મા જેનો (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્; સંન્યાસઃ-પવ યોગઃ તેન યુક્તઃ આત્મા યસ્ય । બહુવીહિ)

વિમુક્તઃ-મુક્ત થયેલો (જ. ક. વિશેષણ, વિ. સ્વમ્) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) ઉપૈષ્યસિ-મેળવશે (ક્રિ. ભ. કા. ૨ પુ. એ. વ. ઉપ+ઈ ૨ ગણ, ૫૨૨૬૦).

ભાવાર્થ-એ પ્રકારે શુભ અને અશુભ ફળવાળા, કર્મબંધનોથી તું છુટશે; સંન્યાસ યોગથી યુક્ત આત્માવાળો વિમુક્ત થઈને મને જ પ્રાપ્ત કરીશ. (૨૮)

વિવેચન-શ્લોક ૨૭-૨૮. કોઈપણ જીવનાં કોઈપણ કામ નિત્યનાં, નૈમિત્તિક, દેહનાં, વાણીનાં, મનનાં કે આત્માનાં હોય તે બધાં કર્મો પરમાત્માને અર્પણ કર્યા પછી તે કર્મોમાં રહેલા દોષના પ્રત્યવાય જીવને લાગતા નથી. જીવે ચિત્તને ભગવત્સાક્ષાત્કારમાં યોજેલું રાખવું જરૂરી છે. આ પ્રકારથી જીવને કર્મબંધન રહેતું નથી અને આ પ્રકાર મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવામાં સાધનરૂપ બને છે.

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્રેષ્યોસ્તિ ન મિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ-સમઃ-સરખો, સમભાવથી વ્યાપક (વિશેષણ, વિ. અહમ્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) સર્વભૂતેષુ-બધા પ્રાણીઓમાં (નામ, સ બ. વ. નપું) ન-નહિ (અવ્યય) મે-મારે (સર્વનામ, ૫ એ. વ. અસ્મત્) દ્રેષ્ય-દ્રેષ્ય (વિશેષણ, વિ. કશ્ચિત્) અસ્તિ-એ (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, ૫૨૨૬૦) ન-નહિ (અવ્યય) મિયઃ-આશો (વિશેષણ, વિ. કશ્ચિત્) મે-મે (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. યત્) ભજન્તિ-મને છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. ૫ મજ્ ૧ ગણ, ૫૨૨૬૦) તુ-પરતુ (અવ્યય) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) ભક્ત્યા-ભક્તિથી (નામ, ૫ એ. વ. ઓ. ભક્તિ) મયિ-મારે (સર્વનામ, સ એ. વ. અસ્મત્) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તદ્) તેઓમાં (સર્વનામ, સ બ. વ. પુ. તદ્) ચ, અપિ-અને, વળી, પણ (અવ્યય, ૫ એ. વ. અસ્મત્).

ભાવાર્થ-હું સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાનભાવથી નહીં

દ્રેષ્ય તેમ જ પ્રિય નથી પણ જેઓ મને ભક્તિપૂર્વક બળે છે તેઓ મારામાં ॥ અને હું તેમનામાં પ્રત્યક્ષ છું. (૨૯)

વિવેચન-સામાન્યભાવે પ્રિય અને અપ્રિય કોઈ પણ નથી એવું આ શ્લોકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય કે સામાન્ય રીતે જે મને બળે છે તેને હું પ્રિય વસ્તુ નથી તેમ જ અપ્રિય વસ્તુ નથી. એટલે માત્ર તે મને માહાત્મ્ય ભાવથી બળે છે. જે કોઈ મને વિશેષ ભાવથી બળે છે એટલે સ્નેહથી બળે છે અને મને પોતાની પ્રિય વસ્તુ તરીકે ગણે છે તેને હું મારો પ્રિય માનું છું. 'યિ યથા મામ્ ભજામિ અહમ્' જે કોઈ મને જે રીતે બળે તેને તે રીતે હું બળું છું. ૧૨મા અધ્યાયમાં કોઈ ભક્તિમાન મને પ્રિય છે એવા પણ કેટલાએક શ્લોકો છે એ ઉપરથી સમજાય છે કે ભગવાન ભકતનો કોઈક વિશેષ ભાવ અગીકાર કરે છે અને તે કારણે (અંગી-કાર કરવાના કારણે) તેને પોતાનો પ્રિય માને છે, આ એક મહત્તા સૂચક ભગવત્ શિલ્પ છે. સામાન્ય ભાવ તો સામાન્યલોકમાં આવે અને વિશેષ ભાવ તો વિશેષલોક (ભગવદ્લોક)માં બને.

અપિ ચૈત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ-અપિ, ચેત્-પણ, ને (અન્ય) સુદુરાચારઃ-અતિ દુરાચારી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) ભજતે-બળે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ભજ્ ૧ ગણ) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) અનન્યભાક્-અનન્ય ભાવથી મારો ભક્ત (વિશેષણ, વિ. સાધુ) સાધુઃ-સાધુ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સાધુ) પદ-જ, માત્ર (અન્ય) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્) મન્તવ્યઃ-માનવા યોગ્ય (વિધેય કર્મણિ, ક્ર. વિશેષણ, વિ. સાધુ) સમ્યક્-યથાર્થ (અન્ય) વ્યવસિતઃ-નિશ્ચયવાળો (ભ્ર. ક્ર. વિશેષણ, વિ. સાધુ) હિ-નિશ્ચય (અન્ય) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્).

ભાવાર્થ-પણ ને અતિ દુરાચારી અનન્યભાવથી મારો ભક્ત થઈ મને બળે છે તો તે સાધુ જ માનવા યોગ્ય છે, કારણ કે તે યથાર્થ નિશ્ચય-વાળો છે. (૩૦)

વિવેચન-આ શ્લોક સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે જીવ દુરાચારી બને છે પણ આ દુરાચાર તરફ ભગવાન ધ્યાન આપે તો જીવનો કોઈપણ વખતે ઉદ્ધાર થવાનો સંભવ નથી. જીવ ભગવદંશ હોવાથી ભગવાનની એવી ઈચ્છા છે કે તે (જીવ) મને પ્રાપ્ત થાય. એ કારણે એનામાં ભક્તિનું પ્રબળ લક્ષણ યોજા આપે છે અને તેનામાં (જીવમાં) અનન્ય ભાવ ઉત્પન્ન થતાં તેને પોતાનો બનાવી પોતામાં જોડી દે છે. તાત્પર્ય કે તેને સાયુજ્ય મુક્તિનું દાન પણ કરે છે. આ પ્રકારનું દાન સામાન્ય જીવને માટે તો ઘણું દુર્લભ છે પણ જો ભક્તિ ભાવાપન્ન થાય છે તો આ પ્રકારનું દાન તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

ક્ષિપ્તં ભવતિ ધર્માત્મા શ્વચ્છાંતિ નિગચ્છતિ ।

કૌન્તેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ-ક્ષિપ્તમ્-જલદીથી (અવ્યય) ભવતિ-થાય છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. મૂ. ૧ ગણ) ધર્માત્મા-ધર્માત્મા (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫) શાશ્વત્ શાન્તિમ્-નિત્ય ટકનારી શાન્તિ (નામ, કિ. એ. વ. એ.) નિગચ્છતિ-પામે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. નિન્ગમ્ ૧ ગણ, ૫૨૨મ૦) કૌન્તેય-અર્જુન (અન્વેષન) પ્રતિજાનીહિ-સમજ, નક્કી જણ (કિ. આચાર્ય, ૨ પુ. એ. વ. પ્રતિજ્ઞા ૬ ગણ) ન-નહિ (અવ્યય) મૈ-મારે (સર્વનામ, વ. એ. વ. જલ્પત્) મક્તઃ-મક્ત (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫. મક્ત) પ્રણયતિ-નાથ પામે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. પ્રન્નય ૪ ગણ, ૫૨૨મ૦).

ભાવાર્થ-(તે સાધુ) જલદીથી ધર્માત્મા થાય છે, નિત્ય ટકનારી શાન્તિ પામે છે, હે અર્જુન! તું નક્કી જાન કે મારો ભક્ત નહીં રહે નથી. (૩૧)

એનો કોઈ પણ રીતે નાશ થતો નથી. નાશ શબ્દનો અર્થ અહીં વિચાર પરં-
પરામાં મારા તરફનો સહભાવ ઓછો થતો નથી. કેવળ એનો ભક્તિમય ભાવ
પ્રચુર બનતો હોવાથી એના દેહનું પરિણામ જે થવું હોય તે થાય. તેની
તરફ એને કોઈ જાતની મમતા ન હોવાને કારણે દેહને નાશ તરીકે ન ગણતાં
માત્ર ત્યાગ તરીકે ગણે છે અને કોઈક અલૌકિક સામર્થ્યને તનુનવત્ત્વ ગણ-
વામાં આવે છે. વિશેષમાં સ્વભાવ વિજય પણ કરી લે છે.

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ-મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મત્) હિ-નિશ્ચય (અવ્યય)
પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન) વ્યપાશ્રિત્ય-શરણુ થઈને (વિધેય કૃદંત, વિ+અપ+આ+શ્રિ
૧ ગણ, આત્મને) એ-જેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. યત્) અપિ-પણ (અવ્યય)
સ્યુઃ-હોય (ક્રિયાપદ, વિધ્યર્થ, ૩ પુ. બ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ) પાપયોનયઃ-
પાપ જ સંભવવાળા, પાપ યોનિમાં જન્મવાળા (વિશેષણ, વિ. સ્ત્રિયઃ વૈશ્યાઃ શૂદ્રાઃ)
સ્ત્રિયઃ-સ્ત્રીઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી) વૈશ્યાઃ-વૈશ્યો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.
વૈશ્ય) તથા-અને, વળી (અવ્યય) શૂદ્રાઃ-શૂદ્રો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. શૂદ્ર) તે-
તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તદ્) અપિ-પણ (અવ્યય) યાન્તિ-પામે છે, જાય
છે (દ્વિ. વ. કા ૩ પુ. બ. વ. યા ૨ ગણ, પરસ્મૈ) પરામ્-શ્રેષ્ઠ, પરમ (વિશેષણ,
વિ. ગતિમ્) ગતિમ્-ગતિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. એ. ગતિ).

ભાવાર્થ- હે પાર્થ ! મારે શરણુ થઈને સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો. શૂદ્રો તેમ
જ જેઓ પાપમય જન્મવાળાઓ હોય તેઓ પણ પરમગતિને પામે છે. (૩૨)

વિવેચન-સ્ત્રીવર્ગ, વૈશ્યવર્ગ, શૂદ્રવર્ગ અને ક્ષત્રવર્ગ-આ ચાર કોટિના
જીવો વેદમાર્ગમાં જતાવેલા મોક્ષને માટે અનાધિકારી છે. જો કે તેમની મોક્ષને
માટે ઈતેન્તરી તો છે. એ કારણે જો તેઓ અનન્યભાવથી ભગવદ્પરિચર્યાત્મક
ભક્તિનું અવલંબન કરે તો તેમને પણ મોક્ષનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય. એટલું
જ નહિ પણ ઋગ્વેદમાં જતાવ્યા પ્રમાણે અલૌકિક ભાવાત્મક સેવાનો અધિકાર
પણ મળે.

આત્માર્થ, ૨ પુ. એ. વ. મૂ ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) મદમક્તઃ-મારો ભક્ત (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) મદ્યાજી-મારું યજન કરનારો (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મત્) નમસ્કુરુ-નમસ્કાર કર (ક્રિ. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. નમસ્+કુ ૮ ગણ, પરસ્મૈ૦) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મત્) એવ-જ, માત્ર (અવ્યય) પ્પ્યસિ-પામરો (ક્રિ. ભ. કા. ૨ પુ. એ. વ. જ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) યુક્ત્વા-યોગદાને, જોડાદાને, ઐક્યભાવથી (વિધેય કૃદંત યુજ્) એવમ્-એ પ્રમાણે (અવ્યય) આત્માત્મ-આત્માને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. આત્મન્) મત્પરાયણઃ-મારામાં પરાયણ થયેલો, મારે શરણે થયેલો (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્).

ભાવાર્થ-મારામાં મનવાળો મારો ભક્ત મને ભજન કરનારો થા; મને નમન કર, મારામાં પરાયણ થયેલો, આત્માને જોડીને મને જ તું પાનીશ. (૩૪)

વિવેચન-જીવભાવનો ત્યાગ કરી ભગવાન 'સાથે ઐક્યભાવનું' અવલંબન કરવું તે આવશ્યક છે. આ અવલંબન માત્રેવૈષ્ણવસિથી શરૂ થાય છે. જીવે પોતાનું ભક્તપણું સ્વીકારવું જોઈએ. મનને પણ ભગવદ્ધીન રાખવું જોઈએ. યજન-પૂજનના વિષયો પણ ભગવાનને માટે હોવા જોઈએ. અન્ય જીવને પોતાથી અધિકતમ ગણવો ન જોઈએ. એટલે અંદર અંદરનો એક-બીજાનો નમન વ્યવહાર જીવ જીવની સાથે ન કરી શકે. માત્ર ત્યાં પોતાના કરતાં ભગવદ્ભાવ અધિક જણાતો હોય તો જ નમન થઈ શકે. આ પ્રમાણે જો ઘરાબર યોજના કરવામાં આવશે તો તે ભક્ત મારા પરાયણ થતાં મને પામી શકશે.

અધ્યાય ૧૦ – વિભૂતિયોગ

બીમગવાનુવાચ ।

ભૂય एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥૧॥

શબ્દાર્થ-ભૂયઃ એવ-ફરીથી, માત્ર જ (અબ્ધય) મહાબાહો-અર્જુન (સમોધન) શ્રુણુ-સાંભળ (કિ. આગાર્થ ૨ પુ. એ. વ. શ્રુ ૫ ગણ) મે-મારું (સર્વ-નામ, ૫. એ. વ. અસ્મત્) પરમમ્-શ્રેષ્ઠ, રહસ્યયુક્ત (વિશેષણ, વિ. વચઃ) વચઃ-વાણી, વચન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. વચસ્) યત્-જે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. યત્) તે (તુમ્હયમ્)-તને (સર્વનામ, ચ એ. વ. યુષ્મદ્) અહમ્-હું (સર્વ-નામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) પ્રીયમાણાય-પ્રેમ રાખવા માટે (વિશેષણ, વિ. તે વ દ્વ.) વક્ષ્યામિ-કહીશ (કિ. બ. કા. ૧ પુ. એ. વ. વચ્ ૨ ગણ, પરસ્મે૦) હિત-કામ્યયા-હિતની ઇચ્છાથી (નામ, ત્. એ. વ. બી. હિતકામ્યા પરસ્મે૦).

ભાવાર્થ-ફરીથી પણ હું મહાબાહુ ! મારું રહસ્યયુક્ત વચન સાંભળ. જે હું તને અતિશય પ્રેમવાળાને હિત કરવાની ઇચ્છાથી કહીશ. (૧)

વિવેચન-વાસુદેવ ભગવાને અર્જુનને ઉપદેશ તો આપ્યો અને એના હિતનું ઘણું ઘણું કહ્યું; પણ અર્જુન ઉપર કૃષ્ણ પ્રીતિ કરે છે એવું કોઈ શ્લોક પરથી નિશ્ચય કહી શકાતું નથી. આ શ્લોકમાં તેમની પ્રીતિ અર્જુન પર છે તે ખુદ્દેખુદ્દું જણાવે છે. જીવણાવે અર્જુન ભગવદ્દશ તો છે; પરંતુ તે વ્યામોહ દશામાં પડેલો હોવાથી સામાન્ય લોક તરફ એની પ્રીતિ ઢળે છે.

નવ અધ્યાય સુધીમાં પ્રભુનાં વચન દ્વારા એનો વ્યાપ્તિ એછો થયેલો જણાતાં પ્રભુ પણ એના તરફ પ્રીતિમય વચન સાથે કાંઈક વધારે રહસ્યમય ઉપદેશ આપે છે.

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

શબ્દાર્થ-ન-નહિ (અવ્યય) મે-મારો (સર્વનામ, ૫. એ. ૫. અસ્મત્) વિદુઃ-જાણે છે (ક્રિ. ૫. કા. ૩ પુ. બ. ૫. વિદ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) સુરગણાઃ-દેવલોકી (નામ, પ્ર. બ. ૫. પુ. સુરગણ) પ્રભવમ્-પ્રભાવને (નામ, ક્રિ. એ. ૫. પુ. પ્રભવ) ન-નહિ (અવ્યય) મહર્ષયઃ-મહર્ષિઓ (નામ, પ્ર. બ. ૫. પુ. મહર્ષિ) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૫. અસ્મત્) આદિઃ-આદિ (નામ, પ્ર. એ. ૫. પુ.) દિ-લોકીય (અવ્યય) દેવાનામ્-દેવાનું (નામ, ૫. બ. ૫. પુ. દેવ) મહર્ષીણામ્-મહર્ષિઓનું (નામ, ૫. બ. ૫. પુ.) ચ-અને (અવ્યય) સર્વશઃ-બધી રીતે (અવ્યય)

ભાવાર્થ-મારો લીલામય પ્રાકટ્યને કેવો તેમ જ મહર્ષિઓ જાણતા નથી. હું કેવોનો અને મહર્ષિઓનો બધી રીતે આદિ પુરુષાંઃ છું. (૨)

વિવેચન-આ શ્લોક અને હવે પછીના શ્લોકો ભગવાનનું માહાત્મ્ય સમજાવે છે. આ શ્લોકોમાં ખાસ બાબત એટલી જ જોવાની છે કે ભગવાનનું સ્વરૂપ અવ્યક્ત છે તે છતાં પણ પોતે વ્યક્ત બાવને અંગીકાર કરે છે અને તેમાં અલૌકિક બાવમય લીલાનું પ્રાકટ્ય જણાય છે. આ પ્રકારની ભાવમય લીલાને યથાર્થ અને તદ્દગત રહસ્યને કોઈપણ ભક્ત બરાબર સમજી લે તો તેને ભગવદ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને ભગવાનમાં અને ભગવાનની પ્રીતિલામાં સુદૃઢ રનેહ બંધાય. આ રનેહ ભક્તિના પૂર્વરંગમાં ભાવો પ્રકટ થતાં હૃદયને ભક્તિપૂર્ણ બનાવે છે.

यो मामजमनादि च वेत्ति लोक महेश्वरम् ।

असंमूढः समर्तरेषु सर्वपापैः प्र मु च्य ते ॥३॥

શબ્દાર્થ-ચઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ચત્) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મત્) અજમ્-અજન્મ (વિશેષણ, વિ. મામ્) અનાદિમ્-અનાદિ (વિશેષણ, વિ. મામ્) ચ-અને (અવ્યય) વેત્તિ-જાણે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. ૧. વિદ્ ૨ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) લોકમહેશ્વરમ્-લોકનો મહેશ્વર (વિશેષણ, વિ. મામ્) અસંમૂઢઃ-સંમોહ વિનાનો, જ્ઞાનવાન (વિશેષણ, વિ. સઃ) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧. પુ. તદ્) મર્ત્યેષુ-મૃત્યુલોકમાં (નામ, સ. બ. વ. પુ. મર્ત્ય) સર્વપાપૈઃ-બધા પાપોથી (નામ, ત્. બ. વ. નપું.) પ્રમુચ્યતે-મુક્ત થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. ૧. મુચ્ ૧ ગણ, કર્મણિ).

ભાવાર્થ-જે મને અજન્મ, અનાદિ અને લોકમહેશ્વર જાણે છે તે સંમોહ વિનાનો જ્ઞાની મૃત્યુલોકમાં બધાં પાપોથી સારી રીતે મુક્ત થાય છે. (૩)

વિવેચન-શ્લોક ૩-૪ આ શ્લોકોમાં ભગવાનમાંથી ભાવો પ્રકટ થતા જાય છે અને તે ભાવોમાં ભક્ત વિલાસ કરે છે અને આખરે એ ભાવો પોતાના બનાવી લે છે. અહીં ભક્તિ સાધનરૂપે છે. કોઈક જગ્યાએ ભક્તિ ફલરૂપ હોય છે. એ ભક્તિનો વિચાર આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. (અધ્યાય ૧૨)

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥૪॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥૫॥

શબ્દાર્થ-બુદ્ધિઃ-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) અસંમોહઃ-અમૂઢતા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) ક્ષમા-ક્ષમા (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) સત્યમ્-સત્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) દમઃ-ઈન્દ્રિયનો નિગ્રહ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) શમઃ-મનની શાન્તિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) સુખં-દુઃખમ્-સુખ અને દુઃખ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ભવઃ-અભાવઃ-ઉત્પત્તિ અને લય (નામ,

પ્ર. એ. વ. પુ.) મયમ્-ભય (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ચ-અને (અવ્યય) મમયમ્-
અભય (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) પવ, ચ-માત્ર, અને (અવ્યય) અહિસા-અહિંસા
(નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) સમતા-સમતા (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) તુષ્ટિઃ-સંતોષ
(નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) તપઃ-તપ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. તપસ્) દાનમ્-
દાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. દાન) યજ્ઞઃ-યજ્ઞ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. યજ્ઞસ્)
અયજ્ઞઃ-હાનિ, અપ્રીતિ, અપ્રીતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ભવન્તિ-ધાય છે (ક્રિ.
વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. મૂ ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) ભાવાઃ-ભાવો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.
ભાવ) ભૂતાનામ્-પ્રાણીઓનાં (નામ, પ. બ. વ. નપુ. ભૂત) મત્તઃ-માત્ર તત્કથી
(સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્ તદ્વિત પ્રત્યય તઃ) પવ-માત્ર (અવ્યય) પૃથગ્વિધાઃ-
વુદા પ્રકારના (વિશેષણ, વિ. ભાવાઃ)

ભાવાર્થ-બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંભેદ, ક્ષમા, સત્ય, નિશ્ચય, શાન્તિ, સુખ,
દુઃખ, ઉત્પત્તિ, લય, ભય, અભય, અહિંસા. સમત્વ, સંતોષ, તપ, દાન, કીર્તિ,
અપ્રીતિ એ બધા ભાવો પ્રાણીઓના આરામથી જ વુદા વુદા પ્રકારના
હોય છે. (૪. ૫.)

વિવેચન-જીવની સાથેના સર્વ ભાવો ભગવાનમાંથી જ ઉદ્ભવે છે.
જીવ જેટલા ભાવોની સાથે સંબંધ કરે છે તે બધાએ ભાવો એના પોતાના
નથી; એટલું જ નહિ પણ જીવ નામનો ભાવ પણ ભગવાનનો એક વુદો
ભાવ છે. આ પરિસ્થિતિમાં વાસ્તવિક વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે
જીવ માત્ર ખોટી રીતે અહમ્ ભાવ ધારણ કરે છે અને એ કારણે એનો
ભગવત્સંબંધ એાછો થાય છે. અહમ્ ભાવ દ્વારા કરેલાં કૃત્યો એને બાધક
થાય છે. જો એ ભગવત્સંબંધ ચાહુ રાખી ભગવદ્ભાવરૂપ પોતાની સ્થિતિ
ખેડયા કરે તો, અંજાંજી સંબંધ નિત્ય સ્મરણમાં રાખે તો પોતાનો (જીવનો)
નિર્દુષ્ટ સ્વભાવ બને.

મહર્ષયઃ. સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।
મદ્ભાવા માનસા જાતા યેપાં લોક ઇમાઃ પ્રજાઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ-મહર્ષયઃ-મહર્ષિઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. મહર્ષિ) સપ્ત-સાત
(વિશેષણ, વિ. મહર્ષયઃ) પૂર્વે-પહેલાં (વિશેષણ, વિ. મહર્ષયઃ) ચત્વારઃ-ચાર

(સનકાદિક) (વિશેષણ, વિ. મહર્ષયઃ) મનવઃ-મનુષ્યો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. મનુ)
તથા-અને (અવ્યય) મદ્ભાવાઃ માનસાઃ-મારામાં ભાવવાળાઓ, મારા સંકલ્પવાળા
(વિશેષણ, વિ. મનવઃ; મહર્ષયઃ સનકાદયઃ) જ્ઞાતાઃ-ઉત્પન્ન થયેલા (ભૂ. કૃ.
વિશેષણ, વિ. મહર્ષયઃ) યેષામ્-જેઓની (સર્વનામ, પ. બ. વ. પુ) લોકે-લોકમાં,
સસારમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ) इमाઃ-આ (બધા) (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી.
इदम्) પ્રજાઃ-પ્રજા (નામ, પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી. પ્રજા).

ભાવાર્થ-સાત મહર્ષિઓ, ચાર પહેલાંના સનકાદિઓ, ચોઠ મનુષ્યો,
મારામાં ભાવવાળા, મારા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. જેમની લોકમાં
(સંસારમાં) આ બધી પ્રજા છે. (૬)

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

શબ્દાર્થ-एताम्-તે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી. एतद्) विभूतिम्-
વિભૂતિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી. विभूति) योगम्-યોગને, યોગશક્તિ (નામ, દ્વિ.
એ. વ. પુ. योग) च-અને (અવ્યય) मम-મારી (સર્વનામ, ૧ એ. વ. अस्मत्)
यः-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. यत्) वेत्ति-જાણે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ.
વ. विद् ૨ ગણ, ૫૨૨મૈ०) तत्त्वतः-તત્ત્વથી (નામ, પં. એ. વ.) सः-તે (સર્વનામ,
પ્ર. એ. વ. પુ. तद्) अविकम्पेन-નિશ્ચલ, સ્થિર (વિશેષણ, વિ. योगेन) योगेन-
યોગથી (નામ, તૃ. એ. વ. પુ. योग) युज्यते-જોડે છે, યોગ્ય છે, ઐક્યભાવ
પામે છે (ક્રિ. વ. કા. કર્મણિ, ૩ પુ. એ. વ. युज् ૭ ગણ) न, अत्र-નહીં, અહીં
(અવ્યય) संशयः-સંશય (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. संशय).

ભાવાર્થ-(ઉપનિષદજ્ઞાન) જે પુરુષ આ મારી વિભૂતિને અને યોગ-
શક્તિને તત્ત્વથી જાણે છે, તે નિશ્ચલ યોગ વડે, ઐક્યભાવથી મારામાં યોગ્ય
છે એમાં સંશય નથી. (૭)

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

૨૧૭૬૧ર્થ-અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૫. અસ્મત્) સર્વસ્ય-બધાનું (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૫. સર્વ) પ્રમવા-ઉત્પત્તિનું કારણ (નામ, પ્ર. એ. ૫. ૫ પ્રમુ) મત્તઃ-માગથી (સર્વનામ, ૫. એ. ૫) સર્વમ્-બધું (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૫. નપું. પ્રવર્તતે-એટલા કરે છે, પ્રકૃતિ કરે છે (ક્રિ. ૫. કા. ૩ પુ. એ. ૫. પ્ર+વૃત્ ૧૦ ગણ, આત્મને) કૃતિ-એ પ્રમાણે (અન્યથા) મત્વા-માનીને, સમજીને (વિધેય કૃદંત, મન્ ૪ ગણ, આત્મને) ભજન્તે-ભજે છે (ક્રિ. ૫. કા. ૩ પુ. બ. ૫ મજ્ ૧ ગણ, આત્મને) મામ્-મને (સર્વનામ, ક્રિ. એ. ૫ અસ્મત્) બુધાઃ-બુદ્ધિમાન બકો (નામ, પ્ર. બ. ૫. પુ. બુધ) ભાવસમન્વિતાઃ-ભાવયુક્ત (વિશેષણ, વિ. બુધાઃ).

ભાવાર્થ-હું સર્વ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છું, મારાથી સર્વ જગત પ્રવર્તે છે, એ પ્રમાણે સમજીને ભાવયુક્ત બુદ્ધિવાળા જનો મને ભજે છે. (૮)

મચિત્તા મદ્ગતપ્રાણા વૌધયન્તઃ પ ર સ્પ ર મ્ ।

કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥૧॥

૨૧૭૬૨ર્થ-મચિત્તાઃ-મારામાં ચિત્તવાળા (વિશેષણ, વિ. બુધાઃ) મદ્ગતપ્રાણાઃ-મારામાં પ્રાણોને અર્પણ કર્યા છે (વિશેષણ, વિ. બુધાઃ) વૌધયન્તઃ-સમજાવતા, જોડે (૫. કૃ. વિરાગણ, વિ. બુધાઃ) પરસ્પરમ્-એકબીજાને (અન્યથા) કથયન્તઃ-કહેતા, શુણ્ણ વર્ણન કરતાં (૫. કૃ. વિશેષણ, વિ. બુધાઃ) મામ્-મને (સર્વનામ, ક્રિ. એ. ૫. અસ્મત્) નિત્યમ્, ચ-હ મેશાં, અને (અન્યથા) તુષ્યન્તિ-સતેલા પામે છે (ક્રિ. ૫. કા. ૩ પુ. બ. ૫ તુષ્ ૪ ગણ, પરસ્પરમ્) ચ-અને (અન્યથા) રમન્તિ-રમે છે, આનંદ કરે છે (ક્રિ. ૫. કા. ૩ પુ. બ. ૫. રમ્ ૧ ગણ, પરસ્પરમ્) ચ-અને (અન્યથા).

ભાવાર્થ-મારામાં ચિત્તવાળા, મારામાં પ્રાણ અર્પણ કરનાર, અરસ-પરસ એક બીજાને જોધ કરતા, મારા શુણ્ણનું કથન કરતા, હ મેશાં આનંદ અને સંતોષ પામે છે. (૯)

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિર્પૂર્વકમ્ ।

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં येन માણુપયાન્તિ તે ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ-તેષામ્-તેઓને (સર્વનામ, વ. બ. વ. પુ. તત્) સતતચુક્તાનામ્-
નિરંતર મારામાં યોગ્યથેલો (બૃ. ૬. વિશેષણ, વિ. વુધાનામ્) મજતામ્-મજનારાઓ
(વ. ૬. વિશેષણ, વિ. વુધાનામ્) પ્રીતિપૂર્વકમ્-પ્રીતિપૂર્વક (અભ્યય) દદામિ-
આપું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. દ્વા ૩ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) ધુદ્ધિયોગમ્-ધુદ્ધિ-
યોગ (નામ, દિ. એ. વં. પુ.) તમ્-તે (સર્વનામ, દિ. એ. વં. પુ. તત્) યેન-જેના
વડે (સર્વનામ, ત. એ. વ. પુ. યત્) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્)
ઉપયાન્તિ-સમીપમાં જાય છે, મને મેળવે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. ઉપ+વા
૨ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તત્).

ભાવાર્થ-નિરંતર મારામાં ચુક્ત થયેલા પ્રીતિપૂર્વક મજનારાઓને
હું તે ધુદ્ધિયોગ આપું છું જે વડે તેઓ મને મેળવે છે. (૧૦)

તે પા મે વા નુ કં પા થં મ હ મ જ્ઞા ન જં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન માસ્વતા ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ-તેષામ્-તેઓનું (સર્વનામ, વ. બ. વ. પુ.) વચ-જ, માત્ર
(અભ્યય) અનુકરણાર્થમ્-અનુગ્રહ કરવા માટે (નામ, ચ. એ. વ.) અહમ્-હું (સર્વ-
નામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) અજ્ઞાનજ્ઞમ્-અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું (વિશેષણ, વિ.
તમઃ) તમઃ-અધિકાર (નામ, દિ. એ. વ. નપું. તમસ્) નાશયામિ-નાશ કરું
છું (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. નશ્ ૪ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) આત્મભાવસ્થઃ-અંતઃ-
કરણમાં ભાવરૂપે સ્થિત થયેલો (વિશેષણ, વિ. અહમ્) જ્ઞાનદીપેન-જ્ઞાનરૂપ દીવાળી
(નામ, ત. એ. વ. પુ. જ્ઞાનદીપ) માસ્વતા-પ્રકાશમય (વ. ૬. વિશેષણ, વિ. જ્ઞાન-
દીપેન).

ભાવાર્થ-અનુગ્રહ કરવાને માટે તેમના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા
અધિકારને તેમના અંતઃકરણમાં ભાવરૂપે સ્થિત થયેલા પ્રકાશમય જ્ઞાનદીપથી
હું જ નાશ કરું છું. (૧૧)

વિવેચન-શ્લોક ૬ થી ૧૧. આ શ્લોકોમાં પ્રથમ તો જગતસૃષ્ટિકારણ-
માં ભગવાન પોતે જ છે એવું જણાય છે. પ્રથમ સર્ગ-સૃષ્ટિમાં સપ્તઋષિ,
ચાર મુનિઓ, અને ચૌદ મનુષ્યોને સંકલ્પથી ઉત્પન્ન કર્યાં. ત્યારપછી બીજી

સૃષ્ટિનો ઉપક્રમ તૈયાર થયો. ગુણ વિભાવથી પણ સૃષ્ટિ તૈયાર થાય છે. તેમ જ કેટલીક સૃષ્ટિ માનસભાવથી પણ બને છે. વળી મિથુનભાવથી પણ બને છે. અનેકાનેક સૃષ્ટિઓ ગુણભાવોના અન્યોન્ય સંગેલનથી પણ થાય છે. છેવટે છેવટે અનેકાનેક પ્રકારો તૈયાર થતાં સકળ સૃષ્ટિ વિવિધતા નામથી ઓળખાય છે. આ બધીએ સૃષ્ટિનું જ્ઞાન વાસુદેવના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમાવેશ થાય છે. આ મહાત્મ્ય જ્ઞાન છે. કોઈપણ ભક્તને યોગ સિદ્ધ કરવામાં અને વાસ્તવ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં સહાયક બને છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન એને (ભક્તને) પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સંપૂર્ણ રીતે ભગવદ્જ્ઞાન મેળવી શકે. આ જ્ઞાનનો અનુભવ ભગવાનની સાથે સાથે સહભાવથી હૃદયમાં ધારણ કરી શકે. ત્યાર પહેલાં એનું અતઃકરણ વાસુદેવમય (શુદ્ધ-નિષ્કલંક) થઈ જાય છે. ત્યાં વાસુદેવનું પ્રાકટ્ય થાય છે અને તેમાં ધ્યાન ઈ. સિદ્ધ કરી લે છે. આ પ્રકારે જુદી જુદી જાતની ભગવદ્લીલાનો અનુભવ પોતાના અતઃકરણમાં મળતાં ભગવદ્-વ્યાસગ ચાહુને ચાહુ રહે છે. છેવટે પોતાનો વિનિયોગ સર્વદા વાસુદેવ સાથેકરી લે છે અને એ દ્વારા વાસુદેવને પ્રાપ્ત કરે છે.

કોઈકને અંતર્ભાવાત્મક ભગવાન બહાર પણ દર્શન આપે છે. આ લીલા તો કોઈક જ બાબતને થાય છે. આ સ્થિતિમાં જ્ઞાન સાથે દનેક પૂર્વ-ભાવે કામ કરે છે. ત્યારપછી ભગવદ્ગત લીલાનો અનુભવ અંદર અને બહાર કરે છે તાત્પર્ય કે ભગવન્મય થઈ જાય છે.

આ પ્રકારના ભક્તોને નિરોધ દશા પ્રાપ્ત થઈ એમ કહેવાય છે અને એ દશામાંના ભક્તો આપસ આપસમાં ભગવદ્ગુણગુણાદ રસ શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ ઇ. દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે. તેમાં જ તદ્લીન થતાં પ્રપંચ વિસ્મૃતિ બનતાં આનંદ તરંગમાં સ્થિર થાય છે. દેહ ઇ.નું ભાન તેમજ 'કેટલીક લૌકિક મર્યાદાનું ભાન પણ તેમાં સહેતું' નથી. નાચવા ફરવાનું પણ સ્વીકારે છે તેમાં પોતાની લૌકિક મોટાઈનું અભિમાન જતું રહે છે.

આ બધું ભક્તિની આરંભ દશામાં બને છે. ત્યાર પહેલાં 'જેટલું જેટલું' અજ્ઞાન હોય છે તે બધું અજ્ઞાન ભગવાન પોતે જ જ્ઞાનપ્રકાશ આપી દૂર કરે છે. ભગવાન ભક્તની બુદ્ધિમાં એવો કોઈ વિલક્ષણ ફેરફાર કરી આપે છે કે મિથ્યા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન તેની પાસે આવતાં જ નથી. કેવળ શુદ્ધ ભાવમય-જ્ઞાન આવે છે.

મહાત્મ્ય એ ભગવાનનો વૈભવ છે. જેમ કોઈ રાજાધિરાજનો વૈભવ તેના રાજ્ય દ્વારા સમજી શકાય છે તેમ ભગવાન પોતે પોતાના વૈભવમાં અનેક રૂપ ધારણ કરી શકે છે. રાજાધિરાજ અનેક રૂપ ધારણ કરી શકતો નથી એટલે તફાવત છે. ભગવાનની માયા ભગવાનને બંધન કરી શકતી નથી પણ રાજાધિરાજની માયા રાજાધિરાજને બંધન કરી શકે છે

જીવનો વૈભવ તેના સંસાર રૂપે બને છે. તેમાં એ મોહ પામે છે અને સુખદુઃખાદિનો અનુભવ કરે છે. જન્મ મરણનો ચક્રાવો કાયમ રહે છે. ભગવદ્વૈભવમાં સમસ્ત પ્રણાંડો આવી જાય છે. છતાં પણ તે (ભગવાન) નિર્મોહ રહે છે. એ કારણે કોઈ પણ જીવ ભગવાન સાથે સંબંધ કરે તો ભગવાન પોતાનો નિર્મોહભાવ તેનામાં (જીવમાં) યોજે અને તેને સંસારના મોહમાથી દૂર કરી પોતાનો બનાવે. જીવની પાસે સાધનમાં નમન અને શરણ છે. આ બે દ્વારા ભગવાન સાથે સંબંધ વધારે સાથે કેળવી શકાય છે.

અર્જુન ડચાચ ।

પરં ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥૧૨॥

आहुस्त्यामृषयः सर्वे देव पि नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ-પરમ્-પરમ (વિશેષ, વિ. બ્રહ્મ) બ્રહ્મ-પ્રભ (નામ, પ્ર. એ વ. નપું. બ્રહ્મન્) પરમ્-પરમ (વિશેષ, વિ. ધામ) ધામ-ધામ, તેજોમય સ્થાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. ધામન્) પવિત્રમ્-પવિત્ર (વિશેષ, વિ. ધામ) પરમમ્-પરમ (વિશેષ, વિ. ધામ) ભવાન્-આપ (વ. ૬ નામ પ્ર. એ. વ.) પુરુષમ્-પુરુષને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. પુરુષ) શાશ્વતમ્-શાશ્વત, સનાતન (વિશેષ, વિ. પુરુષમ્) દિવ્યમ્-દિવ્ય (વિશેષ, વિ. પુરુષમ્) આદિદેવમ્-ગુપ્ત દેવ (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. આદિદેવ) અજમ્-અજન્મ (વિશેષ, વિ. પુરુષમ્) વિભુમ્-આપક (વિશેષ, વિ. પુરુષમ્) આહુઃ-કહે છે (દ્વિ. વ. કા. ૩ પુ. જ. વ. છ. ૨ ચંદ્ર. પરમ્) ત્યામ્-ને (અર્જુન, દ્વિ. એ. વ. પુષ્પદ્) ક્તવ્યઃ-કર્તવ્યો (નામ, પ્ર.

બ. વ. પુ. ઋષિ) સર્વે-અથા (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) દેવર્ષિ-દેવર્ષિ, દેવના સંબંધમાં આવતા ઋષિ (વિશેષરૂ, ત્રિ. નારદઃ) નારદઃ-નારદ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) તથા-અને, તેની જ રીતે (અન્યથા) અસિતઃ-અસિત ઋષિનું નામ છે (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અસિત) દેવલા-દેવલ, નામ છે (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) વ્યાસઃ-વ્યાસ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) સ્વયમ્-પોતે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ.) (અન્યથા) ચ, ધ્રુવ-અને, વળી (અન્યથા) વ્રજીપિ-તું કહે છે (દિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. ધ્રુ. ૨ ગણ) મૈ (મહાત્મ) -મને (નામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્).

ભાવાર્થ-આપ પરબ્રહ્મા, પરમ તેજોમય ધામ, પરમ પવિત્ર છે. તમને શાન્ત, દિવ્ય, આદિદેવ, અજ તેમજ વ્યાપક યુરુષ અથા ઋષિઓ કહે છે. દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ અને વ્યાસ તેમજ તું પોતે પણ તેવી જ રીતે મને કહે છે. (૧૨. ૧૩.)

વિવેચન-શ્લોક ૧૨-૧૩. બારમો શ્લોક બુદ્ધા બુદ્ધા નામથી જાણીતા ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. તેરમા શ્લોકમાં બારમા શ્લોકમાં બતાવેલા સ્વરૂપોનો અનુભવ કરનારાનાં નામ આવે છે. વાસુદેવ ભગવાન સ્વયં પણ તેમ જ કહે છે. આ પ્રકારની ખાતરી અર્જુનને ધ્યેયેલી હોવાથી અર્જુનનો પૂર્ણભાવ નિશ્ચયરૂપે વાસુદેવમાં જોડાય છે. આ પ્રકારનો નિશ્ચય થવો એ શરણુભાવનો વિકાસ છે. શરણુ પ્રથમ તો પોતાનું હીનત્વ સ્વીકારી ભગવાનનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે. શરણુનો વિકાસ થતાં પૂર્ણભાવ ખીલે છે.

સર્વમેતદતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવઃ ।

ન હિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ-સર્વે-અથા (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) પત્તદ્-આ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) ઋતમ્-સત્ય (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) મન્યે-માનું છે. (દિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. મન્ ૪ ગણ, આત્મને) યત્-ને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) વદસિ-બોલે છે (દિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. વદ ૨ ગણ, પરસ્મૈ) કેશવ-કૃષ્ણ (સંબોધન) ન, હિ-નહિ, ચોક્કસ (અન્યથા) સ્તે-તારી (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મદ્) ભગવન્-હે ભગવાન (સંબોધન) વ્યક્તિમ્-લીલામય સ્વરૂપને (નામ, દિ. એ. વ. સી. વ્યક્તિ) વિદુઃ-

બાણે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. ચિદ્ ૨ ગણ, ૫૨૨મો) દેવા:-દેવો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) ન-નદિ (અન્યથા) દાનવા:-દાનવો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. દાનવ).

બાપાર્થ-હે કેશવ ! મને જે તું કહે છે તે બધું સત્ય માનું છું; હે ભગવાન ! તારા લીલામય સ્વરૂપને દેવો તેમજ દાનવો બાણતા નથી. (૧૪)

વિવેચન-દેવો અને દાનવો પણ ભગવાનને ઓળખી શકતા નથી તેનું કારણ ફક્ત એ જ છે કે તેઓ પોતાના સ્વાર્થ સિંધ કરવામાં જ તત્પર રહે છે; નહિ કે, ભગવદ્-પ્રદક્ષપરાયણ થવા, જેઓ ભગવદ્પરાયણ થાય છે તેને તે પોતાની સ્વેચ્છાથી અથવા કૃપાથી પોતાનાં લીલામય સ્વરૂપો જણાવે છે. કારણ કે તે ભક્તલીલામાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા રાખે છે. લીલા-સ્વરૂપો તો અનેક છે. તેમાંથી કોઈને કોઈ સ્વરૂપનું જ્ઞાન સંબંધ કરાવી આપે છે.

સ્વયમેવાત્મનાઽઽત્માનં વેત્ય પુરુષોત્તમ ।

ભૂત ભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ-સ્વયમ્-જાતે (અન્યથા) ધ્વજ-જ, માત્ર (અન્યથા) આત્મના-આત્મા વડે, પોતાની મેળે (નામ, તુ. એ. વ. પુ. આત્મન્) વેત્ય-તું જાણે છે (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. ચિદ્ ૫૨૨મો) ત્વમ્-તુ (અર્વનામ, પ્ર એ. વ. યુષ્મદ્) પુરુષોત્તમ-હે પુરુષોત્તમ (સંબોધન) ભૂતભાવન-ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર (ભૂતાનિ ભાવયતિ इति ઉપપદ્, સંબોધન) ભૂતેશ-ભૂતોના ઇશ્વર (સંબોધન, ભૂતાનામ્ ईशः તાપુરુપ) દેવદેવ-દેવોના દેવ (સંબોધન) જગત્પતે-જગતના અધિપતિ (સંબોધન).

બાપાર્થ-હે ભૂતોના ઉત્પન્ન કરનાર, ભૂતોના ઇશ્વર, દેવોના દેવ, જગતના સ્વામી, પુરુષોત્તમ, તું જાતે જ પોતાની મેળે પોતાને બાણે છે. (૧૫)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં આત્મના આત્માનમ્ વેત્ય એવું બતાવ્યું છે, એનો સાર એટલો જ છે કે ભગવાનને કોઈ ઓળખી શકતું નથી. ભગવાન પોતાને પોતાની મેળે જ ઓળખે છે. બ્યારે કોઈ કૃપાપત્ર ભક્તને પોતાનો પરિચય કરાવવો યોગ્ય જણાય છે ત્યારે તેને પોતાનું સર્વસ્વરૂપનું દર્શન

કરાવે છે. આ અંતરભાવનું દર્શન છે. કોઈક વખતે તે બહાર પણ દર્શન થાય છે; પણ બહારનું દર્શન કવચિત જ હોવાને કારણે અંતરભાવના દર્શનનો પરિચય ભક્તને કૃતાર્થ કરે છે.

અહીં ભૂતભાવન, ભૂતેશ, દેવદેવ અને જગત્પતે સંબોધનરૂપે વપરાયા છે. આ પ્રત્યેક સંબોધનો ભગવાનના ક્રિયાભાવને બતાવે છે. પ્રત્યેક સંબોધનમાં જુદી જુદી ક્રિયા રહેલી છે. એક ભૂતભાવનમાં ભૂતો (સમસ્ત પદાર્થો)ની ઉત્પત્તિ બતાવે છે.

ભૂતેશમાં પોતાનું નિયમન બતાવે છે. દેવદેવમાં પોતાની સત્તા દેવો પર છે એવું સૂચવે છે અને જગત્પતે કહેવા દ્વારા સમસ્ત પ્રધાંકનું પોપણ ભગવાન કરે છે એવું જણાવે છે. આ ઉપરથી સમગ્રાય છે કે ઉત્પત્તિ, પોપણ અને લયધર્મો ભગવાનના છે. વળી; વિશેષમાં પુરુષોત્તમ સંબોધન પણ છે એટલે વ જો કે પુરુષ તરીકે ઓળખાય છે ખરો પણ તેવા પ્રકારનો એ પુરુષ ન હોવાથી કાંઈક અધિકતા બતાવવા પુરુષોત્તમ નામનું સંબોધન વાપર્યું છે.

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા દ્વા ત્મ વિ ભૂ ત યઃ ।

યામિર્વિભૂતિમિલોકાનિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥૧૬॥

રાખ્દાર્થ-વક્તુમ્-ભોલાવીને, કહેવાને (હિતર્થ કૃદંત) અર્હસિ-યોગ્ય છે (કિ. વ. કા. ૨. પુ. એ. વ. અર્હ ૧ ગણ, ૫૨૨મ૦) અશેષેણ-સંપૂર્ણતાથી (નામ, તુ. એ. વ. પુ.) દિવ્યાઃ-દિવ્ય (વિશેષણ, વિ. આત્મવિભૂતયઃ) દ્વિ-એકસ (અગ્રય) આત્મવિભૂતયઃ-પોતાની વિભૂતિઓ-વૈભવ (નામ, પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી.) યામિઃ-જે વડે (સર્વનામ, તુ. બ. વ. સ્ત્રી.) વિભૂતિમિઃ-વિભૂતિઓ દાગ (નામ, તુ. બ. વ. સ્ત્રી. વિભૂતિ) લોકાન્-લોકોને (નામ, દ્વિ બ. વ. પુ.) હમાન્-આ (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ. પુ. હ્દમ્) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મદ્) વ્યાપ્ય-આપીને (વિધેય કૃદંત ચિન્હાપ) તિષ્ઠસિ-ઉભો છે, સ્થિત છે (કિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. સ્થા ૧ ગણ, ૫૨૨મ૦).

ભાવાર્થ-તું જ તારી વિભૂતિઓને સંપૂર્ણતાથી કહેવા યોગ્ય છે,

જે વિભૂતિઓ વડે આ લોકોને વ્યાપીને તું સ્થિત છે. (૧૬)

વિવેચન-શ્લોક ૧૬થી ૧૮. ભગવદ્વૈભવતું હર્શન અર્જુનને ઈષ્ટિત છે. તે કારણે તે ભગવાનને પોતાની વિભૂતિઓ બતાવવા પ્રાર્થે છે. વિભૂતિતું જ્ઞાન થતાં સકળ જગત વાસુદેવમય છે એવું તેને જ્ઞાન થાય છે.

કથં વિદ્યામહં યોગિસ્ત્વાં સદા પરિચિન્તયન્ ।

કેપુ કેપુ ચ માવેપુ ચિન્તયોઽસિ ભગવન્મયા ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ-કથમ્-કેવી રીતે (અવ્યય) વિદ્યામ્-જ્ઞાનું (ક્રિ. વિધ્યર્થ ૧ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ, અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) યોગિન્-હે યોગી (સંબોધન) ત્વામ્-તને (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. યુષ્મદ્) સદા-હંમેશાં (અવ્યય) પરિચિન્તયન્-અરાખર ચિન્તવન કરતો (વ. ક્ર. વિશેષણ, વિ. અહમ્) કેપુ કેપુ-કયા કયા (સર્વનામ, સ. ખ. વ. પુ. કિમ્) ચ-અને (અવ્યય) માવેપુ-ભાવોમાં (નામ, સ. ખ. વ. પુ. માવ) ચિન્તયઃ-ચિન્તવન કરવા યોગ્ય (વિધેય કર્મણિ ક્રદંત, વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) અસિ-છે (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મેઽ) ભગવન્-હે ભગવાન (સંબોધન) મયા-મારા વડે (સર્વનામ, ૧ એ. વ. અસ્મદ્).

ભાવાર્થ-હે યોગિન્ ! હું કેવી રીતે હંમેશાં ચિન્તવન કરતો આપને જ્ઞાનું અને હે ભગવન્ ! કયા કયા ભાવોમાં મારા વડે ચિન્તવન કરવાને તું યોગ્ય છે. (૧૭)

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।

ભૂયઃ કથય ત્વપ્તિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ-વિસ્તરેણ-વિસ્તારથી (નામ, ૧ એ. વ. પુ. વિસ્તુર) આત્મનઃ-પોતાનો, તારી (નામ, ૫ એ. વ. પુ. આત્મન્) યોગમ્-યોગને (નામ, ક્રિ. એ. વ. પુ.) વિભૂતિમ્-વિભૂતિને, વૈભવને (નામ, ક્રિ. એ. વ. શ્રી. વિભૂતિ) ચ-અને (અવ્યય) જનાર્દન-કૃષ્ણ (સંબોધન) ભૂયઃ-ફરીથી (અવ્યય) કથય-કહે (ક્રિ. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. કથ ૧૦ ગણ, પરસ્મેઽ) ત્વપ્તિર્હિ-ત્વપ્તિ (નામ, પ્ર. એ. વ. શ્રી. ત્વપ્તિ)

દ્વિ-ચોક્કસ (અન્યથા) ષ્ટષ્ઠવતઃ-સાંભળનાં (વ. ૬. વિશેષ્ય, વિ. મે) ન-નહિ (અન્યથા) અસ્તિ-છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) મે-મારું (સર્વનામ, ૫. એ. વ. અસ્મત્) અમૃતમ્-અમૃત, વચનામૃત (નામ, કિ. એ. વ. નપું. અમૃત).

ભાવાર્થ-હે જનાર્દન ! તારી યોગશક્તિ અને વિભૂતિને ફરીથી વિસ્તારથી કહે; તારા વચનામૃતને સાંભળતાં મારી તૃપ્તિ થતી નથી (મારી ઉત્કંઠા વધતી જાય છે). (૧૮)

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ।

હન્ત તે કથયિष્યામિ दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुष्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

શબ્દાર્થ-હન્ત-હીક, હવે હું (અન્યથા) તે (તુમ્યમ્)-તને (સર્વનામ, ૫. એ. વ. યુષ્મદ્) કથયિષ્યામિ-કહીશ (કિ. બ. કા. ૧ પુ. એ. વ. કથ્ ૧૦ ગણ, પરસ્મૈ૦) દિવ્યાઃ-દિવ્ય (વિશેષ્ય, વિ. આત્મવિભૂતયઃ) દ્વિ-ચોક્કસ (અન્યથા) આત્મવિભૂતયઃ-મારી પોતાની વિશ્રુતિઓ (નામ, પ્ર. ૫. વ. ઓ.) પ્રાધાન્યતઃ-પ્રધાનતાથી, મુખ્યતાથી (નામ, પં. એ. વ.) કુરુષ્ઠે-અર્જુન (સંબોધન) ન-નહિ (અન્યથા) અસ્તિ-છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) મન્તઃ-છેડો (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) વિસ્તરસ્ય-વિસ્તારનો (નામ, ૫. એ. વ. પુ.) મે-મારો (સર્વનામ, ૫. એ. વ. અસ્મત્).

ભાવાર્થ-હે કુરુષ્ઠે ! હીક, હવે હું તારા માટે મારી પોતાની દિવ્ય વિભૂતિઓને મુખ્યતઃ કહીશ; મારા વિસ્તારનો અંત નથી. (૧૯)

વિવેચન-શ્લોક ૧૯થી ૪૨. આ શ્લોકોમાં ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે મારી વિભૂતિઓ તો અપરિમિત છે છતાં પણ તારી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા હું તને સંક્ષેપમાં કહું છું જીવને કાંઈ જ્ઞાન થવા અને એ જ્ઞાન દ્વારા સકલ જગત વાસુદેવમય છે એવું જ્ઞાન એને પ્રાપ્ત થવા તેમજ સમભાવ ધારણ કરવા ભગવાન પોતાના વિભૂતિમત્ સત્વો શ્લોક ૨૦થી ૩૬ સુધીમાં બતાવે છે. સાથે સાથે એવું પણ જણાવે છે જ્યાં જ્યાં કાંઈ પણ શ્રી, કીર્તિ, પુષ્ટિ અને અને ઉર્જસ્વિતા જણાય છે ત્યાં ત્યાં મારો વૈભવ વિશેષ પ્રમાણમાં છે એમ

જણવું. વળી પાછું જણાવે છે કે બહુ જણવાથી વિશેષ લાભ તને થું પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. માત્ર તું એટલું માની લે કે સર્વ પ્રજાંડને એક અંશથી વ્યાપીને હું રહેલો છું. અર અથવા અચર કોઈ પણ પદાર્થ મારા વિના બની શકતો નથી. જ્યાં જ્યાં તું જે જે જુએ ત્યાં ત્યાં હું ગુપ્તભાવે અંશરૂપે રહેલો છું. આટલું જ્ઞાન જો કોઈ પણ જીવને પ્રાપ્ત થાય તો તે ભગવદ્-પ્રાકાશ્ય યથાર્થ સંમજી શકે છે. તેમાં તે પોતાનો ભજનિક ભાવ જોડે તો તેને ભગવદ્દર્શન મુલભ થાય છે.

અ હ મા ત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામન્ત એવ ચ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ-અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) આત્મા-આત્મા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. આત્મન્) ગુડાકેશ-અર્જુન (સંબોધન) સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ- સર્વ ભૂતોના અંતઃકરણમાં સ્થિત થયેલા (વિશેષજ્ઞ, વિ. અહમ્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) આદિઃ-આદિ, ઉત્પત્તિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) ચ-અને (અવ્યય) મધ્યમ્-મધ્ય (પોષક વિભાવ) (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ચ-અને (અવ્યય) ભૂતાનામ્-પ્રાણીઓનું (નામ, પ. જ. વ. નપું.) અન્તઃ-અંત (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અન્ત) એવ, ચ-અને, વળી, માત્ર (અવ્યય).

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! હું સર્વભૂતોના હૃદયમાં સ્થિત થયેલા સર્વભૂતોનો આત્મા છું. તેમ જ હું ભૂતોનો ઉત્પત્તિવિભાવ, પોષકવિભાવ અને લયવિભાવ છું. (૨૦)

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્ જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।

મ રી-ચિર્મ રુ તા મ સ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ-આદિત્યાનામ્-આદિત્યોમાં (નામ, પ. જ. વ. પુ. આદિત્ય) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) વિષ્ણુઃ-વિષ્ણુ (વામન) (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) જ્યોતિષામ્-જ્યોતિઓના (નામ, સ. જ. વ. સ્ત્રી.) રવિઃ-રવિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અંશુમાન્-કિરણોવાળો (વિશેષજ્ઞ, વિ. રવિઃ) મરીચિઃ-મરીચિ,

(વાયુદેવતા) (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. મરીચિ) મરુતામ્-વાયુઓમાં (નામ, પ. બ. વ. પુ. મરુત્) અસ્મિ-હું છું (કિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) નક્ષત્રાણામ્-નક્ષત્રોમાં (નામ, પ. બ. વ. પુ. નક્ષત્ર) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) શશી-ચન્દ્ર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. શશિન્).

ભાવાર્થ-હું અદિતિના બાર યુગોમાં વિષ્ણુ (વામન); જ્યોતિઓમાં કિરણોવાળો સૂર્ય, વાયુઓમાં મરીચિ અને નક્ષત્રોમાં (નક્ષત્રોમાં અધિપતિ) ચન્દ્ર છું. (૨૧)

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।

ઇન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ-વેદાનામ્-વેદોનાં (નામ, પ. બ. વ. પુ. વેદ) સામવેદઃ-સામ-વેદ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અસ્મિ-હું છું (કિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) દેવાનામ્-દેવોનાં (નામ, પ. બ. વ. પુ. વેદ) અસ્મિ-હું છું (કિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) વાસવઃ-ઇન્દ્ર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વાસવ) ઇન્દ્રિયાણામ્-ઇન્દ્રિયોનાં (નામ, પ. બ. વ. નપું.) મન-મન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. મનસ્) ચ-અને (અન્યથા) અસ્મિ-હું છું (કિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) ચેતના-ચૈતન્યશક્તિ (નામ, પ્ર. એ. વ. ઓ. ચેતના).

ભાવાર્થ-વેદોમાં સામવેદ, દેવોમાં ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રિયોમાં મન અને ભૂત-પ્રાણીઓમાં ચૈતન્ય (જ્ઞાનશક્તિ) હું છું (૨૨)

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।

વસૂનાં પાવકશ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિશ્વરિણામહમ્ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ-રુદ્રાણામ્-રુદ્રોનાં (નામ, પ. બ. વ. પુ. રુદ્ર) શંકરઃ-શંકર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) ચ-અને (અન્યથા) અસ્મિ-હું છું (કિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) વિત્તેશ-વિત્તેશ, કુબેર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) યક્ષ-રક્ષસામ્-યક્ષ અને રક્ષસોનાં (નામ, પ. બ. વ. નપું.) વસૂનામ્-વસુઓનાં (નામ, પ. બ. વ. પુ. વસુ) પાવક-અગ્નિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પાવક) ચ-અને

(અન્યથા) અસ્મિ-હું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગથ, ૫૨૨મૈ૦) મેઘ:-
મેઝ પર્વત (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) શિશ્વરિણામ્-પર્વતોના (નામ, ૫. બ. વ. પુ.)
અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મદ્).

ભાવાર્થ-રુદ્રોમાં શંકર, યક્ષ અને રાક્ષસોમાં કુબેર, વસુઓમાં અગ્નિ
અને પર્વતોમાં મેઝ હું છું. (૨૩)

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદિ પાર્થ વૃહસ્પતિમ્ ।

સેનાનીનામહં સ્કન્દઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ-પુરોધસામ્-પુરોહિતોનો (નામ, ૫. બ. વ. પુ. પુરોધસ્) ચ-
અને (અન્યથા) મુખ્યમ્-મુખ્ય (વિશેષણ, વિ. મામ્) મામ્-મને (સર્વનામ, ક્રિ. એ.
વ. અસ્મત્) વિદિ-જાણ (ક્રિ. આદ્યાર્થ ૨ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગથ, ૫૨૨મૈ૦)
પાર્થ-અર્જુન (સંબોધન) વૃહસ્પતિમ્-જુહસ્પતિને (નામ, ક્રિ. એ. વ. પુ. વૃહસ્પતિ)
સેનાનીનામ્-સેનાપતિઓનો (નામ, ૫. બ. વ. પુ. સેનાની) અહમ્-હું (સર્વનામ,
પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) સ્કન્દઃ-કાર્તિક સ્વામી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સ્કન્દ)
સરસામ્-જળાશયોમાં-નો (નામ, ૫. બ. નપું. સરસ્) અસ્મિ-હું છું (ક્રિ. વ.
કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગથ, ૫૨૨મૈ૦) સાગરઃ-સાગર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.).

ભાવાર્થ-હું પાર્થ ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય જુહસ્પતિ મને બાણ, સેના-
પતિઓમાં મને સ્કન્દ (કાર્તિક સ્વામી) બાણ, જળાશયોમાં મને સાગર
બાણ. (૨૪)

મહર્ષિણાં મૃગુરહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં દિમાલયઃ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ-મહર્ષિણામ્-મહર્ષિઓનો (નામ, ૫. બ. વ. પુ. મહર્ષિ) મ્
ભુય (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. મૃગુ) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અહમ્)
ગિરામ્-વાણીઓનો (નામ, ૫. બ. વ. બી.) અસ્મિ-હું છું (ક્રિ. વ. એ. વ. અસ્ ૨ ગથ, ૫૨૨મૈ૦) એકમક્ષરમ્-એક અક્ષર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. એકમક્ષર)
યજ્ઞાનામ્-યજ્ઞોનો (નામ, ૫. બ. વ. પુ.) જપયજ્ઞઃ-જપયજ્ઞી કહે

એ. વ. પુ.) અસ્મિ-હું છું (કિ વ કા. ૧ પુ. એ. વ. યસ્ ૨ ગણ, પરસ્મે૦)
સ્થાવરાણામ્-સ્થાવર સ્થાનો (નામ, પ. બ. વ. પુ) હિમાલયઃ-હિમાલય (નામ,
પ્ર. એ. વ. પુ).

ભાવાર્થ-મહર્ષિઓમાં ભૃગુ, વાણીમાં એક અક્ષર ઈ, યજ્ઞોમાં ૪૫
કરવાનો યજ્ઞ અને સ્થાવર વસ્તુઓમાં હિમાલય હું છું. (૨૫)

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગન્ધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનામ્ કપિલો મુનિઃ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ-અશ્વત્થઃ-પીપળો (નામ, પ્ર એ. વ. પુ) સર્વવૃક્ષાણામ્-મધ્ય
આડોનો (નામ, પ બ. વ. પુ) દેવર્ષીણામ્-દેવર્ષિઓનો (નામ, પ. બ. વ. પુ.
દેવર્ષિ) ચ-અને (અન્યથા) નારદઃ-નારદ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) ગન્ધર્વાણામ્-
ગંધર્વોનો (નામ, પ. બ. વ. પુ.) ચિત્રરથઃ-ચિત્રરથ (નામ, પ્ર એ. વ. પુ) સિદ્ધા-
નામ્-સિદ્ધ પુરુષોનો (નામ, પ બ. વ. પુ સિદ્ધ) કપિલઃ-કપિલ (નામ, પ્ર. એ.
વ. પુ.) મુનિઃ-મુનિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. મુનિ)

ભાવાર્થ-સર્વવૃક્ષોમાં પીપળો, દેવર્ષિઓમાં નારદ, ગંધર્વોમાં ચિત્ર-
રથ, સિદ્ધોમાં કપિલ મુનિ હું છું. (૨૬)

ઉચ્ચૈશ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।

પેરાવતં ગજેન્દ્રાણાં નરાણાં ચ નરાધિપમ્ ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ-ઉચ્ચૈશ્રવસમ્-ધોણું નામ, ઈન્દ્રો ધોણે (નામ, દ્વિ એ. વ.
પુ. ઉચ્ચૈઃ શ્રવસ્) અશ્વાનામ્-ધોણો, ધોણો (નામ, પ બ. વ. પુ) વિદ્ધિ-
મણ (કિ આત્મા ૨ પુ એ વ વિદ્ ૨ ગણ) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ.
વ. અસ્મત્) અમૃતોદ્ભવમ્-અમૃત મન્દન વખતે ઉત્પન્ન થયેલું (નિગલ્ય, વિ.
ઉચ્ચૈઃ શ્રવસમ્) પેરાવતમ્-હાથીનું નામ (નામ, (દ્વિ. એ. વ. પુ) ગજેન્દ્રાણામ્-
હાથીઓમાં (નામ, પ બ. વ. પુ. ગજેન્દ્ર) નરાણામ્-માણ્યોનો (નામ, પ બ. વ.
પુ. નર) ચ-અને (અન્યથા) નરાધિપમ્-રાજા (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. નરાધિપ).

ભાવાર્થ-ધોણામાં ઉચ્ચૈશ્રવસ્, અમૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો,

હાથીઓમાં મને ઐરાવત, મનુષ્યોમાં રાબ્દ મને બાણ. (૨૭)

આયુધાનામહં વ્રજમ્ ઘેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ।

પ્રજનથાસ્મિ કન્દર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ-આયુધાનામ્-આયુધોનો, શસ્ત્રોનો (નામ, ૧. બ. ૧. પુ. આયુધ) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧. અસ્મત્) વ્રજમ્-વજ્ર (નામ, પ્ર. એ. ૧. નપું.) ઘેનૂનામ્-ગાયોનો (નામ, ૧. બ. ૧. ઓ. ઘેનુ) અસ્મિ-હું (ક્રિ. ૧. કા. ૧ પુ. એ. ૧. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મેન) કામધુક્-કામધેતુ (નામ, પ્ર. એ. ૧. ઓ. કામધુક્) પ્રજનઃ-સંતાનની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ (નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ. પ્રજન) ચ-અને (અન્યથા) અસ્મિ-હું હું (ક્રિ. ૧. કા. ૧ પુ. એ. ૧. અસ્ ૨ ગણ) વાસુકિઃ-વાસુકિ (નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ. વાસુકિ).

ભાવાર્થ-આયુધોમાં વજ્ર, ગાયોમાં કામધેતુ, સંતાનનો ઉત્પત્તિમાં હેતુરૂપ કામદેવ, સર્પોમાં વાસુકિ હું હું. (૨૮)

અનન્તથાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ।

પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ-અનન્તઃ-અનંત (નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ. અનન્ત) ચ-અને (અન્યથા), અસ્મિ-હું (ક્રિ. ૧. કા. ૧ પુ. એ. ૧. પુ. અસ્ ૨ ગણ) નાગાનામ્-નાગોનો (નામ, ૧. બ. ૧. વ. પુ.) વરુણઃ-વરુણ (નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ. વરુણ) યાદસામ્-જળમાં રહેનારાઓનો (નામ, પ્ર. બ. ૧. વ. પુ. યાદસ્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧. અસ્મત્) પિતૃણામ્-પિતૃઓનો (નામ, ૧. બ. ૧. વ. પુ. પિતૃ) અર્યમા-પિતૃરૂપ (નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ. અર્યમન્) ચ-અને (અન્યથા) અસ્મિ-હું (ક્રિ. ૧. કા. ૧ પુ. એ. ૧. અસ્ ૨ ગણ) યમઃ-યમ (નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ.) સંયમતામ્-સંયમ કરનારાઓનો (નામ, ૧. બ. ૧. વ. સંયમત્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧. અસ્મત્).

ભાવાર્થ-નાગોમાં અનંત, જળમાં રહેનારાઓમાં વરુણ, પિતૃઓમાં અર્યમા અને સંયમ કરનારાઓમાં યમ હું હું. (૨૯)

મહાદશ્વાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।

મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયથ પક્ષિણામ્ ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ-મહાદઃ-મહાદ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) ચ-અને (અન્યથા) અસ્મિ-
(ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) દૈત્યાનામ્-દૈત્યોના (નામ,
બ. વ. પુ. વૈત્ય) કાલઃ-કાલ, ક્ષણ, ઘડી, દિવસ, પક્ષ, માસ, વર્ષ ઇ.ત્યાં જે
ભાવ છે તે હું છું (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કાલ) કલયતામ્-કલન કરનારા-
નો, સંખ્યાની ગણના કરનારાઓનો (નામ, બ. વ. વ. પુ. વ. ક. કલયત્)
હમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) મૃગાણામ્-પશુઓના (નામ, બ. વ.
પુ. મૃગ) ચ-અને (અન્યથા) મૃગેન્દ્રઃ-સિંહ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અહમ્-
(સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) વૈનતેય-ગરુડ (નામ, પ્ર. એ. વ.) ચ-અને
(અન્યથા) પક્ષિણામ્-પક્ષીઓના (નામ, બ. વ. વ. પુ. પક્ષિન્).

ભાવાર્થ-હું દૈત્યોમાં પ્રહલાદ અને સંખ્યાની ગણના કરનારાઓમાં
લ, પશુઓમાં સિંહ અને પક્ષીઓમાં ગરુડ છું. (૩૦)

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રભૃતામહમ્ ।

હૃપાણાં મકરશ્વાસ્મિ સ્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ-પવનઃ-પવન (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પવન) પવતામ્-પાવન
નારાઓમાં (નામ, બ. વ. વ. પુ. પવત્) અસ્મિ-હું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ.
૧ વ. અસ્ ૨ ગણ) રામઃ-રામ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) શસ્ત્રભૃતામ્-શસ્ત્રો
ધારણ કરનારાઓમાં (નામ, બ. વ. વ. પુ. શસ્ત્રભૃત્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર.
૧ વ. અસ્મત્) હૃપાણામ્-માછલીઓમાં (નામ, બ. વ. વ. પુ.) મકરઃ-મકર
નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. મકર) અસ્મિ-હું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨
ગણ, પરસ્મૈ૦) સ્રોતસામ્-જળના પ્રવાહોમાં (નામ, બ. વ. વ. નપું. સ્રોતસ્)
અસ્મિ-હું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ) જાહ્નવી-ગંગા (નામ, પ્ર.
૧ વ. બી.).

ભાવાર્થ-પવિત્ર કરનારાઓમાં હું પવન, શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં

હું રામ, માછલાંઓમાં હું મગર, ઝરણાંઓમાં હું ગંગા છું. (૩૧)

સર્ગાનામાદિરંતશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥૩૨॥

૧૭૮૧ર્થ-સર્ગાનામ્-સૃષ્ટિઓનો (નામ, પ. બ. વ. પુ.) આદિઃ-પ્રારંભ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અન્તઃ-અંત (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) ચ-અને (અવ્યય) મધ્યમ્-મધ્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) જ, યવ-અને, જ, માત્ર (અવ્યય) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) અર્જુન-અર્જુન (સંબોધન) અધ્યાત્મવિદ્યા-બ્રહ્મવિદ્યા (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. અધ્યાત્મવિદ્યા) વિદ્યાનામ્-વિદ્યાઓમાં (નામ, પ. બ. વ. સ્ત્રી. વિદ્યા) વાદઃ-વાદ, તત્વ, નિર્ણય કરવાને કરેલી તકરાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વાદ) પ્રવદતામ્-અરસપરસ વિવાદવાળાઓનો (વ. ક. નામ, પ. બ. વ.) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્).

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! સૃષ્ટિઓનો આદિ, મધ્ય અને અંત પણ હું જ છું. વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા, વિવાદ કરનારાઓમાં વાદરૂપ પણ હું જ છું. (૩૨)

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વન્દ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અહમેવાક્ષયઃ કાલો ધાતાઽહં વિશ્વતોમુખમ્ ॥૩૩॥

૧૭૮૨ર્થ-અક્ષરાણામ્-અક્ષરોમાં (નામ, પ. બ. વ. નપું. અક્ષર) અકારઃ- (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અકાર) અસ્મિ-હું છું (કિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મે૦) દ્વન્દ્વઃ-૬૬ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. દ્વન્દ્વ) સામાસિકસ્ય-સમાસોનો (નામ, પ. બ. વ. પુ.) ચ-અને (અવ્યય) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) યવ-જ, માત્ર (અવ્યય) અક્ષયઃ-અક્ષય, નહિ નાશ પામે એવું (વિશેષણ, વિ. કાલઃ) કાલઃ-કાલ, મહાકાલ (કાલપ્રાધિપતિ) (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કાલ) ધાતા-પેલણ કરનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ધાતા) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) વિશ્વતોમુખઃ-વિરાટ સ્વરૂપ, બધી બાજુએ મુખવાળો (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વિશ્વતોમુખ).

ભાવાર્થ-અક્ષરોમાં હું મૂળાક્ષર અક્ષર છું, સમાસોમાં ઢ-ઢ સમાસ, તેમજ નહિ નાથ પામે એવો કાલાધિપતિ અને સમસ્ત વિશ્વમાં મુખ છે જેનું એવો ધાતા હું છું. (૩૩)

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમુદ્ભવશ્ચ મ વિ વ્ય તા મ્ ।

કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ચનારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ-મૃત્યુઃ-મૃત્યુ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. મૃત્યુ) સર્વહરઃ-સર્વનો નાથ કરવાવાળો (વિશેષણ, વિ. મૃત્યુઃ) ચ-અને (અવ્યય) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) ઉદ્ભવઃ-ઉત્પત્તિનું કારણ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ઉદ્ભવ) ચ-અને (અવ્યય) મવિવ્યતામ્-ધનારાઓનો (નામ, પ. બ. વ. વ. કૃ. મવિવ્યત્) કીર્તિઃ-કીર્તિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. કીર્તિ) શ્રીઃ-શ્રી (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. શ્રી) વાક્-વાણી (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. વાચ્) ચ-અને (અવ્યય) નારીણામ્-નારીઓનો (નામ, પ. બ. વ. સ્ત્રી. નારી) સ્મૃતિઃ-સ્મૃતિ, યાદદસ્ત (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. સ્મૃતિ) મેધા-મેધા, બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. મેધા) ધૃતિઃ-ધારણા, ધૈર્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. ધૃતિ) ક્ષમા-ક્ષમા (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. ક્ષમા).

ભાવાર્થ-હું સર્વનો નાથ કરનાર મૃત્યુ, મવિવ્યતામાં ધનારાઓની ઉત્પત્તિનું કારણ, સ્ત્રીઓમાં કીર્તિ, શ્રી, વાક્, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ અને ક્ષમા છું. (૩૪)

બૃહત્સામ તથા સાન્નાં ગાયત્રી છન્દસામહં ।

માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમૃતૂનાં કુ સુ મા ક રઃ ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ-બૃહત્સામઃ-બૃહત્સામ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) તથા-અને (અવ્યય) સાન્નામ્-ગેય શ્રુતિઓમાં (નામ, પ. બ. વ. નપું.) ગાયત્રી-ગાયત્રી છંદનું નામ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. ગાયત્રી) છન્દસામ્-છંદોની (નામ, પ. બ. વ. નપું. છન્દસ્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) માસાનામ્-મહિનાઓનો (નામ, પ. બ. વ. પુ. માસ) માર્ગશીર્ષઃ-માગસર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. માર્ગ-શીર્ષ) અહમ્-હું (સર્વનામ પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) ઋતૂનામ્-ઋતુઓનો (નામ,

૫. ૪. વ. ઋતુ) કુસુમાકર:- વસંત ઋતુ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કુસુમાકર)

ભાવાર્થ-અને વળી હું ગેય શ્રુતિઓમાં જુદાસામ, છંદોમાં ગાયત્રી, મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષ, ઋતુઓમાં વસંતઋતુ છું. (૩૫)

દ્યૂતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ-દ્યૂતમ્-દ્યૂત (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. દ્યૂત) છલયતામ્-છલ કરનારાઓમાં (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. છલયસ્) અસ્મિ-હું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, ૫રસ્રૈ૦) તેજઃ-પ્રભાવ (નામ, એ. વ. નપું. તેજસ્) તેજસ્વિનામ્-તેજસ્વીઓનાં (નામ, ૫. એ. વ. પુ. તેજસ્વિન્) અહમ્-હું (સર્વ-નામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) જયઃ-જય (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. જય) અસ્મિ-હું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, ૫રસ્રૈ૦) વ્યવસાયઃ-વ્યવસાય નિશ્ચય (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વ્યવસાય) અસ્મિ-હું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, ૫રસ્રૈ૦) સત્ત્વમ્-સત્ત્વ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. સત્ત્વ) સત્ત્વ-વતામ્-સાત્ત્વિક પુરુષોનો (નામ, ૫. એ. વ. પુ. સત્ત્વયત્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્).

ભાવાર્થ-હું છળ કરવાવાળાઓમાં છળરૂપ, પ્રભાવશાળીઓમાં પ્રભાવરૂપ, જય તેમજ નિશ્ચય અને સાત્ત્વિક પુરુષોમાં સત્ત્વરૂપ છું છું. (૩૬)

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાण्डवानां धनञ्जयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाकविः ॥૩૭॥

શબ્દાર્થ-વૃષ્ણીનામ્-વાદનોના વંશમાં, અંતર્ગત વશેના (નામ, ૫. બ. વ. પુ. વૃષ્ણી) વાસુદેવઃ-૪૫૫, વાસુદેવ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વાસુદેવ) અસ્મિ-હું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ) પાણ્ડવાનામ્-પાંડવોનો (નામ, ૫. બ. વ. પુ. પાણ્ડવ) ધનન્નજય-ધનજય, અર્જુન (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) મુનીનામ્-મુનિઓમાં (નામ, ૫ બ. વ. પુ. મુનિ) અપિ-પણ, તથા (અબ્યય)

અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) વ્યાસ:-આસ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વ્યાસ) કવીનામ્-કવિઓમાં (નામ, પ. બ. વ. પુ. કવિ) ઉશના-નામ છે (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) કવિ:-કવિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કવિ).

ભાવાર્થ-વૃષ્ટીઓમાં વાસુદેવ, પાંડવોમાં ધનંત્ય, મુનિઓમાં વ્યાસ, કવિઓમાં ઉશના (શુક) કવિ હું છું. (૩૭)

દણ્ડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીપતામ્ ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ-દણ્ડ:-દંડ, દમન કરવાની શક્તિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) દમયતામ્-દમન કરવાવાળાઓનું (નામ, પ. બ. વ. પુ. દમયત્) અસ્મિ-હું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પર-મૈ૦) નીતિ:-નીતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. ઐ. નીતિ) અસ્મિ-હું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ) જિગીપતામ્-છતવાની ઇચ્છાવાળાઓની (વ. કૃ. નામ, પ. બ. વ. પુ.) મૌનમ્-મૌન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. મૌન) ચ, ષ્વ-અને, વળી (અન્યથા) અસ્મિ-હું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પર-મૈ૦) ગુહ્યાનામ્-ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય ભાવોનું (નામ, પ. બ. વ. નપું. ગુહ્ય) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. જ્ઞાન) જ્ઞાનવતામ્-જ્ઞાનવાળાઓનું (નામ, પ. બ. વ. પુ. જ્ઞાનવત્) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. જ્ઞાન) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્).

ભાવાર્થ-દમન કરવાવાળાઓને દંડ, છતવાવાળાઓની નીતિ, ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય ભાવોનું મૌન, જ્ઞાનવાળોનું જ્ઞાન હું જ છું. (૩૮)

યચ્ચાપિ સર્વભૂતાનાં વીજં તદ હ મર્જુ ન ।

ન તદસ્તિ વિના યત્સ્યાન્ મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ॥૩૯॥

શબ્દાર્થ-યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ચ, અપિ-અને, પણ (અન્યથા) સર્વભૂતાનામ્-સર્વપ્રાણીઓનું (નામ, પ. બ. વ. નપું.) વીજમ્-બીજ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. વીજ) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) અર્જુન-અર્જુન (સંબોધન) ન-નહિ (અન્યથા)

તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) અસ્તિ-છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) વિના-વિના (અભ્યય) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) સ્યાત્-હોય (કિ. વિધ્યર્થ, ૩ પુ એ. વ. અસ્ ૨ ગણ) મયા-મારા વડે (સર્વનામ, તૂ. એ. વ. અસ્મત્) મૃતમ્-પ્રાણી (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ચેરાચરમ્-ચર અને અચર, જડ અને ચેતન્ય (વિશેષણ, વિ. મૃતમ્).

ભાવાર્થ- અને હે અર્જુન ! જે સર્વભૂતાનું બીજરૂપ તે પશુ હું છું; જે ચરાચર ભૂત છે તે (કર્ષણ) મારા વિના નથી. (૩૬)

નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતિનાં પરન્તપ !

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरો मया ॥૪૦॥

શબ્દાર્થ-ન-નહિ (અભ્યય) અન્તઃ-અંત (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અસ્તિ-છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) મમ-મારી (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) દિવ્યાનામ્-દિવ્ય (વિશેષણ, વિ. વિભૂતિનામ્) વિભૂતિનામ્-વિભૂતિઓનો (નામ, પ. બ. વ. સ્ત્રી. વિભૂતિ) પરન્તપ-શત્રુનાપન (સંબોધન) ઇદમ્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પત્તદ) તુ-તો પશુ (અભ્યય) ઉદ્દેશતઃ-ઉદ્દેશથી, સંક્ષેપથી (નામ, પ. એ. વ.) પ્રોક્તઃ-કહેવાયું (ક. વિશેષણ, વિ. વિસ્તરઃ) વિભૂતેઃ-વિભૂતિનું (નામ, પ. એ. વ. સ્ત્રી. વિભૂતિ) વિસ્તરઃ-વિસ્તાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વિસ્તર) મયા-મારા વડે (સર્વનામ, તૂ. એ. વ. અસ્મત્).

ભાવાર્થ- હે પરંતપ ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી. આ તે! મારા વડે વિભૂતિના વિસ્તાર સંક્ષેપથી કહેવાયો છે. (૪૦)

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशसंभवम् ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ-યત્ યત્-જે જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) વિભૂતિમત્-અશ્વર્થયુક્ત વિભાવવાળું (વિશેષણ, વિ. સત્ત્વમ્) શ્રોમત્-દ્રાન્તેયુક્ત (વિશેષણ, વિ. સત્ત્વમ્) ઝર્જિતમ્-શક્તિવાળું (વિશેષણ, વિ. સત્ત્વમ્) ઇદમ્, ઘા-માત્ર, અથવા

(અવ્યય) તત્ તત્-તે તે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) ષવ-જ (અવ્યય) અવગચ્છ-ગય (ક્રિ. આશય, ૨ પુ એ. વ. અવત્તગમ્ ૧ ગણ, ૫૨૨મ૦) ત્વમ-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મદ્) મમ-મારું (સર્વનામ, ૫. એ. વ. યુષ્મત્-તેજોઽશસંભવમ્-તેજના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલું (વિશેષણ, વિ. તત્ તત્).

ભાવાર્થ- જે જે વિભૂતિયુક્ત, ક્રાન્તિયુક્ત અને શક્તિમત્ વસ્તુ છે તે તે મારા તેજના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલી તું બધી. (૪૧)

અથવા बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टाभ्यामिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितोजगत् ॥૪૨॥

શબ્દાર્થ-અથવા-અથવા (અવ્યય) बहुना-બહુથી, બહુ પ્રકારથી (વિશેષણ, વિ. પતેન) पतेन-એનાથી (સર્વનામ, ત્. એ. વ. નપું. પતદ્) किम्-શું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ज्ञातेन-જ્ઞાયાથી (જ્ઞ. ક્ર. વિશેષણ, વિ. પતેન) तव-તારું, તારા (સર્વનામ, ૫. એ. વ. યુષ્મત્) अर्जुन-અર્જુન (સંબોધન) विष्टाभ्या-ધેરીને, શક્તિને, ધારણ કરીને (વિધેવ કૃદન્ત વિ+સ્તમ્ ૬ ગણ) अहम्-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) इदम्-આ (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) कृत्स्नम्-અખિલ (વિશેષણ, વિ. જગત્) एकंशेन-એક અંશથી (નામ, ત્. એ. વ. પુ. एकंશ) स्थितः-રહેલો (વિશેષણ, વિ. અહમ્) जगत्-જગતને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. જગત્).

ભાવાર્થ- અથવા હે અર્જુન ! તારા આ બહુ બાધ્યાથી શું ? હું આ સમસ્ત જગત્ એક અંશ માત્રથી ધારણ કરીને રહેલો છું. (૪૨)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥૧૦॥

અધ્યાય ૧૧-વિશ્વરૂપદર્શન

અર્જુન ઉવાચ ।

મદનુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસંશ્લિતમ્ ।

યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોઽયં વિગતો મમ ॥૧॥

શબ્દાર્થ-મદનુગ્રહાય-મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે (નામ, ચ. એ. વ. ૫) પરમમ્-પરમ (વિશેષણ, વિ. વચ્ચઃ) ગુહ્યમ્-ગૂઢ, ગોપનીય, રક્ષણીય (વિશેષણ, વિ. વચ્ચઃ વિધેય કર્મ કૃ) અધ્યાત્મસંશ્લિતમ્-અધ્યાત્મવિષયક (વિશેષણ, વિ. વચ્ચઃ) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર એ. વ. નપુ) ત્વયા-તારાથી (સર્વનામ, ત્ એ. વ. યુષ્મત્) ઉક્તમ્-કહેવાયેલું (બ્રૂ કૃ વિશેષણ, વિ વચ્ચઃ) વચઃ-વચન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપુ.) તેન-તેના વડે (સર્વનામ, ત્ એ. વ. નપુ) મોહઃ-મોહ, અજ્ઞાન (નામ, પ્ર એ. વ. ૫ મોહ) અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર એ વ. ૫. હ્રસ્વ) વિગતઃ-નાશ પામ્યો (બ્રૂ કૃ વિશેષણ વિ મોહઃ) મમ-મારા (સર્વનામ, પ્ર એ. વ. અસ્મત્)

ભાવાર્થ-મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે પરમ ગોપનીય અધ્યાત્મના નામથી ઓળખાતું જે વચન તારા વડે કહેવાયેલું તેનાથી મારો આ મોહ નાશ પામ્યો છે. (૧)

વિવેચન-શ્લોક ૧-૨. જીવ ઉપર ભગવત્કૃપા હોય તો જ તે જગતના પદાર્થોને અને તેમાં ચાલતી યૌગિક ક્રિયાઓ અને તેમાં રહેલું આત્મજ્ઞાન અને ભગવત્ માહાત્મ્ય યથાર્થ રીતે સમજી શકે છે. આ સમજ પ્રાપ્ત થતાં જીવનો વિકાસ થાય છે અને તે બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ત્યારપછી તેને કોઈ પણ વ્યતના લૌકિક પ્રપંચ પર મોહ રહેતો નથી. માત્ર ભગવત્ સંતોષને માટે જ તેનું જીવન બની રહે છે. જો કે તેની જીવન વ્યવહારની ક્રિયા સામાન્ય લોક જેવી જ હોય છે છતાં એનો જીવન વ્યવહાર વિશિષ્ટ પ્રકારનો હોય છે.

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥૨॥

શબ્દાર્થ-ભવાપ્યયૌ-ઉત્પત્તિ અને નાશ (નામ, પ્ર. દિ. વં. ભવ, અવ્યયશ્ચ ૬-૬) હિ-એકસ (અવ્યય) ભૂતાનામ-પ્રાણીઓના (નામ, પ. બ. વ. નપું. ભૂત) શ્રુતૌ-સાંભળ્યાં (શ્રુ ક. વિશેષણ, વિ. ભવાપ્યયૌ) વિસ્તરશઃ-વિસ્તારથી, વિસ્તાર પૂર્વક (અવ્યય) મયા-માગ વડે (સર્વનામ, ત. એ. વ. અસ્મત્) ત્વત્તઃ-તારાથી, તારી પાસેથી (સર્વનામ, પં. એ. વ.) કમલપત્રાક્ષ-કમળના પાન જેવી આખ છે જેની (સંબોધન) માહાત્મ્યમ્-માહાત્મ્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. માહાત્મ્ય) અપિ, ચ-પણ, અને (અવ્યય) અવ્યયમ્-અવિનાશી (વિશેષણ, વિ. માહાત્મ્યમ્)

ભાવાર્થ-ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય તારી પાસેથી હે કમલપત્રાક્ષ ! મારા વડે વિસ્તારપૂર્વક સંભળ્યા; તેમ જ તારૂં અવિનાશી માહાત્મ્ય પણ સાંભળ્યું. (૨)

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं प र मे श्व र ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥૩॥

શબ્દાર્થ-एवम्-એ પ્રમાણે જ (અવ્યય) एतद्-આ, એ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું) यथा-જેવી રીતે (અવ્યય) आत्थ-કહે છે (કિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. ૨ ગણ, ૫૨૨મેઁ) त्वम्-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. युष्मत्) आत्मानम्-આત્માને, પોતાને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. આત્મન્) परमेश्वर-પરમેશ્વર (સંબોધન) द्रष्टुम्-જોવાને (કિતર્થ ક્રૂદત) इच्छामि-હું ઇચ્છા ગણું છું (કિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. इप् (इच्छ्) ૧ ગણ, ૫૨૨મેઁ) ते-તારું (સર્વનામ, પ. એ. વ. युष्मत्) रूपम्-સ્વરૂપને (નામ, દિ. એ. વ. નપું) ऐश्वरम्-ઇશ્વરભાવવાળું

(વિશેષણ, વિ રૂપમ્) પુરુષોત્તમ-હે પુરુષોત્તમ (સમોધન).

ભાવાર્થ-હે પરમેશ્વર ! તું તારા રૂપને જોવી રીતે કહે છે તે તેવું જ છે. હે પુરુષોત્તમ ! તારા ઇશ્વરભાવવાળા રૂપને હું જોવા ઇચ્છું છું. (૩)

નિવેચન-ભગવાનને યથાર્થ સમજવાની ઇચ્છાવાળો કોઈ પણ જીવ દશમ અધ્યાયમાં બતાવ્યા પ્રમાણે માત્ર શાબ્દિક માહાત્મ્યજ્ઞાનથી તૃપ્ત થતો નથી તેને તો દર્શનની પણ અભિલાષો રહે છે. તેવા જ કારણે અર્જુન અહીં ભગવાનને પોતે કહેલા માહાત્મ્યવાણું સ્વરૂપ બતાવવા વિજ્ઞાપના કરે છે.

મન્યસે यदि तच्छमं मयाद्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥૪॥

શબ્દાર્થ-મન્યસે-માને છે, તું માને (કિ. વ કા. ૨ પુ એ. વ. મન્ ૪ ગણ, આત્મને) યદિ-જો (અવ્યય) તત્-તે (સર્વનામ, કિ. એ. વ. નપુ.) દ્રષ્ટવ્યમ્-શક્ય (વિધેય કર્મણિ કૃદંત, વિશેષણ, વિ તત્) મયા-મારા વડે (સર્વનામ, તુ એ વ. અસ્મત્) દ્રષ્ટુમ્-જોવાને (દૃવર્થ કૃદંત) इति-એ પ્રમાણે (અવ્યય) પ્રભો-હે પ્રભુ (સ મોધન) योगेश्वर-હે યોગેશ્વર (સ મોધન) ततः-તેથી (અવ્યય) मे-મને (સર્વનામ, ચ. એ વ અસ્મત્) त्वम्-તુ (સર્વનામ, પ્ર એ. વ યુષ્મત્) दर्शय-દેખાડ (કિ આત્મર્થ ૨ પુ એ. વ કરક દષ્ટ ૧ ગણ, પરસ્મે) आत्मानम्-સ્વરૂપને (નામ, કિ એ. વ પુ આત્મન્) अव्ययम्-અવિનાશી (વિશેષણ, વિ. આત્માન્મ).

ભાવાર્થ-હે પ્રભો ! મારાથી જોઈ શકાય એવું રૂપ જો તું માને તો હે યોગેશ્વર ! તુ મને હે અવિનાશી ! તારા પોતાના સ્વરૂપને દેખાડ. (૪)

નિવેચન-આ શ્લોકમાં અર્જુનની માગણી એવી છે કે તમારું સ્વરૂપ દર્શન મારાથી થઈ શકે તેમ હોય તો તમારા કહ્યા પ્રમાણે મને તમારું સ્વરૂપ બતાવો. (આ પ્રકાર તો અર્જુનનો દીનભાવ પ્રગટ કરે છે) ભગવાનના અનુગ્રહ વિના કોઈ પણ જીવને ભગસત્સ્વરૂપનું દર્શન થતું નથી. ભગવાન કોઈ ને કોઈ પ્રકારની મદદ આપે તો જ દર્શન થાય છે

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ।

પદ્ય મેં પાર્થ રૂપાણિ શતશોડય સદસશઃ ।

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ॥૫॥

શબ્દાર્થ-પદ્ય-ને (કિ. આત્માર્થ ૨ પુ એ વ. દૃશ્ય ૧ ગણ, ૫૨૨૨૦) મે-મારું (સર્વનામ, પ. એ. વ. યસ્મત્) પાર્થ-હે અર્જુન (સંબોધન) રૂપાણિ-સ્વરૂપોને (નામ, કિ. બ. વ. નપું. રૂપ) શતશઃ-સેંકડો (અવ્યય) સદસશઃ-હજાર, હજારો (અવ્યય) નાનાવિધાનિ-જુદી જુદી વર્તના (વિશેષણ, વિ. રૂપાણિ) દિવ્યાનિ-દિવ્ય (વિશેષણ વિ. રૂપાણિ) નાનાવર્ણાકૃતીનિ-જુદા જુદા રંગ અને આકૃતિવાળા (વિશેષણ, વિ. રૂપાણિ) ચ-અને (અવ્યય).

ભાવાર્થ-હે પાર્થ ! મારાં સેંકડો, હજારો જુદા જુદા પ્રકારનાં અને ભિન્ન ભિન્ન રંગ તથા આકૃતિવાળાં દિવ્ય રૂપોને હવે તું જો. (૫)

વિવેચન-શ્લોક ૫ થી ૮. ભગવાનનાં અગણિત રૂપો છે. એ બધાં રૂપો જોવાને આપણી આંખ કામ કરી શકતી નથી. એ માટે પ્રજ્ઞાચક્ષુની જરૂર છે. આ પ્રજ્ઞાચક્ષુ પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં જીવમાં કેઈક વિશેષ ધર્મ આવે છે. આ ધર્મ દ્વારા એવું અત કરણ નિર્દોષ અને ભાવપૂર્ણ બને છે આ ભાવપૂર્ણ ચક્ષુમાં ભગવાનનો નિવાસ થાય છે. જે સ્વરૂપ ઈષ્ટ હશે તે તેમાં જણાયો.

અર્જુનની અભિલાષા તો ભગવાનનાં સંપૂર્ણ માહાત્મ્યસૂચક રૂપો જોવાની છે. એ કારણે એની સ્થૂલ દષ્ટિમાં પણ ભગવાને એવી કેઈ વિલક્ષણ રચના કરી આપી અને તેમાં કેઈ એવું અલૌકિક સામર્થ્ય મૂક્યું કે જે દ્વારા અનેકાનેક સ્વરૂપોનો એણે અનુભવ કરી લીધો.

આ બધાં સ્વરૂપો વિશ્વમય પ્રભુના મહિમામાં જણાતાં અનેકાનેક ભાવોને પોષનારાં બન્યાં. તેથી અર્જુનની પરિસ્થિતિ કેવળ ભાવભીના ભક્ત જેવી બની ગઈ. એ એના શબ્દો દ્વારા આ અધ્યાયના અતભાગમાં સમજવામાં આવે છે. જેટલા જેટલા વ્યવહારમાં ઉપયોગી પ્રચલિત દેવો છે તેવું પણ દર્શન અહીં કરે છે.

પર્યાદિત્યાન્વસૂત્રદ્વાનશ્વિનોમરુતસ્તથા ।

વહૂન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ પર્યાશ્ચર્યાણિ ભારત ॥૬॥

શબ્દાર્થ-પદ્ય-એ (કિ. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. દશ (પદ્ય) ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) આદિત્યાન્-આદિત્યોને (૧૨) ધાતા, મિત્ર, અર્ધમા, રુદ્ર, વરુણ, સૂર્ય, ભગ, વિરસ્વાન, પ્રજા, સવિતા, ત્વષ્ટા અને ત્રિપુલુ (નામ, કિ. બ. વ. પુ. આદિત્ય) વસૂન્-વસુઓને (૮) ધર, ધ્રુવ, સોમ, અંહ (આપ) અનિલ, અનલ, પ્રત્યક્ષ ને પ્રભાસ (નામ, કિ. બ. વ. પુ. વસુ) રુદ્રાન્-રુદ્રોને (૧૬) અગ્નિ, વાતા, અદિત્યુધન, વિશ્વાક્ષ, મુરુગ, જયન્ત, બહુરૂપ, અંબક, અપરાજન, સાવર્ણ અને હર (નામ, કિ. બ. વ. પુ.) અશ્વિનો-અશ્વિનીકુમારો (૨) દિવતાઓનો વૈદ્ય, સૂર્યની વડવાથી જેમની ઉત્પત્તિ થઈ છે) (નામ, કિ. કિ. વ. પુ.) મરુતઃ-મરુતો (૪૬) (ઓગણપચાસ મરુતો, દિતિના પુત્રો (નામ, કિ. વ. પુ. ૯. મરુત) તથા-અને (અર્થ) વહૂનિ-પર્યા (વિશેષણ, વિ. રૂપાણિ) અદૃષ્ટપૂર્વાણિ-પહેલાં નહિ જોયેલાં એવાં (વિશેષણ, વિ. રૂપાણિ) પદ્ય-એ (કિ. આત્માર્થ, ૨ પુ. એ. વ. દશ (પદ્ય) ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) આશ્ચર્યાણિ-આશ્ચર્ય કરેલા, અચળો ઉત્પન્ન કરે એવાં (વિશેષણ, વિ. રૂપાણિ) ભારત-અર્થુન ભરતવંશોત્પન્ન (સંબોધન).

આવાર્થ-હે ભારત ! બાર આદિત્યોને, આઠ વસુઓને, અગિયાર રુદ્રોને, બે અશ્વિનીકુમારોને, ઓગણપચાસ મરુતગણોને તેમજ ધણુએ પહેલાં નહિ જોયેલાં એવાં અચળો પનાડે એવાં રૂપોને બે (૬)

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पर्याय सचराचरम् ।

मम देहं गुडाकेश यच्चान्यद्रूपमिच्छसि ॥७॥

શબ્દાર્થ-ઇહ-અહીં (અર્થ) ઇકસ્થમ્-એક સ્થાનું, એક જગાએ રહેવું (વિશેષણ, વિ. જગત્) કૃત્સ્નમ્-અખિન (વિશેષણ, વિ. જગત્) જગત્-જગતો (નામ, કિ. એ. વ. નપું. જગત્) પર્યા-એ (કિ. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. દશ ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) અય-આજે, હમાણાં (અર્થ) સચરાચરમ્-ચર અને અચર, જડ અને ચેતન્ય (વિશેષણ, વિ. જગત્) મમ-મારા (સર્વનામ, ૧. એ. વ. અસ્મત્) દેહે-દેહમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. દેહ) ગુડાકેશ-અર્થુન (સંબોધન) યત્-જે

(સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) ચ-અને (અવ્યય) અન્યત્-બીજું (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) દ્રણ્દુમ્-જોવાને (કેત્વર્થ કૃદત) હચ્છસિ-તું ઈચ્છે છે (દિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. હપ્ (હચ્છ) ૧ ગણ, પરમૈ૦).

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! આજે હવે આ મારા દેહમાં એક જગાએ સ્થિત થયેલા ચર અને અચર સાથે સંપૂર્ણ જગતને અને જે કાંઈ બીજું જોવાની ઈચ્છા રાખે તે બધું જો (૭)

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥૮॥

શબ્દાર્થ-ન, તુ-નહિ, તો પશુ (અવ્યય) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) શક્યસે-પઈ શકે છે, સમર્થ (દિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. શક્ ૫ ગણ, આત્મતૈ૦) દ્રણ્દુમ્-જોવાને (કેત્વર્થ કૃદત) અનેન-આના વડે (સર્વનામ, તુ. એ. વ. હવમ્) પશ્વ-જ (અવ્યય) સ્વચક્ષુષા-તારી પોતાની આખે (નામ, તુ. એ. વ. નપું સ્વચક્ષુષ્) દિવ્યમ્-દિવ્ય (વિશેષણ, વિ. ચક્ષુઃ) દદામિ-આપુ છું (દિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. દા ૩ ગણ, પરમૈ૦) તે-તને (સર્વનામ, ચ. એ. વ. યુષ્મદ્) ચક્ષુઃ-આખ (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) પશ્ય-જો (કિ આદ્યાર્થ ૨ પુ. એ. વ. હણ ૧ ગણ) મે-મારા (સર્વનામ, ૫ એ. વ. અસ્મત્) યોગમ્-યોગને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. યોગ) વેશ્વરમ્-ઈશ્વરભાવવાળું (વિશેષણ, વિ. યોગમ્).

ભાવાર્થ-આ તારી પોતાની આખથી જ મને જોવાને સમર્થ થવાશે નહિ. તને હું દિવ્ય ચક્ષુ આપુ છું, મારા ઈશ્વરભાવવાળા યોગને જો (૮)

सज्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥૯॥

શબ્દાર્થ-પવમ્-એ પ્રમાણે (અવ્યય) ઉક્ત્વા-કહીને (વિધેય કૃદત) તતઃ-તેથી, ત્યારપછી (અવ્યય) રાજન્-હે રાજા (સંબોધન) મહાયોગેશ્વર-મહા-

યોગેશ્વર (વિશેષણ, વિ. હરિઃ) હરિઃ-હરિ, સર્વ પાપોનો નાશ કરવાવાળો (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) દર્શાયામાસ-દેખાડ્યું (ક્રિ. પૂર્ણ બ. કા. ૩ પુ. એ. વ. હજુ ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) પાર્થાય-પાર્થને (નામ, ચ. એ. વ. પુ. પાર્થ) પરમસ્-પરમ (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) રૂપમ્-સ્વરૂપને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. રૂપ) યેશ્વરમ્-ધર્મસ્વાવવાળું (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્).

ભાવાર્થ-હે રાજન્ ! મહાયોગેશ્વર હરિએ એ પ્રમાણે કહીને ત્યાર-પછી પાર્થને પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત રૂપને દેખાડ્યું. (૯)

વિવેચન-શ્લોક ૬ થી ૧૪. આ શ્લોકો સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યા છે. જે સ્વરૂપદર્શન-અર્જુને કર્યું તેનું વર્ણન સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું. અહીં ભગ-વાનનું આશ્ચર્યમય દિવ્ય સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. આ સ્વરૂપ અર્જુને જોયું. અર્જુનને અધિક હર્ષ થયો અને ત્યારપછી પ્રભુના વિરાટ સ્વરૂપમાં કાંઈક કાંઈક વિશેષ જોવાની ઇચ્છા કરી, તે હવે પછીના શ્લોકોમાં આવે છે.

અનેકવક્ત્રનયનમનેકાદ્ભુતદર્શનમ્ ।

અનેકદિવ્યામરણં દિવ્યાનેકોઘતાયુધમ્ ॥૧૦॥

રાખદાર્થ-અનેકવક્ત્રનયનમ્-અનેક મુખ તથા નેત્રોથી યુક્ત (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્; અનેકાનિ વક્ત્રાણિ નયનાનિ ચ यस્ય इति બહુવ્રીહિ) અનેક અદ્ભુતદર્શનમ્-અનેક અદ્ભુત દર્શનવાળું (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) અનેકદિવ્યા-મરણમ્-અનેક દિવ્ય આભરણવાળું (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્; અનેકાનિ દિવ્યાનિ આમરાણિ यस્ય इति) દિવ્યાનેકોઘતાયુધમ્-દિવ્ય અનેક શસ્ત્રોને ઉગામેલાં છે એવું (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્; દિવ્યાનિ અનેકાનિ ડઘતાનિ આયુધાનિ यस્ય इति બહુવ્રીહિ).

ભાવાર્થ-અનેક મુખ અને નયનવાળું, અનેક અદ્ભુત દર્શનવાળું, અનેક દિવ્ય આભરણવાળું, ઉગામેલાં અનેક દિવ્ય શસ્ત્રોવાળું (૧૦)

દિવ્યમાલ્યાંવરધરં દિવ્ય ગં ધા મુ લે પ ન મ્ ।

સર્વાશ્ચર્યમયં દેવમનન્તં વિ શ્વ તો મુ ख म् ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ-દિવ્યમાલ્યાંવરઘરમ્-દિવ્ય માલા અને અંબર ધારણ કરનારને (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્ ; દિવ્યાનિ માલ્યાનિ અમ્બરાણિ ઘરતિ इति ૭૫૫૬) દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્-દિવ્ય, અંધનું લેપવાળું (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્ ; ગંધસ્ય અનુ-લેપનં દિવ્યં ચ ગંધાનુલેપનમ્ યસ્મિન્ इति ૫૬૦) સર્વાશ્ચર્યમયમ્-સર્વ આશ્ચર્યવાળું (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્ ; સર્વમ્ આશ્ચર્યમ્ યસ્મિન્ વિચિતે ૫૬૦) દેવમ્-દેવને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. દેવ) અનન્તમ્-અનંત (વિશેષણ, વિ. દેવમ્) વિશ્વતોમુખમ્-અથા વિશ્વમાં મુખ છે જેનું (વિશેષણ, વિ. દેવમ્ ; વિશ્વતઃ મુખમ્ યસ્ય इति ૫૬૦)

ભાવાર્થ-દિવ્ય માલા તથા વસ્ત્ર ધારણ કરેલું, દિવ્ય ગંધનું લેપન કરેલું, સર્વ આશ્ચર્યથી ભરપૂર, (પ્રકાશરૂપ) અંત વિનાનું અમસ્ત વિશ્વ ભણી મુખવાળું, દેવરૂપને (દેખાડયું). (૧૧)

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेत्पुणपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥

શબ્દાર્થ-દિવિ-આકાશમાં (નામ, સ. એ. વ. સ્ત્રી. જુ) સૂર્યસહસ્રસ્ય-હજારો સૂર્યોની (નામ, પ. એ. વ. પુ) ભવેત્-થાય (કિ. વિધ્યથે ૩ પુ. એ. વ. મૂ ૧ ગણ) પુણપદ્-એકેક, એકાએક (અવ્યય) ઉત્થિતા-મગૂત (બુ. કૃ. વિશેષણ, વિ. ભા) યદિ-જો (અવ્યય) ભાઃ-પ્રકાશ, કાન્તિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. ભાસ્) સદૃશી-જેવું, જેની (વિશેષણ, વિ. ભાઃ) સા-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી) સ્યાત્-થાય (કિ. વિધ્યથે ૩ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ) ભાસઃ-પ્રકાશની (નામ, પ. એ. વ. સ્ત્રી. ભાસ્) તસ્ય-તેનું, તેની (સર્વનામ, પ. એ. વ. પુ. તત્) મહાત્મનઃ-મહાત્માની (નામ, પ. એ. વ. પુ. મહાત્મન્).

ભાવાર્થ-જો આકાશમાં હજારો સૂર્યોના પ્રકાશ એકાએક ઉત્પન્ન થાય તેવી તે મહાત્માના પ્રકાશની કાન્તિ છે. (૧૨)

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पा ण्ड व स्त दा ॥१३॥

શબ્દાર્થ-તત્ત્વ-ત્યાં (અવ્યય) પક્વસ્થમ્-એક જગ્યામાં સ્થિત થયેલો (વિશેષણ, વિ. જગત્) જગત્-જગતને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું) કૃત્સ્નમ્-અખિય (વિશેષણ, વિ. જગત્) પ્રવિભક્તમ્-વહેચાયેલું, વિભાગ પડેલું (વિશેષણ, વિ. જગત્) અનેકઘા-અનેક પ્રકારે, વિવિધ પ્રકારે (અવ્યય) અપર્યત્-જોડું (દ્વિ. જ. કા. ૩ પુ. એ. વ. દ્વ. ૧ ગણ) દેવદેવસ્ય-દેવાધિદેવના (નામ, પ. એ. વ. પુ.) શરીરે-શરીરમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. શરીર) પાણ્ડવ-અર્જુન (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) તદા-ત્યારે (અવ્યય)

ભાવાર્થ-ત્યાં એક જગ્યાએ સ્થિત થયેલું સંપૂર્ણ જગત અને જુદા જુદા પ્રકારે બંધાયેલું દેવાધિદેવના શરીરમાં તે વખતે પાડવે (અર્જુને) જોયું (૧૩)

તતઃ સ વિસ્મયાચિષ્ઠો હૃષ્ટરોમા ધનઙ્ગય ।
પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાઙ્ગલિરભાપત ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ-તત-ત્યારપછી (અવ્યય) સ્ત-તે (સર્નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્) વિસ્મયાચિષ્ઠઃ-આશ્ચર્યચકિત (જ. દ્વ. વિશેષણ, વિ. ધનઙ્ગય) ધનઙ્ગયઃ-ધનજય, ધન્વિયોતો જય કરનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) હૃષ્ટરોમા-પ્રકુલ થયેલા છે શેમાય જેના (વિશેષણ, વિ. ધનઙ્ગય, હૃષ્ટાનિ રોમાનિ यस્ય ૫૬૦) પ્રણમ્ય-નમીને (વિધેય ક્રદત) શિરસા-મસ્તકપાડે (નામ, ત. એ. વ. નપું શિરસ્) દેવમ્-દેવને વિગટ સ્વરૂપને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. દેવ) કૃતાઙ્ગલિઃ-જોડે હાથ જોડેલા છે એવો (વિશેષણ, વિ. ધનઙ્ગય.) અભાપત-ખોલ્યો (દ્વિ. જ. કા. ૩ પુ. એ. વ. માષ્ ૧ ગણ, આત્મને૦)

ભાવાર્થ-ત્યાર પછી તે વિસ્મય પામેલો, જેનાં શેમ પ્રકુલ થયેલા છે, અને જેણે નમસ્કાર કર્યા છે, એવો ધનજય પોતાના શિરથી દેવને પ્રણામ કરીને ખોલ્યો (૧૪)

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે સર્વાંસ્તથા શૂતવિશેષસંધાન ।

બ્રહ્માણમોશં કમલાસનસ્થમૃષીંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ-પદ્યામિ-જેઉ છું (દિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. દશ્ ૧ ગણ, પરસ્મે૦) દેવાન્-દેવાને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. દેવ) તત્ત્વ-તાત્ત્વ (સર્વનામ, વ. એ. વ. યુષ્મત્) દેવ-હે દેવ (સંબોધન) દેવે-શરીરમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. દેહ) સર્વાન્-બધાને (સર્વનામ, દિ. બ. વ. પુ.) તથા-તેની રીતે, અને (અન્યથા) ભૂત-વિશેષસંઘાન્-ભૂતોના સમુદાયો (નામ, દિ. બ. વ. પુ.) બ્રહ્માણમ્-બ્રહ્માને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. બ્રહ્મા) ફેશમ્-મહાદેવને (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) કમલાસનસ્થમ્-કમળના આસન ઉપર બેઠેલા (ભૂ. ક. વિશેષણ, વિ. બ્રહ્માણમ્) ક્રપીન્-ઋષિઓને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. ક્રપિ) સર્વાન્-બધાને (સર્વનામ, દિ. બ. વ. પુ.) ઉરગાન્-સપેતિ (નામ, દિ. બ. વ. ઉરસા ગચ્છતિ इति ઉપપદ) દિવ્યાન્-દિવ્ય (વશેષણ, વિ. ઉરસાન્) ચ-અને (અન્યથા).

ભાવાર્થ- હે દેવ ! તારા શરીરમાં બધા દેવાને તથા અનેક ભૂતોના સમુદાયોને કમલાસન ઉપર બેઠેલા બ્રહ્માને, મહાદેવને બધા ઋષિઓને અને દિવ્ય સર્પોને જોઉં છું. (૧૫)

વિવેચન- શ્લોક ૧૫થી ૩૧. આ શ્લોકોમાં અર્જુને ઘણું ઘણું જોયું. બ્રહ્માથી માંડીને દેવવર્ગ જોયો. પિતૃવર્ગ જોયો. વળી આ ભૂમિના લોકો, અંતરિક્ષના લોકો અને સ્વર્ગના લોકોને પણ જોયા.

વસ્તુતઃ ત્રણે લોકનો સમસ્ત વિભાવ અહીં અર્જુનને બતાવ્યો. વિશેષમાં પોતાનું કાલ સ્વરૂપ પણ બતાવ્યું. એ સ્વરૂપમાં આખી રણ-નદીમાં પડેલા અર્જુનના પક્ષના તેમજ દુર્યોધનના પક્ષના માણસોને પણ પોતે કાલરૂપે બક્ષતા હોય એ પણ બતાવ્યું. આ બધું દૃશ્ય અર્જુન સહી શક્યો નહિ. કારણ અર્જુન દયાવાળો હોવાથી તેનું હૃદય કોમળ બની ગયું હતું. એથી તે ગભરાટમાં પડી જઈ પોતાને સાંત્વન ધાય એ માટે ભગવાનને વક્તાવના કરે છે.

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ।

नान्त न मर्ध्य न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥१६॥

શબ્દાર્થ-અનેકવાહુદરવક્ત્રનેત્રમ્-ધણા બાહુ, ઉદર, મુખ અને નેત્ર ૭

જેનાં (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્; અનેકાઃ વાહવાઃ ઉદરાણિ વક્ત્રાણિ નેત્રાણિ ચ
 यस્ય इति બહુ) પશ્યામિ-જેઠું છું (કિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. હ્રસ્ ૧ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) ત્વામ્-તને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. યુષ્મત્) સર્વતઃ-બધી તરફથી (સર્વ-
 નામ, ૫. એ. વ.) અનન્તરૂપમ્-અનંતરૂપને (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) ન-નહિ
 (અવ્યય) અન્તમ્-છેડા, અંત (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) ન-નહિ (અવ્યય) મધ્યમ્-
 મધ્યને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. મધ્ય) ન પુનઃ-ફરીથી નહિ (અવ્યય) ત્વ-તારાં
 (સર્વનામ, ૫. એ. વ. યુષ્મત્) આદિમ્-આદિ (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) પશ્યામિ-
 જેઠું છું (કિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. હ્રસ્ ૧ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) વિશ્વેશ્વર-હે વિશ્વના
 ઇશ્વર (સંબોધન) વિશ્વરૂપ-હે વિશ્વરૂપ (સંબોધન).

ભાવાર્થ-હે વિશ્વેશ્વર ! તને અનેક હાથ, ઉદર, મુખ, નેત્રવાળો
 બધી તરફ અનંત રૂપોવાળો જેઠું છું. હે વિશ્વરૂપ ! તારા આદિ, મધ્ય અને
 અંતને હું જોતો નથી. (૧૯)

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ તેજોરાશિં સર્વતોદીપ્તિમન્તમ્ ।

પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમન્તાદીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમપ્રમેયમ્ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ-કિરીટિનમ્-મુખટ ધારણ કરનારને (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્)
 ગદિનમ્-ગદા ધારણ કરનારને (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્) ચક્રિણમ્-ચક્ર ધારણ કરનારને
 (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્) ચ-અને (અવ્યય) તેજોરાશિમ્-તેજનો અંગાર, તેજનો
 ઠગ્ગો (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્) સર્વતઃ-બધી તરફથી (સર્વનામ, ૫. એ. વ.)
 દીપ્તિમાનમ્-પ્રકાશમાનને (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. ત્વામ્) પશ્યામિ-જેઠું છું (કિ.
 વ. કા. ૧, પુ. એ. વ. હ્રસ્ ૧ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) ત્વામ્-તને (સર્વનામ, દિ. એ. વ.
 યુષ્મત્) દુર્નિરીક્ષ્યમ્-મુશ્કેલીથી જોવાય એવું (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્) વિદેય કર્મણિ
 કૃદંત વિશેષણ) સમન્તાત્-ચારે બાજુથી (અવ્યય) દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમ્-પ્રકાશિત
 અગ્નિ તંબા સૂર્યની કાન્તિ જેવો (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્) અપ્રમેયમ્-જેનું માપ થાય
 નહિ એવો તે (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્).

ભાવાર્થ-હું તને કિરીટવાળો, ગદાવાળો, ચક્રવાળો, તેજનો અંગાર,
 બધી બાજુએ પ્રકાશતો, નહિ જોઈ શકાય એવો, આસપાસ સળગતા અગ્નિ
 અને સૂર્યની કાન્તિ જેવો અને જેનું માપ સમજી શકાય નહિ એવો

એક છુ. (૧૭)

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યંત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોપ્તા સનાતનસ્ત્વં પુરુષોમતો મે ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ-ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મત્) અક્ષરમ્-અક્ષર (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. અક્ષર) પરમમ્-ત્રેષઃ (વિશેષણ, વિ. અક્ષરમ્) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મત્) અસ્ય-આ (સર્વનામ, વ. એ. વ. પુ. નપું. હ્રદમ્) વિશ્વસ્ય-વિશ્વતો (નામ, વ. એ. વ. પુ. નપું.) પરમ્-ત્રેષઃ (વિશેષણ, વિ. નિધાનમ્-સ્થાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. નિધાન) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મત્) અવ્યયઃ-અવિનાશી (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) શાશ્વતધર્મગોપ્તા-અનાદિ ધર્મના રક્ષક વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) સનાતનઃ-વાચત, અનાદિ (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મત્) પુરુષઃ-પુરુષ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) મતઃ-મનાયેભો (જ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) મે-માનાયી (સર્વનામ, વ. એ. વ. અસ્મત્).

ભાવાર્થ-તું બાણુવા યોગ્ય પરમ અક્ષર (પરબ્રહ્મ) છે, તું આ વિશ્વતું પરમ આશ્રયસ્થાન છે, તું અવ્યય અનાદિ ધર્મનો રક્ષક અને સનાતન પુરુષ છે એવો મારો મત છે. (૧૮)

અનાદિમધ્યાન્તમનન્તવીર્યમનન્તવાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।

પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહૃતાશવક્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં ત્પન્તમ્ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ-અનાદિમધ્યાન્તમ્-આદિ, મધ્ય અને અંત વિનાનો (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્; ન આદિઃ મધ્યઃ અન્તઃ યસ્ય બહુ.) અનન્તવીર્યમ્-ત્રેતુ (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્; ન અન્તઃ વીર્ય યસ્ય इति) અનન્તવાહુમ્-અનંત છે બાહુઓ જેના (અનન્તાઃ વાહવઃ યસ્ય इति બહુ. વિશેષણ, વિ. ત્વામ્) શશિસૂર્યનેત્રમ્-શશિ અને સૂર્ય નેત્રવાળાને (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્; શશી. ચ સૂર્ય નેત્રે યસ્ય બહુ.) પશ્યામિ-એક છુ. (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. હ્રશ્ (પશ્ય) ૧ ગય) ત્વામ્-તને (સર્વનામ, વિ. એ. વ. યુષ્મત્)

દીપ્તહુતાશવક્રમ્-પ્રકાશિત અગ્નિના રૂપ જેવા મુખવાળાને (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્, દીપ્ત હુતાશસ્ય વક્રમ્ એવ યસ્ય इति બહુ.) સ્વતેજસા-પોતાના તેજથી (નામ, ત. એ. વ. નપું. સ્વતેજસ્) વિશ્વમ્-વિશ્વને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. વિશ્વ) હૃદમ્-આ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું) તપન્તમ્-તપાવતા (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. ત્વામ્).

ભાવાર્થ-અનંત સામર્થ્યયુક્ત, અનંત હાથવાળા, ચન્દ્રસૂર્યરૂપ નેત્ર વાળા, પ્રકાશિત અગ્નિરૂપ મુખવાળા, પોતાના તેજથી આ જગતને તપાવતા હું જોઉં છું (૧૯)

ઘાવાપૃથિવ્યોરિદમન્તરં વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ ।
દૃષ્ટ્વાદ્ધૃતં રૂપમુગ્રં તવેદં લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ-ઘાવાપૃથિવ્યોઃ-સ્વર્ગ અને પૃથ્વીતુ (નામ, વ. દિ. વ. ઘોઃ પૃથિવ્યો ચ હ-હસમાસ) હૃદમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર એ. વ. નપું.) અન્તરમ્-અંતરે ભાગ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું અન્તર) દિ-એકસ (અવ્યય) વ્યાપ્તમ્-આપેતુ (વિશેષણ, વિ. અન્તરમ્) ત્વયા-તારા વડે (સર્વનામ, ત. એ. વ. પુ. યુષ્મત્) એકેન-એકથી (વિશેષણ, વિ. ત્વયા) દિશઃ-દિશાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી. દિશ્ ચ-અને (અ-અય) સર્વાઃ-મધી (પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી) દૃષ્ટ્વા-જોઈને (વિધેય કૃદત) અદ્ધૃતમ્-અદ્ધૃત (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) રૂપમ્-રૂપને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. રૂપ) ઉગ્રમ્-ઉગ્ર (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) તવ-તાર (સર્વનામ, વ. એ. વ. યુષ્મત્) હૃદમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર એ. વ. નપું) લોકત્રયમ્-ત્રણે લોક (નામ, પ્ર એ. વ. નપું) પ્રવ્યથિતમ્-ગભરાઈ ગયેતુ, વ્યથાને પામેતુ (વિશેષણ, વિ. લોકત્રયમ્) મહાત્મન્-હ મહાત્મન (સન્બોધન).

ભાવાર્થ-હો મહાત્મન ! આ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીતુ અંતર તેમજ બધી દિશાઓ તારા એકલાથી વ્યાપ્ત થયેલ છે; આ તારું અલૌકિક અને બચકર રૂપ જોઈને ત્રણે લોક અતિ વ્યથિત છે (૨૦)

અમો હિ ત્વાં સુરસંઘા વિશન્તિ કેચિદ્ભીતાઃ પ્રાક્તલયો ગૃણન્તિ ।
સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્પિસિદ્ધસંઘાઃ સ્તુવન્તિ ત્વાં સ્તુતિમિઃ પુષ્કલામિઃ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ-અમો-આ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. અદત્) દિ-યોક્ષ્મ (અન્યથા) ત્વામ્-તને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. યુષ્મત્) સુરસંઘાઃ-દેવોના સમૂહ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ) વિશન્તિ-દાખવ થાય છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. વિશ્ ૧ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) કેચિદ્-દેટલાક (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) ભીતઃ-બીધેલા (વિશેષણ, વિ. સુરસંઘાઃ) પ્રાક્ષલયઃ-નમસ્કારમે કરીને (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ પ્રાક્ષલિ) યુગ્મન્તિ-મોલે છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. યુ ૬ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) સ્વસ્તિ-સ્વસ્તિ (નામ) ઇતિ-એ પ્રમાણે (અન્યથા) ઉપ્સવા-કહીને (વિધેય કૃદંત) મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ-મોટા ઋષિ તથા સિદ્ધના સંઘો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) સ્તુવન્તિ-સ્તુતિ કરે છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. સ્તુ ૨ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) ત્વામ્-તને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. યુષ્મત્) સ્તુતિભિઃ-સ્તુતિઓ વડે (નામ, તુ. બ. વ. એ. સ્તુતિ) પુષ્કલાભિઃ-પુષ્પ, ઘણી (વિશેષણ, વિ. સ્તુતિભિઃ).

ભાવાર્થ-તે દેવતાઓના સમૂહો તારામાં પ્રવેશ કરે છે, દેટલાએક બયબીત થયેલા હાથ જોડેલા નામ ગુણોનું ઉચ્ચારણ કરે છે; (અને) મહર્ષિ અને સિદ્ધોના સમૂહો (સ્વસ્તિ) કહીને ધનુ સ્તોત્રો દ્વારા તારી સ્તુતિ કરે છે. (૨૧)

‘રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનો મરુતશ્ચોષ્મપાથ ।
ગન્ધર્વયક્ષાસુરસંઘા વીક્ષન્તે ત્યાં વિસ્મિતાથૈવ સર્વે ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ-રુદ્રાદિત્યાઃ-રુદ્રો અને આદિત્યો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) વસવઃ-વસુઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. વસુ) ચ-એ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) ચ-અને (અન્યથા) સાધ્યા-સાધ્યો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. સાધ્ય) વિશ્વે-વિશ્વે નામના મે દેવો (નામ, પ્ર. દિ. વ. એ.) અશ્વિનો-અશ્વિનીકુમારો (નામ, પ્ર. દિ. વ. પુ.) મરુતઃ-મરુતઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. મરુત્) ચ-અને (અન્યથા) ઉષ્મપા-પિતૃગણો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. ઉષ્મપ) ચ-અને (અન્યથા) ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘાઃ-ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર અને સિદ્ધોના સમૂહો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. ગન્ધર્વાઃ યક્ષાઃ અસુરાઃ સિદ્ધસંઘાથ ૬-૬) વીક્ષન્તે-પ્રુએ છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. વિન્ ૬ ગણ, આત્મને૦) ત્વામ્-તને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. યુષ્મત્) વિસ્મિતાઃ-નિરમય પામેલા (વિશેષણ, વિ. સર્વે બ. ૬) ચ, પવ-અને, માત્ર (અન્યથા) સર્વે-બધા (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.).

ભાવાર્થ-જે રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, સાધ્યગણો, વિશ્વદેવો, અશ્વિની
કુમારો, મરુત ગણો અને પિતરોનો સમુદાય તથા ગન્ધર્વ, યક્ષ, અસુર અને
સિદ્ધગણોનો સમુદાય છે તેઓ બધા જ વિસ્મિત થયેલા તેને જુવે છે. (૨૨)

રૂપં મહત્તે વહુવક્ત્રનેત્રં મહાવાહો વહુવાહૂરૂપાદમ્ ।
વહુદરં વહુદંટ્રાકરાલં દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાહમ્ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ-રૂપમ્-૩૫ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) મહત્-મોટું (વિશેષણ,
વિ. રૂપમ્) તે-તારાં (સર્વનામ, ૫. એ. વ. યુષ્મત્) વહુવક્ત્રનેત્રમ્-ધણા મુખો
તથા નેત્રોવાળું (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્; વહુનિ વસ્ત્રાણિ નેત્રે यस્ય બહુ૦) મહા-
વાહો-હે મહાબાહો, કૃષ્ણ (સંબોધન) વહુવાહૂરૂપાદમ્-ધણા છે બાહુ, જાંગ અને
પગ (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્; વહુવઃ વાહુવઃ ડરવઃ પાદાશ્ચ यस્ય इति બહુ૦)
વહુદરમ્-ધણા ઉદરવાળું (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્; વહુનિ ઉદરાણિ यस્ય इति
બહુ૦) વહુદંટ્રાકરાલમ્-ધણી વિકરાળ દાદોવાળું (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્; વહુવાઃ
દંટ્રાઃ ફરલાઃ यस્ય इति બહુ૦) દૃષ્ટ્વા-જોઈને (વિધેય કૃદંત) લોકાઃ-લોકો
(નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. લોક) પ્રવ્યથિતાઃ-ધણી વ્યથા પામેલા (વિશેષણ, વિ.
લોકાઃ) તથા-અને (અન્યથ) અહમ્-હું, અર્જુન (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્).

ભાવાર્થ-હે મહાબાહો ! (કૃષ્ણ) તારાં ધણાં મુખ અને નેત્રોવાળું,
ધણા હાથ, જાંગ અને પગોવાળું, ધણી વિકરાળ દાદોવાળું, મહત્ ૩૫ જોઈને
સર્વે લોક તથા હું બ્યાકુળ થઈ રહ્યા છીએ. (૨૩)

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણં વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।
દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાંપ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા ધૃતિં ન વિન્દામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ-નમઃસ્પૃશમ્-આકાશને અચકતું (નામ, દ્વિ. એ. વ. નમઃ
સ્પૃશતિ इति ઉપપદ) દીપ્તમ્-પ્રકાશિત (વિશેષણ, વિ. અનેકવર્ણમ્) અનેક-
વર્ણમ્-અનેક રંગોવાળું (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્; અનેકાનિ વર્ણાણિ यस્ય इति
બહુ૦) વ્યાત્તાનનમ્-વિકસેલા મુખવાળું (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્; વ્યાત્તમ્ આનનમ્
કર્મધારય) દીપ્તવિશાલનેત્રમ્-પ્રકાશિત વિશાળ નેત્રવાળું (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્,

દીપ્તે ચ વિશાલે ચ નેત્રે यस્ય इति ॥૬૦॥ દમ્ભા-નેઈને (વિધેય કૃદંત) દિ-
ઓકસ (અવ્યય) ત્યામ્-તને (સર્વનામ, દિ ઓ વ યુષ્મત્) પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા-
દુખિત છે અતરાત્મા જેનો (પ્રવ્યથિતઃ અન્તરાત્મા यस્ય इति ॥૬૦॥ ઘૃતિમ્-
ધીરજ (નામ, દિ. ઓ. વ સ્ત્રી. ઘૃતિ) ન-નહિ (અવ્યય) ચિન્દામિ-પ્રાપ્ત કરું છું
(કિ વ. કા. ૧ પુ. ઓ. વ. ચિન્દ્ ૧ ગણ, પગ્ગમે૦) શમમ્-શાન્તને (નામ, દિ
ઓ. વ પુ.) ચ-અને (અવ્યય) ચિષ્ણો-હે રિપ્પુ (સર્વોનામ).

ભાવાર્થ-હે વિષ્ણુ ! આકાશની સાથે સ્પર્શ કરતા પ્રકાશતા, અનેક
રંગોથી યુક્ત ઉઘડેલા સુખોવાળા, પ્રકાશમાન વિશાળ નેત્રોવાળા, તને જોને
ભય પામેલો હું ધીરજ અને શાન્તને મેળવતો નથી. (૨૪)

દંડ્રાકરાલાનિ ચ તે મુલ્લાનિ દૃષ્ટૈવકાલાનલસન્નિભાનિ ।
દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ-દંડ્રાકરાલાનિ-વિકરાળ દાંડોવાળા (વિક્રમણ, વિ મુલ્લાનિ)
ચ-અને (અવ્યય) તે-તાર (અનામ, પ. ઓ. વ યુષ્મત્) મુલ્લાનિ-મોટા (નામ,
દિ બ. વ નપુ. મુલ્લ) દમ્ભા-નેઈને (વિધેય કૃદંત) પચ-૪ (અવ્યય) કાલાનલ-
સન્નિભાનિ-કાલાગ્નિના તેજ જેવા (કાલાનલસ્ય સન્નિભા એવુ इति ૫૬૦ ક્રિો
૫ણ, વિ મુલ્લાનિ) દિશ-દિશાઓને (નામ, બ વ સ્ત્રી દિશ્) ન-નહિ (અવ્યય)
જાને-ગ્રાણુ છુ (કિ વ કા. ૧ પુ. ઓ. વ જ્ઞા ૯ ગણ, આત્મને૦) ન-નહિ
(અવ્યય) લભે-મેળવુ છુ (કિ વ કા. ૧ પુ. ઓ. વ લભ્ ૧ ગણ, આત્મને૦)
ચ-અને (અવ્યય) શર્મ-તુપ (નામ, દિ ઓ. વ. નપું શર્મન્) પ્રસીદ-પ્રસન્ન
થા (કિ. આશર્થ ૨ પુ. ઓ. વ પ્રસીદ્ ૧ ગણ, પગ્ગમે૦) દેવેશ-હે દેવના ઈશ્વર
(સ મોધન) જગન્નિવાસ-હે જગન્નિવાસ (સ મોધન).

ભાવાર્થ-તારા વિકરાળ દાંડોવાળા, કાલાગ્નિની દીપ્તિ જેવા સુખો
જોઈને જ દિશાઓને હું સમજી શકતો નથી, અને સુખને મેળવી શકતો
નથી; (માટે) હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! પ્રસન્ન થા. (૨૫)

अमो च त्वां घृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सदैवावनिपालसंचैः ।

મીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ સહાસ્મદીયૈરપિયોધમુલ્ક્યૈઃ ॥૨૬॥

વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશન્તિ દંષ્ટ્રાકરાલાનિ મયાનકાનિ ।

કેચિદ્વિલગ્ના દશનાન્તરેષુ સંદૃશ્યન્તે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાઙ્ગૈઃ ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ-અમી-તે (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. અદસ્) ચ-અને (અન્યથ) ત્વામ્-તને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. યુષ્મત્) ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય-ધૃતરાષ્ટ્રના (નામ, પ. એ. વ. પુ) પુત્રાઃ-હોકગઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ) સર્વે-મધા (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ) સહ, યવ-સાથે, જ, માત્ર (અન્યથ) અવનિપાલસંઘેઃ-રાખઓના સંઘે સાથે, (નામ, તુ. બ. વ. અવનેઃ પાલાનામ્ સંઘેઃ તત્પુરુષ) મીષ્મઃ-મીષમ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) દ્રોણઃ-દ્રોણ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) સૂતપુત્રઃ-કર્ણ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) તથા-તેની રીતે (અન્યથ) અસૌ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અદસ્) સહ-સાથે (અન્યથ) અસ્મદીયેઃ-અમારા (વિશેષણ, વિ. યોધમુલ્ક્યૈઃ) યોધમુલ્ક્યેઃ-હાડવૈયાઓમાં મુખ્ય (નામ, તુ. બ. વ. પુ) વક્ત્રાણિ-મુખો, મોઝા (નામ, દ્વિ. બ. વ. તપુ. વક્ત્ર) તે-તારા (સર્વનામ, પ. એ. વ. યુષ્મત્) ત્વરમાણાઃ-ઉતાવળ કરતાં (વિશેષણ, વિ. પુત્રાઃ) વિશન્તિ-દાખવ થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. વિગ્ ૬ ગણ, પરસ્મૈ) દંષ્ટ્રાકરાલાનિ-વિરાળ દાટવાળા (વિશેષણ, વિ. વક્ત્રાણિ કરાલાઃ) દંષ્ટ્રાઃ-એણે બહુ) મયાનકાનિ-ભયાનક (વિશેષણ, વિ. વક્ત્રાણિ) કેચિદ્-કેટલાક (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. કિમ્+ચિત્) વિલગ્નાઃ-વળગેલાં (વિશેષણ, વિ. કેચિદ્) દશનાન્તરેષુ-દાંતના ગાળાઓમાં (નામ, સ. બ. વ. પુ) સંદૃશ્યન્તે-સારી રીતે દેખાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. ૧ ગણ કર્મણિ સમ્+દૃશ) ચૂર્ણિતેઃ-ભૂકે થઈ ગયેલા, ચૂરેચૂરા થઈ ગયેલા (વિશેષણ, વિ. ઉત્તમાંગૈઃ) ઉત્તમાંગૈઃ-માથાઓ સાથે (નામ, તુ. બ. વ. તપુ.)

ભાવાર્થ-તેઓ સર્વે જ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો રાજાઓના સમુદાય સહિત, મીષમ, દ્રોણ, કર્ણ, અને અમારા પક્ષના મુખ્ય યોદ્ધાઓની સાથે તારા વિકરાળ દાઢવાળા ભયાનક મુખમાં પેસે છે; અને કેટલાએક દાટોના મધ્ય ગાળામાં વળગેલા ચૂર્ણ થયેલા માથાઓ સહિત દેખાય છે. (૨૬-૨૭)

યથા નદીનાં વહવોઽમ્નુવેગાઃ સમુદ્રમેવામિમુલા દ્રવન્તિ ।

તથા તવામો નરલોકવીરા વિશન્તિ વન્ત્રાણ્યમિતો જ્વલન્તિ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ-યથા-જેની રીતે (અન્યથા) નદીનામ્-નદીઓનાં (નામ, વ. બ. વ. શ્રી. નદી) વહવાઃ-ઘણા (વિશેષણ, વિ અમ્બુવેગાઃ) સમુદ્રમ્-સમુદ્ર તરફ (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. સમુદ્ર) ષવ-માત્ર, જ (અન્યથા) અભિમુખાઃ-સન્મુખ (વિશેષણ, વિ. અમ્બુવેગાઃ) દ્રવન્તિ-દોડે છે, ધસે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. દ્ર (દ્રવ્ય) ૧ ગણ, પરમૈ૦) તથા-તેની રીતે (અન્યથા) તવ-તારા (સર્વનામ, વ. એ. વ. યુષ્મદ્) અમી-તે (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. અદસ્) નરલોકવીરા-નરલોકનાં વીરાં (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. નરલોકેષુ વીરા. તત્પુ૦) વિશન્તિ-પ્રવેશે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. વિશ્ ૬ ગણ, પરમૈ૦) વક્ત્રાણિ-મુખો (નામ, દ્વિ. બ. વ. નપું) અભિતોજ્વલન્તિ-આસપાસ અગ્નિ ઝરતા (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. વિ. વક્ત્રાણિ).

ભાવાર્થ-જેવી રીતે નદીઓના ઘણા પાણીઓના વેગો, સમુદ્ર તરફ સન્મુખ પ્રવેશે છે, તેવી રીતે આ નરલોકનાના યોદ્ધાઓ તારા અગ્નિ ઝરતા મુખમાં પ્રવેશે છે. (૨૮)

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગા વિશન્તિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ ।
તથૈવ નાશાય વિશન્તિ લોકાસ્તવાપિ વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ-યથા-જેમ (અન્યથા) પ્રદીપ્તમ્-સજ્જેલો (કૃદન્ત, વિશેષણ, પ્રત્તીપ્ ધાતુ) જ્વલનમ્-અગ્નિ (કૃદન્ત, નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. જ્વલ્ ધાતુ) પતંગા-પતંગીઆઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પતન્ગ) વિશન્તિ-પ્રવેશે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. વિશ્ ૬ ગણ, પરમૈ૦) નાશાય-નાશને માટે (નામ, ચ. એ. વ. પુ.) સમૃદ્ધવેગાઃ-વધારેલા વેગવાળાઓ (વિશેષણ, વિ પતંગા; સમૃદ્ધવેગઃ યેષામ્ બહુ૦) તથેવ-તેવી રીતે (અન્યથા તથા+પથ) નાશાય-નાશને માટે (નામ, ચ. એ. વ. પુ. નાશ) વિશન્તિ-પ્રવેશે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. વિશ્ ૬ ગણ, પરમૈ૦) લોકાઃ-લોકો (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. લોક) તવ-તારા (વ. એ. વ. યુષ્મદ્) અપિ વળી (અન્યથા) વક્ત્રાણિ-મુખોમાં (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. વક્ત્ર) સમૃદ્ધવેગાઃ-વધારેલા વેગવાળાઓ (વિશેષણ, વિ લોકાઃ; સમૃદ્ધવેગઃ યેષામ્ બહુ૦).

ભાવાર્થ-જેવી રીતે સજ્જેલા અગ્નિમાં પતંગીઆઓ વેગને વધારતા વધારતા (પોતાના) નાશ માટે પ્રવેશે છે, તેવી રીતે તારા મુખોમાં વળી લોકો

વેગને વધારતા વધારતા નાશને માટે પ્રવેશે છે. (૨૯)

લેલિહસે ગ્રસમાનઃ સમંતાલ્લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલદ્ધિઃ ।

તેજોભિરાપૂર્યજગત્સમગ્રાં ભાસસ્તનોગ્રાઃ પ્રતપન્તિ વિષ્ણો ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ-લેલિહસે-ચાટવાની ઇચ્છા કરે છે (ઈચ્છા દર્શક કિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. લિહ્ ૪ ગણ) ગ્રસમાનઃ-ગળી જવાની ક્રિયા કરતો (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) સમન્તાત્-બધી બાબુએથી (અન્યથા) લોકાન્-લોકોને (નામ, દિ. બ. વ. ૫. લોક) સમગ્રાન્-ગધા (વિશેષણ, વિ. લોકાન્) વદનૈઃ-મુખો વડે (નામ, તૂ. બ. વ. નપું. વદન) ઝ્વલદ્ધિઃ-સળગતા (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. વદનૈઃ) તેજોભિઃ-તેજો વડે, પ્રકાશ વડે (નામ, તૂ. બ. વ. નપું. તેજસ્) આપૂર્ય-પૂરીને, ઘેરીને (વિધેય કૃદંત) જગત્-જગતને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. જગત્) સમગ્રમ્-અખિલ (વિશેષણ, વિ. જગત્) ભાસઃ-પ્રકાશની છટાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી. ભાસ્) તવ-તારો (સર્વનામ, ય. એ. વ. યુષ્મત્) ઉગ્રા-ઉગ્ર (વિશેષણ, વિ. ભાસઃ) પ્રતપન્તિ-સારી રીતે તપાવે છે, ખૂબ તપાવે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. પ્રતપ્ ૧ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) વિષ્ણો-હે વિષ્ણુ (સંબોધન).

ભાવાર્થ-અખિલ લોકોને પ્રબલિત મુખોવડે બધી બાબુએથી શાસ કરતો ચાટી રહ્યો છે; હે વિષ્ણો ! તારી ઉગ્ર પ્રકાશની છટાઓ સમગ્ર જગતને તેજ દ્વારા બધી બાબુએથી ઘેરીને તપાવે છે. (૩૦)

આરુયાહિ મે કો મવાનુગ્રરૂપો નમોઽસ્તુ તે દેવવર પ્રસીદ ।

વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ ભવન્તમાદ્યં ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ-આરુયાહિ-કહે (કિ. આતાર્થ ૨ પુ. એ. વ. આરુયા ૨ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) મે-મને (સર્વનામ, ય. એ. વ. અસ્મત્) કન્-કાણ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૫. કિમ્) મવાન્-આપ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫. મવાન્) ઉગ્રરૂપઃ-વિકરાળ રૂપ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫. ઉગ્રરૂપ) નમઃ-નમસ્કાર અસ્તુ-કે (કિ. આતાર્થ ૩ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) તે-તને (સર્વનામ, ય. એ. વ. યુષ્મત્) દેવવર-દેવાધિપતિ દેવોના શ્રેષ્ઠ (સંબોધન) પ્રસીદ-પ્રસન્ન થાઓ (કિ. આતાર્થ ૪ પુ. એ.

૧. પ્રત્સીદ્ ૧ ગણ, ૫૨૨મ૦) વિદ્વાતુમ્-અણવાને (હેતુર્થ કૃદંત) ઇચ્છામિ-હું
 ઈચ્છા રાખું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. ઇષ્ (ઇચ્છ) ૧ ગણ, ૫૨૨મ૦)
 ભવન્તમ્-આપને, તમને (નામ, દ્વિ. એ. વં. પુ. ભવત્) આદ્યમ્-મૂળ સ્વરૂપને
 (વિશેષણ, વિ. ભવન્તમ્) ન, દ્વિ-નહિ. ચોક્કસ (અભ્યય) પ્રજાનામિ-અધી રીતે
 જાણું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. પ્રત્સીદ્ ૬ ગણ, ૫૨૨મ૦) તવ-તારી (સર્વ-
 નામ, ૫. એ. વ. યુષ્મત્) પ્રવૃત્તિમ્-પ્રવૃત્તિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી. પ્રવૃત્તિ)

ભાવાર્થ-(હે ભગવન્ !) મને કહેા, આપ ઉપર રૂપવાળા કોણ છે ?
 હે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ તમને નમસ્કાર હો; પ્રસન્ન થાવ. આદિસ્વરૂપ આપને તત્ત્વતઃ
 જાણવા ઈચ્છું છું. તારી પ્રવૃત્તિને હું સમજતો નથી. (૩૧)

શ્રીભગવાનુવાચ ।

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો લોકાન્તમાર્દુભિહ પ્રવૃત્તઃ ।
 ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥૩૨॥

રાખ્ઠ્ઠાર્થ-કાલઃ-કાળ. મહાકાળ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કાલ) અસ્મિ-
 છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ ૨ ગણ, ૫૨૨મ૦) લોકક્ષયકૃત્-લોકનો
 નાશ કરવાવાળો (વિશેષણ, વિ. કાલઃ) પ્રવૃદ્ધઃ-વધેયો (વિશેષણ, વિ. કાલઃ)
 લોકાન્-લોકોને (નામ, દ્વિ. બ. વ. પુ. લોક) સમાહૃતુમ્-ગણી જવાને, સંપૂર્ણ
 રીતે ગણી જવાને (હેતુર્થ કૃદંત સમ્+આ+હ) હૃદ્-અહીં (અભ્યય) પ્રવૃત્તઃ-પ્રવૃત્ત
 થયેલો (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. કાલઃ) ઋતે-અપિ-વિના, સિવાય, પણ (અભ્યય)
 ત્વામ્-તને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. યુષ્મત્) ન-નહિ (અભ્યય) ભવિષ્યન્તિ-રહેશે
 (ક્રિ. બ. કા. ૩ પુ. બ. વ. મૂ ૧ ગણ) સર્વે-અધા (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. સર્વ)
 યે-જેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. યત્) અવસ્થિતાઃ-સ્થિત થયેલા, રહેલા (ભૂ.
 કૃ. વિશેષણ, વિ. યોધા) પ્રત્યનીકેષુ-પ્રતિપક્ષની સેનાઓમાં (નામ, સ. બ. વ. નપું)
 યોધાઃ-યોદ્ધાઓ, લડવૈયાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. યોધ).

ભાવાર્થ-લોકોનો નાશ કરવાવાળો, સંપૂર્ણ રીતે જાગૃત થયેલો
 (વધેલો) અને લોકોને ગણી જવા પ્રવર્તતો કાળ હું છું; પણ તારા વિના
 જેઓ પ્રતિપક્ષીઓની સેનાઓમાં સ્થિત થયેલા યોદ્ધાઓ છે તેઓ અધા
 રહેશે નહિ. (૩૨)

વિવેચન—શ્લોક ૩૨થી ૩૪. ભગવાન આ શ્લોકોમાં અર્જુનને સાંત્વન આપવા કહે છે. પહેલાં તેા ભગવાને પોતાનું મહાકાળ સ્વરૂપ અર્જુનને બતાવ્યું તેથી અર્જુન ગભરાયો. એ ગભરાટને દૂર કરવા પોતે જણાવે છે કે તારે કાંઈ કરવાનું કારણ નથી. કારણ કે તારા (જીવના) શત્રુવર્ગના તમામ આસુર ભાવાયુજ્ઞ જીવોને મેં પૂર્વથી જ મારી મૂકેલા છે. માત્ર તારે તેા નિમિત્તરૂપે જ થવાનું છે અને યશ પણ વચમાં વચમાં તારે પ્રાપ્ત કરી લેવાનો છે. સાથે સાથે રાજ્યસમૃદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત કરી લેવાની છે. આ સંઘાતમાં માત્ર સંપત્તિવાળા જ બચી જવાના છે.

તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ જિત્વા શત્રૂન્મુક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।
મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ—તસ્માત્—તેથી (અન્ય) ત્વમ્—તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મત્) ઉત્તિષ્ઠ—તૈયાર થા, ઉભો થા (ક્રિ. આરાધ્ય ૨ પુ. એ. વ. ઉત્+સ્થા ૧ ગ.ણ, ૫૨૨૨મૈ) યશઃ—વશને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. યશસ્) લભસ્વ—મેળવ (ક્રિ. આરાધ્ય ૨ પુ. એ. વ. લભ્ ૧ ગ.ણ, આત્મને) જિત્વા—જીતીને (વિધેય કૃદંત) શત્રૂન્—શત્રુઓને (નામ, દ્વિ. બ. વ. પુ. શત્રુ) મુક્ષ્વ—મોક્ષવ (ક્રિ. આરાધ્ય ૨ પુ. એ. વ. મુજ્ ૭ ગ.ણ, આત્મને) રાજ્યમ્—રાજ્યને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. રાજ્ય) સમૃદ્ધમ્—આનાદ (વિશેષણ, વિ. રાજ્યમ્) મયા—મારા વડે (સર્વનામ, તુ. એ. વ. અસ્મત્) યવ—જ, માત્ર (અન્ય) યત્તે—તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. યત્) નિહતાઃ—હણાયેલા, મરાયેલા (બુ. કૃ. વિશેષણ, વિ. યત્) પૂર્વમ્ યવ—પહેલાથી જ (અન્ય) નિમિત્તમાત્રમ્—માત્ર નિમિત્તરૂપ (અન્ય, નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. નિમિત્તે યવ इति અન્યથીભાવ) ભવ—થા (ક્રિ. આરાધ્ય ૨ પુ. એ. વ. મૂ ૧ ગ.ણ, ૫૨૨૨મૈ) સવ્યસાચિન્—હે પ્રાને હાથે કામ કરનાર, અર્જુન (સંજોધન).

ભાવાર્થ—હે અર્જુન ! એટલા માટે તું જિંઠ, યશ પ્રાપ્ત કર, શત્રુઓને જીતીને આળાદી સોજવતા રાજ્યનો ઉપસોગ કર. આ બધા મારા વડે પહેલેથી જ હણાઈ ચૂકેલા છે. માત્ર તું નિમિત્ત થા. (૩૩)

દ્રોણં ચ भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यान्पि योधवीरान् ।
मया हतांस्तवं जहि मा व्यथिष्टा युद्धचस्व जेतासि रणे सपन्नान् ॥૩४॥

શબ્દાર્થ-દ્રોણમ્-દ્રોણને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. દ્રોણ) ચ-અને (અવ્યય) મોષ્મમ્-મોષ્મને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. મોષ્મ) ચ-અને (અવ્યય) જયદ્રથમ્-જયદ્રથને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. જયદ્રથ) ચ-અને (અવ્યય) કર્ણમ્-કર્ણને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. કર્ણ) તથા-અને (અવ્યય) અન્યાન્-બીજાઓને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. પુ.) અપિ-પણ (અવ્યય) યોધવીરાન્-નીર યોદ્ધાઓને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. યોધવીર) મયા-મારા વડે (સર્વનામ, ત. એ. વ. યુષ્મત્) હતાન્-મારી નાખેલાઓને (શ્રુ. કૃ. વિશેષણ, વિ યોધવીરાન્) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મત્) જહિ-માર (કિ. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. હન્ ૨ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) મા-નહિ (અવ્યય) દ્યધિષ્ઠાઃ-અથા પામ (કિ. બૃતકાળ, (Aorist) ૨ પુ. એ. વ. દ્યધ્ ૧ ગણ, આત્મને૦) યુષ્મસ્વ-હૃડ (કિ. આત્માર્થ, ૨ પુ. એ. વ. યુષ્ ૧ ગણ, આત્મને૦) જેતાસિ-તું જીતીશ (કિ. આત્માર્થ ૧ પુ. એ. વ. જિ (જય) ૧ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) રણે-રણમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. રણ) સપત્તાન્-શત્રુઓને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. સપત્ત).

ભાવાર્થ-દ્રોણને, મોષ્મને, કર્ણને જયદ્રથ અને બીજા પણ યોદ્ધાઓમાં વીરોને મારાથી હણાયેલાઓને તું માર, બધા ન પામ, રણમાં શત્રુઓને જીતીશ (૩૪)

સહાય ઉગાચ ।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूयः एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

શબ્દાર્થ-एतद्-આ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું) શ્રુત્વા-સાંભળીને (વિધેય કૃદંત) वचनम्-વચનને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. वचन) केशवस्य-કેશવનું (નામ, ધ. એ. વ. પુ. કેશવ) कृताञ्जलिः-હાથ જોડેલા છે જેણે (વિશેષણ, વિ કિરીટો) कृतः अञ्जलिः येन इति णङ्-એ. વ. પુ. કિરીટો) वेपमानः-પૂજ્યો, કંપાયમાન થતો (વિશેષણ, વિ કિરીટો) किरीटी-અર્જુન, કિરીટ નામનો મુકુટ ધારણ કરનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કિરીટિન્) नमस्कृत्वा-નમસ્કાર કરીને (વિધેય કૃદંત) भूयः-ફરીથી (અવ્યય) एव-જ, માત્ર (અવ્યય) आह-કહ્યું (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. હ્રૂ ૧ ગણ) कृष्णम्-કૃષ્ણને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. कृष्ण) सगद्गदम्-ગદગદ વાણીથી

(અવ્યય) મોતમોત:-ભયભીત થયેલો (વિશેષણ, વિ. કિરીટી) પ્રણમ્ય-નમસ્કાર કરીને (વિધેય કૃદંત).

ભાવાર્થ-ભગવાન કેશવનાં આ વચન સાંભળીને કિરીટધારી અર્જુન હાથ જોડીને ધુજતો નમસ્કાર કરીને ફરીને ભયભીત થયેલો પ્રણામ કરીને ગદ્ગદવાણીથી ભગવાન કૃષ્ણને નીચે પ્રમાણે બોલ્યો. (૩૫)

વિવેચન-શ્લોક ૩૫-૩૬ આ શ્લોકમાં અર્જુનનો ગભરાટ ખતાવે છે. વચમાં કૃષ્ણે સાંત્વનને માટે વ્યવસ્થા કરી ખરી; પરંતુ ગભરાટની અસર અતિ વેગવાળી હોવાથી અર્જુનમાં મૂઢતા ઊભી થઈ. વિવેકશક્તિ એની ઓછી થવાથી પોતે જ માગેલું અને ભગવાને ખતાવેલું સ્વરૂપ એના ગભરાટનું કારણ બન્યું આ જગ્યા પર (આ સમયે) જો અર્જુને જ્ઞાન કેળવ્યું હોત અને ભક્તિભાવ પણ રાખ્યો હોત તો તેને ગભરાટ થાત નહિ. ગભરાટમાં કોઈ પણ માણસ અસ્પષ્ટ બોલે, ભયભીત થાય અને જેનાથી ગભરાટ ઉત્પન્ન થયો છે તેને પ્રણામ કરે. આ બધુયે થાય છતાં ત્યાં ભક્તિભાવ જણાતો નથી. આવી અર્જુનની પરિસ્થિતિ માત્ર મોહથી જ ઊભી થઈ છે. મોહ છવને નથી જ્ઞાની બનાવી શકતો, નથી ભક્ત બનાવી શકતો લૌકિક ભાવ તજવો ખાસ જરૂરનો છે. કારણ કે લૌકિક ભાવ જ મોહને ઉત્પન્ન કરે છે પ્રલસાન્નિધ્ય (દર્શન) થયું છતાં મોહ રહે એ છવની નિકૃષ્ટ દશા છે પ્રલસાન્નિધ્ય છવને ઉત્તમ ભાવમાં લઈ લાય છે એ પ્રકારનો ઉત્તમ ભાવ ૧૨ મા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ રીતે સમજાવશે.

અર્જુન ઉવાચ ।

સ્થાને ઋપીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યાં જગત્પ્રહૃપ્ત્યનુરજ્યતે ચ ।

રક્ષાંસિ મોતાનિ દિશો દ્રવન્તિ સર્વે નમસ્યન્તિ ચ સિદ્ધસદ્વાઃ ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ-સ્થાને-યોગ્ય જગ્યાએ (નામ, સ. એ વ. નપું. સ્થાન) હૃપીકેશ-હે કૃષ્ણ, હે ઇન્દ્રિયોના અધિપતિ (સંબોધન) તવ-તારી (સર્વનામ, વ. એ. વ. યુ મત્) પ્રકીર્ત્ય-કીર્તનથી (નામ અને પ્રભાવના કીર્તનથી) (ત્ એ. વ. સી. કીર્તિ) જગત્-જગત (નામ, પ્ર એ. વ. નપું. જગત્)

પામે છે (કિ. વ. ઠા. ૩ પુ. એ. વ. પ્ર+દૃષ્ ૪ ગણ, પરસ્મેઁ) અનુરજ્યતે-અનુ-
રાગ થાય છે, પ્રેમ થાય છે (કિ. વ. ઠા. ૩ પુ. એ. વ. અનુ+રજ્ ૪ ગણ, આત્મેતેઁ)
ચ-અને (અબ્યય) રક્ષાંસિ-રાક્ષસો (નામ, પ્ર. બ. વ. રક્ષસ્) મૌતાનિ-મૌધેશા
(વિશેષણ, વિ. રક્ષાંસિ ભૃ. ઠ.) દિશઃ-દિશાઓ તરફ (નામ, કિ. બ. વ. સ્ત્રી. દિશ્)
દ્રવન્તિ-દોડે છે (કિ. વ. ઠા. ૩ પુ. બ. વ. દ્રુ ૧ ગણ, પરસ્મેઁ) સર્વે-બધા (સર્વ-
નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) નમસ્યન્તિ-નમસ્કાર કરે (કિ. ભ. ઠા. ૩ પુ. બ. વ. નમ્
૧ ગણ, પરસ્મેઁ) ચ-અને (અબ્યય) સિદ્ધસંઘાઃ-સિદ્ધગણો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.)

ભાવાર્થ-હે હૃપિકેશ ! એ યાગ્ય છે કે તારાં નામ અને પ્રભાવના
કીર્તનથી જગત્ અતિ હૃર્ષ પામે છે, અને અનુરાગને પણ પ્રાપ્ત થાય છે;
બયથીત થયેલા રાક્ષસો પણ દિશાઓમાં દોડી બંધ છે અને બધા સિદ્ધ
સમુદાય નમસ્કાર કરતો થાય છે. (૩૬)

કસ્માદ્ તે ન નમેરન્મહાત્મન્ ગરીયસે વ્રહ્મણોઽપ્યાદિકર્ત્તે ।

અનન્ત દેવેશ જગન્નિવાસ ત્વમક્ષરં સદસત્તપરં યત્ ॥૩૭॥

‘શબ્દાર્થ-કસ્માત્-શા માટે, થાથી (સર્વનામ, પં. એ. વ. નપું. કિમ્)
ચ, ન-અને, નહિ (અબ્યય) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) નમેરન્-નમે (કિ.
વિધિર્થ ૩ પુ. બ. વ. નમ્ ૧ ગણ, આત્મેતેઁ) મહાત્મન્-હે મહાત્મા (સંબોધન)
ગરીયસે-વધારે મોટું (વિશેષણ, વિ. આદિકર્ત્તે) વ્રહ્મણઃ-બ્રહ્માના (નામ, પ. એ.
વ. પુ. વ્રહ્મન્) અપિ-પણ (અબ્યય) આદિકર્ત્તે-આદિ કર્તાતે (નામ, ચ. એ. વ.
પુ. આદિકર્ત્તૃ) અનન્ત-હે અનંત (સંબોધન) દેવેશ-હે દેવના ઇશ્વર (સંબોધન)
જગન્નિવાસ-હે જગતમા નિવાસ કરનાર (સંબોધન) ત્વમ્-તમે (સર્વનામ, પ્ર. એ.
વ. યુષ્મત્) અક્ષરમ્-અક્ષર (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. અક્ષર) સત્-સત્ (નામ,
પ્ર. એ. વ. નપું. સત્) અસત્-અસત્ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. અસત્)
તત્પરમ્-તેનાથી પર (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. તત્પર) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ.
વ. નપું. યત્).

ભાવાર્થ-હે મહાત્મન ! બ્રહ્માના પણ આદિ કર્તા અને વધારે મોટા
(તને) શા કારણે તેઓ નમસ્કાર ના કરે; હે અનંત ! હે દેવેશ ! હે જગન્-
નિવાસ ! અને હું અક્ષર, સત્, અસત્ છે અને જે પર છે તે પણ તું છે. (૩૭)

વિવેચન—શ્લોક ૩૭થી ૪૦. આ શ્લોકો જગવાનનો નામ મહિમા વર્ણવે છે.

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
વેત્તાઽસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ ત્વયા તતં વિશ્વમનન્ત રૂપમ્ ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ—ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મત્) આદિદેવઃ—આદિદેવ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. આદિદેવ) પુરુષઃ—પુરુષ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પુરુષ) પુરાણ—પુરાણ, સનાતન (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મત્) અસ્ય—આ (સર્વનામ, વ. એ. વ. નપું. હ્રદમ્) વિશ્વસ્ય—જગતના (નામ, વ. એ. વ. નપું. વિશ્વ) પરમ્—પરમ (વિશેષણ, વિ. નિધાનમ્) નિધાનમ્—સ્થાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. નિધાન) વેત્તા—જાણવાવાળો, જાણનાર (વ. કૃ. નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વેત્) અસિ—છે (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૭) વેદ્યમ્—જાણવા યોગ્ય (વિધેય કર્મણિ કૃદંત, વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) ચ—અને (અવ્યય) પરમ્—પરમ, શ્રેષ્ઠ (વિશેષણ, વિ. ધામ) ચ—અને (અવ્યય) ધામ—ધામ, સ્થાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. ધામન્) ત્વયા—તારા વડે (સર્વનામ, ત. એ. વ. યુષ્મત્) તતમ્—વ્યાપ્ત (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. વિશ્વમ્) વિશ્વમ્—વિશ્વ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. વિશ્વ) અનન્તરૂપ—અનંતરૂપ (સંબોધન; અનન્તાનિ રૂપાણિ યસ્મિન્ વિચન્તે હતિ બહુવ્રીહિ).

ભાવાર્થ—તું આદિદેવ પુરાણ પુરુષ છે; તું આ જગતનો પર આશ્રય તથા (જગતને) જાણનાર તેમજ જાણવા યોગ્ય અને પરમ ધામ છે. હે અનંતરૂપ ! તારી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે. (૩૮)

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાઙ્કઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।
નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥૩૯॥

શબ્દાર્થ—વાયુ.—વાયુ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વાયુ) યમઃ—યમ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યમ) અગ્નિ.—અગ્નિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) વરુણઃ—વરુણ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વરુણ) શશાઙ્કઃ—ચંદ્ર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. શશાઙ્ક) પ્રજાપતિઃ—

પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પ્રજાપતિ) સ્વમ્-તુ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મત્) પ્રપિતામહઃ-દાદાના પિતા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પ્રપિતામહ) ચ-અને (અવ્યય) નમઃ નમઃ-નમસ્કાર (અવ્યય) તે-તને (સર્વનામ, ચ. એ. વ. યુષ્મત્) અસ્તુ-હો (કિ. આત્માર્થે ૩ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) સહસ્રકૃત્યઃ-હજારો વાર (અવ્યય) પુનઃ ચ મૂય-ફરીથી અને ફરીથી (અવ્યય) અપિ-પણ (અવ્યય) નમઃ નમઃ તે-નમસ્કાર તને (તે-સર્વનામ, ચ. એ. વ. યુષ્મત્).

બાવાર્થ-તું વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, પ્રજાપતિ અને પ્રપિતામહ (પિતામહ=બ્રહ્મા, પ્રપિતામહ=બ્રહ્માનો પિતા) છે, તને હજારોવાર નમસ્કાર, અને વળી ફરીથી પણ તને નમસ્કાર, નમસ્કાર (૩૯)

નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વે ।

અનન્તવીર્યામિત વિક્રમસ્ત્યં સર્વં સમાપ્નોપિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥૪૦॥

શબ્દાર્થ-નમઃ-નમસ્કાર (અવ્યય) પુરસ્તાત્-આગળ (અવ્યય) અથ-અને, વળી (અવ્યય) પૃષ્ઠતઃ-પાછળથી (અવ્યય) નમઃ-નમસ્કાર (અવ્યય) અસ્તુ-હો (કિ. આત્માર્થે ૩ પુ. બ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) તે-તને (સર્વનામ, ચ. એ. વ. યુષ્મત્) સર્વત. એવ-આરે ત-ફરી, બધી બાજુએથી, માત્ર (અવ્યય) સર્વ-હે સર્વાત્મન (સમોદયન) અનન્તવીર્ય-હે અનન્તવીર્ય (સમોદયન) અમિતવિક્રમઃ-અનન્ત પરાક્રમશીલ (અમિતઃ વિક્રમઃ યસ્ય इति બહુ૦ વિશેષણ, વિ. સ્વમ્) સ્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મત્) સંમાપ્નોપિ-ચીટ્યાઇ વળે છે, વ્યાપી રહે છે (કિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. સમ્+આપ્ ૫ ગણ, પરસ્મૈ૦) તતઃ-તેથી (અવ્યય) અસિ-તુ છે (કિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) સર્વઃ-સર્વરૂપ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સર્વ).

બાવાર્થ-હે અનન્તવીર્ય ! તને આગળથી તેમજ પાછળથી નમસ્કાર. હે સર્વાત્મન ! સર્વ બાજુથી પણ તને નમસ્કાર હો; તું અનન્ત પરાક્રમશીલ સર્વ (સંસારને) વ્યાપીને રહે છે તેથી તુ સર્વરૂપ છે. (૪૦)

સહેતિ મત્યા પ્રસમં યદુક્તં હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સહેતિ ।

અજાનતા મહિમાનં તવેદં મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાઽપિ ॥૪૧॥

યજ્ઞાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ વિહારશય્યાસનમોજનેપુ ।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥૪૨॥

શબ્દાર્થ-સલા-સખા (નામ, પ્ર. એ. વ. સલા) इति-એ પ્રમાણે (અવ્યય) मत्वा-માનીને (વિધેય કૃદંત) प्रसभम्-મૂર્ખતા બરેણું, હઠપૂર્વક (વિશેષણ, વિ. यत्) यत्-એ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. यत्) उक्तम्-કહેવાયેણું (બૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. यत्) हे कृष्ण-હે કૃષ્ણ (સંબોધન) हे यादव-હે યાદવ (સંબોધન) हे सखे-હે સખા (સંબોધન) इति-એ પ્રમાણે (અવ્યય) अज्ञानता-નહિ જાણીતા (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. मया) महिमानम्-મહિમાને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. महिम्न) तव-તારું, તારો (સ્વર્વનામ, પ. એ. વ. युष्मत्) इदम्-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) मया-મારા વડે (સર્વનામ, તુ. એ. વ. अस्मत्) प्रमादात्-પ્રમાદથી (નામ, પં. એ. વ. પુ. प्रमाद) प्रणयेन-પ્રેમથી, સહભાવથી (નામ, તુ. એ. વ. પુ. प्रणय) वाऽपि-અથવા, પણ (અવ્યય) यत्-એ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) च-અને (અવ્યય) अवहासार्यम्-મરકરીને માટે, હાંસીને માટે (નામ, ય. એ. વ.) असत्कृतः-અપમાનિત થયેલો (બૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. त्वम्) असि-છે (કિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. अस् ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) विहारशय्यासनमोजनेपु-વિહાર શય્યાસન મોજનમાં (નામ, સ. બ. વ. પુ.) एकः-એકલો (વિશેષણ, વિ. त्वम्) अथवा-અથવા (અવ્યય) अपि-પણ (અવ્યય) अच्युत-હે અચ્યુત (સંબોધન) तत्समक्षं-તેઓની હાજરીમાં (અવ્યય) तत्-તે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) क्षामये-ક્ષમા કરાવું છું (કિ. વ. કારક ૧ પુ. એ. વ. क्षम् ૧ ગણ, આત્મને૦) त्वाम्-તને, તારાથી (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. युष्मत्) अहम्-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. अस्मत्) अप्रमेयम्-અચિન્ત્ય પ્રભાવવાળો (વિશેષણ, વિ. त्वाम्).

ભાવાર્થ-તું સખા છે એમ માનીને, તેમજ તારા પ્રભાવને નહિ જાણીને મારા વડે પ્રમાદથી અથવા તો પ્રેમથી હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા ! એ પ્રમાણે હઠપૂર્વક અને મૂર્ખતાપૂર્વક જે કહેવાયું તે; અને હે અચ્યુત ! હાંસીને માટે રમતાં, સૂતાં, બેસતાં અને ખાતાં એકલો અથવા સખાઓની સમક્ષમાં પણ તુ અપમાનિત કરાયો છે, અને અચિન્ત્ય પ્રભાવ-શીલ તારાથી તે અપરાધીની હું ક્ષમા કરાવું છું-ઈચ્છું છું. (૪૧-૪૨)

વિવેચન-શ્લોક ૪૧-૪૨. આ શ્લોકોમાં અર્જુને પોતાનો દેહભાવ

અને કૃષ્ણનો દેહભાવ લઈને કૃષ્ણને સખા તરીકે માન્યો. અર્જુનને કૃષ્ણ સાથે સગપણનો પણ હક્ક છે. કૃષ્ણ સખા તરીકે છે અને અર્જુન ખતેવી તરીકે છે. એ કારણે કૃષ્ણનો ઉત્તમોત્તમ ભાવ (પ્રણાવરૂપ) અર્જુનને ધ્યાનમાં લીધો નહિ. કેવળ મરફરીના આવેશમાં દૈહિક કાર્યોમાં અણહિતતા અનેક શબ્દો કહ્યા જેની ક્ષમા ભગવા અત્યારે તે પ્રવૃત્ત થાય છે.

અત્યારસુધી અર્જુનને કૃષ્ણનું મહાત્મ્ય જાણેલું નહિ એમ લાગે છે. મહાત્મ્ય જાણ્યા પછી ભક્તિને માટે સુહૃદ સ્નેહ જ ધાય તો સ્વરૂપાસક્તિ ખને. પછી પ્રદ્વરસનો અનુભવ થાય

પિતાઽસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્યથ ગુર્ગરીયાન્ ।

ન ત્વત્સમોસ્ત્યભ્યધિકઃ કુતોઽન્યો લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમમમાવ ॥૪૩॥

૪ શબ્દાર્થ-પિતા-પિતા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પિતૃ) અસિ-હું (કિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) લોકસ્ય-લોકનું, વિશ્વનું (નામ, પ. એ. વ. પુ.) ચરાચરસ્ય-જડ અને ચેતનનું, ચર અને અચરનું (વિશેષણ, વિ. લોકસ્ય) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મત્) અસ્ય-આનું (સર્વનામ, પ. એ. વ. પુ. હવમ્) પૂજ્યઃ-પૂજનીય (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) ચ-અને (અન્યથા) ગુરુઃ-ગુરુ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ગુરુ) ગરીયાન્-વધારે મોટા (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) ન-નહિ (અન્યથા) ત્વત્સમઃ-તારા જેવો (વિશેષણ, વિ. અન્યઃ) અસ્તિ-છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) અભ્યધિકઃ-વધારે અધિક (વિશેષણ, વિ. અન્યઃ) કુતઃ-કયાંથી (અન્યથા) અન્યઃ-બીજો (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) લોકત્રયે-ત્રણ લોકમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું.) અપિ-પણ (અન્યથા) અપ્રતિમમમાવ-હે અનુલ પ્રભાવવાળા (સંબોધન).

ભાવાર્થ-તમે ચરાચર જગતના પિતા, ગુરુથી પણ મોટા ગુરુ, અને પૂજ્ય છો; હે અનુપમ પ્રભાવવાળા ત્રણે લોકમાં તમારા જેવો પણ બીજો કોઈ નથી, તો અધિક કયાંથી હોય ? (૪૩)

વિવેચન-આ શ્લોક અર્જુનનો ભગવાન પ્રતિ પૂજ્યભાવ દર્શાવે છે અને કાંઈક મહાત્મ્યનો પણ અવલોક દે છે. સર્વભાવરૂપ ભગવાનનું જ્ઞાન તો ભગવાને પોતાના શબ્દોમાં આગળ ઉપર ઘણી વખત બતાવ્યું છે તેની

અર્જુનને માહિતી છે. તે પણ ચોતાને માટે કાંઈક વિશેષભાવની કલ્પના કરતાં અર્જુન માને છે કે ભગવાન પૂજ્ય અને સેવ્ય પણ બને. આમ અર્જુનમાં કાંઈક ભક્તિઅંશનું પ્રાકટ્ય થાય છે. અત્યાર સુધી એને જ્ઞાન આપવામાં આંચું. હવે એનામાં ભક્તિરસનું સ્થાપન કરવા ભગવાન વિચારે છે. તે કારણે આ શ્લોકમાં ભગવાનને અર્જુન પૂજ્ય તરીકે માને છે.

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં પ્રસાદયે ત્વામહમીશ્મીહયમ્ ।

પિતેવ પુત્રસ્ય સર્થેવ સર્થયુઃ પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોદુમ્ ॥૪૪॥

શબ્દાર્થ-તસ્માત્-તેથી (અવ્યય) પ્રણમ્ય-નમસ્કાર કરીને (વિધેય કૃદંત), પ્રણિધાય-મૂકીને (વિધેય કૃદંત) કાયમ્-શરીરને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. ૧ કાય) પ્રસાદયે-પ્રસન્ન કરું છું (ક્રિ. વ. કારક ૧ પુ. એ. વ. પ્ર+સદ્ ૧ મથુ, પરસ્મૈ૦) ત્વામ્-તને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. યુષ્મત્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) ઈચમ્-ઈશને (નામ દ્વિ. એ. વ. પુ.) ઈદમ્-સ્તુતિ કરવા યોગ્ય (વિશેષણ, વિ. ઈચમ્) પિતા-પિતા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પિતૃ) યવ-જ, માત્ર (અવ્યય) પુત્રસ્ય-પુત્રનો (નામ, પ. એ. વ. પુ. પુત્ર) સખા-સખા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) હવ-માફક (અવ્યય) સર્થયુઃ-સખાનો (નામ, પ. એ. વ. પુ.) પ્રિયઃ-પ્રિય (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) પ્રિયાયાઃ-પ્રિયાનો (નામ, પ. એ. વ. સ્ત્રી.) અર્હસિ-તું યોગ્ય છે (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અર્હ ૨ મથુ, પરસ્મૈ૦) દેવ-હે દેવ (સંબોધન) સોદુમ્-સહન કરવાને (હૃદયર્થ કૃદંત).

ભાવાર્થ-તે કારણે શરીરને આગળ ધરીને પ્રણામ કરીને તને સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ઈશને હું પ્રસન્ન કરું છું; પિતા જેમ પુત્રનો (અપરાધ), સખા જેમ સખાનો, પતિ પત્નીનો (અપરાધ) હે દેવ ! જેમ સહન કરવા યોગ્ય છે (તેમ મારો અપરાધ સહન કરવા તું યોગ્ય છે).

વિવેચન-ભગવાન પ્રતિના લોકભાવમાં અર્જુનને તેમને ઘણાં અચુક્ત વચનો કહ્યાં હશે. તેથી ક્ષમા માટે અર્જુન ભગવાનને સાદાંગ હંડવત્ પ્રણામ કરે છે. આ પ્રકાર દરેક ભક્ત કોટિના જીવને આવશ્યક છે. જ્યાંજ્યાં ભગવદ્-ભાવ જણાય ત્યાંત્યાં નમન કરી શકાય.

અદૃષ્ટર્થે દૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટા ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે ।
તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥૪૫॥

શબ્દાર્થ-અદૃષ્ટર્થેમ્-પહેલાં નહિ જોયેલું (વિશેષ્ય, વિ. રૂપમ્) દૃષિતઃ-
હર્ષ પામેલો (જ. કૃ. વિશેષ્ય, વિ. અહમ્) ઇસ્મિ-હું (કિ વ. કા ૧ પુ. એ. વ
અસ્ ૨ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) દૃષ્ટા-જોઈને (વિધેય કૃદન) ભયેન-ભયથી (નામ, તુ. એ.
વ. પુ. ભય) ચ-અને (અવ્યય) પ્રવ્યથિતમ્-વ્યથા પામેલું (જ. કૃ. વિશેષ્ય, વિ.
મનઃ) મનઃ-મન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. મનસ) મે-મારું (સર્વનામ, ૫ એ. વ.
અસ્મત્) તત્-તે (સર્વનામ, કિ. એ. વ. નપું.) ઇવ-માત્ર (અવ્યય) મે-મને
(સર્વનામ, ચ. એ. વ. અસ્મત્) દર્શય-દેખાડ (કિ. આત્મર્થ ૨ પુ. એ. વ. કારક
દૃષ ૧ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) દેવ-હે દેવ ! (સંબોધન) રૂપમ્-રૂપને (નામ, કિ. એ. વ.
નપું.) પ્રસીદ-પ્રસન્ન થા (કિ. આત્મર્થ ૨ પુ. એ. વ. પ્રસીદ ૧ ગણ, ૫૨૨મૈ૦)
દેવેશ-હે દેવેશ (સંબોધન) જગન્નિવાસ-હું જગન્નિવાસ (સંબોધન).

ભાવાર્થ-પૂર્વે નહિ જોયેલા રૂપને જોઈ હર્ષ પામું છું અને ભયથી
મારું મન ધણું વ્યથિત થયું છે હે દેવ ! તે રૂપ જ (જે મેં પ્રથમ જોયેલું
છે તે) મને દેખાડ; હે દેવેશ ! રે જગન્નિવાસ ! (મારા ઉપર) પ્રસન્ન થા. (૪૫)

વિવેચન-તારૂં બતાવેલું રૂપ (વિરાટ સ્વરૂપ) જોઈને મને હર્ષ વો
થયો પણ સાથે સાથે ગભરાટ પણ થયો કારણ કે આ રૂપ મારાથી સ્ત્રી
શકાતું નથી. એથી હવે તારૂં પૂર્વે રૂપ હતું તે મને બતાવ.

સ્નેહાર્દ્ર ભક્ત ઉચ્ચ અને ભયાનક સ્વરૂપમાં નિબ્બનંદ કેળવી શકતો
નથી. ભક્તને નિબ્બનંદની અપેક્ષા છે અને એ આનંદમાં એને (સીલાપ્રવેશમાં)
રમમાણ થવું છે. તાત્પર્ય કે પોતાનું સર્વસ્વ તેને અર્પણ કરી સહજભાવ
(એકમેકતા) ધારણ કરવો છે.

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રદસ્તમિચ્છામિ ત્વાં દ્રપ્દુમહં તથૈવ ।
તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્થુજેન સહસ્રવાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥૪૬॥

શબ્દાર્થ-કિરીટનિન્મ-કિરીટ ધારણ કરનારને (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્)
 ગદિનમ્-ગદા ધારણ કરનારને (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્) ચક્રહસ્તમ્-હાથમાં ચક્ર
 ધારણ કરનારને (વિશેષણ, વિ. ત્વામ્) ઇચ્છામિ-ધૃત્યું છું (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ.
 એ. વ. ઇપ્ (ઇચ્છ) ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) ત્વામ્-તને (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. યુષ્મત્)
 દૃષ્ટુમ્-લેવાને (હેતુર્થ ક્રદંત) અદ્દમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) તથા,
 પવ-તેની રીતે, અને, જ, માત્ર (અન્યથ) તેન-તેના વડે (સર્વનામ, તુ. એ. વ.
 નપું. તત્), પવ-એ પ્રમાણે (અન્યથ) રૂપેણ-રૂપથી (નામ, તુ. એ. વ. નપું.)
 ચતુર્ભુજેન-ચાર હાથવાળું (વિશેષણ, વિ. રૂપેણ) સહસ્રયાદ્યો-હે હજાર હાથવાળા
 (સંબોધન) અવ-થા (ક્રિ. આચાર્ય ૨ પુ. એ. વ. મૂ ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) વિશ્વ-
 મૂર્તે-હે વિશ્વરૂપ (નામ, સંબોધન).

ભાવાર્થ-હું તને કિરીટધારી, ગદાવાળો, હાથમાં ચક્રવાળો જ લેવાને
 ઇચ્છું છું, હે સહસ્રબાહુ, હે વિશ્વરૂપ તેવી રીતે જ ચતુર્ભુજ રૂપથી યુક્ત
 થા. (૪૬)

વિવેચન-અર્જુને જો કે વિશ્વરૂપ દર્શન તો કર્યું પણ એ દર્શનથી
 એને કાંઈ વિશેષ આનંદનો અનુભવ થયો નહિ. અર્જુનમાં ભક્તિભાવ જાગૃત
 થયો છે. તે ભાવ પોષવા ભગવાનને આ શ્લોકમાં બતાવેલા સ્વરૂપની પ્રાર્થના
 કરે છે પ્રાર્થના=પ્ર+અર્થ=ભાંગવું; દીનભાવ સાથે ભાંગવું. સ્તુતિ=સ્તુ ધાતુનો
 અર્થ વખાણ કરવાં. સ્તુતિમાં ભાંગણી હોય અગર ન પણ હોય

શ્રીભગવાનુવાચ ।

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।
 તેજોડયં વિશ્વમનન્તમાદ્યં યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥૪૭॥

શબ્દાર્થ-મયા-મારા વડે (સર્વનામ, તુ. એ. વ. અસ્મત્) પ્રસન્નેન-
 પ્રસન્નતાથી, અનુગ્રહયુક્તા (વિશેષણ, વિ. મયા) તવ-તારો (સર્વનામ, પ. એ. વ.
 યુષ્મત્) અર્જુન-હે અર્જુન (સંબોધન) રૂપમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.)
 રૂપમ્-રૂપ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) પરમ્-શ્રેષ્ઠ (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) દર્શિતમ્-
 દેખાડયું (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) આત્મયોગાત્-મારી યોગશક્તિથી (નામ,

પં. એ. વ. પુ.) તેજોમયમ્-પ્રકાશિત (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) વિશ્વમ્-વ્યાપ્ત, વિરાટ (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) અનન્તમ્-અનંત (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) આદ્યમ્-પ્રારંભ (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) મે-મારું (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્) ત્વત્-અન્યેન-તારા સિવાય બીજાથી (સર્વનામ, તુ. એ. વ. પુ.) ન-નહિ (અભ્યય) દૃષ્ટ્વૈવમ્-પૂરે જોયેયું (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. રૂપમ્).

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! મારી યોગશક્તિના પ્રભાવથી આ પરમ, તેજોમય, વ્યાપક, અનંત, આદ્ય જે તારા સિવાય બીજા કોઈથી પણ પૂર્વે જોવાયું નહિ એવું મારૂં રૂપ તને મારા વડે અનુગ્રહપૂર્વક બતાવાયું છે. (૪૭)

વિવેચન-શ્લોક ૪૭થી ૪૯. ભગવાન કૃષ્ણ કહે છે કે આ રૂપ તે મેં તને જ બતાવ્યું છે. તારા સિવાય કોઈને બતાવવામાં આવ્યું નથી. આ પ્રકારના વચનમાં કોઈક ગર્ભિત ભાવ જણાય છે અર્જુન ઉપર કોઈ જાતની વિલક્ષણ કૃપા અને અસાધારણ પ્રેમ હોવાના કારણે ભગવાને આ સ્વરૂપ અર્જુનને બતાવ્યું. વિશેષમાં ભગવાન જણાવે છે કે આ સ્વરૂપ જોતાં અર્જુનને દુઃખ થવું જોઈએ નહિ ગભરાટ પણ થવો ન જોઈએ. તેણે પ્રસન્નચિત્ત રહેવું જોઈએ. તે પછી તેને જે સ્વરૂપ જોવાની ઈચ્છા છે તે ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ બતાવે છે. આ સ્વરૂપ અર્જુન માટે સેવ્ય બને છે. વિશ્વસ્વરૂપ જ્ઞાન માટે છે. ભગવાનના ચાર હાથમાં એક એક તત્ત્વ ગ્રહણ કરેલું છે. આકાશ એ ભગવાનનું શરીર છે. ગદા એ વાયુતત્ત્વ છે. મુદ્રા એ તેજસ્ તત્ત્વ છે શબ્દ એ જલતત્ત્વ છે. કમલપત્ર એ પૃથ્વીતત્ત્વ છે. આ પ્રકારે સર્વતત્ત્વમય કૃષ્ણ ઉપાસ્ય-સેવ્ય બને છે.

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर् न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवं रूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुमवीर ॥४८॥

શબ્દાર્થ-ન-નહિ (અભ્યય) દાનૈઃ-દાનથી (નામ, તુ. બ. વ. નપું) ન, ચ-નહિ, અને (અભ્યય) ક્રિયામિઃ-ક્રિયાઓ વડે (નામ, તુ. એ. વ. ઓ. ક્રિયા) ન-નહિ (અભ્યય) તપોમિઃ-તપો વડે (નામ, તુ. બ. વ. નપું. તપસ્) ઉગ્રૈઃ-ઉગ્ર (વિશેષણ, વિ. તપોમિઃ) પવમ્ રૂપઃ-એ પ્રમાણેના રૂપવાળો (વિશેષણ, વિ. અહમ્) શક્યઃ-યોગ્ય (વિશેષણ, વિ. અહમ્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્)

નૃલોકે-મનુષ્યલોકમાં, સંસારમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ.) હૃદય-જેવાને (હૃદયર્થ ક્રંત) ત્વદન્યેન-તારા સિવાય બીજાથી (સર્વનામ, ત. એ. વ. પુ.) કુલપ્રવીર-કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ-કર્મક્ષેત્રમાં મુખ્ય રહીને વીરતા બતાવનાર (સંબોધન).

ભાવાર્થ-હે કુરુપ્રવર ! (હિ કર્મક્ષેત્રમાં મુખ્ય), હું આવા રૂપવાળો મનુષ્યલોકમાં વેદ, યજ્ઞ અને અધ્યયન વડે, દાનો વડે, ક્રિયાઓ વડે, ઉગ્ર તપ વડે, તારા સિવાય બીજા કોઈથી પણ જોવાને શક્ય નથી. (૪૮)

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો દૃષ્ટા રૂપં ધોરમીદૃશ્મમેદમ્ ।

વ્યપેતમીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપદ્ય ॥૪૯॥

શબ્દાર્થ-મા-નહિ (અવ્યય) તે-તને (સર્વનામ, ચ. એ. વ. યુષ્મત્) વ્યથા-દુઃખ (નામ, પ્ર. એ. વ. ઐ.) મા, ચ-નહિ, અને (અવ્યય) વિમૂઢભાવ-મોહભાવ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) દૃષ્ટા-જોઈને (વિધિય ક્રંત) રૂપમ્-રૂપને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું) ધોરમ્-ધોર, બધકર (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) ફેદક્-આના જેવું (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્; ફેદમ્+ઋક્=ફેદક્) મમ-મારું (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્) દૃશ્મ્-આ (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું) વ્યપેતમીઃ-ભય જતો રહ્યો છે જેનો (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્; વ્યપેતઃ મીઃ यस્ય બહુ) પ્રીતમનાઃ-જેવું મન ખુશ થયેલું છે એવો (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્; પ્રીતં મનઃ यस્ય હિતિ બહુ) પુનઃ-ફરીથી (અવ્યય) ત્વમ્-તું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મત્) તત્-તે, પૂર્વતું અનુભૂત રૂપ (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું) ઘવ-માત્ર, જ (અવ્યય) મે-મારું (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્) રૂપમ્-રૂપને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું) દૃશ્મ્-આ (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું) પ્રપદ્ય-જો (કિ. આપ્તાર્થ ૨ પુ એ. વ. પ્રપદ્ય ૧ ગણ, પરસ્મે૦)

ભાવાર્થ-આ મારા ધોર અને એના જેવા રૂપને જોઈને તને વ્યથા તેમ જ મૂઢતા (ગાંડપણ) થાવ નહિ; તું ભયમુક્ત અને પ્રીતિયુક્ત મનવાળો થઈને ફરીથી પૂર્વે તારા વડે અનુભૂત થયેલા મારા આ રૂપને જો. (૪૯)

સંજ્ઞય ઉવાચ ।

इत्यर्जुनं वामुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

આશ્વાસયામાસ ચ भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

શબ્દાર્થ-इति-એ પ્રભાણે (અન્યથા) अर्जुनम्-અર્જુનને (નામ, દિ. એ. વ. ૫) वासुदेवः-વાસુદેવ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫) तथा-एषा (અન્યથા) उक्त्वा-કહીને (વિધેય કૃદંત) स्वकम्-પોતાનું (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) रूपम्-રૂપને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. રૂપ) दर्शयामास-દેખાડ્યું (કિ. પૂર્ણ ભૂતકાળ ૩ પુ. એ. વ. ૬૪ ૧ ગણ, ૫૨૨મૈં) भूयः-ફરીથી (અન્યથા) आश्वसयामास-આશ્વાસન આપ્યું (કિ. પૂર્ણ ભૂતકાળ ૩ પુ. એ. વ. આનંદસ્ ૧ ગણ, ૫૨૨મૈં) च-અને (અન્યથા) भीतम्-બીધિલો (વિશેષણ, વિ. ઇન્દ્રિયમ્) घनम्-એને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. ૫ પદ્મ) भूत्वा-થઈને, બનીને (વિધેય કૃદંત) पुनः-ફરીથી (અન્યથા) सौम्यवपुः-શાન્ત સ્વરૂપ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫) महात्मा-મહાત્મા (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫ महात्मन्).

ભાવાર્થ-વાસુદેવે અર્જુનને આ પ્રકારે કહીને ફરીથી તથા તેનું જ પોતાના સ્વરૂપને દેખાડ્યું અને ફરીથી સૌમ્ય સ્વરૂપ મહાત્મા થઈને આ ભયભીત થયેલાને આશ્વાસન આપ્યું. (૫૦)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે કે ભગવાને સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. જેના દર્શનથી અર્જુનનો ભય જતો રહ્યો જ્યાં સુધી ભક્તને ભય અથવા કોઈ પણ પ્રકારનો હિપદ્રવ હોય ત્યાં સુધી ભગવત્સ્વરૂપ સુસેવ્ય થતું નથી અને ભક્તને સેવામાને આનંદરસ પ્રાપ્ત થતો નથી. આનંદરસ કેળવવા આનંદમય સ્વરૂપનું અવલંબન જરૂરનું છે.

दृष्ट्वां , मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

શબ્દાર્થ-दृष्ट्वा-જોઈને (વિધેય કૃદંત) इदम्-આ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) मानुषम्-મનુષ્યનું (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) रूपम्-રૂપને (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) तव-તારું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યુષ્મત્) सौम्यम्-શાન્ત (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) जनार्दन-હે જનાર્દન (સંબોધન) इदानीम् (અન્યથા) अस्मि-છું (કિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, ૫૨૨મૈં) संवृत्तः-થયો (ભૂ. ક. વિશેષણ, વિ.

અહમ્) સચેતાઃ-સ્થિર ચિત્તવાળો, શાન્ત ચિત્તવાળો (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. અહમ્.) પ્રકૃતિમ્-પ્રકૃતિને, સ્વભાવને (નામ, દિ. એ. વ. સી. પ્રકૃતિ) ગતઃ-પ્રાપ્ત થયો (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. અહમ્.).

ભાવાર્થ-હે જનાર્દન ! તારા આ શાન્ત મનુષ્યરૂપને જોઈને હવે હું શાન્ત ચિત્તવાળો થયો છું અને મારા પોતાના સ્વભાવને પામ્યો છું. (૫૧)

વિવેચન-જીવને અનેક ભવ્ય પદાર્થોનું દર્શન કરવાની ઈચ્છા થાય છે. આ પ્રકારનો સામાન્ય ભાવ દરેકમાં હોય છે. ભવ્ય પદાર્થોમાં રહેલા કોઈક વિશેષ રહસ્યાત્મક ભાવ સમજવા જ્યાં સુધી જીવમાં તાકાત હોતી નથી ત્યાં સુધી માત્ર મોહ જ રહે છે. તેનું પરિણામ રૂઢાય તો આનંદ થાય અગર ભય થાય. જો આનંદ થાય તો તેમાં અલૌકિકતા સમજાય તો સાફ; પણ જો લૌકિક ભાવ સમજાય તો આનંદ પણ દોષરૂપ થઈ જાય છે. ભય તો કોઈ પણ જીવને આવશ્યક નથી. જીવ પોતાના સ્વભાવના આધારે વ્યવહાર કર્યા કરે છે. એવા જ હેતુથી અર્જુનને ભગવાનના મનુષ્ય સ્વરૂપમાં આનંદ પડ્યો જણાય છે.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દૃષ્ટ્વાનસિ યન્મમ ।

દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ ॥૫૨॥

શબ્દાર્થ-સુદુર્દર્શમ્-જોવાને અતિ દુર્લભ (વિશેષણ, વિ. રૂપમ્) રૂપમ્-આ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) ક્રૂપમ્-રૂપને (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) દૃષ્ટ્વાન્-જોનાર (વ. કૃ. નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અસિ-ણું છે (કિ. વ. કા. ૨ પુ. અસ ૨ ગણ, ૫૨૨મૈ.) યત્-જે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) મમ-મારું (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્) દેવાઃ-દેવો (નામ, પ્ર. જ. વ. પુ. દેવ) અપિ-પણ (અવ્યય) અસ્ય-આતું (સર્વનામ, પ. એ. વ. નપું. રૂપમ્) રૂપસ્ય-સ્વરૂપનું (નામ, પ. એ. વ. નપું. રૂપ) નિત્યમ્-હમેશાં (અવ્યય) દર્શનકાંક્ષિણઃ-દર્શનની ઇચ્છાવાળાઓ (વિશેષણ, વિ. દેવાઃ)

ભાવાર્થ-જે મારું આ રૂપ તે જોયું છે તે જોવાને અતિ દુર્લભ છે. દેવો પણ હંમેશાં આ સ્વરૂપનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળા છે. (૫૨)

વિવેચન-શ્લોક પર થી ૫૫. ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે મેં તને દેવો જે સ્વરૂપદર્શનની આકાંક્ષા કરી રહ્યા છે તેવું સ્વરૂપ બતાવ્યું. આ તારા ઉપરના સ્નેહને કારણે છે. જેના ઉપર મારી કૃપા અને સ્નેહ હોય છે તેને હું મારા અમરકારિક સ્વરૂપો બતાવું છું. આ સ્વરૂપોમાં મારા મહાત્મ્યનું દર્શન થાય છે. આ મહાત્મ્યદર્શન કોઈ પણ સાધન દ્વારા પ્રાપ્ત થતું નથી. માત્ર મારી ઇચ્છાએ જ પ્રાપ્ત થાય છે. વેદ દ્વારા, યજુ દ્વારા કે તપ દ્વારા પણ આ પ્રકારનું સ્વરૂપ જોઈ શકાતું નથી. મારા સ્વરૂપને બરોબર સમજ્યા પછી તેમાં પ્રવેશ કરવાની જરૂર છે તેમાં સાધનરૂપે અનન્ય ભક્તિ સાથે જ્ઞાન ઉપયોગમાં આવે છે જો કે અનન્ય ભક્તિ અને જ્ઞાન સાધનરૂપે કામમાં આવે ખરા; પરંતુ મારી કૃપા વિના અનન્ય ભક્તિ અને જ્ઞાન સિદ્ધ થતાં નથી. આ શ્લોક કંઈક પ્રતિજ્ઞાના રૂપે જણાય છે. ભગવાન જણાવે છે કે હું જેમાં મુખ્ય હોઉં અને મારા નિમિત્તે કર્મ કરવામાં આવે એવાં સમસ્ત કર્મો કોઈ પણ બાબતે સ્વાર્થ વિનાનાં હોવાં જોઈએ પ્રાણી માત્ર પર કોઈ પણ જાતનો દેવ, ઇન્દ્રિય, તિસ્તકાર, વેમનસ્ય નહિ રાખે તેવા જે કોઈ મારું ભજન કરવા પ્રવૃત્ત થશે તેની તરફ હું મારો ભાવ પ્રકટ કરું છું.

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥५३॥

શાબ્દાર્થ-ન-નહિ (અન્યથ) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) વેદૈઃ-વેદોથી (નામ, ત. એ. વ. પુ. વેદ) ન-નહિ (અન્યથ) તપસા-તપથી (નામ, ત. એ. વ. નપું. તપસ) ન-નહિ (અન્યથ) દાનેન-દાનથી (નામ, ત. એ. વ. નપું. દાન) ન, ચ-નાહ, અને (અન્યથ) હજ્યયા-યજુ ક્રિયા વડે (નામ, ત. એ. વ. બી. હજ્યા) શક્યઃ-શક્ય (વિધિય કર્મણિ કૃદંત વિ અહમ્) एवंविधा-એ પ્રકારનો, તેની રીતનો (વિશેષણ, વિ. અહમ્) દ્રष्टुम्-જોવાને (કૃતવર્થ કૃદંત) दृष्ट-વાન્-જોનાર (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. અહમ્) असि-તું છે (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અસ ૨ ગણ, પરસ્મૈ) माम्-મને (સર્વનામ ક્રિ. એ. વ. અસ્મત્) यथा-જેની

રીતે (અન્યય).

ભાવાર્થ-જેવી રીતે મને તે જોયો છે તેવી રીતે હું વેદોથી, વેદોના અધ્યયનથી, તપ, દાન અને યાજ્ઞિક કર્મથી પણ જોવાવાને શક્ય નથી (૫૩)

મત્તયા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટુ ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટુ ચ પરંતપ ॥૫૪॥

શબ્દાર્થ-મત્તયા-ભક્તિથી (નામ તુ એ વ સ્ત્રી મત્તિ) તુ-તો પદ્ય (અન્યય) અનન્યયા-અનન્યથી (વિશેષણ, વિ મત્તયા) શક્ય-શક્ય (વિશેષ કર્મ ક્રૂત, વિશેષણ, વિ અહમ્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર એ વ. અસ્મત્) પવવિધ-એ પ્રમાણે, એવી રીતે (વિશેષણ, વિ અહમ્) અર્જુન-અર્જુન (સંબોધન) જ્ઞાતુમ્-જાણવાને (હેત્વર્થ ક્રૂદત) દ્રષ્ટુમ્-જોવાને (હેત્વર્થ ક્રૂદત) ચ-અને (અન્યય) તત્ત્વેન-તત્ત્વથી (નામ, તુ એ. વ નપુ તત્ત્વ) પ્રવેષ્ટુમ્-દાખન થવાને, ઐક્યભાવથી પ્રાપ્ત થવાને (હેત્વર્થ ક્રૂદત) ચ-અને (અન્યય) પરંતપ-હે અર્જુન (સંબોધન)

ભાનાર્થ-હે પરંતપ ! અનન્ય ભક્તિ વડે જ એ પ્રકારનો હું તત્ત્વથી જાણવાને, જોવાને અને પ્રવેશ કરવાને શક્ય છું (૫૪)

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સદ્ભવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાણ્ડવ ॥૫૫॥

શબ્દાર્થ-મત્કર્મકૃત્-મારા સબધી કર્મ કરનાર (વિશેષણ, વિ ય.) મત્પરમ-મને પરમ જાણનાર (વિશેષણ, વિ ય) મદ્ભક્ત-મારામાં ભક્તિ રાખનાર (વિશેષણ, વિ ય.) સદ્ભવર્જિત-ગોઠના સગને ત્વજનાર (ભૂ કૃ વિશેષણ, વિ ય.) નિર્વૈર-વૈરભાન વિનાનો (વિશેષણ, વિ ય) સર્વભૂતેષુ-જ્યાં પ્રાણીઓ નરક (નામ, સ બ વ નપુ) ય-જે (સર્વનામ, પ્ર એ વ પુ) સ-તે (સર્વનામ, પ્ર એ વ. પુ તત્) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ એ વ અસ્મત્) પતિ-જનન છે, પામે છે (ક્રિ. વ કા ૩ પુ એ વ હ ર ગણ, પરસ્મે૦) પાણ્ડવ-હે પાંડવ (સંબોધન)

ભાષાર્થ—હું અર્જુન ! જે પુરુષ મારે માટે કર્મ કરનાર, મને જ પરમ જાણનાર, મારામાં જ ભક્તિ રાખનાર, લોકસંગમાંથી આસક્તિ છોડનાર, બધા પ્રાણીઓ તરફ વૈરભાવ વિનાનો હોય તે મને પામે છે. (૫૫)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु प्रज्ञाविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभ्यरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥११॥

卐

અધ્યાય ૧૨ – ભક્તિયોગ

અર્જુન ઉવાચ ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां कै योगवित्तमाः ॥૧॥

શબ્દાર્થ-एवम् એ પ્રકારે (અવ્યય) सततयुक्ताः-હમેશાં ભજન-ધ્યાન
યુક્ત (જ. ફ. વિશેષણ, વિ. ભક્તાઃ) ये-येઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ) भक्ताः-
ભક્તો, અનન્ય ભક્તો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) त्वाम्-તને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ.
યુષ્મत्) पर्युपासते-ભાવપૂર્વક સેવે છે, ઉપાસે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ.
परि+उप+आस् ૨ ગણ) ये-येઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ) अ, अपि-અને,
પણ (અવ્યય) अक्षरम्-અક્ષરને, અક્ષરપ્રભને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. अक्षर)
अव्यक्तम्-અદૃશ્ય, નિરાકાર (વિશેષણ, વિ. अक्षरम्) तेषाम्-તેઓનું, તે બન્ને
પ્રકારના ભક્તોમાંના (સર્વનામ, પ. બ. વ. પુ. तत्) कै-કોણ (સર્વનામ, પ્ર. બ.
વ. પુ. किम्) योगवित्तमाः-યોગ બાહુનાગઓમાં ઉત્તમ (વિશેષણ, વિ. कैः)

ભાવાર્થ-એ પ્રકારે નિરંતર ભજન-ધ્યાનમાં યુક્ત રહેલા જે અનન્ય
ભક્તો. તને. ઉપાસે છે અને જેઓ નિરાકાર અક્ષરપ્રભને (ઉપાસે છે) તે
બન્ને પ્રકારના ભક્તોમાંના કોણ યોગ બાહુનાગઓમાં ઉત્તમ છે? (૧)

વિવેચન-અર્જુન અહીં પ્રશ્ન કરે છે. જે પ્રકારના ભક્તો છે તેમાં
એક ભક્ત પ્રધાના નિદિષ્ટ સ્વરૂપની સાથે પોતાનું ચિત્ત લગાડવા સેવા-પૂજા
ઈત્યાદિ પ્રકારનો ઉપયોગ કરે છે એ રીતે પોતાના સમસ્ત મનોભાવો તેમાં

યોગે છે. આ પ્રકારનો એક ભક્તનો યોગ બને છે.

વળી બીજો કોઈ ભક્ત અનિર્દિષ્ટ સ્વરૂપ જેને સન્નિધદાનંદ કહેવામાં આવે છે તેમાં પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓ યોગ દ્વારા યોગે છે. આ બે પ્રકારના ભક્તોમાંથી કેને વિશેષ યોગારૂઢ માનવો ? જો કે બ્રહ્મ નિરાકાર છે છતાં પણ તેને આકાર અહણ કરવો હોય તો તે અહણ કરી શકે છે. કારણ કે બ્રહ્મમાંથીજ સર્વ પ્રકટ થાય છે. જ્યારે સર્વ પ્રકટ થાય છે ત્યારે તેને (બ્રહ્મને) કોઈ પણ રૂપ અંગીકાર કરવામાં પ્રતિબંધ આવતો નથી. વૃંદત્વાત્ વૃંદણત્વાત્ બ્રહ્મ ॥

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ।

મર્યાદેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥૨॥

શબ્દાર્થ-મયિ-મારામાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મત્) આવેશ્ય-દાખલ કરીને, એકાગ્ર કરીને (વિધેય કૃદંત) મનઃ-મન (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) યે-જેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. યત્) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) નિત્યયુક્તાઃ-નિરંતર મારા ભજન-ધ્યાનમાં લાગેલા (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. યે) ઉપાસતે-ઉપાસે છે, ભાવનાપૂર્વક સેવે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. પરિ+હવ+આસ ૨ ગણ) શ્રદ્ધયા-શ્રદ્ધાથી (નામ, તુ. એ. વ. સ્ત્રી. શ્રદ્ધા) પરયા-કેંક (વિશેષણ, વિ. શ્રદ્ધા) ઉપેતાઃ-યુક્ત થયેલા (ભૂ. કૃ. વિ. યે; ઉપ+હ) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તત્) મે-મારે (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્) યુક્ત-તમાઃ-યોગીઓમાં ઉત્તમ (વિશેષણ, વિ. તે) મતાઃ-માનેલા (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. તે)

ભાવાર્થ-મારામાં મનને એકાગ્ર કરીને નિરંતર મારા ભજન અને ધ્યાનમાં યુક્ત થયેલા જે અતિશય શ્રદ્ધાવાળા ભક્તો મને ભજે છે તેઓ મારા ઉત્તમ યોગીઓ માનેલા છે. (૨)

ત્રિવેણ-ગંગા સ્ત્રોતમાં પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે તેનો ઉત્તર આ અધ્યાયમાં કોઈ ને કેઈ પ્રકારે ભગવાન આપે છે. ભુદા ભુદા પ્રકાર ત્યાં

છે. માત્ર સાર એટલો જ છે કે ઉત્તમ ભક્ત તે જ બની શકે જે ભગવાનમાં પોતાનું મન સંપૂર્ણ રીતે લગાડી શકે. પછી તે સ્વાય તો ભગવાનના વ્યક્ત સ્વરૂપ સાથે સંબંધ કરે અને તેમાં પોતાનો સર્વભાવ મૂકે અથવા તો અવ્યક્ત સાથે સંબંધ કરે અને તેમાં પોતાનો પૂર્ણભાવ મૂકે. માત્ર ભક્તિરસમાં પૂર્ણભાવ ભગવાનમાં યોજવાનો છે. તેમાં જીવ દ્વારા જે કાંઈ પણ બનતું હોય તે બધું નિવેદન કરવાનું છે.

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥

શબ્દાર્થ-યે-જેઓ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યત્) તુ-પણ (અવ્યય) અક્ષરમ્-અક્ષરને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. અક્ષર) અનિર્વેશ્યમ્-અકથનીય, સમ-બની ન શકાય એવું (વિશેષણ, વિ. અક્ષરમ્) અવ્યક્તમ્-અવ્યક્ત, નિરાકાર (વિશેષણ, વિ. અક્ષરમ્) પર્યુપાસતે-ઉપાસે છે, અન-પ ભાવથી સેવે છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. પરિ+ઉપ+આહ ૨ ગણ, આત્મને) સર્વત્રગમ્-અધે ઠેકાણે જનાઈ, સર્વવ્યાપી (વિશેષણ, વિ. અક્ષરમ્) અચિન્ત્યમ્-અચિન્ત્ય, નહિ વિચારી શકાય એવું, શુદ્ધિ અને મનથી પર (વિશેષણ, વિ. અક્ષરમ્) ચ-અને (અવ્યય) કૂટસ્થમ્-ત્રિશ્વમાં સ્થેનાર સ્વરૂપ (વિશેષણ, વિ. અક્ષરમ્) અચલમ્-અચળ (વિશેષણ, વિ. અક્ષરમ્) ધ્રુવમ્-નિત્ય (વિશેષણ, વિ. અક્ષરમ્) સન્નિયમ્ય-સારી રીતે વશમાં ગણીને (વિધેય કૃદંત, સમ્+નિ+ન્યમ્ ૧ ગણ) ઇન્દ્રિયગ્રામમ્-ઇન્દ્રિયના સમુદાયને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. ઇન્દ્રિયગ્રામ) સર્વત્ર-અધે ઠેકાણે (અવ્યય) સમબુદ્ધયઃ-સમશુદ્ધિવાળાઓ, સમાન ભાવવાળા (વિશેષણ, વિ. તે) તે-તેઓ (સર્વ-નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) પ્રાપ્નુવન્તિ-મેળવે છે, પામે છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. પ્ર+આપ્ ૫ ગણ, પરસ્મૈ) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) एव-જ, માત્ર (અવ્યય) સર્વભૂતહિતે-અધા પ્રાણીઓના હિતમાં (નામ, સ. એ. વ.) રતાઃ-લાગેલા, શેઠાયેલા, રમતા (ભૂ. ૬ વિશેષણ, વિ. તે)

ભાવાર્થ-જે પુરુષો ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને સારી રીતે વશમાં રાખીને મન અને બુદ્ધિથી પર સર્વવ્યાપક, અકથનીય સ્વરૂપ અને રસરૂપ નિત્ય અચલ, નિરાકાર અક્ષરને (ઐક્યભાવથી) ઉપાસે છે તેઓ સર્વ ભૂતોના હિતમાં લાગેલા અને સર્વમાં સમાનભાવવાળા મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩-૪)

વિવેચન-શ્લોક ત્રણનો વિષય પ્રથમ શ્લોકના ભાવમાં સારરૂપે જણાવવામાં આવ્યું તેના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે છે. ચોથા શ્લોકમાં અક્ષરની ઉપાસના કેવી રીતે કરવી તે જણાવવામાં આવ્યું છે.

ક્લેશોઽધિક્તરસ્તેપામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃસ્વં દેહવદ્નિરવાપ્યતે ॥૫॥

શબ્દાર્થ-ક્લેશઃ-કલેષ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અધિક્તરઃ-અધિકથી વધારે (વિશેષણ, વિ. ક્લેશઃ Comparative degree) તેપામ્-તેઓને (સર્વ-નામ, પ. બ. વ. પુ. તદ્) અવ્યક્તાસક્તચેતસામ્-અવ્યક્તામાં આસક્ત ચિત્તવાળા એવા (નામ, પ. બ. વ. પુ.) અવ્યક્તા-અવ્યક્ત, નિર્ગુણ (પ્ર. એ. વ. ત વ્યક્તા इति अव्यक्ता નગ તત્પરૂષ) હિ-ચોક્કસ (અવ્યય) ગતિઃ-ગતિ, પ્રલ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી ગતિ) દુઃસમ્-દુઃખે કરીને (અવ્યય) દેહવદ્નિઃ-દેહાભિ-માનીઓ વડે (નામ, ત. બ. વ. પુ. દેહવત્) અવાપ્યતે-પમાવ છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અવન્યાપ્ પરમ્)

ભાવાર્થ-અવ્યક્તમાં આસક્ત ચિત્તવાળા એવા તેઓને અધિકથી વધારે કલેશ (થાય છે) કેમકે દેહાભિમાનીઓ વડે નિર્ગુણ પ્રલ દુઃખે કરીને પમાવ છે. (૫)

વિવેચન-ભક્તિ કરનાર કોઈ પણ મનુષ્ય વિચાર કરે ત્યારે તેને અવલંબનરૂપે કોઈ પણ વ્યક્ત સ્વરૂપનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. જેથી એના ચિત્તને સ્થિર કરવાનું સુલભ પડે. તેમ છતાં તે સ્વરૂપ સાથેના પ્રસંગોમાં વિધિ વિધાન તો રહે છે. દા ત :- પૂજા, સેવા ઠેરવેલા કેમે, સમયે અને

નિયત પદ્ધતિએ જ કરવી પડે છે. એમ કરવામાં ભક્તને ચિત્તોદ્વેગ તો થવાનો તેમ જ શરીરને પણ શ્રમ પડવાનો; છતાં પણ બધું સહન કરી પૂજા અને સેવામાં પોતાનો વ્યવહાર તે ચાલુ રાખે છે. તાત્પર્ય કે અહીં પણ કલેશ તો છે. કલેશ સહન કર્યા વિના કોઈ પણ પ્રકારની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

અવ્યક્ત ઉપાસનામાં તેના કંમે અને તેની વિધિએ વ્યવસ્થા કરવી પડે છે માત્ર ત્યાં સ્વરૂપ હોવાથી ચિત્તનું અવલંબન યથાસ્થિત જોઈ એ. તેમ બનતાં વાર લાગે છે એ કારણે તેમાં કલેશ વધારે છે એમ દેખાય છે. કારણ કે ત્યાં આલંબન જલદીથી તૈયાર થતું નથી અને આલંબન વિના ચિત્તને શાન્તિ તેમ જ આનંદ, મળતા નથી. ચિત્તની શાન્તિ અને આનંદને કેળવવા સહિષ્ણુતાની જરૂર પડે છે. વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રય દ્વારા સહિષ્ણુતા કેળવવી

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मा ध्यायन्त उपासते ॥६॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युं संसारं सागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मद्यावेशितचेतसाम् ॥७॥

શબ્દાર્થ-યે-તેઓ (મર્વનામ, પ્ર બ વ પુ યત્) તુ-તો, પણ (અન્યથ) સર્વાણિ-મધ્યા (સર્વનામ, વિશેષણ, વિ કર્માણિ) મયિ-મારામાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મત્) સન્યસ્ય-અપણું કરીને, ત્યાગ કરીને (વિધેય કૃત, સમ+ન્યસૂ ૧ ગણ, આત્મને) મત્પરાઃ-મારા પગપણું (વિગેણ, વિ યે) અનન્યેન-અનન્ય (વિગેણ, વિ યોગેન) યૈવ-જ, માત્ર (અન્યથ) યોગેન-યોગથી (નામ, ત. એ. વ. પુ યોગ) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ એ. વ. અસ્મત્) ધ્યાયન્તઃ-ધ્યાન કરતા વ ૬ વિશેષણ, વિ યે) ઉપાસતે-ઉપાસે છે, બળે છે (દ્વિ વ. ટા. ૩ પુ. બ. ૧૧. વ. ઉપ+આસૂ ૨ ગણ, આત્મને) તૈષામ્-તેઓનાં (મર્વનામ, વ. બ. વ. પુ અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર એ વ અસ્મત્) સમુદ્ધર્તા-ઉદ્ધાર કરનાર (નામ, પ્ર એ વ. પુ સમ+ઉદ્+ધર્તૃ) મૃત્યુસંસારસાગરાત્-મૃત્યુએ સંસાર સાગરમાં (નામ, પં. એ. વ. પુ સંસારસ્ય સાગરઃ; સંસાર સાગર, મૃત્યુઃ યૈવ સંસાર સાગરઃ

શ્રુતિ કર્મધારય) ભગ્વામિ-યાઉં છું, બનું છું (કિ. વ. ધા. ૧ પુ. એ. વ. મૂ ૧ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) ન, ચિરાત્-નહિ, વિદ્યએ (અન્યથ) પાર્ય-હે અર્જુન (સંપ્રોધન) મયિ-મારામાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મત્) આવેશિતચેતસામ્-એનું ચિત્ત પ્રવેશાયેલું છે એવાઓનો (વિશેષણ, વિ. તેપામ્ આવેશિતમ્ ચેતઃ યેપામ્ શ્રુતિ બહુવીહિ).

ભાવાર્થ-જેઓ મારા પરાયણ થયેલા સર્વ કર્મેને મારામાં અર્પણ કરીને મને જ અનન્ય ધ્યાનયોગ વડે ચિન્તવન કરતા ઉપાસે છે; તેમનો તેમ જ મારામાં ચિત્ત રાખનારાઓનો હું પાર્થ ! વિના વિદ્યએ મૃત્યુરૂપ સંસાર સાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર હું થાઉં છું (૬-૭) !

વિવેચન-શ્લોક ૬માં અનન્ય યોગ નામનો શબ્દ વાપરેલો છે. તેનો ભાવાર્થ એટલો છે કે કોઈ પણ ભક્તે પોતાના ચિત્તને ભગવાન સિવાય ઈતરમાં જોડવું નહિ. માત્ર ભગવાન (પ્રલ્લ)માં જ જોડવું. આ પ્રકાર સિદ્ધ થવા માટે ભગવદ્પરાયણતા સર્વ કર્મે ભગવાનને અર્પણ કરવા દ્વારા થાય છે. ભગવાનની ઉપાસના ચિત્તમાં ધ્યાન દ્વારા કરવો. એ ઉપાસનામાં સાધન અને પ્રકાર જરૂરનાં હોય તો તેનો પણ ઉપયોગ થવો જોઈએ તાત્પર્ય કે ઠેરવેલી વિધિ પ્રમાણે ઉપાસના કરવી.

જે ભક્તોએ પોતાનું ચિત્ત મારામાં અર્પ્યું છે તેમનો ઉદ્ધાર (મોક્ષ) હું જલદી કરૂં છું સંસારમાં ખીલતે જે ભય થાય છે તેવો ભય આ પ્રકારના ભક્તોને થતો નથી. કારણ કે આ ભક્તો પ્રપંચરહિત હોય છે. કેવળ શુદ્ધ હોવાના કારણે માયાનાં આવરણો એમને બાધ કરતાં નથી. સંસારમાં માયા છે અને આ (ભક્ત) સંસારથી અતિરિક્ત છે. જેણે સંસારમાં મમતા જોડી કરી છે તેનું જ ચિત્ત ભગવાનમાં રહી શકે છે.

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિ નિવેશય ।

નિયસિજ્યસિ મય્યેવ અતઃ ઝર્ઘ્વ ન સંશયઃ ॥૮॥

શબ્દાર્થ-મયિ-મારામાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મત્) एव-જ, માત્ર (અન્યથ) મનઃ-મનને (નામ, દિ. એ. વ નપું. મનસ) આધત્સ્વ-પરોવ (કિ.

આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. આનંદા ૩ ગણ) મયિ-મારામાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મત્) બુદ્ધિમ્-બુદ્ધિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી. બુદ્ધિ) નિવેશય-દાખલ કર, પરોવ (ક્રિ. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. ૭ નિમ્નવિશ્ ૧- ગણ, પરસ્મૈ૦) નિવસિષ્યસિ- નિવાસ કરશે (ક્રિ. ભ. કા. ૨ પુ. એ. વ. નિમ્નવસ્ ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) મયિ-મારામાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મત્) યવ, ન-જ, માન, નહિ (અવ્યય) અતઃ-ઉર્ધ્વમ્- તેથી પછી (અવ્યય) સંશયઃ-સંશય (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સંશય)

ભાવાર્થ-મારામાં મનને લગાડ, મારામાં બુદ્ધિને પરોવ, એ પછી (આ કથા પછી) મારામાં જ નિવાસ કરશે (મને જ પ્રાપ્ત કરશે) એમાં સંશય નથી.

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોપિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું ધનજ્ઞય ॥૧॥

શબ્દાર્થ-અથ-વળી (અવ્યય) ચિત્તમ્-ચિત્તને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. ચિત્ત) સમાધાતુમ્-મૂકવાને, રાખવાને (હેતુર્થ કૃદંત) ન-નહિ (અવ્યય) શક્નોપિ- શક્તિમાન છે (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. શક્ ૫ ગણ, પરસ્મૈ૦) મયિ-મારામાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મત્) સ્થિરમ્-સ્થિર (વિશેષણ, વિ. ચિત્તમ્) અભ્યાસ-યોગેન-અભ્યાસ યોગથી (નામ, તુ. એ. વ. પુ) તતઃ-ત્યારે, પછી (અવ્યય) મામ્- મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મત્) ઇચ્છ-ઈચ્છા કર (ક્રિ. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. ઇષ્ ૧ ગણ) આપ્તુમ્-મેળવવાને (હેતુર્થ કૃદંત) ધનજ્ઞય-હે ધનજ્ઞય (સંબોધન).

ભાવાર્થ-વળી જો તું મારામાં ચિત્તને સ્થિર રાખવા શક્તિમાન ન હોય તો પછી હે અર્જુન ! અભ્યાસરૂપ યોગ વડે મને પ્રાપ્ત થવાની (કરવાની) ઈચ્છા રાખ. (૯)

વિવેચન-આ શ્લોક બતાવે છે કે કેઈ પણ ભક્ત ચિત્તનું સમાધાન કરવા શક્તિમાન ન હોય તો તેણે ધીમે ધીમે સમાધાનમાં ચિત્તને શેકવાની તજવીજ કરવી. આ રીતે ટેવ-ચાંદુને ચાલુ રહેતાં ચિત્તનો વ્યાપાર શાંતિ- મય બનશે.

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।
મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ-અભ્યાસે-અભ્યાસમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. અભ્યાસ) અપિ-પણ (અવ્યય) અસમર્થઃ-અસમર્થ (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) અસિ-હે (તું) (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અસ ૨ ગણ, ૫૨૨મૈં) મત્કર્મપરમઃ-મારે માટે કર્મમાં તત્પર, પરાયણ (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) ભવ-થા (ક્રિ. આત્મથ ૨ પુ. એ. વ. भू ૧ ગણ, ૫૨૨મૈં) મદર્થમ્-મારે માટે (સર્વનામ, ચ એ. વ. અસ્મત્) અપિ-પણ (અવ્યય) કર્માણિ-કર્મોત્તે (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. કર્મન્) કુર્વન્-કરતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) સિદ્ધિમ્-સિદ્ધિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી. સિદ્ધિ) અવાપ્સ્યસિ-મેળવશે (ક્રિ. ભ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અવ+આપ્ ૫ ગણ, ૫૨૨મૈં)

ભાવાર્થ-અભ્યાસમાં પણ તું અસમર્થ થાય, તો મારે માટે કર્મ-પરાયણ થા, મારે માટે પણ કર્મ કરતો તું સિદ્ધિને મેળવીશ. (૧૦)

વિવેચન-જો અભ્યાસયોગ ભક્ત આદરી ન શકે તો માત્ર તેણે કર્મ-ફલત્યાગ કરવો. કર્મફલત્યાગ દ્વારા જાસનાથી મુક્ત થઈને ભગવદ્ પ્રાપ્તિ કરી શકાય.

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यत्तात्मवान् ॥११॥

શબ્દાર્થ-અથ-વળી (અવ્યય) પતદ્-આ-મત્કર્મપરત્વમ્-(સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) અપિ-પણ (અવ્યય) અશક્તઃ-અશક્ત (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્ ભૂ કૃ) અસિ-તું છે (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અસ ૨ ગણ, ૫૨૨મૈં) કર્તુમ્-કરવાને (હિતર્થ ફૂંત) મત્યોગમ્-મારી સાથે જોડાવું. મારી પ્રાપ્તિય યોગને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ.) આશ્રિતઃ-આશ્રયવાળો (ભૂ. કૃ વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) સર્વકર્મફલત્યાગમ્-સર્વકર્મના ફળના ત્યાગને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. સર્વેષામ્ કર્માણામ્ ફલનામ્ ત્યાગઃ) તતઃ-ત્યાર પછી (અવ્યય) કુરુ-કર (ક્રિ. આત્મથ ૨ પુ. એ. વ. કૃ ૮ ગણ, ૫૨૨મૈં) યતાત્મવાન્-જેણે અંતઃકરણ છતેતું છે એવો (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્)

યતઃ આત્મા યસ્ય હતિ બહુવીહિ).

ભાવાર્થ-એ તુ એ પણ કરવાને અશક્ત છે તો જીતેલા મનવાળો મારી પ્રાપ્તિરૂપ યોગનો આશ્રય કરી સર્વકર્મ ફલત્યાગ કર. (૧૧)

શ્રેયો हि ज्ञानमभ्यासाच्च ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ । ૧૨॥

શબ્દાર્થ-શ્રેયઃ-કલ્યાણ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. શ્રેયસ્) હિ-એકસં (અર્થ) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. જ્ઞાન) અભ્યાસાત્-અભ્યાસ કરતાં (નામ, પં. એ. વ. પુ. અભ્યાસ) જ્ઞાનાત્-જ્ઞાન કરતાં (નામ, પં. એ. વ. નપું. જ્ઞાન) ધ્યાનમ્-ધ્યાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. ધ્યાન) વિશિષ્યતે-વિશેષ છે વધારે છે (કિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. વિમશિષ્ ૭ ગણ, આત્મને) ધ્યાનાત્-ધ્યાન કરતાં (નામ, પં. એ. વ. નપું. ધ્યાન) કર્મફલત્યાગઃ-કર્મફળનો ત્યાગ પ્ર. એ. વ. પુ. ત્યાગાત્-ત્યાગથી (નામ, પં. એ. વ. પુ. ત્યાગ) શાન્તિઃ-શાન્તિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. શાન્તિ) અનાતરમ્-તરત જ, અંતર નથી ન્યાં, તત્કાળ (અર્થ)

ભાવાર્થ-મર્મ સમજ્યા વિના કરેલા અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન વધારે સાફ છે, જ્ઞાન કરતાં ધ્યાન વિશેષ છે, ધ્યાન કરતાં કર્મફલત્યાગ વિશેષ છે, ત્યાગથી તત્કાળ જ શાન્તિ મળે છે. (૧૨)

વિવેચન-જીવ સામાન્યતઃ ચિંતાગ્રસ્ત રહે છે. વળી સંશયમાં પડ્યું પડે છે એ કારણે એને શાન્તિ મળતી નથી એટલે ચિંતા અને સંશય એ બે એનાં એછાં થવા જોઈએ. એ એછાં કરવા જ્ઞાનની જરૂર. જ્ઞાન માટે નિરંતર અભ્યાસની જરૂર. અભ્યાસને સ્થિર કરવા સ્વરૂપની જરૂર. સ્વરૂપનું ધ્યાન અને સ્વરૂપ સંબંધી વિચારો સ્થિર કરવા ત્યાગની જરૂર. એ કારણે આ શ્લોકમાં કર્મફલત્યાગને મહત્ત્વ આપેલું જણાય છે.

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखमुखः क्षमो ॥૧૩॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મર્યપિત્તમનોયુદ્ધિર્ યો મે ભક્ત સ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ-અદ્વેષ્ટ-દ્વેષભાવ વિનાનો (વિશેષણ, વિ. યોગી) સર્વભૂતાનામ્-
બધા પ્રાણીઓનો (નામ, ૫. બ. વ. નપું. સર્વભૂત) મૈત્રઃ-સ્વાર્થ રહિત, પ્રેમી
(વિશેષણ, વિ. યોગી) કરુણઃ-કરુણ, હૃદયરહિત દયાળુ (વિશેષણ, વિ. યોગી) પવ-
સમુચ્ચયવાન અદ્વેષ્ટા મૈત્રઃ કરુણઃ પવ (વિશેષણ, વિ. યોગી) ચ-અને (અ. અ. ૫)
નિર્મમઃ-મમતારહિત (વિશેષણ, વિ. યોગી) નિરહંકારઃ-અહંકાર રહિત (વિશેષણ,
વિ. યોગી) સમદુઃખસુખઃ-સુખ અને દુઃખોની પ્રાપ્તિમાં સમતા કરનાર (વિશેષણ,
વિ. યોગી) ક્ષમી-ક્ષમાવાન, અપરાધ કરવાવાળાને પણ અભય દાન કરનાર (વિશેષણ,
વિ. યોગી) સંતુષ્ટઃ-લાભ અને હાનિમાં પણ સંતોષ ભોગવતો (વિશેષણ, વિ.
યોગી) સતતમ્-નિરતર (અભય) યોગી-યોગી (નામ, ૩ એ વ. ૫ યોગિન)
યતાત્મા-અતઃકરણને કનળે રાખનાર (વિશેષણ, વિ. યોગી) દૃઢનિશ્ચયઃ-દૃઢ નિશ્ચય-
વાળો (વિશેષણ, વિ. યોગી) મયિ-માગમાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મત્)
અપિત્તમનોયુદ્ધિઃ-મન અને બુદ્ધિ અર્પણ કરનાર (અપિત્તં મનઃ બુદ્ધિ. યેન રૂઢિ
બહુવીદિ) સાઃ-તે (સર્વનામ, ૩ એ. વ. ૫) મે-મારો (સર્વનામ, ૫. એ. વ.
અસ્મત્) મદ્ભક્તઃ-મારો ભક્ત (નામ, ૩. એ. વ. ૫ મદ્ભક્ત) ય.-ને (સર્વનામ,
૫. એ. વ. ૫) પ્રિય-પ્રિય (વિશેષણ, વિ. સાઃ)

બાવાર્થ-સર્વભૂતપ્રાણીઓમાં દ્વેષભાવ વિનાનો, સ્વાર્થરહિત, પ્રેમવાન,
હૃદયરહિત દયાળુ, (તેમજ આ બધા વિશેષણોયુક્ત પુરુષ) મમતારહિત, અહં-
કાર વિનાનો, સુખદુઃખોની પ્રાપ્તિમાં સમતા ધારણ કરનાર, અપરાધીને
અભયદાન આપનાર, જે ધ્યાનમાં જોડાયેલો નિરતર લાભહાનિમાં સંતુષ્ટ
રહેનાર, અતઃકરણ અને તેની સમસ્ત વૃત્તિઓ વશમાં રાખનાર, મારામાં
દૃઢ નિશ્ચયવાળો અને મન બુદ્ધિ મને અર્પણ કરનાર, મારો ભક્ત જે છે તે
મને પ્રિય છે. (૧૩-૧૪)

વિવેચન-શ્લોક ૧૩ અને તેની પછીના શ્લોકોમાં ભગવાનના કેટલાક
પ્રીતિપાત્ર ભક્તો ગણાવ્યા છે. તેમનામાં રહેલાં પ્રીતિ-લક્ષણો આ શ્લોકોમાં
ખતાવવામાં આવ્યા છે

બધાં પ્રાણી તરફ કોઈ પણ પ્રકારનો દ્રેષભાવ ન કેળવે એવો. (દ્રેષનું પ્રાકટ્ય હ'મેશાં દરેક જીવમાં થાય છે ખરું; પણ જ્યાં સુધી તેનામાં નીચ સ્વાર્થવૃત્તિ હોય છે ત્યાં સુધી જ દ્રેષભાવ ઉભો રહે છે. આ કારણે જેને સાધુતા ગ્રહણ કરવી હોય તેને ત્યાગવૃત્તિ વધારવાની જરૂર હોવાથી સ્વાર્થ-ત્યાગ કરવાની જરૂર છે. સ્વાર્થત્યાગ કરવા સાથે દ્રેષનો ત્યાગ પણ થઈ જશે.) બધાં પ્રાણીમાં વાસુદેવની ભાવના કરવા દ્વારા સમભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી દ્રેષ ઊભો થતો નથી.

મિત્રભાવ અને કુરુણાભાવ; મમતારહિતપણું અને સુખ તેમજ દુઃખ ઉદાસીનભાવ, અભિમાનત્યાગ અને નિકૃષ્ટભાવવાળા જીવો પર ક્ષમાની જરૂર છે

હ'મેશાં સંતોષની ભાવના કેળવનાર લોકોમાં સુખ રહે છે. લોક સર્વ પાપ ઊભા કરે છે. પાપથી મુક્ત થવા લોકોનો ત્યાગ કરી સંતોષવૃત્તિ વધારવાની જરૂર છે. સંતોષ સુખદ અને છે અને અંતઃકરણના દોષોને દૂર કરવા જીવને સહાયક અને છે. આ સંતોષ યોગધર્મમાં દાખલ કરે છે. યોગધર્મ એટલે ભગવાનની સાથે ઐક્યભાવ. આ પ્રકારનો ઐક્યભાવ પ્રાપ્ત કરનારો યોગી હઠ નિશ્ચયવાળો અને છે પૂર્ણ ધારણાશક્તિ ખીલવી શકે છે. ત્યાર પછી એ પોતાનું મન અને બુદ્ધિ મને અર્પણ કરી પોતાના ચિત્તની સ્થિરતા કરી લે છે. ચિત્તની સ્થિરતાવાળો જ મને પ્રિય અને છે.

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर् मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥

શબ્દાર્થ-યસ્માત્-જેનાથી (સર્વનામ, ૫. એ વ. ૫) ન-નહિ (અન્ય) ઉદ્વિજતે-ઉદ્વેગ પામે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ વ. ઉદ્-વિજ્ ૧ ગણ, આત્મને) લોકઃ-લોક (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫) લોકાત્-લોકોથી (નામ, પં. એ. વ. ૫ લોક) ન-નહિ (અન્ય) ઉદ્વિજતે-ઉદ્વેગ પામે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ઉદ્-વિજ્ ૧ ગણ, આત્મને) ચ-અને (અન્ય) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૫. યત્) હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈઃ-હર્ષ, ઈર્ષ્યા, ભય, ઉદ્વેગો વડે (નામ, તૃ. બ. વ. ૫ હર્ષશ્ચ અમર્ષશ્ચ ભયશ્ચ ઉદ્વેગશ્ચ इति ૬-૬) મુક્ત-છુટો (શૂ. ૬ વિશેષણ, વિ. ય.) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૫) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૫ તત્) ચ-

અને (અબ્યય) મે-મારો (સર્વનામ, ૫. એ. ૧ અસ્મત્) પ્રિયઃ-હાલો (વિશેષણ, વિ. યઃ)

ભાવાર્થ-અને જેનાથી લોકને ઉદ્દેગ થતો નથી, જે લોકથી ઉદ્દેગ પામતો નથી, હર્ષ, અમર્ષ-ળીળની ઉન્નાતિ જેમ્ થતો સંતોષ, ભય અને ઉદ્દેગથી મુક્ત છે તે મને પ્રિય છે. (૧૫)

વિવેચન-ચિત્તનો ઉદ્દેગ ફરેક સાધકને વિશેષરૂપ થાય છે. જ્યાં સુધી દ્વૈતની ભાવના છે ત્યાં સુધી ઉદ્દેગ થવાનો સંભવ રહે છે. સુખદુઃખાદિ દ્વૈત-ભાવના હોય ત્યાં સુધી ઉદ્દેગ રહે છે, અને પ્રભુભક્તિમાં વિશેષ પણ થાય છે. એ કારણે ભકતે પોતાના મનોભાવો એવી રીતે તૈયર કરવા કે જેથી તે ળીળને ઉદ્દેગરૂપ ન થાય; તેમ ળીળ એને ઉદ્દેગ ન કરાવે તાર્પણ કે જેમ જેમ સમાધાનવૃત્તિ અને સહિષ્ણુતા વધતી જાય તેમ તેન ઉદ્દેગનાં કારણો બધ થશે. આ પ્રકારે સમાધાન અને સહિષ્ણુતા હર્ષ, યોગ, ભય, ક્રોધ ઇ હોષોને દૂર કરશે. આમ થયે ભક્તની સ્થિતિ ભગવદ્વિભાવમાં આનંદ પ્રાપ્ત કરનારી થાય છે. એ કારણે ભગવાનની પ્રીતિનું કારણ ભક્ત બને છે.

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વારમ્ભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ-અનપેક્ષઃ-અપેક્ષા વગરનો (વિશેષણ, વિ. ભક્ત) શુચિઃ-પવિત્ર (વિશેષણ, વિ. ભક્તઃ) દક્ષઃ-ચતુર, કામને સફળ કરનાર (વિશેષણ, વિ. ભક્ત) ઉદાસીનઃ-ઉદાસીન, પક્ષપાતરહિત (વિશેષણ, વિ. ભક્તઃ) ગતવ્યથઃ-દુઃખોથી છુટેલો (વિશેષણ, વિ. ભક્તઃ) સર્વારમ્ભ પરિત્યાગી-સર્વ કર્મના આનંદનો ત્યાગ કરનાર કર્મના અભિમાન અને આસક્તિ છોડનાર (વિશેષણ, વિ. ભક્તઃ) સર્વેષામ્ (કર્માણામ્ આરમ્ભાનામ્ પરિત્યાગઃ યેન ૧૭૦) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧. પુ.) મદ્ભક્તઃ-મારો ભક્ત (નામ, પ્ર. એ. ૧. પુ.) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧. પુ.) મે-મારો (સર્વનામ, ૫. એ. ૧ પુ અસ્મત્) પ્રિયઃ-હાલો, પ્રિય (વિશેષણ, વિ. ભક્તઃ)

ભાવાર્થ-અપેક્ષારહિત, અંતઃખાદિઃ શુદ્ધ, સફળ કામ કરનાર, પક્ષ-પાતરહિત વ્યથાથી મુક્ત થયેલો, સર્વ કર્મોના આરંભનો ત્યાગ કરનાર,

(સર્વ કર્મોમાં આરંભ કરતાં પ્રાપ્ત થતા અભિમાન અને આસક્તિનો ત્યાગ કરનાર) જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે. (૧૬)

વિવેચન-ભક્ત ઈચ્છા વગરનો હોવો જોઈએ. કામનાઓ અથવા ઈચ્છાઓ અંત કરણુમા મલિનતા વધારનારી છે એ કારણે જેટલી ગને તેટલી કામનાઓ વધે નહિ, કિન્તુ ઓછી થાય અથવા સમૂળગી નાશ પામે એવી રીતે પોતે ભક્તિમાં આરૂઢ થવું; તાત્પર્ય કે ભગવાન પાસે કાંઈ પણ ચાચના કરવી નહિ માત્ર શુણ્ણાન કરવાં. આ પ્રકાર ચાહુને ચાહુ રહેવાથી અંત કરણુ શુદ્ધ બને છે. અંત કરણુની નિર્મળતા અને પવિત્રતા ભગવદ્-ભાવાપત્તિમાં જેટલું જોઈએ તેટલું ચાતુર્ય ઉદ્ભવ કરે છે. આ પ્રકાર થયા પછી એનામાં સાંસારિક વિષયોમાં ઉદાસીનતા પ્રકટ થશે. તાત્પર્ય કે સંસાર તરફનો મોહ નિવૃત્ત થશે એટલે સંસારમાં જે એને વ્યથા માલમ પડતી હતી એ બધી દૂર થશે. એનો ભક્તિભાવ તો ચાહુને ચાહુ છે એટલે ભગવાનનો પ્રીતિપાત્ર બની શકે છે. આ ભાવનામાં જાતે તો તે આરંભ કરતો નથી, માત્ર ભગવદ્દે જ ક્રિયા કરે છે. આદ્યેષ કાર્યા સતતમ્ । આટલી જ એની ભાવના રહે છે.

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥૧૭॥

રાખ્દાર્થ-યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૫. ૫. યત્) ન-નહિ (અવ્યય) હૃષ્યતિ-હર્ષ પામે છે (કિ. વ. કા. ૩. ૫. એ. વ. હ્રષ્ ૪ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) ન-નહિ (અવ્યય) દ્વેષ્ટિ-દ્વેષ કરે છે (કિ. વ. કા. ૩. ૫. એ. વ. દ્વિષ્ ૨ ગણ, ૫૨૨મૈ૦) ન-નહિ (અવ્યય) કાંક્ષતિ-આશા નાખે છે (કિ. વ. કા. ૩. ૫. એ. વ. કાંક્ષ ૧ ગણ) શુભાશુભપરિત્યાગી-અશુભ અને શુભ ક્ષેત્રો ત્યાગ કરનાર (વિશેષણ, વિ. યઃ) ભક્તિમાન્-ભક્તિવાળો (વિશેષણ, વિ. યઃ) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૫. ૫. યત્) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૫. ૫. તત્) મમ-મારો (સર્વનામ, ૫ એ. વ. અસ્મત્) પ્રિયઃ-પ્રિય (વિશેષણ, વિ. યઃ)

ભાવાર્થ-જે નથી હર્ષ પામતો, નથી દ્વેષ પામતો, નથી શોચ કરતો. નથી આશા રાખતો, તેમ જ અશુભ અને શુભ કર્મોના ક્ષેત્રો ત્યાગી, ભક્તિ-

જાણે હોય છે તે અને પ્રિય છે. (૧૭)

વિવેચન-સંસારમાં રાગદ્વેષાદિ ધર્મે પ્રત્યેકની સાથે જોડાયેલા રહે છે ખરા. આ દ્વંદ્વ ધર્મે ભગવન્માર્ગમાં અનિષ્ટ માર્ગને પેદા કરે છે; દારણ સમભાવની જરૂર ભગવન્માર્ગમાં અતિશય ઉપયોગી છે. ધર્મે સમભાવ પેદા થવા ફેતા નથી ભકતો એક જીભની સાથે વિપ્રમભાવ કેવળ પ્રાધક થાય છે. એ હેતુથી આ શ્લોક અહીં ઉપસ્થિત થાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં વિચરનારે હર્ષ, શોક'છં. વિરુદ્ધભાવો પ્રાપ્ત થાય તો પણ ત્યાં પોતાનો સમભાવ કેળવવા તજવીજ કરવી. જે ભકતો સુદર સમભાવ કેળવી ગયા છે તે જ ભકતો પ્રભુને પ્રિય થઈ પડે છે. સમત્વમ્ યોગમ્ ઓચ્યેત । સમત્વને યોગ કહેવામાં આવે છે. યોગ=ભગવદ્ અનુસંધાન.

સમઃ શત્રોં ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સદ્ગ વિવર્જિતઃ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ-સમઃ-સમાન, સરખો (વિશેષ્ય, વિ. ભક્તઃ) શત્રોં-શત્રુઓમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ શત્રુ) ચ-અને (અવ્યય) મિત્રે-મિત્રમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. મિત્ર) ચ, તથા-અને, વળી, અથવા (અવ્યય) માનાપમાનયોઃ-માન અને અપમાનમાં (નામ, સ. દ્વિ વ. નપું. માને અપમાને ચ ૬-૬) શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ-શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખમાં (નામ, સ. બ. વ. શીતમ્ ચ ઉષ્ણમ્ ચ સુખમ્ ચ દુઃખમ્ ચ ૬-૬) સમઃ-સંખો (વિશેષ્ય, વિ. ભક્તઃ) સદ્ગવિવર્જિતઃ-સંગથી ગદિત (વિશેષ્ય, વિ. ભક્તઃ; સંગેન વિવર્જિતઃ इति તત્પ્ર. ૭૫૫૬)

ભાવાર્થ-શત્રુ, મિત્ર, માનાપમાન, શીતોષ્ણ સુખદુઃખોમાં પણ જે સમાન છે તે સંગથી રહિત છે. (૧૮)

વિવેચન-ભક્ત સંગથી દૂર રહેવો જોઈએ. નિર્દુષ્ટ ભાવના ખેડવાને માટે સંગત્યાગની પ્રાસ જરૂર છે સામાન્યતઃ સંસારમાં ભાવુક ભકતો સાથે સંગ થવાનો સંભવ ઓછો છે. એટલે જેની તેની સાથે અને જે તે વસ્તુ સાથે સંગ થતાં તેમાં રહેલા દોષોનો સંગ થવાનો જ થવાનો. એ કારણે જ અસંગતામાં ભક્તિ સુદૃઢ અને સ્નેહાળ બને છે.

પ્રસંગે કદાચ કોઈ કોઈ સાથે વિરુદ્ધભાવે સમાગમ થવાનો સંભવ
પાય ત્યાં બકતે પોતાનો સમભાવ સ્થિર રહે એટલી કાળજી લેતા રહેવી.
આપર્થકે કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય હોવો ન બોધ્યો. સર્વમાં સમાનતા કેળવવી.

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિમૌનો સંતુષ્ટો येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर् भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ-તુલ્યનિન્દાસ્તુતિઃ-તુલ્ય છે નિન્દા, અને સ્તુતિ જેને (વિશેષણ,
વિ. નરઃ) તુલ્યા નિન્દા ચ સ્તુતિઃ યસ્ય इति બહુ. મૌની-મનનશીલ (મુનેઃ
ભાવઃ યસ્મિન્ इति બહુ. વિશેષણ, વિ. નરઃ) સંતુષ્ટઃ-સંતોષ માનતો (બહુ. કે.
વિશેષણ, વિ. નરઃ) येन केनचित्-જેના તેનાથી (સર્વનામ, વ. એ. વ. નપું. યત્
કિંચિત્) अनिकेतः-રહેવાના સ્થાન પર મમતા વિનાનો (વિશેષણ, વિ. નરઃ)
न निकेतम् यस्य इति બહુ. સ્થિરમતિઃ-સ્થિર બુદ્ધિવાળો (વિશેષણ, વિ. નરઃ)
स्थिरा मतिः यस्य इति બહુ. ભક્તિમાન્ બક્તિવાળો (વિશેષણ, વિ. નરઃ)
मे-મને, મારે (સર્વનામ, વ. એ. વ. અસ્મત્) प्रिय-હોવો, પ્રિય (વિશેષણ, વિ.
નરઃ) नरः-મનુષ્ય (નામ, પ્ર એ. વ. પુ નર).

ભાવાર્થ-નિન્દા અને સ્તુતિમાં સમાન રહેનારો, મનનશીલ, જેના
તેનાથી શરીરના નિર્વાહમાં સતુષ્ટ થયેલો, રહેવાના સ્થાનમાં મમતારહિત,
સ્થિર બુદ્ધિવાળો, ભક્તિમાન પુરુષ મને પ્રિય છે. (૧૯)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં કોઈક ભક્તનું વિચિત્ર પ્રકારનું લક્ષણ જણાવે
છે. આ પ્રકારનું લક્ષણ નિરોધ દશામાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ નિરોધ દશામાં
જ ભગવદ્ આસક્તિ સંપૂર્ણભાવે ખીલે છે. અને ત્યારે જ એવા ભક્તને નિદ્રા
અથવા સ્તુતિમાં લેદ બાલમ પડતો નથી. અથવા તો તે તરફ બેઠરકાર રહે
છે. જે કાંઈ પદાર્થ ભગવાદ્વચ્છાએ તેને પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં તે સંતોષ અને
આનંદનો અનુભવ કરે છે તેમ જ પોતાના ગૃહ ઈ. પર પણ તેને આસક્તિ
હોતી નથી. કારણ એનું ચિત્ત ભગવાનમય થયું છે. આવી ભક્તિ ભગવાનને
આનંદ આપતી હોવાથી એ પ્રકારનો ભક્ત ભગવાનને પ્રિય થઈ પડે છે.

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियः ॥૨૦॥

સાધાર્થ-એ-જેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) તુ-પણ (અન્યથા) ધર્મ્યા-મૃતમ્-ધર્મમય અમૃતને (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) દ્વમ્-આ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) યથા-જેવી રીતે (અન્યથા) ઉક્તમ્-કહેવાયેલું (વિશેષણ, વિ. ધર્મ્યામૃતમ્) પર્યુપાસતે-નિષ્કામ ભાવથી સેવા કરે છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. પરિ+ઉપ+આસ ૨ ગણ, આત્મને) શ્રદ્ધાનઃ-શ્રદ્ધાયુક્ત, શ્રદ્ધાવાળા (વિશેષણ, વિ. ભક્તા) મત્પરમા-મારે પરાયણ (વિશેષણ, વિ. ભક્તા) ભક્તાઃ-ભક્તો (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ભક્ત) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) અતીય-ધણ જ (અન્યથા) પ્રિયાઃ-પ્રિય (વિશેષણ, વિ. ભક્તા)

ભાવાર્થ-પરંતુ જેઓ આ ધર્મમય અમૃતને કદા પ્રમાણે શ્રદ્ધાવાળા, મને પરાયણ થયેલા, ભક્તો સેવે છે તેઓ મને ધણા જ પ્રિય છે. (૨૦)

ભાવાર્થ-આ શ્લોક ઉપસંહારરૂપે છે. ભગવદ્વાણી અમૃતરૂપે પાન કરનાર ભક્ત ભગવદ્ આજ્ઞાને ઉલ્લંઘન કરી, શકતા નથી. કેવળ ભગવદ્ વાણીમાં જ એને શ્રદ્ધા હોય છે. એ પ્રકારે એનું શરીર શ્રદ્ધામય બને છે. અસ્થામયો હિ સઃ કહેવા વડે શ્રદ્ધારૂપ ભગવદ્ભાવમય એ ભક્ત ભગવદ્પ્રિય થાય છે એટલે ભગવાનને ઘણો જ પ્રીતિપાત્ર થાય છે.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे,
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

અધ્યાય ૧૩-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥

સાધ્યાર્થ-इदम्-આ (સર્વનામ પ્ર. એ. વ. નપું.) शरीरम्-શરીર (નામ પ્ર. એ. વ. નપું.) शरीरं कौन्तेय-હે કૌન્તેય (સંબોધન) क्षेत्रम्-ક્ષેત્ર (નામ પ્ર. એ. વ. નપું.) इति-એમ (અન્યથ) अभिधीयते-કહેવાય છે (ક્રિ. વ. કંમંણિ ૩ પુ. એ. વ.) अमिन्धा ૩ गण आत्मने एतद्-આને (સર્વનામ દ્વિ. એ. વ. નપું.) यः-જે (સર્વનામ પ્ર. એ. વ. પુ.) वेत्ति-જાણે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. चिद् २ गण परस्मै०) तम्-તેને (સર્વનામ દ્વિ. એ. વ. પુ.) प्राहुः-કહે (ક્રિ. ૩ પુ. બ. વ.) क्षेत्रज्ञ-ક્ષેત્રને જાણનાર, शरीरं ऊपर देખरेण राजनार (નામ પ્ર. એ. વ. પુ.) इति-એમ (અન્યથ) तद्विदः-तत्=तत्त्वं; तत्त्वने, ज्ञानार (નામ પ્ર. બ. વ. પુ.)

સાધ્યાર્થ-હે કૌન્તેય ! આ શરીર ક્ષેત્ર છે એમ કહેવાય છે, એને જે જાણે છે તેને ક્ષેત્રજ્ઞ, એમ તત્ત્વને જાણનારાઓ કહે છે. (૧)

વિવેચન-આ અધ્યાયને ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગ યોગ નામ આપવામાં આવ્યું છે. એટલે કે ક્ષેત્ર નામની વસ્તુ-કોઈ જુદી છે અને ક્ષેત્રનો જાણનારો કોઈ જુદો છે આ બન્નેને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવા આ અધ્યાય છે. એટલે

ક્ષેત્રજ્ઞ જ્ઞાન અને ક્ષેત્રજનુ જ્ઞાન દરેકને હોવું જોઈએ. એવી અભિલાષાએ શ્રીકૃષ્ણ અહીં અર્જુનને બોધ કરે છે.

જેવું ક્ષેત્ર તેવું શરીર. એટલે કે ક્ષેત્રમાં જુદા જુદા પ્રકારની વાંધણી થતાં જુદા જુદા પ્રકારનો પાક તૈયાર થાય છે એમ ક્ષેત્રના જાણકારે સમજવું જોઈએ. એથી દેઈપણ ક્ષેત્રનો જાણકાર જેવા પાકની (જે અર્થના પાકની) અભિલાષા હશે તેવો પાક ઉતારવા જોઈતાં સાધન સામગ્રીની વ્યવસ્થા કરશે. આ વ્યવસ્થાને તત્ત્વ નામથી જાણવી. તત્ત્વને જે બરાબર સમજી શકે છે તે પોતાનો ધારેલો વિષય સિદ્ધ કરી શકે છે.

દરેક સાધકને સાધન અને સામગ્રીની અપેક્ષા છે. દેહ સાધનરૂપે બને છે અને અંતઃકરણ ચતુષ્ઠયમાં ઉદ્ભવતા વિચારો, વૃત્તિઓ અને ભાવો સામગ્રીરૂપે કામ કરે છે. સામગ્રીનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો અને સાધન સાથે સામગ્રીને કેવી રીતે જોડી આપવી એટલું જ જો એ (ક્ષેત્રજ્ઞ) બરાબર ધ્યાનમાં લે તો જ દેહ મારફતે એ પ્રેરણા આસ્વાદ્યરસ પ્રાપ્ત કરે, અને પૂર્ણભાવે ભગવદ્વિલાસ પણ કરી શકે. ભગવદ્વિલાસ કરવો એજ તત્ત્વવિદ્યું કામ છે.

ક્ષેત્રજ્ઞં चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોર્જ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં - મમ ॥૨॥

શબ્દાર્થ-ક્ષેત્રજ્ઞમ્-ક્ષેત્રજ્ઞને, જ્ઞાતામાને (નામ, ક્રિ. એ. વ. પુ. ક્ષેત્રજ્ઞ) ચ, અપિ-અને, પણ (અન્યથા) મામ્-મને (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. અસ્મત્) વિદ્ધિ-જાણ (ક્રિ. આદાય; ૨ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ) સર્વક્ષેત્રેષુ-મધ્ય ક્ષેત્રોમાં, શરીરોમાં (નામ, સ. બ. વ. નપું.) ભારત-હે ભારત, હે અર્જુન (સંબોધન) ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ-ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનુ, વિકાર સહિત પ્રકૃતિ અને પુરુષ (નામ, વ. ક્રિ. વ. પુ.) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) મમ-મારું (સર્વનામ, ૫ એ. વ. અસ્મત્) મતમ્-મત, માનેવું (જુ. ૬ વિશેષણ, વિ. જ્ઞાનમ્).

ભાવાર્થ-અને હે ભારત ! સર્વ ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ પણ મને જ બાણ; ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંબંધી જે જ્ઞાન છે તે જ જ્ઞાન છે એમ મારો મત છે. (૨)

વિવેચન-જેને ક્ષેત્રજ્ઞની સંજ્ઞા અપાય છે તે ભગવાન કૃષ્ણ છે. ભાવાર્થ એમાંથી એટલો નીકળે છે કે સર્વ ક્ષેત્રોમાં અધિક્ષાતારૂપે પોતે જ છે, તેા પણ દરેક ક્ષેત્રને જુદાં જુદાં હિસાબે ગણીએ ત્યારે દરેક ક્ષેત્રમાંના જીવને ભગવદ્-અંશ તરીકે જાણવામાં આવે છે. સામુદાયિક પક્ષ લઈએ ત્યાં જીવ એક છે અને તે વાસુદેવરૂપે (બ્રહ્મરૂપે) છે. આ જ કારણે તત્ત્વમસિનો અંવબોધ કરવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે જીવને પણ બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે. “તે તું છે”; એ પ્રકારનું વાક્ય ચુરુ જ્ઞાનના હિતમાં શિષ્યને સમજાવે છે. એવા જ હેતુથી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન મારું જ્ઞાન છે એ પ્રકારે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

તત્ત્વેત્રં યચ્ચ પાદક ચ પદ્ધિકારિ યતથ યત્ ।

સં ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ તત્સમાસેન મે શ્રુણુ ॥૩॥

શબ્દાર્થ-તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૧પું.). ક્ષેત્રમ્-શરીર, ક્ષેત્ર (નામ, પ્ર. એ. વ. ૧પું.). ક્ષેત્ર) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૧પું.). ચ-અને (અવ્યય) પાદક-જેવું છે તેવું (વિશેષણ, વિ. ક્ષેત્રમ્) ચ-અને (અવ્યય) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૧પું.) વિકારિ-વિકારી (વિશેષણ, વિ. ક્ષેત્રમ્) યતઃ, ચ-જે કારણથી, અને (અવ્યય) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૧પું.) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૫.) ચ-અને (અવ્યય) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૫. અથવા વિશેષણ વિ. સઃ) પ્રભાવઃ-જેના પ્રભાવવાળો, સ્વભાવવાળો (વિશેષણ વિ. સઃ) ચ-અને (અવ્યય) તત્-તે, તે બધું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૧પું.) સમાસેન-સંક્ષેપથી (નામ, ત. એ. વ. ૫.) મે-મારી (સર્વનામ પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) શ્રુણુ-સાંભળ (ક્રિ. આદ્યાર્થ ૨ પુ. એ. વ. શ્રુ ૫ ગણ પરસ્મૈન)

ભાવાર્થ-તે ક્ષેત્ર જે છે, અને જેવું છે, તથા જે જે વિકારોવાળું છે, અને જે કારણથી ઉત્પન્ન થયું છે, તથા તે (ક્ષેત્રજ્ઞ) જે છે, અને જેવા સ્વભાવવાળો છે, તે સર્વ સંક્ષેપથી મારી પાસેથી સાંભળ. (૩)

વિવેચન-એ ક્ષેત્ર કેવું છે તે સમજાવવા માટે આ શ્લોક છે જેવું છે તેવું, જેટલું છે તેટલું જે કાર્ષ્ણ દેવદાસ ધ્યાય છે તેવું અને જે છે તે ક્ષેત્ર બાવે કહેવામાં આવે છે

ઋપિર્મિરંદુવા ગીત છંદોર્મિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ।

બ્રહ્મ સૂત્ર પદૈશ્ચૈવ હેતુમદ્ધિ વિનિશ્ચિતૈઃ ॥૪॥

શબ્દાર્થ-ઋપિર્મિ-ઋપિઓ વડે (નામ, ત. બ વ પુ ઋપિ) વહુધા-ખડુ પ્રકારે (અન્ય) ગીતમ્-ગવાયેલું છે, સમગ્રવાયુ છે (બૃ. ૬ વિશેષણ, વિ. પત્તવ્ જ્ઞાનમ્). છંદોર્મિ-છંદાથી, વેદમ ત્રોથી (નામ, ત. બ વ નપુ.) વિવિધૈઃ-નાના પ્રકારના (વિશેષણ, વિ છંદોર્મિ.) પૃથક્-જુદી-જુદી રીતે (અન્ય) 'બ્રહ્મ-સૂત્રપદૈઃ-બ્રહ્મસૂત્રના પદોથી (નામ, ત. બ વ નપુ) ચ, યવ-અને, ખાત્ર (અન્ય) હેતુમદ્ધિ-હેતુવાળાઓ વડે, યુક્તિથી સિદ્ધ કરેલું (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ-સૂત્રપદૈ.) વિનિશ્ચિતૈઃ-તારી રીતે નિશ્ચય કરેલા (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મસૂત્રપદૈ)

ભાવાર્થ-ઋપિઓ વડે ખડુ પ્રકારથી સમગ્રવાયેલું અને નાના પ્રકારના (જ્ઞાન) વેદ મ ત્રોથી જુદી જુદી રીતે કહેવાયેલું તથા સારી રીતે નિશ્ચય કરાયેલા યુક્તિવાળા બ્રહ્મસૂત્રના પદો દ્વારા પણ કહેવાયેલું છે (જ્ઞાન છે.) (૪)

વિવેચન-આ પ્રકાર સમગ્રવાયા જુદા જુદા હેતુથી. ઋપિઓએ પૃથક્ પૃથક્ ભાવે ધણે પ્રકારે જણાવ્યું છે તેમજ બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ એનો સ્પષ્ટરૂપ સમજાવેલો છે એ સ્પષ્ટરૂપ ભાવ દ્વંકમાં અહીં કહેવામાં આવે છે પણ મહાભૂત, અહંકાર, બુદ્ધિ અને અવ્યક્ત સ્વરૂપ, દશ ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને મન કુલ ૨૪

મહાભૂતાન્પ્રવહકારો ચુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।

ઇન્દ્રિયાણિ દૈૈકં ચ પચ ૧ ચેન્દ્રિયંગોચરાઃ ॥૫॥

ઇચ્છા દ્વેષઃ સુખં દુઃખં સઘાતશ્ચેતના ઘૃત્તિઃ ।

एतत्क्षेत्र समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

રાખદાર્થ-મહાભૂતાનિ-મહાભૂતો (નામ, પ્ર. ખ. વ. નપું.) અહંકાર:-
અહંકાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અહંકાર) બુદ્ધિ:-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી
બુદ્ધિ) અવ્યક્તમ્-અવ્યક્ત, મૂળ પ્રકૃતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. અવ્યક્ત)
પચ, ચ-માત્ર, અને (અવ્યય) ઇન્દ્રિયાણિ-ઇન્દ્રિયો (નામ, પ્ર. ખ. વ. નપું.)
દશ-પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જાનેન્દ્રિય (વિશેષણ વિ. ઇન્દ્રિયાણિ) एकम्-એક (મન)
વિશેષણ વિ. મન:) ચ-અને (અવ્યય) पञ्च-પાંચ (વિશેષણ, વિ. ઇન્દ્રિયગોચરાઃ)
ચ-અને (અવ્યય) ઇન્દ્રિયગોચરાઃ-ઇન્દ્રિયોથી સમગ્રજ એવા વિષયો; શબ્દ, સ્પર્શ,
રૂપ, રસ ગંધ (નામ, પ્ર. ખ. વ. પુ.) इच्छा-ઇચ્છા (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.
इच्छा) द्वेष:- દ્વેષ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) सुखम्-સુખ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.
सुख) दुःखम्-દુઃખ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. दुःख) सघातः-સમૂહ, સ્થૂળ
દેહનો પિંડ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) चेतना-ચેતના (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી)
धृति-ધારણા, શક્તિ, ધૈર્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી धृति) एतद्-આ (વિશેષણ,
વિ. ક્ષેત્રમ્) क्षेत्रम्-ક્ષેત્ર (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. क्षेत्र) समासेन-મેથું થયેલું
તે સમૂહ વડે, ટૂંકામાં (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. समास) सचिकारम्-વિકારી
(વિશેષણ, વિ. ક્ષેત્રમ્) उदाहृतम्-કહ્યું, કહેલું છે (જૂ. ક. વિશેષણ વિ. ક્ષેત્રમ્)

ભાવાર્થ-પાંચ મહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ, મૂળ પ્રકૃતિ, દશ ઇન્દ્રિયો
એક મન, અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, ઇચ્છા, દેષ, સુખ, દુઃખ, સ્થૂળ
દેહનો પિંડ, ચેતના અને ધૃતિ આ પ્રમાણે આ ક્ષેત્ર વિકારી સંક્ષેપથી
કહેવાયું છે. (૫-૬)

વિવેચન-ગયા શ્લોકમાં જતાવેલા ૨૪ તત્ત્વો સાથે આ શ્લોકમાં
જતાવેલા સાત ભાવો. આ બધાં સાથે લેતાં ૩૧ ની સંખ્યાએ શરીર અને
છે, તેને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. આ ક્ષેત્ર છે તેથી તેને સુરક્ષિત રાખવાની
જરૂર છે અને તેનો ઉપયોગ અજ્ઞાપ્રાપ્તિ માટે જરૂરી જ્ઞાન અને
જરૂરી ક્રિયા માટે કરવાનો છે. બ્યાંસુધી તેનો ઉપયોગ બરાબર થયે
નહિ ત્યાં સુધી કુળભાગ તાત્પર્ય કે અજ્ઞાનો સંબંધ (એક ભાવ) પ્રાપ્ત
થયે નહિ.

अमानित्वमदमित्वमर्हिसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्वैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विधिवत्तद्देशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥१०॥

अध्यात्मज्ञाननित्यત્વ તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

શબ્દાર્થ-અમાનિત્યમ્-અમાનીપણ; ચેષ્ટતાનુ અભિમાન ન મનુષ્ય
તે (નામ, પ્ર. એ વ. નપુ.) અવસ્થિત્યમ્-અદૃઢીપણ (નામ, પ્ર. એ. વ નપુ)
અર્હિસા-અર્હિસા (નામ, પ્ર. એ વ. શ્રી અર્હિસા) જ્ઞાન્તિઃ-ક્ષમા ભાવ (નામ,
પ્ર. એ. વ શ્રી. જ્ઞાન્તિ) આર્જવમ્-મન અને વાણીની સ્વચ્છતા (નામ, પ્ર એ
વ. નપુ. આર્જવ) આચાર્યોપાસનમ્-શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વડે ગુરુની સેવા (નામ,
પ્ર. એ. વ નપુ) શૌચમ્-નહિરુ અને અન્તર શુદ્ધિ (નામ, પ્ર એ વ. નપુ.
શૌચ) 'સ્થૈર્યમ્-અંત કરણની સ્થિતતા (નામ, પ્ર એ વ. નપુ. સ્થૈર્ય)
આત્મવિનિમ્નહઃ-મન અને ઇન્દ્રિયો સહિત શરીરનો નિમ્નહ (નામ, પ્ર એ વ પુ)
इन्द्रियार्थेषु-ઈન્દ્રિયોના ભાગોમાં (નામ, સ. ખ ન પુ) वैराग्यम्-નૈરાન્ય,
આસક્તિનો અભાવ (નામ, પ્ર એ વ નપુ) वैराग्य) અનહંકારઃ-અહંકારનો
અભાવ (નામ, પ્ર એ વ નપુ) एव च-માત્ર અને (અન્યથ) जन्म मृत्यु
जरा व्याधि दुःख-જન્મ, મૃત્યુ જરા, વ્યાધિ, દુઃખ (નામ, પ્ર એ વ નપુ.)
दोषानुदर्शनम्-દોષોનુ વારંવાર તિવાર કરુ (નામ, પ્ર એ વ નપુ.) असक्ति-
આસક્તિ ન હોવાપણ (નામ, પ્ર એ વ શ્રી.) अनभिष्वङ्ग-મમતાનો નાશ
(નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) पुत्रदारगृहादिषु-પુત્ર શ્રી, પર ઈમાં (નામ, સ એ
વ. પુ) नित्यम् च-હ મેશા, અને (અન્યથ) समचित्तत्वम्-ચિત્તની સમાનતા
(નામ, પ્ર. એ. વ. નપુ) इष्टानिष्टोपपत्तिषु-પ્રિય તેમ જ અપ્રિયની પ્રાપ્તિમાં

(નામ, સ. ખ. વ. સ્ત્રી. ઇષ્ટમ્ ચ અનિષ્ટમ્ ચ इति तयोः उपपत्तिषु तत्पु०)
 મયિ-મારામાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મત્) ચ-અને (અન્યથા) અનન્યયોગેન-
 એકચબાવથી સ્થિતરૂપ યોગવડે (નામ, ત. એ. વ. પુ. અનન્યયોગ) ભક્તિઃ-
 ભક્તિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. ભક્તિ) અવ્યમિચારિણી-ખીજમાં ચિત્ત ન જાય
 એવી (વિશેષણ, વિ. ભક્તિઃ) વિવિક્તદેશસેવિત્વમ્-એકાંત અને શુદ્ધ દેશમાં
 રહેવું તે, સેવવું તે (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. વિવિક્તઃ દેશઃ इति तस्य सेवि-
 त्वम् तत्पु०) અરત્તિઃ-રતિ નહિ હોવાપણું (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી) જનસંસદિ-
 વિષયાસક્ત મનુષ્યના સમુદાયમાં (નામ, સ. એ. વ. જનાનાં સંસત્ જનસંસત્
 તત્પુ०) અધ્યાત્મજ્ઞાન-અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિત્ય સ્થિતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.
 આત્મનઃ इति अध्यात्मा तत्पु०) અધ્યાત્મં ચ જ્ઞાનં इति तस्य नित्यत्वम्)
 તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્-તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ પરમાત્માનું દર્શન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.)
 યત્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.)
 इति-એમ (અન્યથા) પ્રોક્તમ્-કહેવાયું (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. જ્ઞાનમ્) અજ્ઞાનમ્-
 અજ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. અજ્ઞાન) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.)
 અતઃ-એથી (અન્યથા) અન્યથા-ઉલટું, વિપરીત (અન્યથા).

બાવાથે:-અમાનીપણું, અદલીપણું, ક્ષમા, અહિંસા, મન-વાણીની
 સરળતા, શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી શુભની સેવા, અન્તર્બંધિઃ શુદ્ધિ, અન્તઃકરણની
 સ્થિરતા, મન અને ઇન્દ્રિયો સાહત શરીરનો નિયંત્રક, ઇન્દ્રિયોના વિષયોના
 યોગોમાં આસક્તિનો અભાવ, અહંકારનો અભાવ અને વળી જન્મ, મૃત્યુ,
 જરા, વ્યાધિ, દુઃખદોષોનો વારવાર વિચાર કરવો, પુત્ર, સ્ત્રી, ધર્મ ઇ.માં
 આસક્તિ ન હોવાપણું, મમતાનો નાશ તથા પ્રિય તેમજ અપ્રિયની પ્રાપ્તિમાં
 સદા ચિત્તની સમાનતા, મારામાં એકચબાવથી સ્થિતરૂપ યોગવડે, મન ખીજ-
 માં પ્રવેશે નહિ એવી ભક્તિ, તથા એકાંત અને શુદ્ધ દેશમાં સ્થિતિ, વિષયા-
 સક્ત મનુષ્યોના સમુદાયમાં પ્રેમ ન થવો, અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિત્ય સ્થિતિ,
 તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ પરમાત્માનું દર્શન, એ સર્વજ્ઞાન છે અને જે એથી
 વિપરીત છે તે અજ્ઞાન છે એમ કહેવાયું છે. (૭-૧૧)

વિવેચન:-આ પાંચ શ્લોકો શુ' શુ' કેવી રીતે જાણવું તે સમજાવે છે
 જે જે પ્રકાર અનુભવમાં મૂકાતા જાય તે તે પ્રકાર આ શ્લોકોને સુસંગત
 છે કે કેમ તેનું ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે. જો અનુભવમાં મૂકાતા પદાર્થો આ

શ્લોકોમાં રહેલા ભાવોને સંગત નહિ હોય તો યથાર્થ જ્ઞાન ધવાને બદલે મિથ્યા જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન આવી ઉભુ રહેશે એટલે પ્રલભાવ પ્રાપ્ત કરવામાં વિશેષ થશે.

સ્થિરભાવ તૈયાર કરવામા ૭ થી ૧૧ શ્લોકોમા નિર્દિષ્ટ ૨૧ પ્રકાર સાધકે શરૂઆતથી જ તાત્પર્ય કે સાધન દશામાં પ્રક્રમ સંયોગે વ્યવસ્થિત રીતે પાળવા ભેદ છે.

અમાનિત્વ, અઠંભિત્વ, અહિંસા, ક્ષાન્તિ, આર્જવ, આચાર્યોપાસના શૌચ, સ્થિરતા અને આત્મસંયમ આ નવ પુર્ણભાવે કામ કરે છે અને ચિત્તમાં રહેલા જેટલા વિકાર છે તે દૂર કરવામા સહાયક બને છે.

અમાનિત્વથી હીનતા પ્રગટ થાય છે અઠંભિત્વથી મિથ્યા ઢોંગ દૂર થઈ સત્યના માર્ગ પર જવા રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે અહિંસા પોતાનો તેમ જ અન્યનો દ્રોહ કરતા અટકાવે છે, ક્ષાન્તિ ધ્યાનને ઉત્પન્ન કરી સર્વમા સમ-ભાવ કેળવવા મદદ કરે છે આર્જવ ખોટા પ્રકારની ગભીરતા અને અકકડે પહોં દૂર કરી શ્રવણમા આવતા ભગવદ્વાચક અનેક શબ્દોને સ્થિર કરવામા મદદ કરે છે, આચાર્યોપાસના, (આચાર્યની સમીપમા નિરંતર રહેવું અને મન, વાણી અને કર્મથી પોતાનો યથેચ્છ વિનિયોગ થવા દેવો.), આચાર્યની સાથેના નિત્ય સહવાસ દ્વારા તે (શુર) કોઈક વખતે કઠિનમા કઠિન વિષયને પણ સહેલામાં સહેલી રીતે સમજાવી દઈ પોતાના રહસ્યાત્મક અતર્ગટ ભાવોનું સ્પષ્ટીકરણ શુદ્ધભાવે, પ્રલભના યોગે સર્વસ્વ આપી દે છે.

શૌચના ભેદ કે અનેક પ્રકાર છે છતાં પણ સામાન્યતઃ તેના ત્રણ પ્રકારની ચર્ચા કરીશું. દેહશુદ્ધિ, અંતઃકરણ-માનસશુદ્ધિ, જીવમાં રહેલા મિથ્યા ભાવોની શુદ્ધિ. આ ત્રિવિધ શૌચ માટે તે તે અગતી શાસ્ત્રો સાથે વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે. તેમા ધર્મશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ ઉપયોગમા આવશે ખરો. એ બધા કરતાં જો સ્થિરભાવે આચાર્યોપાસના ટકાવી શકાશે તો બધુંએ પ્રાપ્ત થશે.

સ્વૈર્થ-ચિત્તનો સામાન્ય ધર્મો વિહ્વલતામા લઈ જવાનો અને અશાન્ત પદાર્થમા આનંદ આપવાનો બને છે. એ પ્રકારે ચિત્તનો સામાન્ય

ધર્મ ચંચળતાવાળો હોવાથી એકાગ્રતા કોઈ પણ પ્રકારે તે થવા દે નહિ. એકાગ્રતા વિના કાર્ય સિદ્ધ થાય નહિ. કાર્ય સિદ્ધ થવામાં ચિત્તવૃત્તિના નિરોધની જરૂર છે. નિરોધ યોગ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય. આ યોગ સિદ્ધ કરવામાં આચાર્યની મદદ દ્વારા સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા કરી લેવી તેને ચિત્તનું સ્થૈર્ય કહે છે.

આત્મવિનિશ્ચય:-આ શબ્દ વિશેષ ગંભીર છે. એમાં વિલક્ષણ ગંભીર્ય છે. આત્મા કહેવા દ્વારા દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, અતઃકરણ, ધરણી, પુત્ર પરિવાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ બધાનો વિનિશ્ચય કરવાનું કહે છે એનો અર્થ એ છે કે આ સૌનો મોહમય અને મિથ્યા બ્યવસાય અટકાવવો. તેનો વિનિયોગ શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ થઈ શકે તેવો કરવો. આ રીતે આત્મવિનિશ્ચય થઈ શકે છે.

ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય:- ઈન્દ્રિયો અગિયાર છે. આ બધી ઈન્દ્રિયો કયાં કયાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે તેને બરાબર સમજી અયોગ્ય પથે જતા ઈન્દ્રિયના વિષયોને અટકાવવા અને એ વિષયોમાં બની રહેલા રાગનો ત્યાગ કરવો. આ હકીકતને ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય કહે છે.

અહ કાર - ભવધર્મ તો એવો છે કે પ્રત્યેક કાર્યનો કર્તા તે પોતને માની લે છે. વસ્તુતઃ તો પ્રકૃતિ ધર્મો ક્રિયાવાન બને છે. એથી ભવે પોતાનો અહ ભાવ તજવો જોઈએ. તેમ કરવાથી દ્વંદ્વભાવ ત્યજાય છે અને કોમળ ભાવનો અગીકાર થાય છે એ કોમલભાવ ભગવદ્સન્ને સિદ્ધ કરવામાં મદદગાર છે.

અનુદર્શન:- પાછળ જોતા રહેવું. પાછળ જોતા રહેવું અને આગળ ચાલવું. તાત્પર્ય કે આગળ ચાલવામાં પાછલા અનુભવનો ઉપયોગ કરતા રહેવું. અનુભવના બે પ્રકાર (૧) દૃષ્ટશ્રુત (૨) આત્માનુભવ. આ બે પ્રકારના અનુભવથી કોઈ પણ મનુષ્યને સમજાશે કે સસારમાં જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, દુઃખ અને દોષ સવતઃ પ્રસરી રહ્યા છે આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ હોવાથી આત્માનુભવ એને કહે છે કે સંસારાસકિતમાં લુપ્થ ન થતાં કોઈક વિશેષ પ્રકાર ધારણ કરે સસારને ભગવદ્મય બનાવવા તજવીજ કરવી અથવા પૂર્ણ ત્યાગ કરવો. સસારને ભગવાનમય બનાવવામાં માનસ ત્યાગની

ભગવદ્સના અનુભવમાં વિશેષરૂપ થાય છે તો પણ ભગવદ્સ પ્રાપ્ત કરેલા ભક્તોનો સહવાસ પ્રતિબધક નથી. અર્થાત્ સામાન્ય જન એટલે કે લૌકિક-ભાવવાળા જીવોનો સમુદાય ત્યાજ્ય છે. સામાન્ય જનસંઘની સાથે કોઈ પણ પ્રકારની રતિ થવી ન જોઈએ.

અધ્યાત્મજ્ઞાન નિત્યત્વમ્ :- આત્મા સંબંધી જ્ઞાનમાં નિત્ય સ્થિતિ કરવી. સામાન્યતઃ દેહ, અંતઃકરણ ઇત્યાદિ આપણે આત્મા તરીકે ઓળખીએ છીએ. પણ આ આત્મા તો સર્વગત, સ્થાણ, અચલ અને સનાતન છે આ આત્માને પ્રાપ્ત કરી તેમાં ચિત્તને સ્થિર કરવાની આવશ્યકતા છે.

તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શનમ્ :- ત્રીજા પુરૂષવાચક પદાર્થો અને બીજા પુરૂષવાચક પદાર્થો. આ બંને પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન કરી એમાંથી પ્રથમ પુરૂષનો આર્વિર્ભાવ કરી અર્થ રૂપે તેને (બ્રહ્મને) સિદ્ધ કરી સર્વત્ર અને સર્વતઃ તેનું યથાર્થ કરવું. પતત્ત્વ જ્ઞાનમ્ ; આ બધું બાંધવું, સમજવું. બાંધવા પછી અનુભવવું. એ સિદ્ધ જ્ઞાન સ્થિર કરી વિચર્યા કરવું. આ જ્ઞાન. અન્યથા જ્ઞાન અજ્ઞાન છે.

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્નુતે ।

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ-જ્ઞેયમ્-જાણવા યોગ્ય (વિધેય કર્મ કૃ વિશેષણ વિ. યત્) યત્-જે (સર્વનામ પ્ર. એ. વ. નપું.) તત્-તેને (સર્વનામ દ્વિ.એ.વ. નપું.) પ્રવક્ષ્યામિ-કહાંશ (કિ. ભ. કા. ૧ પુ. એ. વ. પ્રત્યચ્ ૨ ગણ ૫૨મૈ.) યત્-જેને (સર્વનામ દ્વિ. એ. વ. નપું.) જ્ઞાત્વા-જાણીને (વિધેય ક્રૂદન્ત) અમૃતમ્-અમૃતને (નામ દ્વિ. એ. વ. નપું.) અશ્નુતે-ભોગવે છે, પામે છે (નામ દ્વિ. એ. વ. નપું.) અનાદિમત્-જેનો આદિ નથી (વિશેષણ વિ. બ્રહ્મ) પરમ્-શ્રેષ્ઠ, પર (વિશેષણ વિ. બ્રહ્મ) બ્રહ્મ-બ્રહ્મને (નામ પ્ર. એ. વ. નપું. બ્રહ્મન્) ન-નહિ (અન્યથ) સત્ (વ. કૃ. વિશેષણ વિ. બ્રહ્મ) તત્-તે (સર્વનામ પ્ર. એ. વ. નપું.) ન-નહિ (અન્યથ) અસત્-અસત (વિશેષણ વિ. તત્) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (કિ. વ. કર્મણિ વચ્ ૨ ગણ ૨૫. એ.વ.)

ભાવાર્થ-જે જાણવા યોગ્ય છે તથા જેને જાણી મનુષ્ય અમૃત

અપેક્ષા છે એટલે કે ત્યાગ પ્રથમ જોઈએ અને ત્ય રપછી વિચરણ જોઈએ.

આસક્તિ: સંગનો અભાવ. મનના નિરોધમાં લોકિક સંગ બાધક છે. ગૃહ ઇ.ની મમતા જો પ્રગટ થાય તો મનોનિયંત્ર જની શકતો નથી. મનના નિયંત્ર માટે પ્રથમ સંગત્યાગ આવશ્યક છે.

અનભિષ્વંગ : મમતાના પદાર્થો સસારમાં અનેકાનેક છે. વળી તેમને ઉપસ્થિત પણ કરાય છે. આ બધા પદાર્થો બાધક ન થાય તેમ રહેવું તેને અનભિષ્વંગ કહે છે. તાત્પર્ય કે પદાર્થ પરની મમતા તજવી. આ મમતા ખાસ કરીને પુત્ર, સ્ત્રી અને ઘરમાં વધારે હોય છે. એ મમતાનો પ્રથમભાવે માનસત્યાગ કરવામાં આવે તો તેમાં મમતા રહેવાના સંભવો ઓછા થશે. સાથે સાથે આ પદાર્થોનું પણ પ્રદામાં નિવેદન કરી દેવું વધારે ઈષ્ટ છે.

સમચિત્તતા હ મેશને માટે શખવી. કાળના પ્રવાહમાં મનુષ્યને પ્રિય અને અપ્રિય બને વસ્તુઓ સાંપડે છે. વસ્તુતઃ તો પ્રિય તેમ જ અપ્રિય કોઈ પણ વસ્તુ બની શકતી નથી. માત્ર સ્વીકૃત ભાવે જ વસ્તુને પ્રિય અગર અપ્રિય માની લેવામાં આવે છે. પ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં તેમાં રાગ ન થવો જોઈએ અને અપ્રિય પ્રાપ્ત થતાં દ્વેષ ન થવો જોઈએ. આ રીતે વ્યવહાર કરતાં દ્વંદ્વાતીત થઈ શકાય અને અદ્વિતીય પ્રદાનું દર્શન કરી શકાય.

દેશમાં સ્લોકમાં ભક્તિને મુખ્ય અંગ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે ભક્તિ કૃષ્ણમય જ હોવી જોઈએ. તે કોઈ પણ પ્રકારના મિશ્રભાવવાળી હોવી જોઈએ નહિ. ચિત્તનો વિષય પણ ભગવાન સિવાય બીજો ન હોવો જોઈએ. આ પ્રકારની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં કર્મ, જ્ઞાન વગેરેને સાધનરૂપ બનાવવાં અને એ સાધનથી સિદ્ધ થયેલી ભક્તિ ભગવદ્સ પ્રાપ્ત કરવામાં મદદરૂપ થઈ શકશે. ભક્તિ પણ સાધનરૂપ છે. ફલ તો કૃષ્ણ રસારવાદ છે. આ પ્રાપ્ત કરવા માટે એકાંત અને શુદ્ધ અતઃકરણની જરૂર છે. સ્વભાવને એ પ્રમાણે દેવ પાડવાથી “વિવિક્ત દેશસેવિત્વમ્” થવાય છે. શુદ્ધ અતઃકરણ સર્વ વસ્તુનો યથાર્થ ભાવ પામી શકે છે અને તેમાંથી ઉદ્બોધ થતા રસનો અનુભવ કરવામાં સહાયક બને છે. જો કે મનુષ્યમાત્રનો સહવાસ

ભગવદ્સત્તા અનુભવમાં વિશેષરૂપ થાય છે તો પણ ભગવદ્સ પ્રાપ્ત કરેલા ભક્તોનો સહવાસ પ્રતિબદ્ધ નથી. અર્થાત્ સામાન્ય જન એટલે કે લૌકિક-ભાવવાળા હોયોનો સમુદાય ત્યાજ્ય છે. સામાન્ય જનસંઘની સાથે કોઈ પણ પ્રકારની રતિ થવી ન જોઈએ.

અધ્યાત્મજ્ઞાન નિત્યત્વમ્ :- આત્મા સંબંધી જ્ઞાનમાં નિત્ય સ્થિતિ કરવી. સામાન્યતઃ દેહ, અંતઃકરણ ધૃતિ આપણે આત્મા તરીકે ઓળખીએ છીએ. પણ આ આત્મા તો સર્વગત, સ્થાવર, અચ્ચર અને સનાતન છે આ આત્માને પ્રાપ્ત કરી તેમાં ચિત્તને સ્થિર કરવાની આવશ્યકતા છે.

તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શનમ્ :- ત્રીજા પુરૂષવાચક પદાર્થો અને બીજા પુરૂષવાચક પદાર્થો આ બંને પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન કરી એમાંથી પ્રથમ પુરૂષનો આર્વિર્ભાવ કરી અર્થ રૂપે તેને (પ્રદાને) સિદ્ધ કરી ચર્ચન અને સર્વતઃ તેનું ધર્શન કરવું. પતત્ જ્ઞાનમ્ ; આ બધું બાણવું, સમજવું. જાણવા પછી અનુભવવું. એ સિદ્ધ જ્ઞાન સ્થિર કરી વિચર્યા કરવું. આ જ્ઞાન અન્યથા જ્ઞાન અજ્ઞાન છે.

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્નુતે ।

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ-જ્ઞેયમ્-જાણવા યોગ્ય (વિધેય કર્મ ૧. વિશેષણ વિ. વત્) યત્-જે (સર્વનામ પ્ર. એ. વ. નપું.) તત્-તેને (સર્વનામ દ્વિ.એ.વ. નપું.) પ્રવક્ષ્યામિ-કહીશ (ક્રિ. ભ. કા. ૧ પુ. એ. વ. પ્રત્યચ્ ૨ મણ પરગૈ.) યત્-જેને (સર્વનામ દ્વિ. એ. વ. નપું.) જ્ઞાત્વા-જાણીને (વિધેય કૃદન્ત) અમૃતમ્-અમૃતને (નામ દ્વિ. એ. વ. નપું.) અશ્નુતે-ભોગવે છે, પામે છે (નામ દ્વિ. એ. વ. નપું.) અનાદિમત્-જેનો આદિ નથી (વિશેષણ વિ. બ્રહ્મ) પરમ્-ક્રોધ, મદ (વિશેષણ વિ. બ્રહ્મ) બ્રહ્મ-બ્રહ્મને (નામ પ્ર. એ. વ. નપું. પ્રહ્ન) ન-નહિ (અન્યથા) સત્ (વ. ૧. નિઃ) વિ. બ્રહ્મ) તત્-તે (સર્વનામ પ્ર. એ. વ. નપું.) ન-નહિ (અન્યથા) અસત્-અસત્ (વિશેષણ વિ. તત્) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (ક્રિ. વ. કર્મણિ વચ્ ૨ મણ ૩૨)

ભાવાર્થ-જે જાણવા યોગ્ય છે તથા જેને બાપી

(પરમાનંદ)ને પ્રાપ્ત થાય છે (લોગવે છે). તેને હું સારી રીતે કહીશ; તે અનાદિ પરમ પ્રજ્ઞ (અનિર્વચનીય હોવાથી) સત નથી, અસત નથી એમ કહેવાય છે. (૧૨)

વિવેચન-આ જોય વસ્તુ સમજવા માટે છે. જાણવા યોગ્ય વસ્તુ તે જગતમાં ઘણીએ પડેલી છે. અપાર જગતમાં પાર વિનાની વસ્તુ હોવાથી બધી વસ્તુને જાણવું શક્ય નથી. એક જ વસ્તુને પૂર્ણતઃ જાણવામાં કાલને કાલ વ્યતીત થઈ જાય છે છતાં પણ વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી એ કારણે કોઈક એક વસ્તુ 'બ્રહ્મ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેનું જ્ઞાન જો પ્રાપ્ત થઈ શકે તો તેમાં સર્વસ્વ સમાર્પ જતું હોવાથી સમસ્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે. એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને અમૃતરસ લોગવી શકાય. બ્રહ્મને સમજવામાં એના કેટલાક વિશેષણો આપ્યાં છે. અનાદિ, સત તેમ જ અસત જ્યાં નથી એવું પરમ નામના વિશેષણથી સમજાવે છે. (અનાદિ અને પરમ) જ્યાં વિશેષણના કોઈ પણ ભાવો લગાડી ન શકાય એવા બ્રહ્મને અનાદિ પરમ કહે છે, તે ઉપરથી સમજાય છે કે જ્ઞાન સિદ્ધ થવા કોઈ કોઈ પ્રકારના વિશેષ ભાવોનો ઉપયોગ કરવો પડે એથી આવા વિશેષ ભાવોનો ઉપયોગ કર્યો છે. વળી આવાં બીજાં વિશેષણો પણ અનેક જગાએ આવે છે આ બધાં માત્ર ભાવ-સૂચક અને મોઢક તરીકે સાધકને પોતાના નિર્વહન ધર્મમાં યોજી શકાય તેટલાં પૂરતા જ છે એમ સમજવું.

सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमलोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥

શબ્દાર્થ-સર્વતઃ પાણિપાદમ્-બધી રીતે, બધી તરફથી હાથપગવાળો (નામ પ્ર. એ. વ. નપું. સર્વતઃ પાણિઃ પાદઃ ચ यस્ય इति ૫૬) તત્-તે (સર્વનામ પ્ર. એ. વ. નપું) સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્-સર્વ તરફથી નેત્ર, શિર અને મુખવાળો (નામ પ્ર. એ. વ. નપું.) સર્વતઃ શ્રુતિમત્-સર્વ તરફથી જ્ઞાનવાળો (નામ પ્ર. એ. વ. નપું.) લોકે-લોકમાં, સંસારમાં (નામ સ. એ. વ. લોક) સર્વમ્-સર્વને (સર્વનામ દિ. એ. વ. નપું.) આવૃત્ય-ધરીને, વ્યાપીને (વિધેય ક્રિ. ૧૬) તિષ્ઠતિ-રહે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. સ્થા (તિષ્ઠ) ૧ ગણ પરસૈ૦)

ભાવાર્થ-તે સર્વ તરફથી હાથપગવાળો. સર્વતઃ નેત્ર, શિર અને મુખવાળો, સર્વતઃ કાનવાળો સંસારમાં સર્વને વ્યાપીને રહ્યો છે. (૧૩)

[વિવેચન-એ પ્રશ્નને ઉપાસ્ય સ્વરૂપ તરીકે ઓળખાવવા સર્વતઃ પાણિપાદમ્, ઈ. વિશેષણો આપે છે. બધા સ્થળ ઉપર એના હાથ, ચરણ, આંખ, માથું, મુખ અને કાન ઈ. અંગ પ્રત્યંગ સર્વ સ્થળમાં વ્યાપ્તિ કરીને રહે છે. તાત્પર્ય કે તે સર્વ સ્થળોમાં વ્યાપ્ત છે. વૈદિક પુરુષસૂક્તના મંત્રોને ઉપલક્ષક આ શ્લોક જણાય છે.

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं, सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥૧૪॥

वदिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वाच्चदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तિકे च तत् ॥૧૫॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्જ્ઞેયં પ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ॥૧૬॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્પષિષ્ઠિતમ્ ॥૧૭॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावा यो पपद्य ते ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ-સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસમ્-સર્વ ઇન્દ્રિયોના નિષેધોને માથુનાર

(વિશેષણ, વિ. વ્રહ્મ; સર્વેષામ્ ઇન્દ્રિયાણામ્ ગુણાનામ્ આભાઃ યસ્મિન્નુ ઇતિ

તત્ ૫૬૦) સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્-૫૫૧ ઇન્દ્રિયોથી રહિત (વિશેષણ, વિ. વ્રહ્મ;

સર્વેઃ ઇન્દ્રિયૈઃ વિવર્જિતમ્ ઇતિ ૫૬૦) અસક્તમ્-આસક્તિ રહિત (વિશેષણ, વિ. વ્રહ્મ) સર્વભૃત્-સર્વને ધારણ પોષણ કરનાર (વિશેષણ, વિ. વ્રહ્મ) ચ, પદ-

અને, વળી (અન્યથ) નિર્ગુણમ્-ગુણોથી અતીત (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) ગુણભોક્ત-
 ગુણોને ભોગવનાર (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) ચ-અને (અન્યથ) વહ્નિઃ અન્તઃ ચ-
 બહાર, અંદર, અને (અન્યથ) મૃત્તાનામ્-પ્રાણીઓના (નામ, પ. બ. વ. નપું.
 મૂત) અચરમ્-સ્થાવર (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) ચરમ્-જંગમ (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ)
 પદ, ચ-વળી, અને (અન્યથ) સૂક્ષ્મત્વાત્-સૂક્ષ્મ હોવાને કારણે (નામ, પં. એ. વ.
 નપું.) તત્-તે (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) અવિજ્ઞેયમ્ નદિ જાણી શકાય એવું (વિશેષણ,
 વિ. બ્રહ્મ) વિધેય કર્મણિ કૃદંત) દુરસ્થમ્-દૂર રહેયું (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) ચ-અને
 (અન્યથ) અન્તિકે ચ-પાસે, અને (અન્યથ) તત્-તે (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ)
 અધિભક્તમ્-અખંડ (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) ચ-અને (અન્યથ) મૃતેષુ-મૃતોમાં (નામ,
 સ. બ. વ. નપું.) વિભક્તમ્-વિભાગ પડેલા, વિભક્ત (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) દ્ય,
 ચ-માફક, અને (અન્યથ) સ્થિતમ્-રહેલો, પ્રતીત થયેલો (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ બૂ કું)
 મૃતમર્ત્-મૃતોને પોષણ કરનાર, વિપણ્યુષ (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) ચ-અને (અન્યથ)
 તત્-તે (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) જ્ઞેયમ્-જાણવું જોઈએ (વિધેય કર્મણિ કૃદંત, વિશેષણ,
 વિ. બ્રહ્મ) પ્રસિષ્ણુ-ગળી જનાર, સંહાર કરનાર, રુદ્ર૩૫ (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) પ્રમ-
 વિષ્ણુ-ઉત્પન્ન કરનાર, ધ્વજા (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) ચ-અને (અન્યથ) જ્યોતિષામ્-
 જ્યોતિષોનું (નામ, પ. બ. વ. નપું. જ્યોતિષ) અપિ-પણ (અન્યથ) તમ્-તે
 ધ્વજ (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) જ્યોતિઃ-જ્યોતિ (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) તમસઃ-તમસથી
 ભાવાથી, અંધકારથી (નામ પ એ. વ. નપું. તમસ) પરમ્-પર, દૂર, શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ
 (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (કિ. વ. કર્મણિ, ૩ પુ. એ. વ. બ્રહ્મ
 ૨ ગણ) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન૩૫ (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) જ્ઞેયમ્-જાણવા યોગ્ય (વિશેષણ, વિ.
 બ્રહ્મ) જ્ઞાનગમ્યમ્-તત્ત્વજ્ઞાન વડે પ્રાપ્ત થનાર (વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) હૃદિ-હૃદયમાં
 (નામ, સ. એ. વ. નપું. હૃદ) સર્વેસ્ય-નધાના (નામ, પ એ. વ. પુ.) ધિષ્ઠિતમ્-
 (બૂ કું. વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) રૂઢિ-એમ, એ પ્રમાણે (અન્યથ) ક્ષેત્રમ્-ક્ષેત્ર, શરીર
 (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) તથા-અને (અન્યથ) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ.
 નપું. જ્ઞાન) જ્ઞેયમ્-જાણવા યોગ્ય, ધ્વજ (વિધેય કર્મણિ કૃદંત, વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ)
 ચ-અને (અન્યથ) ઉક્તમ્-કહેવાયું (બૂ કું. વિશેષણ, વિ. બ્રહ્મ) સમાસતઃ-દૂઠમાં
 (અન્યથ) મદ્ગતઃ-મારા ભક્ત (નામ, II એ. વ. પુ. મદ્ગત) પતદ્-એને (સર્વનામ,
 દ્વિ. એ. વ. નપું.) વિદ્વાય-જાણીને (વિધેય કૃદંત) મદ્ગતવાય-મારા ભાવે, મારાં
 સ્વરૂપે (નામ, ચ. એ. વ. પુ.) ઉપપચ્ચતે-ગેળવે છે, પામે છે (કિ. વ. કર્મણિ ૩
 પુ. એ. વ. ઉપ+પચ્ ૧ ગણ).

ભાવાર્થ-સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જાણનાર, સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત, આસક્તિ વિનાનો, સર્વને ધારણ પોષણ કરનાર અને નિર્ગુણ છતાં શુણ્યબોધતા, ચરાચર ભૂતોની બહાર તેમજ અંદર અને ચર તેમજ અચરરૂપ પણ તે સૂક્ષ્મ હોવાથી અવિજ્ઞેય, દૂરસ્થ અને વળી પાસે પણ છે. તે વિભાગ રહિત છતાં પણ સર્વ ભૂતોમાં વિભક્તની પેઠે સ્થિત, ભૂતોને ધારણ પોષણ કરનાર, સંહાર કરનાર અને ઉત્પન્ન કરનાર, જાણવા યોગ્ય છે; તે બ્રહ્મ જ્યોતિર્ઓતું પણ જ્યોતિરૂપ આચારી પર કહેવાય છે, તે જ્ઞાનરૂપ જાણવા યોગ્ય અને જ્ઞાનથી ગમ્ય, સર્વના હૃદયમાં સ્થાન કરીને રહેલો છે. આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર તથા જ્ઞાન અને જાણવા યોગ્ય પરમાત્માનું સ્વરૂપ દૂકામાં કહેવાયું. એને તત્ત્વથી જાણીને, વિચારીને મારો બહુત મારા ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૪-૧૮)

વિવેચન-ચોક્કમા સ્લોકમાં છ વિશેષણ એના પ્રકટભાવે એ વસ્તુને સમજવા પુરતા છે : (૧) સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પ્રકાશ આપનાર (૨) સર્વ ઇન્દ્રિયો રહિત (૩) કોઈ પણ પદાર્થમાં આસક્તિ નહિ ધરાવનાર (૪) સર્વને ધારણ કરી તેનું પોષણ કરનાર (૫) નિર્ગુણ એટલે કે જગતમાં દેખાતા શુણ્યધર્મથી અતીત (૬) સર્વ શુણ્યોના બોધતા. તાત્પર્ય કે જગતના શુણ્યધર્મોના અંગીકાર કરી તેમાં રહેલા દેવોને દૂર કરવા આ સ્વરૂપ શુણ્યોના બોધતા બને છે અને બહુતોના દેવોને દૂર કરે છે.

સ્લોક ૧૫. સર્વભૂતમા તાત્પર્ય કે સ્થાવર જગમમાં બહાર તેમજ અંદર આ સ્વરૂપ સૂક્ષ્મભાવે રહી શકે છે. સાથે સાથે એનું ત્યાં રહેલું સમજી શકાય એવું બનતું નથી. કેમકે એ દૂર પણ હોઈ શકે છે અને તે જ ક્ષણે નજીકમાં નજીક પણ બની શકે છે.

સમાગમ કરનાર ત્રિજ્ઞાસુની, આર્તની અને સેવન કરનારની પાસે રહે છે અને વિપરીત બુદ્ધિવાળા અજ્ઞાની જીવોથી દૂરનો દૂર રહે છે. વિષયાક્રાન્ત દેહાનામ્ નાવેશઃ સર્વથા હરે. ।

સ્લોક ૧૬ : જો કે પ્રાણી માત્રથી પોતે (ભગવાન) છુટો હોય એ પ્રકારે જણાય છે છતાં પણ સર્વમાં વિભાગ ન થઈ શકે એવી રીતે સ્થિતિ કરે છે. સર્વ પ્રાણીઓના ભર્તારૂપે રહે છે તાત્પર્ય કે એની નિર્વાહક સામગ્રી-

રૂપે પોતે બને છે. વળી સાથે સાથે પોતાનો સંહારક બાવ તેમ જ ઉત્પાદક બાવ પણ પોતાનો પ્રાણીમાત્રમાં બતાવે છે. આ રીતે - બ્રહ્મા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર બને છે અને એ રીતે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરે છે.

શ્લોક ૧૭ : સર્વ પ્રકાશમાન બાવોના પ્રકાશરૂપ, અજ્ઞાન અને અધિકારથી દૂર (અહંકાર અને અજ્ઞાન અસર ન કરે એ રીતે રહી) હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપે, જ્ઞેય સ્વરૂપે અને જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતા સાધનરૂપે પણ તાત્પર્ય કે તત્ત્વરૂપે પણ સ્થિત રહે છે.

શ્લોક ૧૮ : આ શ્લોક ભક્તને પ્રોત્સાહક છે. વિશેષમાં ભગવત સ્વરૂપ દર્શનમાં ઉપયોગી છે. કારણ કે એની પહેલાંના શ્લોકોમાં ક્ષેત્રને વિષય, જ્ઞાનનો વિષય અને જ્ઞેય પદાર્થને જો કે દૂંધમાં સમજાવ્યો ખરો છતાં પણ આટલું સમજતાં કોઈ પણ મનુષ્ય ભક્ત બની શકે છે અને ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વ્યનાદી ઉભાવપિ ।

વિકારાશ્ચ ગુણાંચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ-પ્રકૃતિમ્-પ્રકૃતિને, ત્રિગુણમયી માયા (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી.) પુરુષમ્-પુરુષને, ક્ષેત્રસ (નામ, દિ. એ. વ. પુ. પુરુષ) ચ, ઇવ-અને, વળી (અન્યથા) વિદ્ધિ-જાણ (કિ. આશ્ચર્ય, ૨ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ, ૫૨૨મૈં) જ્ઞાનાદી-આદિ નથી જોતો (વિશેષણ, વિ. ઉમ્મો) ઉમ્મો-બળને (સર્વનામ, દિ. દિ. વ. પુ.) અપિ-પણ (અન્યથા) વિકારાન્-વિકારોને, રાગદ્વેષાદિ (નામ, દિ. બ. વ. પુ. વિકાર) ચ-અને (અન્યથા) ગુણાન્-શુણોને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. ગુણ) ચ, ઇવ-અને, વળી (અન્યથા) વિદ્ધિ-જાણ (કિ. આશ્ચર્ય ૨ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ, ૫૨૨મૈં) પ્રકૃતિસમ્ભવાન્-પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા (નામ, દિ. બ. વ. પુ. પ્રકૃતિઃ સમ્ભવઃ યેપામ્)

ભાવાર્થ-પ્રકૃતિ ત્રિગુણમયી માયા અને પુરુષ (જીવાત્મા, ક્ષેત્રસ) આ બન્ને જ તું જ્ઞાનાદિ જાણ અને વિકારો (રાગ, દ્વેષાદિ) તથા શુણોને

પણ પ્રકૃતિથી જ ઉપજેલા બાણ. (૧૯)

વિવેચન-જેને માયા નામથી જોળખવામાં આવે છે તેને પ્રકૃતિ નામના શબ્દથી સમન્તવે છે. પ્રકૃતિનો અર્થ સામાન્યતઃ પ્રકાર અથવા કરણ વિભાવમાં અતિશયતા.

પુરુષ=પુરમાં રહે તે. જીવાત્મા-ક્ષેત્રજ્ઞ. આ ક્ષેત્રજ્ઞ પોતાના ક્ષેત્રને યથાર્થ સમજે છે અને જ્યાં જ્યાં અપેક્ષિત હોય છે ત્યાં ત્યાં પોતાનું કાર્ય-સૂત્ર જમાવે છે. જો કે એની સહાયતામાં તો બીજા ઘણાએ પદાર્થો છે. આ બન્ને, પ્રકૃતિ અને પુરુષ, પ્રજ્ઞાના ભાવો છે. પ્રજ્ઞા અનાદિ હોવાથી આ બન્ને અનાદિ હોય છે. પ્રકૃતિના વિકારોમાં; તાત્પર્ય કે પ્રકૃતિમાં કેટલાએક વિશેષ ભાવો થાય છે. તેને શુદ્ધ નામની સંજ્ઞા અપાય છે. આ બધા શુદ્ધ પ્રકૃતિ-માંથી ઉદ્ભવે છે.

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्र कृ ति रु च्य ते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ-કાર્યકારણકર્તૃત્વે-કાર્ય, કરણ અને કર્તૃત્વમાં-આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, સપ્ત, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ-કાર્યકણ-ઉપસ્થ, શુદ્ધ, બુદ્ધિ, અહંકાર, મન, શ્રોત્ર, ત્વચા, રસના, નેત્ર, ધ્રાણુ, વાક્, હસ્ત, પાદ-(નામ, સ. એ. વ. નપું.) હેતુ-હેતુ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. હેતુ) પ્રકૃતિઃ-પ્રકૃતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (કિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. વચ્ ૨ ગણ) પુરુષઃ-પુરુષ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પુરુષ) સુખદુઃખાનામ્-સુખ અને દુઃખોનાં (નામ, (ષ. બ. વ. નપું.) ભોક્તૃત્વ-ભોક્તાપણમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. ભોક્તૃત્વ) હેતુઃ-હેતુ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. હેતુ) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (કિ. વ. કા ૩ પુ. એ. વ. કર્મણિ વચ્ ૨ ગણ)

ભાવાર્થ-કાર્ય, કરણ અને કર્તૃત્વમાં પ્રકૃતિ કારણરૂપ કહેવાય છે. સુખ દુઃખોનાં ભોક્તૃત્વમાં પુરુષ હેતુ છે એમ કહ્યું છે. (૨૦)

વિવેચન-પ્રકૃતિ હેતુરૂપ બને છે ત્યારે કાર્ય, કરણ અને કર્તાના

ધર્મો સ્વીકારે છે પણ એ (પ્રકૃતિ) કોઈ પણ વખતે બોક્તા બની શકતી નથી. બોક્તા તો પુરુષ બને છે. એ કારણે તે મુખદ્.ખાદનો ભાગ પડે છે. પ્રકૃતિની સાથે એ સંબંધ કરે છે ત્યારે જ અહંકાર ધારણ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે પુરુષ અને પ્રકૃતિ બંને છુટા છુટા છે, પરંતુ કોઈક હેતુથી કાળના નિયમનભાવે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ કરી જાય છે અને બોક્તા બની જાય છે.

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો हि शुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

કારણં ગુણસજ્જોસ્ય સ દ સ ઘો નિ જ ન્મ સુ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ-પુરુષઃ-પુરુષ, જીવાત્મા (નામ, પ્ર એ વ પુ) પ્રકૃતિસ્થઃ-પ્રકૃતિમાં રહેનાર (વિશેષણ, રિ. પુરુષઃ) હિ-ચોક્કસ (અન્યથા) શુદ્ધક્તે-ભોગવે જે (કિ. વ. કા. ૧૩ પુ. એ. વ. મુજુ ૭ ગણ આત્મતે) પ્રકૃતિજાન્-પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાને (વિશેષણ, રિ. ગુણાન્) ગુણાન્-ગુણોને (નામ, દિ. બ વ. પુ. ગુણ) કારણમ્-કારણ (નામ, પ્ર. એ. ૧ નપુ. કારણ) ગુણસજ્જ-ગુણો સંગ, ગુણો સંપર્ક (નામ, પ્ર એ. વ પુ. ગુણસજ્જ) અસ્ય-આનો, જીવનો (સર્વનામ, ૫ એ. વ. પુ. શ્વમ્) સત્ અસત્ યોનિજન્મસુ-સારી નરસી જાતિમાં (નામ, સ. બ. વ. નપું.)

ભાવાર્થ-પ્રકૃતિમાં સ્થિત થયેલો જ પુરુષ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોને (પદાર્થોને) ભોગવે છે; અને તે ગુણોના સંગ આ જીવાત્માને સારી નરસી યોનિઓમાં જન્મ થવામાં કારણ છે. (૨૧)

વિવેચન-પુરુષ પ્રકૃતિમાં સ્થિત થયેલો એટલે પ્રકૃતિને વશ થયેલો એ ઉપરથી એવું સમજાય છે કે પ્રકૃતિ દ્વારા ઉપસ્થિત થયેલા સત્ત્વ, રજસ અને તમાસ ગુણો દ્વારા સર્વ પદાર્થોના બોક્તા બની ગુણના જ સંગમાં પ્રવૃત્ત થતાં સારી અને ખોટી પોતાની સ્થિતિ બનાવે છે અને તે પ્રકારે જન્મ અગીકાર કરે છે ગુણો અથવા દોરડું થાય છે. એ કારણે કોઈપણ ગુણથી બધાતાં દોરડાથી જ બધાયેલો રહે છે. આ હેતુથી જેટલો જેટલો સંગ ઓછો તેટલો તે મુક્ત બને ત્યારે સર્વ મુક્ત બને ત્યારે એ પર થાય છે. પર થાય એટલે શ્રેષ્ઠભાવને અગીકાર કરે.

ઉપદ્રષ્ટાઽનુમન્તા ચ, ભર્તા મોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ-ઉપદ્રષ્ટા-જોનાર, દેખરેખ રાખનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ઉપ+દ્રષ્ટૃ) અનુમન્તા-દેખરેખ રાખનાર, સંમતિ આપનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અનુમન્ત) ચ-અને (અર્થ) ભર્તા-ધારણ કરનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ભૃ) મોક્તા-ભોગવનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. મોક્ત) મહેશ્વર-મહેશ્વર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. મહેશ્વર) પરમાત્મા-પરમાત્મા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પરમાત્મન્) હિતિ, ચ, અપિ-એમ, અને, પણ (અર્થ) ઉક્તઃ-કહેવું (બુ. ક. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) દેહે-શરીરમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. દેહ) અસ્મિન્-આ, (સર્વનામ, સ. એ. વ. નપું. હિન્) પુરુષઃ-પુરુષ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) પરઃ-પર, શ્રેષ્ઠ પરમાત્મા-ઉત્તમ (વિ. પણ, વિ. પુરુષઃ)

ભાવાર્થ-પુરુષ (જીવાત્મા) આ દેહમાં સ્થિત થયેલા પણ પર જ છે, દેવળ સાક્ષી હોવાથી ઉપદ્રષ્ટા, (જોનાર) સંમતિ આપનાર હોવાથી અનુમન્તા, ધારણ કરનાર હોવાથી ભર્તા, જીવરૂપથી ભોક્તા, પ્રજ્ઞાહિંકોના સ્વામી હોવાથી પરમાત્મા કહેવાય છે. (૨૨)

વિવેચન-આ ૧૯લોકમાં જીવનો પરભાવ સમજાવે છે. દેહમાં રહેલો પુરુષ જ્યારે સમજે છે કે “હું તો માત્ર સાક્ષીરૂપે છું, સર્વના ભાવોને સમતિ આપનાર છું, સર્વને ધારણ કરનાર ભક્તિરૂપે છું; વળી ભોક્તારૂપે છું” અને પ્રાકૃત ભાવોના નિયામક છું. ત્યારે જ એ સમ્યક્જ્ઞાનન્દ પરમાત્માનો અનુભવ કરતા કરતાં પરમાત્મા થાય છે. જીવ પર અને અપર પણ બની શકે છે. પર એટલે શ્રેષ્ઠ અને અપર (અવર) એટલે હલકુ. પર કહેતાં ઉચ્ચભાવ અને અપર કહેતાં નીચભાવ. જ્યારે એ (જીવ) પ્રજ્ઞાની સાથે સંબંધ કરવા લાયક બને છે ત્યારે એ પર ભાવ (પરમાત્મા)ને પામે છે. જ્યાંસુધી આ પ્રકારનો ઉચ્ચભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી ત્યાંસુધી પ્રકૃતિ અને કાળને વશ રહી, શુષ્કહોપનો વિભાગી બને છે અને સંસારનો અનુભવ કરે છે અનુભવ કરતાં કરતાં ક્રમ અને જ્ઞાન દ્વારા ચિત્તની શુદ્ધિ થતાં થતાં ભગવદ્ આસક્તિ વધતાં વધતાં તદ્દનુશુષ્કરૂપને ધારણ કરે છે એટલે ભગવદ્ભાવ, પરમભાવ, પ્રજ્ઞાભાવને પ્રાપ્ત કરે છે એટલે પર થાય છે.

ય एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२३॥

રાખ્દાર્થ-ય-ને (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યત્) યવમ્-એ પ્રમાણે (અભ્યય) વેત્તિ-નાણે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) પુરુષમ્-પુરુષને (નામ, કિ. એ. વ. પુ. પુરુષ) પ્રકૃતિમ્-પ્રકૃતિને (નામ, કિ. એ. વ. બી. પ્રકૃતિ) ચ-અને (અભ્યય) ગુણૈઃ-ગુણો વડે (નામ, ત. બ. વ. પુ. ગુણ) સહ, સર્વથા-સાથે, સારી રીતે (અન્યથા) વર્તમાનઃ-વર્તતો છતાં (વિશેષણ, વિ. યા) અપિ, ન-પણ, અને (અભ્યય) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સત્) ભૂયા-ફરીથી (અન્યથા) અભિજાયતે-જન્મે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અભિ+જન્ ૪ ગણ, આત્મને૦)

ભાવાર્થ-આ પ્રમાણે પુરુષને અને ગુણો સહિત પ્રકૃતિને જે મનુષ્ય નાણે છે તે સર્વ પ્રકારથી વર્તતો છતાં પણ ફરીથી જન્મતો નથી. (૨૩)

વિવેચન-આ પ્રકારે પુરુષ અને પ્રકૃતિને તેના ગુણો સાથે બરાબર તાત્પર્યપૂર્વક સમજે છે અને અનુભવ કરે છે. એ પ્રમાણે સર્વ રીતે વર્તતો છતાં પણ ફરીથી જન્મ મરણને પામતો નથી. આ શ્લોકમાં રહસ્ય એટલું જ છે કે પ્રકૃતિ અને તેના ગુણોને તેમજ પદાર્થોને તત્ત્વથી સમજવા જોઈએ અને સર્વત્ર પ્રવૃત્તિઓતપ્રોત રહ્યો છે એવું કથન થતું જોઈએ અને અનુભવ પણ થવો જોઈએ. તો જ પુનર્જન્મ હોતો નથી.

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२४॥

રાખ્દાર્થ-ધ્યાનેન-ધ્યાનથી (નામ, ત. એ. વ. નપું. ધ્યાન) આત્મનિ-આત્મામાં, હૃદયમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. આત્મન્) પશ્યન્તિ-જુએ છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. ર્શ (પદ્ય) ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) કેચિત્-કેટલાક (નામ, પ્ર. બ. વ. કિચ્ચિત્) આત્માનમ્-આત્માને, પરમાત્માને (નામ, કિ. એ. વ. પુ.) આત્મના-આત્માવડે, શુદ્ધ થયેલી જુદિથી (નામ, ત. એ. વ. પુ. આત્મન્) અન્યે-બીજા (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) સાંખ્યેન-સાંખ્યથી (વિશેષણ, વિ. યોગેન)

યોગેન-યોગથી, જ્ઞાનયોગથી (નામ, તુ. એ. વ. પુ. યોગ) -કર્મયોગેન-કર્મયોગથી (નામ, તુ. એ. વ. પુ.) ચ-અને (અવ્યય) અપરે-ખીન્ન (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. અપર)

ભાવાર્થ-પરમાત્માને કેટલાક શુદ્ધ થયેલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ધ્યાન દ્વારા હૃદયમાં જીવે છે તથા ખીન્ન કેટલાક સાંખ્યયોગથી અને ખીન્ન કર્મયોગથી (જીવે છે) (૨૪)

વિવેચન-આ શ્લોક પરમાત્માનું દર્શન કેવી રીતે કરવું તે સમજાવે છે. દર્શન કરવામાં પ્રથમ પરિપક્વ અને શુદ્ધ બુદ્ધિ જોઈએ. શુદ્ધ બુદ્ધિ થયેલા જીવો-કેટલાક જ્ઞાનયોગદ્વારા અને કેટલાક કર્મયોગદ્વારા હૃદયગુહામાં જીવે છે. સ્વરૂપજ્ઞાન જો શાસ્ત્રથી અને ગુરુમુખથી પ્રાપ્ત થયું હશે તો તેનો અનુભવ હૃદયગુહામાં કરશે વળી સાથે સાથે પહોર પણ કરી શકશે.

અન્યે ત્વેવમજાનન્તઃ શ્રુત્વાઽન્યેભ્ય ઉપાસતે ।

તેઽપિ ચાતિતરન્ત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ-અન્યે-ખીન્ન (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. અન્ય) તુ, યવમ્-પણ, તો પણ, એ પ્રમાણે (અવ્યય) અજાનન્તઃ-નહિ જાણનારાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. અજાનન્ત) શ્રુત્વા-સાંભળીને (વિધેય ક્રૂદન્ત) અન્યેભ્યઃ-ખીન્ન પાસેથી (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) ઉપાસતે-સેવે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. ઉપ+આસ ૨ ગણ, આત્મને૦) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) અપિ, ચ-પણ, અને (અવ્યય) અતિતરન્ત્યેવ-તરી જાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. અતિ+તૃ ૧ ગણ, પર+ત્ર૦) યવ-જ, માત્ર (અવ્યય) મૃત્યુમ્-મૃત્યુને (નામ, ક્રિ. એ. વ. પુ. મૃત્યુ) શ્રુતિપરાયણાઃ-શ્રવણપરાયણ (વિશેષણ, વિ. અન્યે)

ભાવાર્થ-પરંતુ ખીન્ન આ પ્રમાણે નહિ જાણીને ખીન્નઓની પાસેથી સાંભળીને ઉપાસના કરે છે, અને તેઓ શ્રવણ પરાયણ થયેલા પણ મૃત્યુને તરી જાય છે. (૨૫)

વિવેચન-સાંખ્યયોગ (ધ્યાનયોગ) અને નિષ્કામ કર્મયોગને સમજ

શક્તિ નથી અને બીજાની આપેલી બુદ્ધિથી ઉપાસના કરે છે તેવા પણ મૃત્યુને તરી બંધ છે.

તરી જવાની બાંબતમાં વિશેષ ધ્યાનની જરૂર છે. પ્રથમ શ્રવણ સિદ્ધ થયું જોઈએ અને એ પ્રકારે ઉપાસના થવી જોઈએ. ઉપાસના નિત્ય, શુદ્ધ, અતિમ દ્વેષાનુષ્ઠાણ હોવી જોઈએ.

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્ સત્ત્વં સ્થાવરજન્મમ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્ તદ્વિદ્ધિ મરતર્પમ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ-યાવત્-જેટલું, જે કંઈ (વિશેષ્ય, વિ. સત્ત્વમ્) સંજાયતે-ઉત્પન્ન થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. સમ્પન્નન્ ૪ ગણ, આત્મને૦) કિંચિત્-કંઈ પણ (વિશેષ્ય, વિ. સત્ત્વમ્) સત્ત્વમ્-સત્ત્વ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. સત્ત્વ) સ્થાવરજન્મમ્-સ્થાવરજન્મ (વિશેષ્ય, વિ. સત્ત્વમ્) ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્-પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંયોગથી (નામ, ૫. એ. વ. પુ. ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્રજઃ ચ તયોઃ સંયોગાત્ તત્પુ૦) સત્-તે (તર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. નપું. તત્) વિદ્ધિ-ગણ્ય (ક્રિ. આત્માર્થ, ૨ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ, પરસ્મે૦) મરતર્પમ-હે મરતર્પન (અર્પણન).

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! યાવત્ માત્ર જે કંઈ સ્થાવર જન્મ સત્ત્વ (પદાર્થ) ઉત્પન્ન થાય છે તેને ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું બાધ્ય. (૨૬)

વિવેચન-ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજના સંયોગથી સ્થાવર અને જન્મ જેટલાં છે એ બધાં સંયોગભાવે તૈયાર થાય છે. ક્ષેત્ર કહેતાં પ્રકૃતિના ભાવો. પુરુષ કહેતાં ચૈતન્યના ભાવો. આ બન્નેના સંયોગથી પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. આ પદાર્થો સ્થાવર અને જન્મ પણ બની શકે છે. આ બન્ને પ્રકારના પદાર્થોમાં સત્ત્વ તો હોય છે. સત્ત્વત્વ એટલે ભગવત્ સત્તા માત્રકત્વ. જે કે પદાર્થ ક્ષણભંગુર બને તો પણ તેમાં ભગવત્ સત્તાનું દર્શન હોવાથી તેનું (પદાર્થનું) જ્ઞાન અને વિવેક પણ થઈ શકે છે.

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ।

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં યઃ પश्यતિ સ પश्यતિ ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ-સમમ્-સરખું (વિશેષણ, વિ. પરમેશ્વરમ્) સર્વેષુ-અધ્યાત્મામાં (વિશેષણ, વિ. ભૂતેષુ) ભૂતેષુ-ભૂતોમાં (નામ, સ. જ. વ. ભૂત) તિષ્ઠન્તમ્-રહેલો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પરમેશ્વરમ્) પરમેશ્વરમ્-પરમેશ્વરને (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) વિનશ્યત્સ્વ-વિનાશ પામતાઓમાં (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. ભૂતેષુ) અવિનશ્યન્તમ્-નહિ નાશ પામતો, અવિનાશી (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પરમેશ્વરમ્) યઃ-જે (સર્વનામ પ્ર. એ. વ. પુ.) પश्यતિ-જુએ છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. દૃશ્ (પશ્ય) ૧ ગણ પરસ્મૈ.) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) પश्यતિ-તે જુએ છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. દૃશ્ (પશ્ય) ૧ ગણ, પરસ્મૈ.)

ભાવાર્થ-જે પુરુષ નાશ પામનારા સર્વભૂતોમાં નાશરહિત પરમેશ્વરને સમભાવથી રહેતો જુએ છે તે જ જુએ છે. (૨૭)

નિવેચન-સ્થાવર અને જંગમ ભૂતોમાં (ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોમાં તેમજ ઉત્પન્ન થવાના પદાર્થોમાં, નાશ થયેલા પદાર્થોમાં તેમજ નાશ થવાના પદાર્થોમાં) સમભાવથી ભગવાનની સ્થિતિ જે જોઈ શકે છે, તે જ બરાબર જુએ છે. સરખી રીતે ભગવાન સર્વત્ર સ્થિત હોય છે. એની ત્યાં સત્તા જણાય છે અને એ સત્તા માત્રથી એની સ્થિતિ બની રહેલી હોય છે. કોઈક જ જીવને પોતાની ઈચ્છાથી સાક્ષાત્કાર કરાવે છે એટલે એનો (બ્રહ્મનો) શુભભાવ પ્રકટ કરે છે. દૃષ્ટ પદાર્થોનો નાશ થતાં પણ તેમાં રહેલો પરમેશ્વર-ભાવ નાશ પામતો નથી.

સમં પश्यન્ દિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમોશ્વરમ્ ।

ન હિનસ્ત્યાત્મનાઽઽત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ-સમમ્-સરખું, સમાન (વિશેષણ, વિ. શ્વરમ્) પश्यન્-જોતો (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. યઃ) દિ-એકસ (અન્ય) સર્વત્ર-મધે દેગણે (અન્યામાં) સમવસ્થિતમ્-સમાનતાથી રહેવાવાળો (વિશેષણ, વિ. શ્વરમ્) શ્વરમ્

(નામ, દિ. એ. વ. પુ. ફેશ્વર) ન-નદિ (અવ્યય) દ્વિનસ્તિ-દિસે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. દ્વિસૂ ૭ ગણ, પરસ્મૈ૦) આત્મના-આત્મા વડે, માયા વડે (નામ, વ. એ. વ. પુ.) આત્માનમ્-પોતાને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. આત્મન્) તતઃ-પછી (અવ્યય) યાત્તિ-જાય છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. યા ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) પરામ્-પરા, ઉત્તમ (વિદ્યેત્ય, વિ. ગતિમ્) ગતિમ્-ગતિને (નામ, દિ. એ. વ. શ્રી. ગતિ)

ભાવાર્થ-જે પુરુષ સમભાવથી સર્વમાં રહેલા ઈશ્વરને એકસરખો જોતો આત્મા (માયા)થી હુણુતો નથી, તે પરમ ગતિને પામે છે. (૨૮)

વિવેચન-પરમગતિ પ્રાપ્ત કરવામાં નિખાલસભાવે શુદ્ધ થયેલા અંતાઃકરણને ભગવત્સાક્ષાત્કાર ઉપયોગમાં આવે છે.

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।

યઃ પश्यતિ તથાઽઽત્માનમકર્તારં સ પश्यતિ ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ-પ્રકૃત્યા-પ્રકૃતિથી (નામ, વ. એ. વ. શ્રી. પ્રકૃતિ) પચ, ચ-જ, માત્ર, અને (અવ્યય) કર્માણિ-કર્મોને (નામ, દિ. બ. વ. નપું. કર્મેન્) ક્રિયમાણાનિ-કરવામાં આવતાં (વિદ્યેત્ય, વિ. કર્માણિ) સર્વશઃ-નધી રીતે, સર્વ પ્રકારે (અવ્યય) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ) પश्यતિ-જુએ છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. દૃશ્ (પશ્ય) ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦) તથા-અને (અવ્યય) આત્માનમ્-પોતાને, આત્માને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. આત્મન્) અકર્તારમ્-અકર્તા (નામ, દિ. એ. વ. પુ. અકર્તૃ) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્) પश्यતિ-તે જુએ છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. દૃશ્ ૧ ગણ, પરસ્મૈ૦)

ભાવાર્થ-જને જે પુરુષ સર્વ કર્મોને સર્વ પ્રકારથી પ્રકૃતિથી જ કરાતાં જુએ છે અને આત્માને અકર્તા જુએ છે, તે જ 'જુએ છે. (૨૯)

વિવેચન-કર્મ માત્ર પ્રકૃતિના સંજયે પ્રકૃતિ દ્વારા થાય છે એટલે પુરુષ પોતાને અકર્તા માની શકે છે. એ ભાવનાથી પુરુષ પ્રકૃતિથી પર થઈ શકે છે. અર્થાત્ તે પોતાનો અલિપ્તભાવ તૈયાર કરી બ્રહ્મરસ અથવા ભગવત્

રસમાં નિમગ્ન થાય છે.

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્યમનુપશ્યતિ ।

તત એવ ચ વિસ્તારં વ્રજ્ય સંપદ્યતે તદા ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ-યદા-જ્યારે (અન્ય) ભૂતપૃથગ્ભાવમ્-ભૂતોના જુદા જુદા ભાવોને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. પૃથક્ ભાવઃ इति ભૂતાનાં પૃથક્ ભાવઃ इति) પદ્મસ્થમ્-એકમા ૪ રહેલા (વિશેષણ, વિ. ભૂતપૃથક્ભાવમ્) અનુપદ્યતિ-જુએ છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અનુ+દ્વશ્ ૧ ગણ, પરમૈ૦) તતઃ-તે પરમાત્માથી (સર્વનામ, પં. એ. વ.) એવ, ચ-વળી, અને (અન્ય) વિસ્તારમ્-વિસ્તાર (નામ, દિ. એ. વ. પુ. વિસ્તાર) સંપદ્યતે-પ્રાપ્ત કરે છે (દિ. વ. કર્મણિ, ૩ પુ. એ. વ. સમ્+પદ્ ૧ ગણ) તદા-ત્યારે (અન્ય) વ્રજ્ય-બ્રજ (નામ, દિ. એ. વ. નપું.)

હોવાથી-જ્યારે ભૂતોના જુદા જુદા ભાવોને એક પરમાત્મામાં સ્થિત થએલા જુએ છે અને તે પરમાત્મામાંથી સર્વનો વિસ્તાર જુએ ॥ ત્યારે બ્રજને પ્રાપ્ત કરે છે. (૩૦)

વિવેચન-આ શ્લોક એકત્વ અને પૃથક્ત્વ સમજાવે છે. પરમાત્મામાં સંકલ્પ નામનો આધાર બની રહ્યો છે. એ આધારના હિસાબે સર્વ ભૂતોની પૃથક્ભાવના પણ થાય છે. તાત્પર્ય કે તેનો વિસ્તાર પણ થાય છે અને જ્યારે એ વિસ્તાર એકભાવ (એકત્વ)માં સ્થિત થાય છે ત્યારે તે સર્વ ભૂત પદાર્થો પરમાત્મામાં સ્થિત રહે છે. એટલે સર્વ પદાર્થો સૂક્ષ્મભાવે ભગવાનમાં એકત્વને પામેલા હોય છે અને જ્યારે વિસ્તાર કરવો હોય છે ત્યારે તેમને પૃથક્ભાવે પ્રસારે છે.

अनादित्वाद्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ-અનાદિત્વાત્ અનાદિ હોવાથી (નામ, પં. એ. વ. નપું.) નિર્ગુણત્વાત્-નિર્ગુણ હોવાથી (નામ, પં. એ. વ. નપું. નિર્ગુણત્વ) પરમાત્મા-પરમાત્મા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અવ્યમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. દ્વમ્)

અવ્યયઃ-અવિનાશી (વિશેષણ, વિ. પરમાત્મા) શરીરસ્થઃ-શરીરમાં રહેલો (વિશેષણ, વિ. પરમાત્મા) અપિ-પણ (અવ્યય) કૌન્તેય-હે કૌન્તેય (સંબોધન) ન-નહિ (અવ્યય) લિપ્યતે-લેખાય છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. લિપ્ ૬ ગણ, કર્મણિ)

ભાવાર્થ-હે કૌન્તેય ! અનાદિ હોવાથી, ગુણાતીત હોવાથી, આ અવિનાશી પરમાત્મા શરીરમાં રહેલો છતાં પણ તે કંઈ કરતો નથી અને કશાથી લેપાતો નથી. (૩૧)

વિવેચન-પરમાત્માનો વિષય આ મ્લોક સમજાવે છે. અહીં પરમાત્માને અયમ્ અવ્યય એ શબ્દોથી ઓળખાવે છે. અયમ્ કહેતાં આ એટલે દૃષ્ટ. અવ્યય કહેતાં અવિનાશી અથવા પોતાના મૂળ સ્વરૂપે કાયમ રહેનાર. એના મૂળ સ્વરૂપને અનાદિત્વ નામના ભાવવાચક શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. એટલે એ ગુણાતીત છે. ગુણાતીત એટલે ગુણથી પર. ગુણનો સંબંધ કરતાં છતાં પણ નિર્દુષ્ટપૂર્ણ શુદ્ધ પરમાત્મા છે. શરીરમાં પણ એ સ્થિતિ કરે છે તો પણ એના સ્થિતિ ગુણોથી અબાધિત થતાં કરતો નથી અને લેપાતો નથી એમ કહેવામાં આવે છે.

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ।

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાઽઽત્મા નોપલિપ્યતે ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ-યથા-જેની રીતે (અવ્યય) સર્વગતમ્-નધે ઠેકાણે વ્યાપ્ત થતું (બુ. ૧. વિશેષણ, વિ. આકાશમ્) સૌક્ષ્મ્યાત્-સૂક્ષ્મ હોવાથી (નામ, પં. એ. વ. નપું. સૌક્ષ્મ્ય) આકાશમ્-આકાશ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. આકાશ) ન-નહિ (અવ્યય) ઉપલિપ્યતે-લેખાય છે (કિ. વ. કર્મણિ ઉપ+લિપ્ ૬ ગણ) સર્વત્ર-નધે ઠેકાણે (અવ્યય) અવસ્થિતઃ-રહેલો (વિશેષણ, વિ. આત્મા) દેહે-દેહમાં (નામ, સ્. એ. વ. પુ. દેહ) તથા-તેથી (અવ્યય) આત્મા-આત્મા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. આત્મન્) ન-નહિ (અવ્યય) ઉપલિપ્યતે-લેખાય છે (કિ. વ. કર્મણિ, ૩ પુ. એ. વ. ઉપ+લિપ્ ૬ ગણ)

ભાવાર્થ-જેમ સર્વત્ર વ્યાપી આકાશ, સૂક્ષ્મ હોવાથી લેપાતું નથી

તે જ પ્રમાણે સર્વત્ર દેહમા સ્થિત છતાં પણ આત્મા ગુણાતીત હોવાને લીધે લેખાતો નથી (૩૨)

વિવેચન-આ શ્લોક ગયા શ્લોકમાં બતાવેલા વિષયને દૃષ્ટાન્ત સહિત સમજાવે છે દૃષ્ટાન્તમા આકાશને લે છે આકાશ કેવળ સૂક્ષ્મ પદાર્થ છે અને તે બધી જગ્યા પર વ્યાપ્ત છે એવાતપ્રોતભાવે એની સ્થિતિ છે તે જ પ્રકારે દેહમા થતી ક્રિયાથી આત્મા અલિપ્ત રહી શકે છે

• યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્ન લોકમિમ રવિઃ ।

ક્ષેત્રંક્ષેત્રો તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ-યથા-જેની રીતે (અવ્યય) પ્રકાશયતિ-પ્રકાશ આપે છે (કિં વ કા. ૩ પુ એ વ પ્રત્પ્રકાશ ૧૦ ગણ, ૫૨૨મં) યદુ-એક (વિશેષણ, વિ. રવિ) કૃત્સ્નમ્-અખિન, બધું (વિશેષણ, વિ લોકમ્) લોકમ્-તે ને (નામ, દિ એ વ પુ) હમમ્-આ (સર્વનામ, દિ એ. વ પુ) રવિ-રવિ, સૂર્ય (નામ, પ્ર એ વ પુ રવિ) ક્ષેત્રમ્-ક્ષેત્ર, શરીર (નામ, દિ એ વ નપુ ક્ષેત્ર) ક્ષેત્રી-ક્ષેત્રી, જીવાત્મા (નામ, પ્ર એ વ પુ ક્ષેત્રિન્) તથા-તેની રીતે (અવ્યય) કૃત્સ્નમ્-અખિન (વિશેષણ, વિ ક્ષેત્રમ્) પ્રકાશયતિ-પ્રકાશ આપે છે (કિં વ કા. ૩ પુ એ વ પ્રત્પ્રકાશ ૧ ગણ ૫૨૨મં) ભારત-હે અર્જુન (સંબોધન)

ભાનાર્થ-હે ભારત, જે પ્રમાણે એક જ સૂર્ય આ સંપૂર્ણ લોકને (બ્રહ્માડને) પ્રકાશે છે તે જ પ્રમાણે એક જ આત્મા સંપૂર્ણ ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે (આત્મા બોધરૂપ હોવાથી તેની સત્તાથી સંપૂર્ણ જડવર્ગ એટલે ક્ષેત્ર પ્રકાશિત થાય છે) (૩૩)

વિવેચન-અહીં સૂર્યનું દૃષ્ટાન્ત છે સમસ્ત લોકને સૂર્ય પ્રકાશ આપે છે એ જ રીતે એક જ આત્મા ક્ષેત્રમા (શરીરમા) રહેલો બધું જ સમજાવે છે સૂર્ય જેમ નિત્ય પ્રકાશ જ્ઞાન ઈ રૂપ છે તેમજ ક્ષેત્રી કહેતા આત્મા પણ છે

ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞ યોરેવમન્તર જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષ ચ ચે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્ ॥૩૪॥

રાખ્ધાર્થે-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ-ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું (નામ, ષ. દ્વિ. વ. પુ.) પદમ્-
એ પ્રકારે (અવ્યય) અન્તરમ્-તદ્વાત (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. અન્તર) જ્ઞાનચક્ષુષા-
જ્ઞાનચક્ષુઓથી (નામ, વ. એ. વ. નપું. જ્ઞાનચક્ષુષ્) ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષમ્-ભૂત (પ્રાણી)
અને પ્રકૃતિને ઓગાવનાર (ભૂતાનિ ચ પ્રકૃતિશ્ચ इति तयोः मोक्षः यस्मिन्
विद्यते इति) ચ-અને (અવ્યય) યે-જેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. યત્) વિદુઃ-
જાણે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. વિદ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ) યાન્તિ-પામે છે, જાય
■ (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. યા ૨ ગણ, પરસ્મૈ) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. એ.
વ. પુ. તત્) પરમ્-બ્રહ્મને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. પર)

ભાવાર્થ-આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના તદ્વાતને તથા ભૂત અને
પ્રકૃતિના મોક્ષને જે પુરુષો જ્ઞાનનેત્રો વડે જાણે છે તેઓ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત
થાય છે. (૩૪)

વિવેચન-પ્રકાશ નામના ભાવથી અંતરાત્મા જ્ઞાન નામના પ્રકાશથી
ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો વિવેક સમજાવે છે. વિશેષમાં જીવ (ક્ષેત્રજ્ઞ)ને ભૂત
પ્રકૃતિથી છુટો પાડી તેને આત્મભાવે, બ્રહ્મભાવે, પરમાત્મભાવે જોળણાવે
છે. આ પ્રકારનું સિદ્ધ જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી સર્વ તરવ જેમાંથી
ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રકારના બ્રહ્મસ્વરૂપને કોઈ પણ પુરુષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु त्रिधायां गले
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगः ॥

અધ્યાય ૧૪ — ગુણત્રયવિભાગયોગ

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાના જ્ઞાનઘુત્તમમ્ ।
યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરા સિદ્ધિમિતોગતાઃ ॥૧૥

ગાઁદાર્થ-પરમ્-૫૦, શ્રેષ્ઠ (વિશેષણ, વિ જ્ઞાનમ્) ભૂયઃ-ફરીથી (અગત્ય) પ્રવક્ષ્યામિ-કહીશ, સારી રીતે કહીશ (કિ બ કા ૩ પુ. એ વ પ્રત્યચ્છ ૨ ગણ પરમૈ૦) જ્ઞાનાનામ્-જ્ઞાનોમા, જુદી જુદી જાતના જ્ઞાનોમા (નામ, ષ બ વ નપુ. જ્ઞાન) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, દ્વિ એ. વ નપુ) ઉત્તમમ્-ઉત્તમ (વિશેષણ, વિ. જ્ઞાનમ્) યત્-એ (સર્વનામ, દ્વિ એ વ નપુ) જ્ઞાત્વા-જાણીને (વિધેય કૃદ-ત) મુનયઃ-મુનિઓ (નામ, પ્ર બ બ વ પુ મુનિ) સર્વે-અધા (સર્વનામ, પ્ર બ વ. પુ) પરામ્-શ્રેષ્ઠ, પર (વિશેષણ વિ સિદ્ધિમ્) સિદ્ધિમ્-સિદ્ધિને (નામ, દ્વિ. એ વ સ્ત્રી સિદ્ધિ) દ્વિત-આ મ સાગ્ધી, ડામનાઓના સમકુથી (અ યય) ગતાઃ-પામ્યા છે (ભૂ ૬ વિગણ, વિ મુનય.)

ભાવાર્થ-સર્વ જ્ઞાનોમા પણ ઉત્તમ પરમ જ્ઞાન ફરીથી (તને) કહીશ, જેને જાણીને સર્વે મુનિજનો આ સસારથી (જુદી) પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે (૧)

વિવેચન-આ અધ્યાયને ગુણત્રયવિભાગયોગ કહેવામા આવે છે સમસ્ત ક્રિયા જ્ઞાનભાવે, ક્રમભાવે અથવા ભક્તિભાવે આ ગુણત્રય પર આધાર રાખે છે ત્રણ ગુણના સમૂહને ગુણત્રય કહેવામા આવે છે દરેકની સાથે આ ત્રણે ગુણો સળધ કરે છે એછા વધતા પ્રમાણમા આ ગુણોને

સંબંધ થાય છે. એ આધારે કોઈને આપણે સાત્વિક ગુણવાળો, રાજસ ગુણવાળો અથવા તામસ ગુણવાળો કહીએ છીએ. આ ત્રણે ગુણો વશમાં રાખી ક્રિયા કરનાર કોઈક જ બની શકે છે. નેને કદાચ ગુણાતીત કહી શકાય. સામાન્યતઃ જીવ ગુણાતીત બની શકે નહિ. ગુણાતીત સ્વરૂપ તો પરબ્રહ્મ જ હોઈ શકે.

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥२॥

શબ્દાર્થ-હવમ્-આ (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાનને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) ઉપાશ્રિત્ય-પ્રાપ્ત કરીને, આશ્રય કરીને (વિધેય કૃદન્ત) મમ-મારા (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્) સાધર્મ્યમ્-સ્વરૂપને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. સાધર્મ્ય) આગતાઃ-પામેલા (૪ કૃ. વિશેષજ્ઞ વિ. પુરુષાઃ) સર્ગ-સૃષ્ટિમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. સર્ગ) અપિ ન-પણ, નહિ, (અન્યથા) ઉપજાયન્તે-ઉત્પન્ન થાય છે (ક્રિ. ૩ પુ. બ. વ. ઉપજન્ ૪ ગણ આત્મને.) પ્રલયે-પ્રલયમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. પ્રલય) ન ચ-નહિ, અને (અન્યથા) વ્યથન્તિ-વ્યથા પામે છે (ક્રિ. ૫. કા. ૩ પુ. ૪ વ. વ્યથ્ ૧ ગણ પરસ્મૈ.)

ભાવાર્થ-આ જ્ઞાનને આશ્રય કરીને રહેનારા, મારા સ્વરૂપને પામેલા પુરુષો સૃષ્ટિમાં પણ ઉત્પન્ન થતા નથી અને પ્રલયકાળમાં પણ વ્યાકુળ થતા નથી. (૨)

વિવેચન-ભગવાન કહે છે કે હું તને ઉત્તમ જ્ઞાન જણાવું છું. આ ઉત્તમ જ્ઞાન બાળુવા વડે મુનિઓ પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા. સંસારમાં બાળુવાના પદાર્થો તો અનેક છે. આ બધા પ્રકારના જ્ઞાન કદાચ એકને પ્રાપ્ત થાય તો પણ તેની પાસે માત્ર જ્ઞાનની સમૃદ્ધિ થઈ એમ કહેવાય. આ સમૃદ્ધિ માત્ર એતું મહત્ત્વ જગતમાં પ્રવર્તાવે પણ એથી કાંઈ એને મોક્ષ વિષયક ભગવદ્ધર્મો તો પ્રાપ્ત ન થાય એ ધર્મો પ્રાપ્ત થયા વિનાનું બધુંએ જ્ઞાન લુપ્ત પડે. એ હેતુથી જ આ શ્લોકમાં કોઈક પ્રકારનું ઉત્તમ જ્ઞાન છે એમ કહ્યું છે. વળી મુનિઓ જ એ જ્ઞાનનું ગનન કરી શકે અને સિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે. માત્ર ધ્રુવણથી કાંઈ જ લાભ મળતો

નથી. મનનથી જ શ્રવણ દ્વારાએ પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાન સિદ્ધ કરી શકાય છે. આ પ્રકારે સિદ્ધ થયેલા જ્ઞાનોને જગવદ્ધર્મો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રલયમાં એને દુઃખ થતું નથી તથા સર્ગમાં એની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ગર્ભે દધામ્યહમ્ ।

સમ્ભવઃ સર્વભૂતાનાં તત્તો ભવતિ ભારત ॥૩॥

શબ્દાર્થ-મમ-મારી (સર્વનામ વ. એ. વ. અસ્મત્) યોનિઃ-ઉત્પત્તિ-સ્થાન (નામ પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) મહત્-મહાન (વિશેષણ વિ. વ્રહ્મ) વ્રહ્મ-બ્રહ્મ (પ્રકૃતિ, ત્રિશુણ્મયી માયા) (નામ પ્ર. એ. વ. નપું. વ્રહ્મન્) તસ્મિન્-તેમાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. નપું. તત્) ગર્ભમ્-ગર્ભને, ચેતનરૂપ બીજને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. ગર્ભ) દધામિ-મૂકું છું (ક્રિ. ૧ પુ. એ. વ. અસ્મત્) સમ્ભવઃ-સંભવ, ઉત્પત્તિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સમ્ભવ) સર્વભૂતાનામ્-સર્વભૂતોનો (નામ, વ. બ. વ. નપું.) તત્-તેમાંથી, જડ અને ચેતનના સંયોગથી (સર્વનામ, પં. એ. વ.) ભવતિ-થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. મૂ ૧ ગણ પરસ્મે.) ભારત-હે ભારત (સંબોધન)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! મારી મહત્ બ્રહ્મ પ્રકૃતિ સર્વભૂતોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે. હું તે ઉત્પત્તિસ્થાનમાં ચેતનરૂપ બીજને મૂકું છું; જડ ચેતનના સંયોગથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૩)

વિવેચન-શ્લોક ૩ અને ૪ આ શ્લોક ઉત્પત્તિ વિભાવ બતાવે છે. એમાં મહદ્બ્રહ્મ નામનું તત્ત્વ છે. તેને ગર્ભાધાનનું સ્થાન આપે છે. મહદ્ બ્રહ્મને બ્રહ્મના જ્ઞાને જ રહેલી પ્રકૃતિ અથવા ત્રિશુણ્મયી માયા ઉત્પત્તિ સ્થાન તરીકે બને છે. એ સ્થાનમાં ચેતનરૂપ બીજનું સ્થાપન હું-વાસુદેવ-બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ કરું છું. આમાંથી સર્વભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રકારે સર્વ ઉત્પત્તિસ્થાન વિશાવેશમાં સમજી લેવું અને એ રીતે અનેકાનેક શરીરો બ્રહ્માંડમાં ઉદ્ભવે છે.

સર્વયોનિષુ કૌતેય મૂર્તયઃ સંભવંતિ યાઃ ॥

તાયાં વ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં વોજમદઃ પિતા ॥૪॥

શબ્દાર્થ-સર્વયોનિપુ-ગ્રાવી ઉત્પત્તિઓમાં (નામ, સ. બ. વ. સ્ત્રી.)
 કૌન્તેય-હે અર્જુન (સંબોધન) મૂર્તય-સ્વરૂપો, સરીસે, આકૃતિઓ (નામ, પ્ર. બ.
 વ. સ્ત્રી. મૂર્તિ) સમ્ભવન્તિ-થાય છે ઉત્પન્ન થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ.
 સમ્+મૂ ૧ ગણ પરસ્મૈ) યાઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી.) તાસામ્-તે મૂર્તિ-
 ઓના (સર્વનામ, પ. બ. વ. સ્ત્રી. તત્) ગ્રહ્ય-ગ્રહ્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.
 ગ્રહ્યન્) મહત્-મહાન (વિશેષણ, વિ. ગ્રહ્ય) યોનિઃ-ઉત્પત્તિસ્થાન (નામ, પ્ર. એ.
 વ. સ્ત્રી. યોનિ) અદ્વમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) વોજપ્રિયઃ-મીઠાને
 સ્થાપન કરનાર (વિશેષણ વિ. અદ્વમ્) પિતા-પિતા (નામ, પ્ર. એ. વ. પિતૃ પુ.)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! નાના પ્રકારની સર્વ યોનિઓમાં જેટલી
 મૂર્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વની મહત્ પ્રજ્ઞ ગર્ભને ધારણ કરનારી
 માતૃરૂપા છે અને હું બીજને સ્થાપન કરનાર પિતા છું. (૪)

સત્ત્વં રજસ્તમ इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥

निवर्धन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥૫॥

શબ્દાર્થ-સત્ત્વમ્-સત્ત્વ (નામ પ્ર. એ. વ. નપું.) રજઃ-ગજસ (નામ, પ્ર.
 એ. વ. નપું. રજસ) તમઃ-તામસ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. તમસ) इति-એમ
 (અવ્યય) ગુણાઃ-ગુણો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. ગુણ) પ્રકૃતિસમ્ભવાઃ-પ્રકૃતિથી
 ઉત્પન્ન થયેલા (વિશેષણ વિ. ગુણાઃ; પ્રકૃતિઃ પદ્ય સમ્ભવઃ યેપાં इति બહુ.)
 નિવર્ધન્તિ-ખાંધે છે. (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. નિ+વર્ધ પરસ્મૈ ૬ ગણ) મહા-
 બાહો-હે અર્જુન (સંબોધન) દેહે-દેહમાં (નામ, સ. એ. વ. દેહ નપું.) દેહિનમ્-
 જીવને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. દેહિન્) અવ્યયમ્-અવિનાશી (વિશેષણ, વિ.
 દેહિનમ્)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! સત્ત્વ, રજસ, તમસ એ પ્રકારના પ્રકૃતિથી
 ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ ગુણો અવિનાશી જીવને શરીરમાં ખાંધે છે. (૫)

વિવેચન-શ્લોક ૫-૬-૭ ૮. આ શ્લોકો પ્રકૃતિમાંથી ગુણનો આવિ-
 ભાવ બતાવે છે અને તે પ્રત્યેક દૃશ્ય સ્વરૂપ સાથે સંબંધ કરે છે. તે દૃશ્ય
 પદાર્થમાં રહેલા જીવ નામની અવ્યય તત્ત્વને બાધન અથવા મોક્ષમાં લઈ
 જાય છે. આ ગુણના સત્ત્વો સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગે જણાય છે. આ ત્રણ

નિભાગ તે સત્ત્વ, રજ્જુ અને તમસ્ આ ત્રણનો અંદરો અંદર સંબંધ થતાં નવ પ્રકાર ઉભા થાય છે (૩×૩=૯). હવે આપણે મૂળ ત્રણ ગુણ સાથે વ્યવહારની વ્યવસ્થા તપાસીએ. ત્યાં સત્ત્વગુણનો ધર્મ નિર્મળ, પ્રકાશક અને સુખમય હોય છે. એમાથી જ્ઞાન અને સુખની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ સુખ અને જ્ઞાન જીવને બંધનમાં રાખે છે. કૃષ્ણ અને આસક્તિને ઉત્પન્ન કરવાને માટે રજ્જુગુણનો ઉપયોગ થાય છે અને એ દ્વારા કોઈને કોઈ કર્મમાં ભેડાતાં બંધનભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

તમોગુણ નામનું તત્ત્વ બધાં પ્રાણીઓ-જીવોને મોહ કરનારું તત્ત્વ છે. આ તત્ત્વ અજ્ઞાનથી જડભાવ અગીકાર કરતાં આળસ અને નિદ્રા દ્વારા જીવોને બંધનમાં રાખે છે.

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયમ્ ।

સુલસંગેન વધ્નાતિ જ્ઞાનસંગેન ચાનય ॥૬॥

શબ્દાર્થ-તત્ર-ત્યા (અન્યથા) સત્ત્વમ્-સત્ત્વ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું) નિર્મલત્વાત્-નિર્મળ હોવાને કારણે (નામ, પ. એ. વ. નપું) પ્રકાશકમ્-પ્રકાશ કરનાર (વિશેષજ્ઞ, વિ. સત્ત્વમ્) અનામયમ્-વિકાર વિનાનું (વિશેષજ્ઞ, વિ. સત્ત્વમ્) સુલસંગેન-સુખની આસક્તિથી (નામ, તુ. એ. વ. પુ) વધ્નાતિ-બાધે છે (કિ. ૩ પુ એ. વ. ૬ ગય ૫૨૨મે.) જ્ઞાનસંગેન-જ્ઞાનની આસક્તિથી (નામ, તુ. એ. વ. પુ) ચ-અને (અન્યથા) અનય-હે અર્જુન ! (સંપ્રોધન)

શબ્દાર્થ-હે નિમ્પાય ! તે ત્રણ ગુણોમા પ્રકાશ કરનારો, વિકાર વિનાનો, સત્ત્વગુણ નિર્મળ હોવાને કારણે સુખની આસક્તિથી અને જ્ઞાનની આસક્તિથી જીવને બાધે છે. (૬)

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્ ।

તન્નિવધ્નાતિ કૌંતેય કર્મસંગેન દેહિનમ્ ॥૭॥

શબ્દાર્થ-રજ-ગળ્ગમ્, રજેગુણ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું) રજસ્ રાગાત્મકમ્-રાગરૂપ (રાગજ્ઞ, વિ. રજઃ) વિદ્ધિ-જ્ઞાણ (કિ. આશ્વાર્થ ૨ પુ એ.

૧. વિદ્ ૨ ગણ) તૃષ્ણાસદ્ગતસમુદ્રવમ્-તૃષ્ણા-કામના અને આસક્તિથી ઉપજેજો (વિશેષણ વિ. રજઃ, તૃષ્ણા ચ સદ્ગત્ય તયોઃ સમુદ્રવમ્ इति समुद्रवः) તત્-તે (સર્વનામ પ્ર. એ. ૧. નપું. તત્) નિવધ્નાતિ-બાધે છે. (ક્રિ. ૧. કા. ૩ પુ. એ. ૧. યદ્ ૬ ગણ પરસ્મૈ) કૌન્તેય-હે અર્જુન ! (સંબોધન) કર્મસદ્ગત-કર્મ અને તેના ફળની આસક્તિથી (નામ, ત. એ. ૧. પુ) દેહિનમ્-છવને (નામ, ક્રિ. એ. ૧. પુ. દેહિન્)

ભાવાર્થ-હે કૌન્તેય ! રાગરૂપ રજોગુણને કામના અને આસક્તિથી ઉપજેજો બાળ્ય તે છવાતમાને કર્મોનાં અને તેમના ફળની આસક્તિથી બાધે છે.

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્મિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિવધ્નાતિ ભારત ॥૮॥

રાખદાર્થ-તમઃ-તમોગુણ (નામ, ક્રિ. એ. ૧. નપું.) તુ-તો પણ (અભ્યય) અજ્ઞાનજમ્-અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેતું (વિશેષણ વિ. તમઃ) વિદ્મિ-જાણું (ક્રિ આદ્યાર્થ ૨ પુ એ. ૧. વિદ્ ૨ ગણ પરસ્મૈ) મોહનમ્-મોહ કરનારુ (વિશેષણ, વિ. તમઃ) સર્વદેહિનામ્-મધ્ય પરીધારીઓને, દેહાભિમાનીઓને (નામ, ૧ બ. ૧. સર્વ-દેહિન્) પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિ-પ્રમાદ આલસ્ય અને નિદ્રા વડે (પ્રમાદશ્ચ આલસ્યં ચ નિદ્રાઃ પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાઃ તાભિઃ ૬-૬૦) તત્-તે-તમોગુણ (પ્ર. એ. ૧. તત્ નપું.) નિવધ્નાતિ-બાધે છે (ક્રિ. ૧. કા. ૩ પુ એ. ૧. નિવધ્ ૬ ગણ પરસ્મૈ) ભારત-હે ભાગ્ય ! (સંબોધન)

ભાવાર્થ-હે ભારત ! સર્વદેહાભિમાનોઓને મોહ ઉત્પન્ન કરનાર, અજ્ઞાનથી ઉપજેલા તમોગુણને બાળ્ય. પ્રમાદ, આલસ્ય અને નિદ્રા વડે તે તમોગુણ, છવને બાધે છે. (૮)

સત્ત્વં મુખે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ।

જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥૯॥

રાખદાર્થ-સત્ત્વમ્-સત્ત્વગુણ (નામ, પ્ર. એ. ૧. નપું.) મુખે-મુખમાં (નામ, સ. એ. ૧ નપું. મુખ) સંજયતિ-જોડે છે (ક્રિ. ૧. કા. ૩ પુ. એ. ૧. સમ્ + જિ (જય્) પરસ્મૈ ૧ ગણ) રજઃ - રજોગુણ (નામ,

પ્ર. એ. વ. પુ.) કર્મણિ-કર્મમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. કર્મન્) ભારત-હે ભારત !
(સંબોધન) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાનને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. જ્ઞાનમ્) આવૃત્ય-ઢાંકી દઈને
(વિધેયકૃદન્ત) તુ-તો પણ (અન્યથ) તમઃ- તમેગુણ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. તમસ્) પ્રમાદે-પ્રમાદમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. પ્રમાદ) સજ્જયતિ-જોડે છે (દ્વિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. સમ્+જિ પરમૈ૦ ૧ ગણ) ઉત-ઊઠડું; પણ (અન્યથ)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! સત્વગુણ સુખમાં જોડે છે, રજોગુણ કર્મમાં જોડે છે અને તમેગુણ ઊઠડું જ્ઞાનને ઢાંકી દઈને ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણને વ્યર્થ ચેષ્ટાઓમાં જોડે છે. (૯)

વિવેચન-સત્વગુણ સુખને પ્રગટ કરે છે; રજોગુણ કર્મમાં જોડે છે તમેગુણ જ્ઞાનને ઢાંકી દઈ પ્રમાદમાં નાંખી દે છે. જો કે સત્વગુણ સુખને પ્રાપ્ત કરાવે છે; છતાં આ સુખ સાંસારિક હોવાથી વ્યાપોક્ક બને છે.

રજસ્તમશ્વામિભૂય સત્ત્વં ભવતિ, ભારત ।

રજઃ સત્ત્વં તમઃૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ-રજઃ-રજોગુણ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. રજસ્) તમઃ-તમેગુણ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. તમસ્) ચ-અને (અન્યથ) અભિમૂય- દબારી દઈને (વિધેય કૃદન્ત) સત્ત્વમ્-સત્વ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. સત્ત્વ) ભવતિ-થાય છે (દ્વિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. મૂ. ભવ) ૧ ગણ પરમૈ૦) ભારત-હે ભારત ! (સંબોધન) રજઃ-રજોગુણ (નામ, એ. વ. નપું. રજસ્) સત્ત્વમ્-સત્વગુણ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. સત્ત્વ) તમઃ-તમેગુણ (નામ, દ્વિ. એ. વ. તમસ્) ચ એવ-અને, વળી (અન્યથ) તમઃ-તમેગુણ (નામ, દ્વિ. એ. નપું. તમસ્) સત્ત્વમ્-સત્વગુણને (નામ, દ્વિ. એ. નપું. સત્ત્વ) રજઃ-રજોગુણ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. રજસ્) તથા-તેવી રીતે (અન્યથ)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! રજોગુણ તમેગુણને દબાવીને સત્વગુણ જોડે છે અને વળી સત્વગુણને દબાવી તમેગુણ થાય છે. તેમજ તમેગુણ સત્વને દબાવીને રજોગુણ થાય છે. (૧૦)

વિવેચન-કોઈક પ્રસંગે તમેગુણ અને રજોગુણને દબાવીને સત્વગુણ થાય છે.

આગળ પડે છે. કોઈક વખતે સત્વગુણ અને તમોગુણને દબાવી રજોગુણ આગળ પડે છે અને કોઈક વખતે સત્વગુણ અને રજોગુણને દબાવી તમોગુણ આગળ પડે છે. એટલે કે કોઈપણ માણસને સાર્વિક, રાજસી કે તામસી કહી શકાય નહિ. ક્રિયા અને ગુણ દ્વારા દરેકના ધર્મો આવિર્ભાવ થાય છે. એટલે નિશ્ચિત ભાવે કોઈ પણ જગાએ જણાતા નથી. એ કારણે તદીય અને તદા-થયભાવ (ભગવદીય અને ભગવદાથય)નું અવલંબન કરી પોતાને વ્યવહાર ચલાવ્યા કરવો.

સર્વદારેષુ દેહેઽસ્મિન્મકાશ ઉપજાયતે ।

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદ્વિદ્યદ્ સત્ત્વમિત્યુત ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ-સર્વદારેષુ-નધા દાગેમાં, અંતઃકરણની ઇન્દ્રિયોમાં (નામ, સ. બ. વ. નપું. સર્વદાર) દેહે-દેહમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. દેહ) અસ્મિન્-આ (સર્વનામ, સ. એ. વ. નપું. હદમ્) પ્રકાશ-પ્રકાશ, ચેતન, જ્ઞાન (નામ, પ્ર એ વ.) ઉપજાયતે-થાય છે, ઉપજે છે (ક્રિ વ કા. ૩ પુ. એ. વ. ઉપ + જન્ (જાણ) ૪ ગણ) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) યદા તદા-ત્યારે, ત્યારે (અન્યથ) વિદ્યાત્-જાણવું જોઈએ (ક્રિ. વિધ્યર્થ ૩ પુ. એ. વ. વિદ્-૨ ગણ) વિદ્યદ્મ-વધારે વધેયું (વિગેષણ, વિ. સત્ત્વમ્) સત્ત્વમ્-સત્ત્વ (નામ, પ્ર એ વ.) इति-એમ, એટલે કે (અન્યથ)

ભાવાર્થ-ત્યારે આ દેહમાં, અંતઃકરણની ઇન્દ્રિયોમાં ચૈતન્ય અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જાણવું કે સત્ત્વગુણ વધેલો છે. (૧૧)

વિવેચન-શરીરમાં નવ દ્વાર છે અને આ નવ દ્વારમાં સંબંધ કરવા અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોનો આવિર્ભાવ (પ્રકાશ) કરવામાં આવ્યો છે. ખામી તો ત્યાં યોગ્ય જ્ઞાનની છે એ ખામી દૂર કરવા સત્ત્વગુણને વધારા જ્ઞાનની છે. એ ખામી દૂર કરવા સત્ત્વગુણને વધારા જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ કરવી

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિ જાયન્તે ત્રિવિદે ભરતર્પભ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ-લોભ:-લોભ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. લોભ) પ્રવૃત્તિ:-પ્રવૃત્તિ
 નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) આરંભ:-આરંભ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) કર્મણામ્-
 કર્મોનાં (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. કર્મણ) અશાન્તિ:-અશાન્તિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.)
 સ્પૃહા-વિપયભોગની લાલસા (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) રજસિ-રજેશુનામાં (નામ,
 સ્ત્ર. એ. વ. નપું. રજસ) પત્તાનિ-પા (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. પત્તદ)
 જાયન્તે-ઉત્પન્ન થાય છે (ક્રિ. વ. શ. ૩ પુ. એ. વ. ૪ મન) વિનૃષ્ટે-વધારે
 વૈભવામાં (વિશેષજ, વિ. રજસિ) ભરતર્પણ-૩ અર્ચન ! (સંબોધન)

ભાવાર્થ-હું ભરતર્પણ ! વધેલા રજેશુનાની વિશેષ વૃદ્ધિ થવાથી
 લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોના સ્વાર્થથી આરંભ, અશાન્તિ, વિપયભોગની લાલસા એ
 બધાં ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૨)

વિવેચન-સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાં જીવને લોભ, અશાન્તિ અને લુપ્તા લુપ્તા
 વિપયોની સ્પૃહા થાય છે. આ સ્પૃહાને પહોંચી વળવા કર્મો પલ્લુ કરવાં પડે
 છે. કર્મો લૌકિક અને લૌકિક હોય છે. આ કર્મોમાં એની પ્રવૃત્તિ ચાલુ ને ચાલુ
 કોઈપણ દુઃખના આશાએ જાતો રહે છે. આ પ્રકાર ત્યાં ત્યાં જાણ્યા ત્યાં ત્યાં
 રજેશુનાના કર્મો પ્રવર્તે છે એમ બાંધવું. જીવ આ દ્વારા મેલેશનો આશા રાખતો
 હોય તો તે વ્યર્થ છે. કેટલાંકે કર્મો અંતઃકરણના શુદ્ધિ માટે હોય છે.
 એવાં કર્મો કરવાના આવશ્યકતા રહે છે ખરી. જો કે ખીલાં કર્મો સંયોગો-
 વશાત્ કરવાં પડે તો તે નિષ્કામભાવે કરવાં જોઈએ.

અમરાજોઽનટલિચ પ્રમાદો માંહ एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विद्वे कुरुनन्दन ॥૧૩॥

ભાવાર્થ-હે કુરુનંદન ! વધેલા તમોશુણ્ણમાં અજ્ઞાન અને અંધકાર, કર્તવ્ય કર્મોમાં અપ્રવૃત્તિ, વ્યર્થ જોષ્ટા, નિદ્રા વ. વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૩)

વિવેચન-સંસારમાં આપણે મોહ જોઈએ છીએ. આ મોહ, વસ્તુનો યથાર્થ પ્રકાશ ન સમજવાથી થાય છે. વસ્તુનો યથાર્થ ન સમજવાથી થાય છે. વસ્તુનો યથાર્થ પ્રકાશ ન સમજવાથી થાય છે. વસ્તુનો યથાર્થ પ્રકાશ ન સમજવાથી થાય છે. આ પ્રકારના ધર્મને તમોશુણ્ણના ભાવથી સમજવાય છે. આવા સંયોગો પ્રાપ્ત થતાં કેટલાંક કર્મો પર મનુષ્યને ઘડા ઉપજતી નથી અને તે કારણે તે જ્ઞાતાનો અનુભવ કરે છે.

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकान्મलान्મतिपद्यते ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ-યદા-જ્યારે (અભ્યય) સત્ત્વે-સત્ત્વમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. સત્ત્વ) પ્રવૃદ્ધે-સારી રીતે વધેલા (જૂ. ક. વિશેષણ વિ. સત્ત્વે) તુ-તો પશુ. (અભ્યય) પ્રલયમ્-પ્રલયને (નામ, કિ. એ. વ. નપું. પ્રલય) યાતિ-પામે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ૨ ગણ) દેહમૃત્-શરીરધારી (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. દેહ-મૃત્) તદા-ત્યારે (અભ્યય) ઉત્તમવિદામ્-ઉત્તમ વસ્તુને સમજનારાઓનો (નામ, પ. બ. વ. સ્ત્રી. ઉત્તમવિદા) લોકાન્-લોકોને (નામ, કિ. બ. વ. પુ. લોક) અમલાન્-નિર્ભળ (વિશેષણ, વિ. લોકાન્) પ્રતિપદ્યતે-પામે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. પ્રતિ + પદ્ ૪ ગણ આત્મને)

ભાવાર્થ-પશુ જ્યારે જીવાત્મા સત્ત્વશુણ્ણની વૃદ્ધિમાં મરણ પામે છે ત્યારે ઉત્તમ વસ્તુને સમજનારાઓના લોકોને તે શરીરધારી પામે છે. (૧૪)

વિવેચન-કોઈક જીવાત્માને સત્ત્વશુણ્ણની અભિવૃદ્ધિ થઈ અને એવા સંયોગમાં જો એનું મૃત્યુ થાય તો તે ઉત્તમ પુરુષને જોળખનારા દિવ્ય અને વિશુદ્ધ લોકને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ઉત્તમ પુરુષ અધ્યાય ૧૫-૧૭માં શ્લોકમાં બતાવેલો પરમાત્માવાચક પુરુષ છે.

અક્ષરવાચક શબ્દને અહીં બ્રહ્મ તરીકે જોળખાવે છે અને તેને કૂટસ્થ માને છે. વળી બીજો પુરુષ છે જેને ક્ષર નામથી જોળખાવે છે અને તે સર્વ ભૂતમય છે. તેને કૂટ નામથી જોળખાવે છે. જે કૂટમાં રહે છે તેને અક્ષર કહેવામાં આવે છે. કૂટમાં ફેરફાર થઈ શકે ખરો પણ અક્ષર અવિનાશી હોવાથી તેમાં ફેરફાર થતો નથી. તેને (કૂટસ્થને) જીવાત્માની સંગ્રામપાય છે. જીવાત્માનું જ્ઞાન અક્ષરપર્યંત બની શકે ખરું. સાત્ત્વિક જ્ઞાન અક્ષરપર્યંત જઈ શકે, કેવળ શુદ્ધ સાત્ત્વિક જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે તો જ ઉત્તમ પુરુષનું જ્ઞાન થાય અને દિવ્ય ભાવોને કેળવી શકાય.

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંક્લિપુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષ્ઠ જાયતે ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ-રજસિ-રજોગુણમાં (નામ, સ. નપું. રજસ) પ્રલયમ્-પ્રલયને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. પ્રલય) ગત્વા-જઈને, પામીને (વિધેય કૃદંત) કર્મસંક્લિપુ-કર્મોની આસક્તિવાળા પુરુષોમાં (નામ, સ. બ. વ. પુ. કર્મસંક્લિપાન્) જાયતે-જન્મે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. જન્ ૪ ગણ, આત્મને૦) તથા-તેની રીતે (અવ્યય) પ્રલીનઃ-મરણો પુરુષ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) તમસિ-તમોગુણમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. તમસ) મૂઢયોનિષ્ઠ-મૂઢ યોનિમાં, કીટ, પશુ, પતંગાદિ (નામ, સ. બ. વ. પુ. મૂઢયોનિ) જાયતે-જન્મે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. જન્ ૪ ગણ).

ભાવાર્થ-રજોગુણમાં મરણને પામીને, કર્મોની આસક્તિવાળા મનુષ્યોમાં જન્મે છે, તથા તમો ગુણમાં મૂઢ પામેલો મૂઢયોનિઓમાં જન્મે છે. (૧૫)

નિવેચન-રજોગુણની અવિવૃદ્ધિ થતાં જો પ્રલય (મૃત્યુ) થાય તો કર્મમાં જ આસક્તિ રાખનાર જીવોની સાથે તેનો સમાગમ થશે અને એ જ પ્રકારે કર્મને કર્મની જ વૃદ્ધિ થયા કરતાં વાસનાનો ક્ષય ન થતાં વાસના દૃઢ થતી જશે. એટલે મૃત્યુલોકમાં મનુષ્યભાવે જો જીવન ખેડશે.

તમો ગુણમાં આસક્ત જીવો મૃત્યુ પામતાં કીટ, પશુ, વૃક્ષ ઇ. મૂઢ જાતિમાં જન્મે છે, કેવળ અજ્ઞાનની વ્યવસ્થા સેવતાં સેવતાં જડભાવને

અહણ કયાં કરે છે. એ કારણે આ જીવોનો મોક્ષ પ્રસંગ તો જનવો સંભવ નથી.

રજોગુણવાળા જીવને યોગ્ય સત્સમાગમ ધર્મ જાય તો એના કર્મ ધર્મ નિષ્કામ ભાવે જાને અને એ ધારણે વહન કરતાં કરતાં સાત્ત્વિક ભાવ જાગૃત થાય. આ સાત્ત્વિકભાવ દ્વારા એને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે.

તમોગુણવાળા જીવોને તો માત્ર ઉત્પન્ન થવું અને મરવું એ જ પ્રકાર હોય છે. આ વર્ગના જીવોમાં આજસ, પ્રમાદ, મોહ અને પ્રકાશ સ્થાયી અને નિત્ય રહે છે. એમનો ઉદ્ધાર તો પ્રભુની કૃપા પર જ રહે છે.

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ-કર્મણઃ-કર્મણું (નામ, ૫. એ. ૫) સુકૃતસ્ય-સાત્ત્વિક, સારું, દાષરહિત (વિશેષ્ય વિ. કર્મણા) આહુઃ-કહે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. ૨ ગણ્ય પરસ્મૈ૦) સાત્ત્વિકમ્-સાત્ત્વિક મુખ, જ્ઞાન વૈરાગ્યવાણું (વિશેષ્ય, વિ. ફલમ્) નિર્મલમ્-નિર્મળ (વિશેષ્ય વિ. ફલમ્) ફલમ્-ફલને (નામ, ૧પું. એ. ૫ ફલ) રજસઃ-રજો ગુણનું, રજસ્નું (નામ, ૫. એ. ૫. ૧પું. રજસ) તુ-પણ (અભ્યય) ફલમ્-ફલ (નામ, પ્ર. એ. ૫. ૧પું. ફલ) દુઃસ્વમ્-દુઃખ (નામ, પ્ર. એ. ૫. ૧પું. દુઃખ) અજ્ઞાનમ્-અજ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. ૫. ૧પું. અજ્ઞાન) તમસઃ-તમોગુણનું (નામ, ૫. બ. ૫. ૧પું. તમસ) ફલમ્-ફલ (નામ, પ્ર. એ. ૫. ૧પું. ફલ)

ભાવાર્થ-સાત્ત્વિક કર્મોનું સાત્ત્વિક અને નિર્મલ ફલ, રાજસ કર્મોનું ફલ દુઃખ, તામસ કર્મોનું ફલ અજ્ઞાન છે એમ કહે છે. (૧૬)

વિવેચન-સાત્ત્વિક ભાવે કર્મ કરનાર જીવોને સાત્ત્વિક અને નિર્મળ સુકૃત નામનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારના કર્મોમાં પુણ્ય કર્મોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પુણ્યકર્મો દ્વારા ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ઉત્તમ ગતિ એટલે નિત્ય સુખ (કેવળ સુખ), આત્મજ્ઞાન અને વીતરાગત્વ (વૈરાગ્ય)

મેળવે છે. તાત્પર્ય કે પોતાના ઉત્તમોત્તમ કલ્યાણની અભિવૃદ્ધિ કર્યા કરે છે. આ બધુંએ અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા પછી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

રજોગુણભિમાની જીવનાં કર્મો વાસનામય બનતાં જતાં હોવાથી, જો કે દેખાવમાં મારાં હોય છે છતાં પણ પરિણામે દુઃખરૂપ જ બને છે.

તમોગુણનાં કર્મો અવિચારી હોય છે. અને કોઈપણ પ્રકારના નિશ્ચિત ભાવો તેવાં થયેલા ન હોવાથી અજ્ઞાનને જ પેવે છે. આ અજ્ઞાન બહિર્ભૂતતાને જ ઉભી કરે છે.

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ-સત્ત્વાત્-સત્વથી (નામ, પં. એ. વ. ૧પું. સત્ત્વ) સજ્ઞાયતે-પેદા થાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. સમ્+જન્ ૪ ગણ આત્મતેજ) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. ૧પુ.) રજસઃ-રજો ગુણથી (નામ, પં. એ. વ. ૧પું. રજસ) લોભઃ-લોભ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. લોભ) एव च-એજ, અને (અવ્યય) પ્રમાદમોહૌ-પ્રમાદ અને મોહ (નામ, પ્ર. દ્વિ. વ. પુ. પ્રમાદમોહ) તમસઃ-તમોગુણથી (નામ, પં. એ. વ. ૧પું. તમસ) भवतः-થાય છે. (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. દ્વિ. વ. મૂ. ૧ ગણ પરસ્મેન) अज्ञानम्-અજ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. ૧પું. અજ્ઞાન) एव च-અને, વળી (અવ્યય)

ભાવાર્થ-સત્વથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજસથી મોહ જ, તમસથી પ્રમાદમોહ અને અજ્ઞાન થાય છે. (૧૭)

વિવેચન-સત્વગુણ જ્ઞાનના વિકાસમાં, રજોગુણ લોભને વધારવામાં અને તમોગુણ પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાનને પોષવામાં ઉપયોગી થાય છે.

સત્વ ક્રમશઃ અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરી જ્ઞાનને વધારે છે. આ જ્ઞાન છેવટે આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

રજોગુણ અંતઃકરણમાં લોભની અભિવૃદ્ધિ કરે છે અને એ રીતે સંસારાસક્તિ અને લોકભાવોને પોષ્યા કરે છે અને તમોગુણ તેા અંતઃકરણની

ધર્મેને ઠેવળ બાંધા કરી નાખી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાનને અંતઃકરણમાં સ્થિર કરે છે એટલે તમોશુણી છવ કોઈની સારી શિખામણ પણ સ્વીકારવા તૈયાર હોતો નથી.

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा ॥१८॥

શાખ્યાર્થ-ऊर्ध्वम्-ઊર્ધ્વે (અબ્ધય) ગચ્છન્તિ-જાય છે. (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. ગમ્ ૧ ગણ પરસ્મે૦) સત્ત્વસ્થાઃ-સાત્ત્વિક, સત્ત્વમાં રહેનાર (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. સત્ત્વસ્થ) મધ્યે-મધ્યમાં (અબ્ધય) તિષ્ઠન્તિ-રહે છે, ઉભો રહે છે. (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. સ્થા (તિષ્ઠ) ૧ ગણ પરસ્મે૦) રાજસાઃ-રાજસમાં રહેનાર (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. રાજસ) જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થાઃ-હલકા પ્રકારના શુણ અને વૃત્તિમાં રહેનાર (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થ) અધઃ-નીચે (અબ્ધય) ગચ્છન્તિ-જાય છે, રહે છે. (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ.) તામસાઃ-તામસ શુણવાળાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તામસ)

ભાવાર્થ-સત્ત્વશુણમાં રહેલા ઊર્ધ્વલોકમાં જાય છે. રજોશુણમાં રહેલા મધ્યમાં (મનુષ્યલોકમાં) રહે છે. હલકા પ્રકારના શુણ અને વૃત્તિઓમાં રહેનારા તામસ પુરુષો અધઃ (નીચે યોગિને પામે છે) જાય છે. (૧૮)

વિવેચન-સત્ત્વશુણમાં રહેલા છવો સંશુદ્ધ યતાં ઊર્ધ્વલોકની પ્રાપ્તિ કરે છે. રજોશુણી પોતાના જ ભાવોનું અવલંબન કરતાં કરતાં મધ્યમાં જ રહી જાય છે. તમો શુણભાવવાળા હલકી મનોવૃત્તિ ધારણ કરતા હોવાથી નીચેને નીચે જ ગળડે છે.

જેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ સત્ત્વમય થઈ ગયું છે એ તો તીવ્ર ઉત્તમ મનોભાવોને જ્ઞાનની કક્ષામાં સ્થિર કરી ભગવદ્ સ્વરૂપને જાગૃત કરે છે.

રાજસભાવવાળા માત્ર કર્મલોકમાં જ અટવાયા કરે છે અને તે વિશેષમાં સ્વર્ગલોક પર્યંત જઈ શકે છે. પુણ્ય ક્ષીણ યતાં પાછા આવે છે.

તમોશુણવાળા તો હલકા ભાવોને પોષતા હોવાથી એમનો ગતિ

હલકો એટલે અધમ જાનતી જાય છે એટલે એમને કોઈપણ પ્રકારે આગળ વધવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી.

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાન્તુપશ્યતિ ।

ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ-ના-નહિ (અવ્યય) અન્યમ્-બીજું, બીજાને (વિશેષ્ય, વિ. કર્તારમ્) ગુણેભ્યઃ-ગુણોથી (નામ, પં. બ. વ. પુ. ગુણ) કર્તારમ્-કર્તાને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. કર્તૃ) યદા-જ્યારે (અવ્યય) દ્રષ્ટા-જોનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. દ્રષ્ટૃ પુ) અનુપશ્યતિ-સમજે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અનુ+દ્રશ્ (પદ્ય) ૧ ગણ પરસ્મૈ૦) ગુણેભ્યઃ-ગુણોથી (નામ, પં. બ. વ. પુ. ગુણ) ચ-અને (અવ્યય) પરમ્-પરબ્રહ્મને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. પર) વેત્તિ-જાણે છે. (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ પરસ્મૈ૦) મદ્ભાવમ્-મારા ભાવને, મારા સ્વરૂપને (નામ, દિ. એ. વ. પુ.) અધિગચ્છતિ-પામે છે. (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અધિ+ગમ્ ૧ ગણ પરસ્મૈ૦)

ભાવાર્થ-જ્યારે હા (સમષ્ટિમાં એકય ભાવથી સ્થિત થયેલો પુરુષ) ત્રણે ગુણો સિવાય બીજા કોઈને કર્તા સમજતો નથી અને ત્રણે ગુણોથી પર મને (પરબ્રહ્મને) તત્ત્વથી જાણે છે ત્યારે તે મારા સ્વરૂપને પામે છે. (૧૯)

વિવેચન-જ્યારે જીવ સમજી શકે છે કે ગુણના ભાવો સિવાય કોઈનો કર્તા કોઈ બીજો જાની શકતો નથી ત્યારે જ તે મારા ભાવને જાણી શકે છે. આ મારો ભાવ ગુણોથી પર છે. તાત્પર્ય કે મારા ભાવને ગુણોની અસર લાગતી નથી. કોઈ તો ગુણ વિભાવે જ થયા કરે છે. એથી જીવ માત્ર સાક્ષી રૂપે રહે તો ફલબોક્તા થાય નહિ અને એ ગુણ વિભાવ ભગવદ્ભાવાત્મક હોવાથી ગુણ વિભાવમાં ભગવદ્ વિષયને જોતો રહેશે. એ રીતે ભગવત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકાય.

ગુણાનેતાનતીત્ય ઓન્ દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્ વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥૨૦॥

રાખદાર્થ-ગુણાન્-શુણેને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. ગુણ) પતાન્-આ (સર્વનામ, દિ. બ. વ. પુ. પતદ્) અતીત્ય-ઉલ્લંઘીને (વિશેષ્ય કૃદન્ત અતિ+ક્રે ૧ ગણ પરસ્મૈન્) પ્રોન્-ત્રગ્ને (વિશેષ્ય વિ. ગુણાન્) દેહી-પુરુષ (૭૨) (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વેદિન્) દેહસમુદ્ભવાન્-સ્થૂન શરીરની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ (નામ, દિ. બ. વ. વેદસમુદ્ભવત્) જન્મમૃત્યુજરાતુ સં-જન્મ, મરણ અને દુઃખો વડે (નામ, ત. બ. વ. નપુ.) વિમુક્તઃ-મુક્ત થયેલા (બ કૃ વિશેષ્ય, વિ. દેહી) અમૃતમ્-અમૃતને (પરમાર્તને) નામ, દિ. એ. વ. નપુ. અમૃત) અમૃતને ભોગવે છે. (દિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અજ્ઞ ૫ અથ્વા આત્મનેન્)

ભાવાર્થ-પુરુષ આ સ્થૂન શરીરની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ આ ત્રણે શુણેને ઉલ્લંઘીને જન્મ, મરણ, ધડપણ અને દુઃખોથી છુટેલા અમૃતને ભોગવે છે. (૨૦)

વિવેચન-આ ત્રણ શુણેને અતિક્રમ (ઉલ્લંઘન) કરવાના છે. આ ત્રણે શુણે બાધકભાવે, હોવાથી પુરુષ (૭૫) અતિક્રમ ન કરે તો જન્મ, મૃત્યુ ઈ. થી સંકોચાયેલો જ રહે છે. આ શુણે દેહ (પ્રકૃતિનો ભાવ)ની સાથે સંબંધ કરે છે છતાં પણ દેહી (૭૫)ને પગલે છે. દેહની જેમ જેમ દરકાર ઓછી થતી જશે તેમ તેમ આ શુણેનો અતિક્રમ થઈ શકશે અને જન્મ, મૃત્યુ, જરા દુઃખ વગેરેથી મુક્ત થઈ અમૃતરસ બ્રહ્મસ્વરૂપને અથવા પરમાર્તને પ્રાપ્ત કરી શકશે. પ્રકૃતિના ભાવો અને શુણ-વિભાવને યથાર્થ સમજવા જોઈએ. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં મુક્તિ થઈ જશે.

અર્જુન ઉવાચ ।

કૈલિઙ્ગૈસ્ત્રોનુગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રમો ।

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રોનુગુણાનતિવર્તતે ॥૨૧॥

રાખદાર્થ-કૈ-કયા (વિશેષ્ય, વિ. લિદ્ગૈઃ) લિઙ્ગૈઃ-ચિહ્નો વડે, લક્ષણો વડે (નામ, ત. બ. વ. નપુ. લિદ્ગા) ગુણાન્-શુણેને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. ગુણ) પતાન્-એ (વિશેષ્ય, વિ. ગુણાન્) અતીતઃ-અતીત (વિશેષ્ય, વિ. પુરુષ.) ભવતિ-થાય છે. (દિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. મૂ ૧ ગણ પરસ્મૈન્)

પ્રમો-હે પ્રભુ (સંમોધન) કિમાચાર-કેવા આચારવાળો (કિમ્ અચરતિ इति ઉપપદ, નામ, પ્ર એ. વ) કથમ્ ચ-કેવી રીતે, અને (અન્યથા) યતાન્-આ (સર્વ-નામ, દિ. એ. વ પુ. યતદ્) ઝોન્-તથા (વિશેષણ, વિ. ગુણાન્) ગુણાન્-શુણેને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. ગુણ) અતિવર્તતે-ઓગંગે છે (કિ. ૩ પુ. એ. વ. અતિ+વૃત્ ૧ ગણ, આત્મેન૦)

ભાવાર્થ-હે પ્રભુ ! એ ત્રણે શુણેને અતીત થયેલો કયા કયા લક્ષણોથી બને છે અને કેવા આચરણવાળો કેવી રીતે આ ત્રણે શુણોથી અતીત હોય છે. (૨૧)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં બે પ્રશ્નો છે. પહેલો પ્રશ્ન આ ત્રણ શુણેને અતીત થયેલો પુરુષ કયા લક્ષણોવાળો હોય છે, તાત્પર્ય કે કેવાં આચરણવાળો હોય છે અને બીજો પ્રશ્ન કે કયા ઉપાયથી આ ત્રણે શુણોને ઉત્તરથી શકાય છે.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાણ्डव ।

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાઢક્ષતિ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ-પ્રકાશમ્-પ્રકાશને, સર્વશુણના કાર્યને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. પ્રકાશ) ચ-અને (અન્યથા) પ્રવૃત્તિમ્-પ્રવૃત્તિને, સ્નેયશુણના કાર્યને (નામ, દિ. એ. વ. બી. પ્રવૃત્તિ) ચ-અને (અન્યથા) મોહમ્-મોહ-તમેશુણનું કાર્ય (નામ, દિ. એ. વ. પુ. મોહ) एव ચ-અને, વળી (અન્યથા) પાण्डव-હે પાંડવ (સંમોધન) ન-નાહિ (અન્યથા) द्वेष्टि-દેષ કરે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. द्विप् ૨ ગણ ૫૨૨મ૦) સંપ્રવૃત્તાનિ-પ્રવૃત્તિમય કર્મેને (નામ, દિ. બ. વ. નપુ.) ન-નાહિ (અન્યથા) નિવૃત્તાનિ-નિવૃત્તિમા લઈ જતા કર્મેને (નામ, દિ. બ. વ. નપુ. નિવૃત્ત) કાઢક્ષતિ-ધ્વંસ કરે છે. (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. કાઢક્ષ ૧ ગણ ૫૨૨મ૦)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! જે પુરુષ પ્રકાશને, પ્રવૃત્તિને તથા મોહને તેમ જ પ્રવૃત્તિમય કર્મેને અને નિવૃત્તિમય કર્મેને નથી દિષ્ટાસ્તે તેમજ નથી ધ્વંસતો. (૨૨)

વિવેચન-સત્વગુણનું કાર્ય પ્રકાશ (જ્ઞાન) છે રજોગુણનું કાર્ય પ્રવૃત્તિ છે તમોગુણનું કાર્ય મોહ છે. આ પ્રકારના કાર્યક્રમોની અવરજવર થયા કરે છે એટલે કે કામના પ્રવૃત્તિ બને છે એ પ્રવૃત્તિમય કામો તરફ ધિક્કાર હોવો ન જોઈએ તેમજ નિવૃત્ત પામતાં કામોની અતિ આકાંક્ષા પણ હોવી ન જોઈએ.

સંયોગ એટલે માયા અને કાલનો સંબંધ ગુણ એટલે માયાના કાર્યો પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના પક્ષોના આવ જા થયા કરવાની. એમા કોઈ પણ પક્ષ પર આ જીવને આગ્રહ હોવો ન જોઈએ સંયોગધર્મે અને ગુણધર્મે કાર્યો થયાં કરે છે આટલી જ ભાવના જો રિચર થાય તો ત્રણે ગુણના કાર્યો એને ક્ષોભક તેમ જ બાધક થશે નહિ.

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્થો ન વિચાલ્યતે ।

ગુણા વર્તન્ત इत्येव बोधवतिष्ठति नेङ्गते ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ-ઉદાસીનવત્-ઉદાસીનની માફક તટસ્થ (વિશેષ્ય, વિ. યા) આસીનઃ-સ્થિત થયેનો, બેઠેલો (વ. ૩. વિશેષ્ય, વિ. ય.) ગુણે-ગુણો વડે (નામ, તુ બ. વ. પુ) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર એ વ. પુ. યત્) ન-નહિ (અન્ય) વિચાલ્યતે-ખસેડી શકાય છે (કિં વ કર્મણિ ૩ પુ એ વ વિન્+ચલ્ ૧ ગથ) ગુણા-ગુણો (નામ, પ્ર બ. વ પુ) વર્તન્તે-વર્તે છે (કિં વ. ૮ ૩ પુ. બ. વ વૃત્ ૧ ગથ આત્મેને) इति एव-એમ, જ (અન્ય) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર એ વ પુ યત્) અવતિષ્ઠતિ-સ્થિત રહે છે (કિં વ કા ૩ પુ એ વ અવ+સ્થા (તિષ્ઠ) ૧ ગથ પરસ્મે) ન-નથી (અન્ય) નેન્ગતે-હાલે છે, અનાયમાન થાય છે (કિં વ કા ૩ પુ એ વ ૧ ગથ નેન્ગ્ આત્મેને)

ભાવાર્થ-જે (પુરુષ) ઉદાસીનતા માફક સ્થિત થતો ગુણો વડે અભાયમાન થઈ શકતો નથી અને ગુણો વડે જ માન પ્રવર્તે છે (એમ સમજતો) તે સ્થિત રહે છે અને ગુણોથી હાલતો નથી (અભાયમાન થતો નથી) (૨૩)

વિવેચન-આ પ્રકારના પુરુષનું જીવન ઉદાસીન જેવું તાત્પર્ય કે સાક્ષી

જેવું બને છે. શુભો દ્વારા એના ઉપર કેઈ પણ જાતની અસર પહોંચતી નથી. માત્ર તે સમજે છે કે સર્વ પ્રવૃત્તિ શુભોની જ છે અને એથી ચોતાની સ્થિતિમાં કાયમ રહે છે. જરા પણ એને હોશ થતો નથી. કારણ કે એની પાસે ઇચ્છા અને દ્વેષ હોતા નથી એકલાવને પામવામાં એવું ચિત્ત સમાહિત થએલું છે.

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્યઃ સમલોષ્ટાદમકાશ્વચન ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધોરસ્તુલ્યનિન્દાત્મસન્સ્તુતિઃ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ-સમદુઃખસુખઃ-મુખ અને દુઃખમાં સરખો (વિશેષણ વિ ધીરઃ) સમં દુઃખં ચ સુખં ચ यस્ય બહુ) સ્વસ્યઃ-આત્મભાવમાં સ્થિત થતો (વિશેષણ, વિ ધીરઃ) સમલોષ્ટાદમકાશ્વચન-ધૂળ, પત્થર, સુવર્ણ એમાં સમાન ભાવ રાખનાર (વિશેષણ, વિ. ધીરઃ) લોષ્ટઃ અદમ કાશ્વચનમ્ ચ સમમ્ यस્ય इति બહુ) તુલ્યપ્રિયાપ્રિયઃ-તુલ્ય છે પ્રિય અને અપ્રિય જેને (વિશેષણ, વિ. ધીરઃ) પ્રિયશ્ચ અપ્રિયશ્ચ તુલ્યઃ यस્ય इति નામ, ૩ એ. ૫) ધીરઃ-ધીર પુરુષ (નામ, ૩, એ ૫, ૫. ધોર) તુલ્યનિન્દાઆત્મસન્સ્તુતિઃ-તુલ્ય છે નિંદા અને આત્મલાધા જેને (તુલ્યા નિન્દા ચ આત્મસન્સ્તુતિશ્ચ यस્ય इति વિશેષણ, વિ ધીરઃ બહુ)

ભાવાર્થ-દુઃખને અને સુખને સમાન સમજનારો ચોતાનામા (આત્મામા) સ્થિત થયેલો ધૂળ, પત્થર અને સોનામા સમાન ભાવવાળો પ્રિય અને અપ્રિયને સમાન જાણનારો, નિંદા અને સ્તુતિમાં પણ સમભાવવાળો, પ્રિય અને અપ્રિયને સમાન જાણનારો એવો ધીર (પુરુષ) શુભાતીત કહેવાય છે)

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિ ત્રા રિ પ ક્ષ યોઃ ।

સર્વારમ્ભપરિત્યાગો ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ-માનાપમાનયોઃ-માન અને અપમાનમાં (નામ, સ. દિ. ૫ નપું.) તુલ્ય તુલ્યઃ-સખો, સખો (વિશેષણ, વિ ધીરઃ) મિત્રારિપક્ષયોઃ-મિત્ર અને ત્રિવુનો પક્ષમાં (નામ, મ. દિ. ૫. નપું) સર્વારમ્ભપરિત્યાગો-સર્વ આરંભનો પરિત્યાગ કરનાર (વિશેષણ, વિ. ધીરઃ) સર્વેષામ્ આરમ્ભાનામ્ પરિત્યાગઃ યસ્મિન્ इति બહુ) ગુણાતીતઃ-શુભાતીત (ગુણેઃ અતીત ત્ત્વપુરુષ વિ. ધીરઃ)

સ:-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્) ઉચ્યતે-કહેવાય છે. (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. કર્મણિ યચ્ ૨ ગણ)

ભાવાર્થ-માન અને અપમાનમાં તુલ્ય મિત્ર અને દુરુશ્મન પક્ષમાં એક સરખો સર્વ પ્રકારના આરંભોનો ત્યાગી એવો ધીર શુણ્ડાતીત કહેવાય છે. (૨૫)

વિવેચન-આ પુરુષને ધીર નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

દુઃખ અને સુખમાં સમાન ભાવ, ચિત્તની સ્વસ્થતા, ધૂળ અને મુવર્ણને સમાનભાવે જોનાર, પ્રિય અને અપ્રિયને તુલ્યભાવે ગ્રહણ કરનાર, પોતાની ક્ષતિ અને નિંદાને સમાનભાવે સ્વીકારનાર, માન અને અપમાનને સરખે ભાવે જાણનાર, શત્રુ અને મિત્રને સરખે ભાવે જોનાર, પોતાની ઇચ્છાથી કોઈપણ કાર્યનો આરંભ નહિ કરનાર (પરિત્યાગી)

આ પ્રકારનાં લક્ષણો ધરાવતો ધીર પુરુષ શુણ્ડાતીત કહેવાય. અને એવો જ પુરુષ ભગવદ્ સાક્ષાત્કાર કરવામાં યોગ્ય બને છે.

કશ્ચિદ્ધોરઃ પ્રત્યક્ષાત્માનમેક્ષત । કેઽય ધીર પ્રત્યક્ષ આત્માને જીવે છે.

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

ત ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ-મામ્-મને (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. અસ્મદ્) ચ-અને (અવ્યય) ય-એ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. યત્) અવ્યભિચારેણ-મિત્રભાવ વિના, કેવળ શુદ્ધ (વિશેષણ, વિ. ભક્તિયોગેન-ભક્તિયોગથી (નામ, વ. એ. વ. પુ) સેવતે-સેવે છે. (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ૧ ગણ આત્મનેઃ) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. તત્-પુ.) ગુણાન્ શુણ્ડાતે (નામ, ક્રિ. બ. વ. પુ. ગુણ) સમતીત્ય-સાદી પેઠે ઓળંગીને (વિધેય કૃદંત સમ્+અતિ+ઈ) પતાન્-આને (સર્વ. ક્રિ. બ. વ. પતદ્ પુ) બ્રહ્મભૂયાય-થકાભાવને માટે (નામ, ચ. એ. વ. બ્રહ્મભૂય પુ.) કલ્પતે-

યોગ્ય છે. (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. કલ્પ ૧ ગણુ આત્મને.)

ભા.વાર્થ-અને જે પુરુષ કેવળ (મિશ્ર નહિ તેવા) ભક્તિયોગ દ્વારા મને સેવે છે તે ત્રણે શુણને સારી પેઠે ઝાળંગીને પ્રદાભાવને યોગ્ય થાય છે. (૨૬)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં ભગવાન સેવાનો વિષય પણુ ગને છે. સેવા ભક્તિ સાથે સંબંધ ધરાવતી હોવી ભેદએ ભક્તિ અનન્યભાવવાળી હોવી ભેદએ. એ સતત સ્પૃહા વિનાની. હોવી ભેદએ આ પ્રકારની ભક્તિ શુણ-તીતમય અવસ્થા દ્વારા અને તો પ્રદાભાવ (એકીભાવ) પ્રાપ્ત કરી શકે.

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा इममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ-બ્રહ્મણઃ-પ્રદાનો (નામ, પ. એ. વ. ૧પું. બ્રહ્મ) હિ-
એકકક્ષ (અવ્યય) પ્રતિષ્ઠા-આશ્રય (નામ, પ્ર. એ. વ. ઓ પ્રતિષ્ઠા) અમૃ-ડું
(નામ, પ્ર એ. વ. અસ્મત્) અમૃતસ્ય-અમૃતનો (નામ, પ એ. વ. અમૃત)
અવ્યયસ્ય-અવિનાશીનો (નામ, પ. એ. વ ૧પું. અવ્યય) ચ-અને (અવ્યય)
શાશ્વતસ્ય-શાશ્વતનો (નામ, પ. એ. વ. ૧પું. શાશ્વત) ચ-અને (અવ્યય)
ધર્મસ્ય-ધર્મનું (નામ, પ એ. વ ૧પું. ધર્મ) સુખસ્ય-સુખનું (નામ, પ. એ. વ.
૧પું. સુખ) એકાન્તિકસ્ય-અખંડ એક રસનો (નામ, પ એ વ. ૧પું. એકાન્તિક)

ભા.વાર્થ-અવિનાશી પ્રદાનું, અમૃતનું, નિત્યધર્મનું અને અખંડ એક રસ સુખનું (આનંદનું) હું જે આશ્રય સ્થાન છું. (૨૭)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં ભગવાન સર્વને માટે આશ્રયરૂપ છે એમ ખતારે છે. પ્રદાનની પ્રતિષ્ઠા ભગવાન છે. તેમ જ અમૃત, અવ્યય, શાશ્વત-ધર્મ અને એકાન્તિક સુખ (આનંદ) પણુ હું છું.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे गुणत्रयविभागयोगोनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥૧૪॥

અધ્યાય ૧૫-પુરુષોત્તમયોગ

ઊર્ધ્વમૂલમધઃ શાસ્ત્રમશ્વત્યં પ્રાહુરવ્યયમ્ ।

છન્દાસિ યસ્ય પર્ણાનિ યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥૧॥

શાબ્દાર્થ-ઊર્ધ્વમૂલમ્-ઊર્ધ્વ છે મૂળ જેનું, મૂળપુરુષ૩૫, મૂળવાગું (વિશેષણ, વિ. અશ્વત્થમ્, ઊર્ધ્વમૂલમ્ યસ્ય इति બહુ.) અધઃશાસ્ત્રમ્-નીચે છે શાખા-કાળીએ જેની, બ્રહ્મા૩૫ મધ્ય શાખાવાળા (વિશેષણ, વિ. અશ્વત્થમ્, અધઃ શાસ્ત્રા યસ્ય इति બહુ.) અશ્વત્થમ્-સસાર૩૫ પીપળાના વૃક્ષને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. અશ્વત્થ) પ્રાહુઃ-કહે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. ૨ ગણ ૫૨૨મે૦) અવ્યયમ્-અવિનાશી (વિશેષણ, વિ. અશ્વત્થમ્) છન્દાસિ-વેદ (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું. છન્દસ) યસ્ય-જેના (સર્વનામ, ૫ એ. વ. પુ. યત્) પર્ણાનિ-પાંદડાં (નામ, દ્વિ. ૫. વ. નપું. પર્ણ) યઃ-જે (પુરુષ) (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યત્) તમ્-તેને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. તત્) વેદ-ગણે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ, ૫૨૨મે૦) સઃ-તે (સર્વનામ, એ. વ. પુ. તત્) વેદવિત્-વેદના તાત્પર્યને જાણનાર (વિશેષણ, વિ. સ.)

બાવાર્થ-આદિ પુરુષ જેના મૂળરૂપે છે, બ્રહ્મા ૩ જેની શાખા૩૫ છે એવા સસારરૂપી પીપળાના વૃક્ષને મૂળ કારણ પરમેશ્વર હોવાથી તથા પરપરાગત હોવાને કારણે આ સસારવૃક્ષને અવિનાશી કહેવામાં આવ્યું છે, અવિનાશી કહે છે. જે વૃક્ષનાં પાંદડાં વેદરૂપ છે. એ સસારવૃક્ષને જે પુરુષ સમજે છે તે વેદના તાત્પર્યને જાણનાર છે (૧)

વિવેચન-આ અધ્યાયને પુરુષોત્તમયોગ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. સર્વ જગતની પ્રસૂતિ આ પુરુષોત્તમમાથી નીકળે છે. એટલે જગત અનાદિ છે અને પ્રજા કર્તા છે. પુરુષોત્તમમા સર્વ પદાર્થ નિત્ય સિદ્ધ હોય છે. ઉપસ્થિત થતા સર્વ પદાર્થો એમાંથી જ પ્રકટ થતા હોવાથી પુરુષોત્તમને નિધિરૂપ કહેવામાં આવે છે. એટલે તે સમસ્ત સત્વનો ભંડાર છે. છવ, માયા વગેરે સર્વ ભાવો એના ણની રદ્ધા છે. આ ભાવો સ્વેચ્છાએ પ્રકટ થાય છે, પોષાય છે અને ખીજ થાય છે. એટલે વક્ત્રમેવાદ્વિતીયંબ્રહ્મમાં સર્વની સ્થિતિ હોઈ ત્યાં અથવા તેમાં જ સર્વ આધાર સર્વ પ્રકારે રાખે છે. છવ પુરુષોત્તમમાંથી છુટો પડતાં એનો નિત્યસિદ્ધ આનંદ જતો રહે છે. એ કારણે આનંદ વિનાની સ્થિતિ અસત્ય થતાં કોઈ ને કોઈ રસ્તે આનંદ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે એથી એ સંસારને ઉલો કરે છે પોતાના આધારમાં વેદ, શાસ્ત્ર વ.નો ઉપયોગ કરે છે. પ્રજ્ઞા દ્વારા વેદને પ્રકટ કરવામાં આવ્યા. જો કે સમસ્ત વેદ પ્રજ્ઞને જ ઓળખાવે છે છતાં પણ છવ જ્ઞાન્ત હોવાથી ઈતર દેવોની વ્યવસ્થા તેમ, છે એમ સમજી ત્યાંથી આનંદ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે શાસ્ત્ર ઋષિમુનિદ્વૃત્ત હોય છે. એટલે સમયને અનુકૂળ વ્યવસ્થા તેમાંથી મળી આવે છે આ પ્રકારની સ્થિતિ હોવાથી છવ સંસારાસક્ત વધુને વધુ પ્રમાણમાં થતા જાય છે અને દ્વૈતીન્મુખવૃત્તિ પોષ્યા કરે છે. આ દ્વૈતીન્મુખવૃત્તિને તે આનંદરૂપ માને છે. એવા સંયોગોમાં તેને અખંડ આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી. મિથ્યા આનંદને સમજી લઈ તેમાં પ્રવૃત્તિ રાખ્યા કરે છે. આ પ્રકારે એની મનોદશા ચાલુને, ચાલુ રહે છે. એ દશાને નિર્મૂળ કરી પ્રજ્ઞભાવ તોયાર કરવાનો આ અધ્યાયનો ઉદ્દેશ છે. સંસાર છવ અથવા માયાદ્વૃત્ત છે અને જગત્ પ્રજ્ઞદ્વૃત્ત છે.

આવા કારણે સંસારને નિર્મૂળ કરવાની અપેક્ષા રહે છે. એ કારણે સંસારને સમજવાની જરૂર છે એનું મૂળ જાણે રાખ્યું, નીચે શાખા રાખી અને વળી એને અવ્યય કહ્યું. વેદને પૂર્ણ રૂપે લીધા અને તેમનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરવાનું કહ્યું અને તેને નાજી વેદવિત થવાનું કહ્યું ભાવાર્થ કે હિરણ્યગર્ભા (પ્રજ્ઞા) દ્વારા વેદના ભાગોને યથાર્થ સમજી, શાખા ભાગોનું અધ્યયન કરી, મૂળ ભાવોને ધરાણર વિચારી તેમાં જે જગ્યા પર નાશના ભાવો પડી રહ્યા છે તે ખસેડવા પ્રયત્ન કરનારનારને વેદવિત કહેવામાં આવે છે આ પ્રકારે વેદવિત થયેલો છવ સંસારોન્મૂલન કરી શકે. આ રીતે ન જની શકે

એવા પ્રયત્નોમાં સર્વ કર્મો પ્રધાર્યણ કરવામાં આવે તો જીવનો નિષ્કામ-ભાવ થાય અને એના પોતાના (જીવે માનેલા) સંસારવૃક્ષનું ઉચ્છેદન પણ થઈ શકે.

આ શાખાઓ નીચે જીવે ફેલાયેલી છે, શુષ્કથી પોષાયેલી છે. વિષયથી વિંટળાયેલી છે અને કર્મ નામનાં મૂળ ઘાલીને જગતમાં એટલે મનુષ્યલોકમાં ફદ થઈ ગઈ છે. આ વૃક્ષનું રૂપ જણાતું નથી. તાત્પર્ય કે આકૃતિ જણાતી નથી; પણ એનો ભાવ સમજાય છે. એનો આદિ જણાતો નથી, અંત સમજાતો નથી અને પ્રતિષ્ઠા દેખાતી નથી. આ પ્રકારનું મૂળ ઘાલી બેઠેલા સંસાર નામના વૃક્ષને દૃઢ અને અસંગ નામના શસ્ત્રથી છેદી, તે આદિ પુરુષને પ્રાપ્ત કરવા માર્ગ શોધવો અને તે પદ પ્રાપ્ત કરવું. તે પદ પ્રાપ્ત થવાથી સંસારમાં ફરી આવવું બનતું નથી.

આ પ્રકારનો માર્ગ શોધવામાં અધિકારી જીવોનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે હોય છે. (૧) માન અને મોહ વિનાના (૨) સંગ દોષો જેમને બાધક થતા નથી (૩) નિત્ય પ્રજ્ઞામાં જ જેમનું ચિત્ત સમાધાન કરી રહે છે (૪) સમસ્ત કંઈ જેનાં નિવૃત્ત થયા છે (૫) સુખદુઃખાદિ દંડ ભાવો જેના રહ્યા નથી.

આ પ્રકારની કોટિના જીવો અને એના જેવી જ કોટિ ધારણ કરતા સામાન્ય ભાવે નિષ્કામ કર્મ કરનારાઓ મૂઢભાવ (મોહભાવ-અજ્ઞાનભાવ) રહિત પરમપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ પરમપદને શરણુભાવથી ઓળખવામાં આવે છે આ સ્થિતિમાં પણ જીવ પ્રજ્ઞથી જુદો હોય છતાં પણ એને સંસાર નામનો ધર્મ બાધક થતો નથી. આ પ્રકારની એની ભાવના નિત્ય અને દૃઢ રહેતી જોઈએ.

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

શાખાર્થ-અધ. નીચે (અવ્યય) ચ-અને (અવ્યય) ઊર્ધ્વમ્-ઉપર (અવ્યય) પ્રસૃતાઃ-પ્રસરેલી (વિશેષણ, વિ. શાખા) તસ્ય-તેની (સર્વનામ, પ. એ. વ. તત્) શાખાઃ-શાખાઓ, દેવ મનુષ્ય ઇ જન્મરૂપ શાખાઓ (નામ, પ્ર. બ વ.) ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ-

ગુણથી વધેલી છે (વિશેષણ, વિ. શાસ્ત્રાઃ) વિષયગ્રંથાલાઃ-વિષયસ્વી કુણી કુપજો
જેની (વિશેષણ, વિ. શાસ્ત્રાઃ) અઘઃ-નીચે (અવ્યય) મૂલાનિ-અહંતા, મમતાપ્ય
મૂજો (નામ, પ્ર. ખ. વ. નપું. મૂલ) અનુસન્તાનિ-પરોવાયેલાં, ફેલાયેલાં (વિશેષણ,
વિ. મૂલાનિ) કર્માનુવન્ધોનિ-કર્મેણે અનુસારે બાંધનારા (વિશેષણ, વિ. મૂલાનિ,
કર્મ પદ અનુવન્ધઃ યેપામ્ इति ऋ०) મનુષ્યલોકે-મનુષ્યલોકમાં (નામ, સ
એ. વ. પુ)

ભાવાર્થ-તેની શાખાઓ નીચે ઉપર પથરાયેલા ત્રણ ગુણોથી વધેલી
છે. વિષયરૂપ કુપજોવાળી છે. મૂળ નીચે મનુષ્યલોકમાં કર્માનુસારે બાંધનારા
અને ફેલાયેલાં છે. (૨)

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે નાન્તો ન ચાદિર્ન ચ સમ્પતિષ્ઠા ।

અશ્વત્થમેનં સુવિરુદ્ધમૂલમસક્લશસ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્ત્વા ॥૩॥

શબ્દાર્થ-ન-નહિ (અવ્યય) રૂપમ્-સ્વરૂપ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. રૂપ)
અસ્ય-એનું, સંસારક્ષણું (સંનામ, ૫ એ. વ. પુ. રૂપમ્) રૂદ્ધ-અહીં (અવ્યય)
તથા-તેવું (અવ્યય) ઉપલભ્યતે-મેળવાય છે (કિ. વ. હમંનિ ૩ પુ એ. વ. ઉપ-
લભ્ ૧ ગણ, આત્મેન૦) ન નહિ (અવ્યય) અન્ત-અંત (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.
અન્ત) ન ચ-નહિ, અને (અવ્યય) સમ્પતિષ્ઠા-સારી રીતે સ્થિત (નામ, પ્ર. એ.
વ. અં.) અશ્વત્થમ્-પીપળાને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. અશ્વત્થ) પતનમ્-આ (સર્વ-
નામ, દિ. એ. વ. પતદ૦) સુવિરુદ્ધમૂલમ્-સારી રીતે રૂઢ થયેલા મૂળોવાળાને (વિશે-
ષણ, વિ. અશ્વત્થમ્; સુવિરુદ્ધમ્ મૂલમ્ યસ્ય इति ऋ०) અસક્લશસ્ત્રેણ-
અસંગ શસ્ત્રોવડે, વૈરાગ્યરૂપ શસ્ત્રો વડે (નામ, દિ. એ. વ. નપું. અસક્લઃ પદ
શસ્ત્રમ્ કર્મધારય) દૃઢેન-દૃઢ (વિશેષણ, વિ. અસક્લશસ્ત્રેણ) છિત્ત્વા-હેઠીને
(વિધેય કૃદંત)

ભાવાર્થ-આ વૃક્ષનું સ્વરૂપ (જેવું કહ્યું તેવું) અહીં (વિચાર કરતાં)
મળતું નથી. (કારણ કે) એના આદિ, અંત તેમજ પ્રતિષ્ઠા નથી. (એથી)
આરૂઢ પામેલા મૂળવાળા અશ્વત્થને (અહંતા, મમતારૂપ વાસનાવાળા સંસાર-
વૃક્ષને, દૃઢ વૈરાગ્ય અને અનાસક્તિ શસ્ત્રવડે હેઠીને- (૩)

એવા પ્રસંગોમાં સર્વ કર્મો પ્રત્યર્થણ કરવામાં આવે તો જીવનો નિષ્કામ-
ભાવ થાય અને એના પોતાના (જીવે માનેલા) સંસારવૃક્ષનું ઉચ્છેદન પણ
યર્થ શકે.

આ શાખાઓ નીચે જાણે ફેલાયેલી છે, ગુણથી પોષાયેલી છે. વિષયથી
વિંટળાયેલી છે અને કર્મ નામનાં મૂળ ધાલીને જગતમાં એટલે મનુષ્યલોકમાં
ફદ થઈ ગઈ છે. આ વૃક્ષનું રૂપ જણાતું નથી. તાત્પર્ય કે આકૃતિ જણાતી
નથી; પણ એનો ભાવ સમજાય છે. એનો આદિ જણાતો નથી, અંત સમ-
જાતો નથી અને પ્રતિષ્ઠા દેખાતી નથી. આ પ્રકારનું મૂળ ધાલી ભેંકેલા
સંસાર નામના વૃક્ષને હઠ અને અસંગ નામના શસ્ત્રથી છેદી, તે આદિ
પુરુષને પ્રાપ્ત કરવા માર્ગ શોધવો અને તે પદ પ્રાપ્ત કરવું. તે પદ પ્રાપ્ત
થવાથી સંસારમાં ફરી આવવું બનતું નથી.

આ પ્રકારનો માર્ગ શોધવામાં અધિકારી જીવોનાં લક્ષણો નીચે
પ્રમાણે હોય છે. (૧) માન અને મોહ વિનાના (૨) સંગ દોષો જેમને બાધક
થતા નથી (૩) નિત્ય બ્રહ્મમાં જ જેમનું ચિત્ત સમાધાન કરી રહે છે (૪)
અમસ્ત કર્યો જેનાં નિવૃત્ત થયાં છે (૫) સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વ ભાવો જેના રહ્યા નથી.

આ પ્રકારની કોટિના જીવો અને એના જેવી જ કોટિ ધારણ કરતા
સામાન્ય ભાવે નિષ્કામ કર્મ કરનારાઓ મૂલભાવ (મોહભાવ-અજ્ઞાનભાવ)
રહિત પરમપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ પરમપદને શરણુભાવથી ઓળખ-
વામાં આવે છે. આ સ્થિતિમાં પણ જીવ બ્રહ્મથી જુદો હોય છતાં પણ એને
સંસાર નામનો ધર્મ બાધક થતો નથી. આ પ્રકારની એની ભાવના નિત્ય
અને હઠ રહેવી જોઈએ.

अथश्रोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणमवृद्धा विषयमवालाः ।

અથ મૂલાન્યનુસન્તતાનિ કર્માનુબન્ધીનિ મનુષ્યલોકે ।

શબ્દાર્થ-ગ્રંથ:-નીચે (અવ્યય) જ-અને (અવ્યય) કાર્ત્વિમ્-

પ્રસૂતા:-પ્રસરેલી (વિશેષણ, વિ. શાખા) તસ્ય-તેની (સર્વનામ, ૫. એ

શાખા:-શાખાઓ, દેવ મનુષ્ય ઇ. જન્મરૂપ શાખાઓ (નામ ૧)

સુપદુઃસંસૈઃ-સુખ અને દુઃખ સંસાર છે જેમની (સુખં ચ દુઃખ સંસાર યેષામ્
ઈતિ બહુ) ગરુડન્તિ-ગમ્ય છે, મેળવે છે. (ક્રિ. વ. ૮૮. ૩ પુ. બ. વ. ગમ્ ૧ ગણ્ય)
અમૃતાઃ-મોહ વિનાના (વિશેષણ વિ. પુરુષાઃ) પદમ્-પદને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.
પદ) અવ્યયમ્-અવિનાશી (વિશેષણ વિ. પદમ્) તત્-તે (વિશેષણ, વિ. પદમ્)

બ્રાવાર્થ- મોહ વિનાના, સંગના દોષો જેમણે છોડેલા છે, અધ્યાત્મ
નિત્ય છે જેના, જેઓનાં કામો વિશેષે નિવૃત્ત થયેલાં છે સુખ, દુઃખ નામદ્વંદ્વી
વિમુક્ત થયેલા જ્ઞાની પુરુષો (મોહ વિનાના) તે અવિનાશી પદને મેળવે
છે. (૫)

ન તદ્ભાસયતે સૂર્યો ન શશાઙ્કો ન પાવકઃ ।

યદ્ભત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ ॥૬॥

શબ્દાર્થ-ન-નહિ (અવ્યય) તત્-તે (પદને) (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ.)
ભાસયતે-પ્રકાશ કરે છે (ક્રિ. ૩. પુ. એ. વ. વ. કારઃ ભાસ ૧ ગણ્ય) સૂર્યઃ-સૂર્ય
(નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સૂર્ય) શશાઙ્કા-ચન્દ્ર (નામ, પ્ર. એ. વ.) ન-નહિ (અવ્યય)
પાવકઃ-અગ્નિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) યત્-જે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.)
ગત્વા-પામીને (અવ્યય) નિવર્તન્તે-પા આવે છે (ક્રિ. વ. ૬૮. ૩ પુ. મ. વ.)
નિવૃત્ત ૧ ગણ્ય આત્મને) તત્-તે (વિશેષણ, વિ. ધામ) ધામ-ધામને (નામ, એ.
વ. નપું. ધામન્) પરમમ્-પરમ (વિશેષણ વિ. ધામ) મમ-મારું (સર્વનામ વ.
એ. વ. અસ્મત્)

ભાવાર્થ- તે (સ્વયંપ્રકાશપદ) ને સૂર્ય, ચન્દ્ર અને અગ્નિ પ્રકાશ
આપતા નથી. જે પરમ પદને પ્રાપ્ત કરીને પુરુષો માછા આવતા નથી તે (જ)
મારું પરમ ધામ છે. (૬)

વિવેચન- પરમપદને ધામ નામથી ઓળખાય છે. ધામ એટલે સ્થાન
અથવા પ્રકાશ નિશ્ચિતતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો પ્રકાશ અને સ્થાન શોધવાં
પડે. એ પ્રકાશ અને સ્થાન એક જ જગ્યાએ પ્રાપ્ત થાય તેને 'બ્રહ્મ' નામની
સત્તા આપવામાં આવે છે આ પ્રકાશના જેવો પ્રકાશ બીજી કોઈ પણ જગ્યાએ
નથી. અગ્નિમાં, ચન્દ્રમાં તેમજ સૂર્યમાં પણ નથી. એટલે બ્રહ્મના પ્રકાશમાં જ

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ગતા નં નિવર્તન્તિ ભૂય ।

તમેવ ચાશ્વં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણો ॥૪॥

શબ્દાર્થ-તતઃ-ત્યાગપછી (અર્થ) પદમ્-પદને (નામ, પ્ર એ. વ. નપું પદ) તત્-તે (વિશેષણ, વિ. પદમ્) પરિમાર્ગિતવ્યમ્-રોધવું જોઈએ (વિશેષ કર્મણિ કૃ વિશેષણ પિ, પદમ્) યસ્મિન્-જેનામાં (સર્વનામ, મ. એ. વ. યત્ ૫) ગતાઃ-ગયેલા (મૃ કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષ) ન ભૂયઃ-નહિ, ફરીથી (અર્થ) નિવર્તન્તિ-પાછા આવે છે. (ક્રિ. ૩ પુ ખ વ. નિ+વૃત્ ૧ ગણ) તમ્-તેને (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. ૫ તત્) યદ્-જ-અને વળી (અર્થ) આદ્યમ્-મુખ્ય (વિશેષણ, વિ. પુરુષ) પુરુષમ્-પુરુષને (નામ, ક્રિ. એ. વ. ૫ પુરુષ) પ્રપદ્યે-શરણે છુ. (ક્રિ. ૫. ઠા. ૧ પુ એ. વ. પ્ર+પદ્ ૪ ગણ આત્મને) યતઃ-જેનાથી (સર્વનામ, પં. એ. વ. ૫) પ્રવૃત્તિઃ-પ્રવૃત્તિ, સંસારની પ્રવૃત્તિ (નામ, પ્ર એ. વ. બી પ્રવૃત્તિ) પ્રસૂતા-પથરાયેલી (વિશેષણ, વિ. પ્રવૃત્તિઃ) પુરાણી-મૂળી, પુરાતન (વિશેષણ, વિ. પ્રવૃત્તિ)

ભાવાર્થ-ત્યારપછી તે પદને સારી રીતે શોધવું જોઈએ. જે પદમાં ગયેલા ફરીથી પાછા સંસારમાં આવતા નથી અને જેમાંથી આ પુરાતન સંસારપ્રવૃત્તિ પ્રસરી છે, તે જ આદિ પુરુષને શરણે હું છું (એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખીને શરણુભાવને પામે છે.) (૪)

નિર્માનમોહા જિતસદ્ગદોપા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ

દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃસ્વસંજૈર્ ગચ્છન્ત્યમૃતાઃ પદમવ્યયંતત્ ॥૫॥

શબ્દાર્થ-નિર્માનમોહા.-માન અને મોહ વિનાના (વિશેષણ, વિ. પુરુષા; માનુષ્ય મોહક્ય નિર્ગતાઃ યેભ્યઃ) જિતસદ્ગદોપા-સંગના દોષો જેઓએ છુટ્યા છે (વિશેષણ, વિ. પુરુષાઃ સદ્ગત્ય દોષાઃ જિતાઃ યેઃ હતિ ખડું) અધ્યાત્મ-નિત્યાઃ-અધ્યાત્મ નિત્ય છે જેને (વિશેષણ વિ. પુરુષા; અધ્યાત્મ પદ નિત્યમ્) યેપામ્ હતિ ખડું) વિનિવૃત્તકામાઃ-જેમનાં કામો વિજેને નિવૃત્ત થયા છે (વિશેષણ, વિ. પુરુષા; વિનિવૃત્તઃ કામાઃ યેપામ્ હતિ ખડું) દ્વન્દ્વૈઃ-દ્વન્દ્વોથી (નામ, ક્રિ. ખ. વ. નપું. દ્વન્દ્વ) વિમુક્તાઃ-છુટ્યા (વિશેષણ, વિ. પુરુષા)

સુપદુઃસસંજૈઃ-સુખ અને દુઃખ સંજ્ઞા છે જેમની (સુસં ચ દુઃસ સજ્ઞા યેવામ્
इति ऋद्ध) ગચ્છન્તિ-જાય છે, મેળવે છે (કિં વ કા ડ પુ ખ. વ. ગમ્ ૧ ગણ)
અમૃદાઃ-મોહ વિનાના (વિશેષણ વિ. પુરુષાઃ) પદમ્-પદને (નામ, કિં એ. વ નપું.
પદ) અવ્યયમ્-અવિનાશી (વિશેષણ વિ. પદમ્) તત્-તે (વિશેષણ, વિ. પદમ)

આવાર્થ- મોહ વિનાના, સંગના દોષો જેમણે જીંતેલા છે, અધ્યાત્મ
નિત્ય છે જેના, જેઓના કામો વિશેષે નિવૃત્ત થયેલાં છે સુખ, દુઃખ નામદ્વન્દ્વી
વિમુક્ત થયેલા જ્ઞાની પુરુષો (મોહ વિનાના) તે અવિનાશી પદને મેળવે
છે. (૫)

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्वत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥६॥

શબ્દાર્થ-ન-નહિ (અવ્યય) તત્-તે (પદને) (સર્વનામ, કિં એ. વ.)
ભાસયતે-પ્રકાશ કરે છે (કિં. ડ. પુ એ. વ વ. કારક માત્ ૧ ગણ) સૂર્યઃ-સૂર્ય
(નામ, પ્ર. એ. વ. પુ સૂર્ય) શશાઙ્કઃ-ચન્દ્ર (નામ, પ્ર એ વ) ન-નહિ (અવ્યય)
પાવકઃ-અગ્નિ (નામ, પ્ર એ. વ. પુ) યત્-જે (સર્વનામ, કિં એ. વ. તપું.)
ગત્વા-પામીને (અવ્યય) નિવર્તન્તે-પ જા આવે છે (કિં. વ. કા ડ. પુ ખ વ
નિવૃત્ત ૧ ગણ આત્મને) તત્-તે (વિશેષણ, વિ ધામ) ધામ-ધામને (નામ, એ.
વ. નપું. ધામન્) પરમ્-પરમ (વિશેષણ વિ. ધામ) મમ-મારું (સર્વનામ વ.
એ. વ. અસ્મત્)

આવાર્થ- તે (સ્વયં પ્રકાશપદ) ને સૂર્ય, ચન્દ્ર અને અગ્નિ પ્રકાશ
આપતા નથી જે પરમ પદને પ્રાપ્ત કરીને પુરુષો પાછા આવતા નથી તે (જ)
મારું પરમ ધામ છે. (૬)

વિવેચન- પરમપદને ધામ નામથી ઓળખાય છે. ધામ એટલે સ્થાન
અથવા પ્રકાશ નિશ્ચિતતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો પ્રકાશ અને સ્થાન શોધવાં
પડે. એ પ્રકાશ અને સ્થાન એક જ જગ્યાએ પ્રાપ્ત થાય તેને ‘પ્રજ્ઞ’ નામની
સજ્ઞા આપવામાં આવે છે આ પ્રકાશના જેવો પ્રકાશ ધીજી કોઈ પણ જગ્યાએ
નથી. અગ્નિમા, ચન્દ્રમા તેમજ સૂર્યમા પણ નથી એટલે પ્રજ્ઞના પ્રકાશથી જ

આ બધા પ્રકાશિત થાય છે. એક વાર બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત કરે તો તે સંસારમાં ફરીથી આવતો નથી.

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।

મનઃપષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥૭॥

શબ્દાર્થ-મમ-મારો (સર્વનામ, વ. એ. ૧ મસ્મત) યવ-જ (અભ્ય) લંકા-અંશ (નામ, પ્ર. એ. ૧. ૫) જીવલોકે-જીવલોકમાં, દેહમાં (નામ, સ. એ. ૧. ૫.) જીવભૂતઃ-જીવાત્મા (નામ, પ્ર. એ. ૧. ૫. જીવભૂત) સનાતનઃ-સનાતન (વિશેષણ, વિ. જીવભૂતઃ) મન.પષ્ઠાનિ-મન જેમાં છુટું છે એવી, મન સાથે છે. (વિશેષણ, વિ. હિન્દ્રિયાણિ; મનઃ પષ્ઠમ્ યેવામ્ વિચતે इति) હિન્દ્રિયાણિ-ઈન્દ્રિયોને (નામ, દિ. બ. ૧. ૧૫) પ્રકૃતિસ્થાનિ-પ્રકૃતિમાં રહેનારી (વિશેષણ વિ. હિન્દ્રિયાણિ) કર્ષતિ-આકર્ષે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩. ૫. ૧. એ. ૧. કૃષ્ ૧૩૫)

ભાવાર્થ- આ દેહમાં જીવાત્મા મારો સનાતન અંશ છે અને તે જ આ ત્રિશુભયી માયામાં સ્થિત થયેલી મન સહિત પાંચ ઈન્દ્રિયોને આકર્ષે છે. (૭)

વિવેચન- દેહમાં દેહી (જીવ) સનાતન છે અને તે મારો (પરમાત્માનો) અંશ છે મન અને તેની સાથે બીજી પાંચ ઈન્દ્રિયોને જીવ પોતાની તરફ આકર્ષે છે. એટલે કે પ્રકૃતિમાં રહેલા ઈન્દ્રિયોના બાવોને ભોગવે છે, તેમા મોહ કરે છે. એ રીતે એની મનોદશા મોહમયી બનતી જાય છે અને પ્રકૃતિને આધીન થતો જાય છે પ્રકૃતિનું સ્વામિત્વ દૂર કરી ચિત્ત મારામાં (પરમાત્મામાં) ભેડે તો પરમપદને પામે.

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ।

યદ્દીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુગંધાનિવાશયાત્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ-શરીરમ્-શરીરને (નામ, દિ. એ. ૧. ૧૫.) યત્-જે (સર્વનામ, દિ. એ. ૧. ૧૫.) ચ,અપિ-અને,પણ (અભ્ય) ઉત્ક્રામતિ-ઝડી દે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩. ૫. એ. ૧. ઉત્ક્રામ ૧ ૩૫ પરસ્મૈ.) શિશ્વરઃ-ઈશ્વર (નામ, પ્ર. એ. ૧. ૫.)

કેન્ધર) ગૃહિત્વા-ગ્રહણ કરીને (વિધેય ક્રદન્ત) ઘટાનિ-આ (સર્વનામ, દિ. બ. વ. નપું. ઘટદ્) સયાતિ-અય છે (કિ. વ કા. ૩. પુ. એ. વ. સમ્-ન્યા ૨. ગણ પર-સ્મે) વાયુ:-વાયુ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. વાયુ) ગન્ધાન્-ગંધાને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. ગન્ધ). ઇવ-માફક (અવ્યય) આશયાત્-સ્થાનમાં, ગધ્યાનિમાંથી (પં. એ. વ. પુ. આશય)

ભાવાર્થ:-વાયુ ગંધના સ્થાનમાંથી, ગંધાને જે પ્રમાણે ગ્રહણ કરી લઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે તે દેહાદિનો સ્વામી (જીવાત્મા) જે શરીરને છોડી દે તેમાંથી પણ એઓને (મનિસહત ઇન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને જે શરીર પ્રાપ્ત કરવાનું છે, તેમાં જાય છે. (૮)

વિવેચન- આ જીવ વાયુની માફક ગંધને ગ્રહણ કરી એક સ્થાન-માંથી બીજા સ્થાનમાં જાય છે. તેવી જ રીતે જીવ શરીરને ધારણ કરે છે અને તજે છે અને પોતાની સાથે મન અને ઇન્દ્રિયોના કાર્ય વિભાવોને લઈ જાય છે.

અહીં મન અને ઇન્દ્રિયોના કાર્યવિભાવો છે. નહિ કે જીવના પોતાના એટલે જીવ તો સ્વતાઃ નિર્દુષ્ટ છે છતાં પણ અભિમાનના યોગે એ કાર્યો પોતાના ગણી વાસનામય બને છે અને એનું કૃણ જન્મ મરણાદિ વગેરે સહન કરે છે.

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ઘ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિપયાનુપસેવતે ॥૧॥

શબ્દાર્થ-શ્રોત્રમ્-કાન (નામ, દિ. એ. વ. નપું. શ્રોત્ર) ચક્ષુઃ-આંખ (નામ, દિ. એ. વ. નપું. ચક્ષુષ્ (સ્પર્શનમ્-સ્પર્શ-દ્રવ્યનો, ત્વચા (નામ, દિ. એ. વ. સ્પર્શ પુ.) ચ અને (અવ્યય) રસનમ્-જીભ (નામ, દિ. એ. વ. નપું. રસન) ઘ્રાણમ્-નાક (નામ, દિ. એ. વ. પુ. ઘ્રાણ) एव च-વળી, અને (અવ્યય) અધિષ્ઠાય-આશ્રય કરીને, બધાની સહાયતાથી (વિધેય ક્રદન્ત) મનઃ-મન (નામ, દિ. એ. વ. નપું. મનસ) ચ- અને (અવ્યય) અયમ્-આ, જીવઃ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ક્રદમ્) વિપયાન્-વિષયોને (નામ, દિ. બ. વ. પું. વિપય) ઉપસેવતે-સેવે છે. (કિ. વ કા. ૩ પુ. એ. વ. ઉપ-સેવ્ આત્મને. ૧ ગણ.)

ભાવાર્થ- આ જીવાત્માં આંખ, આમડી, રસના, નાસિકા અને મનની સહાયતાથી જ વિષયોને સમીપમાં રહી સેવે છે. (૯)

વિવેચન- મન, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, સ્પર્શ, રસન અને ગન્ધ આ છ ઇન્દ્રિયો છે. તેનો આશ્રય જીવ કરે છે અને એ છ દ્વારા વિષયોનું સેવન કરે છે એટલે કે આધીન થાય છે. આ પ્રકારે પોતાનો મુખ્ય ધર્મ (ભગવદ્ ભાવ) ત્યજી વિષય ભાવોને અવલંબે છે. એથી સાંસારિક મુખદુઃખાદિ નો અનુભવ કરે છે અને જન્મ મરણના ચક્રમાં ફર્યા કરે છે.

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ-ઉત્ક્રામન્તમ્-શરીરને છોડીને ઉત્ક્રમણ કરનાર (વિશેષણ, વિ. જીવમ્) સ્થિતમ્-શરીરમાં સ્થિત થયેલો (વિશેષણ, વિ. જીવમ્) વા અપિ-અથવા, પણ (અબ્યય) મુજ્જાનમ્-વિષયોને ભોગવતો (વિશેષણ, વિ. જીવમ્) વા-અથવા (અબ્યય) ગુણાન્વિતમ્-ત્રણે ગુણોથી યુક્ત થયેલો (વિશેષણ, વિ. જીવમ્) ગુણૈઃમન્વિ-તમ્-ઈતિ તત્પુરુષ) વિમૂઢાઃ-અત્યાની, અતિમોઢમાં ફસેલા (વિશેષણ) ન-નહિ (અબ્યય) મનુપદ્યન્તિ-ગણે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. મનુ+દ્યશ્ (પદ્ય) ૧ ગણ) પદ્યન્તિ-ગણે છે, જીવે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. દ્યશ્ (પદ્ય) ૧ ગણ) જ્ઞાનચક્ષુષઃ-જ્ઞાનરૂપી આંખોવાળાઓ, જ્ઞાનીજનો (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું. જ્ઞાનમ્ પવ ચક્ષુઃ યેષામ્ તેષુ (બહુ.)

ભાવાર્થ-શરીરને છોડીને ઉત્ક્રમણ કરનારા, અથવા શરીરમાં સ્થિત થયેલા અથવા વિષયોને ભોગવનારા, ત્રણે ગુણોથી યુક્ત ને અતિમોઢમાં ફસેલા જાણુતા નથી, પણ જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવાળા દેખે છે. (૧૦)

વિવેચન- જીવ શરીરને છોડી બાંધે, શરીરને ધારણ કરે છે, શરીર સાથે રહી વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે. આ રીતે ગુણોની સાથે જોડાયેલો રહે છે આ પ્રકારની જીવની દશા છે. મૂઢ માણસો આ દશા અને ભાવોને સમજી શકતા નથી. જેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તેઓ જ સમજે છે.

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

યતન્તોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યન્ત્યચેતસઃ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ-યતન્તઃ-યત્ન કરનારાઓ (વિશેષણ, વિ. યોગિનઃ) યોગિનઃ-યોગીઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. યોગિન્) સ્વ-અને (અભ્યય) યનમ્-આને, જીવને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. યતદ્) પશ્યન્તિ-જાણે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. દ્રષ્ (પડ્યે) ૧ ગણ પરસ્મૈન્) આત્મનિ-હૃદયમાં (નામ, સ. એ. વ.) અવસ્થિતમ્-રહેલાને (વિશેષણ, વિ. યનમ્) યતન્તઃ-યત્ન કરનારા (વિશેષણ, વિ. અચેતસઃ) અપિ-પણ (અભ્યય) અકૃતાત્માનઃ-આત્માને અંતઃકરણને જેઓએ શુદ્ધ કરેલું નથી (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. અકૃતાત્મન્) ન-નહિ (અભ્યય) યનમ્-આને (જીવને) (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. યતદ્) પશ્યન્તિ-જાણે છે, જાણે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. દ્રષ્ (પડ્યે) ૧ ગણ) અચેતસઃ-અજ્ઞાની (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું. અચેતસઃ)

ભાવાર્થ-યોગીજનો પોતાના હૃદયમાં સ્થિત થયેલા આ આત્માને યત્ન કરતાં કરતાં જાણે છે. જેઓએ પોતાના અંતઃકરણને તૈયાર કર્યું નથી તેવા અજ્ઞાની મનુષ્યો તો યત્ન કરતાં છતાં પણ આત્માને નથી જાણતા. (૧૧)

વિભેચન-યોગી પુરુષો પોતાના આત્મામાં (અંતઃકરણમાં) રહેલા આત્માને (પ્રકાને); યત્ન કરતાં કરતાં (યોગ રૂપ કર્મ) કરતાં કરતાં જાણે છે. અજ્ઞાની જીવો એ આત્માને જાણવા યત્નો કરે છે, પરંતુ એમણે અંતઃકરણ નિશ્ચય ભાવવાળું અને કેવળ શુદ્ધ નહિ હોવાના કારણે જોઈ શકતા નથી.

યોગીની દૃશ્ય તો શરૂઆતથી જ નિશ્ચિત ભાવવાળી હોય છે અને એ કારણે એનો પ્રયત્ન મોઝે કે વહેલો સિદ્ધ થઈ શકે. આ યોગીઓ પ્રકારસંપાદન કરવામાં જ નિશ્ચયભાવ ધારણ કરે છે. કેટલાએક ખીજ પ્રકારના યોગીઓ છે. તેઓ અભિમાદિ સિદ્ધિઓની ઈચ્છા રાખેનારા હોવાથી તેમને તે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય ખરી, પણ પ્રકારસંદર્શન થાય નહિ. અજ્ઞાની જીવો તો ક્ષુદ્ર ક્ષણની આશામાં અટવાયા કરે છે.

યદાદિત્યગતંતેજો જગદ્ભાસયતેઽસ્થિલમ્ ।
યચ્ચન્દ્રમસિ યચ્ચાગ્નૌ તત્તેજો વિદિ મામકમ્ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ-યદા અપારે (અવ્યય) આદિત્યગતમ્-સૂર્યમાં રહેલું (વિશેષણ, વિ. તેજઃ) તેજઃ-તેજ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. તેજસ) જગત્-જગતને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. જગત્) ભાસયતે-પ્રકાશ આપે છે (ક્રિ. વ. કારક, ૩ પુ. એ. વ.) અખિલમ્-અખિલ (વિશેષણ, વિ. જગત્) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) જ-અને (અવ્યય) અગ્નૌ-અગ્નિમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. અગ્નિ) તત્-તે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) તેજઃ-તેજ (નામ, દિ. એ. વ. નપું. તેજસ) ચિદ્ધિ-જાણુ (ક્રિ. આગાર્થ, ૨ પુ. એ. વિદ્ ૨ ગણ પરસ્મૈ૦) મામકમ્-મારું (વિશેષણ વિ. તેજઃ)

ભાવાર્થ-આ તેજ સૂર્યમાં રહેલું અખિલ જગતને પ્રકાશ આપે છે. જે ચંદ્રમાં છે, જે અગ્નિમાં છે તે તેજ મારું જાણુ. (૧૨)

વિવેચન-આખા જગતને પ્રકાશ આપનાર સૂર્યમાં જે તેજ રહ્યું છે, ચંદ્રમાં જે તેજ રહ્યું છે, અગ્નિમાં જે છે તે બધું જ તેજ મારું (પ્રકાશનું) છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ પ્રાકૃત છે. એટલે કે પ્રકૃતિના ધર્મોવાળા છે. તાત્પર્ય કે જડભાવવાળા છે. એ જડભાવવાળા દેહોને ચેતનાત્મક તેજ પ્રકાશથી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જ તેઓ ચેતનમય એટલે તેજોમય બને છે.

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।
પુષ્ણામિ ઔપધોઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ-ગામ્-મૃત્તી (નામ, દિ. એ. વ. સ્ત્રી) આવિદ્ય-પ્રવેશ કરીને (વિધેય કૃદન્ત) જ-અને (અવ્યય) ભૂતાનિ-જીવોને, પ્રાણીને (નામ, દિ. બ. વ. નપું. ભૂત) ધારયામિ-ધારણ કરું છું. (ક્રિ. વ. કા ૧ પુ. એ. વ. કારક છુ ૧ ગણ પરસ્મૈ૦) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) ઓજસા-ઓજસથી ભારી પ્રકાશથી શક્તિથી (નામ, દિ. એ. વ. નપું. ઓજસ) પુષ્ણામિ-પોષણ કરું છું. (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. પુષ્ ૧ ગણ પરસ્મૈ૦) જ-અને (અવ્યય) ઔપધીઃ-વનસ્પતિને (નામ, દિ. બ. વ. ઔપધિન્) સર્વાઃ-મધ્ય (સર્વનામ, દિ. બ. વ. સર્વ) સોમઃ-ચન્દ્ર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સોમ) ભૂત્વા-યજીને (વિધેય કૃદન્ત) રસાત્મકઃ-સરૂપ (વિશેષણ વિ. સોમઃ)

ભાવાર્થ-હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશીને મારા ઓજસથી ભૂતોને. ધારણ કરું છું અને રસાત્મક સોમ યજ્ઞને બધી ઔષધીઓને પુષ્ટિવાળી કરું છું. (૧૩)

વિવેચન-પ્રજ્ઞા પાસે ઓજસૂ નામની શક્તિ છે. આ ઓજસૂ નામની શક્તિ વડે સર્વને તે ધારણ કરી રાખે છે. તેમ જ સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓમાં તે પ્રવેશ કરી શકે છે. વળી પૃથ્વી જેવા જડભાવોમાં પણ પ્રવેશ કરવાનું તે સામર્થ્ય ધરાવે છે. તાત્પર્ય કે જડ તેમ જ ચેતનાત્મક પદાર્થો સાથે અંતર્બાહ્ય ભાવે રહે છે. વળી સર્વરૂપ હોવાથી રસાત્મક સોમરૂપ બની સર્વ ઔષધીને પોષે છે. ધારણ, પ્રવેશ અને પોષણ પરમાત્માને આધીન છે.

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્ત પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ-અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) વૈશ્વાનરઃ-વૈશ્વાનર, અગ્નિનું નામ છે (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) ભૂત્વા-યજ્ઞને (વિષેય કૃદંત) પ્રાણિનામ્-પ્રાણીઓના (નામ, પ. બ. વ. પુ પ્રાણિન્) વેદમ્-વેદને (નામ, દ્વિ. એ. વ.) આશ્રિતઃ-આશ્રય કરેલો (વિશેષણ, વિ. વૈશ્વાનરઃ) પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ-પ્રાણ અને અપાનથી યુક્ત (વિશેષણ, વિ. વૈશ્વાનરઃ) પચામિ-પચાણ છું (દ્વિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. પચ્ ૧ મથુ, પરસ્મૈ૦) અન્નમ્-અન્નને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. અન્ન) ચતુર્વિધમ્-ચાર પ્રકારનું (વિશેષણ, વિ. અન્નમ્)

ભાવાર્થ-હું સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં સ્થિત થયેલો વૈશ્વાનર પ્રાણ અને અપાનથી યુક્ત યજ્ઞ ચાર પ્રકારના અન્નને પચાણું છું. (૧૪)

વિવેચન-વૈશ્વાનરરૂપે પ્રાણીઓના દેહમાં રહી પ્રાણ અને અપાનથી યુક્ત બની ચાર પ્રકારનું અન્ન હું (પ્રજ્ઞા) પચાણું છું. એટલે કે પાચન-રસ ધર્મ વૈશ્વાનર (અગ્નિ) દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, અને અન્નને પચાણે છે. આ વૈશ્વાનર છે, એટલે સમસ્ત વિશ્વમાં પોતાનો અગ્નિભાવ બાગૃત રાખી ત્યાં ત્યાં અપેક્ષિત હોય છે. ત્યાં ત્યાં ઉપજતા કરી આપવા સમર્થ બને છે. અન્નના ચાર પ્રકાર છે : (૧) ભક્ષ્ય, (૨) લેહ્ય, (૩) પેય અને (૪) ચોષ્ય.

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ ।

વેદૈશ્વ સર્વૈરહમેવ વેદ્યો વેદાન્તકૃદ્વેદવિદેવ ચાહમ્ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ-સર્વસ્ય-મધાતુ (સર્વનામ, ૫ એ. વ. પુ. સર્વ) ચ-અને (અન્યથા) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) હૃદિ-હૃદયમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. હૃત્) સન્નિવિષ્ટઃ-દાખલ થયેલો (શ્રુ. કૃ. વિશેષણ, ગિ. અહમ્) મત્તઃ-મારાથી (સર્વનામ, ૫. એ. વ. ત્તઃ પ્રત્યય) સ્મૃતિઃ-સ્મૃતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્મી) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. જ્ઞાન) અપોહનમ્-અસેડી નાખવું તે; છુદ્ધિમાં રહેલો સંશય અને વિષય (ઉલ્લેખ) નામના દોષોને દૂર કરવા તે (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ચ-અને (અન્યથા) વેદઃ-વેદો વડે (નામ, તુ. એ. વ. પુ. વેદ) ચ-અને (અન્યથા) સર્વૈઃ-જાણી (વિશેષણ, વિ. વેદૈઃ) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) પચ-જ, માત્ર (અન્યથા) વેદ્યઃ-જાણાવવો જોઈએ (વિધેય કર્તૃણિ, કૃંતંત, વિશેષણ, વિ. અહમ્) વેદાન્તકૃત્-વેદાંતનો બનાવનાર, વેદનું સ્વરૂપ સમજાવનાર (વિશેષણ, ગિ. અહમ્) વેદવિત્-વેદને જાણનાર (વિશેષણ, ગિ. અહમ્) પચ, ચ-વળી, અને (અન્યથા) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્)

ભાવાર્થ-અને હું જ સર્વના હૃદયમાં રહેલો છું. તેમ જ મારાથી સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને અપોહન થાય છે. સર્વે વેદો દ્વારા હું જ બાબુવા લાયક છું. (સર્વ વેદોના તાત્પર્ય હું હોવાને કારણે) વેદાંતનો કર્તા અને વેદોને બાબુવાણો પચુ હું જ છું. (૧૫)

વિવેચન સર્વના હૃદયમાં અંત સ્થિત મારફત સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને અપોહન થાય છે. સ વેદો બાબુવા વેદાંતનો કર્તા અને વેદોને જાણવા એટલે જોઈએ તેની સાથેના સર્વ અધવાને વેદવિત્ (૨) યજુર્વેદ (૩) અધવાને વેદવિત્ (૩) ગંધર્વ સમજાવનાર એટલે બાબુનાર એટલે કર્તા.

દ્વાવિમૌ પુરુષો લોકે ક્ષરથાક્ષર एव च ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ-દ્વૌ-એ (વિશેષણ, વિ. પુરુષો) દ્વૌ-આ (સર્વનામ, પ્ર. દ્વિ. વ. ૫. દ્વમ્) પુરુષો-એ પુરુષો (નામ, પ્ર. દ્વિ. વ. ૫.) લોકે-લોકમાં, સંસારમાં (નામ, સ. એ. વ. ૫. લોક) ક્ષરઃ-નાશવંત, ક્ષર દેહ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫.) અક્ષરઃ-અક્ષર, અનંતર (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫.) एव, च-વળી, અને (અભ્યય) ક્ષરઃ-નાશવંત (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫.) સર્વાણિ-બધા (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. નપું. સર્વ) ભૂતાનિ-પ્રાણીઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું. મૃત) કૂટસ્થઃ-શરીરમાં રહેનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫. કૂટસ્થ) અક્ષરઃ-અક્ષર (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫.) ઉચ્યતે-કહેવાય છે. (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. ચ્ ૨ ગણ)

ભાવાર્થ-આ સંસારમાં નાશવાન અને અવિનાશી એવા બે પ્રકારના પુરુષો છે. સર્વ જૂતો ક્ષર કહેવાય છે અને કૂટસ્થ અક્ષર કહેવાય છે. (૧૬)

વિવેચન-સંસારમાં બે પ્રકારના પુરુષો છે. એકને ક્ષર અને બીજાને અક્ષર કહેવામાં આવે છે. સર્વ શરીરો ક્ષર છે અને સર્વ શરીરોમાં રહેનાર જીવાત્માઓ અક્ષર છે.

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यन्य य ईश्वरः ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ-ઉત્તમઃ-ઉત્તમ (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) પુરુષઃ-પુરુષ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫. પુરુષ) તુ-પણ, પરંતુ (અભ્યય) અન્ય-બીજો (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૫.) પરમાત્મા-પરમાત્મા (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫. પરમાત્મન્) इति-એમ (અભ્યય) उदाहृतः-કહેવાયેલો (જૂ. ક્ર. વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) यः-જો (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૫. यत्) लोकत्रयम्-ત્રણે લોકને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. લોકત્રય) आविश्य-દાખલ થઈને (વિધેય કૃદંત) विभर्ति-ધારણ કરે છે, પોષણ કરે છે. (ક્રિ. વ. કા. ૩ પું. એ. વ. શ્રુ ૨ ગણ પરસ્મે.) अव्ययः-અવિનાશી (વિશેષણ, વિ. ईश्वरः) ईश्वरः-ઈશ્વર (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫. ईश्वर)

ભાવાર્થ-ઉત્તમ પુરુષ તો બીજો જ છે. લોકત્રયમાં પ્રવેશ કરીને ધારણ પોષણ કરે છે. એને અવિનાશી, પરમેશ્વર અને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે. (૧૭)

વિવેચન-વળી કોઈક ઉત્તમ પુરુષ બીજો છે જેને પરમાત્મા નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને એ (પરમાત્મા) ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરી તેમને ઓટલે ત્રણે લોકને ધારણ કરી રાખે છે ધારણ કહેવા વડે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય સમજવાના છે દ્વરથી હું અતીત છું તેથી લોકમાં અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો હું ઉત્તમ પુરુષ (પુરુષોત્તમ) છું.

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ-યસ્માત્-જેથી, જે ઠરણી (અચળ) ક્ષરમ્-ક્ષરને, નાશવતને (નામ, દ્વિ. એ વ. પુ) અતીત-અતીત (શ્રુ. કૃ. પ્રિગેપણ, વિ. અહમ્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧ અસ્મત્) અક્ષરાત્-અક્ષરથી (નામ, પ. એ. વ. પુ) અપિ, ચ-પણ, અને (અન્યથા) ઉત્તમ-ઉત્તમ (પ્રિગેપણ, વિ. અહમ્) અત્તા-તેથી (અન્યથા) અસ્મિ-છું (કૃ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. યસ્મૈ ૨ મણ, પરમૈં) લોકે-લોકમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. લોક) વેદે-વેદમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. વેદ) ચ-અને (અન્યથા) પ્રથિતઃ-પ્રખ્યાત, પ્રચલિત, પ્રચલિત (શ્રુ. કૃ. પ્રિગેપણ, ૧૧. અહમ્) પુરુષોત્તમ-પુરુષોત્તમ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ)

ભાવાર્થ-ધારણ કે હું જડવર્ગથી અતીત અને જીવાત્માથી પણ ઉત્તમ છું; એથી લોકમાં તથા વેદમાં પણ પુરુષોત્તમ નામથી વખણાયેલો તેમ જ પ્રસિદ્ધ છું (૧૮)

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजतिमां सर्वभावेन भारत ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ-ય-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ.

એ. વ. અસ્મત્) પદમ્-એ પ્રમાણે (અભ્યય) અર્સમૂલક-સીની, જોડામાં નહિ
 હસાયેયો (વિશેષણ, વિ. યઃ) જ્ઞાનાતિ-અણે છે (કિ. વ. ક્ષ. ૩ પુ. એ. વ. જ્ઞા
 ૨ ગણ પરસ્મૈ૦) પુરુષોત્તમમ્-પુરુષોત્તમિ (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ) સ-તે
 (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ) સર્વવિત્-સર્વિત્ (વિશેષણ, વિ. સઃ) મજતિ-અણે છે
 (કિ. વ. ક્ષ. ૩ પુ. એ. વ. મજ્, ૧ ગણ પરસ્મૈ૦) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ.
 એ. વ. અસ્મત્) સર્વભાવેન-સર્વ ભાવથી (નામ, ૧ ગણ એ. વ. પુ, સર્વભાવ);
 ભારત-હે ભારત (સંબોધન)

ભાવાર્થ-હે ભારત ! આ પ્રમાણે જે જ્ઞાની પુરુષ આ પ્રકારે મને
 પુરુષોત્તમ બોલે છે તે મને સર્વ ભાવથી એટલે સર્વ પ્રકારથી બળે છે અને
 તે સર્વજ્ઞ બને છે.

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

एतद्व्युद्धवा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

શબ્દાર્થ-इति-એ પ્રમાણે (અભ્યય) गुह्यतमम्-ગુહ્યમાં ગુહ્ય, અતિ
 ગોપનીય (વિશેષણ, વિ. शास्त्रम्) शास्त्रम्-શાસ્ત્રને (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.
 शास्त्र) इदम्-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. इदम्) उक्तम्-કહેવાયેલું (શ્ક. ૬.
 विशेषण, वि. शास्त्रम्) मया-મારા વડે (સર્વનામ, તૃતીયા એ. વ. અસ્મત્)
 अनघ-હે અનઘ, હે નિષ્પાપ (સંબોધન) एतद्-આ (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.)
 व्युद्धवा-ગણીતે (વિધેય કૃદંત) बुद्धिमान् बुद्धिमान (વિશેષણ, વિ. कश्चित्)
 कृतकृत्य-એણે પોતાનું કરવાનું કરી લીધું છે એવા (વિશેષણ વિ. कश्चित्) कृतं
 कृत्यम् यस्य इति ॥૩૦॥ स्यात्-થાય (કિ. विध्यर्थ ૩ પુ. એ. વ. अस् ૨ ગણ
 परस्मै०) भारत-હે ભારત, અર્જુન (સંબોધન)

ભાવાર્થ-હે નિષ્પાપ અર્જુન, આ પ્રકારે અતિ ગોપનીય શાસ્ત્ર
 મારા વડે કહેવાયું. તેને સમજીને કોઈપણ પુરુષ બુદ્ધિમાન અને કૃતકૃત્ય
 થાય છે. (૨૦)

विवेचन-આ પ્રકારનું અતિ રહસ્ય ભાવવાળું શાસ્ત્ર કહેવામાં આવ્યું

એ બાંધીને તું જ્ઞાનવાન અને કૃતાર્થ થા.

ભજન બે પ્રકારે થાય છે. (૧) મહાત્મ્યભાવે (૨) સ્નેહભાવે.

મહાત્મ્યભાવનું ભજન જ્ઞાનભક્તિમય હોય છે અને સ્નેહ ભજન ભાવભક્તિમય હોય છે. સ્નેહભાવના ભજનમાં મહાત્મ્ય જ્ઞાનની બહુર ખરી તો પણ હૃદયગત ભાવો સ્નેહભાવમાં વધારે ઉપયોગી છે.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपरिप्लव
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगोनाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

॥

दैवासुरसंपद्विभागयोग - १६

श्रीभगवानुवाच ।

अमयं सत्त्वसंशुद्धिर् ज्ञानयोग व्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्चवम् ॥१॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरस्तेनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचादृश्यम् ॥२॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नात्रिनामिता ।
भवन्ति संपदं दैर्घ्यमनिमातस्य भारत ॥३॥

પ્રિય ભાષણ (નામ, પ્ર. એ. વ નપુ) અકોષઃ-અકોષ, અપકાર કરનારો અપગ્રથ
સહન કરવો તે (નામ, પ્ર. એ. વ પુ) ત્યાગ.-કર્તાળ્યુના અભિમાનનો ત્યાગ (નામ,
પ્ર. એ. વ. પુ.) શાન્તિઃ-ચિત્તની ચંચળતાનો ત્યાગ (નામ, પ્ર એ. વ. સ્ત્રી)
અપૈશુનમ્-નિંદા ન કરવી તે (નામ, પ્ર એ. વ નપુ.) દયા-કારણ પરત્વે દયા
(નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી) મૂતેષુ-પ્રાણીઓમાં (નામ, સ ય વ. નપુ) બલોલુપ્તમ્-
ઇન્દ્રિયોના વિપયોનો સયોગ થતાં પણ આસક્તિ ન ગમ્મતી (નામ, પ્ર એ. વ. નપુ.
બલોલુપ્તમ્) માર્દવમ્-અંતઃકર્ણના મનોભાવની કોમળતા (નામ, પ્ર. એ. વ.
નપુ.) દ્વીઃ-લોકવિરુદ્ધ, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ, ભગવદ્ધર્મવિરુદ્ધ આચરણમાં લગ્ન (નામ, પ્ર.
એ. વ. સ્ત્રી) અચાપલમ્-અર્થ ચેષ્ટા ન કરતી તે (નામ, પ્ર. એ. વ. નપુ.)
તેજઃ-ભગવદ્ભાવાત્મક તેજ (નામ, પ્ર એ વ. નપુ) ક્ષમા-ક્ષમા (નામ, પ્ર. એ.
વ. સ્ત્રી) ધૃતિઃ-ધૈર્ય, નિઃશ્ચય સહન (નામ, પ્ર. એ વ. સ્ત્રી) શૌચમ્-અન્તર્મુદ્ધિઃ
શુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ નપુ. શૌચ) અદ્રોહઃ-શત્રુભાવ ન ધારણ કરવો તે (નામ,
પ્ર. એ. વ પુ. અદ્રોહ), જ્ઞ-નદિ (અવ્યય) ઋતિમાનિતા-પોતાની પૂજ્યતાના અભિ-
માનનો અભાવ (નામ, પ્ર એ વ. સ્ત્રી) મૈવન્તિ-છે (ક્રિ. વ કા. ૩ પુ. ય. વ.
મૂ ૧ ગણ, પરમૈ૦) સમ્પદમ્-સપત્તિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી) દૈવીમ્-દૈવીને,
દૈવસંબધીને (નામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી) અમિજાતસ્ય-સાત્ત્વિકભાવ પ્રાપ્ત કરેલો
(નામ, વ. એ વ. પુ અમિજાત) ભારત-હે ભારત (સંબોધન)

ભાવાર્થ-અભય, સત્વસંશુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગની દૃઢ સ્થિતિ, સાત્ત્વિક
હાન, ઇન્દ્રિયોત્ત, હમન, ભગવદ્ધર્મપોષક, કર્મ, વેદાદિનો અભ્યાસ, ધર્મ પરત્વે
કષ્ટ સહન, હૃદયની તથા મનોવૃત્તિની મરણતા, મન, વાણી અને શરીરથી
કષ્ટ નુ આપવું તે, સત્ય, અકોષ, ત્યાગ, શાન્તિ, નિંદા ન કરવી તે, ભૂતો
ઉપર દયા, વિષયોમાં આસક્તિનું ઓછાપણું, મૃદુતા, લગ્ન, બાલિશતા,
ન હોવાપણું. (મૂર્ખતા ભરેલી વ્યર્થ ચેષ્ટા) તેજ, ક્ષમા, ધૈર્ય, -શૌચ, શત્રુ-
ભાવ ન ધારવો તે, પૂજ્યતાના અભિમાનનો ત્યાગ, આ બધાં છે અર્જુન!
દૈવી સંપત્તિને મેળવેલા સાત્ત્વિક પ્રકારવાળા પુરુષોનાં લક્ષણો છે. (૧-૨-૩)

વિવેચન-પંદરમા અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમયોગ બતાવ્યો. પુરુષોત્તમની
પ્રાપ્તિ અને અભિલાષા કોઈ પણ જીવને હોઈ શકે ખરી; પરંતુ તે કાર્યમાં
ન્યાં સુધી અંતઃકરણ નિર્મળભાવમય બનતું નથી ત્યાં પુરુષોત્તમ
સ્વરૂપ સાથે ભાવાત્મક વ્યવહાર બનતો. કારણે સાધન.

સ પત્તિવાળુ કરવુ જોઈએ માધનમા તો તેની પામે બુદ્ધિ, મન અને ચિત્ત છે સ પત્તિમા જો યોગ્ય સ પત્તિ પ્રાપ્ત થાય તો એને પોતાની વ્યવસ્થા કરવી મુગમ પડે છે એ હેતુથી આ અધ્યાય ઉપસ્થિત વાય છે આ અધ્યાયમાં બે પ્રકારની સ પત્તિ બતાવે છે એક સ પત્તિમા સમૂહને દેવી અને બીજામાં સમૂહને આસુરી ગણે છે આસુરી સ પત્તિ બધનમા લઈ જાય છે દેવી સ પાત્ત મુક્તિનુ દાન કરી ભગવદ્દ્રસમા યોગ પુરુષોત્તમની સાથે ભાવાત્મક લીલાનુ ભાન કરાવે છે

શ્લોક ૧ થી ૩ આ શ્લોકેમા દેવિ સ પત્તિનુ વર્ણન છે. વર્ણન કરનાર તો ભગવાન પોતે જ એટલે કેઈ બીજાનો સ શય કરવો નિર્વર્થક છે

ભગવાનની અભિલાષા તો એટલી જ હોય છે કે પોતાના અશને જોડે માર્ગે જતા અટકાવવો અને પોતાની સાથે નિઠ્ઠ મ બધ કરાવવો. જીવ ભગવાનનો અશ છે એટલે ભગવાન અને જીવ એકબીજાથી છુટા પડે અને છુટા છુટા ૪ રહે એવી ઇચ્છા તો ભગવાનની તેમજ જીવની પણ ન હોય એ હેતુથી આ અધ્યાયમા આ શ્લોકો આવે છે દેવી સ પત્તિ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) અભય (૨) સત્વસશુદ્ધિ (૩) જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ (૪) દાન (૫) હમ (૬) યજ્ઞ (૭) સ્વાધ્યાય (૮) તપ (૯) આર્જવ (૧૦) અહિંસા (૧૧) સત્ય (૧૨) અક્રોધ (૧૩) ત્યાગ (૧૪) શાન્તિ (૧૫) અપૈશુન (૧૬) ભૂત દયા (૧૭) અલીલુપતા (૧૮) માર્દવ (૧૯) દ્વી (૨૦) અત્યાપલ (૨૧) તેજ (૨૨) ક્ષમા (૨૩) શૌચ (૨૪) અદ્રોહ (૨૫) નાતિમાનિતા.

ન ૧ અભયનો ભાવ અદ્વૈતભાવના તૈયાર થયે બને છે. અન્ય પદાર્થ જગતમા ભગવાન સિવાય હોતો નથી આવી ભાવના તૈયાર થતા જ અભય વ્યવસ્થિતરૂપે અતર્ભાવમા ઉદ્ભવે છે આ ભાવ ભગવદ્દ્રસ પ્રાપ્ત કરવામા અતિ ઉપયોગી છે એ કારણે અભયને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે

૭

ન ૨ અત ડરણુમા વાસનાઓ રહે છે વાસનાઓથી મલિનતા પ્રાપ્ત થાય છે મલિનતા દૂર કરવા બુદ્ધિયોગના સ્થિર અભ્યાસની જરૂર છે.

આ સ્થિર અભ્યાસ થતાં થતાં અને તેની સાથે અનુભવ પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં અંતઃકરણ સ્વચ્છ થાય છે. જ્યાં સુધી અંતઃકરણ સ્વચ્છ હોતું નથી ત્યાં સુધી ભગવદ્ તેજ પ્રતિબિંબિત થતું નથી.

નં. ૩. સાંખ્યયોગમાં બતાવેલી પ્રક્રિયા મુજબ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લઈ ચિત્તમાં ભગવદ્ધ્યાન સુદૃઢ કરવા અભ્યાસ રાખવો જરૂરનો છે. આ સ્થિતિને નિભાવવા માટે ભગવદ્ મહાત્મ્યનું નિત્ય ચિંતન જરૂરનું છે.

નં. ૪. આ દાન સાત્ત્વિકભાવે હોવું જોઈએ. મમતા ત્યાગ કરવાનો માર્ગ દાન દ્વારા બની રહેતો હોવાથી ત્યાગ ભાવનાથી મમતાને ઓછી કરવાની સૂચના છે.

નં. ૫. ઈંદ્રિયોનો સામાન્ય સ્વભાવ ખૂબ ભટકવાનો હોય છે. ઈંદ્રિયો અયોગ્ય રસ આપવામાં આનંદ માને છે. જીવનો ધર્મ ભગવદ્ધર્માભિમુખ થવાનો છે. તેમાંથી ઈંદ્રિયો જીવને વિમુખ બનાવે છે. તેથી ઈંદ્રિયોના દમનની જરૂર છે. નં. ૪ કરતાં નં. ૫ સિદ્ધ કરવામાં ખાસ કાળજી રાખવી.

નં. ૬. યજ્ઞ અનેક પ્રકારના છે. કર્મકાંડના નિયમે તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. કલિયુગમાં એ પ્રકારની વ્યવસ્થા સચવાય નહિ તે સ્વાભાવિક છે. યજ્ઞમાં યજ્ઞ ધાતુ છે. યજ્ઞનો અર્થ સેવા થાય છે. ભગવત્સ્વરૂપ સેવા યજ્ઞ તરીકે ઓળખાય છે.

નં. ૭. સ્વાધ્યાય-શ્રુતિ (વેદ) અને સ્મૃતિ (શાસ્ત્ર)નું ભાવપૂર્વક અધ્યયન કરી ભગવદ્ગુણગાનમાં પ્રવૃત્ત થવું. આ પ્રવૃત્તિ રહેતાં ચિત્ત ભગવન્મય બને છે.

નં. ૮. તપ-કષ્ટ સહન કરવાના પ્રકારને તપ કહી શકાય. સ્વધર્મ-પાલનમાં કષ્ટ સહન કરવાની ખાસ જરૂર છે. એ દ્વારા સહિષ્ણુતા અને ધૈર્ય કેળવાય છે. દેહ, પ્રાણ, ઈંદ્રિયો અને મનનો નિરોધ થાય છે. દેહ પરની આસક્તિ ઓછી થાય છે. આટલા અને આવા એના ગુણો હોવાથી તપનું પ્રાધાન્ય લેવામાં આવ્યું છે.

નં. ૯. આર્જવ કહેવા દ્વારા સરલભાવ. નિખાલસતા સરલભાવથી

આવે છે. એકબીજાના વ્યવહારમાં નિખાલસતા હોય નહિ તો કોઈ કોઈને કલેશ સહન કરવો પડે છે. શુદ્ધ ભાવ પ્રગટ કરવામાં સરલતાની ખાસ જરૂર છે. સરલતા ભગવદ્ભાવ ઉભો કરવામાં મદદગાર થાય છે. કોમલભાવો ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત થતા નથી ત્યાં સુધી ચિત્તમાં વિષમતા રહે છે. વિષમતા દરેક જગાએ બાધક નીવડે છે.

નં. ૧૦. અહિંસા-હિંસા ન કરવી. આ ધર્મ ઉચ્ચ ભાવનાશીલ ખરો. આ ભાવના તૈયાર થતાં પ્રથમ અંદરની વૃત્તિઓ નિયમબદ્ધ થી જોઈએ. યમ અને દમનાં સાધનો વડે વૃત્તિઓને અંકુશમાં રાખી અન્ય જીવોને પોતાના સરખા માની લે ત્યારે તેનાથી (જીવથી) હિંસામાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

યજ્ઞયાગાદિમાં પશુનું ખલિદાન અપાય છે તેને હિંસા માની નથી. જો કે તેમાં હિંસા દેખાય છે છતાં એ પ્રયોગ દેવી હોવાના કારણે હિંસાના ભાવમાં મૂક્યો નથી. કેટલાંક શાસ્ત્રો આ પ્રકારને સંમતિ આપે છે. કેટલાંક દેવના ખલિરૂપે વ્યવસ્થા કરવી જણાવે છે; પરંતુ તેનું ઉચ્છિદ્ર ન લેવું તેમ યોગ્ય છે એમ બતાવે છે.

આ સુચ માહાત્મ્ય જોતાં કોઈ પણ પ્રકારના હિંસાવાદમાં (યોગ્ય કે અયોગ્ય) ન ઉતરતાં માત્ર મનથી કોઈને હુલવવો નહિ. વાણીથી કોઈને અયોગ્ય વચન કહેવું નહિ અને શરીરથી કોઈને અપાય કરવો નહિ.

નં. ૧૧. સત્ય-સત્ય જોલણું. સત્ય જોલણું એટલે યથાર્થ જોલણું. યથાર્થ જોલણું એટલે પોતે જોલણું અને જેવું સમજતો હોય તેવું દંભ અને પુરુષતા વિનાનું જોલણું-એટલે સામાના હૃદયને ટંખે તેવું ન જોલણું.

દુર્જનની સાથેના વહીવટમાં કેવળ સત્ય નહીં શકતું નથી, એ વાત સ્પષ્ટ છે. તો પણ કોઈ પ્રકારની વાણી વિલક્ષણ શબ્દરચના કરીને યથાર્થ બાપણુ કરી શકાય.

નં. ૧૨. અક્રોધ-આ લક્ષણ વિલક્ષણભાવસૂચક છે. સ્વભાવથી અયોગ્યતા, અપકારિતા ઇ. જણાય ત્યારે ક્રોધ થાય છે. એ સામે પક્ષ સમજ જણાય તો ક્રોધ દબાય છે. તેથી ત્યાં અક્રોધ હતો એમ કહેવાય નહીં.

અક્રોધની ભાવના તૈયાર થતાં પહેલાં અંતઃકરણમાં નિર્દુષ્ટ ભાવના તૈયાર થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. નિર્દુષ્ટ ભાવના ચિત્તની સમસ્થિતિ વિના બનતી નથી. સમસ્થિતિ થવામાં યમ અને દમની જરૂર છે તેમજ સાર્વિક જ્ઞાનથી અંતઃકરણને સ્વચ્છ અને પ્રેમાળ બનાવવાની જરૂર છે. આટલું જો તૈયાર થાય તો જ અક્રોધ સ્વાભાવિક રીતે તે જીવ સાથે રહેશે. આ અક્રોધ એને શાન્તિના ભાવમાં લઈ જઈ જ્ઞાનની પરિપાકીમાં સહાયક થશે.

નં. ૧૩. ત્યાગ. ત્યાગના બે પ્રકાર છે. (૧) સાંખ્ય સિદ્ધાંતે સર્વત્યાગ (૨) યોગસિદ્ધાંતે કર્મફલત્યાગ.

સાંખ્ય સિદ્ધાંતનો ત્યાગ સામાન્ય રીતે આધુનિક કાલમાં બની શકતો નથી. એ હિતુથી યોગના સિદ્ધાંતનો ત્યાગ વ્યવહારમાં નહીં શકે ખરો. તાત્પર્ય કે મનથી ત્યાગ કરો અને કર્મમાંથી મમતા છોડો. નિષ્કામ કર્મ કરો, માત્ર બ્રહ્માર્પણ કરો અથવા ભગવત્પ્રીત્યર્થ કરો. એટલે કર્તાપણાનું અભિમાન છોડી દઈ ત્યાગભાવ પ્રગટ કરો.

નં. ૧૪. શાન્તિ. શાન્તિ નામનો શબ્દ સામાન્ય રીતે ચિત્તના ધર્મો માટે વપરાય છે. ચિત્તના ભાવો ચચળ હોય છે. ચચળતા સર્વ પ્રકારના વિશેષને ઉભા કરે છે. ચિત્તનો વિશેષ વિષયને—ભગવદ્સ્વરૂપને સમન્વવી શકતો નથી. ચિત્તને ચૈતન્ય સાથે અતિ નિકટ પ્રસંગ છે એટલે ચિત્ત જો સ્વચ્છ હોય તો ચૈતન્ય (જીવ) પોતાનું કાર્ય (ભગવદ્ભાવ) સિદ્ધ કરી શકે.

નં. ૧૫. અપૈશુન—વાસનામય વૃત્તિઓ અંતઃકરણમાં નિવાસ કરીને રહે છે. આ વૃત્તિઓમાં જીવનો ભાવ પરકીય દોષ જોવા, દ્રેષ કરવો, નિંદા કરવી. સહનશક્તિ ન કેળવવી અને સામાન્યતઃ અણુગમો રહે એ હોય છે. આ બધા દોષોને પિશુનતા કહે છે. પિશુનતા એટલે દુષ્ટભાવ. આ દુષ્ટભાવો દૂર કરવામાં યોગ્ય ભાવ કેળવી તે પ્રકારની વૃત્તિ બનાવવી તેને અપૈશુન કહે છે.

નં. ૧૬. ભૂતદયા. સર્વ પ્રાણીઓ તરફ દયાવૃત્તિ રાખવી. આ પ્રકારનો શુભ, મનોભાવ ચિત્તને ભાવનામય બનાવવા સહાયક થાય છે. આ પ્રકારની વૃત્તિ જો ચાલુને ચાલુ રહે તો કેટલાએક ભગવદ્ભાવો પ્રગટ થાય છે.

એ ભાવો ઉપકારક પણ બને છે. આ દયા હેતુરહિત હોવી જોઈએ. એટલે કે માત્ર પોતાને લાભ આપનાર જીવ પર જ દયા એવું નહિ પણ સર્વત્ર દયા.

નં. ૧૭. અલોહપતા. મન હમેશાં લોહપ હોય છે. તાત્પર્ય કે કોઈને કોઈ પદાર્થ પર એની આસક્તિ રહેવાની જ રહેવાની. આ આસક્તિ જીવનને બાધકરૂપ છે. આસક્તિ સંસારમાં ઘસડી જાય છે અને વાસનાઓ હમી કરે છે. તેથી ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં યોગ્ય કાળુ રાખવો જોઈએ. મન જ્યાં જ્યાં જશે ત્યાં ત્યાં ઈન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય કરશે. તેથી અલોહપતા રાખવાથી ઈન્દ્રિયોના યોગ્ય કાર્યો થાય છે અને એ કાર્યો પરમાર્થના ગમમાં મદદ કરે છે.

નં. ૧૮. માર્દવ. કઠોરભાવના પોતાને તેમજ બીજાને અગવડતામાં લઈ જાય છે ભગવદ્કાર્ય સાધકતામાં કઠોરતા હોવી જોઈએ નહિ. એટલે મૃદુતા હૃદયની કેળવવી કોમળતાથી હૃદય સાત્ત્વિક બને છે. અને ભગવદ્-વિષયો મમજવા સુગમ પડે છે.

નં. ૧૯. દ્વી-લજ્જા. આ એક લાવ છે. આ લાવ પ્રગટ કરવાની ખાસ જરૂર છે લોક અને શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ આચરણ ન કરવામાં લજ્જા સમાય છે જેનામાં લજ્જા હશે તેનું વર્તન શુદ્ધ અને સરળ બનશે. નિર્લજ્જ માનવીને લોકનિંદા અને દેવની અવધૃપા પ્રાપ્ત થાય છે.

નં. ૨૦. અચાપલમ્. કેટલાક જીવોમાં ખોટી ચપળતાનો દોષ હોય છે. આ ચપળતાના અંગે ચિત્ત સદા વ્યગ્ર રહે છે. એકાગ્રતા વિના કોઈ જાતનો લાભ થતો નથી. જીવનની શરૂઆતથી માડીને અંતર્યામી એકાગ્રતા કેળવાય તો બધાં કાર્યો સફળ થાય. ચપળતાથી તો માત્ર વ્યર્થ એટલે જ થાય. પરિણામે કંઈ પણ હાંસલ ન થાય.

નં. ૨૧. તેજ. આ એક તત્ત્વ શક્તિ છે. ભગવાનમાંથી એનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. આ શક્તિ દ્વારા ભગવદ્વિષયને યથાર્થ સમજી શકાય છે. પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયમાં આ તેજનું સ્કુરણ છે એટલું જ નહિ પણ તે જ દેહમાં વિકાસ પામે છે. આ તેજ કોઈક જ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ તેજ જેનામાં હોય છે તેની પાસે પાપાચારી જીવો જતા નથી. તેને જોતાં જ તેઓ દૂર

બીજાની પાસેથી પોતાને માન મળવું જોઈએ તેના કરતાં વધુ માન મેળવવાનો હોય છે. આવા મનોરથને અતિમાનિતા કહેવામાં આવે છે. આ એક દોષ છે. જેનામાં આ દોષ હોય તેના તરફ લોકભાવ ઝોછે થતો નથી છે. એટલે ત્યાં ભગવદ્ભાવ આવતો નથી. એ કારણે અતિમાનિતા ત્યજવી જરૂરી છે.

આ પ્રકારનાં ૨૬ લક્ષણો દેવી સંપત્તિનાં બતાવ્યા છે. દેવી સંપત્તિ વાળો અર્જુન છે એવું સૂચન આ શ્લોક કરે છે. આ ૨૬માંથી જેટલા ગુણો પ્રાપ્ત કરી શકાય તેટલાનો વિકાસ જીવે કરવો જરૂરી છે.

દમ્ભો દર્પોઽભિમાનઃ ક્રોધઃ પારુણ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચામિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥૪॥

રાખ્દાર્થ-દમ્ભઃ-દંભ, પાખંડ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) દર્પ-દર્પ, ગર્વ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) અભિમાનઃ-અભિમાન (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) અ-અને (અભ્યય) ક્રોધઃ-ક્રોધ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) પારુણ્યમ્-કઠોર વાણી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) યદ, ચ-વળી, અને (અભ્યય) અજ્ઞાનમ્-અજ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) અજ્ઞાનં અ-અને (અભ્યય) અમિજાતસ્ય-ઉત્પન્ન થયેલાનો (બ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષસ્વ) પાર્થ-હે પાર્થ (સંબોધન) સંપદમ્-સંપત્તિને (નામ, ક્ષિ. એ. વ. બી.) આસુરીમ્-આમુર ભાવવાળી (વિશેષણ, વિ. સમ્પદમ્)

ભાવાર્થ-હે પાર્થ ! પાખંડ, ગર્વ, અભિમાન, ક્રોધ તથા કઠોર વાણી અને અજ્ઞાનપણું-(આ સર્વ) આસુરી સંપત્તિને પામેલા પુરુષોનાં લક્ષણો છે. (૪)

વિવેચન-આ શ્લોકોમાં આસુરી સંપત્તિ બતાવે છે. ગયા ત્રણ શ્લોકોમાં બતાવેલા દેવી સંપત્તિના ભાવોથી વિરુદ્ધ જતા ભાવો આસુરી છે. ઉપરાંત બીજા છ છે. તે અહીં બતાવવામાં આવે છે. (૧) દંભ (૨) દર્પ (૩) અભિમાન (૪) ક્રોધ (૫) પારુણ્ય (૬) અજ્ઞાન.

(૧) દંભ. દંભમાં પાખંડધર્મ આવે છે. પાખંડ હોવાથી પાપનો એ ખંડ (ભાગ) છે. તાત્પર્ય કે જેના હૃદયમાં પાપની ભાવના છે, એ પાખંડ

દ્વરથી ચાલ્યા નીચ છે.

નં. ૨૨. ક્ષમા. આ એક ગુણ છે. જે જીવના પર ભગવાન દયા કરવા ઇચ્છે છે તેને આ ગુણ બહે છે. ક્ષમાવાન જીવમાં જ દયા હોઈ શકે. એની દયા વિરોધભાસ ઉભો કરે એવી ન હોવાથી એનો કોઈ વિરોધ કરતું નથી. તાત્પર્ય કે એનો કોઈ શત્રુ થાય નહિ. શત્રુભાવ ન હોય તેવા જીવમાં ભગવદ્ભાવ પ્રકટ થાય છે. અનન્યભાવ દ્વારા આ ગુણ ઉભો થાય છે. અદ્વૈત-ભાવના સિદ્ધ કરવામાં આ ગુણ મદદ કરે છે.

નં. ૨૩. ધૃતિ. ધૃતિને ધૈર્ય નામથી ઓળખવામાં આવે છે. જેને ભય હોય તેનામાં ધૈર્ય બનવું સંભવિત નથી. જ્યાં સુધી દેહ પર આસક્તિ હોય છે ત્યાં સુધી ભય હોય છે. દેહની આસક્તિ ઓછી થતાં થતાં ધૈર્ય વધે છે. સહિષ્ણુતાનો ધર્મ પ્રગટ થાય છે. સહિષ્ણુતા આવતાં સંકટોને ચહન કરે છે. સંકટો આત્મોન્નતિમાં જતાં અટકાવે છે. આત્મોન્નતિનો માર્ગ ધૈર્ય દ્વારા ચાક્રાઓ થાય છે અને આ રીતે ભગવદ્ભાવ સિદ્ધ કરવા ધૈર્ય મદદરૂપ થાય છે.

નં. ૨૪. શૌચ. શૌચ બે પ્રકારના છે. બહાર અને અંદર. એટલે શરીરશુદ્ધિ અને મનશુદ્ધિ. શૌચ એટલે પવિત્રતા. સ્વચ્છતા અંદર અને બહારથી હોવી જોઈએ. મન અને શરીર સાધનરૂપ છે. જીવની ઉત્કર્ષ ભાવનામાં આ બંને ઉપયોગી છે. આ બંનેની શુદ્ધિ દ્વારા જીવની ભાવનાઓ પવિત્ર બને છે. પવિત્ર ભાવના દ્વારા વ્યવહાર પવિત્ર થાય છે. કોઈ પણ અન્યની સાથે દુષ્ટ વ્યવહાર બનતો નથી.

નં. ૨૫. અદ્રોહ. દ્રોહના અનેક પ્રકાર છે. અંદરોઅંદર એકબીજાના વ્યવહારમાં ઉપકારનો ભાવ જેના હૃદયમાં વસે છે એ અપકાર કરવા ઇચ્છેતો બનતો નથી. અપકાર કરવો એને દ્રોહ કહી શકાય. એક જીવ બીજા જીવ સાથે સેવા કરવા બંધાયેલો છે. એટલે કોઈ પણ જીવ કોઈનો પર અપકાર કરી શકે નહિ. તાત્પર્ય કે દ્રોહ કરી શકે નહિ. સર્વને સુખરૂપ થવામાં અદ્રોહ નામનો ગુણ ઉપયોગી છે.

નં. ૨૬. નાતિમાનિતા. કેટલાએક જીવોનો સ્વાભાવિક મનોરથ

ખીજની પાસેથી પોતાને માન મળવું જોઈએ તેના કરતાં વધુ માન મેળવવાનો હોય છે. આવા મનોરથને અતિમાનિતા કહેવામાં આવે છે. આ એક દોષ છે. જેનામાં આ દોષ હોય તેના તરફ લોકભાવ ઓછો થતો જાય છે. એટલે ત્યાં ભગવદ્ભાવ આવતો નથી. એ કારણે અતિમાનિતા ત્યજવી જરૂરી છે.

આ પ્રકારનાં ૨૬ લક્ષણો દેવી સંપત્તિનાં બતાવ્યા છે. દેવી સંપત્તિ વાળો અર્જુન છે એવું સૂચન આ શ્લોક કરે છે. આ ૨૬માંથી જેટલા ગુણો પ્રાપ્ત કરી શકાય તેટલાનો વિકાસ જીવે કરવો જરૂરી છે.

દમ્ભો દર્પોઽમિમાનઃ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચામિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥૪૮॥

શબ્દાર્થ-દમ્ભઃ-દંભ, પાખંડ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) દર્પ-દર્પ, ગર્વ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અમિમાનઃ-અભિમાન (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) ચ-અને (અભ્યય) ક્રોધઃ-ક્રોધ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) પારુષ્યમ્-કઠોર વાણી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) એવ, ચ-વળી, અને (અભ્યય) અજ્ઞાનમ્-અજ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) અજ્ઞાન) ચ-અને (અભ્યય) અમિજાતસ્ય-ઉત્પન્ન થયેલાનો (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પુરુષસ્વ) પાર્થ-હે પાર્થ (સંબોધન) સંપદમ્-સંપત્તિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. બી.) આસુરીમ્-આતુર ભાવવાળી (વિશેષણ, વિ. સમ્પદમ્)

ભાવાર્થ-હે પાર્થ ! પાખંડ, ગર્વ, અભિમાન, ક્રોધ તથા કઠોર વાણી અને અજ્ઞાનપણું-(આ સર્વ) આસુરી સંપત્તિને પામેલા પુરુષોનાં લક્ષણો છે. (૪)

વિવેચન-આ શ્લોકોમાં આસુરી સંપત્તિ બતાવે છે. ગયા ત્રણ શ્લોકોમાં બતાવેલા દેવી સંપત્તિના લાવેથી વિરુદ્ધ જતા લાવો આસુરી છે. ઉપરાંત ખીજ છે. તે અહીં બતાવવામાં આવે છે. (૧) દંભ (૨) દર્પ (૩) અભિમાન (૪) ક્રોધ (૫) પરુષતા (૬) અજ્ઞાન.

(૧) દંભ. દંભમાં પાખંડધર્મ આવે છે. પાખંડ હોવાથી પાપનો એ ખંડ (ભાગ) છે. તાત્પર્ય કે જેના હૃદયમાં પાપની ભાવના છે, એ પાખંડ

માર્ગમાં જ પ્રવર્તે છે અને તે દ્વારા બીજને ઠગવા તજવીજ કરે છે

(૨) દર્પ. દર્પને ગર્વ નામથી ઓળખી શકાય. એમાં મદ તથા અન્યનું અનિદ કરવાની ભાવના રહે છે. દર્પ વાણીચાતુર્યમાં ઉપયોગી વાય છે અને તે દ્વારા અશિક્ષિત જીવને કનડવામાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

(૩) અભિમાન. આ એક ભાવદોષ આ ભાવદોષમાં જીવ પોતાની બધી વૃત્તિઓને મનમાં ગણવા તજવીજ કરે છે યોગ્યતા અને અયોગ્યતા બન્ને તરફ એની કાળજી હોતી નથી અભિમાની જીવ અન્ય ઉપર દોષ મૂકી પોતે નિર્દોષ હોય એવો દેખાવ કરે છે આ રીતે પોતાને તેમજ અન્યને હાનિ ઉપજાવે છે.

(૪) ક્રોધ ક્રોધ નામનો કોઈક મનોભાવ છે. આ મનોભાવ જેના પર દ્રેષ કરવામાં આવે તેના પર શસ્ત્રની ત્રાફક યોજવામાં આવે છે એટલે જેના પર દ્રેષ હોય છે તેનું કોઈને કોઈ રીતે ત્રુકસાન કરવું એવી પ્રવૃત્તિ ક્રોધમાં જોઈ છે વિષમભાવ પ્રકટ કરવામાં દ્રેષ એ મુખ્ય પદાર્થ છે અને સહકારી ક્રોધ ઉભો થતાં જીવની પરિવશા બ્રહ્મ કરે છે એ બ્રહ્મતા એટલે સુધી વધી જાય છે કે એનો કોઈ મિત્ર જ થતો નથી એટલે યોગ્ય સલાહ ન મળવાથી એ (ક્રોધ) પદચ્યુત થાય છે

(૫) પદુષતા આ વાણીનો વ્યાપાર છે જે વાણી વાપરનાર છે તેણે જોવું જોઈએ કે જેના તરફ વાણી ઉચ્ચારાય તે જીવ પણ મારી સાથે સાથે એક જ શુરુપ્રદાની સાથે સંબંધ કરનાર છે. એટલે બન્ને જીવભાવે સરખા છે. કઠોર વાણીનો ઉપયોગ કરી સામાના મનને દુભાવવું અને તેને હીનતાની નજરે જોવું, એ પ્રકારની સંપત્તિ એ આસુરી સંપત્તિ છે.

(૬) અજ્ઞાન ઉપર બતાવેલી પાંચ આસુરી સંપત્તિ છે. એ બધીનું મૂળ અજ્ઞાન છે જ્યાં સુધી માણસની પાસે યોગ્ય, શુદ્ધ, નિષ્કલંક, પ્રકાશમય ભાવો ઉત્પન્ન કરે એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત કરેલું આનંદ-પાસનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન, લૌકિક જ્ઞાન અથવા વૈદિક જ્ઞાન અજ્ઞાન જ છે,

દૈવી સમ્પદ્વિમોક્ષાય નિવન્ધાયાસુરો મતા ।

મા શુચઃ સમ્પદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાણ્ડવ ॥૫॥

શબ્દાર્થ-દૈવી-દેવ સંબંધી (વિશેષણ, વિ. સંપત્) સંપત્-દ્-સંપત્તિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. સંપત્) વિમોક્ષાય-મુક્તિલાભ માટે (નામ, ચ. એ. વ. પુ. મોક્ષ) નિવન્ધાય-બાંધવા માટે (નામ, ચ. એ. વ. પુ.) આસુરી-આસુરી (વિશેષણ, વિ. સમ્પત્) મતા-માનેથી (શ્રુ. કૃ. વિશેષણ, વિ. સમ્પત્) મા-નહિ (અન્યથા) શુચઃ-શોક કરતાં (ક્રિ. શ્રુ. કા. (Aorist) ૨ પુ. એ. વ. શુચ્ ૧ ગણ) સમ્પદમ્-સંપત્તિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી) દૈવીમ્-દૈવી (વિશેષણ, વિ. સમ્પદમ્) અભિજાતઃ-પ્રાપ્ત થયેલો, ઉત્પન્ન થયેલો (શ્રુ. કૃ. વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) અસિ-છે (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અસૂ ૨ ગણ, ૫-સ્મૃતિ) પાણ્ડવ-હે અર્જુન (બાંધવાન)

બાવાર્થ-દૈવી સંપત્તિ મુકિતને માટે અને આસુરી સંપત્તિ બાંધવાને માટે માનેલી છે; હે અર્જુન ! તુ દૈવી સંપત્તિને પ્રાપ્ત થયેલો શોક મા કર. (૫)

નિવેચન-પાર્થને (અર્જુનને) પૃથાના સુતને, ભક્તિમય પૃથાના સુતને આ પ્રકાર સમજાવતાં વાસુદેવ બગવાન કહે છે કે તું તો દૈવી સંપત્તિ તથા જ ઉત્પન્ન થયો છે. એટલે તારે કોઈ પણ જાતનો ખેડ કરવાનો નથી. દૈવી સંપત્તિ બદ્ધ જીવને મુક્ત કરનાર છે અને આસુરી સંપત્તિ જીવને વિશેષ બાંધનાર છે.

દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્ દૈવ આસુર एव च ।

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્થ મે જ્ઞણ ॥૬॥

શબ્દાર્થ-દ્વૌ-બે (વિશેષણ, વિ. ભૂતસર્ગો) ભૂતસર્ગો-પ્રાણીઓના સૃષ્ટિ-સ્વભાવ (નામ, પ્ર. દ્વિ. વ. પુ. ભૂતસર્ગ) લોકે-લોકમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. લોક) અસ્મિન્-આ (સર્વનામ, સ. એ. વ. પુ. इदम्) દૈવઃ-દૈવી (વિશેષણ, વિ. સર્ગઃ) આસુરઃ-આસુરી (વિશેષણ, વિ. સર્ગઃ) एव, च-અને (અન્યથા) દૈવઃ-દૈવી (વિશેષણ, વિ. સર્ગઃ) વિસ્તરશઃ-વિસ્તારથી (અન્યથા) પ્રોક્તઃ-કહેવાયેલું

(બ્ર. ૬. વિશેષણ, વિ. સર્ગ) આસુરમ્-આસુરી (વિશેષણ, વિ. સર્ગમ્) પાર્યં-કે અર્જુન (સંબોધન) મે-માર્ગ (સર્વનામ, ૫. એ. ૫. અસ્મત્) ઋણુ-સાંભળ (ક્રિ. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. ૫. શ્રુ ૫ ગણ, પરસ્મૈ૦)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન, આ લોકમાં પ્રાણીઓની સદિ સ્વભાવના બે પ્રકાર માનવામાં આવેલા છે. દેવ અને આસુર. દેવ સ્વભાવ વિસ્તારપૂર્વક કહ્યો. આસુરોનો સ્વભાવ ભારી પાસેથી સાંભળ. (૬)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં બે પ્રકારના સ્વભાવવાળા ભૂતો (પ્રાણી) મેં તને બતાવ્યા છે. એક તે દેવ એટલે દેવસંબંધી અથવા તે દેવી સંપત્તિ-યુક્ત અને બીજો આસુર સ્વભાવવાળો લોક એટલે આસુરી સંપત્તિવાળો. દેવી સંપત્તિવાળો લોક વિસ્તારપૂર્વક મેં તને જણાવ્યો છે. આસુર સ્વભાવવાળા લોકને હું તને વિસ્તારપૂર્વક કહું તે સાંભળ.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नामि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥૭॥

શબ્દાર્થ-પ્રવૃત્તિમ્-પ્રવૃત્તિને (નામ, ક્રિ. એ. ૫. સી.) ચ-અને (અભ્યય) નિવૃત્તિમ્-નિવૃત્તિને (નામ, ક્રિ. એ. ૫. સી.) ચ-અને (અભ્યય) જનાઃ-માણસો (નામ, પ્ર. બ. ૫. પુ. જન) ન-નહિ (અભ્યય) વિદુઃ-જાણે છે (ક્રિ. ૫. કા. ૩ પુ. બ. ૫. વિદ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) આસુરાઃ-આસુર સ્વભાવવાળા (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) ન-નહિ (અભ્યય) શૌચમ્-બહિર્ અન્તર શુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. ૫. નપું.) ન, અપિ, ચ-નહિ, ૫ણ, અને (અભ્યય) આચારઃ-આચરણ (નામ, પ્ર. એ. ૫. પુ. આચાર) ન-નહિ (અભ્યય) સત્યમ્-સત્તા (નામ, પ્ર. એ. ૫. નપું. સત્ય) તેષુ-તેઓમાં (સર્વનામ, સ. બ. ૫. પુ. તત્) વિદ્યતે-હોય છે (ક્રિ. ૫. કા. ૩ પુ. એ. ૫. વિદ્ ૪ ગણ, આત્મે૦)

ભાવાર્થ-આસુર સ્વભાવવાળા પુરૂષો કર્તવ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અકર્તવ્ય કર્મોમાંથી નિવૃત્તિ બાજુતા નથી. તેઓમાં બહિર્ અન્તઃશુદ્ધિ, શિષ્ટાચાર, સત્ય પણ હોતાં નથી. (૭)

વિવેચન-આસુર સ્વભાવવાળા જીવો-મનુષ્યો કર્તવ્ય કાર્ય અને અકર્તવ્યકાર્ય બરાબર સમજતા ન હોવાથી તેઓની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અયોગ્ય બની રહે છે. તાત્પર્ય કે પ્રવૃત્તિના કાર્યોમાં અપ્રવૃત્ત થાય છે અને

જ્યાં નિવૃત્ત થવું જોઈએ ત્યાં તેવા કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે એ જ કારણે એમની પાસે (ખ્હારની અને અંદરની; મન, શરીર, બુદ્ધિ અને ચિત્તની) પવિત્રતા નથી. તેમજ આચાર (શુદ્ધ આચરણ) પણ નથી. આચારમાં સામાન્ય અને અસામાન્ય વર્તન પણ આવી જાય. એમાં જેટલી જેટલી શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓ હોવી જોઈએ એ પ્રકારનું જ્ઞાન આ જીવોમાં હોવાનો સંભવ નથી; કારણ કે તેમનું ધાવન-ઢોડનું માત્ર જોડા અસ તર્ક ઉપર જ આધાર રાખે છે; અને જેનું તેનું અનુકરણ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. વળી; આ આસુરભાવ હોવાથી એમના હૃદયમાં કપટભંગ બિછાવેલી હોવાને કારણે સત્ય ભાષણ તો હોતું જ નથી. એમના ભાલવામાં મિથુનભાવ હોય છે એટલે સત્યનો આડંબર હોય છે અને શુભ્તપણે અસત્ય જ હોય છે.

અસત્યમમતિષ્ઠં તે જ ગ દા હુ ર ની શ્વ રમ્ ।
અપરસ્પરસમ્ભૂતં કિ મ ન્ય ત્કા મ હૈ તુ ક મ્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ-અસત્યમ્-અસત્ય (વિશેષણ, વિ. જગત્) અમતિષ્ઠિતમ્-પ્રતિષ્ઠા વિનાનું, આશ્રય વિનાનું (વિશેષણ, વિ. જગત્) તે-તેઓ (આસુરી પ્રકૃતિવાળા પુરુષો) (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તત્) જગત્-જગત (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) આહુઃ-કહે છે (દિ. વ. ડા. ૩ પુ. બ. ૧ ઘ્રૂ ૨ મથ, પરસ્મ૦) અનીશ્વરમ્-ઈશ્વર વગરનું (વિશેષણ, વિ. જગત્) અપરસ્પરસમ્ભૂતમ્-અપરસ્પરસ બનેલું, સંયોગથી થયેલું (વિશેષણ, વિ. જગત્) કિમ્-શું (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) અન્યત્-બીજું (વિશેષણ, વિ. કિમ્) કામહૈતુકમ્-કામ જ જેમાં હેતુ ॥ તેનું, ભોગ સિદ્ધ કરવાના જ હેતુવાળું (વિશેષણ, વિ. જગત્; કામ ઇવ હેતુઃ યસ્ય ઇતિ ૫૮૦).

ભાવાર્થ-આસુરી પ્રકૃતિવાળા પુરુષો કહે છે કે જગત્ આશ્રયરહિત અને તદન જુદું છે; તેમ જ ઈશ્વર વગર સી પુરુષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું માત્ર ભોગ સિદ્ધ કરવાના હેતુરૂપ જ છે, એ સિવાય બીજું શું હોય એમ કહે છે. (૮)

વિવેચન-આસુરી પ્રકૃતિવાળા જીવો જગતને અસત્ય, આશ્રય વિનાનું અને અનીશ્વર માને છે.

અસત્ય કહેવા દ્વારા જગતને જૂઠું માને છે એટલે કે જૂઠનો આશ્રય કરી પ્રવૃત્તિ કરવી તે તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત બને છે. સત્યના આશ્રયે તો જગત કોઈક જુદા જ સ્વરૂપે દેખાય છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવા જગતની ઉપયોગિતા છે. આશ્રય વિનાનું—આ જીવોનું એવું માનવું છે કે જગત નામનું તત્ત્વ કોઈ પણ રીતે આધાર વિનાનું છે. તે એમને એમ ચાલ્યા કરે છે. કેવળ પ્રવાહરૂપ છે. નિરાધાર હોવાથી કોઈ પણ એના તરફ દેખરેખ રાખે એવું સત્ય નથી. આ માન્યતાથી નિર્વાહ કરનારા જીવો કુટિલભાવને ધારણ કરે છે. અને જગન્નિયંતાથી દૂર ને દૂર રહે છે.

અનીશ્વર-વળી જગતમાં ઈશ્વર નામની કોઈ વસ્તુ નથી એવી માન્યતા ધરણ કરે છે. આ માન્યતાને યોગે આ જીવો કેવળ ઉન્મુખલ બને છે અને માની લે છે કે સ્ત્રી અને પુરુષના સંયોગે જગત ઉત્પન્ન થાય છે. અને માત્ર પોતાના લોગોને સિદ્ધ કરવા જ જગત છે એવું સ્વીકારે છે. એ સિવાય બીજો ઉપયોગ હોય એવું આવા જીવો માનતા નથી. આ પ્રકારના ભાવમાં—આ પ્રકારનો મત દેવતાવાદ ન હોવાથી આસુરી (વેદ વિરુદ્ધ) કહેવાય છે.

एतां दृष्टिमवष्टभ्य न ह्यत्मा नोऽल्प बुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

શબ્દાર્થ—एताम्—આને (સર્વનામ દિ. એ. વ. સ્ત્રી. एतद्) दृष्टिम्—દૃષ્ટિને; मिथ्या જ્ઞાનને (નામ દિ. એ. વ. સ્ત્રી. दृष्टि) अवष्टभ्य—અવશ્તબન કરીને (વિશેષ કૃદ-ન અવ+સ્તભ્મ ૯ ગણ) नष्टात्मानः—નષ્ટ થયેલો છે આત્મા જેનો (વિશેષણ વિ. आसुरपुरुषाय) अल्पबुद्धयः—અલ્પ બુદ્ધિ છે જેમની (વિશેષણ વિ. आसुरपुरुषाय) प्रभवन्ति—થાય છે; उत्पन्न થાય છે. (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. प्रभू-૧ ગણ પરસ્મૈ) उग्रकर्माणः—ઉગ્ર છે કર્મો જેનાં, દૂર છે કર્મો જેનાં (વિશેષણ વિ. आसुरपुरुषाय) क्षयाय—નાશ કરવાને માટે (નામ ચ. એ. વ. पु) क्षय) जगतः—જગતનું (નામ પ. એ. વ. નપું. जगत) अहिताः—અહિત કરવા-વાળા (વિશેષણ વિ. आसुरपुरुषाय)

ભાવાર્થ-આ મિથ્યા જ્ઞાનને અવલંબી નણાત્માઓ, અલ્પ બુદ્ધિવાળા, રૂઝેરો કરવાવાળા મનુષ્યો જગતનો નાશ કરવા માટે ઉત્પન્ન થાય છે. (૯)

વિવેચન-આ જીવોનો સ્વભાવ આ પ્રકારે તૈયાર થયેલો હોવાથી અને 'જાજ દંદિતુ' અવલંબન કરતા હોવાથી પોતાના આત્મભાવોનો વિકાસ થવાને બદલે આત્મનાશ કરે છે; અને તેથી મંદ બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાનું હેતુ સાચવવા બીજા પર અપકાર કરે છે અને આ રીતે કૂર કર્મવાળા બની જગતને મદદ ન કરતાં નાશના કારણરૂપ થાય છે.

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ ।

મોહાદ્યુદ્ધીત્વાઽસદ્ગ્રાહાન્ પ્રવર્તન્તેઽગુચિવ્રતાઃ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ-કામમ્-કામને, કામનાઓને (નામ દિ. એ વ. પુ. કામ)
આશ્રિત્ય-આશ્રય કરીને (વિધેય કૃદન્ત) દુષ્પૂરમ્-પૂર્ણ નહિ થવાવાળું (વિશેષણ વિ.
વિ કામમ્) દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ-દંભ માન, અને મદથી યુક્ત (વિશેષણ વિ.
આસુરપુરુષાઃ દમ્ભમાનમદઃ અન્વિતાઃ તદ્વપુરુષ) મોહાત્-મોહથી, અજ્ઞાનથી
(નામ, પં. એ. વ. પુ મોહ) યુદ્ધીત્વા-અડધું કરીને (વિધેય કૃદન્ત ગૃહ ૬ ગણ)
અસદ્ગ્રાહાન્-મિથ્યા સિદ્ધિતોને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. અસદ્ગ્રાહ) પ્રવર્તન્તે-
પ્રવર્તે છે. (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ બ. વ પ્રવૃત્ ૧ ગણ પરને) અગુચિવ્રતાઃ-
બ્રહ્મ આચરણવાળા, અપવિત્ર વ્રતોને ધારણ કરનારાં (વિશેષણ વિ. આસુરપુરુષાઃ)

ભાવાર્થ-દંભ, માન અને મદથી યુક્ત થયેલા કોઈ પણ પ્રકારે પૂર્ણ નહિ થવાવાળી કામનાઓનો આશ્રય કરીને અજ્ઞાનથી ખોટા સિદ્ધાંતોને અડધું કરી અપવિત્ર વ્રતોને ધારણ કરી પ્રવર્તે છે. (૧૦)

વિવેચન-આસુરી ભાવવાળા જીવોની પાસે સાધન તરીકે દંભ, માન અને મદ વિશેષભાવે હોય છે. એ કારણે માત્ર પોતાની કામનાઓ જ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. કામનાઓ કોઈ પણ રીતે પૂર્ણ બનતી જ નથી. આ પ્રકારનું એમને જ્ઞાન ન હોવાથી મોહરૂપી જ્ઞાનથી અસાચેલા રહે છે અને બ્રહ્મ આચરણોમાં પડી અપવિત્ર વ્રતોનો આશ્રય કરે છે.

ચિન્તામપરિમેયાં ચ પ્રલયાન્તામ્બુપાત્રિતાઃ ।

કામોપભોગપરમા ઇત્યાદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ-ચિન્તામ્-ચિન્તાને (નામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી. ચિન્તા) અપરિ-
મેયામ્-અનંત; પરિમાન ન થઈ શકે એવું (વિશેષણ, વિ. ચિન્તામ્) સ્વ-અને
(અવ્યય) પ્રલયાન્તામ્-મૃત્યુ પર્યંત રહેનારી (વિશેષણ, વિ. ચિન્તામ્) ઉપાત્રિતાઃ
આશ્રય કરેલા (વિશેષણ, વિ. આસુરપુરુષાઃ) કામોપભોગપરમા-વિષયભોગને પરમ
માનનાર (કામસ્ય ભોગ, સ્વ ઇવ પરમઃ યેષામ્ इति ખડ્ગીદિ) ઇત્યાદિ-
આટલો જ, આટલું જ (અવ્યય) इति-આવું (અવ્યય) નિશ્ચિતાઃ-નિશ્ચય કરવા-
વાળાઓ (વિશેષણ, વિ. આસુરપુરુષાઃ)

ભાવાર્થ-મૃત્યુ પર્યંત રહેનારી, પરિભાષ્ય વિનાની (અનંત) ચિંતાઓ-
નો આશ્રય લઈને કામ ઉપભોગને જ શ્રેષ્ઠ માનનારા આટલું જ અને
એવો જ આનંદ લે છે એવો જ નિશ્ચય કરવાવાળા (આસુરો છે). (૧૧)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં આ પ્રકારના શુભોમાં અનહદ ચિતા હંમેશને
માટે રહે છે. એ ચિતા આખરે એમનો સદંતર નાશ કરે છે. માત્ર એમની
આસક્તિ તો વિષયભોગને ભોગવવામાં જ હોય છે અને એમની સમસ્ત
પ્રવૃત્તિ તો વિષયભોગ માટે સાધન ભેળવવામાં જ હોય છે. આટલું જ તેમનું
આનંદનું ક્ષેત્ર રહે છે.

આશાપાશશતૈર્વદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈહન્તે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ-આશાપાશશતૈઃ-આશાશ્ચ એકેઃ પાગથી (નામ, તુ. બ. વ.
નપું. આશા ઇવ પાશઃ તેષાં શતં (તત્પુરુષ) વદ્ધા-બંધાયેલા (વિશેષણ, વિ.
આસુરપુરુષાઃ) કામક્રોધપરાયણાઃ-કામ, ક્રોધને વશ થયેલા (વિશેષણ વિ. આસુર-
પુરુષાઃ; કામશ્ચ ક્રોધશ્ચ તૌ પરમ્ અયનમ્ યેષામ્ इति ખડ્ગં) ઈહન્તે-
હં જો રાખે છે, ચેષ્ટા કરે છે (દ્વિ. વ. કઃ. ૩ પુ. બ. વ. ઈદ્ ૧ ગણ, આત્મને) કામભોગાર્થમ્-કામને ભોગવવા માટે (નામ, ચ. એ. વ. પુ. કામભોગાર્થ)

અન્યાયેન-અન્યાયથી (નામ, ત. એ. વ. પુ. અન્યાય) અર્થસંજ્ઞયાન્-અર્થના સંજ્ઞાને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. અર્થસંજ્ઞય)

ભાવાર્થ-આશાઙ્ગી સેંકડો કાંસીથી બદ્ધ થયેલા, કામ અને ક્રોધને પરમ સ્થાન માનનારા, વિષયલોગોની પૂર્તિને માટે અન્યાયથી ધન વ. પદાર્થોને સંગ્રહ કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. (૧૨)

વિવેચન-ચેતાના વિષય લોગોને માટે ભુદા ભુદા પ્રકારની આશાઓ ઉભી કરે છે અને એ આશાઓની કાંસી બનતી જાય છે. આ કાંસીથી તેઓ બંધાયેલા જ રહે છે અને તેથીજ કામ અને ક્રોધની વૃત્તિઓનો સ્વીકાર કરે છે. વિષયલોગોની પૂર્તિને માટે અન્યાયથી ધન ઇ.નો સંગ્રહ કરે છે.

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्थनम् ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ-इदम्-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) અद्य-આજે (અવ્યય) મया-મારા વડે (સર્વનામ, ત. એ. વ. અસ્મદ્) लब्धम्-મેળવ્યું (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. इदम्) इमम्-આ, આટલું (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું. इदम्) प्राप्स्ये-મેળવીશ (કિ. ભ. કા. ૧ પુ. એ. વ. પ્ર+આप् ૫ ગણ) मनोरथम्-મને રથને, મનની કામનાઓને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. मनोरथ) इदम्-આ, આટલું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. इदम्) अस्ति-છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. अस् ૨ ગણ, પસ્રમે) इदम्-આ, આટલું (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું. इदम्) मे-મારું (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મत्) भविष्यति-અવિષ્યતિ (અવ્યય) पुनः-ફરીથી (અવ્યય) धनम्-ધન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. धन)

ભાવાર્થ-આજે મેં આ મેળવ્યું છે, અને હવે આ મનોરથને પ્રાપ્ત કરીશ (મારો ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ) અત્યારે મારી પાસે આટલું (ધન) છે; ફરીથી પણ મારું ધન આટલું થશે (હશે). (૧૩)

વિવેચન-આ શ્લોક આ જીવોનો મનોરથ સમજાવે છે. આ પ્રકારના

જીવ એવું માને છે કે આજે મને આટલું (વન) પ્રાપ્ત થયું અને એ ધન વડે મારી કામના મેળવી લઈશ. વળી ભવિષ્યમાં પણ આ પ્રકારે મને ધન પ્રાપ્ત થયા કરશે અને તેનાથી હું બીજા પ્રકારની કામના સિદ્ધ કરીશ. આ રીતે એના વિચારોની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે. કોઈનું પણ કલ્યાણ કરવાની એની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી એટલું જ નહિ પણ અન્યનું દ્રવ્ય લૂંટી લઈ પાપ-મય વૃત્તિઓમાં જ રમવું એવી આસક્તિ આ વર્ગ ધરાવે છે.

असौ मया हतः शत्रुर् हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ-અસૌ-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અદસ) મયા-મારાથી (સર્વનામ, તુ. એ. વ. અસ્મત્) હતઃ-હણાયેલો (બ કૃ. વિરોવણ, વિ. શત્રુ) શત્રુ-શત્રુ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. શત્રુ) હનિષ્યે-હણીશ, મારીશ (ક. બ. કા. ૧ પુ. એ. વ. હન્ ૨ ૨.ણ, આત્મને) ચ-અને (અન્યથા) અપરાન્-બીજાઓને (સર્વનામ, કિ. બ. વ. પુ. અપર) અપિ-પણ (અન્યથા) ઈશ્વરઃ-ઈશ્વર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ઈશ્વર) અહમ-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) ભોગી-ભોગી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ભોગિન્) સિદ્ધઃ-સિદ્ધ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સિદ્ધ) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) બલવાન્-બળવાળો (વિરોવણ, વિ. અહમ્) મુખી-મુખી (વિશેષણ, વિ. અહમ્)

ભાવાર્થ-તે શત્રુ મારાથી હણાયો, બીજા શત્રુઓને પણ હું હણીશ, હું ઈશ્વર અને ઐશ્વર્ય લોગવનાર અને હું સર્વ સિદ્ધિઓથી યુક્ત, બળવાન અને મુખી છું. (૧૪)

વિવેચન-આ પ્રકારનો જીવ એવો વિચાર કરે છે કે આ માણસને તો મેં માર્યો અને બીજા શત્રુ છે તેમને તો હું મારીશ હું જ ઈશ્વર છું, ભોગી છું સિદ્ધ છું, બળવાન છું અને મુખી પણ છું.

એ પોતાને ઈશ્વર, ભોગી, સિદ્ધ, બળવાન અને મુખી માને છે. તેમાં ખાસ એનું અભિમાન જ જણાય છે. કારણ ઈશ્વરના છ ધર્મોમાંથી એક પણ ધર્મ એની પાસે જણાતો નથી. ઈશ્વરના ધર્મો (૧) ઐશ્વર્ય (૨) શ્રી

(૩) યશ (૪) વીર્ય (૫) જ્ઞાન (૬) વૈરાગ્ય. ઇશ્વર આ છ ધર્મેનિ રાખે છે. જીવ પોસે આ છ ધર્મો ભાગ્યે જ હોઈ શકે. શ્રીના ધર્મ હોઈ શકે. યશ કે વીર્યનો ધર્મ હોઈ શકે; પણ ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આવવાનો સંભવ નથી. ઐશ્વર્ય વિના ભોગી થવાતું નથી. જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય વિના બળવાન થવાતું નથી. વૈરાગ્ય વિના સિદ્ધ થવાતું નથી. તેમજ વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય વિના સુખી થવાતું નથી.

આદ્યોઽમિજનવાનસ્મિ કોઽન્યોઽસ્તિ સદશો મયા ।

યક્ષ્યે દાસ્યામિ મોદિષ્ય્ય ઇત્યજ્ઞાનવિમોહિતાઃ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ-આદ્યઃ-ધનવાન, કર્તૃત્વવાન (વ. ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. અહમ્)

અમિજનવાન્-મોટા અને સારા કુટુંબવાળો (ભૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. અહમ્) અસ્મિ-હું (કિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) કાઃ-કાણુ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કિમ્) અન્યઃ-બીજો (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અન્ય) અસ્તિ-છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ, પરસ્મૈ૦) સદશઃ-જેવો, સરખો (વિશેષણ, વિ. અન્યઃ) મયા-મારા વડે, મારી સાથે (સર્વનામ, વ. એ. વ. મસ્મત્) યક્ષ્યે-યજ કરીશ, યજન કરીશ (કિ. ભ. કા. ૧ પુ. એ. વ. યજ્ ૧ ગણ, આત્મને૦) દાસ્યામિ-આપીશ, દાન કરીશ (કિ. ભ. કા. ૧ પુ. એ. વ. દા (યજ્ઞ) ૩ ગણ, પરસ્મૈ૦) મોદિષ્ય્ય-આનંદ પ્રાપ્ત કરીશ (કિ. ભ. કા. ૧ પુ. એ. વ. મુદ્ ૧ ગણ, આત્મને૦) ઇતિ-એ પ્રકારે (અન્યવ) અજ્ઞાનવિમોહિતાઃ-અજ્ઞાનથી મોહ પામેલા (વિશેષણ, વિ. આસુરપુરુષાઃ)

ભાવાર્થ-હું બહુ સમૃદ્ધિવાળો, ઉચ્ચ અને માનનીય કુટુંબવાળો છું, મારા જેવો બીજો કોણ છે ? હું યજ કરીશ, હું દાન કરીશ, હું હર્ષને પ્રાપ્ત કરીશ; આવા પ્રકારના અજ્ઞાનથી વધારે મોહ પામેલા આસુર પુરુષો છે. (૧૫)

વિવેચન-હું ધનાઢ્ય છું, મોટા કુટુંબવાળો છું. મારા સમાન બીજા કોણ છે ? હું યજ કરું છું, હું દાન આપું છું. હું હર્ષ પ્રાપ્ત કરું છું. આવા પ્રકારના એને વિચારો ઉદ્ભવતા હોય છે. આ વિચારો આપણને જણાવે છે કે કેવળ અજ્ઞાનથી જ એલું મન મોહઅવસ્થા થયેલું છે અને એ

રીતે એ કેવળ વિચાર શૃંખલાબદ્ધ જ રહે છે.

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

શબ્દાર્થ—અનેકચિત્તવિભ્રાન્તાઃ—અનેક પ્રકારના વિચારથી ચિત્ત બેતું વધારે ભ્રમિત થયેતું જે એવાઓ (વિશેષણ, વિ આસુરપુરુષા; અનેકેષુ (વિચારેષુ) ચિત્તમ્ વિભ્રાન્તમ્ યેષામ્ इति બહુવ્રીહિ) મોહજાલસમાવૃતાઃ—મોહરૂપી જાળમાં સપડાયેલા (વિશેષણ, વિ આસુરપુરુષા; મોહઃ એવ જાલમ્ તેન સમાવૃતાઃ એ इति બહુવ્રીહિ) પ્રસક્તાઃ—અત્યંત આસક્ત થયેલા (બૃ. ડુ. વિશેષણ, વિ. આસુર-પુરુષા) કામભોગેષુ—કામના ભોગોમાં (નામ, સ બ વ પુ. કામભોગ) પતન્તિ—પડે છે (કં વ. કા ડ પુ બ વ પત્ ૧ ગણ પરમૈન) નરકે—નરકમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ નરક) અશુચૌ—અપવિત્ર (વિશેષણ વિ નરકે)

ભાવાર્થ—અનેક પ્રકારના વિચારથી ભ્રમિત ચિત્તવાળા, મોહરૂપી જાળમાં ફસાયેલા, વિષય ભોગોમાં અત્યંત આસક્ત થયેલા, અપવિત્ર નરકમાં પડે છે. (૧૬)

વિવેચન—આ પ્રકારના અનેક ભ્રાન્ત ચિત્તથી ઉપજાવેલા વિચારો ધારણ કરનાર અજ્ઞાની છવ મોહજાળથી ફસાએલ વિષય ભોગમાં જ અત્યંત આસક્ત ધરાવનારો બને છે અને તે અપવિત્ર નરકમાં જ પડી રહે છે. અપવિત્ર નરક કહેતાં અજ્ઞાનમય સંસાર વ્યાસંગ.

आत्मसम्भाविताः स्तब्धाधनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

શબ્દાર્થ—આત્મસમ્ભાવિતાઃ—પોતાને જ શ્રેષ્ઠ માનનારા (વિશેષણ, વિ. આસુરપુરુષા; આત્મના સમ્ભાવિતાઃ તત્પુરુષ) સ્તબ્ધાઃ—ગર્વિષ્ઠ પુરુષો (વિશેષણ, વિ આસુરપુરુષા) ધનમાનમદાન્વિતા—ધન, માન, મદથી યુક્ત થયેલા (વિશેષણ વિ આસુરપુરુષા; ધનં માનશ્ચ મદશ્ચ તૈઃ અન્વિતાઃ इति તત્પુરુષ)

યજન્તે-યજ કરે છે, પૂજે છે. (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. યજ્ઞ ૧ ગથ) તે-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ. તત્) વસ્મેન-પાખંડથી (નામ, વ. એ. વ. પુ. વસ્મ) નામવદ્ધે:-દેવળ નામ માત્રના યજ વડે (નામ, વ. બ. વ. પુ. નામવદ્ધ) અવિધિપૂર્વકમ્-વિધિ વિનાનું (અન્યથા)

ભાવાર્થ-તેઓ પોતાને જ શ્રેષ્ઠ માનનારા ગર્વિષ્ઠ પુરુષો, ધન, માન અને મદદથી યુક્ત થયેલા દેવળ નામ, મંત્ર, યજ્ઞ વડે વિધિ વિના પાખંડથી યજન કરે છે. (૧૭)

વિવેચન-ધન, માન અને મદદવાળા આ જીવો પોતાને જ શ્રેષ્ઠ માનીને ધમંડમાં રહે છે અને દેવળ નામ માત્રથી જ (નામના) યજ્ઞો, શાસ્ત્ર વિધિ વિનાના પાખંડ અને દંભને લઈ કરે છે. તાત્પર્ય કે પોતાના મનો-ભાવથી કરતા નથી; પરંતુ દેખાવ પુરતું જ એમનું કાર્ય બને છે.

અહંકારં ચલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદિપન્તોઽભ્યસ્ય ય કાઃ ॥૧૮॥

તાનહં દિપતઃ કૂરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસ્રમથુમાનામુરીપ્વેવ યો નિ પુ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ-અહંકારમ્-અહંકારને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. અહંકાર) ચલમ્-બળને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. ચલ) દર્પમ્-અભિમાનને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. વર્પ) કામમ્-કામને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. કામ) ક્રોધમ્-ક્રોધને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. ક્રોધ) ચ-અને (અન્યથા) સંશ્રિતાઃ-સારી રીતે આશ્રય પામેલા (જ. કે. વિશેષજ્ઞ, વિ. આસુરપુરુષાઃ) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્) આત્મપરદેહેષુ-પોતાના અને ગોળ દેહોમાં (નામ, સ. બ. વ. પુ.) પ્રદિપન્તઃ-દેવ કરનારા (વિશેષજ્ઞ, વિ. તાન્) કૂરાન્-કૂર કર્મ કરનારાઓને (વિશેષજ્ઞ, વિ. તાન્) સંસારેષુ-સંસારમાં (નામ, સ. બ. વ. પુ. સંસાર) નરાધમાન્-નરાધમોને, પાપીઓને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. નરાધમ) ક્ષિપામિ-ફેંકું છું (દિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. ક્ષિપ્ ૬ ગણ, પરસ્મૈ) અજસ્રમ્-વારે ઘડીએ (અન્યથા) — મ

(વિશેષ્ય, વિ. તાન્) આસુરીયુ-આસુરીયાં (વિશેષ્ય, વિ. યોનિયુ) ઇત્-જ, માત્ર
(અવ્યય) યોનિયુ-યોનિઓમાં (નામ, સ, બ. વ. શ્રી. યોનિ)

આવાર્થ-અહંકાર, બળ, દર્પ, કામ અને ક્રોધનો સારી રીતે
આશ્રય કરનારાઓ, બીજાની નિંદા કરવાવાળા પુરુષો, પોતાના તથા બીજાના
શરીરમાં સ્થિત થયેલાનો દેષ કરનારાઓ છે. તેમને દેષ કરનારાઓને, ક્રૂર
કામ કરનારાઓને, નરાધમોને તેમજ પાપાચારીઓને, હું સંસારમાં આસુરી
યોનિઓમાં જ વારે ધરીએ નાખું છું (૧૮-૧૯)

વિવેચન-આ છવોમાં અહંકાર, બળ, દર્પ, કામના અને ક્રોધ
હોય છે. એ કારણે બીજાઓની નિંદા કરે છે અને મારે (અંતર્યામીનો)
દેષ કરે છે.

વાસુદેવ અંતર્યામીરૂપે તેના અને બધાના શરીરમાં સ્થિત છે. એથી
બીજાનો દેષ કરવો એ વાસુદેવનો દેષ કરવા બરાબર છે.

આ પ્રકારના દેષ કરનાર છવો પાપાચારી અને ક્રૂર કર્મો કરનારાઓ
હોય છે, અને તેઓ મનુષ્યોમાં અધમ હોય છે. સંસારમાં વારંવાર આસુરી
યોનિઓમાં જ (આસુરી શરીરમાં) તેમને જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે.

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધર્માં ગતિમ્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ-આસુરીયુ-આસુરીને (વિશેષ્ય, વિ. યોનિયુ) યોનિમ્-
યોનિને (નામ, દિ. એ. વ. શ્રી. યોનિ) આપન્ના પ્રાપ્ત થયેલા (વિશેષ્ય, વિ. તે)
મૂઢા-મૂઢ પુરુષો (વિશેષ્ય, વિ. આસુરી પુરુષા) જન્મનિ જન્મનિ-જન્મ જન્મમાં
(નામ, સ. એ. જ. નપું જન્મન્) મામ્-મને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. અસ્મત્)
અપ્રાપ્ય-નહિ પામીને (વિધેય કૃતં) ઇત્-જ (અવ્યય) કૌન્તેય-હે અર્જુન (સ મોધન)
તતઃ-તેનાથી (અવ્યય) યાન્તિ-પામે છે, જાય છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. યા
૨ ગથ, ૫-૨૨૦) અધમામ્-અધમ (વિશેષ્ય, વિ. ગતિમ્) ગતિમ્-ગતિને (નામ,
દિ. એ. વ. શ્રી)

ભાવાર્થ-આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત કરેલા મૂઢ પુરુષો જન્મે જન્મે મને નહિ પામીને હે કોન્તેષ ! તેનાથી પણ હલકી ગતિને જ પામે છે. (૨૦)

વિવેચન-આસુરી યોનિને મૂઢ જીવો પ્રાપ્ત થાય છે. મૂઢ જીવો કહેતાં અજ્ઞાનને વશ થઈ કેવળ કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહ ઇ. દુર્ગુણોમાં ફસાએલા. આ પ્રકારના જીવો મારો વૈભવ નહિ બાણતાં, મારો સાક્ષાત્કાર નહિ કરતાં (પ્રભુ સાક્ષાત્કાર નહિ કરતાં) પ્રત્યેક જન્મમાં અધમ ગતિ-આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત કર્યા કરે છે.

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તમાદેતત્રયં ત્યજેત્ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ-ત્રિવિધમ્-ત્રણ પ્રકારનું (વિશેષજ, વિ. દ્વારમ્) નરકસ્ય-નરકનું (નામ, ૫. એ. વ. પુ. નરક) દ્વારમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) દ્વાર-દ્વારને (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. દ્વાર) નાશનમ્-નાશ કરનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. નાશન) આત્મનઃ-પોતાનું (નામ, ૫ એ. વ. પુ. આત્મન) કામઃ-કામ, ઇચ્છા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કામ) ક્રોધઃ-ક્રોધ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ક્રોધ) તથા-અને, વળી (અવ્યય) લોભઃ-લોભ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. લોભ) તસ્માત્-તે કરણે (અવ્યય) ઇતદ્-આ (વિશેષજ પિ. ત્રયમ્) ત્રયમ્-ત્રણનો સમૂહ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. ત્રય) ત્યજેત્-છોડવું જોઈએ (કિ વિધ્યર્થ ૩ પુ. એ. વ. ત્યજ્ ૧ ગણ, ૫૨૨૧૦)

ભાવાર્થ-કામ, ક્રોધ તથા લોભ આ ત્રણ પ્રકારનાં નરકનાં દ્વાર આત્માનો નાશ કરવાવાળાં છે (અધોગતિમાં લઈ જનારાં છે) તે કારણે આ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ (૨૧)

વિવેચન-નરકનાં ત્રણ દ્વાર માનવામાં આવે છે. આ ત્રણ દ્વાર જીવાત્માની અધોગતિ કરે છે. એ ત્રણ કામ, ક્રોધ અને લોભ છે. આ કારણે આ ત્રણેને ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. કામ એટલે કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા. જે ઇચ્છા દ્વારા એ વિચારની બ્રહ્મતા બને છે. જ્ઞાનનો સંગ થવા દેતું નથી તે કારણે સર્વ પ્રકારની બ્રહ્મતા હલી કરે છે.

ક્રોધ ખરા જોટા વહેમને ઉલો કરી નિર્દોષને પણ દોષિત ઠરાવી તેના પર અત્યાચારનો પ્રયોગ કરે છે. ક્રોધ કરનાર અને જેના પર ક્રોધ કરવામાં આવે છે તે બન્નેની દશા ખરાબ બને છે.

અર્ધાટિ વસ્તુની ઈચ્છા કરવી તેને લોભ કહેવાય છે. આ લોભને માટે છવ કાંઈને કાંઈ ઉચલપાચલ કરે છે ખરો છતાં તેનો લોભ તૃપ્ત થતો નથી અને વિશેષમાં માયામાં ને માયામાં વધારે ઘસડાતો જાય છે અને આસુરી ભાવોને ટોળે કરે છે. કાંઈક વખતે લોભમાં દેખીતો ધર્મ પણ હોય છે; પરંતુ ખારીકાઈથી જોતાં ધર્મ અધર્મરૂપ નીવડે છે કારણ લોભીની ઈચ્છા તો પુણ્ય તરફ ધમકાય છે અને ઈચ્છાને વશ થઈ સ્નાન, દાન ઇ. પ્રયોગો આદરે છે તેમાં યોગ્ય અને અયોગ્યનો વિચાર કરવાની ક્રિયા નિષ્ક્રીય નીવડે છે. એટલું જ નહિ પણ અધર્મનો સંચય કરે છે. આ કારણને માટે લોભનો ત્યાગ કરવાની જરૂર છે.

કામ, ક્રોધ અને લોભ ત્રણેના ત્યાગની જરૂર છે.

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय त मो द्वा रै स्त्रि भि न रः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिं ॥२२॥

શબ્દાર્થ-एतैः-આ (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ. પુ. एतद्) विमुक्तः-છુટેયો, મુક્ત થયેલો (બુ. કૃ. વિશેષણ, વિ. નર) कौन्तेय-હં અર્જુन (સમોધન) तमोद्वारै-અત્તાનના દ્વારોવડે (નામ, તુ. બ. વ. નપું. तमोद्वार) त्रिभिः-ત્રણ (વિશેષણ, વિ. तमोद्वारै) नरः-માણસ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. नर) आचरति-આચરણ કરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. व आचर् १ गण, परस्मै०) आत्मन-પોતાના (નામ, પ. એ. व. पु. आत्मन्) श्रेयः-કલ્યાણ (નામ, દ્વિ. એ. व श्रेयस्) ततः-તેથી (અન્યથા) याति-જાય છે, પામે છે (ક્રિ. व. ८ ३ पु. એ. व या २ गण, परस्मै०) पराम्-શ્રેષ્ઠ, પર (વિશેષણ, વિ. गतिम्) गतिम्-ગતિને (નામ, દ્વિ. એ. व श्री. गति)

ભાવાર્થ-આ ત્રણ અજ્ઞાનના દ્વારથી મુક્ત થયેલો પુરુષ પોતાના કલ્યાણનું આચરણ કરે છે, તેથી (તે કરવાથી) હે કૌન્તેય, પરાગતિને (મને)

પામે છે. (૨૨)

વિવેચન-ઉપર બતાવેલા ત્રણ નરકનાં દ્વાર છે. અજ્ઞાન અને અધ-કારનાં તે દ્વાર છે. અધકારમાથી જ્યાં સુધી જીવ પ્રકાશમાં આવે નહિ ત્યાં સુધી એતું કલ્યાણ શેમાં છે તે સમજે નહિ અને કલ્યાણના માર્ગમાં વિચરે નહિ. એ કારણે એણે યોગ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ।

ન ય સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ-યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ વ. ૫. ૫ ચત્) શાસ્ત્રવિધિમ્-શાસ્ત્રવિધિને (નામ, દ્વિ એ વ. ૫. ૫ શાસ્ત્રવિધિ) ઉત્સૃજ્ય-છોડીને (વિધેય કૃદંત) વર્તતે-વર્તે છે (ક્રિ વ. ૧. ૩. ૫ એ વ. ૫. ૫. ૧ ગણ, આત્મને) કામકારતઃ-પોતાની ઇચ્છાથી, ઇચ્છાને તાબે થઈને (નામ, ૫ એ. વ. તઃ પ્રત્યય) ન-નહિ (અન્યય) સઃ-તે (સર્વનામ પ્ર. એ વ. ૫. ૫. ૫. ૫) સિદ્ધિમ્-સિદ્ધિને (નામ, દ્વિ એ. વ. સી સિદ્ધિ) અવાપ્નોતિ-પ્રાપ્ત કરે છે (ક્રિ. વ. ૧. ૩. ૫ એ વ. ૫. ૫. ૫. ૫ ગણ, પરસ્મૈ) ન-નહિ (અન્યય) પરામ્-પર, શ્રેષ્ઠ (વિશેષણ, વિ. ગતિમ્) ગતિમ્-ગતિને (નામ, દ્વિ એ વ. સી. ગતિ)

ભાવાર્થ-જે શાસ્ત્ર વિધાન છોડીને ઇચ્છાને તાબે થઈને વર્તે છે તે સિદ્ધિને, સુખને તેમ જ શ્રેષ્ઠ ગતિને પામતો નથી (૨૩)

વિવેચન-જીવ પોતાની ઇચ્છા સતુષ્ટ કરવા પ્રવર્તતો રહે છે; પણ તેને વિધિ વિધાનની ખગર ન હોવાથી જેમ તેમ કામ કરે છે. એટલે એને કાર્યની સિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમજ એને સુખ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી અને પરમ ગતિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી.

તસ્માદ્ઞાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિદ્ધાર્હસિ ॥૨૪॥

શાખાર્થ-તસ્માત્-તેથી (અવ્યય) શાખમ્-શાસ્ત્રને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. શાખ) પ્રમાણમ્-પ્રમાણ (વિશેષણ, વિ. શાખમ્) તે (તુમ્હયમ્) તારે માટે (સર્વનામ, ચ. એ. વ. યુષ્મત્) કાર્યાકાર્યં વ્યવસ્થિતો-કાર્ય અકાર્ય-કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યની વ્યવસ્થામાં (નામ, સ. એ. વ. શ્રી કાર્યમ્ અકાર્યમ્ ચ તયોઃ વ્યવસ્થિતઃ તપુરુઃ) ઘાત્વા-ગતગીને (વિધેય કૃદ-ન) શાસ્ત્રવિધાનોક્તમ્-શાસ્ત્ર વિધિથી કહેયું (જ કૃ. વિશેષણ, વિ. કર્મ) કર્મ-કર્મને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. કર્મન્) કર્તુમ્-કરવાને (હિત્વર્થ કૃદંત) હૃદ્-અર્હો, આ સંસારમાં (અવ્યય) અર્હસિ-યોગ્ય છે. (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અર્હ ૧ ગણ પરમૈ૦)

ભાવાર્થ-તેથી તારે માટે કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યની વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્રને પ્રમાણ બાણીને જ તું શાસ્ત્રવિધિથી કહેલાં કર્મને કરવાને યોગ્ય છે. (૨૪)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં અર્જુનને કર્મ કરવાતું કહે છે અને ત્યાં બતાવે છે કે શું કરવું અને શું ન કરવું એની વ્યવસ્થા કરવામાં શંકા થાય તો શાસ્ત્રને પ્રમાણ માની શાસ્ત્રની વિધિને બાણી કર્મ કરવા.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે છવ સ્વતઃ સ્વતંત્ર નથી. એને કોઈને કોઈ ગુરુમાવે જોઈએ ખરું. એટલે મહાકવિએ પ્રમાણ માની તે વાક્યને અનુસરી આચરણ કરવામાં એવું શ્રેય છે

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे देवासुरसत्त्वत्रिभागयोगो नाम पौडशोऽध्यायः ॥१६॥

અધ્યાય ૧૭ : શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ

અર્જુન ઉવાચ ।

યે શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।
તેષા નિષ્ઠા તુ કા કૃષ્ણ સત્ત્વમાહો રજસ્તમઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ-એ-તેઓ (સર્વનામ, પ્ર બ વ પુ) શાસ્ત્રવિધિમ્-શાસ્ત્ર
વિધિને (નામ, દ્વિ એ વ. પુ શાસ્ત્રવિધિ) ઉત્સૃજ્ય-છોડી દધને (નિષેધ કૃદત)
યજન્તે પૂજે છે, સેવે છે, યજન કરે છે (ક્રિ વ કા ૩ પુ બ વ યજ્ ૧ ગણ,
આત્મને) શ્રદ્ધયાન્વિતા-શ્રદ્ધાથી યુક્ત (વિશેષણ, વિ એ) તેષામ્-તેઓનું
(સર્વનામ, બ બ વ પુ તત્) નિષ્ઠા-સ્થિતિ (નામ, પ્ર એ વ સ્ત્રી) તુ-પરંતુ
(અન્યથ) કા-કેવી (સર્વનામ, પ્ર એ વ સ્ત્રી કિમ્) સત્ત્વમ્-સત્ત્વ (નામ, પ્ર
એ વ નપુ સત્ત્વ) કૃષ્ણ-હે કૃષ્ણ (સંબોધન) આહો-અથવા (અન્યથ) રજ-
ગ્નેશુષ્ણ (નામ, પ્ર એ વ નપુ રજસ્) તમ-તમોશુષ્ણ (નામ, પ્ર એ વ
નપુ તમસ્)

ભાવાર્થ-હે કૃષ્ણ તેઓ શાસ્ત્રવિધિને છોડીને શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને
યજન કરે છે, તેઓની સ્થિતિ કેવી છે ? એ સત્ત્વ છે અથવા રજસ્ કે
તમસ્ છે ?

વિવેચન-આ અધ્યાયમાં શ્રદ્ધાનો વિષય ચર્ચા છે, શ્લોકની શરૂ
આતમાં અર્જુનનો પ્રશ્ન આરે છે અર્જુન પૂછે છે કે ધણાએ જીવે શાસ્ત્રની
વિધિ ત્યજી માત્ર શ્રદ્ધાથી યજન કરે છે ત્યારે એ યજન કરવામાં

નિષ્ઠા સાર્વિક, રાજસ કે તામસ ગણવી. નિષ્ઠા કહેવા દ્વારાએ, અંતર-ભાવોમાં થઈ નામની કૌર્ષિક વસ્તુ છે અને બ્યારે તે સંચાલન ક્રિયામાં આવે છે ત્યારે તે નિષ્ઠા બને છે. થઈ અને નિષ્ઠા વચ્ચે સંકટ્ય નામની કૌર્ષિક વસ્તુ છે. આ સંકટ્ય છવના પોતાના સ્વભાવથી જ બની રહેલો હોય છે. એ હવે પછીના શ્લોકોમાં બતાવવામાં આવે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

ત્રિવિધા ભવતિ થદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।

સાત્ત્વિકો રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥૨॥

શબ્દાર્થ-ત્રિવિધા-ત્રણ પ્રકારની (અન્યથા) ભવતિ-થાય છે (રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. શ્રૂં ૧ ગણ, પરમૈ) થદ્ધા-થદ્ધા (નામ, પ્ર. એ. વ. ઓ. થદ્ધા) દેહિનામ્-પુરોની (નામ, પ. બ. વ. પુ. દેહિન્) સા-તે; કેવળ શાસ્ત્રીય સંસ્કાર-સહિત નિષ્ઠા (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રો. તત્) સ્વભાવજા-સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી (વિશેષણ, વિ. થદ્ધા) સાત્ત્વિકી-સાર્વિકી (વિશેષણ, વિ. થદ્ધા) ચ, યવ-અને, વળી (અન્યથા) તામસી-તામસી (વિશેષણ, વિ. થદ્ધા) ચ, કૃતિ-અને, એમ (અન્યથા) તામ્-તેને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. ઓ. તત્) શૃણુ-સંભળ (ક્રિ. આદ્યાર્થ, ૨ પુ. એ. વ. શ્રુ ૫ ગણ, પરમૈ.)

ભાવાર્થ-મનુષ્યોની તે સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી થદ્ધા સાત્ત્વિકો, -રાજસી અને તામસી એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની જ થાય છે. તેને (મારી પાસેથી) સંભળ. (૨)

વિવેચન-આ અને આ પછીના શ્લોકો ભગવાન પોતે કહે છે. છવના સ્વભાવથી થદ્ધા ત્રણ પ્રકારની બને છે. સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી જેવો જેનો અંતઃકરણનો ભાવ તેવી તેની થદ્ધા.

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય થદ્ધા ભવતિ ભારત ।

થદ્ધામયોડય પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ-સત્ત્વાનુરૂપા-અંતઃકરણને અનુરૂપ (વિશેષણ, વિ. થદ્ધા) સર્વસ્ય-બધાની (સર્વનામ, પ. એ. વ. પુ. સર્વ) થદ્ધા-થદ્ધા (નામ, પ્ર. એ. વ.

બી. શ્રદ્ધા) ભવતિ-થાય છે. (દિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. મૂ ૧ ગણ ૫૨૨મેં.)
 ભારત-હે અર્જુન (સંબોધન) શ્રદ્ધામયઃ-શ્રદ્ધાવાળો (વિશેષણ વિ. પુરુષઃ)
 અયમ્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૬૬મ્ પુ) પુરુષઃ-પુરુષ (નામ, પ્ર. એ. વ.
 પુ. પુરુષ) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યત્) યસ્મદ્-જેવો શ્રદ્ધાવાળો
 (વિશેષણ, વિ. પુરુષઃ) સઃ-તે, પોતે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્) યવ-જ
 (અવ્યય) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્)

બાવાર્થ-હે ભારત ! સર્વની શ્રદ્ધા તેમના અંતઃકરણને અનુરૂપ
 હોય છે, આ પુરુષ (જીવ) શ્રદ્ધામય છે, જે પુરુષ જેવી શ્રદ્ધાવાળો છે તે
 પોતે પણ જીવ તેવો જ છે. (તેજ છે.) (૩)

વિવેચન-એ કારણે પુરુષને શ્રદ્ધામય કહેવામાં આવે છે. આ પુરુષ
 જીવભાવે ક્રિયા કરે છે અને અંતર્યામીભાવે જીવની સાથે સંમંથ કરી
 જીવની શ્રદ્ધાને બાંધી કહે છે. અને એ પ્રકારે આહુને આહુ સ્થિતિમાં એને
 યજનભાવ તૈયાર રહે છે. એટલે કે અંતર્ભાવમાં સ્થિત થયેલો કોઈ
 પુરુષ તેજ શ્રદ્ધામય ગણાય છે અને તેને તેજુ કલદાન આપે છે.

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્ યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥૪॥

સાત્ત્વિક-યજન્તે-યજન કરે છે, પૂજે છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ.
 યજ્ ૧ ગણ, આત્મને) સાત્ત્વિકાઃ-સારિકા (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) દેવાન્-દેવાને
 (નામ, દિ. બ. વ. પુ. દેવ) યક્ષરક્ષાંસિ-યક્ષ અને રક્ષસોને (નામ, દિ. બ. વ.
 નપું. યક્ષરક્ષસ) રાજસાઃ-રાજસ પ્રૃતિવાળાઓ (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) પ્રેતાન્-
 પ્રેતાને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. પ્રેત) મૃતગણાન્-મૃતગણોને (નામ, દિ. બ. વ. પુ.
 મૃતગણ) ચ-અને (અવ્યય) અન્યે-બીજાઓ (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) યજન્તે-યજન
 કરે છે, સેવે છે, પૂજા કરે છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. યજ્ ૧ ગણ આત્મને)
 તામસા-તામસ પ્રૃતિવાળાઓ (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) જનાઃ-માણસો (નામ, પ્ર.
 બ. વ. પુ. જન)

બાવાર્થ-સાત્ત્વિક પુરુષે દેવાને પૂજે છે, રાજસ પુરુષો યક્ષ તથા

રાક્ષસોને પૂજે છે, બીજા તામસજનો પ્રેત તથા ભૂતગણોને પૂજે છે. (૪)

વિવેચન—સાત્ત્વિક નિષ્ઠાવાળા જીવો દેવોનું યજ્ઞન કરે છે. રાજસ નિષ્ઠાવાળા યક્ષ અને રાક્ષસોનું યજ્ઞન કરે છે અને તામસ નિષ્ઠાવાળા ભૂત અને પ્રેતગણનું યજ્ઞન કરે છે.

તમો ગુણવાળા જીવો પ્રેત અને ભૂતગણનું યજ્ઞન કરે છે. તાત્પર્યે કે આ ભૂત અને પ્રેતગણ અજ્ઞાનભાવ પોષક છે એટલે કે અંતઃકરણમાં અજ્ઞાનનાં જ અંકુરો વધારી કુદ્ર ભાવનાઓ તોયાર કરે છે. આ રીતે પોતે દુષ્ટ અને બ્હેમી બને છે અને અન્યને હોમ અને બંદગીમાં ઘસડી નાંચે છે અને પોતે કુદ્ર ભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. (ભૂત અને પ્રેત કહેવા દ્વારા કુદ્ર દેવતાઓ), રાજસ વર્ગના જીવો યક્ષ અને રાક્ષસોનું પૂજન કરે છે. યક્ષના ભાવમાં અર્ધ દેવભાવ અને અર્ધ આસુરભાવ હોય છે અને રાક્ષસોમાં દેવળ ઈદ્રિય બાવોની તૃપ્તિ હોય છે. અને તે કારણે તેમને આસુર કહેવામાં આવ્યા છે આ વર્ગના દેવો ઉપદેવ તરીકે ગણાય છે. એમનો મધ્યમ ભાવ હોય છે. એ દેવોનું પૂજન કરવા દ્વારા જીવોને કાંઈક સુખ પ્રાપ્ત થતું હોય એવું લાગે છે. કદાચ દૈહિક સુખ અને વૈષયિક સુખ પ્રાપ્ત થાય પણ દેવળ શુદ્ધ સુખ તો અમને પ્રાપ્ત થાય નહિ.

સાત્ત્વિક નિષ્ઠાવાળા જીવો દેવોનું યજ્ઞન કરે છે. આ દેવો સ્વાભાવિક રીતે સુખ્ય દેવો હોય છે અથવા તો તેમની સાથે સંબંધ રાખનારા બીજા દેવો હોય છે. આ સુખ્ય દેવોનો ભાવ સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ હોવાથી એના ઉપાસકનું અંતઃકરણ પણ સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ બનતું નાંચે છે અને એ પ્રમાણે સાત્ત્વિકતામાં રૂઢભાવ થતાં વાસુદેવાત્મક અંતઃકરણ થાય છે એટલે કેવળ શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક બને છે. એ પ્રકારના અંતઃકરણમાં બ્રહ્મનું પ્રાકટ્ય થાય છે અને ત્યારપછી તેની સાથેનો વિલાસ ક.યમ રહે છે.

अशास्त्रविहित घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागवलान्विताः ॥५॥

कर्पयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

માં ચૈવાન્તઃ શરીરસ્થં તાન્વિદ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥૬॥

શબ્દાર્થ-અજ્ઞાસ્ત્રવિદ્ધિતમ્-જ્ઞાનના વિધાન વિનાના, કલ્પિત (વિશેષણ, વિ. તપઃ) ઘોરમ્-ઘોર (વિશેષણ વિ. તપઃ) તપ્યન્તે-તપે છે, તપ કરે છે. (ક્રિ. ૫. કા. ૩ પુ. બ. વ. તપ્ ૪ ગણ) યે-એઓ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) તપઃ-તપને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. તપસ્) જનાઃ-મનુષ્યો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. જન) વમ્માહંકારસંયુક્તાઃ-હંભ અને અહંકારથી સંયુક્ત થયેલા (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) વમ્મશ્ચ અહંકારશ્ચ इति તામ્યામ્ સંયુક્તાઃ તત્પુરુષ) કામરાગલભ્વિતાઃ-કામ, રાગ અને બલયુક્ત થયેલા (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) કામશ્ચ રાગશ્ચ બલશ્ચ इति તૈઃ અન્વિતાઃ इति તત્પુરુષ) કર્પયન્તઃ-ખેંચનારા, દુઃખ આપનારા (વ. ક્રિ. વિશેષણ, વિ. જનાઃ) શરીરસ્થમ્-શરીરમાં રહેનારાઓને, શરીરરૂપથી સ્થિત (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) ભૂતગ્રામમ્) ભૂતગ્રામમ્-ભૂત સમુદાયને (નામ, દ્વિ. એ. વ. અચેતસા-અજ્ઞાનીઓ (વિશેષણ, વિ. જનાઃ) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મત્) ચ, યવ-અને, વળી (અબ્યય) અન્તઃશરીરસ્થમ્-અંતઃકરણમાં રહેલો (વિશેષણ, વિ. મામ્) તાન્-તેઓને (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ. પુ. તત્) વિદ્ધિ-જાણ (ક્રિ. આતાર્થ, ૨ પુ એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ પરમૈ૦) આસુરનિશ્ચયાન્-આસુર નિશ્ચયવાળા, આસુર સ્વભાવવાળા (વિશેષણ, વિ. તાન્)

ભાવાર્થ-જે મનુષ્યો જ્ઞાનવિધિરહિત ઘોર તપ તપે છે, તેઓ હંભ અને અહંકારથી લિપ્ત કામના આસક્તિ અને મનના અભિમાનથી યુક્ત અજ્ઞાની શરીરમાં રહેલા ભૂતગ્રામને (મન, ઇન્દ્રિયો ઇ.) અને અંતઃકરણમાં રહેલા મને દુઃખ આપનારા છે; તેઓને આસુર સ્વભાવવાળા ટુંબાળુ. (૫-૬)

વિવેચન-પાંચમા શ્લોકમાં તપનો વિષય મૂક્યો છે. આ તપ છે; તપ દ્વારા શરીર અને અંદર રહેલી ઇન્દ્રિયો ઉપર કાળુ રાખવાનો હોય છે. તપ પણ પ્રજ્ઞદર્શનમાં મદદ રૂપ છે-આ શ્લોકમાં શાસ્ત્રે ઠેરવેલું તપ નથી. કોઈ પ્રકારનું ઘોર તપ છે. કેવળ કલ્પિત છે. હંતી, અહંકાર, કામ અને ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓને પોષવાની ઇચ્છાવાળા જીવો આ પ્રકારના તપને સ્વીકારે છે. તપમાં વ્રત ઇ. પણ સમાઈ જાય છે.

પાંચમા શ્લોકમાં ગતાવેલા જીવો અજ્ઞાન સ્વભાવવાળા જ હોય છે.

વિશેષ દુરાચકી અને આસુરી સ્વભાવવાળા હોય છે. એટલે એ છવે અંતઃ કરણમાં સ્થિત મારા (વાસુદેવ) અંતર્યામી સ્વરૂપને આનંદભાવમાંથી ખસેડી દુઃશભાવને પ્રાપ્ત કરાવવા તત્ત્વીજ કરે છે. એટલે શાસ્ત્રસિદ્ધ તપ દ્વારા જે લાભ થયો તેથી તે લાભ તો આનંદમય છે; પણ આ તો શાસ્ત્રસિદ્ધ તપ ન હોવાથી દેવમય છે તીપ ૨:- શાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારનાં તપ કહ્યાં છે. તો પણ સ્યાધ્યાયો તપ ઉચ્ચતે । સ્વાધ્યાય કહેવા દ્વારા ભગવદ્ વિષયજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને તેમાં જ આનંદ મેળવવો તેને તપ કહે છે.

સ્વાધ્યાય=સુ+આ+અધિ+આય=સારી રીતે+બધી તરફથી+અધિકાન +પ્રાપ્ત કરવું=સારી રીતે બધી તરફથી બ્રહ્મને પાસે લાવવો તેનું નામ સ્વાધ્યાય. (નિષ્કામ કર્મ, શુદ્ધ જ્ઞાન, અને ઐકાતિક ભક્તિ. એ ત્રણેના અભ્યાસ કરવા દ્વારા તપ સિદ્ધ થાય છે.)

આહારસ્ત્રવપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં મેદમિમં શૃણુ ॥૭॥

શબ્દાર્થ-આહાર-ભોજન (નામ, પ્ર એ. વ. પુ. આહાર) તુ શપિ-તો પણ, પરંતુ (અન્યથા) સર્વસ્ય-બધાનું (સર્વનામ, પ. એ. વ. પુ. સર્વ) ત્રિવિધ-ત્રણ પ્રકારનો (વિશેષણ, વિ આહારઃ) ભવતિ-થાય છે. (ક્રિ. વ. ઠા. ૩ પુ એ. વ મૂ ૧ ગણ પરસ્મે) પ્રિય-પ્રિય, સારું (વિશેષણ, વિ. આહારઃ) યજ્ઞ-યજ્ઞ (નામ, પ્ર એ. વ. પુ) તપઃ-તપ (નામ, પ્ર એ. વ. નપું) તથા-વળી (અન્યથા) દાનમ્-દાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. દાન) તેષામ્-તેઓનું (સર્વનામ, પ. બ. વ. તત્ ૩ નપું) મેદમ્-મેદને (નામ, ક્રિ. એ. વ. પુ. મેદ) મમ્-આ (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. પુ. હ્રદમ્) શૃણુ-સંભળ, બાંધ (ક્રિ. આદ્યાર્થ ૨ પુ. એ. વ. શૃ ૫ ગણ પરસ્મે)

ભાવાર્થ-સર્વનો આહાર પણ ત્રણ પ્રકારનો પ્રિય થાય છે અને યજ્ઞ, તપ તથા દાન પણ (ત્રણ પ્રકારનાં છે.) તેજ પ્રકારે તેમના આ લેદને સંભળ. (૭)

વિવેચન-દરેકની પ્રકૃતિ પ્રમાણે આહાર હોય છે આહાર ત્રણ રીતના

બને છે. તેવી જ રીતે યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ ત્રણ પ્રકારના ભેદે હોય છે. જેવી જેની પ્રકૃતિ તેવી રીતે તે તે પ્રિય બને છે.

જીવોના સામાન્યતઃ ત્રણ પ્રકાર છે. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ જેવા જેવા જેવા પ્રકારનો જીવ હશે તે તે પ્રકાર તેમાંથી ઉદ્ભુત થશે અને તે તે પ્રકારના આહાર, યજ્ઞ તપ અને દાન કરશે. આ ભેદ હવે પછી સમજાવવામાં આવે છે.

આયુઃસત્ત્વલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિક પ્રિયાઃ ॥૮॥

શબ્દાર્થ-આયુઃસત્ત્વલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ-આયુષ્ય, બુદ્ધિ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રીતિને વધારનારાઓ (વિશેષણ, વિ. આહારાઃ) આયુઃસત્ત્વમ્ બલઃ આરોગ્યં સુખં પ્રીતિં તેષાં વિવર્ધનાઃ इति બહુવ્રીહિ) રસ્યાઃ-રસયુક્ત (વિશેષણ, વિ. આહારાઃ) સ્નિગ્ધાઃ-ચીકણા, સ્નેહવાળા (વિશેષણ, વિ. આહારાઃ) સ્થિરાઃ-ટકે એવા (વિશેષણ, વિ. આહારાઃ) હૃદ્યાઃ-મનને પ્રિય થાય એવા (વિશેષણ, વિ. આહારાઃ) સાત્ત્વિકપ્રિયા-સાત્ત્વિક પુરુષોને પ્રિય (વિશેષણ, વિ. આહારાઃ)

ભાવાર્થ-આયુષ્ય, બુદ્ધિ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રીતિને વધારનારા રસયુક્ત, સ્નિગ્ધ, સ્થિર, હૃદયને આનંદ આપનારા આહારો એટલે ભોજનના પદાર્થો સાત્ત્વિક પુરુષોને પ્રિય હોય છે. (૮)

વિવેચન-સાત્ત્વિક જીવોને સાત્ત્વિક ભાવો વધે એવા પ્રકારના આહારો ગમે છે. એ આહારો રસયુક્ત, સ્નેહવાળા, સ્થિર ભાવોને ઉભા કરે એવા હૃદયને આનંદ આપે એવા, આરોગ્યમય, સુખમય, સત્ત્વ આયુ અને બળ વધે એવા હોય તે એમને પ્રિય હોય છે. આ આહાર સર્વાત્મક અંતઃકરણને પોષે એવો હોવો જોઈએ. આ પ્રકારનો આહાર સુખ અને પ્રીતિ વધારનારો બને છે. સુખ કહેવા દ્વારા આત્મસુખ પ્રીતિ કહેવા દ્વારા બ્રહ્મનિષ્ઠા સાત્ત્વિક કહેવા દ્વારા આત્મસુખ અને બ્રહ્મનિષ્ઠા વધે તે પ્રકારની તજવીજ '૨' =

ફદ્વમ્લલવળાત્યુળ્ળાતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥૯॥

શબ્દાર્થ—ફદ્વમ્લલવળાત્યુળ્ળાતીક્ષ્ણરૂક્ષ—કઠવા, ખાટા, ક્ષારવાળા ખારા, અતિ ગરમ, તીખા, લુખા (વિશેષણ, વિ. આહારાઃ) વિદાહિનઃ—વિશેષણ, વિ. આહારાઃ) આહારાઃ—આહારો (નામ, પ્ર. ખ. વ. પુ. આહાર) રાજસસ્ય—રાજસગુણવાળાના (નામ, પ. એ. વ. પુ. રાજસ) રૂપ્ટાઃ—ઈચ્છતા, પ્રિય (ભૂ. ઈ. વિશેષણ, વિ. આહારાઃ) દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ—દુઃખ, શોક અને રોગને આપનારા (વિશેષણ વિ. આહારાઃ)

ભાવાર્થ—કઠવા, ખાટા, ક્ષારવાળા, અતિ ગરમ, તીખા, લુખા, દાહકરવાવાળા તથા દુઃખ, ચિંતા અને રોગને ઉપભવનારા, ભોજનના પદાર્થો રાજસ પુરૂષને ઈષ્ટ હોય છે. (૯)

વિવેચન—રાજસ સ્વભાવવાળા જીવોને ઈષ્ટ આહાર આ મહોક્તમાં જણાવે છે. આ પ્રકારના જીવને પડ્ડસમય ભોજન ગમે છે; પરંતુ તેમાંથી ય કઠવા, ખાટા, ખારા, અતિ ગરમ, તીખા, દાહક અને લુખા પદાર્થો ગમે છે. આવા પદાર્થો દુઃખ, ચિંતા અને રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; તેા પણ તે આવા જ પદાર્થોનું વિશેષ શ્રદ્ધા કરે છે.

યાતયામ ગતરસં પૂતિ પર્યુપિતં ચ યત્ ।

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ—યાતયામમ્—જેના ઉપર એક પ્રકાર પસાર થયેલું છે એવું (વિશેષણ, વિ. ભોજનમ્) ગતરસમ્—રસ વિનાનું (વિશેષણ, વિ. ભોજનમ્) પૂતિ—કુર્ચાન્ધવાળું (વિશેષણ, વિ. ભોજનમ્) પર્યુપિતમ્—વાસી (વિશેષણ, વિ. ભોજનમ્) ચ—અને (અન્યથા) યત્—જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. યત્) ઉચ્છિષ્ટમ્—અવશેષ રહેલું (વિશેષણ, વિ. ભોજનમ્) અપિ ચ—પણ, અને (અન્યથા) અમેધ્યમ્—અપવિત્ર, સમર્પિત થવા વિનાનું, નિવેદન ન કર્યું હોય તેવું (વિશેષણ, વિ. ભોજનમ્) ભોજનમ્—ખાવાના પદાર્થ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. ભોજન)

તામસપ્રિયમ્-તામસ પ્રકૃતિવાળાઓને પ્રિય (વિશેષણ, વિ. મોજનમ્)

ભાવાર્થ-જે લોજનને પ્રહર વીતી ગયું હોય તેવું, રસ વિનાનું, દુર્ગન્ધયુક્ત, વ.સ્તી, ઉચ્છિષ્ટ અને અપવિત્ર છે તેવું લોજન તામસ પુરુષોને પ્રિય હોય છે (૧૦)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં તામસ પ્રકૃતિના જીવોને પ્રિય આહાર બતાવે છે. રાત્રિના વાસી પડેલા ખોરાક જેમાંથી રસભાગ ઉડી ગયો તેવા પદાર્થો, દુર્ગન્ધયુક્ત પદાર્થો, ઉચ્છિષ્ટ અને અપવિત્ર પદાર્થો તામસ જીવોને પ્રિય હોય છે.

તામસ કહેવા દ્વારા અધકાર, અજ્ઞાન વિવેકરહિતપણું આ જીવોમાં હોવાથી, આ જીવોનો ભાવ સાત્ત્વિક બનવો સંભવ નથી.

રાજસભાવવાળા જીવો જો સચમ કરી શકે અને આહાર વિહારમાં યોગ્ય ધ્યાન આપી શકે તો સાત્ત્વિક બની શકે ખરા આ લોકોની ભાવના (રાજસ) સામારિક વધારે હોય છે એટલે સસાર તરફ અતુરાગ કરનારા હોય છે. જો સંસારમાં દુઃખ છે એવું સમજે તો એમનો ઢાળ બદલાય છે અને તેઓ સાત્ત્વિકતામાં પ્રવેશવા ઇચ્છે છે.

અકલાકાંક્ષિર્મિચ્છો વિધિદષ્ટો ય ઇજ્યતે ।

યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ-અકલાકાંક્ષિર્મિ-ફળની આકાંક્ષા ન રાખવાવાળા વડે (નામ, વ. વ. પુ) યજ્ઞઃ-યજ્ઞ (નામ, પ્ર. એ વ પુ યજ્ઞ) વિધિદષ્ટ-શારત્રે બતાવેલું વિધિએ બતાવેલું (વિશેષણ, વિ યજ્ઞ) ય-જે (સર્વનામ, પ્ર એ. વ. પુ. યત્) ઇજ્યતે-કરાય છે. (ક્રિ વર્ત. કર્મણિ, ૩ પુ એ વ યજ્ઞ ૧ ગણ આત્મને) યષ્ટવ્યમ્-યજ્ઞન કર્તવ્યપદ છે (વિધેય કર્મણિ, કૃદન્ત, વિશેષણ, વિ મન.) મનઃ-મન (નામ, ક્રિ. એ વ નપુ મનસ) સમાધાય-સમાધાન કરીને, રાકીને (વિધેય કૃદન્ત) સ-ને (સર્વનામ, પ્ર એ વ તત્ પુ.) સાત્ત્વિક-સાત્ત્વિક (વિશેષણ, વિ. યજ્ઞ.)

ભાવાર્થ-જે યજ્ઞ શાસ્ત્રવિધાનથી નિયત કરેલ છે તેમજ કરવે જરૂર છે એમ મનનું સમાધાન કરીને કૃણની આકાંક્ષા નહિ રાખનારા પુરુષો વડે કરવામાં આવે છે તે (યજ્ઞ) સાત્ત્વિક છે. (૧૧)

વિવેચન-આ શ્લોક યજ્ઞના વિવચને કહે છે યજ્ઞમાં સેવા, પૂજા, ઉપાસના આવી જાય. મનનું સમાધાન કરવા માટે આ યોજના છે. સમાધાન એટલે સારી રીતે બધી બાબતોએથી મનને શેડી રાખવું. તાત્પર્ય કે મનનું સંયમન કરી ક્રિયા કરવી અને તે ક્રિયા બે શાસ્ત્રરૂઢિ હોય તો એ સાત્ત્વિક યજ્ઞ તરીકે ગણાશે સાત્ત્વિકયજ્ઞમાં ફલની ઈચ્છા ન હોવી જોઈએ.

અભિસંધાય તુ ફલં દમ્ભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

શબ્દાર્થ-અભિસંધાય-ઉદ્દેશ રાખીને (વિધિય ક્રિયા) તુ-પરંતુ (અર્થ) ફલમ્-ફળને (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) દમ્ભાર્થમ્-કેવળ ફલ આચરણને જ માટે (નામ, ચ. એ. વ. પુ.) અપિ, જ, યવ-પણ, અને, વળી (અર્થ) યત્-જે; યજ્ઞન, યજ્ઞ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ઇજ્યતે-યજ્ઞય છે, કરાય છે, પૂજાય છે. (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. યજ્ઞે ૧ મથ) ભરતશ્રેષ્ઠ-હે અર્જુન (સંબોધન) તમ્-તેને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. પુ. તત્) યજ્ઞમ્-યજ્ઞને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. યજ્ઞ) વિદ્ધિ-ગણ્ય (ક્રિ. આચાર્ય ૨ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ મથ) રાજસમ્-રાજસ (વિશેષણ, વિ. યજ્ઞમ્)

ભાવાર્થ-હે ભરતશ્રેષ્ઠ, જે યજ્ઞ ફલોપચરણને માટે અને ફળને ઉદ્દેશ રાખીને કરવામાં આવે છે તે યજ્ઞને તું રાજસ યજ્ઞ જાણ. (૧૨)

વિવેચન-ફલની આકાંક્ષાએ કરેલું કર્મ અને કાર્મિક દુઃખપૂર્વક કરેલું કર્મ હોય તેને રાજસયજ્ઞ કહે છે. આ પ્રકારના યજ્ઞ સકામ જ હોય છે. કેઈને કેઈ કામના હિસાબે આ યજ્ઞો હોવાને કારણે ભગવદ્પ્રાપ્તના ઉપયોગમાં આવતા નથી. કદાચ લોકમાં પ્રતિષ્ઠા વધે ખરી.

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ-વિધિહીનમ્-શાસ્ત્ર વિધિ વિનાનો (વિશેષણ, વિ. યજ્ઞમ્) અસુષ્ટાન્નમ્-જેમાં અન્નનો ત્યાગ કરવામાં આવતો નથી. (વિશેષણ, વિ. યજ્ઞમ્) મન્ત્રહીનમ્-મંત્ર વિનાનો (વિશેષણ, વિ. યજ્ઞમ્) અદક્ષિણમ્-દક્ષિણા વિનાનો (વિશેષણ, વિ. યજ્ઞમ્) શ્રદ્ધાવિરહિતમ્-શ્રદ્ધારહિત કરેલો (વિશેષણ, વિ. યજ્ઞમ્) યજ્ઞમ્-યજ્ઞને (નામ, ક્રિ. એ. વ. પુ. યજ્ઞ) તામસમ્-તામસ (વિશેષણ, વિ. યજ્ઞમ્) પરિચક્ષતે-કહે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ પરિચક્ષ ૨ ગણ આત્મને)

ભાવાર્થ-શાસ્ત્રવિધિ વિનાનો, અન્નદાન રહિત, મંત્ર સહિત, દક્ષિણા વિનાનો અને શ્રદ્ધા વગર કરેલા યજ્ઞને તામસ કહે છે. (૧૩)

વિવેચન-તામસયજ્ઞ શ્રદ્ધા વિનાનો, વિધિ વિનાનો, મંત્ર વિનાનો અને ત્યાગ (દાન) વિનાનો હોય છે. તાત્પર્ય કે મૂઢ ભાવવાળાનું જ આ કર્મ છે અને મૂઢતાને જ પ્રગટ કરે છે. વિશેષમાં લોકસંભાવના પણ આનાથી બનતી નથી. લોકસંભાવના કહેવા દ્વારાએ લોકમાં કેઈને કેઈ પ્રકારે ઉપકારનું લક્ષણ તામસયજ્ઞમાં હોતું નથી એટલે એ પ્રકારના યજ્ઞ કુદ્ર ભાવના હોવાથી નિરર્થક છે.

દેવદ્વિજગુરુપ્રાણપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમર્હિસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ-દેવદ્વિજગુરુપ્રાણપૂજનમ્-દેવતા, બ્રાહ્મણ, ગુરુ, યાત્રીગનોનું પૂજન જેમાં છે તેનું (વિશેષણ, વિ. તપઃ, દેવસ્ય દ્વિજસ્ય ગુરોઃ પ્રાણસ્ય પૂજનમ્ યસ્મિન્નુ ઇતિ બહુ.) શૌચમ્-પવિત્રતા (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. શૌચ) આર્જવમ્-સરળતા (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) બ્રહ્મચર્યમ્-બ્રહ્મચર્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. અર્હિસા-અર્હિસા (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી) ચ-અને (અન્યથ) શારીરમ્-શરીર મંબધી (વિશેષણ, વિ. તપઃ) તપ-તપ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. તપસ્) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. વચ્) ૨ ગણ)

ભાવાર્થ-દેવતા, બ્રાહ્મણ, ગુરુ (માતા પિતા આચાર્ય, વૃદ્ધ) અને

જ્ઞાની જનોનું પૂજન, પવિત્રતા સરળતા, પ્રદાયર્થ અને અહિંસા એ શરીર સંબંધી તપ કહેવાય છે. (૧૪)

વિવેચન-દેવતા, પ્રાણી, ગુરુ, માતા, પિતા, આચાર્ય વૃદ્ધ, અતિથિ, જ્ઞાની. આ તપનું પૂજન, ઈ, સન્માન પવિત્રતા સરળતા, પ્રદાયર્થ (એટલે પ્રદાન વિચરણ), અહિંસા (અન્યમાં પ્રદાને અનુભવી કોઈ પણ પ્રકારે કોઈને પણ અગવડતા ન આપવી) આ પાંચ લક્ષણ શરીર તપનાં છે.

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।
સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાહ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ-અનુદ્વેગકર-ઉદ્વેગ ન કરવાવાળું (વિશેષણ, વિ. વાક્યમ્) વાક્યમ્-વાક્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. વાક્ય) સત્યમ્-સત્ય (વિશેષણ, વિ. વાક્યમ્) પ્રિયહિતમ્-પ્રિય અને હિતકારક (વિશેષણ, વિ. વાક્યમ્) ચ-અને (અભ્યય) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. યત્) સ્વાધ્યાયાભ્યસનમ્-સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ, પ્રહા (વેદપ્રહા)નું અભ્યાસ અને તેનું (પ્રહા) નિત્ય પૂજન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. જ, વચ્ચ-અને વળી (અભ્યય) વાહ્મયમ્-વાણી સંબંધી (વિશેષણ, વિ. તપઃ) તપ-તપ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. તપત્) ઉચ્યતે-કહેવાય છે. (કિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ એ વ. વચ્ચ) ૨ ગય)

ભાવાર્થ-ઉદ્વેગ ન કરવાવાળું, પ્રિય અને હિતકર જે સત્ય તથા યથાર્થ ભાવણ (વાક્ય) અને વેદ પ્રદાનું અધ્યયન અને અભ્યાસ છે એ જ વાણી સંબંધી તપ કહેવાય છે (૧૫)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં વાહ્મયને તપ કહે છે. વાહ્મય એટલે વાણી સંબંધી આ તપમાં વાણીની ક્રિયા છે. તાત્પર્ય કે વાણીનો વિલાસ સામાને ઉદ્વેગ ન કરે તેવો હેવો જોઈએ. સત્ય યથાર્થ, પ્રિય અને હિતકર હોવું જોઈએ. વિશેષમાં વેદ, શાસ્ત્ર અને પરમેશ્વરના વિલાસનું સૂચન કરતું વાહ્મય જોઈએ.

વાણીના વિલાસને અતિ તપ તરીકે ઓળખાવે છે. વાણીમાં અગ્નિ-

ધર્મ છે. અગ્નિધર્મ એટલે જ્ઞાનધર્મ. જ્ઞાનનું સિંચન ચાલુ રહે. એ પ્રકારે વાણીનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે.

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્ તપો માનસમુચ્યતે ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ-મનઃપ્રસાદઃ-મનની પ્રસન્નતા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. મન-પ્રસાદ) સૌમ્યત્વમ્-શાન્તભાવ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. સૌમ્યત્વ) મૌનમ્-ચિંતન કરવાનો સ્વભાવ, મનનશીલત્વ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. મૌન) આત્મવિનિગ્રહઃ-મનનો નિગ્રહ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. આત્મવિનિગ્રહઃ-મનનો નિગ્રહ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. આત્મવિનિગ્રહ) ભાવસંશુદ્ધિઃ-અંતઃકરણની પવિત્રતા (નામ, પ્ર. એ. વ. ઓ) ઇતિ-એ પ્રકારે (અર્થ) એતત્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) તપઃ-તપ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. તપસ) માનસમ્-માનસિક, મન સંબંધી (વિશેષણ, વિ. તપઃ) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. વચ્ ૨ ગણ)

ભાવાર્થ-મનની પ્રસન્નતા, શાન્તિ-ચિત્તની શાન્તિ, ચિન્તન કરવાનો સ્વભાવ, મનનો નિગ્રહ, અંતઃકરણની પવિત્રતા એ પ્રમાણે આ મન સંબંધી તપ કહેલું છે. (૧૬)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં માનસતપ કહેવામાં આવે છે. માનસતપમાં મૌનની ખાસ જરૂર છે. મૌન કહેવા દ્વારા અંતઃકરણના ધર્મોનો નિગ્રહ; શાન્ત-ભાવ સાથે ભગવદ્ચિંતન અને આ પ્રકારે ચિંતન દ્વારા મનનો આનંદ. અંતઃકરણમાં ઉદ્ભવતા ભાવોની પવિત્રતા. આ પાંચ માનસતપમાં ચાલુને ચાલુ, ખતતા રહે છે.

માનસતપ તો ખાધા જ કરી શકે. કારણ કે દરેકને મન હોય છે.

હવે પછી તપનો વિષય સમજાવે છે. તપ ત્રણ પ્રકારનાં છે. પરમ શ્રદ્ધા અને ફલની આકાંક્ષા વિના અને નિષ્કામ ભાવ ધારણ કરી ભગવદ્-યોગ સિદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલો જે તપ કરે છે તેને સાત્વિક ઓળખવામાં આવે છે

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્ત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાંક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકંપરિચક્ષતે ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ-શ્રદ્ધયા-શ્રદ્ધાથી (નામ, તુ. એ. વ. ઓ.) પરયા-પરમ (વિશેષણ, વિ. શ્રદ્ધયા) તપ્તમ્-તપેયું, કરેયું (બુ. કૃ. વિશેષણ, વિ. તપઃ) તપઃ-તપ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. તપસ્) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. યત્) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ત્રિવિધમ્-ત્રય પ્રકારનું (વિશેષણ, વિ. તપઃ) નરૈઃ-માણસો વડે (નામ, તુ. બ. વ. પુ. નર) અફલાકાંક્ષિભિર્યુક્તૈઃ (યોગિભિઃ)-કલ્મશી આકાંક્ષા વગરના નિષ્કામ યોગી વડે (વિશેષણ, વિ. નરૈઃ) સાત્ત્વિકમ્-સાત્ત્વિક (વિશેષણ, વિ. તપઃ) પરિચક્ષતે-કહે છે (ક્રિ. વ. ક્ષ. ૩ પુ. બ. વ. પરિચક્ષ ૨ ગણ આત્મને)

ભાવાર્થ-કલ્મશી આકાંક્ષા ન રાખનારા, નિષ્કામ યોગી પુરુષો વડે પરમ શ્રદ્ધાથી કરેલા ત્રણ પ્રકારના તપને સાત્ત્વિક કહે છે. (૧૭)

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દમ્ભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિદ્ મોક્ષં રાજસં ચલમધુવમ્ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ-સત્કારમાનપૂજાર્થમ્-સત્કાર, માન અને પૂજાને માટે (નામ, પ્ર. એ. વ. તપઃ-તપ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. તપસ્) દમ્ભેન-દંભથી (નામ, તુ. એ. વ. પુ. દમ્ભ) ચ ઘલ્-અને વળી (અન્યથા) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. યત્) ક્રિયતે-કરાય છે (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. કૃ ૮ ગણ) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું) રુદ્ધ-આ લોકમાં, અહીંઆ (અન્યથા) પ્રોક્તમ્-કહેવાયેયું (બુ. કૃ. વિશેષણ, વિ. તપઃ) રાજસમ્-રાજસ (વિશેષણ, વિ. તપઃ) ચલમ્-ક્ષણિક (વિશેષણ, વિ. તપઃ) અધુવમ્-અનિત્ય (વિશેષણ, વિ. તપઃ)

ભાવાર્થ-અને જે તપ સત્કાર માન અને પૂજાને માટે કેવળ પાખંડથી કરાયેલું છે તે ચલ અને અનિત્ય હોવાથી રાજસ કહેવાય છે. (૧૮)

વિવેચન-આ શ્લોકમાં રાજસ તપ જણાવે છે. રાજસ તપ કેવળ

હંભથી, માત્ર લોક તરફથી સત્કાર અને માન મળે એવી આશાએ કરવામાં આવે છે. લોક પ્રશંસાનો જ ભાવ એમાં જણાય છે. તેથી એનું શ્લેષ પણ ક્ષણિક અને અનિશ્ચિત હોય છે. અનિશ્ચિત કહેવા દ્વારા સત્કાર મળે અથવા ન પણ મળે. લોકમાર્ગમાં સામાન્યતઃ બધી ક્રિયા આવા પ્રકારે બનતી રહે છે. અન્ય તરફથી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાને માટે જ તેઓ પોતાની બધી ક્રિયા ચાલુ રાખે છે.

રાજસ તપ રાગાત્મક છે. તે કોઈને કોઈ પ્રકારે મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. એ કારણે વાસનાઓ વધ્યા કરે છે. આ તપમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના મિશ્રિત ભાવો હોય છે.

મૂઢગ્રાહેणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ-મૂઢગ્રાહેણ-મૂઢતાથી, હૃદયપૂર્વક (નામ, તુ. એ. વ. પુ. મૂઢઃ ગ્રાહઃ યસ્મિન્નુ ઇતિ બહુ.) આત્મનઃ-પોતાનું, આત્માનું, મન, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયની ક્રિયાનું (નામ, વ. એ. વ. પુ.) યત્-(વિશેષણ, વિ. તપઃ) પીડયા-પીડા વડે (નામ, તુ. એ. વ. ઓ પીડા) ક્રિયતે-કરાય છે (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. ક્રુ ૮ ગણ) તપઃ-તપ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપુ. તપસ) પરસ્ય-બીજના (સર્વ-નામ, વ. એ. વ. પુ. પર) ઉત્સાદનાર્થમ્-અનિષ્ટને માટે, ઉદ્દેશ્ય માટે (નામ, ચ એ. વ) વા-અથવા (અબ્યય) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપુ.) તામસમ્-તામસ (વિશેષણ વિ. તપઃ) ઉદાહૃતમ્-કહેલું (શ્રુ કૃ. વિશેષણ વિ. તપઃ)

ભાવાર્થ-જે તપ મૂઢતા અને હઠથી આત્માની પીડા સહિત અથવા પારકાના અનિષ્ટને માટે કરવામાં આવે છે તે તામસતપ કહેવાય છે. (૧૯)

વિવેચન-તામસતપ-આ તપમાં મૂઢતા હઠ, મન વાણી અને શરીરનું કષ્ટ જણાય છે તેમાં કેવળ અજ્ઞાનમય ભાવો હોય છે. તેથી અન્યનું અનિષ્ટ કરવાની ઈચ્છાએ આ તપ આદરાય છે

મૂઢતા હોવાથી તપ આદરનારને એટલું પણ જ્ઞાન હોતું નથી કે

કષ્ટ અનિષ્ટ, સારૂ અનુ માહું કરવું તે જીવની શક્તિની બહારની વાત છે પ્રભુનો વિષય જીવ ગ્રહણ કરવા ઇચ્છે તે અયોગ્ય છે. તામસતત્વ આદરનાર જીવનું કોઈ પણ રીતે કદબાજી ન થતાં તેની વાસનાઓ વધે છે અને તેનું કષ્ટ વધે છે

દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેઽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ-દાતવ્યમ્-આપવા યોગ (પ્રિયેય કર્મણિ કૃ. વિશેષણ, વિ. દાનમ્) ઇતિ-એમ (અવ્યય) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. યત્) દાનમ્-દાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. દાન) દીયતે-અપાય છે (કિ વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. દા ૩ ગણ) અનુપકારિણે-પ્રત્યુપકાર ન કરી શકે એવાને (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અનુપકારિન્) દેશે-યોગ્ય દેશમાં, કોઈ પણ દેશમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. દેશ) કાલે-યોગ્ય સમયમાં (નામ સ. એ. વ. પુ. કાલ) ચ-અને (અવ્યય) પાત્રે-યોગ્ય માણસમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. પાત્ર) ચ-અને (અવ્યય) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) દાનમ્-દાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) સાત્ત્વિકમ્-સાત્ત્વિક (વિશેષણ, વિ. દાનમ્) સ્મૃતમ્-કહેવાયેલું, સમજાવાયેલું છે, સ્મૃતમાં બતાવેલું છે (જ ૬ વિશેષણ, વિ. દાનમ્)

માનાર્થ-અને દાન કર્તવ્ય છે, એવા ભાવથી જે દાન યોગ્ય દેશ, યોગ્ય કાળ અને યોગ્ય પાત્રને પ્રત્યુપકાર ન કરી શકે એવાને આપવામાં આવે છે તે દાન સાત્ત્વિક કહેવાયેલું છે. (૨૦)

વિવેચન-દાનના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સાત્ત્વિક (૨) રાજસ અને (૩) તામસ

ઉપકાર ન કરી શકે એવા જીવોને જે દાન આપી શકાય તેને સાત્ત્વિક દાન કહે છે. પરંતુ તેમાં પણ દેશ, કાળ અને પાત્રની વ્યવસ્થા છે યોગ્ય દેશમાં, યોગ્ય કાળે, યોગ્ય પાત્રને અપાએલું દાન સાત્ત્વિક બને છે. જેને દાન આપવામાં આવે છે તેની પાસેથી પ્રત્યુપકારની આશા ન હોવી જોઈએ

યોગ્ય દેશ કહેવા દ્વારાએ કોઈક દેશ જેમાં અપાયેલી વસ્તુ જવદેવે જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે કાળ અને પાત્રનો વિષય પણ સમજી લેવો.

યતુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્ષિપ્તં તદાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ-યત્-એ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું) તુ-પરંતુ, તો (અવ્યય)
પ્રત્યુપકારાર્થમ્-પ્રત્યુપકારને માટે (નામ, ચ. એ. વ. પુ) ફલમ્-ફળને (નામ,
ક્રિ. એ. વ. નપું) ઉદ્દિશ્ય-ઉદ્દેશીને (ત્રિધેય ફલ્ત) વા, પુનઃ-અથવા, ફરીથી,
પછીથી (અવ્યય) દીયતે-અપાય છે (ક્રિ. વ. કર્માણિ ૩ પુ. એ. વ. ક્ષા ૩ ગણ)
ચ-અને (અવ્યય) પરિક્ષિપ્તમ્-કચેશવાળું, આસપાસ કચેશ સમાયેતો છે એવું
(ભ. કૃ. વિશેષણ, વિ. વાનમ્) તત્-ને (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું) દાનમ્-દાન
(નામ, પ્ર. એ. વ. નપું) રાજસમ્-રાજસ (વિશેષણ, વિ. વાનમ્) સ્મૃતમ્-
કહેવામાં આવે છે, સમજવાપેતું છે (ભ. કૃ. વિશેષણ વિ. વાનમ્)

ભાવાર્થ-અને જે દાન પ્રત્યુપકારના હેતુથી ફળને ઉદ્દેશીને અને
વળી કચેશવાળું અપાય છે તે દાન રાજસ કહેવાય છે. (૨૧)

વિવેચન-પ્રત્યુપકારની આશાએ કરેલું દાન રાજસ ગણાય છે. રાજસ
દાન કરનારને ફળની આશા રહે છે. અને એ આશા હોવાને કારણે એનું
દાન પણ કલેશપૂર્વક બને છે. કલેશ અને આશા સુથે સાથે, સદ્ધ્યારભાવમાં
રહે છે. લોકભાવમાં સામાન્યતઃ આ પ્રકારનું દાન પ્રવર્તે છે પણ તેમાં કલેશની
ભાવના જગૃત થાય છે. એટલે આ દાન કોઈ જાતના કલ્યાણ માર્ગનો નિર્દેશ
કરતું નથી

અદેશકાલે યદાનમપાત્રેભ્યઃ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્ત્વામસમુદાહૃતમ્ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ-અદેશકાલે-અયોગ્ય સ્થાનમાં અને કાળમાં (નામ, સ. એ. વ.

પુ. અવેશકાલ) યત્-એ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) દાનમ્-દાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. દાન) અપાત્રેભ્યઃ-અયોગ્ય માણસોને (નામ. ચ. બ. વ. પુ. અપાત્ર) ચ-અને (અન્ય) દીયતે-અપાય છે. (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. દા ૩ મથ) ષસત્કૃતમ્-સત્કાર દર્શ વિનાનું કરાયેલું (જૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. દાનમ્) અવદાતમ્-તિરસ્કાર સાથેનું (જૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. દાનમ્) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું) તામસમ્-તામસ (વિશેષણ, વિ. દાનમ્) ઉદાહૃતમ્-કહેલું (જૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. દાનમ્-ઉત્+આ+હૃ)

ભાવાર્થ-અને જે દાન સત્કાર વિનાનું, તિરસ્કારવાળું, અયોગ્ય દેશ અને કાલમાં અપાત્રને આપવામાં આવે છે તે દાન તામસ કહેવામાં આવે છે (૨૨)

વિવેચન-દેશ અને કાળનો વિવેક કર્યા વિનાનું અસત્ પાત્રને અવગણના પૂર્વક અને સત્કાર સિવાય આપેલા દાનને તામસદાન કહેવામાં આવે છે. અસત્પાત્ર એટલે નીચ ભાવનાવાળા અને નીચ આહાર અને વિકારમાં આસક્તિવાળા જીવો.

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

દ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥૨૩॥

શબ્ધાર્થ-ૐ તત્ સત્-ઓમ તત્ સત્ इति-એ પ્રમાણે, એવું (અન્યથ) નિર્દેશ-નામ, ઓળખ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) દ્રાહ્મણઃ-બ્રહ્મણું (નામ, વ. એ. વ. નપું. દ્રાહ્મણ) ત્રિવિધ-ત્રણ પ્રકારનું (વિશેષણ, વિ. નિર્દેશ) સ્મૃતઃ-કહેલું છે, સમજાયેલું છે (જૂ. કૃ. વિશેષણ, વિ. નિર્દેશ) દ્રાહ્મણાઃ-બ્રાહ્મણો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. દ્રાહ્મણ) તેન-તે પ્રસંગે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્) વેદાઃ-વેદો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. વેદ) યજ્ઞા-યજ્ઞો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. યજ્ઞ) વિહિતાઃ-નિશ્ચય કહેલા, વિધાન કરેલા, (વિશેષણ, વિ. વેદા, દ્રાહ્મણાઃ, યજ્ઞાઃ) પુરા-આગળથી (અન્યથ)

ભાવાર્થ-ઓમ તત્ સત્ એવું ત્રણ પ્રકારનું બ્રહ્મણું નામ, કહેલું છે. તેના વડે આગળથી (આદિ કાળથી) બ્રાહ્મણ, વેદ તથા યજ્ઞાર્પક

(રચાયેલાં છે) વિધાન કરેલાં છે. (૨૩)

વિવેચન-પ્રજ્ઞાનો નિર્દેશ ત્રણ પ્રકારે બને છે એ ત્રણને ઓમ, તત્, સત્ના નામથી વ્યવહારાય છે. પ્રજ્ઞાનો વ્યવહાર બની શકતો નથી. છતાં પણ એનો વ્યવહાર પ્રત્યેક ભાવનામાં થાય છે અને એ ભાવનાઓમાં ઓમ અથવા તત્ અથવા સત્ અથવા ઓમ તત્ સત્ અથે રહે છે. જીવનો જેવો જેવો સ્વભાવ તેવો તેવો તેને નિર્દેશ થાય છે.

તસ્માદોમિસ્યુદાહસ્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ-તસ્માત્-તેથી (અવ્યય) ઓમ-ઓમ્ इति-એમ (અવ્યય) ઉદાહરણ-કહીને (વિધેય ક્રૂંત) યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ-યજ્ઞ, દાન, તપ અને ક્રિયાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. ઓ) પ્રવર્તન્તે-પ્રવર્તે છે. (કિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. પ્રત્યુક્ ૧ ગણ આત્મને) વિધાનોક્તાઃ-નિયત કરેલી (વિશેષણ, વિ. યજ્ઞદાનતપઃક્રિયા) સતતમ્-હંમેશાં (અવ્યય) બ્રહ્મવાદિનામ્-વેદનું કથન કરનારાઓની (નામ, પ. બ. વ. પુ બ્રહ્મવાદિન)

ભાવાર્થ-એટલા માટે વેદનું કથન કરવાવાળાઓની વિધાન કરેલી યજ્ઞ, દાન, તપરૂપી ક્રિયાઓ હંમેશાં ઓમ એવા પરમાત્માના નામનું ઉચ્ચારણ કરીને પ્રવર્તે છે. (૨૪)

વિવેચન-સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના જીવો વેદ અને યજ્ઞના વિષયોને આ રીતે ઓળખતા રહ્યા. પ્રજ્ઞાવાદીઓ પણ એ જ વિધાનને આધારે યજ્ઞ, દાન, તપ અને સમસ્ત ક્રિયા કરે છે.

તદિત્યનમિસન્ધાય ફલં યજ્ઞતપઃ ક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાથ વિવિધાઃ ક્રિયન્તે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ-તત્-તે इति-એમ (અવ્યય) અનમિસન્ધાય-એ પ્રકારે નહિ ધન્યતા, નહિ પરાધીન (વિધેય ક્રૂંત) ફલમ્-ફળને (નામ, કિ. એ ન

યજ્ઞતપઃ ક્રિયાઃ-અર્થ અને તપની ક્રિયાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી.) દાનક્રિયાઃ-દાનની ક્રિયાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી.) ચ-અને (અન્યથા) વિવિધાઃ-જુદી જુદી (વિશેષણ, વિ. યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ) ક્રિયન્તે-કરાય છે. (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. બ. વ. છ ૮ ગણ) મોક્ષકાંક્ષિભિઃ-મોક્ષની આકાંક્ષાવાળાઓ વડે (નામ, ત. બ. વ. પુ.)

ભાવાર્થ-તત્ (તત્ નામથી કહેવામાં આવતા પરમાત્માનું જ આ બધું જ છે) એ પ્રમાણે ફલને નહિ ચહાતા યજ્ઞ અને તપની ક્રિયાઓ તેમજ દાનની ક્રિયાઓ વિવિધ પ્રકારની કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા પુરુષો વડે કરાય છે. (૨૫)

વિવેચન-મોક્ષની ઇચ્છાવાળા જીવો પણ યજ્ઞ, તપ, દાન, ક્રિયા ઇ. તત્ (બ્રહ્મ)ની ભાવનાનું અનુસંધાન કરી ફળની ઇચ્છા રાખે છે. પણ ફળ મોક્ષરૂપ હોવાથી આ ભાવના નિર્દોષ બને છે અને ત્યાં પ્રજ્ઞાદર્શન સાથે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. (સંકેત શબ્દમાં સમ્પન્નિત ધાતુનો અર્થ જોડી આપવું. થાય છે. સમ્ જોડતે ડોડી રીતે જોડી આપવું. સંકેત પણ એક પ્રકારની ભાવના છે. એમાં પ્રવેશતા જીવો પોતાના જીવ ભાવોને એક બીજાની સાથે જોડી પ્રજ્ઞામાં ગોઠવી બાંધે છે. લોકમાં પ્રચલિત સલામ, નમસ્કાર વ. આ જ ભાવનું સૂચન કરે છે.

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેત્પ્રયુજ્યતે ।

મશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્ચન્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ-સદ્ભાવે-સદ્ભાવમાં, સત્પ્રભાવમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. સદ્ભાવે) સાધુભાવે-સારા ભાવમાં, શ્રેષ્ઠ ભાવમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. સાધુભાવે) ચ-અને (અન્યથા) સત્-સત્-ઈતિ-એમ (અન્યથા) પતત્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. પતદ) પ્રયુજ્યતે-પ્રયોગાય છે, વપરાય છે (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. પ્રત્યુજ્ઞ ૧૭ ગણ) મશસ્તે-ઉત્તમ (વિશેષણ, વિ. કર્મણિ) તથા-તથા (અન્યથા) સત્-સત્ શબ્દઃ-(નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. શબ્દ) પાર્થ-હે અર્જુન ! (સંબોધન) યુજ્યતે-લેખાય છે, યોગાય છે, પ્રયોગ કરાય છે (ક્રિ. વિ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. યુજ્ઞ ૧૭ ગણ).

ભાવાર્થ-સત્ એવું આ (પરમાત્માનું કામ) સત્ય ભાવમાં અને સાધુભાવમાં પ્રયોજાય છે તથા હે પાર્થ ! ઉત્તમ કર્મમાં પણ સત્ શબ્દ યોજાય છે. (૨૬)

વિવેચન-સત્-પરમાત્માવાચક શબ્દ છે. સત્માંથી પરમાત્માભાવનો ઉકેલ થાય છે ખરો; પરંતુ વિશેષ કરીને સત્ શબ્દની યોજના તો કર્મ ભૂમિમાં થાય છે. કર્મભૂમિ બહિરંગ ભાવને સમજાવે છે. જેનો બહિરંગ ભાવ ઉત્કૃષ્ટ હશે એ શબ્દભાવ (સત્યભાવ) અને સાધુભાવ (શ્રેષ્ઠભાવ) ભગવદ્ વિષયને સિદ્ધ કરવાને કોઈ ભાવનો ઉપયોગ કરશે આ ઉપયોગ એના પ્રત્યેક કર્મમાં જણાશે. એટલે એનાં કર્મો ઉત્તમને ઉત્તમ જ ગણ્યા કરશે.

કર્મભૂમિ શુદ્ધ થઈ એટલે દેહ પણ શુદ્ધ થયો. દેહ શુદ્ધ થતાં અંદરનો મનોભાવ પણ શુદ્ધ થાય. શરીર, આત્મા અને માનસ આત્મા શુદ્ધ થતાં જ્ઞાનમય આત્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. આ આત્મમાંથી પ્રત્યેક અક્ષર અને શબ્દોનું વહેન થાય છે જેને અક્ષરબ્રહ્મ કહેવાય છે. તેમાં અવિનાશીભાવ છે. સત્માં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બ્રહ્માંડના ક્રિયાભાવે થશે. તત્માં ક્રિયા અને મનમાં સચુક્તવ્યાપાર બ્રહ્મમય જને છે.

આત્મ જ્ઞાનમય હોવાથી આ તત્ અને સત્ આત્મમાં મળી જાય છે. એટલે ત્યાં બ્રહ્મનું મિલન થાય છે. આ મિલનમાં એક્યભાવ પ્રગટ થાય છે અને સાક્ષાત્કાર થાય છે.

यज्ञो तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥

શબ્દાર્થ-યજ્ઞ-યજ્ઞમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. યજ્ઞ) તપસિ-તપમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. તપસૂ) દાને-દાનમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. દાન) ચ-અને (અન્યથા) સ્થિતિ-સ્થાન (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી. સ્થિતિ) સત્-સત્-ઈતિ ચ-એમ, અને (અન્યથા) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (કિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. ચઙ્ ૨ ગણ્ય) કર્મ-કર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. કર્મન્) ચ, एव-અને, વળી (અન્યથા) તદર્થીયમ્-તેને માટેનું પરમાત્માને અર્થે કરેલું (વિશેષણ, વિ. કર્મ, તત્ एव

અર્થઃ યસ્ય इति બહુવ્રીહિ) સત્-સત્ इति-એમ (અબ્ધય) યત્-માત્ર (અબ્ધય)
અભિધીયતે-કહેવાય છે (કિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. અભિ+ધા ૩ ગણ)

ભાવાર્થ-તથા યજ્ઞમાં, તપમાં અને દાનમાં જે સ્થિતિ છે તે પણ
સત્ છે એમ કહેવાય છે અને તે પરમાત્માને માટે કરેલું કર્મ જ સત્ છે
એ પ્રમાણે કહેવાય છે. (૨૭)

વિવેચન-યજ્ઞ, તપ અને દાનમાં જેની સ્થિતિ બની રહેલી હોય છે
તેને સત્કર્મ કરનાર કહેવામાં આવે છે. કર્મ પણ સત્ હોવાથી ત્યાં
પરમાત્માનો ભાવ સફરૂપે જણાયે.

अथद्वया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्मेत्य नो इह ॥૨૮॥

શાબ્દાર્થ-અથદ્વયા-અથદ્વાથી (નામ, ત. એ. વ. ઓ.) હુતમ્-હોમાયેલું
(ભ. ૬ વિશેષણ, વિ. યત્) દત્તમ્-અપાયેલું (ભ. ૬ વિશેષણ, વિ. યત્) તપઃ-
તપ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. તપસ્) તપ્તમ્-તપેલું (ભ. ૬ વિશેષણ, વિ. તપઃ)
કૃતમ્-કરાયેલું (ભ. ૬ વિશેષણ, વિ. કર્મ) ચ-અને (અબ્ધય) યત્-જે (સર્વનામ,
પ્ર. એ. વ. નપું) અસત્-અસત્ इति-એમ (અબ્ધય) ઉચ્યતે-કહેવાય છે. (કિ.
વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. ઘચ્ ૨ ગણ) પાર્થ-હે પાર્થ (સંબોધન) ન, ચ-નહિ,
અને (અબ્ધય) સત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું) પ્રેત્ય-મરણ પછી, દેહ ત્યજને
(વિધેય કૃત્-ત પ્ર+ઈ) નો-નહિ (અબ્ધય) રૂદ્ધ-અહીંઆ, આ લોકમાં (અબ્ધય)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! શ્રદ્ધા વિના હોમાયેલું, અપાયેલું અને કરા-
યેલા તપને અસત્ છે એમ કહેવામાં આવે છે, તે અહીં તેમજ મરણ પછી
પણ ફલદાયક નથી. (૨૮)

વિવેચન-શ્રદ્ધા વિના હોમ-યજ્ઞ, દાન તપ કરવામાં આવે તેને અસત્
કહેવામાં આવે છે. કારણ કે શ્રદ્ધામયોડયમપુમાન્ પ્રજાપુમાન્ છે. અને તે
શ્રદ્ધામય છે. પુમાન્ છે એટલે પૂનભાવ એમાં (પ્રજામાં) હોય છે તેમજ શ્રદ્ધા
પણ તેમાં (પ્રજામાં) હોય છે. શ્રદ્ધા, ચંકડપ, વિચાર, વિવેક વગેરે ક્રિયા-
ઓમાં ઉપયુક્ત હોય છે

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥૨૭॥

અધ્યાય ૧૮-મોક્ષસંન્યાસયોગ

અર્જુન ઉવાચ ।

સંન્યાસસ્ય મહાવાહો તત્ત્વમિच्छामિ વેદિતુમ્ ।
ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથક્કેશિનિષૂદન ॥૧॥

શબ્દાર્થ-સંન્યાસસ્ય-સંન્યાસીના (નામ, ૧ એ. વ. ૫. સંન્યાસ)
મહાવાહો-હે કૃષ્ણ (સંબોધન) તત્ત્વમ્-તત્ત્વને (નામ, દ્વિ એ. વ. ૫. તત્ત્વ)
इच्छामि-ઇચ્છામિ છુ (ક્રિ વ. કા ૧ ૫ એ વ इप् (इच्छ) ૧ ગણ પરસ્મેઽ
वेदितुम्-જાણવાને (લેત્વર્થ ક્રૂદન્ત) ત્યાગસ્ય-ત્યાગને, (નામ, ૧ એ. વ. ૫. ત્યાગ)
च-અને (અબ્યય) હૃષીકેશ હે હૃષીકેશ (સંબોધન) पृथक्-અલગ, ખીણું (અબ્યય)
केशिनिषूदन-હે કેશિનિષૂદન (સંબોધન)

ભાવાર્થ-હે મહાબાહો ! સંન્યાસના તત્ત્વને જાણવાની હું ઇચ્છા
કરું છું. અને હે હૃષીકેશ અને હે કેશિનિષૂદન ત્યાગના તત્ત્વને પૃથક્
જાણવા હું ઇચ્છુ છું. (૧)

વિવેચન-આ અધ્યાયને મોક્ષસંન્યાસયોગ કહે છે. અર્જુનને સંન્યાસના
તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા થઈ તે કારણે અર્જુન પૂછે છે કે હે હૃષીકેશ
(અંતર્યામી, ઇન્દ્રિયોના સ્વામી), હે મહાબાહો (અગ્રાધ ક્રિયા શક્તિના ધારણ
કરનાર), હે કેશિનિષૂદન ! સંન્યાસ અને ત્યાગના તત્ત્વને હું પૃથક્ જાણવા
ઇચ્છું છું.

કેશિ નામનો કેઈક શક્તિ છે તે મોહને હટાવના કારણે તે રત્ને

ભાવ અને તમો ભાવને જોરથી પ્રગટ કરી જીવને મોહમાં નાખે છે. જીવનો સામાન્ય સ્વભાવ આત્મિક હોવા છતાં પણ તેને તે રજોગુણ, અને તમો-ભાવને જોરથી પ્રગટ કરી જીવને મોહમાં નાખે છે. જીવનો સામાન્ય સ્વભાવ આત્મિક હોવા છતાં પણ તેને તે રજોગુણ અને તમોગુણવાળો બનાવે છે. દેશિને અશ્વની ઉપમા આપવામાં આવી છે. દોઢક ઉચ્ચ ઈન્દ્રિયના ભાવને દોશ નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. દેશનો અર્થ યાજ થાય છે. આ પ્રકારના અશ્વનો નાશ કરવો જરૂરી છે. વાસુદેવ સિવાય અન્ય દોઢ એનો નાશ કરી શકે નહીં માટે વાસુદેવે દેશિ નિષૂર્ણ કહે છે. શુદ્ધ સત્વાત્મક અંતાકરણમાં દોઢક ભગવત્સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે તેને વાસુદેવ કહેવામાં આવે છે.

ક્રિયાશક્તિ ધરાવનાર, જ્ઞાનશક્તિ ધરાવનાર તેમજ કુટુંબનો નાશ કરનાર વાસુદેવને અભૂતિ સંન્યાસ અને ત્યાગનું તત્ત્વ જણાવવાનું કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

કાંમ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥૨૥॥

સાબ્દાર્થ-કામ્યાનામ્-કામ્ય, ચક્રામ (વિશેષણ. વિ. કર્મણામ્) કર્મણામ્-કર્મોણું (નામ, વ. બ. વ. નપું. કર્મન્) ન્યાસમ્-ત્યાગ (નામ, દિ. એ. વ. પુ. ન્યાસ) સંન્યાસમ્-સંન્યાસ (નામ, દિ. એ. વ. પુ. સંન્યાસ) કવયઃ-કવિઓ, પ્રણીતા (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. કવિ) વિદુઃ-જાણે છે (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. વિદુઃ ૨ ગણ ૫૨૨મૅં) સર્વકર્મફલત્યાગમ્-અર્થા કર્મના ફલનો ત્યાગ (નામ, દિ. એ. વ. પુ. સર્વેષામ્ કર્મણામ્ ફલનામ્ ત્યાગમ્ ઇતિ તત્પુ.) પ્રાહુઃ-કહે છે. (દિ. વ. કા. ૩ પુ. બ. વ. પ્રાહુઃ ૨ ગણ ૫૨૨મૅં) ત્યાગમ્-ત્યાગને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. ત્યાગ) વિચક્ષણાઃ-શુદ્ધિમાન પુરુષો, વિચાર કુશળ :પુરુષો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ. વિચક્ષણ)

ભાવાર્થ-કામ્ય કર્મોનાં ત્યાગને કવિઓ સંન્યાસ જાણે છે અને સર્વ

કર્મના ફલ ત્યાગને વિચાર કુશળ પુરુષો ત્યાગ કહે છે. (૨)

વિવેચન-કર્મનો સંન્યાસ=કામ્ય કર્મનો સંન્યાસ. ત્યાગ=સર્વકર્મ-ફલત્યાગ. કવિઓ (શાસ્ત્રનું અવધારણુ કરનાર હોવો) કામ્ય કર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે તેમ જ વિચારક હોવો કર્મના ફલના ત્યાગને ત્યાગ કહે છે.

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ।

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥૩॥

શબ્દાર્થ-ત્યાજ્યમ્-ત્યાગ કરવા યોગ્ય (વિધેય કર્મોણિ કૃદન્ત વિશેષણ, વિ. કર્મ) દોષવત્-દોષનાળુ (વિશેષણ, વિ. કર્મ) इति-એમ (અન્યથા) યકે-પેટયાક (વિશેષણ, વિ. મનીષિણઃ) કર્મ-કર્મને (નામ, દ્વિ એ વ નપુ. કર્મન્) પ્રાહુઃ-કહે છે (કિ વ કા ઉ પુ ન. વ પ્રત્ઙ્ ૨ ગણ પસ્યૈ) મનીષિણ-બુદ્ધિમાન વિદ્વાનો (નામ, પ્ર મ વ પુ મનીષિન્) યજ્ઞદાનતપ કર્મ-યજ્ઞ, દાન તપરૂપી કર્મ (નામ, પ્ર એ વ નપુ) ન-નહિ (અન્યથા) ત્યાજ્યમ્-ત્યાગ કરવા યોગ્ય (વિધેય કર્મોણિ કૃ વિશેષણ, વિ. કર્મ) इति-એમ, અને (અન્યથા) અપરે-બીજા (સર્વનામ, પ્ર બ. વ. પુ અપર)

ભાવાર્થ-કેટલાએક વિદ્વાનો એવું કહે છે કે કર્મ માત્ર દોષવાન છે. તેથી તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને બીજા વિદ્વાનો એવું કહે છે કે યજ્ઞ દાન તપરૂપી કર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી (૩)

વિવેચન-વળી કેટલાએક વિદ્વાન બુદ્ધિશાળી હોવો કહે છે કે કર્મ દોષવાળું જ હોય છે માટે કોઈ પણ જાતનું કર્મ કરવું નહિ વળી કેટલાએક કહે છે કે યજ્ઞ, દાન, તપરૂપ કર્મ કરવા જરૂરના છે

નિશ્ચય' શ્રુણુ મે તત્ર ત્યાગો મરતસત્તમ ।

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સમ્પ્રકીર્તિતઃ ॥૪॥

શબ્દાર્થ-નિશ્ચયમ્-નિશ્ચયને (નામ, દ્વિ એ વ પુ નિશ્ચય) શ્રુણુ-

સાંભળ (કિ. આત્મર્થ ૩ પુ. એ વ. ૪૮ ૫ ગણ પગરમૌં) મે-મારો (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્) તત્ર-ત્યાં (અન્યથા) ત્યાગે-ત્યાગમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. ત્યાગ) ભરતસત્તમ-હે ભરતસત્તમ, અર્જુન (સંબોધન) ત્યાગ-ત્યાગ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) દ્વિ-બેગણ (અન્યથા) પુરુષવ્યાઘ્ર-પુરુષમાં વ્યાઘ્ર૩૫ (સંબોધન) ત્રિવિધઃ-ત્રણ પ્રકારનો (વિશેષણ, વિ. ત્યાગઃ) સમ્પ્રકીર્તિત-રહે પ્રકારે કહેવાયેલા (શ્દ. ફ. વિશેષણ વિ. ત્યાગઃ)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! એ ત્યાગના વિષયમાં મારા નિશ્ચયને સાંભળ. હે પુરુષચ્છેષ્ઠ ! ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો જ કહેવામાં આવેલો છે. (૪)

વિવેચન-શ્રીભૂ અને શ્રીભૂ સ્ત્રોત્રની ઘટના પરથી નિર્ણય પર આવવું કઠિન છે. એ કારણે આ સ્ત્રોત્રમાં વાસુદેવ સ્વયં પોતાનો નિર્ણય જણાવે છે. અર્જુનને તેઓ ભરતસત્તમ અને પુરુષવ્યાઘ્રનાં સંબોધનોથી ઓળખાવે છે. ભરતસત્તમ એટલે ભરતવંશમાં એક ભરતે દુષ્યંતના પુત્રે માયાનો ત્યાગ કરેલો છે. ભરતકુલમાં ઉત્પન્ન થનાર જીવો પણ માયાને ત્યજનાર હોવા જોઈએ અર્જુને માયાનો ત્યાગ કરેલો છે. એ દર્શાવવા અહીં ભરતસત્તમ સંબોધન વાપરવામાં આવ્યું છે. વળી દેહરૂપી નગરમાં રહેનાર જીવોમાં તું એક છે એ બતાવવાને માટે પુરુષવ્યાઘ્ર સંબોધન વાપરવામાં આવ્યું છે. અર્જુન કહેતાં સુખ્ય જીવ. ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો છે તે હે અર્જુન તું સાંભળ.

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥૫॥

‘શબ્દાર્થ-યજ્ઞદાનતપઃકર્મ-યજ્ઞ, દાન અને તપ૩૫ કર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ન-નહિ (અન્યથા) ત્યાજ્યમ્-ત્યાગ કરવા યોગ્ય (વિધેય કર્મણિ, ફ. વિશેષણ, વિ. કર્મ) કાર્યમ્-કર્યું જોઈએ (વિધેય કર્મણિ, ફ. વિશેષણ, વિ. કર્મ) ષ્વ-જ (અન્યથા) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. તત્) યજ્ઞ-યજ્ઞ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યજ્ઞ) દાનમ્-દાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. દાન) તપઃ-તપ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. તપસ્) ચ, ષ્વ-અને વળી, માત્ર (અન્યથા) પાવનાનિ-પવિત્ર કરવાવાળા (વિશેષણ, વિ. યજ્ઞદાનતપઃ) મનીષિણામ્-શુદ્ધિમાન પુરુષોના,

આસક્તિ વિના ભગવદર્થ કર્મ કરનારાઓના (નામ, ધ. બ. વ. પુ. મનીષિન્)

ભાવાર્થ-યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ કર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, પણ કર્તવ્ય જ છે (કારણ) યજ્ઞ, દાન તથા તપ બુદ્ધિમાન પુરુષોને પવિત્ર કરવાવાળા છે. (૫)

વિવેચન-યજ્ઞ, દાન અને તપ; આ ત્રણને ત્યજવાં નહિ. કારણ કે મા ત્રણે બુદ્ધિમાન પુરુષને પવિત્ર કરનાર છે. આ શ્રેણીકર્મા મનીષિણામ્ શુદ્ધ વાપર્યો છે. તાત્પર્ય કે જેને મનીષા હશે; શુદ્ધ કર્મ, શુદ્ધ જ્ઞાન, શુદ્ધ ભક્તિ અને શુદ્ધ સ્નેહની ઇચ્છા હશે એવા જીવોને બુદ્ધિમાન જીવો ગણાવ્યા છે. બુદ્ધિમાન કહેવા દ્વારા જેમનામાં ભગવત્પ્રકાશ રૂઢ થયો છે તેવા જીવો. આ પ્રકારના જીવોને યજ્ઞ એટલે ક્રિયા, દાન એટલે ત્યાગ, તપ એટલે સ્વાધ્યાય પવિત્ર કરે છે ખીજા પ્રકારના જીવો કર્મ કરે ખરા પણ તે માત્ર ક્રિયા જ બને છે. તાત્પર્ય કે તેમનાં કર્મ અંતઃકરણને સંબંધકર્તા હોતાં નથી.

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्याનોति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥૬॥

શબ્દાર્થ-પ્રતાનિ-આ (સર્વનામ, પ્ર. બ. વ. નપું. ઇતદ્) અપિ, તુ-પણ પરંતુ (અન્યથ) કર્માણિ-કર્મો (નામ, પ્ર. બ. વ. નપું. કર્મન્) સક્લમ્-સંગતે (નામ, દિ. એ વ. પુ. સક્લ) ત્યક્ત્વા-ત્યજીને (વિધેય ફૂટ) ફલો-ફલોને (નામ, દિ. બ. વ. નપું. ફલ) ચ-અને (અન્યથ) કર્તવ્યાનિ-કરવાં જોઈએ, કરવા યોગ્ય છે (વિધેય કર્મણિ ફૂટ વિશેષણ, વિ. કર્માણિ) ઇતિ-એમ (અન્યથ) મે-મારો (સર્વનામ, વ. એ વ. અસ્મત્) પાર્થ-હે અર્જુન (સંબોધન) નિશ્ચિતમ્-નિશ્ચયવાળો (વિશેષણ, વિ. મતમ્) ઉત્તમમ્-ઉત્તમ વિશેષણ વિ. મતમ્) મતમ્-માનવું (જૂ. ફૂ નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.)

ભાવાર્થ-હે પાર્થ ! આ યજ્ઞ, દાન તપરૂપ કર્મો આસક્તિ અને ફલને ત્યજીને અવશ્ય કર્તવ્ય છે, એ પ્રમાણે મારો ઉત્તમ અને નિશ્ચિત મત છે (૬)

વિવેચન-ઉપર બતાવેલાં કર્મો કરવાની જરૂર છે; પરંતુ ત્યાં આસક્તિ અને ફલનો વિચાર હોવો ન જોઈએ. અમુક કમ હું કરું છું એ કર્મો ન ન કરું તો અયોગ્ય થયું છે એ પ્રકારનું બાન થવું અને તે કર્મમાં મારો અંતરંગ ભાવ છે એવી આસક્તિવાળાં કર્મો બંધન કરાવે છે. નૈસર્ગિક ભાવથી કરાયેલાં કર્મો ભગવાન સંબંધી છે, આ મારો નિશ્ચયપૂર્વક ઉત્તમ મત છે. “સદ્ગં ત્યક્ત્વા સુખી ભવ ।” સંગનો ત્યાગ કર અને સુખી થા. અહીં સુખ શબ્દ આત્મસુખ છે. આત્મસુખ ભગવત્સ્વરૂપ છે. આ ભાવમાં રમણ જણાયો.

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૭૧॥

શબ્દાર્થ-નિયતસ્ય-નિયત કરેલું (વિશેષણ, વિ. કર્મણઃ) તુ-પણ, પરંતુ (અન્યથા) સંન્યાસ-સંન્યાસ (નામ, પ્ર. એ વ. પુ.) કર્મણઃ-કર્મનું (નામ, પ. એ. વ. નપું. કર્મણ) ન-નહિ (અન્યથા) ઉપપદ્યતે-પેાચ છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ઉપ+પદ્ ૪ ગણ્ય આત્મને) મોહાત્-મોહથી (નામ, પં. એ. વ. પુ. મોહ) તસ્ય-તે (સર્વનામ, પ. એ. વ. નપું. તત્) પરિત્યાગ-ત્યાગ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પરિત્યાગ) તામસઃ-તામસ (વિશેષણ, વિ. પરિત્યાગઃ) પરિકીર્તિતઃ-કહેલો છે. (વિશેષણ, વિ. પરિત્યાગ.)

ભાવાર્થ-અને નિત્ય કર્મનો સંન્યાસ યોગ્ય નથી, મોહથી તેનો ત્યાગ કરવો એ તામસ ત્યાગ કહેવાયેલો છે (૭)

વિવેચન-નિયત કર્મનો ત્યાગ બનતો નથી. જો કોઈપણ પ્રકારના મોહને કારણે નિયત કર્મનો પરિત્યાગ કરવામાં આવે તો એ ત્યાગને તામસ ત્યાગ કહેવામાં આવે છે.

નિયત કર્મ એટલે નિત્યનાં કરાવેલાં કામ નિત્યકર્મ હોવાથી એનો ત્યાગ બની શકે નહિ છતાં પણ અજ્ઞાન અને મૂઢતાના આગ્રહને કારણે જો ત્યાગ કરવામાં આવે તો એ ત્યાગને તામસ જ કહેવાય. તામસનો અર્થ અજ્ઞાન અને મૂઢતા. માયાના લક્ષણોમાં અજ્ઞાનતા અને મૂઢતા વધારે

પ્રમાણુમાં હોય છે

દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ કાયક્લેશમયાત્યજેત્ ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ-દુઃખમ્-દુઃખ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. દુઃખ) इति एव-એમ, માત્ર, જ (અવ્યય) યત્-જે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. યત્) કર્મ-કર્મને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. કર્મન્) કાયક્લેશમયાત્-શરીરના ક્લેશના બયથી (નામ, પં. એ. વ. નપું. કાયસ્યક્લેશઃ एव भयम् इति कर्मधारय) ત્યજેત્-ઝાડવું ભેદએ, છોડે છે (કિ વિધ્યર્થ ૩ પુ. એ. વ. ત્યજ્ ૧ ગણ) સ્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) કૃત્વા-કરીને (વિધેય કૃત્-ત) રાજસમ્-રાજસ (વિશેષ્ય, વિ ત્યાગમ્) ત્યાગમ્-ત્યાગ (નામ, દ્વિ. એ. વ. ત્યાગ) ન એવ-નહિ, માત્ર (અવ્યય) ત્યાગ-ફલમ્-ત્યાગના ફળને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું) લભેત્-ભેગવે છે, ભેગવવું નોઈએ (કિ. વિધ્યર્થ ૩ પુ. એ. વ. લમ્ ૧ ગણ પરસ્મૈ૦)

ભાવાર્થ-(જે કોઈ) કર્મ દુઃખ જ છે એમ સમજી શારીરિક ક્લેશના બયથી (કર્મને) ત્યાગે છે, તે મનુષ્ય રાજસ ત્યાગને કરીને પણ ત્યાગ ફળને ભેગવતો નથી. (૮)

વિવેચન-કોઈક કર્મ કરવામાં શારીરિક ક્લેશ ઉભો થાય છે અને તેનાથી માની લેવામાં આવે છે કે આ કર્મ દુઃખ રૂપ છે, અને તેથી એ કર્મનો ત્યાગ કરે છે. આ ત્યાગને રાજસ ત્યાગ કહે છે. આવા પ્રકારના ત્યાગમાં કોઈ પણ પ્રકારનું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી એટલે કરેલા ત્યાગ વ્યર્થ બાય છે.

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેઽર્જુન ।

સદ્ધ્વં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥૯॥

શબ્દાર્થ-કાર્યમ્-કરવું યોગ્ય (વિધેય કર્મ, કૃ. વિશેષ્ય, વિ. કર્મ) इति एव-એમ, માત્ર, જ, એમ સમજીને (અવ્યય) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) કર્મ-કર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) નિયતમ્-નક્કી થયેલું (ભૂ કૃ. વિશેષ્ય, વિ. કર્મ

ક્રિયતે-કરાય છે (કિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. કુ ૮ ગણ) અર્જુન-કે અર્જુન (સંપ્રોધન) સદ્ગમ-સંગને, આમક્રિયને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. સદ્ગમ)ત્યક્તવા-ત્યજને (વિધેય ક્રદન્ત) ફલમ્-ફળને (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) ચ યવ-અને, વળી (અન્ય) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર એ. વ. પુ. વત્) ત્યાગ-ત્યાગ (નામ, પ્ર એ. વ. પુ.) સાત્ત્વિકઃ-સાત્ત્વિક (વિશેષણ, વિ. ત્યાગઃ) મતા-મનાયેલો (બુ. ફ. વિશેષણ, વિ. ત્યાગઃ)

બાવાર્થ-હું અર્જુન ! જે કર્મ શાસ્ત્રવિધિથી નિયત કરેલું અને કર્તવ્ય છે એમ સમજી આસક્તિ અને ફલને ત્યજીને કરાય છે તે (ફલ અને આસક્તિનો) ત્યાગ મનાયેલો છે.

વિવેચન-કર્તવ્યકર્મઃ કેટલાંએક કર્મ એવાં છે કે જેને કરવાં જ નોંધે આ કર્મ શાસ્ત્રવિધિથી ઠેરવેલાં છે. માત્ર આસક્તિ અને ફલનો ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે. આ પ્રકારનો આસક્તિ અને ફલનો ત્યાગ સાત્ત્વિક ત્યાગ ગણાય છે.

ન દ્વૈષ્ટ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાનુપજ્ઞતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ-ન-નહિ (અન્ય) દ્વૈષ્ટિ-દેષ કરે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. દ્વિષ્ ૨ ગણ પરસ્મૈ) અકુશલમ્-અકલ્યાણ કરનાર (વિશેષણ, વિ. કર્મ) કર્મ-કર્મને (નામ, દિ. એ. વ. નપું.) કુશલે-કલ્યાણ કરનાર (વિશેષણ, વિ. કર્મણિ) ન-નહિ (અન્ય) અનુપજ્ઞતે-આમક્રિય થાય છે. (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અનુ+સજ્ઞ ૧ ગણ આત્મને) ત્યાગી-ત્યાગી (નામ, પ્ર એ. વ. પુ. ત્યાગિન્) સત્ત્વસમાવિષ્ટઃ-સર્વમાં જેનો સમાવેશ થયેલો છે એવા (વિશેષણ, વિ. ત્યાગી, સર્વે સમાવિષ્ટઃ इति ૧૮૫૦) મેધાવી-જ્ઞાનવાળો (વિશેષણ, વિ. ત્યાગી) છિન્નસંશયઃ-સંશય જેના છેદાઈ ગયા છે (વિશેષણ, વિ. ત્યાગી)

બાવાર્થ-અકલ્યાણ કરનારા કર્મનો દેષ કરતો નથી, અને કલ્યાણ કરનારાં કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી, તે સર્વશુભયુક્ત, જ્ઞાનવાન અને સંશય વિનાનો ત્યાગી છે. (૧૦)

વિવેચન- કર્મના એ પ્રકાર કુશલભાવે અને અકુશલભાવે કર્મ કરવાની ફરજ પડે છે. અકુશલકર્મ તરફથી તિરસ્કાર ન હોવો જાઈએ અને કુશલકર્મ તરફ પ્રીતિ ન હોવી જાઈએ. આવી રીતે કર્મ કરતો છતાં તે ત્યાગી કહેવાય છે. આ ત્યાગી સર્વમાં જ પોતાનો સમાવેશ કરી લે છે. આ કારણે એ મેધાવી બને છે. મેધાવી કહેવા દ્વારા એ એનામાં એવા પ્રકારની બુદ્ધિ શક્તિ ખીલે છે. કે જેનાથી સશય માત્રનો નાશ થાય છે. આ પ્રકારના સર્વગુણને શુદ્ધસર્વા કહેવામાં આવે છે.

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागोऽत्यभिधीयते ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ-ન હિ-નહિ, એકસ (દેહભૃતા-દેહ ધારણ કરનાર વડે (નામ, તૃતીયા એ. વ. પુ. દેહભૃત્) શક્યમ્-શક્ય (વિધેય કર્મણિ કૃ. વિશેષણ, વિ. ત્યક્તુમ્) ત્યક્તુમ્-છોડી દેવું, છોડવું (હેતુર્થ કૃદન્ત, નામ, પ્ર. એ. વ. નપું) કર્માણિ-કર્મોને (નામ, કિ. બ. વ. નપું.) અશેષત-અવશેષ ના રહે એવી રીતે (અવ્યય) યા-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યત્) તુ-તે પણ (અવ્યય) કર્મફલ-ત્યાગી-કર્મના ફલનો ત્યાગ કરનાર (વિશેષણ, વિ. યઃ) સઃ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. તત્) ત્યાગી-ત્યાગી (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ત્યાગિન્) इति-એ પ્રકારે (અવ્યય) અભિધીયતે-કહેવાય છે. (કિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. અભિધ્યા ૦ ગણ)

ભાવાર્થ- દેહધારી પુરુષોવડે સંપૂર્ણ શેષ રહે નહિ એવી રીતે કર્મત્યાગ કરવો શક્ય નથી જ; તેથી જે પુરુષ કર્મફલનો ત્યાગી છે તેજ ત્યાગી છે એમ કહેવાય છે. (૧૧)

વિવેચન- દેહધારી જીવો કર્મનો સદંતર ત્યાગ કરી શકે જ નહિ એ કારણે કર્મફલનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે જે કર્મફલનો ત્યાગ કરી શકે છે તેને ત્યાગી કહી શકાય છે. દેહમાં રહેલો જીવ વાસનામય હોવાને કારણે કોઈને કોઈ કર્મ તરફ એનું લક્ષ દોરાય છે વળી ત્યાગની ઈચ્છા પણ ધારણ કરે છે. એ હેતુથી જો કર્મના ફલની ઈચ્છા ત્યજે તો ત્યાગી બની શકે.

અનિષ્ટમિષ્ટં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્ ॥૧૨॥

રાખ્દાર્થ-અનિષ્ટમ્-અનિષ્ટ (વિશેષણ, વિ. ફલમ્) ઇષ્ટમ્-ઈષ્ટ (વિશેષણ, વિ. ફલમ્) મિશ્રમ્-મિશ્ર, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ (વિશેષણ, વિ. ફલમ્) ચ-અને (અભ્ય.) ત્રિવિધમ્-ત્રણ પ્રકારનું (વિશેષણ, વિ. ફલમ્) કર્મણઃ-કર્મનું (નામ, ૫ એ વ નપુ. કર્મણઃ) ફલમ્-ફળ (નામ, ૩ એ. વ નપુ. ફલ) ભવતિ-થાય છે, હોય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અ. ૧ મણ પદ્મને) અત્યાગિનામ્-સકામ પુરુષોના (નામ, ૫ મ વ પુ.) પ્રેત્ય-મરણ પછી, ગયા પછી (વિધેય ક્રદન્ત પ્ર+દ) ન, તુ-નાહ, પરંતુ (અભ્ય.) સંન્યાસિનામ્-સંન્યાસીઓનું (નામ, ૫. ૫ વ પુ. સંન્યાસિનઃ) ક્વચિત્-કોઈ પણ કાળે (અભ્ય.)

કાનાર્થ-સકામ પુરુષોના (ત્યાગ નહિ કરી શકે એવા પુરુષોના) કર્મનું સાર, માહુ અને મિશ્ર એણે ત્રણ પ્રકારનું ફલ મુલ્ય પછી પણ હોય છે, સંન્યાસીઓનું (ફલાસક્તિ અને કર્તાપણના અભિમાનને ત્યાગ કરનારા ઓનું) કોઈપણ કાળે કર્મનું ફલ હોતુ નથી. (૧૨)

વિવેચન-કર્મનાં ત્રણ ફળ કોઈ શકે (૧) અનિષ્ટ (૨) ઇષ્ટ (૩) મિશ્ર આ પ્રકારના કર્મના ફળના લોભતા સકામી પુરુષો જ બની શકે. કર્મના ફળને જોઈ ત્યાગ કર્યો છે તેમને તો ઇષ્ટ, અનિષ્ટ અને મિશ્ર ત્રણે બાવે સરખા છે દેહધારી હોય તો પણ તેને વાધો પડતો નથી અને દેહ છુટે તો પણ એને કલેશ થતો નથી

આત્મસુખ પ્રાપ્ત કરવાને માટે માનસત્યાગ અને નિબંધન કર્મની અવશ્યકતા છે

પञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

साङ्ख्ये कृतान्ते मोक्षानि सिद्ध्ये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

રાખ્દાર્થ-પચ્ચ-પાંચ (વિશેષણ, વિ. કારણાનિ) ષ્તાનિ-આ (વિશેષણ, વિ. કારણાનિ) મહાવાહો-હે અર્જુન (સંબોધન) કારણાનિ-કારણોને હેતુઓને

(નામ, દ્વિ. બ. વ. નપું. કારણ) નિવોધ-સમજ, જાણ (ક્રિ. આતાર્થ ૨ પુ. એ. વ. નિ+વુધ્ ૧ ગણ) મે-મારું, મારી પાસેથી (સર્વનામ, ૫. એ. વ. ઇસ્મત્) સાદુ-સચ્ચ-સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું.) કૃતાન્તે-સિદ્ધાન્તે (નામ, સ. એ. વ. પુ. કૃતાન્ત) પ્રોક્તાનિ-કહેલ (જૂ. કૃ. વિશેષજ્ઞ, વિ. કારણાનિ) સિદ્ધયે-પિદ્ધિને માટે (નામ, ચ. એ. વ. સ્ત્રી. સિદ્ધિ) સર્વકર્મણામ્-અર્થાં કર્મોની (નામ, ૫. બ. વ. નપું.)

ભાવાર્થ-હે મહાબાહો ! સંપૂર્ણ કર્મની સિદ્ધિને માટે આ પાંચ હેતુઓ સાંખ્ય સિદ્ધાન્તમાં કહેલા છે. તેને મારી પાસેથી તું સમજ. (૧૩)

વિવેચન-સાંખ્ય શાસ્ત્રના હિસાબે નિર્ણય કરીએ તો સર્વ સિદ્ધિને માટે પાંચ કારણો હોય છે. આ પાંચ કારણો ૧૪માં શ્લોકમાં સમજાવે છે.

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ષેષ્ટા દૈવ ચૈવાત્ર પञ્ચમમ્ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ-અધિષ્ઠાનમ્-અધિષ્ઠાન, આધાર (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. અધિષ્ઠાન) તથા-વળી, અથવા (અવ્યય) કર્તા-કર્તા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કર્તૃ) કરણમ્-જીણ, સાધન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. કરણ) ચ-અને (અવ્યય) પૃથગ્વિધમ્-જુદા જુદા પ્રકારનું (વિશેષજ્ઞ, વિ. કરણમ્) વિવિધાઃ-જુદી જુદી જાતના (વિશેષજ્ઞ, વિ. શેષ્ટાઃ) ચ, પૃથક્-અને, જુદું (અવ્યય) શેષ્ટાઃ-શેષ્ટાઓ (નામ, પ્ર. બ. વ. સ્ત્રી. શેષ્ટા) દૈવમ્-દૈવ, પૂર્વ કર્મોના સરકા રૂપ બનેલું (તત્વ) (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું) પञ્ચમમ્-પાંચમો (વિશેષજ્ઞ, વિ. દૈવમ્) ચ, પણ, અત્ર-અને, વળી, અહીંઆ (અવ્યય)

ભાવાર્થ-આ વિષયમાં આધાર, કર્તા, જુદાં જુદાં કરણ, નાના પ્રકારની જુદી જુદી શેષ્ટાઓ, તેમજ પાંચમો હેતુ દૈવ કહ્યું છે. (૧૪)

વિવેચન-આધાર, કર્તા, સાધન, જુદા જુદા પ્રકારની શેષ્ટાઓ અને દૈવ આ પાંચ કારણ (હેતુ) રૂપે બને છે.

શરીરવાહ્મનનોભિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભે નરઃ ।

ન્યાયં વા વિપરીતં વા પઠ્યેતે તસ્ય હેતવઃ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ-શરીરવાદમનોભિઃ-શરીર, વાણી અને મનથી (નામ તૃતીયા બ. વ. નપું) યત્-જે (સર્વનામ, દ્વિ એ વ. નપું) કર્મ-કર્મણિ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું) પ્રારભતે-પ્રારંભે છે, કરે કરે છે (દ્વિ. વ. કા ૩ પુ. એ વ. પ્ર+આ+રમ્ ૧ ગણ આત્મને.) નરઃ-માણસ (નામ પ્ર. એ. વ. પુ નર) ન્યાયમ્-ન્યાયવાણું (વિશેષણ, વિ. કર્મ) વા-અથવા (અથવા) વિપરોતમ્ (વિપરીત, અન્યાથી (વિરોધ, વિ. કર્મ) વા-અથવા (અથવા) પઞ્ચ-પાંચ (વિશેષણ, વિ. હેતવઃ) યત્-આ (સર્વનામ, પ્ર બ. વ. પુ. યત્) તસ્ય-તેનું, કર્મણું (સર્વનામ, પ્ર એ વ. નપું તત્) હેતવ-હેતુઓ (નામ, પ્ર મ. વ. પુ હેતુ)

ભાવાર્થ-મનુષ્ય મન, વાણી તથા શરીરથી ન્યાયપુરઃસર અથવા વિપરીત જે કર્મ આરંભે છે તેનાં આ પાંચ જ કારણો છે (૧૫)

વિવેચન-શરીર, વાણી અને મનથી માણસ કર્મને પ્રારંભ કરે છે. આ કર્મ શાસ્ત્ર અનુસાર અથવા વિપરીત પણ હોય તો પણ તે ૧૪મા શ્લોકમાં બતાવેલા જ કારણરૂપે હોય છે.

તત્રૈવ સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

પશ્યત્યકૃતબુદ્ધિગાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ-તત્ર, યત્-ત્યાં, એ પ્રમાણે (અથવા) સતિ-હે, 'હતાં (સાતથી) એ વ. સત્) કર્તારમ્-કર્તાણિ (નામ, દ્વિ એ વ. પુ કર્ત) આત્માનમ્-આત્માને (નામ, દ્વિ બ. વ. પુ આત્માન) કેવલમ્-કેવળ, માત્ર, (વિશેષણ, વિ આત્માનમ્ તુ-તો પણ, પરંતુ (અથવા) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) પશ્યતિ-જુએ છે (દ્વિ. વ. કા ૩ પુ. એ વ. હ્રઃ (પશ્ય) ૧ ગણ પરસ્મૈ૦) અકૃતબુદ્ધિત્વાત્-અશુદ્ધ, અયોગ્ય બુદ્ધિ હોવાથી (નામ, પં. એ. વ. નપું) ન-નાહિ (અથવા) સ-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પ) પશ્યતિ-જુએ છે (દ્વિ. વ. કા ૩ પુ. એ. વ. હ્રઃ (પશ્ય) પરસ્મૈ૦ ૧ ગણ) દુર્મતિઃ-દુષ્ટ બુદ્ધિ, અચ્છાની માણસ (નામ, પ્ર. એ. વ. એ)

ભાવાર્થ-પરંતુ એમ હોવા છતાં પુરુષ અશુદ્ધ બુદ્ધિ હોવાને લીધે એ વિષયમાં (કર્મવિષયમાં) કેવળ (શુદ્ધસ્વરૂપ) આત્માને કર્તા બુદ્ધિ છે (માને છે) તે મલિન બુદ્ધિવાળો (અજ્ઞાની) યથાર્થ જોતો નથી.

વિવેચન-આ પ્રકાર છે ત્યારે જે કોઈ પોતાને કર્તારૂપે માને છે તેને દુર્બુદ્ધિવાળો ગણવો કારણ કે એની અશુદ્ધ બુદ્ધિ છે. તાત્પર્ય કે એને ક્રિયાનાં સ્વરૂપો અને ક્રિયાનાં કારણોની ખબર નથી અને બુદ્ધિમાં ભેલભેલ ભાવો ઉભા કરી વિભ્રમતાને પામે છે. આ વિભ્રમતાને જ દુર્બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે.

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

इत्वापि स इमाल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥૧૭॥

રાખનાર્થ-યસ્ય-જેનો (સર્વનામ, ૫ એ. વ. ૫) ન-નહિ (અવ્યય)
અહંકૃતઃ-અહંકાર, હું કર્તા છું એવો (વિશેષણ, વિ. ભાવઃ) ભાવ-ભાવ (નામ, ૩ એ. વ. ૫.) બુદ્ધિઃ-બુદ્ધિ (નામ, ૩ એ. વ. ૫) બુદ્ધિઃ-બુદ્ધિ યસ્ય-જેની (સર્વનામ, ૫ એ. વ. ૫) યત્ (નામ, ૫ એ. વ. ૫) ન-નહિ (અવ્યય) લિપ્યતે-લેખાય છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. લિપ્ ૪ ગણ આત્મને) હત્વા-હણીને (વિધેય હ્રસ્વ) અપિ-પણ (અવ્યય) સઃ-તે (સર્વનામ, ૩ એ. વ. ૫. તત્) હમાન્-આ (સર્વનામ, દ્વિ. બ. વ. ૫. હદર્) લોકાન્-લોકોને (નામ, દ્વિ. બ. વ. ૫. લોક) ન-નહિ (અવ્યય) હન્તિ-હણે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. હન્ ૨ ગણ પરસ્મૈ) ન-નહિ (અવ્યય) નિબદ્યતે-બંધાય છે (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. નિબદ્ય ૬ ગણ)

ભાવાર્થ-જે પુરુષ હું કર્તા છું એવો ભાવ રાખતો નથી. જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી, તે પુરુષ આ લોકોને મારીને પણ નથી હણતો અને નથી બંધાતો. (૧૭)

વિવેચન-જે પુરુષના અતઃકરણમાં હું કરું છું એવો ભાવ ન હોય એને જેની બુદ્ધિ સાંમારિક પદાર્થોમાં લેપાતી નથી તે પ્રકારનો જીવ આ બધા લોકોનો નાશ કરે તો પણ તે મરતો નથી તેમ તે પાપથી બંધાતો નથી. કરણ એનાં કર્તાવ્ય રાગદ્વેષ રહિત હોય છે રાગ અને દ્વેષ આ જે

શબ્દમાં આસક્તિ, સ્વાર્થ અને અહંકારનો સમાવેશ થાય છે.

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ।

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ-જ્ઞાનમ્-જ્ઞાનને (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) જ્ઞેયમ્-જાણવા જેવું (વિધેય કર્મણિ કૃ. નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) પરિજ્ઞાતા-જાણત, જાણનાર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. પરિજ્ઞાતૃ) ત્રિવિધા-ત્રણ પ્રકારની (વિશેષણ, વિ. કર્મચોદના) કરણમ્-કરણ, સાધન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. કરણ) કર્મ-કર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) કર્તા-કર્તા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કર્તૃ) इति-એ પ્રકારે (અવ્યય) ત્રિવિધઃ-ત્રણ પ્રકારનું (વિશેષણ વિ. કર્મસંગ્રહઃ) કર્મસંગ્રહઃ-કર્મનો સંગ્રહ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.)

ભાવાર્થ-હવે કર્મના પ્રેરણાભાવમાં જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા ત્રણ હોય છે; કર્મના સંગ્રહમાં કર્તા, કરણ (સાધન) અને કર્મ એ ત્રણ હોય છે. (કર્મની પ્રેરણા=જ્ઞાન, જ્ઞેય, પરિજ્ઞાતા; કર્મના સંગ્રહ=કર્તા, કરણ કર્મ) (૧૮)

વિદેયન-જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા આ ત્રણના સંયોગે કર્મમાં પ્રેરણા થાય છે. એટલે કે આ ત્રણના સંયોગથી કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાની ઇચ્છા થાય છે. સાધન, કર્મ અને કર્તા એ ત્રણેનો કર્મના સંગ્રહમાં ઉપયોગ થાય છે. કર્મસંગ્રહ=કર્મનું બાહ્યસ્વરૂપ.

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણમેદતઃ ।

પ્રોચ્યતે ગુણસંસ્થાપાને યથાવચ્છૃણુ તાન્પપિ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ-જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) કર્મ-કર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ચ-અને (અવ્યય) કર્તા-કર્તા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) ચ-અને (અવ્યય) ત્રિધા-ત્રણ પ્રકારે, ત્રણ ત્રણ પ્રકારે (અવ્યય) एव-અ, માત્ર (અવ્યય) ગુણમેદતઃ-ગુણના ભેદથી (નામ, પ્ર. એ. વ. તઃ પ્રત્યય) પ્રોચ્યતે-કહેનાય છે (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. ૨ ગણ પ્રત્યય) ગુણસંસ્થાપાને-સામ્ય શાસ્ત્રમાં (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) યથાવત્-જેવી રીતે (અવ્યય) શ્રણુ-સંભળ (ક્રિ. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ.

૪૫ ગણ ૫૨૨મૈં) તાનિ-તેઓને (સર્વનામ, દિ. બ વ. ૧૫. તત્) અપિ-પણ (અન્યથા)

ભાવાર્થ-જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા પણ ગુણોના લેદ્ધી સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ત્રણ ત્રણ પ્રકારથી કહેવામાં આવે છે; તેમને પણ તું સારી રીતે જોમ છે તેમ સાંભળ (૧૬)

વિવેચન-સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ગુણના લેદ્ધી જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા ત્રણ પ્રકારથી ખતાવવામાં આવે છે એટલે કે ત્રણ પ્રકારનું જ્ઞાન, ત્રણ પ્રકારનું કર્મ અને ત્રણ પ્રકારના કર્તા તાત્પર્ય કે ત્યાં પ્રકૃતિના ભાવોમાં કર્મ અને જ્ઞાન રહે છે અને પ્રકૃતિ કર્તા બને છે એટલે જેવી જેવી પ્રકૃતિના ગુણ તેવું તેવું જ્ઞાન, તેવું તેવું કર્મ અને તેવા તેવા ધર્મ. (સ્વભાવ)

સર્વભૂતેષુ યૈનૈકં માવમવ્યવમોક્ષતે ।

અવિમક્ત વિમક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ-સર્વભૂતેષુ-નધા પ્રાણીઓમાં (નામ, સ. બ. વ. ૧૫) યૈન-જેના વડે જે (સન વડે) (સર્વનામ, ૧ એ. વ. ૧૫) એકમ્-એક (વિશેષણ, વિ. માયમ્) માયમ્-ભાવને (નામ, દિ. એ. ૧ ૫. માય) અવ્યયમ્-અવિનાશી (વિશેષણ, વિ. માયમ્) ईक्षતે-જુએ છે (કિં ૫ ૨ ૩ ૫ એ વ. ईक्ष ૧ ગણ) અવિમક્તમ્-નહિ ભાંગેલા (વિશેષણ, વિ. માયમ્) વિમક્તેષુ-જુદા જુદા વિભાગમાં (વિશેષણ, વિ. ભૂતેષુ) તત્-તે (સર્વનામ, દિ. એ વ. ૧૫) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાનને (નામ, દિ. એ વ. ૧૫) જ્ઞાન) વિદ્ધિ-જાણ (કિં. આત્યાર્થ ૨ ૫. એ. વ. ૫૨૨મૈં ૨ ગણ) સાત્ત્વિકમ્-સાત્ત્વિક (વિશેષણ, વિ. જ્ઞાનમ્)

ભાવાર્થ-જે જ્ઞાનથી (મનુષ્યો) જુદા જુદા વિભાગ પડેલા સર્વ ભૂતોમાં એક અવિનાશી (પરમાત્મા) ભાવને વિભાગ રહિત જુએ તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણ (૨૦)

વિવેચન-સર્વ પ્રાણીમાં અવિનાશી પરમાત્માનો ભાવ સમભાવે સ્થિત છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન સાત્ત્વિક જ્ઞાન કહેવાય છે સાત્ત્વિક જ્ઞાનમાં ચિત્તમાં યોગ પાવે. જેમને નિ

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનાભાવાનૃથગ્નિધાન ।

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધ રાજસમ્ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ-પૃથક્ત્વેન-વિભાગથી, જુદાપણથી (નામ, ત. એ. વ. નપું.) તુ-પરંતુ, તો (અન્યથા) યત્-જે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાનને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. જ્ઞાન) નાનાભાવાન્-જુદા જુદા ભાવોને (નામ, દિ. બ. વ. પુ.) પૃથગ્નિધાન્-ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે (વિશેષ્ય, વિ. નાનાભાવાન્) વેત્તિ-જાણે છે (કિ. વ. ડા. ૩ પુ. એ. વ. ચિદ્ ૨ ગણ પરસ્મૈ૦) સર્વેષુ-બધામાં (સર્વનામ, સ. બ. વ. નપું.) ભૂતેષુ-પ્રાણીઓમાં (નામ, સ. બ. વ. નપું.) તત્-તે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું.) જ્ઞાનમ્-જ્ઞાનને (નામ, દિ. એ. વ. નપું. જ્ઞાન) વિદ્ધિ-જાણ (કિ. આગાર્થ ૨ પુ. એ. વ. પરસ્મૈ૦ ચિદ્ ૨ ગણ.) રાજસમ્-રાજસ (વિશેષ્ય, વિ. જ્ઞાનમ્)

ભાવાર્થ-અને જે જ્ઞાન વડે સર્વભૂતોમાં વિભિન્નવિભિન્ન પ્રકારના અનેક ભાવોને પૃથક્ત્વ જાણે છે તે જ્ઞાનને રાજસ જાણ.

વિવેચન-પરમાત્માના જુદા જુદા ભાવો છે અને એ જાણે જુદા જુદા પ્રાણીઓમાં વ્યક્ત થાય છે. એ પ્રકારના જ્ઞાનને રાજસ જ્ઞાન કહે છે.

યત્તુ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્કાર્યે સક્તમૈતુકમ્ ।

અતત્ત્વાર્થવદલં ચ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ-યત્-જે જ્ઞાન (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) તુ-પણ, તો (અન્યથા) કૃત્સ્નવત્-અગ્નિસ, સપૂર્વ જેવું (વિશેષ્ય, વિ. યત્) યકસ્મિન્-એક (વિશેષ્ય, વિ. કાર્યે) કાર્યે-કામમાં, કાર્યરૂપ શરીરમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું.) સક્તમ્-આસક્ત (વિશેષ્ય, વિ. યત્) અઠેતુકમ્-હેતુ વિનાનું, કારણ વિનાનું, મુક્તિ વિનાનું (વિશેષ્ય, વિ. યત્) અતત્ત્વાર્થવત્-તત્ત્વોથી રહિત (વિશેષ્ય, વિ. યત્) અલ્પમ્-લુપ્ત, હલકું (વિશેષ્ય, વિ. યત્) ચ-અને (અન્યથા) તત્-તે જ્ઞાન (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) તામસમ્-તામસ (વિશેષ્ય, વિ. તત્) ઉદાહતમ્-કહેવાયેલું છે (જ. કૃ. વિશેષ્ય, વિ. તત્)

ભાવાર્થ-અને જે જ્ઞાન એક કાર્યરૂપ શરીરમાં જ સંપૂર્ણ જેવું આસક્ત છે, અને સુકિત વગરનું તત્ત્વ અર્થથી રહિત, તુચ્છ છે, તે જ્ઞાન તામસ કહેવાયેલું છે. (૨૨)

વિવેચન-કાર્યરૂપ શરીર છે અને એ કાર્યરૂપ શરીરમાં જાણે એ સંપૂર્ણ હોય એવી રીતે તેમાં આસક્ત કરે છે. આ આસક્તિને ભાવ ભરોબર ભેતાં તુચ્છ, હેતુ વિનાનો અને તત્ત્વાર્થરહિત છે. છતાં પણ તેમાં શરીરમાં આસક્ત કરવા પુરતું જ્ઞાન જણાય છે. તે જ્ઞાનને તામસજ્ઞાન કહે છે.

નિયતં સજ્જરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।

અફલમેષ્વના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥૨૩॥

ગણકાર્થ-નિયતમ્-નક્કો કરેલું, નક્કો થયેલું (વિશેષણ, વિ કર્મ) સજ્જરહિતમ્-આસક્તિ વિનાનું, કર્તાપણાના અભિમાન વિનાનું (વિશેષણ, વિ. કર્મ) અરાગદ્વેષતઃ-રાગ દ્વેષથી રહિત (નામ, પં. એ. વ. તઃ પ્રત્યય) કૃતમ્-કરેલું (જૂ. ક. વિશેષણ, વિ. કર્મ) અફલમેષ્વના-ફળની ઇચ્છા નહિ રાખનાર પુરુષો વડે (નામ, તૂ. એ. વ. પુ.) કર્મ-કર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) તત્-તે (સર્વનામે, પ્ર. એ. વ. નપું.) સાત્ત્વિકમ્-સાત્ત્વિક (વિશેષણ, વિ. કર્મ) યત્તત્-કહેવાય છે (કિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ એ. વ. યત્ ૨ ગણ.)

ભાવાર્થ-જે કર્મ શાસ્ત્રથી કરેલું, અને કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત, ફળની ઇચ્છા વિનાના પુરુષો વડે રાગ અને દ્વેષ વિના કહેલું છે તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે (૨૩)

વિવેચન-કર્મ નિયત અને શાસ્ત્રસ્વીકૃત હોયું જોઈએ. આ પ્રકારનાં કર્મ કરનાર કર્તાપણાના અભિમાન વિનાનો હોવો જોઈએ. વળી તેને ફળની પણ આશા ન હોવી જોઈએ. રાગ દ્વેષ વિનાનાં એનાં કર્મો હશે તો તે સાત્ત્વિક ગણાશે

યતુ કામેષ્વના કર્મ સાહકારેણ વા પુનઃ ।

ક્રિયતે વહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ-યત-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ વ. નપું) તુ-પણ, અને (અન્યથા) કામેષ્વના-કામની ઇચ્છાવાળા વડે (નામ, તુ. એ. વ. પુ. કામેષ્વ) કર્મ-કર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. કર્મન્) સાહકારેણ-કર્તાપણાના અભિમાન સાથે (નામ, તુ. એ. વ. પુ. સાહકાર) વા પુનઃ-અથવા, ફરીથી (અન્યથા) ક્રિયતે-કર્તાય છે (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ વ.) વહુલાયાસમ્-યથા પ્રયત્નોવાળું (વહુલાઃ આયાસા યસ્મિન્ ક્ષતિ ય. વીહિ. વિશેષણ, વિ કર્મ તત્-તે (કર્મ) (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) રાજસમ્-રાજસ (વિશેષણ, વિ કર્મ) ઉદાહતમ્-કહેવાયેલું (વિશેષણ, વિ કર્મ જ કૃ)

ભાવાર્થ-અને જે કર્મ ધણા પ્રયત્નોવાળું તથા કામની ઇચ્છાવાળા વડે અને કર્તાપણાના અભિમાનથી કરવામાં આવે છે તે રાજસ કહેવામાં આવે છે. (૨૪)

વિવેચન-અતિ પરિશ્રમવાળાં કર્મ. વળી તેમાં અહંકારની ભાવના અને ફક્તની આસક્તિ આ ચક્રારન કર્મને રાજસ કર્મ કહે છે.

અનુવન્ધ્યં ક્ષય હિંસામનવેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।

મોહાદારમ્યતે કર્મ યત્તવામસમુચ્યતે ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ-અનુવન્ધમ્-પણિામ (નામ દિ. એ. વ. પુ) ક્ષયમ્-હાનિ, નાશ (નામ, દિ. એ. વ. પુ) હિંસામ્-હિંસાને (નામ દિ. એ. વ. સ્ત્રી) અનવેક્ષ્ય-નહિ વિચારીને (વિવેક કૃન્ત અવનર્હૃશ્ ૧ ગણ) ચ-અને (અન્યથા) પૌરુષમ્-પોતાનું સામર્થ્ય (નામ, દિ. એ. વ. નપું. પૌરુષ) મોહાત્-કેવળ અભિમાની (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. મોહ) આરમ્યતે-આરંભાય છે. (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. આરમ્ ૧ ગણ આત્મને) કર્મ-કર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. કર્મન્) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ઉચ્યતે-કહેવાય છે (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૨ પુ. એ. વ. વચ્ ૨ ગણ)

ભાવાર્થ-જે કર્મ પરિણામ, હાનિ, હિંસા અને સામર્થ્યને નહિ વિચારીને કેવળ મોહથી આરંભાય છે તે કર્મ તામસ કહેવાયેલું છે. (૨૫)

વિવેચન-માત્ર અજ્ઞાનથી મોહને વશ થઈ પરિણામ જાણ્યા વિના, કર્મ હાનિકર છે, હિંસાત્મક છે કે પોતાની શક્તિની ખજારનું છે, તેનો વિચાર કર્યા વગર કરેલાં કર્મને તામસ કહેવાય છે.

તામસ એટલે અજ્ઞાન અને મોહ. તામસગુણીમાં અજ્ઞાન અને મોહ બંને હોય છે. લોકિક જાવોમાં તામસ વધારે પ્રમાણમાં છે, રાજસ ઓછું છે અને સાત્વિક તો જવલે જ હોય છે.

મુક્તસજ્જોડનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ॥૨૬॥

રાખ્ધાર્થ-મુક્તસજ્જાઃ-આસક્તિ રહિત (વિશેષ્ય, વિ. કર્તા) અનહંવાદી-અહંકારના ખેલ-વચન ન બોલનારો (વિશેષ્ય, વિ. કર્તા) ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ-ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી યુક્ત (ધૃત્યા ઉત્સાહેન ચ સમન્વિતઃ તત્પુ.) વિશેષ્ય, વિ. કર્તા) સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યો-સિદ્ધ અને અસિદ્ધિમાં કાર્ય થવામાં અને ન થવામાં (નામ, સ. દ્વિ. વ. સ્ત્રી) નિર્વિકારઃ-વિકારોથી રહિત (વિશેષ્ય, વિ. કર્તા) કર્તા-કર્તા (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કર્તૃ) સાત્ત્વિકઃ-સાત્ત્વિક વિ. કર્તા) ઉચ્યતે-કહેવાય છે. (ક્રિ. વ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. વન્ ૨ ગણ.)

ભાવાર્થ-આસક્તિથી રહિત, અહંકારનાં વચન ન બોલનારો, ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી યુક્ત, કાર્ય સિદ્ધ થવામાં તથા ન થવામાં હર્ષશોકાદિ વિકારોથી રહિત કર્તા સાત્ત્વિક કહેવાય છે. (૨૬)

વિવેચન-કર્મ કરનાર જો સાત્ત્વિક હશે તો તેનામાં આસક્તિ નહિ હોય. અભિમાનના શબ્દો એની વાણીમાંથી નહિ નીકળે. કર્મમાં ધૈર્ય અને ઉત્સાહ પૂર્ણભાવે જણાયે. વળી કર્મની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં એને હર્ષ તેમ જ શોક હશે નહિ. આવાં કર્મ (આત્મી રીતે) કરનાર સાત્ત્વિક ગણાય છે.

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુર્લુબ્ધો દ્વિસાત્મકોઽશુચિઃ ।

હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકોર્તિતઃ ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ-રાગી-આસક્તિવાળો (વિશેષણ, વિ કર્તા) કર્મફલપ્રેપ્સુ-
કર્મના ફળની ઇચ્છાવાળો (વિશેષણ, વિ કર્તા) લુબ્ધઃ-લોભી (વિશેષણ, વિ કર્તા)
દ્વિસાત્મકઃ-બીજાને કંટ આપવાના સ્વભાવવાળો (વિશેષણ, વિ કર્તા) અશુચિઃ-
અપવિત્ર (વિશેષણ, વિ કર્તા) હર્ષશોકાન્વિતઃ-હર્ષ અને શોકવાળો (નિરૂપણ, વિ
કર્તા) કર્તા-નામ (નામ પ્ર એ વ. પુ. કર્તૃ) રાજસઃ-ગજસ (વિશેષણ, વિ
કર્તા) પરિકોર્તિતઃ-કહેવાયેલો છે (જ ૩ વિશેષણ, વિ કર્તા)

ભાવાર્થ-આસક્તિથી યુક્ત, કર્મના ફળને ઇચ્છતા, લોભી,
બીજાને કંટ આપવાના સ્વભાવવાળો, અપવિત્ર, હર્ષશોકથી લેવાયેલો કર્તા
રાજસ કહેવાયેલો છે. (૨૭)

વિવેચન-આસક્તિવાળો કર્મના ફળની ઇચ્છા કરનાર, લોભી,
અન્યને કંટેશ આપવાના સ્વભાવવાળો, હર્ષ અને શોકમાં ખરડાયેલો રાજસ
કર્તા ગણાય છે.

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્ક્રાંતિકોઽલસઃ ।

વિપાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ-અયુક્ત-અયોગ્ય યોગી નહિ તે, વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળો (વિશેષણ,
વિ કર્તા) પ્રાકૃતઃ-અમસ્કારી, શિક્ષા રહિત (વિશેષણ, વિ કર્તા) સ્તબ્ધઃ-
અનમ્ર (વિશેષણ, વિ કર્તા) શઠઃ-ધુતાંગ, ઠગ (વિશેષણ, વિ કર્તા) નૈષ્ક્રાંતિકઃ-
બીજાને નડનારો (વિશેષણ, વિ કર્તા) અલસઃ-આળસુ (વિશેષણ વિ કર્તા)
વિપાદી-શોક કળવાના સ્વભાવવાળો (વિશેષણ, વિ કર્તા) દીર્ઘસૂત્રી-કામ કંવામાં
ધણે સમય લેનારો (વિશેષણ, વિ કર્તા) 'ચ-અને (અ-અ) તામસ-નામસ
(વિશેષણ, વિ કર્તા) કર્તા-કર્તા (નામ, પ્ર એ વ. પુ કર્તૃ) ઉચ્યતે-કહેવાય છે
(કિ. વ. કા. ૩ પુ એ. વ કર્મણિ ૨ ગણ૦)

ભાવાર્થ-વિક્ષેપયુક્ત ચિત્તવાળો, અમસ્કૃત, અનમ્ર, ઠગ બીજાને

નકનારો, આજસુ, શોક કરવાના સ્વભાવવાળો, અને સાધારણ કાર્યને માટે જાણી સમય લેનારો કર્તા તામસ કહેવાય છે. (૨૮)

વિવેચન-ચિત્તમાં વિશ્લેષ જ ધારણ કરનાર, ધૂર્ત, પ્રકૃતિના વિષયોમાં મોહ કરનાર, દંભ ધારણ કરનાર, અજ્ઞાની, આજીવિકાનો નાશ કરનાર, દેવજ બ્યામોહમાં જ પડી રહેનાર, શોક ઉત્પન્ન થાય એવા સ્વભાવને ધારણ કરનાર, સાધારણ કાર્યમાં પણ અતિ સમય શેકનાર, આ પ્રકારના જીવોને તામસ કર્તા કહેવામાં આવે છે.

બુદ્ધેર્ભદ્રં તેશ્ચ ગુણતત્ત્વિવિધં શૃણુ ।
પ્રોચ્યમાનમશોષેણ પૃથક્ત્વેન ધનજ્ઞય ॥૨૯॥

સાધ્યાર્થ-બુદ્ધેઃ-બુદ્ધિનો (નામ, પ. એ. વ. સી) મેદમ્-મેદને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. મેદ) તેઃ-ધૈર્યના (નામ, પ. એ. વ. સી ધૃત) જ, પવ-અને, વળી (અવ્યય) ગુણતઃ-ગુણથી, ગુણ મેદથી (નામ, પં. એ. વ. તઃ પ્રત્યય) ત્રિવિધમ્-ત્રણ પ્રકારનું (વિશેષણ, વિ. મેદમ્) શૃણુ-સાંભળ (ક્રિ. આસાર્થ ૨ પુ. એ. વ. શૃ ૫ ગણ) પ્રોચ્યમાનમ્-કહેવાતો, કહેવામાં આવતો (વ ૬ વિશેષણ, વિ. મેદમ્) અશોષેણ-સંપૂર્ણતાથી (નામ. તુ. એ. વ. પુ.) પૃથક્ત્વેન-પૃથક્તાથી, જુદા જુદા મેદોથી (નામ, તુ. એ. વ. નપું.) ધનજ્ઞય-હે ધનંત્ય (સંમોધન)

ભાવાર્થ-હે ધનંત્ય ! બુદ્ધિના અને ધારણા શક્તિના શુભ લેહને લીધે ત્રણ પ્રકારના લેહ સંપૂર્ણતાથી તેમજ જુદા જુદા કહેવામાં આવતા મારી પાસેથી સાંભળ. (૨૯)

વિવેચન-બુદ્ધિ અને ધૈર્યના (આ બેના) ત્રણ પ્રકારે લેહ પડે છે. (શુભના હિસાબે) સત્ત્વ, રાજસ અને તામસ (બુદ્ધિ અને ધૈર્ય) આ લેહને વિભાગ સહિત પૂર્ણતાએ હવે પછી કહેવામાં આવે છે.

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે મયામયે ।
વન્ધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ-પ્રવૃત્તિમ્-પ્રવૃત્તિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પ્રવૃત્તિ) ચ-અને (અન્યથા) નિવૃત્તિમ્-નિવૃત્તિને (નામ, દ્વિ. એ. વ. શ્રી.) ચ-અને (અન્યથા) કાર્ય-કાર્ય-કામ અને નહિ કામને, કાર્ય અને અકાર્યને (નામ, દ્વિ. વ. નપું.) મયામયે-ભય અને અભયને (નામ, દ્વિ. વ. નપું.) વન્ધમ્-બન્ધને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. વન્ધ) મોક્ષમ્-મોક્ષને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. મોક્ષ) ચ-અને (અન્યથા) યા-જો (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. શ્રી.) વૈત્તિ-ગણે છે (દ્વિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. વિદ્ ૨ ગણ પરસ્મેઽ) બુદ્ધિ-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. શ્રી.) સા-ને (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. શ્રી.) પાર્થ-હે પાર્થ (સંબોધન) સાત્ત્વિકી-સાત્ત્વિકી (વિશેષણ, વિ. બુદ્ધિ)

ભાવાર્થ-હે પાર્થ ! પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને નિવૃત્તિમાર્ગને, તથા કાર્ય અને અકાર્ય, ભય અને અભયને, બંધન અને મોક્ષને જે બુદ્ધિ :તત્ત્વથી જાણે છે તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિકી છે. (૩૦)

વિવેચન-પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને નિવૃત્તિમાર્ગ, કાર્ય અને અકાર્ય, ભય અને અભય, બંધ અને મોક્ષને જે બુદ્ધિ વડે આ સમજી શકાય છે તેને સાત્ત્વિક કહેવામાં આવે છે.

° યયા ધર્મમધર્મ ચ કાર્યે ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયથાવત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ-યયા-જેના વડે, જે બુદ્ધિ વડે (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. શ્રી.) ધર્મમ્-ધર્મને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. ધર્મ) અધર્મમ્-અધર્મને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ.) ચ-અને (અન્યથા) કાર્યમ્-કાર્યને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) કાર્યે-ચ-અને (અન્યથા) અકાર્યમ્-અકાર્યને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.) ચ-અને (અન્યથા) અયથાવત્-અયથા નહિ (અન્યથા) પ્રજાનાતિ-જાણે છે (દ્વિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. પ્રત્નદ્વા પરસ્મેઽ ૯ ગણ.) બુદ્ધિઃ-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. શ્રી.) સા-ને (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. શ્રી.) પાર્થ-હે પાર્થ (સંબોધન) રાજસી-રાજસી (વિશેષણ, વિ. બુદ્ધિ)

ભાવાર્થ-હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ વડે ધર્મ અને અધર્મને તથા કર્તવ્ય

અને અકર્તવ્યને યથાર્થ (મનુષ્ય) જાણતો નથી તે બુદ્ધિ રાજસી છે. (૩૧)
વિવેચન-ધર્મ અને અધર્મ, કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય યથાર્થ જે બુદ્ધિ સમજી શકતી નથી તે બુદ્ધિને રાજસીબુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે.

અધર્મે ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાઽઽવૃતા ।

સર્વાર્થાન્ વિપરીતાન્થ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ-અધર્મમ્-અધર્મને (નામ, દિ. એ વ. ૫) ધર્મમ્-ધર્મને (નામ, પ્ર. એ વ. ૫.) યા-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી) ઇતિ-એમ (અભ્યય) મન્યતે-માને છે (ક્રિ વ કા. ૩ પુ એ વ મન્ ૪ મથુ) તમસા-તામસથી, તમેગુણથી (નામ, દિ. એ વ નપુ) આવૃતા-પેરાયેલી (વ. કૃ. વિશેષણ, નિ. તમસા) સર્વાર્થાન્-સર્વ અર્થાને (નામ, દિ. જ. વ ૫) વિપરીતાન્-વિપરીત (વિશેષણ, વિ. વર્ધાન્) ચ-અને (અભ્યય) બુદ્ધિઃ-બુદ્ધિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી) સા-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ સ્ત્રી) પાર્થ-હે પાર્થ (સંબોધન) તામસી-તામસી (વિશેષણ, વિ. બુદ્ધિઃ)

ભાવાર્થ-હિપાર્થ ! જે બુદ્ધિ તમેગુણથી આવૃત્ત થયેલી, અધર્મને ધર્મ તથા બધા અર્થોને વિપરીતજ માને છે તે બુદ્ધિ તામસી છે. (૩૩)

વિવેચન-અધર્મને ધર્મ માનનાર અને અર્થો (વિષય)ના વિભાવને વિપરીત માનવા આ પ્રકારની બુદ્ધિ કેવળ અજ્ઞાનવાળી છે. એ કારણે તેને તામસ કહેવામાં આવે છે દુનિયામાં સામાન્યત જીવોને મોટો વર્ગ તમેગુણવાળો હોય છે, અજ્ઞાની હોય છે. વળી બીજો વર્ગ છે તે કાંઈ સમજી શકે છે ખરો, પરંતુ તેને મોહ વધારે હોવાથી તે રમેગુણવાળાં કર્મો કરે છે. અને તેમથી કૃણની આશા રાખે છે આ રીતે સામાન્ય કંમ ચાલ્યા કરે છે. કાંઈક વિશેષ પ્રકારના જીવો છે તેઓ યથાર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તે પ્રકારે કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે જ્યાંસુધી એ સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે નહિ ત્યાં સુધી તેના કર્મો ભલે શુદ્ધ હોય તો પણ ત્યાં કાંઈક અંશે રાગ અને દેવ જ જણાયો. અજ્ઞાન સાથે મોહભાવને તામસભાવ કહેવાય છે. કાંઈક જ્ઞાન અને કાંઈક અજ્ઞાનની સાથે સાથે મોહવાળા ભાવોને રાજસભાવ કહેવામાં આવે છે. યથાર્થ જ્ઞાન અને સાથે સાથે મોહને સાં

ઠહેવાય છે.

કેટલાએક શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવો છે જે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ ઉપજાવે છે. વગર આત્મસુખ કેળવવા મદદગાર થાય છે.

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ।

યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ-ધૃત્યા-ધારણાથી, ધૈર્યથી (નામ, ત. એ. વ. સ્ત્રી) યયા-જેના વડે, ધૈર્ય વડે (સર્વનામ, ત. એ. વ. સ્ત્રી) ધારયતે-ધારણ કરે છે. (ક્રિ. વ. ઠા. ૩ પુ. એ. વ. ધૃ (ધારણ) ૧- ગણ આત્મને) મનઃ પ્રાણેન્દ્રિય ક્રિયા-મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની, ક્રિયાઓને, મન, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોને ભગવદ્ભજન ઈ. માં શેરવા (નામ, ક્રિ. બ. વ. સ્ત્રી. મનઃ પ્રાણઃ ઇન્દ્રિય ચ इति तेषां क्रियाः ताः) યોગેન-ધ્યાન યોગથી, યોગથી વિચારથી (નામ, ત. એ. વ. પુ. યોગ) અવ્યભિચારિણ્યા-ભગવદ્વિષય સંબંધી યોગવડે અચળ થયેલી (વિશેષણ, વિ. ધૃત્યા) ધૃતિઃ-ધારણા, ધૈર્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી) સા-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી) પાર્થ-હે પાર્થ (સંબોધન) સાત્ત્વિકી-સાત્ત્વિકી (વિશેષણ, વિ. ધૃતિઃ)

ભાવાર્થ-હે પાર્થ ! ધ્યાનયોગ દ્વારા જે અવ્યભિચારિણી ધારણાથી મનુષ્ય મન, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય અને તેની ક્રિયાઓને ધારણ કરે છે તે ધારણા સાત્ત્વિકી છે. (૩૩)

વિવેચન-યોગ (બુદ્ધિયોગ) સાથે ધૈર્ય. આ બંને અવ્યભિચારી ભાવે-સ્થિર ભાવે મન, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય અને તેની ક્રિયાઓ સાથે ધારણ કરવામાં આવે છે. એ પ્રકારના ધૈર્યના અવલંબનને સાત્ત્વિક ધર્મનું અવલંબન ગણવામાં આવે છે. યોગ એટલે ચિત્તને બુદ્ધિ સાથે જોડવું.

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ-યયા-જેના વડે (સર્વનામ, ત. એ. વ. સ્ત્રી. યદ) તુ-તે

પણ (અન્યથ) ધર્મકામાર્થાન્-ધર્મ, કામ અને અર્થેતિ (નામ, દિ. ૫. વ. ૫) ધૃત્યા-ધારણા વડે, ધૈર્ય વડે (નામ, ૧૮. એ. વ. સ્ત્રી. ધૃતિ) ધારયતે-ધારણ કરે છે (દિ. ૫. કા. ૩ પુ. એ. વ. ધૃ ૧૦ ગણ આત્મને૦) અર્જુન-હે અર્જુન (સંબોધન) પ્રસન્નેશ-ધણી આસક્તિથી (નામ, ૧૮. એ. વ. ૫) ફળની ઇચ્છાવાળો (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫) ધૃતિઃ-ધારણા (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી) સા-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી) પાર્થ-હે પાર્થ (સંબોધન) રાજસી-રાજસી (વિશેષણ, વિ. ધૃ ત.)

બાવાર્થ-હે પાર્થ ! હે અર્જુન ! ફળની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય અતિ આસક્તિથી જે ધારણા વડે ધર્મ, કામ અને અર્થને ધારણ કરે છે. તે ધારણા રાજસી છે. (૩૪)

વિવેચન- કૌર્મક પ્રસંગે, કૌર્મક ફળની ઇચ્છાએ, ધર્મ અર્થ અને કામને ધૈર્યપૂવક સેવવામા આવે છે. એમા પ્રાસંગિક ફળની આકાંક્ષા રાખવામા આવે છે અને તેને માટે જોટલુ ધૈર્ય કેળવવામાં આવે છે તે ધૈર્યને રાજસ ધૈર્ય કહેવામા આવે છે.

यया स्वप्नं भयं शोकं विपाद मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥૩૫॥

રાજકાર્થ-યયા-જેના વડે (સર્વનામ, ૧૮ એ. વ. સ્ત્રી) સ્વપ્નમ્-નિદ્રાને, ભયને (નામ, દિ. એ. વ. નપુ. સ્વપ્ન) ભયમ્-ભયને (નામ, દિ. એ. વ. નપુ. ભય) શોકમ્-રોગને, ચિંતાને (નામ, દિ. એ. વ. ૫.) વિપાદમ્-શોકમય દુઃખ, અંદરનુ દુઃખ, માનસિક દુઃખ (નામ, દિ. એ. વ. ૫) મદમ્-ઉન્મત્તતાને, હેતુપણાને (નામ, દિ. એ. વ. ૫) एव च-અને, અને (અન્યથ) ન-નહિ (અન્યથ) વિમુञ्चति-ટોડે છે (દિ. ૫. કા. ૩ પુ. એ. વ. ૧ ગણ પરસ્મે૦ વિ. મુચ્ (મુञ्) दुर्मेधा-દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫) धृतिः-ધારણા (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી) सा-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી) पार्थ-હે પાર્થ (સંબોધન) तामसी-તામસી (વિશેષણ, વિ. ધૃતિઃ)

બાવાર્થ-હે પાર્થ ! દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય જે ધારણાવડે સ્વપ્ન,

(નિદ્રા), ભય, ચિંતા અને દુઃખ અને મદન છોડ્યા નથી (ધારણા કરી રાખે છે) તે ધારણા તામસી છે. (૩૫)

વિવેચન-કોઈક પ્રકારનું ધૈર્ય દુષ્ટ બુદ્ધિને કેળવે છે અને તેમાં સ્વપ્ન, ભય, શોક, ક્લેશ અને મદનું સેવન થયા કરે છે. આ સેવનનો ત્યાગ કરવા તે ઇચ્છતો નથી; પરંતુ એને ચાલુ રાખવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ પ્રકારના ધૈર્યને તામસ ધૈર્ય કહે છે. કેવળ આજ્ઞાનમય પ્રકારનું આ ધૈર્ય છે.

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ-સુખમ્-સુખને (નામ, દિ. એ. વ નપું) તુ, શ્વદાનીમ્-૫થ, હવે (અઅય) ત્રિવિધમ્-ત્રય પ્રકારનું (વિશેષણ, પિ. સુખમ્) શ્રુણુ-સંભળ (કિ. આતાર્થ ૨ પુ એ વ શ્રૂ ૫ મણ) મે-મારી (સર્વનામ, વ. એ. વ અસ્મત્) મરતર્ષભ-હે અર્જુન (સંબોધન) અભ્યાસાત્-અભ્યાસથી, ભજન ધ્યાન અને સેવાના અભ્યાસથી (નામ, ૫ં એ. વ. પુ.) રમતે-ગમણ કરે છે (કિ વ કા. ૩ પુ. એ વ. રમ્ ૧ મણ આત્મને) યત્ર-જ્યાં, જે સૃષ્ટિમાં (અઅય) દુઃખાન્તમ્-દુઃખોના અંતને, સુખને (નામ, દિ. એ. વ પુ) ચ-અને (અઅય) નિગચ્છતિ-મેળવે છે, પ્રાપ્ત થાય છે. (કિ વ કા. ૩ પુ. એ. વ. નિગમ્ ૧ મણ)

બાવાર્થ-હવે સુખ ત્રણ પ્રકારનું મારી પાસેથી સંભળ, હે ભરત-એક ! જે સુખમાં ભજનાદિના અભ્યાસથી રમણ કરે છે તે સુખ દુઃખોનાં અંતને પ્રાપ્ત કરે છે (તે સુખ વાસ્તવિક સુખ છે) (૩૬)

વિવેચન-સુખ ત્રણ પ્રકારનાં છે. તેમાં કોઈક સુખમાં અભ્યાસક ભવ (ભગવદ્વિભાવ સિદ્ધ કરવા ભજન, ધ્યાન, સેવા, સ્મરણાદિ પ્રકારનો નિરંતર સેવન કરનાર) નિત્ય સ્મરણ કરે છે. આ સ્મરણમાં દુઃખોનો અંત અનુભવે છે એ સ્મણ નામના આનંદને સાર્વિક સુખ કહેવામાં આવે છે. આ સ્મરણ એક પ્રકારના શુદ્ધ સર્વાત્મક સુખનો અનુભવ કરાવે છે.

યત્તદગ્રે વિપમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ।
તત્સુત્વં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥૩૭॥

શબ્દાર્થ-યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) અગ્રે-આગળ સમયમાં, સાધન કામમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ. અન્યથા) વિપમ્-ઝેર (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ઇવ-એમ, જેવું (અન્યથા) પરિણામે-પરિણામમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ.) અમૃતોપમમ્-અમૃત બગાવર (અમૃતમ્ પલ્લવ ઉપમા યસ્ય इति બહુ. નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) સુષમ્-સુખ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) સાત્ત્વિકમ્-સાત્ત્વિક (વિશેષણ, નિ. સુષમ્) પ્રોક્તમ્-કહેનાયેલું (જુ. કૃ. વિશેષણ, વિ. સુષમ્) આત્મબુદ્ધિ-પ્રસાદજમ્-ભગવદ્વિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થયેલું, આત્મન બુદ્ધિઃ इति તસ્યાઃ પ્રસાદેન જાતમ્ ઉપપદ્ધ)

ભાવાર્થ-જે સાધન કામમાં ઝેર જેવું પણ પરિણામમાં અમૃત જેવું છે તે ભગવદ્વિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ છે તે સાત્ત્વિક કહેલું છે (૩૭)

નિવેચન-ભગવદ્વિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદરૂપ કોઈક પ્રકારનું સાત્ત્વિક સુખ છે. આ સુખ, પ્રાપ્ત કરવામાં સાધકને પૂર્ણભાવે કલેશમય જણાય છે. પરંતુ પરિણામ ભાવે એ અમૃતરૂપ બને છે.

વિપયેન્દ્રિય સંયોગાદ્ યત્તદગ્રેઽમૃતોપમમ્ ।
પરિણામે વિપમિવ તત્સુત્વં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ-વિપયેન્દ્રિય-વિષય અને ઇન્દ્રિયોના (નામ, પં. એ. વ. પુ.) સંયોગાત્-સંયોગથી (પં. એ. વ.) યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) અગ્રે રાગઆતમાં (અન્યથા) અમૃતોપમમ્-અમૃતની બગાવર (વિશેષણ, વિ. સુષમ્) પરિણામે-પરિણામમાં (સ. એ. વ. પુ.) વિપમ્-ઝેર (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) ઇવ-જેવું (અન્યથા) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) સુષમ્-સુખ (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) રાજસમ્-રાજસ (વિશેષણ,

અંતર્યંત રહે છે. કેવળ અજ્ઞાનના જ બાવો ઉત્પન્ન કરે છે. એ કારણે એ કારના સુખને તામસસુખ કહે છે.

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मુक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥૪૦॥

ન-નહિ (અન્યથા) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૧૫.) અસ્તિ-છે. (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ૨ ગણ ૫૨૨મૈ.) પૃથિવ્યામ્-પૃથ્વીમાં (ભૂલોકમાં (નામ, સ. એ. વ. સી.) વા-અથવા (અન્યથા) દિવિ-સ્વર્ગલોકમાં (નામ, સ. એ. વ. સી.) દેવેષુ-દેવતાઓમાં (નામ, સ. એ. વ. પુ.) વા પુનઃ-અથવા, ફરીથી (અન્યથા) સત્ત્વમ્-પ્રાણી (નામ, પ્ર. એ. વ. ૧૫.) પ્રકૃતિજૈઃ-પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાઓ વડે (વિશેષણ, ત્રિ. ગુણે.) મુક્તમ્-મુક્ત (વિશેષણ, વિ. સત્ત્વમ્ ૫. ૬.) યત્-જે (પ્રથમા એ. વ. ૧૫.) ઇભિઃ-એઓ વડે (સર્વનામ, ત. બ. વ. ૨૬મ્ પુ.) સ્યાત્-હોય (ક. વિધ્યર્થ ૩ પુ. એ. વ. અસ્ત્ ૨ ગણ ૫૨૨મૈ.) ત્રિભિઃ-ત્રણ વડે (વિશેષણ, વિ. ગુણે.) ગુણેઃ-ગુણો વડે (નામ, ત. બ. વ. પુ. ગુણ)

બાવાર્થ-હે અર્જુન ! પૃથ્વીમાં અથવા સ્વર્ગમાં અથવા દેવતાઓમાં એવું તે પ્રાણી નથી જે આ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય. (૪૦)

વિવેચન-જગતમાં તાત્પર્ય કે પૃથ્વી ઉપર, સ્વર્ગમાં તાત્પર્ય કે દેવલોકમાં સત્ત્વતા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે; પણ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણથી ઘેરાયેલા જ રહે છે.

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रमैर्गुणैः ॥૪૧॥

શાબ્દાર્થ-બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યો (નામ, વ. બ. વ. ૫. બ્રાહ્મણ) શૂદ્રાણામ્-શૂદ્રોના (નામ, વ. બ. વ. ૫) ચ-અને (અન્યથા) પરન્તપ-હે પરંતપ (સંબોધન) કર્માણિ-કર્મો (નામ, પ્ર. બ. વ. કર્મન્) પ્રાવિભક્તાનિ-

વિ. સુખમ્) સ્મૃતમ્-કહેવામાં આવેલું છે. (બ. ૬. વિશેષણ, વિ. સુખમ્)

ભાવાર્થ-જે સુખ વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સુખથી (થાય છે) તે સોગકાળમાં અમૃત જેવું પરિણામમાં વિષ જ છે. (તેથી) તે સુખ રાજસ કહેવાયેલું છે. (૩૮)

વિવેચન-કોઈક પ્રકારનું સુખ છે, તે સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગ થાય છે. શરૂઆતમાં તે આનંદમય લાગે છે પણ આગળ ઉપર પરિણામે દુઃખરૂપ બને છે. આ પ્રકારે જે સુખ કાદર્પનક છે તે સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં સામાન્ય લોક પ્રવૃત્ત થાય છે. આ સુખ રાજસ સુખ છે તે બુદ્ધિનો ભ્રંશ કરે છે અને જીવને બ્રહ્માભાવ તૈયાર કરવામાં વિઘ્નરૂપ થાય છે.

યદ્યો ચાનુવન્ધે ચ સુત્વં મોહનમાત્મનઃ ।

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૩૯॥

રાખ્યાર્થ-યત્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૧૫.) યદ્યો-આગળ, અનુભવ-કાળમાં (અભ્યય) ચ-અને (અભ્યય) અનુવન્ધે-પરિણામ કાળમાં (નામ, સ. એ. વ. ૫) ચ-અને (અભ્યય) મોહનમ્-મોહ કરનાર (વિશેષણ, વિ. સુખમ્) સુખમ્-સુખ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૧૫.) આત્મનઃ-પોતાના જીવને (નામ, પ. એ. વ. ૫) નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્-નિદ્રા આળસ અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થયેલું (વિશેષણ, વિ. સુખમ્, નિદ્રા આલસ્ય પ્રમાદશ્ચ તૈઃ ઉત્થમ્ इति ૭૫૫૬) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૧૫.) તામસમ્-તામસ (વિશેષણ, વિ. સુખમ્) ઉદાહતમ્-કહેવાયેલું છે. (બ. ૬. વિશેષણ, વિ. સુખમ્)

ભાવાર્થ-જે સુખ અનુભવ કાળમાં અને પરિણામ કાળમાં આત્માને મોહ કરેનાર અને નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થયેલું છે તે તામસ સુખ કહેવાય છે. (૩૯)

વિવેચન-નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદ દ્વારા ઉત્પન્ન થતાં સુખ મોહ જ છે; પરંતુ આત્માને પ્રતિબંધક છે. આ પ્રતિબંધ શરૂઆતથી માંડીને

અંતર્પર્યંત રહે છે. દેવળ અજ્ઞાનના જ ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે. એ કારણે એ પ્રકારના સુખને તામસસુખ કહે છે.

ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સત્ત્વં પ્રકૃતિજૈર્મુક્તં યદેભિઃ સ્યાત્ ત્રિમિર્ણૈઃ ॥૪૦॥

ન-નહિ (અન્યથા) તત્-તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ૧૫.) અસ્તિ-છે. (ક્રિ. વ. કા ૩ પુ. એ. વ. ૨ ગણ પરસ્મૈ૦) પૃથિવ્યામ્-પૃથ્વીમાં (બુદ્ધોક્તમાં (નામ, સ. એ. વ. ૩) વા-અથવા (અન્યથા) દિવિ-સ્વર્ગલોકમાં (નામ, સ. એ. વ. ૩) દેવેષુ-દેવતાઓમાં (નામ, સ. એ. વ. ૫) વા પુનઃ-અથવા, ફરીથી (અન્યથા) સત્ત્વમ્-પ્રાણી (નામ, પ્ર. એ. વ. ૧૫.) પ્રકૃતિજૈ-પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાઓ વડે (વિશેષણ, વિ. ગુણેઃ) મુક્તમ્-મુક્ત (વિશેષણ, વિ. સત્ત્વમ્ ૫. ૬) યત્-જે (પ્રથમા એ. વ. ૧૫.) યેભિઃ-એઓ વડે (સર્વનામ, ત. બ. વ. ૬૪૫) સ્યાત્-હોય (ક. વિધ્યર્થ ૩ પુ. એ. વ. અસ્. ૨ ગણ પરસ્મૈ૦) ત્રિમિર્ણ-ત્રણ વડે (વિશેષણ, વિ. ગુણે) ગુણેઃ-ગુણો વડે (નામ, ત. બ. વ. ૫. ગુણ)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! પૃથ્વીમાં અથવા સ્વર્ગમાં અથવા દેવતાઓમાં એવું તે પ્રાણી નથી જે આ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય (૪૦)

વિવેચન-જગતમાં તાત્પર્ય કે પૃથ્વી ઉપર, સ્વર્ગમાં તાત્પર્ય કે દેવલોકમાં સત્ત્વતા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, પણ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણથી ઘેરાયેલા જ રહે છે.

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરન્તપ ।

કર્માણિ પ્રવિમક્તાનિ સ્વભાવમભવૈર્ગુણૈઃ ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ-બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યો (નામ, પ. બ. વ. ૫. બ્રાહ્મણ) શૂદ્રાણામ્-શૂદ્રોના (નામ, પ. બ. વ. ૫) ચ-અને (અન્યથા) પરન્તપ-હે પરતપ (સંબોધન) કર્માણિ-કર્મો (નામ, પ્ર. બ. વ. કર્મન્) પ્રવિમક્તાનિ-

વિભાગ કરેલા (વિગ્લેખ, વિ. કર્માણિ) સ્વભાવમયે—અભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ (વિગ્લેખ, વિ. ગુણ.) ગુણે—ગુણો વડે (નામ, વ. ૫ વ. ૫.)

આપાર્થ—હે પરન્તપ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, તથા વૈશ્યોના અને શૂદ્રોના કર્મો સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો વડે બુદ્ધ બુદ્ધ કરાયા છે. (૪૧)

વિવેચન—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના કર્મો સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો દ્વારાએ બુદ્ધ બુદ્ધ પડે છે. તાત્પર્ય કે જીવ સાથે તેના સંસ્કાર રૂપ સ્વભાવનો સબધ રહે છે અને એ સ્વભાવ કેટલાક ગુણધર્મોને ઉભા કરે છે જેવા જેવા પ્રકારના સંસ્કાર તેવા તેવા પ્રકારના ગુણધર્મો બને છે અને એ કર્મો દ્વારા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર નામના વિભાગો પડે છે. બ્રાહ્મણ=સત્ત્વિક ગુણ. ક્ષત્રિય=રાજસ ગુણ. વૈશ્ય=તામસ ગુણ+રાજસ ગુણ શૂદ્ર=તામસ ગુણ આ એના સ્વભાવ સિદ્ધિ ગુણ છે. કેમકે જગ્યાએ આપણને વિપરીતતા ભાગે જારી. ત્યાં કાળધર્મ અને દેશધર્મ દ્વારા ફેરફાર બાંધ્યો.

શમો દમસ્તપઃ શૌચં જ્ઞાન્તિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં વ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૨॥

શબ્દાર્થ—શમઃ—શાન્ત (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫.) દમઃ—દમન (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫) તપ—તપ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫) શૌચમ્—પવિત્રતા (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫.) જ્ઞાન્તિ—જ્ઞાતા (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫.) અર્જવમ્—અગ્રતા (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫) વ્રજ સ્વ—અને, વળી (અન્.) વિજ્ઞાનમ્—બ્યાવહારિક જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫.) વિજ્ઞાનમ્—પરમાત્મા સંબંધી જ્ઞાન (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫.) આસ્તિક્યમ્—શ્રદ્ધા (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫) વ્રહ્મકર્મ—બ્રાહ્મણનું કર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫) સ્વભાવજમ્—સ્વાભાવિક, અભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું (વિગ્લેખ, વિ. જ્ઞાનમ્)

આપાર્થ—અંતઃકરણની શાન્તિ (નિચક્ર), ઈન્દ્રિયોનું દમન, આંતર, બાહ્ય શ્રદ્ધા, ધર્માર્થ કષ્ટ સહન કરવું, જ્ઞાનાભાવ, મન, ઈન્દ્રિયો અને શરીરની સરળતા, શ્રદ્ધા, શાસ્ત્રવિષયક જ્ઞાન, પરમાત્મા તત્ત્વનું જ્ઞાન, એ

બ્રાહ્મણોનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે, (૪૨)

વિવેચન-શમ, દમ, તપ, શૌચ-પવિત્રતા, ક્ષમા અને આર્જવ, મન અને ઇન્દ્રિયોની સરળતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન-વિશેષ જ્ઞાન, તાત્પર્ય કે પરમાત્માવિષયક જ્ઞાન, શ્રદ્ધા આટલાં બ્રાહ્મણનાં સ્વભાવસિદ્ધ કર્મ છે. સમ=અંતઃકરણની શાન્તિ, દમ=ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, શૌચ=મહાર અને ભીતરની પવિત્રતા, તપ=કષ્ટ સહન કરવું, આર્જવ=નિખાલસપણું.

શૌર્ય તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનીમીશ્વરભાવઃ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૩॥

શબ્દાર્થ-શૌર્યમ્-શૂરીરતા (નામ, પ્ર. એ. વ. ૧પું.) તેજઃ-તેજ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૧પું.) ધૃતિઃ-ધૈર્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) વાસ્પમ્-ચતુરાધ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૧પું.) યુદ્ધે-યુદ્ધમાં (નામ, સ. એ. વ. ૧પું.) ચ, અપિ-અને, વળી, (અભ્યય) અપલાયનમ્-નહિ નાસવાનો સ્વભાવ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૧પું.) વાનમ્-દાન (નામ, પ્ર. એ. વ. ૧પું.) ઈશ્વરભાવઃ-મોટાપણાનો ભાવ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫.) ક્ષ-અને (અભ્યય) ક્ષાત્રમ્-ક્ષત્રિય સંબંધીતુ (વિશેષણ, વિ. કર્મ) કર્મ-કર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. ૧પું.) સ્વભાવજમ્-સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું (વિશેષણ, વિ. કર્મ)

ભાવાર્થ- શૌર્ય, તેજ, ધૈર્ય, ચતુરાઈ, યુદ્ધમાં નહિ નાસવાનો સ્વભાવ, દાન આપવું અને, સ્વામિપણાનો ભાવ ક્ષત્રિયોનાં સ્વાભાવિક કર્મો છે. (૪૩)

વિવેચન-શૌર્ય, તેજ, ધૈર્ય દક્ષતા, યુદ્ધમાં પાછા ન પડવું, દાન આપવું અને ઇશ્વરભાવ (મોટાઈ) આ ક્ષત્રિયનાં સ્વભાવસિદ્ધ કર્મ છે.

ક્ષત્રિયમાં શૂરવીરપણું જોઈએ. તેને નિભાવવા અંતઃકરણમાં ધૈર્ય અને મનોભળ લાઈએ. યુદ્ધમાં અને સામાન્ય વ્યવહારમાં ચતુરાઈ તેમજ નાસી છુટવાની રમત રમવી એ ધર્મબાધક છે. ઇશ્વરભાવ અગીકાર કરી અન્યને દાન આપવા સમર્થ બનવું જરૂર છે. આ ધર્મ ક્ષત્રિયનો છે.

સમસ્ત બાવ ભેતાં નિઃસ્વાર્થ રીતે જગતનું પાલન અને રક્ષણ એ ધર્મ ક્ષત્રિયનો ॥ ક્ષત્રિય કહેવા દ્વારા દુઃખમાંથી બચાવનાર.

કૃપિગોરક્ષ્યવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વમાવજમ્ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રાસ્યાપિ સ્વમાવજમ્ ॥૪૪॥

શબ્દાર્થ-કૃપિગોરક્ષ્યવાણિજ્યમ્-ખેતી, ગાયત્રી સેવા અને વાણિજ્ય કૃષિકા (નામ, પ્ર એ. વ નપું. કૃપિશ્ચ ગોરક્ષ્યં ચ વાણિજ્યમ્ ચ इति ૬૦) વૈશ્યકર્મ-વૈશ્યનું કર્મ, લે વેચ (નામ, પ્ર એ વ, નપું) સ્વમાવજમ્-સ્વાભાવિક (વિશેષણ, વિ. વૈશ્યકર્મ) પરિચર્યાત્મકમ્-સેવા કરતી તે (નામ, પ્ર. એ. વ. નપું. પરિચર્યાં યથા આત્મા યસ્ય ૧૬૦) કર્મ-કર્મ (નામ, પ્ર એ વ. નપું) શૂદ્રસ્ય-શૂદ્રનું (નામ, ૫. એ. વ. નપું) અપિ-પણ (અવ્યય) સ્વમાવજમ્-સ્વાભાવિક (વિશેષણ, વિ. કર્મ)

બાવાર્થ-ખેતી, ગોરક્ષા, સત્ય વેપાર, વૈશ્યના સ્વાભાવિક કર્મ છે. સેવા કરવી એ શૂદ્રનું સ્વાભાવિક કર્મ છે. (૪૪)

વિવેચન-ખેતી, ગોપાલન અને વાણિજ્ય (કૃષ અને વિક્રય.) આ બધામાં સત્ય અને શુદ્ધ વ્યવહાર તે વૈશ્યનું સ્વાભાવિક સિદ્ધ કર્મ છે. શૂદ્રનું સ્વભાવસિદ્ધ કર્મપરિચર્યા છે.

સ્વે સ્વે કર્મણ્યમિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વેકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તન્મૃણુ ॥૪૫॥

સ્વે સ્વે-પોતાપોતાના (વિશેષણ, વિ. કર્મણિ) કર્મણિ-કર્મમાં (નામ, સ. એ. વ. નપું. કર્મણ) અમિરતઃ-લાગેલો (વિશેષણ, વિ. નરઃ ૭. ૬) સસિદ્ધિમ્-સિદ્ધિને (નામ, ૬. એ. વ. સી) લભતે-ભેળવે છે. (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. લભ ૧ તથા આત્મને) નરઃ માણસ (નામ, પ્ર. એ વ) સ્વકર્મનિરતઃ-પોતાના સ્વાભાવિક કર્મમાં લાગેલો (૭ કૃદન્ત વિશેષણ વિ. નરઃ) સિદ્ધિમ્-સિદ્ધિને (નામ, એ. વ. સી.) યથા-જે પ્રકારે (અવ્યય) વિન્દતિ-ભેળવે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ.

એ. વ. વિદ્ [વિન્દ્] ૬ ગણ) તત્-તે પ્રકારને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. નપું.)
શ્રુણુ-સાંભળ (દ્વિ. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. શ્રુ ૫ ગણ પરસ્મૈ૦)

ભાવાર્થ-પોતપોતાના સ્વાભાવિક કર્મમાં લાગેલો મનુષ્ય સિદ્ધિને
મેળવે છે, જે પ્રકારે પોતાના સ્વાભાવિક કર્મમાં લાગેલો મનુષ્ય સિદ્ધિને
મેળવે છે, તે પ્રકારને તું સાંભળ. (૪૫)

વિવેચન-હરેક પોતપોતાના સ્વાભાવિક કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે તો તેને
પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. જે રીતે એને પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તે હવે
પછીના શ્લોકોમાં બતાવવામાં આવે છે.

યતઃ પ્રવૃત્તિર્મૂતાનાં येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥૪૬॥

શબ્દાર્થ-યત-જેથી, જેમાંથી (અપ્યય) પ્રવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ (નામ, પ્ર. એ.
૫ ઓ. પ્રવૃત્તિ) મૂતાનામ-પ્રાણીઓના (નામ, ૫ બ વ. નપું. મૂત) યેન-
જેના વડે (સર્વનામ, તુ. એ. વ. યત્ ૫) સર્વમ્-મધું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ.
નપું. સર્વ) इदम्-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. इदम्) ततम्-વ્યાપ્ત છે.
દેવાયેતુ (શ્રુ. ૬ વિશેષણ, વિ. સર્વમ્ તન્ ૮ ગણ) स्वकर्मणा-પોતાના સ્વા-
ભાવિક કર્મથી (નામ, તુ. એ. વ. નપું) तम्-તેને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. પુ.
तत्) अभ्यर्च्य-અભ્યર્ચના કરીને (વિધેય કૃદન્ત, જમિ+અર્ચ્ય) सिद्धिम्-સિદ્ધિને
(નામ, દ્વિ. એ. વ. ઓ.) विन्दति-મેળવે (દ્વિ. વ. ક્ર. ૩ પુ. એ. વ. વિદ્
(વિન્દ્) ૬ ગણ પરસ્મૈ) मानवः-મનુષ્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ)

ભાવાર્થ-જેમાંથી સર્વભૂતોની પ્રવૃત્તિ થઈ છે, જેનાથી આ સર્વ
જગત વ્યાપ્ત છે, તેને પોતાના સ્વભાવિક કર્મો વડે અનન્ય ભાવથી પૂજીને
મનુષ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. (૪૬)

વિવેચન-જે દ્વારાએ જગત વ્યાપ્ત થયું અને પ્રાણી માત્રની
ઉપત્તિ થઈ તેનું સ્વાભાવિક કર્મ દ્વારાએ પૂજન કરી કોઈપણ મનુષ્ય પરમ
સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ પરમાત્માથી ॥ અને સર્વ
જગત તેનાથી વ્યાપ્ત છે.

શ્રેયાન્ સ્વધર્મે વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્વિપમ્ ॥૪૭॥

શબ્દાર્થ-શ્રેયાન્-૨ધારે સાગે (વિશેષણ, વિ. સ્વધર્મઃ) સ્વધર્મઃ-પોતાનો ધર્મ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. સ્વધર્મઃ) પરધર્માત્-પારકાના ધર્મથી (નામ, ૫. એ. વ. પુ. પરધર્મઃ) સ્વનુષ્ઠિતાત્-સારી રીતે આચરણ કરાયેલું (બ. કૃ. વિશેષણ, વિ. પરધર્માત્) સ્વભાવનિયતમ્-સ્વભાવથી કરેલું (વિશેષણ, વિ. કર્મ) કર્મ-કર્મ (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. કર્મન્) કુર્વન્-કરનાર (વ. કૃ. નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કુર્વત્) આપ્નોતિ-મેળવે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. આષ્ટ પ ગણ પરસ્મૈ૦) ન-નહિ (અન્યથા) કિલ્વિપમ્-પાપને (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. કિલ્વિપ)

બાવાર્થ-સારી રીતે આચરણ કરાયેલા બીજાના ધર્મ કરતાં શુભ રહિત પણ પોતાનો ધર્મ વધારે સારો છે; કારણ કે સ્વભાવથી નિયત કરેલા સ્વધર્મરૂપ કર્મને કરનાર પાપને મેળવતો નથી. (૪૭)

વિવેચન-પોતાનો ધર્મ વિશુદ્ધ હોય તો પણ પરધર્મનું અનુષ્ઠાન થવા દેવું નહિ. સ્વભાવથી જો કર્મ નિયત થાય છે તે કર્મ સર્વ દોષોને દૂર કરે છે.

એવું પણ બને છે કે પરધર્મ વધારે સગવડભર્યો દેખાય છે, પરંતુ જો પરધર્મ હોવાથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. કારણ કે સ્વાભિમાનને પરધર્મ નાશ કરે છે અને તેથી ભવિષ્યમાં સર્વનાશ થવાનો સંભવ રહે છે. જો કારણે સ્વધર્મ ટકાવી રાખવો હરેકની ફરજ છે.

સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોષમયિ ન ત્યજેત્ ।

સર્વારમ્મા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાહતાઃ ॥૪૮॥

શબ્દાર્થ-સહજમ્-સ્વાભાવિક (વિશેષણ, વિ. કર્મ) કર્મ-કર્મને (નામ, દ્વિ. એ. વ. નપું. કર્મન્) કૌન્તેય-હે અર્જુન (સંબોધન) સદોષમ્-દોષવાળું (વિશેષણ, વિ. કર્મ) અયિ ન-પણ, નહિ (અન્યથા) ત્યજેત્-છોડવું જોઈએ (ક્રિ. વિધર્થ ૩ પુ. એ. વ. ત્યજ્ ૧ ગણ પરસ્મૈ૦) સર્વારમ્મા-સર્વ પ્રકારના આરંભ

ખર્ષા જ કર્મો (નામ, પ્ર. બ. વ. પુ.) દ્વિ-ચોક્કસ (અન્યથા) દોષેણ-દોષ વડે (નામ, ત. એ. વ. પુ. દોષ) ધૂમેન-ધુમાડથી (નામ, ત. એ. વ. પુ. ધૂમ) અગ્નિઃ-અગ્નિ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) દ્વ-માફક, જેમ (અન્યથા) આવૃતાઃ-ઢંકાયેલા (જૂ. ફ. વિશેષણ, વિ. સર્વારંભા.)

ભાવાર્થ-હો કોન્તેય ! સ્વાભાવિક કર્મ દોષયુક્ત પણ છોડવું જોઈએ નહિ, કારણ કે ધુમાડથી અગ્નિ જેમ ઢંકાયેલા છે તેમ ખર્ષા જ કર્મો દોષથી ઢંકાયેલા છે. (૪૮)

વિવેચન-કદાચ આપું પણ જણાય કે સ્વાભાવિક કર્મ સંદોષ છે. તો પણ તે કર્મને ત્યજવું નહિ. કારણ કે દોષ નામનો ધુમાડો તો અગ્નિના ભાવ ઉપર રહેવાનો જ રહેવાનો. કર્મ માત્ર પ્રકૃતિભાવો છે અને તે કારણે દોષવાળાં પણ છે.

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥૪૯॥

ગણદાર્થ-અસક્તબુદ્ધિઃ-આસક્તિ રહિત બુદ્ધિવાળો (વિશેષણ, વિ. નરઃ, અસક્ત બુદ્ધિઃ यस્ય હતિ બહુમીદિ) સર્વત્ર-અંધે ઢંકાયે (અન્યથા) જિતાત્મા-અંતઃકરણને છતનારો (નિર્ગેય, વિ. નરઃ) વિગતસ્પૃહઃ-ધૃતિરહિત (વિશેષણ, વિ. નરઃ) નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્-કર્મનાં છતાં નથી ઢગતો એ પ્રકારની સિદ્ધિને નામ, દ્વિ. એ. એ. વ. એ.) પરમામ્-અપ્ક, પરમ (વિશેષણ, વિ. નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્) સંન્યાસેન-માખ્યોગ દ્વારા (નામ, ત. એ. વ. પુ.) અધિગચ્છતિ-મેળવે છે, પ્રાપ્ત કરે છે. (કિ. વ. દા. ૩ પુ. એ. વ. અધિગમ્ ૧ ગણ પરમગૌ.)

ભાવાર્થ-સર્વત્ર આસક્તિ રહિત બુદ્ધિવાળો, સ્પૃહારહિત, છતેલા અંતઃકરણવાળો સાખ્યો દ્વારા પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. (૪૯)

વિવેચન-સ્પૃહા વિનાનો, આસક્તિ વિનાનો, અંતઃકરણને છતેલું છે એવો કર્મ કરતાં છતાં પણ નિષ્કર્મતા નામની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. આ સિદ્ધિમાં એનો સંન્યાસ સમજાય છે એટલે કે એની ત્યાગવૃત્તિ

જણાય છે.

સિદ્ધિ પ્રાપ્તો યથા વ્રજ તથાઽઽપ્નોતિ નિવોધ મે ।

સમાસેનૈવ કૌંતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥૫૦॥

શબ્દાર્થ-સિદ્ધિમ-સિદ્ધિને (નામ, દિ. એ. વ. ઓ.) પ્રાપ્તઃ-પ્રાપ્ત થયેલો (જ. ૬ વિશેષણ, વિ. નર) યથા-જેવી રીતે (અવ્યય) વ્રજ-બ્રજને (નામ, દિ. એ. વ. બ્રહ્મનું નપું.) તથા-તેવી રીતે (અવ્યય) આપ્નોતિ-મેળવે છે (ક્રિ. વ. કા. ૪ પુ. એ. વ. આપ્ ૫ ગણ પરસ્મૈ) નિવોધ-સમજ, સમજ લે (ક્રિ. આચાર્ય ૨ પુ. એ. વ. નિ+વુષ્ ૧ ગણ પરસ્મૈ) મે-મારી પાસેથી, માફ (સર્વનામ, વ. એ. વ. અસ્મત્) સમાસેન દ્વંકમાં (નામ, વ. એ. વ. પુ.) યથા-જ, માત્ર (અવ્યય) કૌંતેય-હે કૌંતેય (સંબોધન) નિષ્ઠા-નિષ્ઠા, શ્રદ્ધા (નામ, પ્ર. એ. વ. ઓ. નિતરાં સ્થિતિઃ યસ્મિન્ હતિ બહુ.) જ્ઞાનસ્ય-જ્ઞાનનું, જ્ઞાનની (નામ, વ. એ. વ. નપું.) યા-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. ઓ. યત્) પરા-શ્રેષ્ઠ (વિશેષણ, વિ. નિષ્ઠા)

ભાવાર્થ-હે કૌંતેય ! અંતઃકરણની (શુદ્ધિરૂપ) સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો પુરૂષ જે પ્રમાણે બ્રહ્મને મેળવે છે, તથા જે જ્ઞાનની (તત્ત્વજ્ઞાનની) પરાનિષ્ઠા (શ્રદ્ધા) છે તેને પણ મારી પાસેથી દ્વંકમાં સમજ લે. (૫૦)

વિવેચન-અંતઃકરણની શુદ્ધિ દરેક ક્રિયામાં તેમ જ જ્ઞાનમાં જરૂરની છે. એટલે અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ સિદ્ધિ જેણે પ્રાપ્ત કરી હશે તેને બ્રહ્મ-પ્રાપ્ત બની શકશે. તત્ત્વજ્ઞાનની આસ્કૃત અંતઃકરણમાં નિષ્ઠા પણ એજ જાગૃત થશે. આ પ્રકાર દ્વંકમાં મારી આસ્કૃત સમજ લે.

બુદ્ધયા વિશુદ્ધયા યુક્તો ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચ ।

શબ્દાદીન્વિપયાંસ્ત્યત્ત્વારાગદ્વેષો વ્યુદસ્ય ચ ॥૫૧॥

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવાકાયમાનસઃ ।

ધ્યાનયોગપરો નિત્યં ચૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥૫૨॥

અદ્ધારં ચલં દર્પં કામં ક્રોધ પતિગત્ત્વમ્ ।

વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાન્તો વ્રહ્મભૂતાય કલ્પતે ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ-ચુદ્ધયા-ચુદ્ધિ વડે (નામ, ૮ એ. ૧ સ્તી) વિમુચ્ચા-વિમુક્ત
(વિરોધ, નિ. ચુદ્ધયા) ચુક્ત-ચુકત (ન. ૮. સ્થિત, ૫. વિ. નર) ધુન્વા-ધુન વડે
(નામ, ૮. એ. ૧. સ્તી. ધૃતિ) આત્માનમ્-અંતઃકરણને (નામ, ૬. એ. ૧. ૫)
નિયમ્ય-નિયમમાં રાખીને (વિધેય ક્રિય) ચ-ને (અર્થ) શબ્દાર્થ-શબ્દ
વગેરેને (નામ, ૬. એ. ૧. ૫) વિપયાન્-વિચીને (નામ, ૬. એ. ૧. ૫) તાન્ત્રા-
છાડીને (વિધેય ક્રિય) રાગદ્વેષો-રાગ અને દ્વેષો (નામ, ૬. એ. ૧. ૫) શુદ્ધ્ય-
નષ્ટ કરીને, ખરેડીને (વિધેય ક્રિય) ચ-ને (અર્થ) નિર્મમઃ-નિર્મમ અને
શુદ્ધ સ્થાનનું સેવન કરવાવાળો (વિરોધ, નિ. નર) દ્વિવિન્નમ્-સેવનનું નસ્ય
હતિ ગળું) લલ્લાણી-થોડું ખાનારો (નિર્મ, વિ. નર) વ્રહ્મભૂતાય-વ્રહ્મ
તત્ત્વે વાણી, કામ અને મનને કાબુમાં રાખી છે એવો (નામ, ૬. એ. ૧. ૫)
વાક્ ચ કાવચ મનઃચ વેગ હતિ ૧૯૦, ૧૨૦૨૩૦૨૩૦ : આત્મ આત્મ મનનં
તત્ત્વ મહેતાર (વિરોધ, વિ નર) ધ્યાન ણ નાનઃ સ્તિ ૧૨૦૨૩૦૨૩૦ પરઃ
તત્ત્વ) નિત્યમ્-દૈનિક (વિરોધ, વિ નર) વેરાશ્વ-વેરાશ્વ-
એ. ૧. ૫) સ્વપાશ્રિતઃ-સારી રીતે આત્મ દેવતા (નામ, ૬. એ. ૧. ૫)
વિશેષ, વિ. નર) અદ્ધારમ્-અંકંકારો (નામ, ૬. એ. ૧. ૫) ચલમ્-ચલ
ચલમ્-ચલને (નામ, ૬. એ. ૧. ૫) ચલ) દર્પમ્-દર્પન, અગત્યને (નામ, ૬. એ.
૧. ૫) કામમ્-કામને, ઇચ્છાને (નામ, ૬. એ. ૧. ૫) ક્રોધમ્-ક્રોધને
(નામ, ૬. એ. ૧. ૫) પતિગત્ત્વમ્-પતિગતને (નામ, ૬. એ. ૧. ૫) વિમુચ્ચ-
છાડીને (વિધેય ક્રિય) વિમુચ્ચ ૬ મળ) નિર્મમઃ-મમતા રહિત (નામ, ૬. એ. ૧. ૫)
શાન્તઃ-શાન્ત, અંતઃકરણ જેવું શાન્ત છે એવો (વિરોધ, નિ. નર) વ્રહ્મભૂતાય-
બ્રહ્મમાં સ્થિત થવા માટે (નામ, ૬. એ. ૧. ૫) કલ્પતે-થોડું છે, થોડું બાક છે
(૬. એ. ૩. ૩ પુ. એ. ૧. ૬૯૫ ૧ મળ આત્મને)

ભાવાર્થ-વિશુદ્ધ બુદ્ધિથી ચુકત, એકાંત અને ગુન્ધ દેશને (ધ્યાનને)
સેવનાર, મિતાહારી, મન વાણી અને શરીરને નિયમમાં રાખનાર, બદાવ્યને
સારી રીતે ઉપાશ્રય કરનાર, નિયત ધ્યાનયોગમાં તત્પર, આત્મિક ધ્યાનવાદી
અંતઃકરણને નિયમમાં રાખીને, શબ્દાર્થ વિષયોને ત્યજીને, રાગદ્વેષ ત્યજીને,

એહંકાર, બળ, મગરૂરી, ક્રામ, ક્રોધ, સંગ્રહને છોડીને, મમતારહિત શાન્ત અંતઃકરણવાળો, પ્રજ્ઞામાં એકચભાવ સ્થિત થવા માટે યોગ્ય છે. (૫૧-૫૨-૫૩)

વિવેચન-શુદ્ધ બુદ્ધિથી આત્માને (અંતઃકરણની વૃત્તિઓને) ધૈર્યથી નિયમમાં મૂકીને, રાજ દૃત્યાદિ વિષયોને ત્યજીને તેમજ રાગ અને દ્વેષને દૂર કરી એકાંત અને શુદ્ધ પ્રદેશનું સેવન, મિતાહાર, વાણી, કાયા અને મનનો નિગ્રહ, ભાગવત ધ્યાન દ્વારાએ યોગમાં પરાયણ થવું અને મમતાનો ત્યાગ કરી એહંકાર, અયોગ્ય રીતે વપરાતા બલને, કપ, ઇચ્છાઓ, ક્રોધ અને મિથ્યા સંગ્રહ એ બધાંનો ત્યાગ કરીને માત્ર કંઈ નથી એમ માનીને શાન્તભાવ ધારણ કરી, પ્રજ્ઞાભાવ તરફ ચિત્તને વાળો કેવું.

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५४॥

રાખદાર્થ-બ્રહ્મભૂતઃ-પ્રજ્ઞામાં એકચભાવથી સ્થિત થયેલો (વિશેષણ, વિ. નરઃ) પ્રસન્નાત્મા-પ્રમનન છે ચિત્ત જેનું (વિશેષણ, વિ. નરઃ) ન-નદિ (અન્યથા) શોચાંત-શોક કરે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. શુચ્ ૧ ગણ ૫૨૨મૈ.) ન-નદિ (અન્યથા) કાંક્ષતિ-ઇચ્છા કરે છે (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. કાંક્ષ ૧ ગણ ૫૨૨મૈ.) સમઃ-સરખો (વિશેષણ, વિ. નરઃ) સર્વેષુ-બધા (સર્વનામ, સ. પ્ર. વ. નપું.) ભૂતેષુ-પ્રાણીઓમાં (નામ, સ. પ્ર. વ. પુ. ભૂત) મદ્ભક્તિમ્-મારી ભક્તિને (નામ, દિ. એ. વ. ઓ.) લમતે-મેળવે છે. (કિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. લમ્ ૧ ગણ આત્મને૦) પરામ્-ત્રેષ (વિશેષણ, વિ. મદ્ભક્તિમ્)

ભાવાર્થ-પ્રજ્ઞામાં એકચભાવથી સ્થિત થયેલો, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો (કોઈ પણ પદાર્થ માટે) શોક કરતો નથી, તેમ આકાંક્ષા રાખતો બધા ભૂતોમાં સમભાવ પામેલો મારી પરાભક્તિને પામે છે. પણ પરાનિષ્ઠા (કર્મ), નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ (જ્ઞાન), પરમસિદ્ધિ

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथास्मिन्

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते ।

શબ્દાર્થ-મવત્યા-ભક્તિ વડે (નામ, ત. એ. ૧. ઓ. 'મવતિ') માત્મ-
 મને (સર્વનામ, દિ. એ. ૧. અસ્મત્) અમિજ્ઞાનાતિ-મણે છે, સારી રીતે મણે છે
 (કિ. ૧. કા. ૩ પુ. એ. ૧. અમિ+જ્ઞા પરસ્મૈ ૯ મણ) યાવાન્-જેટલો, જેવો
 વિશેષણ, વિ. અહમ્) યન્-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. ૧. પુ. યત્) જ-અને (અવ્યય)
 અસ્મિ-છું (કિ. ૧. કા. ૧ પુ. એ. ૧. અસ્ ૨ મણ પરસ્મૈ ૯) તત્ત્વતઃ-તત્ત્વથી
 સદ્મતાથી (નામ, પં. એ. ૧. તત્ત્વ તઃ પ્રત્યય) જ્ઞાત્વા-મળીને (વિધેય કૃદન્ત)
 વિચલે-પ્રવશે છે, દાખલ થાય છે (કિ. ૧. કા. ૩ પુ. એ. ૧. વિચ્ ૬ મણ આત્મને ૯)
 તત્ત્વત્તરમ્-અંતર વિના, તત્કાળ (અવ્યય)

ભાવાર્થ-પરાભક્તિ વડે મને તત્ત્વથી સારી રીતે જાણે છે કે હું
 જેવો અને જે હું તેવો તે ભક્તિથી. મને તત્ત્વથી જાણીને તત્કાળ
 પ્રવેશે છે. (૫૫)

વિવેચન-આ પરાભક્તિ દ્વારાએ મને (ભગવાનને) તત્ત્વથી રૂઢે પ્રકારે
 હું કેવો હું તે સમજી શકશે. ત્યાર પછીથી તાત્પર્ય કે મને ભરાબર સમજ્યા
 પછીથી મારામાં પ્રવેશી શકશે. એટલે કે મારી સાથે ત્હારો અનન્યભાવ થશે.

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्याणो मद्भयपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शश्वतं पदमन्ययम् ॥૫૬॥

શબ્દાર્થ-સર્વકર્માણિ-મધા કરોનો (નામ, દિ. ૧. ૧. ૧૫.) અપિ,
 સદા-પણ, હમેશાં (અવ્યય) કુર્યાણઃ-કરતો (૧. કૃ. વિશેષણ, વિ. નરા)
 મદ્ભયપાશ્રયઃ-મારામાં પરાયણ થયેલો (વિશેષણ, વિ. નર, મયિ ધ્યપાશ્રયઃ
 यस્ય इति બહુવીદિ) મત્પ્રસાદાત્-મારી કૃપાથી (નામ, પં. એ. ૧. પુ.)
 અવાપ્નોતિ-મેળવે છે (કિ. ૧. કા. ૩ પુ. એ. ૧. અવ+આપ્ ૫ મણ પરસ્મૈ ૯)
 શાશ્વતમ્-અવિનાશી, અખિલ (વિશેષણ, વિ. પદમ્) પદમ્-પદો (નામ, દિ. એ.
 ૧. ૧૫. ૫૬) અન્યયમ્-અનંત વિશેષણ, વિ. પદમ્)

ભાવાર્થ-મારામાં પરાયણ થયેલો (નિઃકર્મચોગી) સર્વ કરોનો સંગ
 કરતો છતાં પણ મારી કૃપાથી શાશ્વત અને અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત
 થાય છે. (૫૬)

- નિવેચન-મારા પરાયણ રહીને (ધ્યાન આપીને) તારાં કરેલાં સર્વ કર્મ હું મેલાં કરતો રહે છતાં પણ મારા પ્રસાદથી શાશ્વતપદને તાત્પર્ય છે અવિનાશી પરમપદને પ્રાપ્ત થશે.

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

શબ્દાર્થ-ચેતસા-ચિત્તથી, મનથી (નામ, ૮ એ વ. નપું) સર્વકર્માણિ-બધા કર્મોને (નામ, દ્વિ બ વ. નપું સર્વકર્મન્) સન્યસ્ય-મુક્તીને, અર્પણ કરીને (વિધેય ક્રૂદન્ત) મયિ-મા આ (સર્વનામ, સ. એ વ. અસ્મદ્) મત્પર-મારે પરાયણ (વિશેષણ, વિ નર, અહમ્ યવ પર- यस્ય इति બહુ) બુદ્ધિયોગમ્-બુદ્ધિયોગને, નિષ્કામ કર્મયોગને (નામ, દ્વિ એ વ પુ) ઉપાશ્રિત્ય આશ્રય કરીને (વિધેય ક્રૂદન્ત) મચ્ચિત્ત-મારામાં ચિત્ત રાખનાર (વિશેષણ, વિ ત્વમ્) સતતમ્-હંમેલાં (અન્યય) ભવ-થા, હો (કિ આચાર્ય ૨ પુ. એ વ. મૂ ૧ ગણ પરસ્મૈ)

વાચ્યાર્થ-સર્વ કર્મોને ચિત્તથી મારામાં અર્પણ કરીને, મને પરાયણ થયેલા નિષ્કામ કર્મયોગને અવલંબી સતત (નિરંતર) મારામાં ચિત્તવાળો થા (૫૭)

નિવેચન-સર્વ કર્મોને મનથી મને અર્પણ કરીને મારા પરાયણ થા. આ રીતે સમત્વબુદ્ધિયોગ ધારણ કરી નિરંતર મારામાં ચિત્ત રાખતો બન

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादाचरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥५८॥

શબ્દાર્થ-મચ્ચિત્ત-મારામાં ચિત્તવાળો (વિશેષણ, વિ નર) સર્વ-દુર્ગાણિ-બધા દુર્ગોને, બધા વિધોને (નામ, દ્વિ બ વ. નપું) મત્પ્રસાદાત્-મારી કૃપાથી (નામ, પ એ વ પુ) તરિષ્યસિ-તરીશ (કિ બ કા ૨ પુ એ વ. ત્વત્ પરસ્મૈ ૧ ગણ) અથ, ચેત્-વળી બે (અન્યય) ત્વમ્-તુ (સર્વનામ, પ્ર. એ વ યુષ્મદ્) અહંકારાત્-અહંકારથી (નામ, પ. એ વ પુ) ન-નહિ (અન્યય) શ્રોષ્યસિ-સાંભળીશ (કિ બ કા. ૨ પુ એ વ શુ ૫ ગણ) વિનક્ષ્યસિ-

વિનાશ પામીશ (કિ. બ. કા. ૨ પુ. એ. વ. ૪ ગણ વિનશ્ચ પરમૈ૦)

ભાવાર્થ-તુ મારામાં મનવાળો થઈને મારી કૃપાથી સર્વ સંકટોને તરી જશે અને જો અહંકારથી (માર્ગ કહેવું) સાંભળશે નહિ તો નાશ પામશે. (પરમાત્માથી બ્રહ્મ થશે) (૫૮)

વિવેચન-મારામા નિરંતર ચિત્તવાળો મારા પ્રસાદબળથી સર્વપ્રકારનાં દુઃખોને તરી જશે. જો એ પ્રકારે અહંકારથી નહિ કરે અને માર્ગ કહેવું સાંભળશે નહિ તો તારો નાશ થશે. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે તારે વર્તવું જરૂર છે. જો તેમ નહિ અને તો માત્ર અહંકારનો ભાવ તારામાં થશે જેથી પરમાર્થથી તું બ્રહ્મ થશે.

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष-व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥૫૯॥

શબ્દાર્થ-ચત્-જે (સર્વનામ, કિ. એ. વ. ૧પુ) અહંકારાત્-અહંકારને (નામ, કિ. એ. વ. ૫) આશ્રિત્ય-આશ્રય કરીને (રિષેય કૃદન્ત) ન-નહિ (અવ્યય) યોત્સ્યે-(હુ) લડીશ (કિ. બ. કા. ૧ પુ. એ. વ. યુધ્ધ ૪ ગણ આત્મને૦) इति-એમ (અવ્યય) मन्यसे-માને છે (કિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. મન્ ૪ ગણ આત્મને૦) मिथ्या-મિથ્યા, ફેગટ (અવ્યય) एष-આ, તે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. एतद् ૫) व्यवसाय-નિશ્ચય (નામ, પ્ર. એ. વ. ૫) ते-તારો (સર્વનામ, ૫. એ. વ. युष्मत्) प्रकृति-પ્રકૃતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. श्री) त्वाम्-તને (સર્વનામ, કિ. એ. વ. युष्मत्) नियोक्ष्यति-ઓજશે, લગાડશે (કિ. બ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ૭ ગણ નિ+યુજ પરમૈ૦)

ભાવાર્થ-અહંકારને અવલંબી હું નહિ લડીશ એમ જે તું માને છે તે તારો નિશ્ચય મિથ્યા છે, કારણ કે પ્રકૃતિ (ક્ષત્રિયત્વનો ભાવ) તને યુદ્ધમાં જોડશે જ. (૫૯)

વિવેચન-અહંકારનો આશ્રય કરી હું નહિ યુદ્ધ કરું એવું માનશે તો તારો નિશ્ચય મિથ્યા બનશે કારણ કે તારી પ્રકૃતિ તો તને મારી ઇચ્છા

વિરુદ્ધ પણ યુદ્ધમાં ઘસડી જશે અહંકાર અને અહંભાવ આ બે બુદ્ધ બુદ્ધ શબ્દો છે અહંકારમાં ગર્વનું પ્રાધાન્ય જણાય છે અને એ પ્રાધાન્ય ક્રિયામાં યોજાય છે. ગર્વ હોવાના કારણે જે ક્રિયા થાય છે તેનું ફલ લોકાનૃત્ય ક્રિયા રનારને પ્રાપ્ત થાય છે. ગર્વ સામાને હીન માને છે અને તેના ઉપદેશને પણ મિથ્યા માને છે. અહંભાવમાં ભાવ સામાન્ય છે પણ ત્યાં ક્રિયા ગોચર છે. ગર્વ નથી. ક્રિયા જો કે ચાલુ રહે છે છતાં પણ ગર્વનો ભાવ ન હોવાથી ક્રિયા નિર્દોષ બની શકે ખરી.

સ્વભાવજેન કૌન્તેય નિવદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તું નેચ્છસિ યન્મોહાત્કરિણ્યસ્પવશોઽપિ તત્ ॥૬૦॥

શબ્દાર્થ-સ્વભાવજેન-સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું કર્મ (વિશેષણ, વિ. કર્મણા) કૌન્તેય-હે અર્જુન (સંબોધન) નિવદ્ધઃ-અધાયેલો (બ. ક. વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) સ્વેન-પોતાના (સર્વનામ, ૧. એ. વ. પુ. સ્વ) કર્મણા-કર્મથી (નામ, ૮. એ. વ. ૧૩.) કર્તું-કરવાને હેતુર્થ ક્રદ્ધ) ન-નહિ (અન્યથા) ચ્છસિ-ઈચ્છે છે (કિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. હ્રષ્ [ચ્છ] ૧ ગણ પરસ્મૈ) તત્-જે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. ૧૫.) મોહાત્-મોહથી (નામ, ૫. એ. વ. પુ.) કરિણ્યસિ-કરીશ (કિ. બ. કા. ૨ પુ. એ. વ. કુ ૮ ગણ પરસ્મૈ) સ્પવશઃ-પરવશ, પરતંત્ર (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) અપિ-પણ (અન્યથા) તત્-તે (સર્વનામ, દિ. એ. વ. ૧૫. તત્)

ભાવાર્થ-હે કૌન્તેય ! જે કર્મને તું મોહથી નહિ કરવા ઇચ્છે છે તેને પણ તારા પોતાના સ્વાભાવિક કર્મથી અધાયેલો પરવશ થઈને કરીશ. (૬૦)

વિવેચન-કૌન્તેય ! તું તો મારા સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મોથી અધાયેલો છે અને મોહને વશ થઈ જો તું મારા કહેવા પ્રમાણે કરશે નહિ તો પ્રકૃતિને વશ થઈને પણ તારે કરવું પડશે. ટીપ્પ-જો તું કદાચ એમ માને છે કે આ બધા મારા વડીલ ભાઈઓ ઈ.ને મારવા એમાં પાપ છે. એ કારણે તું યુદ્ધ ન કરે તો એ તારા માત્ર મિથ્યા મોહ છે. પુણ્ય અને પાપ તો માત્ર મોહનાં જ સ્વરૂપો છે અને એ કારણે સ્વીકાર અથવા તિરસ્કાર બંને છે. આ અયોગ્ય ભાવના મોહની હોવાથી પ્રદ્યભાવમાં બાધક થાય છે.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥૬૧॥

શબ્દાર્થ-ईश्वरः-ઈશ્વર (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. ईश्वर) सर्वभूतानाम्-
સર્વ પ્રાણીઓના (નામ, પ. બ. વ. નપું.) हृद्देशे-હૃદયરૂપી સ્થાનમાં (નામ, સ. એ.
વ. પુ. हृत् पद देशः इति कर्मधारय) अर्जुन-હે અર્જુન (સંબોધન) तिष्ठति-
રહે છે (ક્રિ. વ. ઠા. ૩ પુ. એ. વ. સ્થા (તિष्ठ) ૧ ગણ પરસ્મૈ) भ्रामयन्-
ભ્રામયતા (વ. ફેરવત વિશેષણ, વિ. ईश्वर) सर्वभूतानि-બધા પ્રાણીઓને (નામ, દિ.
બ. વ. નપું.) यन्त्रारूढानि-યંત્ર ઉપર આરૂઢ થયેલા (વિશેષણ, વિ. सर्वभूतानि)
मायया-માયા વડે (નામ, તૂ. એ. વ. स्त्री. माया)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! સર્વ પ્રાણીઓના હૃદય સ્થાનમાં માયાથી
યંત્ર ઉપર આરૂઢ થયેલાં બધાં પ્રાણીઓને ભ્રામયતા ઈશ્વર (સ્થિત છે)
રહે છે. (૬૧)

વિવેચન-સર્વ જૂતોના હૃદય પ્રદેશમાં ઈશ્વર રહે છે અને તે બધાં
પ્રાણીઓને યંત્ર ઉપર આરૂઢ થયેલાંની માફક માયાના બળે ભ્રામવે છે.
હૃદય દેશમાં અંતર્યામીની ભાવનાથી રહેલો પરમેશ્વર શરીરરૂપી યંત્રમાં
આરૂઢ થયેલા છવને પોતાની માયાશક્તિથી ભ્રામવે છે.

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥૬૨॥

શબ્દાર્થ-तम्-તેને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. તત્ પુ.) एव-જ, માત્ર
(અવ્યય) शरणम्-શ-ણે (નામ, દિ. એ. વ. નપું. शरण) गच्छ-ગ (ક્રિ. આદ્યાર્થ
૨ પુ. એ. વ. ગમ્ (गच्छ) ૧ ગણ પરસ્મૈ) सर्वभावेन-સર્વેથી બાવથી (નામ,
તૂતીયા એ. વ. પુ.) भारत-હે અર્જુન (સંબોધન) तत्प्रसादात्-તેની કૃપાથી (નામ,
પં. એ. વ. પુ. तस्य प्रसादः इति तत्पु.) पराम्-પરે (વિશેષણ, વિ.
शान्तिम्) शान्तिम्-શાન્તિને (નામ, દિ. એ. વ. स्त्री.) स्थानम्-સ્થાનમાં
(નામ, દિ. એ. વ. નપું.) प्राप्स्यसि-મેળવીશ (ક્રિ. બ. ડ. ૨ પુ. એ. વ. પ્રત્
આપ્ ૫ ગણ) शाश्वतम्-અખિલ, સનાતન (વિશેષણ, વિ. स्थानम्)

ભાગ્યાર્થ-હે ભારત ! સર્વ પ્રકારથી તેના જ (અનન્ય) શરણને પ્રાપ્ત થઈને તેની કૃપાથી પરત્યાન્તિને અને સનાતન સ્થાનને (પરમ ધામને) પ્રાપ્ત થઈશ. (૬૨)

વિવેચન-એ પરમેશ્વરને શરણે તું જા આ શરણે અનન્ય ભાવથી સ્વીકારેલું શરણ ભગવદ્ ગાદીને ઉગ્ર કરશે અને પરમશાન્તિને તું પ્રાપ્ત કરશે.

इति ते ज्ञानमाख्यानं मुत्ताद्गुह्यतरं मया ।

विगृह्यैतद्वशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

મહાવાક્ય-इति-એમ (અન્યથા) ते-તને (સર્વનામ, ચ. એ. વ. युष्मत्) ज्ञानम्-જ્ઞાન (નામ પ્ર. એ. ન. ન.) आख्यातम्-અધેવાયું (ય કૃ. विशेषण, वि. ज्ञानम्) मुत्ताद्-હી (પ્ર. એ. વિ. ज्ञानम्) गुह्यतरम्-અધારે ગૂઢ (વિશેષણ, वि. ज्ञानम्) मया-મા (સા. નામ, વ. એ. વ. अस्मत्) विगृह्य-વિચારીને (પ્ર. એ. वि. ज्ञानम्) यथेच्छसि-તે (નામ, પ્ર. એ. ૧. ५. अशेष) तथा-તથા-એમ તેમ (અ. ના. इच्छसि-છે (કિ. વ. ज्ञ. २. यु. એ. ૧. इच्छ) कुरु-કર (કિ. आताथ २. यु. अ. न. कुरु ८. गगु परस्मै))

ભાગ્યાર્થ-એ પ્રકારે શુદ્ધતા શુદ્ધ જ્ઞાન તને મારા વડે કહેવાયેલું છે. આ જ્ઞાનને સંપૂર્ણ રીતે વિચારીને જે પ્રમાણે તું ઇચ્છે તે પ્રમાણે કર (૬૩)

વિવેચન-આ પ્રકારે મેં તને શુદ્ધતા શુદ્ધ (જ્ઞાન) કહ્યું. એના સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરી જે પ્રકાર ઇચ્છતા હોય તે પ્રકારે કર અનન્યભાવ ક્યારે મોક્ષ પાવ કે જ્યારે લજ્જા, લય, માન અને આસક્તિનો ત્યાગ કરી તાત્પર્ય કે અકૃતાને નામતા છોડી પરમ આશ્રય ભગવાન જ છે એવી ભાવના સાહુને ચલુ રાખવી જોઈ અનન્યભાવ કહે છે. અનન્યભાવથી ઇશ્વરભાવ બાહ્યનો એવું નામ જ્ઞાન.

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

ઈષ્ટોઽસિ મે દદમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥૬૪॥

શબ્દાર્થ-સર્વગુહ્યતમમ્-સૌથી ગુહ્ય (વિશેષણ, વિ. વચ્ચઃ) મૂયઃ-ફરીથી (અવ્યય) ગૃણુ-સાંભળ (ક્રિ. આશર્થ ૨ પુ. એ. વ. ઋ ૫ ગણ) મે-મારે (સર્વનામ પ. એ. વ. અસ્મત્) પરમમ્-એક, સ્વસ્થયુક્ત (વિશેષણ, વિ. વચ્ચઃ) વચ્ચઃ-વચન (નામ, ક્રિ. એ. વ. નપું. વચસ્) ઈષ્ટઃ-પ્રિય, ઇચ્છના યોગ્ય (બ. ફ. વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) અસિ-છે (ક્રિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ) મે-મારે (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્) દદમ્-દે (વિશેષણ, વિ. હિતમ્) इति, તતઃ-એમ, તેથી તે માટે (અવ્યય) વક્ષ્યામિ-કહીશ (ક્રિ. બ. કા. ૧ પુ. એ. વ. વક્ષ ૨ ગણ પરસ્મૈ. તે-તારે માટે (સર્વનામ, ચ. એ. વ. યુષ્મત્) હિતમ્-હિત, હિતકર, હિતકર (વિશેષણ, વિ. વચ્ચઃ)

ભાવાર્થ-સર્વથી છાનામા છાનું-સ્વસ્થ યુક્ત, દે અને હિતકર વચન ફરીથી તું મારે ઇષ્ટ છે તેથી હું તને કહીશ તે તું સાંભળ. (૬૪)

વિવેચન-વળી અતિગુહ્ય કોઈક બીજું સ્વસ્થવતું વચન મારે કહેવું છે. તે તું સાંભળ. તું મને અતિપ્રિય પ્રિય છે તે કારણે તને હિતકર વચન કહું છું.

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુર ।

મામૈવૈવ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥૬૫॥

શબ્દાર્થ-મન્મનાઃ-મારામાં મનવાળો (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) મયિ મનઃ યસ્ય इति બહુ) ભવ-થા (ક્રિ આશર્થ ૨ પુ. એ. વ. મૂ ૧ ગણ) મદ્ભક્તઃ-મારો, મિત્ર, મારી ભક્તિનાળો (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) મદ્યાજી-મારે યજન કરનારો (વિશેષણ, વિ. ત્વમ્) મામ્-મને (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. અસ્મત્) નમસ્કુર-નમસ્કાર કર. (ક્રિ. આશર્થ ૨ પુ. એ. વ. કુ ૮ ગણ પરસ્મૈ.) મામ્-મને (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. અસ્મત્) વ્ય-અ, માત્ર (અવ્યય) વ્યસિ-પ્રાપ્ત કરીશ, જઈશ (ક્રિ. બ. કા. ૨ પુ. એ. વ. હ પરસ્મૈ. ૨ ગણ) સત્યમ્-સત્યને (નામ, ક્રિ. એ. વ. નપું.) તે-તારા માટે (સર્વનામ, ચ. એ. વ. યુષ્મત્) પ્રતિજાને-પ્રતિજ્ઞા કરુ છું. (ક્રિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. આત્મને, પ્રતિજ્ઞા ૯

૧૫) પ્રિયઃ-પ્રિય (વિશેષ્ય, વિ. ત્વમ્) અસિ-છે (કિ. વ. કા. ૨ પુ. એ. વ. અસ્મૃ ૨ ગથ ૫૨૨મે.) મે-મારો (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્)

ભાવાર્થ-મારામાં મનવાળો, મારામાં ભક્તિવાળો અને માફ યજન કરનારો થા. તું મારો પ્રિય છે, હું સત્યની પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે મને જ તું પામશે, મને નમસ્કાર કર. (૬૫)

વિવેચન-હું તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે તું તો મને જ પ્રાપ્ત કરશે એટલે તું તો મારી નિકટમા જ રહેશે. તું મારો પ્રિય છે. મારા તરફ મન રાખનાર થા. મારો ભક્ત બન. માફ જ યજન કરનાર થા અને મને જ નમસ્કાર કરનાર બન.

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિष्याમિ મા શુચઃ ॥૬૬॥

શબ્દાર્થ-સર્વધર્માન્-અધા ધર્મેતિ (નામ, કિ. બ. વ. પુ.) પરિત્યજ્ય-છોડીને (વિધેય ક્રદન્ત) મામ્-મને (સર્વનામ, કિ. એ. વ. અસ્મત્) પક્મ્-એકને જ, અદ્વિતીય (વિશેષ્ય, વિ. મામ્) શરણમ્-શરણે (નામ, કિ. એ. વ. નપું. શરણ) વ્રજ-જ, પ્રાપ્ત થા (કિ. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. વ્રજ ૧ ગથ ૫૨૨મે.) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) ત્વા-ત્વામ્-તને (સર્વનામ, કિ. એ. વ. યુક્તમ્) સર્વપાપેભ્યઃ-અધા પાપોમાંથી (નામ, પં. બ. વ. પુ.) મોક્ષયિष્યામિ-મુક્ત કરીશ (કિ. બ. કા. કારક ૧ પુ. એ. વ. મુક્ ૧ ગથ ૫૨૨મે.) મા-નહિ (અભાવ) શુચઃ-શોક કર (કિ. બ. કા. (Aorist) ૨ પુ. એ. વ. શુચ્ ૧ ગથ ૫૨૨મે.)

ભાવાર્થ-અધા ધર્મેતિ ત્યજને મને એકને જ અન્નય શરણે પ્રાપ્ત થા; હું તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ; તું શોક કર મા (૬૬)

વિવેચન-અર્જુનને કાંઈક ધર્મ ઉપર અતિ આગ્રહ જણાય છે. તે શારીરિક ધર્મેતિ વધારે આગળ પડતા માને છે અને એ દ્વારા (શરીર દ્વારા) થયેલી ક્રિયામાં પુણ્ય અને પાપને માની લે છે. પાપથી વિશેષ ગભરામણ

અંગીકાર કરે છે. આ ગભરામણ દૂર કરાવવા આ શ્લોક છે.

સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી કેવળ મારે જ શરણે હું આવ. હું તને બધાં પાપોથી મુક્ત કરીશ પાપ છે એટલે ગભરામણ તો થાય. પણ જ્યાં જીવે પોતાના સર્વભાવોથી થતી ક્રિયાઓ (ધર્મો) ભગવાનને અર્પણ કરી હોય ત્યાં એની પાસેથી ક્રિયાનો અહંતાનકભાવ જતો રહે છે. આ રીતે ચાલુ વ્યવસ્થા રહેતાં ભગવાનમાં અનન્યભાવ ઉભો થાય છે. ભગવાન સિવાય ઇતર કોઈ નથી એવું સમજાય છે, અને તેથી શરણ સિદ્ધ થાય છે. આવા પ્રકારનો શરણસિદ્ધ જીવ બને છે ત્યારે તેને માટે બધા પ્રકારની દરકાર ભગવાન રાખે છે. એટલે ભક્તને કોઈ પણ પ્રકારનો શોક રહી શકતો નથી. આ શ્લોકને ન્યાસાદેશ (ન્યા=ત્યાગ) સ્મર્યે સંબંધ છે. ત્યાં સર્વધર્મ કહેવા દ્વારાએ લોકેષ્ઠ, વૈદિક તેમજ સર્વ પ્રકાર ધર્મોનો પારત્યાગ સૂચવે છે. આ પરિત્યાગ સિદ્ધ થતાં જીવનો ત્યાગધર્મ સિદ્ધ થાય છે. ત્યાગધર્મથી ભક્તિ કરવી જરૂરની છે એવું સૂચન થાય છે.

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥૬૭॥

શાબ્દાર્થ-इदम्-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું.) તે-તને, તારે માટે (સર્વનામ, ય. એ. વ. शुष्मत्) ન-નહિ (અન્યથા) અતપસ્કાય-તપથી જેણે શુદ્ધ અંત કરણ ક્યું નથી એવાને (વિશેષણ, વિ. નરાય) ન-નહિ (અન્યથા) અભક્તાય-ભક્ત નથી તેવાઓને (વિશેષણ, વિ. નરાય) કદાચન-કાષ્ટપણ કાળે (અન્યથા) ન, च-નહિ, અને (અન્યથા) अशुश्रूषवे-સાંભળવાની ઈચ્છા ન રાખનારને (વિશેષણ, વિ. નરાય) वाच्यम्-કહેવું જોઈએ. (વિધેય કર્મણિ ક્ર. વિશેષણ, વિ. इदम्) ન, च-નહિ, અને (અન્યથા) माम्-મને (સર્વનામ, ક્રિ. એ. વ. અસ્મત્) यः-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) अभ्यसूयति-દ્રેષ કરે છે, નિંદા કરે છે (ક્રિ. વ. કા. ૩ પુ. એ. વ. अभि+असूय् પરસ્મै. ૧ ગણ)

ભાવાર્થ-તને કહેવું આ (ગીતા૩૫ રહસ્ય) કોઈ કાળે પણ, તપ-રહિત, ભક્તિરહિત, સાંભળવાની ઈચ્છા વગરના મનુષ્યને તેમજ મારી જે નિન્દા કરે છે તેને કહેવાવું જોઈએ નહિ. (૬૭)

વિવેચન-તારે માટે મેં જે કહ્યું તે પરમ રહસ્યમય હોઈ ભક્તિ માટે તપ (કલેશ) સડન કરવા તૈયાર ન હોય,, ભક્તિભાવથી રહિત હોય અને સાંભળવાની ઈચ્છા ધરાવતો ન હોય તેમજ મારી નિંદા કરતો હોય તેવાને કોઈપણ કાળમાં કહેવું નહિ.

આ શ્લોકમાં ચાર પ્રકારના જીવોને દોષભાવવાળા માન્ય છે. કારણ તેમનામાં કેવળ માયાના જ સંસ્કારો છે અને તેથી તેઓ લોકિકમાં જ ક્ષણેલ રહે છે. એ કારણે તેઓ દોષયુક્ત છે અને તેથી તેમનામાં શ્રદ્ધા, સંકલ્પ, વિચાર અને વિવેક હોતાં નથી એટલે તેમની પાસે સદ્ભાવ પણ આવતો નથી. સદ્ભાવ વિના આસક્તિ નથી. આસક્તિ કહેવા દ્વારા ભગવાન તરફ પ્રેમપૂર્વક ભક્તિ.

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तैर्बहिष्कृत्य ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवंप्रत्यसंशयः ॥૬૮॥

શબ્દાર્થ-ચા-જે (સર્વનામ, પ્ર એ. વ પુ યત્) હવમ્-આ (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ નપુ) પરમમ્-એક, પરમ (વિશેષણ વિ જ્ઞાનમ્) ગુહ્યમ્-ગૂઢ (વિશેષણ, વિ. જ્ઞાનમ્) મદ્ભક્તેષુ-મારા ભક્તોમાં (નામ, સ. ખ. વ. પુ. મદ્ભક્ત) અમિધાસ્યતિ-મુકશે, આપશે, કહેશે (કિ. ભ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અમિ+ધા ૩ ગણ ૫૨-૧૦) મતિમ્ નિવિનિતે, મેગ અને પ્રેમ (નામ, દ્વિ. એ. વ. સ્ત્રી ભક્તિ) મયિ-મારાનાં (સર્વનામ, સ. એ. વ. અસ્મત્) પરમ્-પરા, શ્રેષ્ઠ, (વિશેષણ, વિ. મત્તિમ્) કૃત્વા-કરીને (વિધેવ કૃદત) મામ્-મને (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. અસ્મત્) પદ્મ-માત્ર (અન્યથા) પ્રત્યતિ-પ્રાપ્ત કરશે (કિ. ભ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ૬ ૨ ગણ ૫૨-૧૦) અસંશયઃ-નિઃસંદેહ (નામ, પ્ર એ. વ. પુ. અસંશય)

ભાવાર્થ-જે મારામાં પરમ ભક્તિ-પ્રેમ કરીને આ પરમ ગૂઢ જ્ઞાનને (ગીતાશાસ્ત્રને) મારા ભક્તોમાં કહેશે તે નિઃસંદેહ મને પ્રાપ્ત કરશે. (૬૮)

વિવેચન-જે કોઈ પુરુષ આ પરમ ગુહ્ય તત્ત્વ મારા ભક્તોને કહેશે તે મારામાં પરમભક્તિપ્રાપ્તિ દેહ કરી મને પ્રાપ્ત કરશે. એમાં કેહી ભતની

શંકા ઉભી કરવાની જરૂર નથી

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

ન, ચ—નહિ, અને (અવ્યય) તસ્માત્—તેથી, ભક્તિભાવથી (સર્વનામ, પં. એ. વ. વિશેષણ, વિ. ભક્તિઃ) મનુષ્યેષુ—માણસોમાં (નામ, સ. બ. વ. પુ. મનુષ્ય) કશ્ચિત્—કોઈકે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. કિમ્+ચિત્) મે—મારો (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્) પ્રિયકૃત્તમઃ—અનિશ્ચય પ્રિય કરવાવાળો (વિશેષણ, ભક્તિમાન્) ભવિતા—થશે (ક્રિ. ભ. કા. ૩ પુ. એ. વ. મૂ. ૧ ગણ પરરને) ન, ચ—નહિ, અને (અવ્યય) મે—મારો (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મત્) તસ્માત્—તેથી, ભક્તિભાવથી (વિશેષણ, વિ. ભક્તિમાન્) અન્યઃ—બીજો (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. અન્ય) પ્રિયતરઃ—વધારે પ્રિય કરનાર (વિશેષણ, વિ. અન્ય) ભુવિ—પૃથ્વીમાં (નામ, સ. એ. વ. મૂ. બી.)

ભાવાર્થ—અને મનુષ્યોમાં કોઈ પણ બીજો તે ભક્તિમાન પુરુષ સિવાય મને સોથી વધારે પ્રિયકૃત્ નથી; અને વળી તે ભક્તિમાન સિવાય અન્ય કોઈ પણ ભૂમિ ઉપર વધારે પ્રિય પણ થશે નહિ (૬૯)

વિદેયન—મનુષ્યોમાં મારું પ્રિય કરનાર કોઈ નથી. વળી હવે પછી કોઈ બની શકનાર નથી. માત્ર મારામાં પ્રેમપૂર્વક ભક્તિભાવને રાખે છે. એજ મારો અત્યંત પ્રિય છે. બીજો કોઈ નથી.

અહીં અંશ અને અશીનો સંબંધ પૂર્ણભાવે તૈયાર થયો અને એજ પૂર્ણભાવમાં ભગવદ્રસ (ઐક્ય)નો અનુભવ થાય છે.

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

રાખ્ડાર્થ—અધ્યેષ્યતે—ભણશે, વાંચશે, પાઠ કરશે (ક્રિ. ભ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અધિ+હ ૨ ગણ) ચ—અને (અવ્યય) યઃ—જે સર્વનામ, (પ્ર. એ. વ. પુ. યત્)

ઇમમ્-આ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. પુ. ઇવમ્) ઘર્મ્યમ્-ધર્મમય, ધર્મ્ય (વિશેષણ, વિ. સવાદમ્) સંવાદમ્-સંવાદને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. સવાદ) આવયો:- આપણા બન્નેનો (સર્વનામ, ૫ દિ. વચન અસ્મત્) જ્ઞાનયજ્ઞેન-જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞથી (નામ, તૂ. એ. વ. પુ.) તેન-નેના વડે (સર્વનામ, તૂ. એ. વ. પુ. તત્) અહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) રૂઢિ:-પ્રિય, પૂજ્ય (શ્રુ ૩ વિશેષણ, વિ. અહમ્, રૂ. ૬ ગણ) સ્યામ્-યાહિં (કિ. વિધ્યર્થ ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ પરમૈ૦) ઇતિ-એમ (અન્યથા) મે-મારી (સર્વનામ, ૫. એ. વ. અસ્મત્) મતિઃ-શુદ્ધિ (નામ, એ. વ. સ્ત્રી.)

ભાવાર્થ-તથા (હિં અર્જુન) જે આ ધર્મ્ય આપણા બન્નેની વચ્ચે સવાદરૂપ (ગીતા શાસ્ત્રને) જણીએ તેના દ્વારા હું જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞથી પ્રિય ધર્મશાસ્ત્ર એ પ્રકારે મારો અભિપ્રાય છે. (૭૦)

વિવેચન-કોઈ પુરુષ આપણા બે જણનો આ સંવાદ નિત્ય, ધર્મની ભાવનાથી (આવશ્યક છે એમ માની) અભ્યાસ કરશે તેનાથી જેમ જ્ઞાનયજ્ઞથી હું પૂજાએલો ગણાઈ છું તેવી જ રીતે હું પૂજાએલો ગણાઈશ આવો મારો અભિપ્રાય છે.

અભ્યાસ કરવો એટલે વસ્તુને હૃદયમાં ધારણ કરવી અને એ વસ્તુ સાથે નિરંતર સમાગમ રાખવો.

શ્રદ્ધાવાનનમૂયશ્ચ શ્રુણુયાદપિ યા નરઃ ।

સૌઽપિ મુક્તઃ શુભાલોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥૭૧॥

શબ્દાર્થ-શ્રદ્ધાવાન-શ્રદ્ધાવાળો (વિશેષણ, વિ. નરઃ) અનમૂયઃ-દેવ દેવ-હિન (વિશેષણ, વિ. નરઃ) શ્રુણુયાત્-સાંભળવું જોઈએ (કિ. વિધ્યર્થ ૩ પુ. એ. વ. શ્રુ ૫ ગણ પરમૈ૦) અપિ-પણ (અન્યથા) યઃ-જે (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. પુ. યત્) નરઃ-મનુષ્ય (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. નર) અપિ-પણ (અન્યથા) મુક્તઃ-મુક્ત (શ્રુ ૩ વિશેષણ, વિ. નરઃ) શુભાન્-લોક, સાગ (વિશેષણ, વિ. નરઃ) લોકાન્-લોકોને (નામ, દિ. બ. વ. પુ. લોક) પ્રાપ્નુયાત્-પ્રાપ્તવે (કિ. વિધ્યર્થ ૩ પુ. એ. વ. પ્રાપ્ ૫ ગણ પરમૈ૦) પુણ્યકર્મણામ્-કૃતમ કરનારાઓના

(નામ, વ. ખ. વ. નપું. પુણ્યકર્મન)

ભાવાર્થ-જે પુરુષ શ્રદ્ધાચુકત અને દેવ-દોષમય દષ્ટિ-વિચાર-ક્રિયા રહિત થયેલો શ્રવણ માત્ર કરે તે પણ પાપોથી મુક્ત થઈ પુણ્યકર્મ કરનારા-ઓના મુક્ત લોકને પ્રાપ્ત થશે. (૭૧)

વિવેચન-અસૂચા ' (અદ્વેષાઈ)વાળો પુરુષ શ્રદ્ધા અને સંકલ્પ (નિશ્ચય) રહિત જાને છે શ્રદ્ધા કહેવા દ્વારાએ ગુરુના શબ્દો ઉપર વિશ્વાસ અને સંકલ્પ કહેવા દ્વારાએ મનને નિયમમાં રાખી બુદ્ધિ સાથે જોડી નિર્ણય ભાવને ઉત્પન્ન કરવો. બુદ્ધિમાં કુણ્ડિત ભાવો હોવા ન જોઈએ. આ પ્રકારની ભક્તિવાળો અને ઉત્તમ કર્મ કરવાવાળો જે પુરુષ ગીતાનું શ્રવણ કરશે તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ પુણ્યતમ ભાવને (સાત્ત્વિક ભાવને) પ્રાપ્ત કરશે.

કચ્છિદેતચ્છુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કચ્છિદજ્ઞાનસમ્મોહઃ પ્રનષ્ટસ્તે ધનજય ॥૭૨॥

શબ્દાર્થ-કચ્છિત્-કાંઈક (અન્યથ) પતત્-આ (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. નપું. પતત્) મૃત-સંભળાવ્યું (ભ ક્ર. વિશેષણ, વિ. પતત્) પાર્થ-હે પાર્થ (સંબોધન) ત્વયા-તારા વડે (સર્વનામ, વ. એ. વ. યુષ્મત્) પકાગ્રેણ-સ્થિરતાથી (વિશેષણ, વિ. ચેતસા) ચેતસા-ચિત્તથી (નામ, વ. એ. વ.) કચ્છિત્-કાંઈક (અન્યથ) મજ્ઞાનસમ્મોહઃ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો મોહ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ) પ્રનષ્ટઃ-નાશ પામ્યો (ભ ક્ર. વિશેષણ, વિ. યુષ્મત્) તે-તારો (સર્વનામ, વ. એ. વ. યુષ્મત્) ધનજય-હે ધનંજય (સંબોધન)

ભાવાર્થ-હે પાર્થ ! આ (મારું કથન) તે કાંઈક એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળ્યું ? હે ધનંજય તારો અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો મોહ કાંઈક નાશ થયો ? (૭૨)

વિવેચન-આમાનો (મારી કહેલી ગીતામાનો-મારા કહેલા ઉપદેશમાનો કાંઈક ભાગ તે હે પાર્થ ! એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળ્યો ? ધનંજય ! - ઉત્પન્ન થયેલો મોહ કાંઈક નાશ પામ્યો ? આ બે પ્રશ્નો છે. આ

સૂચવનામાં આવે છે કે જે કાંઈ તારે શ્રવણ કરવું હોય તે એકાગ્રચિત્તથી શ્રવણ કરવું, વળી તું પાર્થ છે એટલે પૃથાનો ભાવ તારી પાસે છે પૃથાનો ભાવ એટલે ભક્તિભાવ તારી પાસે છે. ભક્તિતત્વાળાનું ચિત્ત એકાગ્ર બને છે. એટલે જો તે એકાગ્રચિત્તથી સાંભળ્યું નહિ હોય તો તારામાં ગુરુભક્તિની ન્યૂનતા રહેશે અને જ્ઞાન ન થતાં મોહ કાયમ રહેશે. અજ્ઞાનથી મોહ છે. અજ્ઞાન, ધનમાં આસક્તિ દ્વરા ઉત્પન્ન થાય છે. એ અજ્ઞાનનો નાશ કરવા હેતુથી અહીં ધનંજય શબ્દ વાપર્યો છે. ગુરુભક્તિ અને જ્ઞાન દરેક પ્રકારના મોહને દૂર કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ ।

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લગ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસન્દેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥૭૩॥

શબ્દાર્થ-નષ્ટઃ-નાશ પામ્યો (બ. ક. વિશેષ્ય, વિ. મોહઃ) મોહઃ-મોહ, ચિત્તનો ભ્રમ (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ. મોહ) સ્મૃતિઃ-સ્મૃતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. ઓ.) લગ્ધા-મેળવી (બ. ક. વિશેષ્ય વિ. સ્મૃતિઃ) ત્વત્પ્રસાદાત્-તારી કૃપાથી (નામ, પં. એ. વ. પુ.) મયા-મારા વડે (સર્વનામ, ન. એ. વ. અસ્મત્) અચ્યુત-હે અચ્યુત (સંબોધન) સ્થિતઃ-રહ્યો છું, સ્થિત (બ. ક. વિશેષ્ય વિ. અહમ્) અસ્મિ-હું (કિ. ૧ પુ. એ. વ. અસ્ ૨ ગણ) ગતસન્દેહઃ-જેના સંશયો જતા રહ્યા છે એવો (વિશેષ્ય વિ. અહમ્) કરિષ્યે-કરીશ, પાલન કરીશ (કિ. બ. કા. ૧ પુ. એ. વ. છુ ૮ ગણ આત્મને) વચનમ્-વચનને, આજ્ઞાને (નામ, કિ. એ. વ. નપું. વચન) તવ-તારું (સર્વનામ, પ. એ. વ. યુષ્મત્)

ભાવાર્થ-હે અર્જુન ! તારી કૃપાથી (મારો) મોહ નષ્ટ થઈ ગયો છે, મારા વડે સ્મૃતિ પ્રાપ્ત કરાઈ છે. સંશયરાહિત થયેલો હું સ્થિત થયેલો છું, તારી આજ્ઞા પાળીશ. (૭૩)

વિવેચન-અર્જુન કહે છે કે હે અચ્યુત ! તારા પ્રસાદથી (પ્રસન્નાતાથી) મારો મોહ નાશ પામ્યો. વળી મારી નાશ પામેલી સ્મૃતિ મેં પ્રાપ્ત કરી અને હું સંશયરાહિત બન્યો એટલે તારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું કરીશ. જીવ-ભાવમાં સામાન્યતઃ બુદ્ધિદોષ રહે છે જ અને બુદ્ધિદોષના આધારે જ સ્મૃતિ

(વાદશક્તિ જતી રહે છે. મોઢ પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને સંશયો પણ ઉભા થાય છે. આ બધું જ્યાં સુધી અજ્ઞાનના ભાવો રહે છે ત્યાં સુધી બને છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા જ આ બધા ભાવો નષ્ટ થાય છે. જ્યારે જીવ નિઃસાધનતાનો ધર્મ અંગીકાર કરે છે ત્યારે તે શરણુભાવ સ્વીકારે છે અને કહે છે કે ભગવાન તું જેમ કહેશે તેમ હું કરીશ. અર્થાત્ બધો ભાર ભગવાન પર મૂકે છે, સમ્મજ્ય ઉવાચ ।

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिमत्रौपमद्भुतं रोम हर्षणम् ॥७४॥

શબ્દાર્થ-इति-એમ (અન્યથા) अहम्-હું (સર્વનામ, ૩. એ. વ. અસ્મત્) वासुदेवस्य-વાસુદેવનું, कृष्णतुं (નામ, ૫. એ. વ. પુ. વાસુદેવ) पार्थस्य-અર્જુનનું (નામ, ૫. એ. વ. પુ. પાર્થ) च-અને (અન્યથા) महात्मनः-મહાત્માનું (વિશેષણ, વિ. પાર્થસ્ય) संवादम्-સંવાદ (નામ, દ્વિ. એ. વ. પુ.) इमम्-આ (સર્વનામ, દ્વિ. એ. વ. પુ. इदम्) अत्रौपमं સાંભળ્યું (ક્રિ. જ. કા. (Aorist) ૧ પુ. એ. વ. જુ ૫ ગણ પરગૈ) अद्भुतम्-અદ્ભુત (જ. ક. વિશેષણ, વિ. સંવાદમ્) रोमहर्षणम्-રોમ હર્ષા કરે એવો (વિશેષણ, વિ. સંવાદમ્)

ભાવાર્થ-આ પ્રમાણે મેં વાસુદેવનો તથા મહાત્માપાર્થને અદ્ભુત અને રોમાચ ઉભાં કરનારો સંવાદ સાંભળ્યો.

વિવેચન-આ શ્લોક અને એની પછીનો શ્લોક સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે વાસુદેવ અને મહાત્મા અર્જુનની વચ્ચે ચાલેલો આ સંવાદ અદ્ભુત અને રોમાચક મેં સાંભળ્યો.

અર્જુનને અહીં મહાત્મા કહેવામાં આવે છે. જીવ જ્યાં સુધી સર્વ સમર્પણ કરે નહિ ત્યાં સુધી મહાત્મા બને નહિ ૭૪મા શ્લોકમાં એનું સર્વ સમર્પણ જણાય છે. સર્વ સમર્પણમાં રોમાચકતા અને અદ્ભુતતા હોય છે. એ રોમાચકતા અને અદ્ભુતતા સંવાદ રસમાં જ્યારે પ્રકાશે ત્યારે ત્યાં વાસુદેવ અને અર્જુનને જોઈ શકાય. સંજય કહેવા દ્વારાએ મનોવિચરક થતાં માયાવીપણ એ હું થાય છે, અને ત્યારે વાસુદેવ અને અર્જુનના સદેશ સમભય છે આ પ્રકાર માત્ર સંજયને જ પ્રાપ્ત થય.

વ્યાસપ્રસાદાન્નુતવાનેતદ્ ગુહ્યમહં પરમ્ ।

યોગં યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્ સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥૭૫॥

શબ્દાર્થ-વ્યાસપ્રસાદાત્-વ્યાસની કૃપાથી (નામ, ૫. એ. વ. પુ. શ્રુતવાન્-સાંભળનાર (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. અહમ્) પતદ્-આ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું) ગુહ્યમ્-ગૂઢ (વિશેષણ, વિ. પતદ્) મહમ્-હું (સર્વનામ, પ્ર. એ. વ. અસ્મત્) પરમ્-શ્રેષ્ઠ (વિશેષણ, વિ. યોગમ્) યોગમ્-યોગને (નામ, દિ. એ. વ. પુ. યોગ) યોગેશ્વરાત્-યોગેશ્વર (વિશેષણ, વિ. કૃષ્ણાત્) કૃષ્ણાત્-કૃષ્ણથી (નામ, ૫. એ. વ. પુ. કૃષ્ણ) સાક્ષાત્-સાક્ષાત્ (વિશેષણ, વિ. કૃષ્ણાત્) કથયતઃ-કહેવાતા (વ. કૃ. વિશેષણ, વિ. કૃષ્ણાત્) સ્વયમ્-પોતે જ (વિશેષણ, વિ. યોગમ્)

ભાવાર્થ-યોગેશ્વર કૃષ્ણથી સાક્ષાત્ કહેવાતા પેતાના જ પરમયોગને વ્યાસની કૃપાથી મેં એ ગુહ્યને સાંભળ્યું. (૭૫)

વિવેચન-સંજયને પણ વ્યાસનો પ્રસાદ જોઈએ ખરો. કારણ વ્યાસ જ્ઞાનાવતાર છે. તાત્પર્ય કે જ્ઞાન નામનો ભગવદ્ધર્મ અંગીકાર કરીને વ્યાસ નામનો અવતાર થયો છે. એટલે વ્યાસમાં ભગવદ્ જ્ઞાન સમાયેલું છે, એ કારણે ગુહ્યયોગ (ગીતા) કૃષ્ણના મુખથી વ્યાસ દ્વારા પ્રગટ થયો.

આ ગીતાનો પ્રગટ થયેલો ભાવ સંજયની પાસે પ્રાપ્ત થયો અને સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે એટલે વ્યાસનો પ્રસાદ.

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમદ્શ્રુતમ્ ।

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥૭૬॥

શબ્દાર્થ-રાજન્-હે ગાંધારી (સંજોધન) સંસ્મૃત્ય-યાદ કરીને (વિધેય કૃદન્ત) સંવાદમ્-સંવાદો (નામ, દિ. એ. વ. પુ. સંવાદ) હમ્-આ (સર્વનામ, દિ. એ. વ. પુ. હમ્) અર્જુનમ્-અર્જુન (વિશેષણ સંવાદમ્) કેશવાર્જુનયોઃ-કેશવ અને અર્જુનનો (નામ, ૫. એ. વ. પુ. કેશવ અને અર્જુન) હૃષ્યામિ-દર્શિત (વિશેષણ વિ. સંવાદમ્) મુહુર્મુહુઃ-અત્યંત ઓછા સમયે (વિશેષણ વિ. હૃષ્યામિ) એ. વ.

૪ ૪ મણુ પરમૈ૦) જ-અને (અવ્યય) મુહુર્મુહુઃ-વારંવાર (અવ્યય)
 ભાવાર્થ-હે રાજન્ ! કેસવ અને અર્જુનના આ અફળુત અને
 કલ્યાણકારક સંવાદને સ્મરણ કરીકરીને વારંવાર હું હર્ષ પામું છું (૭૬)
 વિવેચન-આ સંવાદ અફળુત છે એટલે એમાં અનેકાનેક ભાવના
 આવી શકે છે. ભાવનાઓ રહસ્યસૂચક છે. તાત્પર્ય કે સંવાદ દ્વારા જ્ઞાનમાં
 રહેલું રહસ્ય ભાવનામય થતાં જીવેનો ભગવદ્ સંબંધ કલ્યાણકારક બને
 ે. આ ભાવનાનું વારંવાર સ્મરણ થતાં આનંદ અને હર્ષ પેદા થાય છે. હર્ષ
 એ ચિત્તનો ભાવ છે. આનંદ એ પરમાત્માનો ભાવ છે આ બન્ને ભાવો
 એકમેક થતાં આનંદરસનું પાન થાય છે. આનંદરસના પાનમાં રાજસ અને
 તામસભાવ નહીં પામે છે.

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥૭૭॥

રાજાધર્મ-તત્ત્વ-ને (સર્વનામ, દિ. એ. વ. નપું. તત્ત્વ) જ-અને (અવ્યય)
 સંસ્મૃત્ય-યાદ કરીને (વિધેય ક્રદન્ત) રૂપમ્-રૂપને (નામ, દિ. એ. વ. નપું.)
 અત્યદ્ભુતમ્-અતિ અફળુત (નિશેધ, વિ. રૂપમ્) હરેઃ-હરિનું (નામ, વ. એ.
 વ. પુ. હરિઃ) વિસ્મયઃ-વિસ્મય (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) મે-મારો (સર્વનામ, ૫
 એ વ. અસ્મત્) મહાન્-મોટો (નિશેધ, વિ. વિસ્મયઃ) રાજન્-હે રાજન્
 (સંબોધન) હૃષ્યામિ-હર્ષ પામું છું (દિ. વ. કા. ૧ પુ. એ. વ. હૃષ્ ૪ મણુ
 પરમૈ૦) જ-અને (અવ્યય) પુનઃ પુનઃ-ફરી ફરીથી (અવ્યય)

ભાવાર્થ-હે રાજન્ ! હરિના તે અફળુત રૂપને સ્મરણ કરી કરીને
 મને મોટો વિસ્મય (થાય છે) અને ફરી ફરીથી હું હર્ષ પામું છું (૭૭)

વિવેચન-વળી સંવાદના ભાવમાં હરિનું કોઈક અફળુત સ્વરૂપ મેં
 જોયું આ રૂપનું જેમ જેમ હું સ્મરણ કરતો બાકી છું તેમ તેમ મારો
 ગર્વ નાશ પામે છે અને હું હર્ષધેયો બનું છું.

ભગવાન સર્વરૂપ છે રૂપમાં અફળુતતા તો હોય જ હોય અને તેમાં
 વળી દર્શન થાય અને સાથે સાથે દર્શન રૂઢ થાય. રૂઢ થાય ત્યારે સ્મરણમાં
 એ રૂપ સિદ્ધ થાય એ રૂપ સિદ્ધ થતાં જ જીવમાંથી ગર્વ નાશનો મહાન
 હોય જાય, અને એ દીવાનાનો ધર્મ અંગીકાર કરે ત્યારે રૂપમાં આસક્ત થાય
 અને હર્ષધેયો બને. આ અલૌકિક રૂપ છે. એ રૂપમાં પ્રેમ, આસક્તિ અને
 વ્યસન દૃઢ કરવાનાં છે. આ રૂપ ફલ રૂપ છે.

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિમતિમમ ॥૭૮॥

શબ્દાર્થ-યત્ર-ત્યાં (અન્યથા) યોગેશ્વરઃ-યોગેશ્વર (વિશેષ્ય, વિ કૃષ્ણઃ)
કૃષ્ણઃ-કૃષ્ણ, (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.) યત્ર-ત્યાં (અન્યથા) પાર્થઃ-પાર્થ (નામ, પ્ર.
એ. વ. પુ. પાર્થ) ધનુર્ધરઃ-ધનુર્ધારી (વિશેષ્ય, વિ પાર્થઃ) તત્ર-ત્યાં (અન્યથા)
શ્રીઃ-શ્રદ્ધા (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) વિજયઃ-વિજય (નામ, પ્ર. એ. વ. પુ.)
ભૂતિઃ-રિશ્મિ, વૈભવ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) ધ્રુવા-અચળ (વિશેષ્ય, વિ. નીતિઃ)
નીતિઃ-નીતિ (નામ, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રી.) મતિઃ-મતિ, માન્યતા (નામ, પ્ર. એ. વ.
સ્ત્રી.) મમ-મારી (સર્વનામ, પ. એ. વ. અસ્મલ્)

ભાવાર્થ-જ્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ છે, જ્યાં ગાંડીવ ધનુર્ધર પાર્થ છે;
ત્યાં શ્રી વિજય, વૈભવ અને અચળ નીતિ છે (એમ) (મારૂં માનવું છે);
મારી મતિ છે.

વિવેચન-ઉપરના સ્લોકમાં બતાવેલું રૂપ જ યોગી પુરુષોના ધ્યાનમાં
સાધન બાવે કરેલા યોગના ઇશ્વર રૂપે જવાય છે. આને જ આપણે કૃષ્ણ
કહીએ છીએ. એટલે કૃષ્ણ યોગેશ્વર છે તેની સાથે ધનુષ્યને ધારણ કરનાર
પાર્થ છે પાર્થ એટલે શુદ્ધ ભક્તિભાવ ધારણ કરનાર જીવ ધનુષ્યને ધારણ
કરે છે એટલે વેધકભાવ અંગીકાર કરે છે. આ વેધકભાવ પોતાના હૃદયને
શુદ્ધ બનાવી ભગવાનમાં ભેડી દે છે એટલે ભગવદ્ધ્યોગ સિદ્ધ કરે છે. આ
પ્રકારે જ્યાં ભગવદ્ધ્યોગ સિદ્ધ થાય છે ત્યાં જ શ્રી, વિજય, ભૂતિ (વૈભવ,
વિશેષભાવ, સ્વરૂપમાં રહેતો ભાવ, સંત્રકવાનો ધર્મ) અને નિશ્ચયપૂર્વક
પદ્ધતિ ણની રહે છે. આલું મારૂં માનવું છે. (સજ્જ આ પ્રકારે માને છે
અને ધૃતરાષ્ટ્રને પ્રવેદન કરે છે.)

આ અધ્યાયને સંન્યાસયોગ કહે છે. તાત્પર્ય કે ત્યાગની ભાવના
અંગીકાર કરીને અંગીકારની નીતિને અવલંબીને ભગવાનમાં એકય ધારણ
કરી તન્મય થવું અને આનંદરસનો અનુભવ કરવો.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

શુદ્ધિપત્ર

ક

સૂચના- (૧) ન્યાં ન્યાં 'વિધેય કૃદંત' છે ત્યાં બધે 'સખધક ભૂત કે અવ્યય કૃદંત' વાંચવું.

(૨) ન્યાં ન્યાં 'કારક' છે ત્યાં બધે 'ગ્રેરક' વાંચવું.

(૩) ન્યાં ન્યાં 'વિધેય કર્મણિ' છે ત્યાં 'વિધ્યર્થ કર્મણિ'

(૪) ન્યાં ન્યાં ધાતુ તરીકે શ્રુ કે શ્ટ છે ત્યાં 'શ્રુ' વાંચવું.

(૫) ન્યાં ન્યાં ધાતુ તરીકે વ છે ત્યાં બધે ત્ વાંચવું.

પાટું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૦	શ્રુ	શ્રુ
૪	૭	યુયુધાનઃ	યુયુધાનઃ
૫	૧૬	ચેકિત્ત્વ	ચેકિતાન
૭	૨૦	વૃષ્મૌ	વૃષ્મૌ
૮	૬	એ વ.	અ. વ.
૧૧	૧૨	૩ પુ	૩ પુ. ૫ વ.
૧૧	૨૩	દિ. વ.	દિ. વિ. દિ. વ.
૧૧	૨૧	વ. કૃદંત .. ધાતુ	વિશેષણ
૬	૨૦	હૃષીકાનાં	હૃષીકાણાં
૧૧	૨૩	ઉદરં	ઉદરે
૧૧	૧૧	દિ. વ.	દિ વિ. દિ. વ.-
૧૨	૧	પરમેષ્વાસઃ	પરમેષ્વાસઃ
૧૧	૨	બહુવીદિ	ઉપપદ
૧૧	૨૫	હ	દૃ
૧૩	૧૩	ધ્વજાં	ધ્વજે
૧૧	૧૬	હૃષીકાનાં	હૃષીકાણાં
૧૧	૨૧	૬ ગણ	૧ ગણ
૧૭, ૧૮	૧૨, ૫	સીદ્-૬	સદ્ (સીદ્)-૧
૧૬	૨૧	૬ ગણ	૧ ગણ

पाठः	लीला	अनुष्टुप	शुद्ध
२०	१५	भोगैः	भोगैः
"	१५	दि. अ. व.	द. अ. व.
२१	१३	हेत्वर्थ	संय. धृ. १
२२	४	१ गण इच्छु	१ गण इष्ट (इच्छु)
"	५	त्रिलोकेः	त्रिलोक्याः
"	२३	(अ० १५)	त्रिलोक्य, त्रि. प्राप्तिः
२३	५	नितरम्	नितराम्
"	२५	हृत् चेतनः	हृत्चेतसः
२४	३	हृत्-चेतसः	-हृत्चेतसः
२६	७	भिया च	तयो भिया
"	२०	१ गण	१ गण, प्रेङ्ग इभ्यि
२७	२	जनान्	जनान्
"	६	८ गण	५ गण
"	"	(नि०....वास)	(-म....य)
२८	१३-१४	८....अ तमने)	८....अ तमिभिः
(नाम, स. ओ व नपु' संख्य)			
३०	८	ईक्षण.	ईक्षणे
"	११	दि	-
"	११	सूदनम् येन	सूदनः
३२	८	उत्पन्न	येन
३४	१५	जय	जि (जय)
३५	५	०क्षोषः	०क्षोष
"	१	अपहत	तेन उपहतः
३६	११	६ गण	१ गण
३७	६-७	हे धृतराष्ट्र !	-
३८	२	अनुशोचः	अन्वशोचः
"	४	प्रश्नवाद्	प्रश्नवाद्
"	८	+शोच	+शुच
३९	१६	१ पु	नपु.
४०	५	प्रत्येगा०	प्रत्यगा०

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૨	૪	વિચ્છ	વિચ્છિ
૪૪	૪	૪ થો	૬ થો
૪૪; ૪૫	૬; ૧૬; ૨૨	વિધ્યર્થ	સંબંધક ભૂત
૪૬	૧૭	૭ મો મણ	૪ થો ગણ, પ્રેરક
૪૮	૧૦	અને	એને ચાર્વાક મત પ્રમાણે
"	૨૪	વિધેય	વિધ્યર્થ
૪૯	૧૨	આદિ	આદૌ
"	૧૪	અવ્યક્ત	અવ્યક્ત-
૪૯; ૫૦	૨૩-૬	શૃણોતિ	શૃણોતિ
૫૦	૧૦	કિમ્	કિંચિત્
૫૧	૨૦	૨ ભે.....કર્મણિ	૪ થો.....કર્તરિ
"	૨૪	ધર્માત્	ધર્મ્યાત્
૫૪	૧૨	પામેલા	પામેલા
"	૨૧	નામ	વર્ત. ફ.
૫૫	૮	મહીન્	મહીમ્
"	૧૦	કુન્તાયાઃ	કુન્ત્યાઃ
"	૧૧	યુષ્	યુષ્
"	૧૭	૦:દુઃખે	૦:દુઃખે
"	૧૮	દુઃખં	દુઃખં
"	૨૧	યુષ્	યુષ્
"	૨૨	૪ થો મણ	૭ મો મણ, કર્મણિ
૫૬	૩	પરિપાઠીએ	પરિપાઠીએ
"	૫	શૃણુ	શૃણુ
"	૧૨	શ્યમ્	શ્વદમ્
"	૧૩	શૃણુ	શૃણુ
૫૮	૨	વાક્	વાક્
"	૫	૦તઃ ઉપપદ	૦તઃ સ. તત્પૃ.
૬૨	૭	૦યોગાય	૦યોગાદ્
"	૧૩	૧ લો	૬ થો

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩	૧૯	૩ પુ. એ. વ.	૩ પુ. બ. વ.
૧૪	૨	†તર્	†ત્ (તર્)
”	૧૧	શ્રુત્વા...૭૧૫૬	શ્રુત્વા...૧૮. તર્ણ.
”	૧૪	ઔ.	પું.
૧૫	૧	યસ્ય વહુ	—
”	૩	પ્રમાપેત્	પ્રમાપેત
”	૮	તેઔ	તેવે
”	૧૭	દિ. એ. વ.	૧૮. એ. વ.
૧૬	૩, ૪	દુલ્લે૦	દુઃલ્લે૦
૧૮	૨૭	શુદ્ધિમાનતા	શુદ્ધિમાનતા
૧૯	૨	૨ ને	૧ લે
”	૨૦	૧ લે	૨ ને
”	૨૧	વચ્	વચ
૭૧	૫	વિશેષણ	વ. ૬. વિશેષણ
૭૨	૧૩	૦નિન્દ્રયે૦	૦નિન્દ્રયે૦
૭૩	૫	પ્રહ્મણા	સહ પ્રહ્મણા
૭૬	૧૯	એ. વ.	બ. વ.
૮૧	૪, ૧૦	કર્માણિ	કર્મણિ
”	૯	અર્જુન	ભગવાન
૮૨	૫	વ્યામિષ્ઠેણેવ	વ્યામિષ્ઠેણૈવ
”	૭	(ઉમેર)	પવ-જ (અવ્યય)
”	૮	દિ. એ. વ.	૧૮. એ. વ.
”	૯	૩ ને	૨ ને
૮૨	૧૩	પ્ર એ. વ.	દિ. એ. વ.
૮૪	૨૭	દિ.	દિ. કર્મણિ
૮૬	૨૩	૧ ગણ	૪ ગણ
૮૭	૮	વિશેષણ	વિશેષણ, વિશેષ્ય લોક.
”	૯	કર્મ:	કર્મ
૮૯	૧	માવયન્તુ	માવયન્ત:

पुं	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध
६	१	करता (करता (प्रेरक व. क.,
०	४	उत्ते	उत्ते
"	२०	कि.	कि. कर्मणि
"	२१	४ गण्य	६ गण्य
"	२५	घञ्	पञ्
६३	१७	कि.	कि. प्रेरक
"	१८	वृत् १०	वृत् १
६४	१३	कर्मणि	कर्त्तरि
"	१४	२ गण्य	४ गण्य
"	२१	उत्प-न	उत्प-न यती
६६	२७	+सीद्	+सिद् (सीद्)
१००	४	कट्	कट्
१०१	६	नपुं. अज्ञान	विशे. पुं. अज्ञ
"	१०	चिद्वन्	चिद्वस्
१०२	१	करेला (करता (कर्मणि वर्त. क.
"	४	विमूढा	विमूढ.
१०३	२३	विध्यर्थ	सं. भूत
"	"	आभ्या-	अभ्या-
"	२५	निर्गता	निर्गता
१०४	१	निर्गतः ममत्व	निर्गतं ममत्वं
"	२	विध्यर्थ	सं. भूत
"	२४	ओ. व.	य. व.
"	२६	४ गण्य	६ गण्य, कर्मणि
१०५	११	(उभेशे)	वर्त. क.
"	१६	आत्मने०	परस्म०
१०७	२	विशेषण्य,	भू. क. विशेषण्य,
१०८	२६	पुरुषः	पुरुषः
१०९	४, ६	"	"
"	२५	आत्मने०	परस्मै०
११०	१२, १४	विशेषण्य,	भू. १ विशेषण्य

पाठः	श्री	अर्थः	शब्दः
१३	१६	३ पु. ओ. व.	३ पु. ०
१४	२	५८	५८ (८
"	११	श्रुत्या... ७५५६	श्रुत्या..
"	१४	ओ.	पु. ६
१५	१	यस्य बहु	— ६
"	३	प्रभाषेत	प्रभाषेत..
"	८	तेओ	तेओ ६
"	१७	हि. ओ. व.	व. ओ. व
१६	३, ४	दुखे०	दुःखे०
१८	२७	शुद्धिमानता	शुद्धिमानता
१९	२	२ ओ	१ ओ
"	२०	१ ओ	२ ओ
"	२१	यश्	यश्
७१	५	विशेष्य	व. ३. विरं
७२	१३	०निन्द्रिये०	०निन्द्रिये
७३	५	प्रहृष्टा	सह प्रहृष्टा
७४	१६	ओ. व.	व. व.
८१	४, १०	कर्माणि	कर्माणि
"	६	अर्जुन	अर्जुन
८२	५	व्यामिश्रेणैव	व्यामिश्रेणै
"	७	(विशेष)	पच-७ (अ
"	८	हि. ओ. व.	व. ओ. व.
"	९	३ ओ	२ ओ
८२	१३	प्र. ओ. व.	हि. ओ. व.
८४	२७	हि.	हि. कर्मणि
८६	२३	१ अर्थ	४ अर्थ
८७	८	विशेष्य	विशेष्य, विशेष्य
"	९	कर्मः	कर्म
८८	१	भाषयन्तु	भाषयन्तः

पानुं	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध
१४१	१५	२ गण्	६ गण्
१४४	१४	५. वृजिन्	नपुं. वृजिन्
१४५	३	२ गण्	६ गण्
१४७	६	पुरुषाः	पुरुषः
१४८	६	नशेष्य,	वर्त. कृ. विशेष्य
१४९	१७	ज्ञान	ज्ञानम्
१५१	८	६ गण्	१ गण्
१५३	१	कृदंत	विध्यर्थु कृदंत
"	८	आत्मने०	कर्मणि
"	२३	अ	कि. नि.
१५४	१८, २०	६ गण्	१ गण्
१५५	१४	अन्ने दाक्ष	अन्नेतो दाक्ष
१५७	१०	किञ्चित्	किञ्चित्
१६०	६	विशेष्य,	भू. कृ. विशेष्य
"	१२	कि.	कि. कर्मणि
१६१	७	व. कृ.	प्रेरक व. कृ.
	२०	भू. कृ.	प्रेरक भू. कृ.
	१३	भ्यान्	भ्यन्
		०सृपणः	०सृपयः
		स्पर्शान्	स्पर्शान्
		क्रच्छ ६	श्र (क्रच्छ) १
		योगो च	योगी च न
		(उभेरे)	प्र. अ. व नपुं.
		६ गण्	कर्मन्) कारण-शरथ्
		६	१ गण्
		त्ममन०	प्रेरक, १
		स्म	०त्मन०
		१	अदमा
			प्रेरक सं. भूत

पङ्क्ति	श्री	अशुद्ध	शुद्ध
१११	६	पुरुषः	पुरुषस्य
११२	३	०मोह्यत्येष	०मोहयत्येष
"	६	+मोह	+मुह
"	११	विध्यर्थ	सं. भू१
"	२४	(अव्यय)	(प्रा. वि. ओ. व. सर्व. ठक्)
११३	१	विध्यर्थ	सं. भू१
"	५	०विज्ञानः	०विज्ञाने
"	२७	(विशे०...बुद्धि)	(अ०५५)
११४	११	३ लो	२ लो
"	१७	आत्मने०	परस्मै०
१२१	१	१ गथ	१ गथ
"	१२	ओ. दुष्कृति	विशे. पुं. दुष्कृत्
१२४	१	+चर्त्	+चृत् (घर्त्)
"	२३	(विशेष्य,	(वर्त. इ. विशेष्य,
१२५	२३	दिगु०)	चतुर्वर्ण दिगु० उपरथी
"	२१	कर्त्	तद्वितना यथी भाव नाभ
१२७	३	२ गथ	विशे. पुं. कर्त्
१२८	३	पु.	६ गथ
"	७	प्र. ओ. व.	नपुं.
"	६	कि.	दि. ओ. व.
"	२४	विधेय	कि. कर्भाधि
१२६	१४	अकर्मः	विध्यर्थ
"	१५	पश् १	अकर्म
१३०	२४	ओ. व.	ह्य (पश्य) १
१३३	२०	(विशेष्य,	प्र. व.
१३५	३	आस्	(वर्त. इ. विशेष्य
१३६	२	श्रुति	आस् २ गथ
१३८	१७	ओ. व.	श्रुति
१४१	१५	कि.	प्र. व.
			कि. कर्भाधि

पातुं	वीटी	अशुद्ध	शुद्ध
१४१	१५	२ गलु	६ गलु
१४४	१४	पु. वृजिन्	नपुं. वृजिन
१४६	३	२ गलु	६ गलु
१४७	६	पुरुषाः	पुरुषः
१४८	६	विशेषण,	वर्त. कृ. विशेषण
१४९	१७	ज्ञान	ज्ञानम्
१५१	८	६ गलु	१ गलु
१५३	१	कृतं	विध्यर्थं कृतं
"	९	आत्मने०	कर्मणि
"	२३	प्र.	दि. नि.
१५४	१८, २०	६ गलु	१ गलु
१५५	१४	अन्ने दाद्य	अन्नेतो दाज
१५७	१०	किञ्चित्	किञ्चित्
१६०	६	विशेषण,	भू. कृ. विशेषण
"	१२	दि.	कि. कर्मणि
१६१	७	व. कृ.	प्रेरक व. कृ.
१६३	२०	भू. कृ.	प्रेरक भू. कृ.
१६५	१३	श्वान्	श्वन्
१७०	२७	०मृषणः	०मृषयः
१७२	५	स्पर्शान्	स्पर्शान्
१७३	१४	कच्छ ६	क (कच्छ) १
१७४	४	योगो च	योगी च न
१७६	११	(उभेरे)	प्र. ओ. व. नपुं.
१७७	६	६ गलु	कर्मन्) कारण-कारण
"	२५	६	१ गलु
१७८	२१	०त्ममन०	प्रेरक, १
१८०	१०	अदम	०त्मन०
१८२	१३	दिधेय	अदमा
			प्रेरक सं. भूत

पृष्ठं	श्री	अध्याय	श्लोक
१११	६	पुरुषः	पुरुषस्य
११२	३	०मोहयत्येष	०मोहयत्येष
"	६	+मोह	+मुह
"	११	विध्यर्थ	सं. भृ१
"	२४	(अव्यय)	(प० वि. ओ. व. स्वर्ग, वृ०)
११३	१	विध्यर्थ	सं. भृ१
"	५	०विज्ञानः	०विज्ञाने
"	२७	(विशे०...बुद्धि)	(अव्यय)
११४	११	३ ओ	२ ओ
"	१७	आत्मने०	परस्मै०
१२१	१	१ गथु	१ गथु
"	१२	ओ. दुष्कृति	विशे. पुं. दुष्कृत्
१२४	१	+वर्त्	+वृत् (वर्त्)
"	२३	(विशेष्य,	(वर्त्. ३. विशेष्य,
१२५	२३	दिश०)	द्यतुर्वर्ण दिश० उपरथी
"	२१	कर्त्	तद्धितना यथी भाव नाम
१२७	३	२ गथु	विशे. पुं. कर्त्
१२८	३	५.	६ गथु
"	७	प्र. ओ. व.	नपुं.
"	६	क्रि.	क्रि. ओ. व.
"	२४	विधेय	क्रि. कर्मणि
१२९	१४	अकर्मः	विध्यर्थ
"	१५	पथ् १	अकर्म
१३०	२४	ओ. व.	हृत् (पदय) १
१३३	२०	(विशेष्य,	भ. व.
१३५	३	आस्	(वर्त्. ३. विशेष्य)
१३१	२	श्रुति	आस् २ गथु
१३६	१७	ओ. व.	श्रुति
१४१	१५	क्रि.	भ. व.
			क्रि. कर्मणि

पातुं	वीथी	अशुद्ध	शुद्ध
१४१	१५	२ गल्य	६ गल्य
१४४	१४	पु. वृजिन	नपुं. वृजिन
१४६	३	२ गल्य	६ गल्य
१४७	६	पुरुषाः	पुरुषः
१४८	६	विशेषण,	वर्त. कृ. विशेषण्य
१४९	१७	ज्ञान	ज्ञानम्
१५१	८	६ गल्य	१ गल्य
१५३	१	कृतं	विध्यर्थं कृतं
"	९	आत्मने०	कर्मणि
"	२३	प्र.	क्रि. नि.
१५४	१८, २०	६ गल्य	१ गल्य
१५५	१४	अन्ते ढाव	अन्तेतो ढाव
१५७	१०	किञ्चित्	किञ्चित्
१६०	६	विशेषण्य,	भू. कृ. विशेषण्य
"	१२	क्रि.	क्रि. कर्मणि
१६१	७	प. कृ.	प्रेरक प. कृ.
१६३	२०	भू. कृ.	प्रेरक भू. कृ.
१६५	१३	भवान्	भवन्
१७०	२७	०मृपणः	०मृपयः
१७२	५	रूपशान्	रूपशान्
१७३	१४	कृच्छ्रः ६	कृ (कृच्छ्र) १
१७४	४	योगी च	योगी च न
१७६	११	(विभेदे)	प्र. ओ. प. नपुं.
१७७	६	६ गल्य	कर्मन्) कारण-कारण्य
"	२५	६	१ गल्य
१७८	२१	०त्ममन०	प्रेरक, १
१८०	१०	अदम	०त्मन०
१८२	१३	निवेद्य	अदमा
			प्रेरक सं. भू१

पाठ	श्री	अनु	शुद्ध
२१७	६	कट	कटु
"	११	विशेष	७. ३. विशेष
२१८	१२	भट	भट्ट
२७०	२५	३ पु.	३ पु. ७. ५.
"	छेली	प्रपन्ना-	प्रपन्ना:-
२७१	२	कामा-	कामा:-
२७३	२	देवता-	देवतामकाः
"	"	ने	ना भजो
"	"	भक्ता-भजो	-
२७७	१७	द्वेष-	द्वेष:-
२७८	८	माम भजामि	मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजामि
२७९	९	च्छांति	च्छान्ति
"	१२	शब्द	शब्द
२८०	११	आत्मने०	उभय०
२८१	४	विधेयकर्म	विध्यर्थ
"	२४	मांत्मानं	मात्मानं
२८३	३	शृणु	शृणु
"	१२	पक्षमे०	-
२८५	८	मुच	प्र+मुच
"	१८	भवो भावो	भवोऽभावो
२८६	छेली	पक्षे...चत्वारः	पक्षे (सर्व. सा. वि. ओ. ५.) चत्वारः
२८८	२	सर्वनाम, प्र.	सर्वनाम, ५.
"	"	प्रभु	प्रभव
"	४	१० गण	१ गण
२८९	१७	कि.	कि. प्रेरक
२९१	२१	धाम्	धामन्
"	"	(५. ३. ओ. ५.)	(सर्व. भवत् ५. प्र. ओ. ५.)
२९२	२५	२ गण	१ गण

५१५	५१५	अशुद्ध	शुद्ध
२६३	१२	वेत्थ	वेत्थ त्व
॥	१६	विद्	विद् २ गल्यु
२६५	६	चिन्तयो०	चिन्तयो०
२६६	१६	महर्षिणां	महर्षीणां
॥	२०	ऽस्मि	०ऽस्मि
३०१	२२	नाम,	वर्त. ३,
३०२	१७	॥	॥
॥	॥	॥	विशेषण
३०३	१६	०मुखम्	०मुखः
॥	२०	अ. व.	अ. व.
॥	२४	नाम,	विशेषण
३०४	६	॥	कवि. ३१.
॥	॥	०सामः	०साम
३०५	७	नाम, प्र	नाम, ५०
॥	८	नाम,	नाम, प्र
॥	६, १४	नाम, अ. अ. व.	नाम, अ. अ. व.
३०६	३	पु)	पु. उशनसू
॥	॥	कवि)	पुं. कवि
॥	६	नाम,	वर्त. ३.
॥	१२	व. ३.	छात्रादशे व ३.
॥	१६	नाम,	विशेषण
३०७	८, १२	विभूतिनां	विभूतीनां
३०८	८	विष्टाभ्या०	विष्टभ्या०
३०९	६	वचः)	वचसू)
३१०	२१	व	व. दू
॥	२४	१ गल्यु	६ गल्यु
३१४	३	॥	॥
॥	११	गल्यु	गल्यु, आप् कर्मणि
३१७	१६	रोमानि	रोमाणि
॥	२४	(शर्मा उभेरा)	अर्जुन उवाच
३१८	२५	नान्त	नान्त

५।३	लीटो	अशुद्ध	शुद्ध
३१६	४	पं. ओ. व.	पं. अव्ययांत
३२४	१६	अ. व.	दि. अ. व.
"	२०	+सीद्	+सद् (सीद्)
३२६	५	ट	ठु
"	३४	ओ. व.	अ. व.
३२८	१	+सोद्	+सद् (सोद्)
"	२	१ गण	६ गण
३२९	छेली	हतांस्तचं	हतांस्त्यं
३३०	१०	१ गण	४. गण
"	११	आतार्थ	प्रथम अवि. का.
"	२४	विशेषण	वर्त. ६. विशेषण
"	२६	१	२
३३१	२५	यु मत्) प्रकीर्त्य	युष्मत् (प्रकीर्त्यां
३३२	६-७	नम् १ गण	नमस्-नाम पाठ
"	२३	नाम	विशेषण
३३५	३	सखा	सखि
३३७	१७	२ गण	१ गण
३३८	११	+सीद्	+सद् (सोद्)
३३९	४	१ गण	६ गण
"	२१	तेजोऽयं	तेजोमयं
३४१	२०	६ गण	१ गण
३४२	६	"	"
"	७	"	२ गण
"	२०	(शर्मा उभेरी)	अर्जुन उवाच
३४३	१८	ऋपम्	रूपम्
"	१९	व. ६.	व. ६. नचत् कर्तरि अर्थे
३४४	१९	पवंविधौ	पवंविधो
"	२१	अ. व.	अ. व.
"	२४	द्रष्ट-	दृष्ट
"	२६	व. ६.	व. ६. नचत् कर्तरि अर्थे
३४७	१३	कः	के

पातुं	श्लो	अशुद्ध	शुद्ध
३५०	१७	परस्मै०	प ग, कर्मणि
३५३	३	१० गलु	६ गलु
"	५	उर्ध्वम्	ऊर्ध्वम्
"	१८	१ गलु	६ गलु
३५४	८	अ. व.	अ. व.
"	२३	कर्माणाम्	कर्मणाम्
३५५	५	-स्त्यागा-	-स्त्यागा-
"	१३	अनातरम्	अनन्तरम्
३५६	२	मे भक्त	मद्भक्तः
"	१७	प. अ. व.	प्र. अ. व.
३५७	२६	भयञ्च	भय च
३५८	२१	कर्मा-	कर्म
३६१	छेदी	अद्धाना	अद्धाना
३६२	५	अद्धानः	अद्धानाः
"	६	अ. व.	अ. व.
३६५	१३	शृणु	शृणु
३६८	छेदी	-प्रपत्तिपु	पपत्तिपु
३६९	१०	अध्यात्मा	अध्यात्म
३७३	१२	दर्शन	दर्शन
"	२१	(नाम....नपुं.)	(कि. व. डा. ३ पु. अ. व. अज्ञ ५ गलु आत्मने०)
"	२५	२ पु.	३ पु.
३७४	२२	नाम	विशेषण
"	"	पाणिः पादः	पाणयः पादाः
३७६	१८	प. अ. व.	पं. अ. व.
"	१९	ब्रह्म	ब्रह्म
"	२०	योग्य (विशेषण)	योग्य (विध्यर्थं कृ. विशेषण)
"	२६	ब्रह्म	ब्रह्म
"	छेदी	१ गलु	४ गलु
३७८	१३	विद्वय-	विद्वय-
"	१४	विकाराश्च	विकाराश्च

पा.नुं	दीर्घी	अशुद्ध	शुद्ध
३८०	१२	गुणसङ्ग	गुणसङ्गः
३८१	५	भट्	भट्
३८२	७	(विशेषण)	व. कृ., विशेषण
"	२०, छेस्वी	साङ्ख्येन	सांख्येन
"	२४	किञ्चित्	पु. किञ्चित्
३८७	१०	१ गण	४ गण
३८८	१६	परस्मै	प्रेरक
३८९	७	अ.	अ.
३९१	२	(शङ्कां उभेरा)	श्रीभगवानुवाच
"	५	३ पु.	१ पु.
३९२	१३	कि.	कि. वर्त. क.
३९३		ब्रह्म	ब्रह्म
"	११	अस्मत्	घा ३ गण, परस्मै०
"	छेस्वी	तायां...रह	तास्तां....रहं
३९४	१८	नपुं.	पुं....पुं.
३९६	४	वघ्	नि+वघ्
३९७	१	नपुं....नपुं.	पुं....पुं.
"	१७	भव	भव्
"	१८	नाम,	नाम, प्र.
"	२०, २१	हि.	प्र.
"	२४	सत्त्वगुणने द्वावी	सत्त्वगुणने अने तमो-
"		तमोगुण	गुणने द्वावी रमोगुण
"	२५	रमोगुण	तमोगुण
३९८, ३९९	१६, ७.	विशेषण	वृ कृ. विशेषण
३९९	२४	अ. व.	अ. व.
४००	१५	नपुं.	पुं.
"	१६	२ गण	या २ गण
"	१८	-विदा	-विद्
४०१	१७	अ. व.	अ. व.
४०२	७	प्रकाश	अप्रकाश
"	१२	२ गण	वृ २ गण

५।नुं	लोटी	अशुद्ध	शुद्ध
४०२	१८	अ. व.	अ. व.
४०३	छेदी	अंतःकरणनी	अंतःकरणनी
४०४	५	तामसा	तामसाः
४०५	२	+ई	+इ
"	५	-द्ववत्	-द्वव
४०७	१, २	(किम्....७।५५६)	(कः आचारो यस्य सः अहुरी०)
"	१५, २३	कादक्षति	कादक्षति (कादक्ष)
४०८	२१	इदन्	इदग्
"	२२	उदासीनता	उदासीननी
४०९	६	स्वस्थः....काञ्चन	स्वस्थः...काञ्चनः
"	■	-स-	-स-
"	८	स्वस्थः	स्वस्थः
"	१२	प्रियञ्च	प्रिय च
"	१३	अप्रियञ्च तुल्यः	अप्रियं च तुल्ये
"	छेदी	गुणैः	गुणान्
४१०	१५	प्रत्यक्षात्मानमैक्षत्	प्रत्यगात्मानमैक्षत्
४१३	२	(शर्मा उभेरे)	श्रीभगवानुवाच
"	५	ऊर्ध्वमूलम्	ऊर्ध्वम् मूलम्
"	८	२ गद्य	इ २ गद्य
"	१३	अ. व.	अ. अ. व.
४१५	३	अनसन्तानि	अनुसन्तनानि
"	"	विशेष्य,	भू ३ विशेष्य
"	५	येषाम् इति गङ्०	+तदित इन् प्रत्यय विशेष्य, विशेष्य मूलानि
४१६	१	भूय	भूयः
"	६	पुरुषं	ये पुरुषाः
"	छेदी	दि.	८.
"	"	विशेष्य,	भ. ३. विशेष्य
४१७	२	अङ्०	अङ्०, विशेष्य द्वन्द्वैः
"	१५	(अप्यय)	(संज्ञपक भ. ३.)

પાત્રું	શીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૧૭	૧૬	એ.	પ્ર. એ.
૪૧૮	૨૨	વાયુગંધા-	વાયુગંધા-
૪૧૯	૩	એ. વ.	અ. વ.
"	૨૦	સ્પર્શ પું.	સ્પર્શન નપું.
૪૨૨	૧	યદા ન્યારે (અભ્યન)	યદ-એ (સર્વનામ, વિશેષ્ય સ્તેજઃ)
"	૨૦	કારક	-
"	૨૧	૧ ગણ	૧૦ ગણ
"	૨૨	દિ.	વ.
"	૨૩	૧ ગણ	૯ ગણ
"	૨૪	ઓપધીઃ	ઓપધોઃ
"	"	ઓપધિન્	ઓપધિ
૪૨૩	૧૧	-યુક્ત	-યુક્તઃ
૪૨૪	૯	એ. વ.	અ. વ.
૪૨૫	૧	દ્વાવિમૌ પુરુષો	દ્વાવિમૌ પુરુષૌ
"	૯	નામ,	વિશેષણ,
"	"	કૂટસ્થ	વિશેષ્ય પુરુષઃ
૪૨૭	૧૮, ૧૯	કચ્છિત્	કચ્છિત્
૪૩૧	૧૯	(૨૩) (૨૪) (૨૫) (ઉમેરો)	(૨૪) (૨૫) (૨૬) (૨૩) ધૃતિ
૪૩૭	૧૩	પું.	નપું.
૪૩૯	૧૯	ભૂતસર્ગો	ભૂતસર્ગો
૪૪૬	૧૫	નામ,	[વદેત્ય, વિશેષ્ય અદ્દમ્
૪૫૧	૧૨, ૧૩	નામ...નપું.	વિશેષણ, વિશેષ્ય દ્વાર
૪૫૪	૫	વ્યવસ્થિતઃ	વ્યવસ્થિતઃ
૪૫૬	૨૪	ડય	-ડય
૪૫૮	૨૪	-ચિહ્નિત	-ચિહ્નિત
૪૫૯	૬	દમ્મા-	દમ્મા-
"	૨૪	દંતી	દંભ
૪૬૦	૬	સ્વાધ્યાયો તપ	સ્વાધ્યાયસ્તપ
૪૬૧	૨૪	અભિનિષ્ઠા	અભિનિષ્ઠા

५१५	४०१	अशुद्ध	शुद्ध
४१२	४	बिवाहिनः-	बिवाहिनः-६१६४
"	१७	यातयाम	यातयामं
४१३	१५, १७	अफला-	अफला-
"	१७	नाम	विशेष्य, विशेष्य जनैः
४१४	१८	मे	मे
४१८	१	तपस्त-	तपस्तत्
"	६	तप	तपस्
४१६	१०, १४	पोडया	पोडया
४७१	७	अ	अ अर्थे अन्वयम् ६१
"	८	उद्दिश्य	उद्दिश्य
४७२, ४७३	२३, १३	विशेष्य,	भ. ६. विशेष्य,
४७३	१०	उदाहृत्य	उदाहृत्य
४७४	२४	विशेष्य,	भ. ६. विशेष्य,
४७५	२५	(अक्षमा)	(अक्षमा)
४७८	८	वासुदेवे	वासुदेवने
४८४	१४	द्वेष्ट्य-	द्वेष्ट्य-
४८१, ४८७	२३, ३	साङ्ग्ये	साङ्ग्ये
४८७	१२	दैव	दैव
४८०	१८	-सङ्ख्याने	-सङ्ख्याने
४८४	११	अनुबन्ध क्षय	अनुबन्ध क्षयं
४८५	१०, १४	सिद्धयसिद्धयो-	सिद्धयसिद्धयो-
४८६	४	विशेष्य,	भ. ६. विशेष्य,
"	२४	२ ग्ल	यत् २ ग्ल
४८७	८	तेष्व...भृणु	भृतेष्वेष...भृणु
"	११	ते...भृव)	भृते. भृति
"	१३	भृणु	भृणु
"	२३	निभृति	निभृति
४८८	५	विपरीतान्ध	विपरीतांश्च
"	११	वांथान्	सवांथान्
५०१	७	भृतः	भृतिः
५०२	८	भृणु	भृणु
५०५	६	२ ग्ल	अस् २ ग्ल
"	२३	अ ण	-

આ પુસ્તકતના પ્રકાશનમાં નીચે જણાવેલ સફૂગૃહસ્થો તરફથી અમને આર્થિક મદદ મળી છે. તે બદલ તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

- રૂા. ૨૫૦) શ્રી. પી. દત્તાણી એન્ડ કં. પોરબંદર
 રૂા. ૧૦૧) શ્રી. હરભમભાઈ છગનભાઈ ' , ,
 રૂા. ૧૦૧) શ્રી બાણુલાલ લાલજી વાન્ત ' , ,
 રૂા. ૧૦૦) શ્રી. માધવજીભાઈ બેચરલાલ ધનબાદ
 રૂા. ૧૦૦) શ્રી. એક સફૂગૃહસ્થ તરફથી ઝરીઆ
 રૂા. ૧૦૦) ચેકશ્રી જેડીસનદાસ કરસનદાસ પોયરાવાળા તરફથી
 ચેકશ્રી જસવંતલાલ નરોત્તમદાસ પોયરાવાળાએ આપ્યા.
 રૂા. ૫૧) શ્રી. ખાસ ભગતડી કોલીઅરી કંપની
 હસ્તે શ્રી. ભીમજીભાઈ ગોહિલ ઝરીઆ
 રૂા. ૫૧) શ્રી. નારાયણદાસ ભગવાનદાસ પોરબંદર
 રૂા. ૫૧) શ્રી ગીરધર હેમરાજ એન્ડ કં. પોરબંદર
 રૂા. ૧૦૧) શ્રી. રામજી વીરજી એન્ડ સન્સ ' , ,
 રૂા. ૫૧) શ્રી. પરસોતમ ઘેલાભાઈ ગાંધી ' , ,
 રૂા. ૨૫) શ્રી. પ્રભાત મેટલ સપ્લાય કં. ' , ,
 રૂા. ૨૫) મેસર્સ વિઠ્ઠલદાસ પરસોતમ એન્ડ બાલા કં. પોરબંદર
 રૂા. ૨૫) શ્રી. ચત્રબુજ લધા એન્ડ કં. ' , ,
 રૂા. ૨૫) શ્રી. લધુભાઈ દેશવ લોહારી ' , ,

